

Ukrajinski Karpati:

etnogeneza–arheologija–etnologija

Zbornik radova
(prijevod s ukrajinskoga)

Priredio
Jevgenij Paščenko

Zagreb
2014.

Hrvatsko-ukrajinsko društvo
Katedra za ukrajinski jezik i književnost Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu

Knjižnica *Ucrainiana croatica*
Knjiga 11

Nakladnik
Hrvatsko-ukrajinsko društvo
Za nakladnika: Stjepan Mesić

Urednici
Jevgenij Paščenko i Miroslav Kirinčić

Recenzenti
Dr. sc. Miljenko Jurković
Dr. sc. Krešimir Filipec
Dr. sc. Goran Pavel Šantek

Lektura i korektura
Vesna Radaković-Vinchierutti

Likovna oprema, grafička i računalna obrada
Aleksandr Paščenko

Tisak

Godina i mjesec objavljivanja: 2014., lipanj

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu pod brojem 879768

ISBN: 978-953-58142-0-7

SADRŽAJ

Jevgenij Paščenko: Upoznavanje Karpata	5
Stepan Pavljuk: Uvod u etnogenezu i etničku povijest stanovništva Ukrajinskih Karpata	9
Dmytro Vortman, Oksana Kosmina: Ukrajinski Karpati	29
Volodymyr Baran: Istočnokarpatska regija od 5. do 7. stoljeća	33
Andrij Fylypčuk: O pitanju početne etape slavenskih migracija gornjim tokom Zapadnog Buga te Gornjim i Srednjim Podnistrov’jem	71
Oleg Pryhodnjuk: Istočni Karpati u 8. i 9. stoljeću	95
Myhajlo Fylypčuk: Socijalno-ekonomski razvoj stanovništva ukrajinskoga Prykarpattja potkraj 1. tisućljeća n. e.	117
Leontij Vojtovyč: Chrouati et altera Chrowati...	207
Stepan Pavljuk: Agrarne tradicije	255

Myhajlo Tyvodar: Etničke tradicije u stočarstvu	295
Roman Silec'kyj: Tradicijsko graditeljstvo	365
Pavlo Fedaka: Formiranje gorskih naselja	385
Roman Kis', Marija Majerčyk: Agrarni sloj arhaične ritualnosti karpatskog areala	403
Kornelij Kutel'mah: Kalendarska ritualnost kao etnogenetski izvor	417
Sergij Segeda: Antropološki sastav Ukrajinaca Istočnih Karpata	503
Denys Kozak: Etnogeneza i etnička povijest stanovništva Ukrajinskih Karpata. Zaključci	531
Autori, recenzenti, prevoditelji	551
Popis prevedenih djela	555
Summary	557

Jevgenij Paščenko

Upoznavanje Karpata

Knjiga predstavlja nastavak projekta zamišljenoga kao put kroz Ukrajinu, odnosno njezine regije, prikazane znanstvenim radovima suvremenih ukrajinskih istraživača. Nakon knjige *Zakarpats'ka Ukrajina: povijest – tradicija - identitet* (2013.), ova nas knjiga vodi prema Karpatima s kojima su povezani etnički, povijesni, kulturni i drugi tokovi razvoja naroda Srednje i Jugoistočne Europe. Ukrajinski dio Karpata prikazan je s aspekata koji mogu biti zanimljivi hrvatskoj znanosti kao uvod u karpatiku ukrajinskoga sadržaja. Izbor tekstova nastoji nas približiti problemu koji je aktualan i za hrvatsku znanost – nužnost poredbenoga proučavanja ukrajinske i hrvatske građe kao kompleksnog interdisciplinarnog projekta usmjerenog na pitanja vezana za etnogenezu Hrvata, s osvrtom na ukrajinski kontekst. Navedenu problematiku usmjereno razvija hrvatska ukrajinistika, sa središtem na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

Iako je pojam Karpata, kao jedan od smjerova etnogenetskih procesa, nazočan u hrvatskome informativnom prostoru, on nije dovoljno konkretiziran glede sadržaja etničke kulture, što je ponukalo na neophodnost upoznavanja određenih aspekata prikazanih u ukrajinskoj znanosti te kao poticaj na daljnja istraživanja. U teritorijalnom poimanju, naziv Ukrajinski Karpati podrazumijeva regije koje su u ukrajinskoj terminologiji obilježene kao Zakarpattje, u smislu zapadnoga dijela Ukrajine koji se od središta na istoku spušta prema zapadnim nizinama; nazivi Prykarpattje i Predkarpattje obilježavaju regije s istočne strane gorskoga masiva. Taj prostor bogat je tradicijskom kulturom etničkih skupina poznatih kao Guculi, Lemki i Bojki, o kojima se u različitoj mjeri govorilo u prethodnoj knjizi *Zakarpats'ka Ukrajina*.

Prema zamisli priređivača, radovi objavljeni u ovoj knjizi trebaju pružiti uvid u etničku povijest stanovništva Ukrajinskih Karpata. Postavljeni zadatak uvjetovao je izbor građe, odnosno knjiga je zamišljena kao znanstvena kolektivna monografija koja će prikazati ukrajinsku karpatsku regiju u povijesnome razvoju – kroz spoznaje iz arheologije, etnologije, antropologije i drugih struka. Osnovna namjera je ne samo upoznati etničku povijest stanovništva

Ukrajinskih Karpata, već i otvoriti prostor za uključivanje hrvatske znanosti u poredbe koje bi mogle uputiti na moguće komunikacije između hrvatskoga i zapadno-ukrajinskoga etnikuma u prošlosti. Upoznavanje s nedovoljno poznatom građom moglo bi dati poticaj za komparativno proučavanje arheologije, tradicijske kulture i drugih struka – za praćenje migracijskih procesa kao jednog od važnih čimbenika u etnogenetskom razvoju. Nužnost takvih istraživanja već se odavno pojavila u znanstvenom svijetu; stoga je i jedan od smjerova djelatnosti hrvatske ukrajinistike. Zadatak nam je približiti se odgovoru na pitanje o mogućim vezama dvaju etnosa u ranome razdoblju slavenske povijesti i daljnjem razvoju takvih procesa.

Suvremena ukrajinska znanost, ponajprije zapadnoga dijela, postupno se približava problematici povezanoj s pojmom Bijelih Hrvata, jednom od skupina plemena smještenih u karpatskoj regiji, odakle su se mogli širiti u jugozapadnom smjeru, dakle prema terenima suvremene Hrvatske. U kojoj su se mjeri takve migracije mogle ostvarivati, imaju li određeni rudimenti analogije na hrvatskome tlu – odgovor na ta i druga pitanja trebali bi pružiti rezultati komparativnih istraživanja iz različitih struka, od kojih i neke prikazane u ovoj knjizi. S obzirom na postojeću nedovoljnu upućenost u konkretnu informaciju s ukrajinskih, odnosno hrvatskih terena, jedan od zadataka sadašnje etape istraživanja je objavljivanje izvora, upoznavanje sa stanjem i rezultatima istraživanja empirijske građe. Upravo su takvi motivi potaknuli inicijativu da se određeni uradci suvremene ukrajinske karpatske prikazu prijevodima radova. Većina objavljenih tekstova posvećena je neposredno karpatskoj građi, ne ulazeći ciljano u problem koji bi nas prvotno zanimao – identificiranje kulture koja bi mogla biti povezana s pojmom Bijelih Hrvata. U nekim se radovima hrvatska tema osluškuje kao jedna od komponenata etničke kulture karpatske regije. Međutim, u najnovije vrijeme taj se problem postupno pretvara u središnji zadatak istraživanja, čemu pridonosi dinamiziranje kontakata hrvatskih i ukrajinskih znanstvenih institucija, što je jedan od ciljeva djelatnosti hrvatske ukrajinistike.

Katedra za ukrajinski jezik i književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu nastoji proširiti istraživački prostor s filološkoga na druga polja, naglašavajući nužnost interdisciplinarnoga proučavanja problema. Upravo su takvim pristupom obilježeni rezultati prethodnih istraživanja, u kojima se naglašava neophodnost kompleksnoga pristupa problematici.¹

---

1 O tome: *Eugen Paščenko*. Etnogeneza i mitologija Hrvata u kontekstu Ukrajine. Zagreb, 1999.;

S hrvatske strane također sazrijeva zanimanje za takvo proučavanje, što upućuje na aktualnost priređene knjige. Ona je nastala kao rezultat suradnje između Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i znanstveno-visokoškolskih institucija Ukrajine. To su Nacional'nyj universytet Ivan Franko u Lavovu i posebice Instytut narodoznavstva Nacional'noji akademiji nauk Ukrajiny, također u Lavovu. Sveučilišni autori prikazuju suvremena istraživanja iz arheologije i povijesti, koja se nadovezuju na problem Bijelih Hrvata, a istraživači akademske institucije pružaju uvid u rezultate arheoloških i posebice etnoloških proučavanja.

Na temelju dogovora s partnerskim ustanovama, ovaj zbornik donosi radove iz arheologije, etnologije, povijesti i antropologije koji prikazuju opće karakteristike povijesnog razvoja regije, s konkretiziranjem određenih aspekata kao što su arheološki podaci i etničke tradicije, uz prikaz određenih karakteristika stanovništva Ukrajinskih Karpata. Većina tekstova su prijevodi objavljenih radova Instituta za etnologiju Nacionalne akademije znanosti Ukrajine u Lavovu, koji je postigao velik uspjeh u dinamičnome kompleksnom proučavanju zapadnoukrajinske tradicije pod vodstvom akademika Stepana Pavljuka. Iz opsežnoga korpusa ostvarene analize izabrani su radovi koji pružaju sintezu prethodnih istraživanja u teoriji etnosa (akademik Stepan Pavljuk), arheologije, gdje su osim poznatih arheologa iz Lavova (Oleg Pryhodnjuk) uključeni eminentni istraživači iz akademskih institucija Kijeva koji proučavaju Ukrajinske Karpate (Denys Kozak, Volodymyr Baran). Vremenski su to publikacije nastale na razmeđu 20. i 21. stoljeća kada je tema Bijelih Hrvata bila jedan u nizu istraživačkih zadataka. Međutim, u posljednje vrijeme aktualiziranjem tog problema u društvenoj svijesti, u znanstvenim krugovima, nastaju istraživanja na Sveučilištu Ivan Franko, ponajprije istaknutog arheologa Myhajla Fylypčuka, zatim poznatoga povjesničara Leontija Vojtovyča, koji se posvećuju toj temi donoseći nova, ukrajinska gledišta na problem koji očekuje daljnja istraživanja. Osim arheoloških podataka, novu informaciju donose istraživanja tradicijske kulture Karpata. Značajan dio knjige donosi radove na temu agrarne tradicije, stočarstva, arhitekture, različitih obreda i antropologije.

Knjiga ne teži iscrpnosti, već, kao što je naglašeno – upućuje na neophodnost daljnjih istraživanja u nizu struka. Izvan prostora knjige ostala su

---

Jevgenij Paščenko. Podrijetlo Hrvata i Ukrajina. Rijeka, 2006.; *Isti*. Od Kijeva do Poljica. Tragom prastarih migracija. Zagreb, 2010. *Etnogeneza Hrvata i Ukrajina*. Zbornik radova međunarodnoga znanstvenog skupa održanog 11.–12. svibnja 2011. Drogobyč–Truskavec'. Drogobyč, 2013.

istraživanja posvećena temama kao što su tipologija nastanka gorskih naselja, obrambena gradnja, sakralna arhitektura, tradicijski transport, osobitosti prehrane, pučko pravo, svakidašnji život, etnopedagogika, tradicionalna znanost, obredi vezani za porođaj, sahranu, mitološke predodžbe, pučka umjetnost kao što je ikona, vez, tkanine, slikanje, rezbarenje, obrada metala, kamena, keramika, sitna plastika i niz drugih područja koja pružaju uvid u etničku tradiciju regije. Osim njih, posebno su aktualna poredbeno proučavanja dijalektnih osobina hrvatskih i zapadnoukrajinskih regija. I nadalje je neophodno praćenje sličnosti u toponimiji, kao mogućih obilježavanja migracijskih procesa. Nije manje važan ni zadatak poredbi u području etnomuzikologije. Postoji bogata znanstvena informacija nastala posljednjih godina ukrajinske neovisnosti, dakle oslobođena ideoloških stega koje su bile velika prepreka u svestranom proučavanju ukrajinske nacionalne kulture i razvoju ukrajinsko-hrvatskih poredbi. Dakle, cijeli niz tema očekuje upoznavanje hrvatskoga znanstvenog auditorija, u čemu zagrebačka ukrajinistika i nadalje ima veliko značenje, ponajprije u odgoju ukrajinista i usmjeravanju na aktualne znanstvene probleme.

Kao i u prethodnoj knjizi, jedan od problema vezan je uz prevođenje terminologije. Rješenje se vidi u maksimalnom očuvanju autentičnih ukrajinskih oblika, posebice geografskog nazivlja, navođenjem određenih analogija s hrvatskim oblicima. Dakle, u tekstovima je donesena izvorna ukrajinska terminologija koja bi morala proširiti spoznaju o ukrajinskom nazivlju te obogatiti hrvatski leksički sklop.

Prijevod je ostvaren u procesu nastavnog programa diplomskoga studija Ukrajinskoga jezika i književnosti – Prevoditeljsko-kulturološki smjer. Prevoditelji su studenti navedenog studija, kao i diplomirani ukrajinisti Filozofskoga fakulteta u Zagrebu. U tom su se poslu mladi ukrajinisti suočavali s nizom problema autentičnoga donošenja ukrajinskih oblika, nastojeći prikazati različite varijante nazivlja, uz maksimalno očuvanje ukrajinske autentičnosti, ali i prilagođavanje hrvatskim modelima.

Knjiga je upućena ponajprije znanstvenim krugovima, ali i širokoj javnosti kao priručnik za upoznavanje Ukrajine. U planu su nova predstavljanja ukrajinskih regija s namjerom njihova približavanja hrvatskomu čitateljstvu.

Urednik izražava zahvalnost svima koji su pružili potporu i sudjelovali u objavljivanju zbornika kao nastavka znanstvenog puta kroz Ukrajinu.

Stepan Pavljuk

Uvod u etnogenezu i etničku povijest stanovništva Ukrajinskih Karpata

Najizrazitija osobitost razvoja svakog naroda proizlazi iz spoznavanja vlastitoga povijesnog puta: od političkih i društvenih kolizija i događaja do etničke povijesti koja odražava duhovni i materijalni svijet, kulturne stvaralačke dosege, način misaonog poimanja univerzuma te raznolikosti kojom je okružen. Uostalom i osvještavanje samoga sebe kao etnokulturne posebnosti, stjecanje reflektirajuće bipolarnosti: „mi–oni“, „naše–drukcije“, „svoje–tuđe“ i dr., evolucijska percepcija posljedica rada: „povoljno–nepovoljno“, „bolje–gore“ i dr.

Znanstveni odgovor na ta pitanja bio je uvjetovan osobitostima političke sudbine. Dakako, demokratizacija političkih sustava izravno je utjecala na teorijsko-metodološka sredstva u području društvenih znanosti, sve se više javljala potreba za spoznavanjem etničke povijesti, etnogenetskih kretanja naroda, vlastitoga povijesnog puta. Upravo s tom problematikom vezana je razrada sustava nacionalnih vrijednosti kao glavnog temelja izrade nacionalno-državne perspektive.

Većina je država razjasnila pitanja svoje etnogeneze i etničke povijesti svojega naroda. Znanstvena etnogenetska skrupuloznost više ih pretjerano ne zanima jer je dosegnuta najviša vrijednost čovjeka: politička neovisnost stečena je za sebe i svoj narod te su stvorena demokratska sredstva društvenog života koja osiguravaju ostvarenje prirodnih prava čovjeka. Etnogenetska problematika ostaje aktualna narodima koji stvaraju svoju državu kao ozbiljna motivacija konsolidacijskog procesa nacije i njezina stabilnoga psihološkog stanja.

Bit etnogenetskih istraživanja usmjerena je na znanstveno proučavanje dinamike migracijskih tokova ljudskih kolektiva te kulturnih pojava koje su stekli u makro i u mikrorazmjerima. Premještanje etnokulturnih masa u prostoru bitno je promijenilo etnografsku kartu, utjecalo na ritam odvijanja povijesnih procesa lokalnih i globalnih obilježja. Tadašnji sedentarni način života i osvajanje nekih područja pogodovali su stjecanju kulturnih vrijednosti

koje su kao posljedica emigracija ostale u nasljedstvo novopridošlim plemenima. Proces etnogeneze nije se odvijao samo kao dijakronijsko trajanje povijesnih procesa, nego i kao dijakronijsko trajanje kulturnih vrijednosti te ga se može promatrati ne samo kao kulturogenezu etničke skupine, nego i protjecanje i nasljeđivanje.

Etnogeneza je kao znanstveni problem usmjerena na razjašnjavanje uvjeta nastanka genetski i društveno srodnih populacija, njihov konsolidacijski razvoj i procese povijesnog bitka, posljedica kojih je stvaranje samoorganiziranih, samodostatnih ljudskih zajednica, svjesnih svoje neponovljivosti i samoodređenosti, koje se uvriježeno nazivaju etnosima ili narodima. Teorijska složenost tog pitanja je prije svega u određivanju početnog stadija (etnagonije), a uz to i osnovnih komponenti – bioloških, društvenih, povijesnih, kulturnih, zemljopisnih, vanjskih, radnih, psiholoških i dr. Osvještavajući biološke mogućnosti samoočuvanja, društvene samoorganizacije prapopulacija, nije teško shvatiti da je kroz dugo razdoblje *homo sapiens* bio u stadiju biocenozne adaptacije i razrade jednostavnijih oblika društvenog zajedništva koji se već mogu smatrati prapovijesnim činom etničkih procesa etnogeneze. Podsvjesna determiniranost uzrokovala je mobiliziranost centrifugalnih interesa refleksivne razine čoporske zajednice, što se objašnjava kao sredstvo samoočuvanja. Samo je instinkt samoočuvanja postao integrirajući faktor ljudskoga prapovijesnoga kolektiva kao određenog oblika praetnosa. U stadiju postojanja praetnosa sazrele su dugotrajne komponente, osobito biologičnost, društvenost, povijesnost, gospodarstvo i na kraju prapovijesna kreativnost, a time i čimbenik osvještavanja jake individualne bliskosti, međuovisnosti i potrebe skupnog života.

Prva faza etnogeneze (etnogenetskog zblizavanja), oblikovana pretežito na refleksivnoj podsvjesnoj razini, postala je temeljna baza oblikovanja bliskih obiteljskih, društvenoorganiziranih i međuovisnih prapovijesnih ljudskih kolektiva kao praetnosa, čija su sredstva za život bila prisvajajući oblici gospodarstva, potpuno ovisni o prirodnoj stihiji: lovu, ribolovu, sakupljanju.

Obnovljive produktivne gospodarske djelatnosti obilježavaju *drugu fazu etnogeneze* kao viša misaona razina, kada su se refleksivni, instinktivni impulsi pretvorili u ustaljene osviještene skupne uzajamnosti, odgovornost za zajednički stvorene vrijednosti, idealiziranje zajedno učinjenih djela (osobito heroiziranih).

Dok je za prvu fazu etnogeneze karakterističan migracijski način života, kada je s jedne strane zemljopisni čimbenik (kao produktivan) neposredno

prisutan u stvaranju etnosa, a s druge se strane nivelira, gubi povezanost s određenim arealom (zbog znatnih prostornih premještanja radi pronalaženja sredstava za preživljavanje), druga faza mijenja funkcionalne naglaske, ljudski kolektivi s obnovljivim gospodarskim oblicima sve se duže zadržavaju na jednom mjestu, naseljavajući ga. Upravo se u tom stadiju, koji je trajao možda i više od jednog tisućljeća, odvijala etnička diferencijacija ljudske populacije kao jedan od važnih procesa pretpovijesnog doba. S tom činjenicom povezana je daljnja povijesna dramatičnost ljudske civilizacije: obrana ideala i usvajanje vrijednosti postali su glavno zanimanje tokom tisućljeća ljudske povijesti. Taj će proces postati i najvažnija komponenta etničke konsolidacije. S razdobljem etnogeneze usklađuje se funkcioniranje plemena arheoloških kultura. Plemena su bila praoblaci etnosa, pretežito bezimernih i nedovoljno arheološki, antropološki, povijesno i lingvistički proučenih, kako bi se označili osnovni etnomarkeri konkretnih etnosa. Velike povijesne kataklizme, lokalna, a čak i kontinentalna premještanja plemena arheoloških kultura, često su izbrisala njihova imena i genetiku njihova podrijetla. Jezični podaci, spomenici kulture, gospodarsko-radne oznake, omogućavaju izdvajanje osnovnih etnogenetskih stabala i nekih manjih taksonomskih etnogenetskih razina.

Treća faza etnogeneze određena je osjetnim prestankom nomadskog i polunomadskoga načina života, prelaskom na sjedilački način života, kada se stacionarno naseljava neko područje te oblikuju društveni uvjeti genetskog i kulturnoga naslijeđa. Povijesna važnost tog razdoblja je prije svega u razgraničenju odbrojanja genetski nasljednoga, kulturno srodnoga, društveno organiziranoga ljudskoga kolektiva, koji se već osvijestio kao društveno-biološka neponovljivost, stekao duhovno-kulturne vrijednosti, ozakonio svoje zajedničko podrijetlo, posjeduje povijesno pamćenje svojega roda, funkcionira na bipolarnoj razini: „mi–oni“. Iznimna važnost treće faze etnogeneze i njezine jedinstvenosti je u mogućnosti povijesnog obuhvaćanja cijeloga puta stvaranja etnosa novih naroda, njihove etnogenetske neprekidnosti, društvenog i političkog trajanja i neprekidnosti, etnički osviještene samoidentičnosti, psihološke kompatibilnosti i dr. Početni stadij geneze suvremenih naroda je nejednak, za neke narode on seže do prve polovice 1. tisućljeća pr. n. e., a za mnoge europske narode – cijelo 1. tisućljeće nove ere.

U kontekstu navedenog valja izdvojiti *dva stadija*: *početni stadij* etničkih procesa rodoplemenskog razdoblja arheoloških kultura i *završni stadij*, razdoblje stvaranja suvremenih naroda, etnička neprekidnost kojih se povijesno jasno

percipira. Dakle riječ je o mogućnosti spoznaje etničke povijesti i etničkih procesa civilizirane epohe. Sa stajališta „individualne“ etničke povijesti i s njom povezanih etničkih procesa možemo se složiti s ruskim znanstvenikom V. P. Alekseevim o etnogenezi konkretnog naroda („etnogenezi“); on na teoretskoj razini razmatra opće etnogenetske zakonitosti, a dimenzija svakidašnjeg života je određena društvenim i kulturnim te genetskim markerima koji su svojstveni tom etnosu, polazeći od uvjeta biocenoze. S tog aspekta Alekseev je razjasnio postojeću koncepciju etnogeneze u sovjetskoj historiografiji, koju je utemeljio S. A. Tokarev te razradio J. V. Bromlej; u prvom redu on promatra početni stadij etnogeneze, a zatim i društveno-povijesne procese koji stvaraju etničko obilježje. Riječ je o početnom i završnom stadiju pojma etnosa, polazeći od transformacijskih i evolucijskih procesa, koji vode do etnoentropije ili dolazi do divergencije etničke sredine. Prema konceptualnom pristupu, J. V. Bromlej i V. I. Kozlov uistinu se odriču priznavanja etnogeneze kao pojave, zamijenivši je gotovo neodređenima u vremenu etnotransformacijskim etničkim procesima. Takva znanstvena taktika bila je usmjerena na obrazloženje mogućnosti pojave novih etničkih zajednica (posebno one koja se ne može zaboraviti i koja je već imala naziv *sovjetski narod*), realizacija kojih se nije mogla dogoditi. Po mišljenju J. V. Bromleja i V. I. Kozlova, stadij pojave etnosa nije privukao principijelnu pozornost znanstvenika koja je bila usmjerena na razradu metodologije suvremenih etničkih procesa i u kojoj su, treba istaknuti, bili predloženi znanstveno vrijedni pristupi i mehanizmi za spoznaju posebno složenih, ne samo endogenih, već i egzogenih etničkih procesa.

Treba obratiti pozornost na terminološku raspršenost pojmova „etnos“ i „narod“. Ne izaziva poricanje principijelna razlika između društvene organizacije duhovno-kulturne razine, samoosviještena puninom i drugim komponentama prapovijesnih ljudskih kolektiva i suvremenih povijesnih zajednica kao visokoorganiziranih društvenih organizama, međutim javlja se određena opaska glede ustaljenog unificiranog pojma „etnos“ za označavanje cijelog trajnog društveno-antropologijskog procesa. Pritom smo svjesni razlike između društveno-kulturnih parametara određenih povijesnih zajednica: roda, plemena, naroda i na kraju nacije kao izraza jednosmjernog razvoja društveno-biološke populacije i dinamične endogene situacije, čija je dominantna bio instinkt samoočuvanja i samoostvarenja (kao stvaralački i djelatni impuls). Suvremeno polisemantično shvaćanje sadržaja pojma „etnos“ svrhovito razlikuje barem dva puta razvitka: univerzalni, širok – za označavanje trajnog

društveno-biološkog funkcioniranja čovjeka (kada se odvila preobrazba jednostavnijih oblika društvene organizacije prapovijesnih ljudskih kolektiva u suvremene državne tvorevine), i uži, znanstveno-instrumentalni, kada je riječ o genetskom i kulturnom srodstvu i povijesnom zajedništvu ljudi koji su samoosvijestili svoje podrijetlo, stvorili zajedničke kulturno-duhovne vrijednosti, naselili i zagospodarili nekim teritorijem, stekli psihološku kolektivnu kompatibilnost i svakodnevno zajedništvo. Semantički je takva etapa etnogenetskog, društvenog i etnokulturnog razvoja istovjetna pojmu „narod“.

Narod kao genetska srodnost i društveno-kulturna zajednica prelazi u viši taksonomski stupanj etničke hijerarhije, poput nacije, što dobiva političke oznake koje se iskazuju u oblikovanju vlastite državne (političke) sredine¹.

Prapovijesne akumulacije ljudske populacije kao prapovijesni etnos i narod-etnos u suvremenom shvaćanju mogu se podijeliti na genetski povezane, etnokulturne zajednice etnogeneze koje obilježavaju povijesno razdoblje od nekoliko tisućljeća; u njemu je teško istražiti genetski trag ljudskih populacija koje su naseljavale neki teritorij, što je bilo uzrokovano migracijskim pokretima. Objašnjenje tog procesa moguće je pod uvjetom uključivanja znanstvenika različitih usmjerenja, koji danas pokušavaju načiniti teoretske rekonstrukcije prema određenim tipološkim obilježjima i etnokulturnim markerima osnovnih genetski srodnih ljudskih tokova.

Teoretski i metodičan pristup osvjetljavanju problema etnogeneze odnosi se na znanstveni program o starim ljudskim populacijama; njihovim se razjašnjenjem bave znanosti poput arheologije, antropologije, a s nakupljanjem artefakata i pisanih spomenika – povijest i lingvistika. Takva formula etnogenetskih istraživanja bila je prihvaćena kao klasična ukoliko je stalan ostao objekt znanstvenog zanimanja – prapovijesni ljudski kolektivi, njihove migracije, dinamika društvenih izmjena, kulturne stečevine, organizacija društvenog života kao stalni etnodruštveni organizmi Uostalom, podaci

---

1 Jedna izmišljena karika ispala je iz taksonomskog etničkog niza, a to je pojam „narodnost“, kultiviran sovjetskom historiografijom za ocrtavanje razdoblja te, u isto vrijeme, procesa u kojem se kao odvio nastanak triju istočnoslavenskih naroda – Rusa, Ukrajinaca i Bjelorusa. Tim se razdobljem smatralo razdoblje Kyjiv'ske Rusi. U zadnje vrijeme pojavila se još jedna tendencija, čija je suština postalo istiskivanje pojma „narod“, kojeg je zamijenila „etničnost“, kao univerzalno sveobuhvatno tumačenje „duhovno-kulturne zajednice ljudi“ (Nel'ga, 1997., str 10-13), što se teško slaže s takvom mehanicističkom namjerom bez uzimanja u obzir mnogih suštinskih okolnosti.

znanosti uključenih u proučavanje etnoevolucijskih procesa sveli su se na izdvajanje komponenti koje obilježavaju etnos te koji su najviše sudjelovali u nastanku tog ili drugog etnosa.

Valja istaknuti da inozemna etnologija (osim Rusije i areala njezina političkog utjecaja) nije sklona proučavanju etnogeneze kao znanstvenog problema. Glavni objekt istraživanja za nju ne postaje etnos kao određena povijesna zajednica ljudi, nego osoba u svim svojim pojavama. Osoba se najprije eksponira kao nositelj kulture (stvaratelj i korisnik), dok se ljudski odnosi eksponiraju kao odnosi u području djelovanja kulturnih vrijednosti (stvaranja, usvajanja, migracija i dr.). Naravno, nisu se ignorirali etnogenetski problemi koji su se odnosili na vlastiti etnos i koji su uglavnom tekli u smjeru dogovaranja i jačanja postojećih pogleda na predmet etničkog podrijetla. Budući da zapadnoeuropski narodi nisu imali potrebu pobijati neznanstvene verzije njihove geneze koje su nastajale, u pravilu, u vrijeme osvajačkih ratova s ciljem ubrzavanja asimilacijskih procesa pokorenih naroda.

Etnogenetska problematika u ruskoj, a zatim i sovjetskoj etnografskoj znanosti, razrađivala se na državni nalog². Zbog zadržavanja stotina osvojenih naroda u pokornosti, bilo je teško pobjeđivati vojnom silom te je zato okupacijski režim pribjegao podlim sredstvima. Ciljani utjecaj lažnim informacijama na lokalno stanovništvo izvrtanjem povijesnih činjenica, duhovnih vrijednosti i suštine nacionalnih svetinja bio je jedno od takvih sredstava.

Nakon što je Ukrajina izborila državnu neovisnost, problem ukrajinske etnogeneze postao je najznačajniji, budući da se stvaranje ideologije nacionalnog bitka organski objedinilo s pitanjem podrijetla Ukrajinaca, njihovom etničkom poviješću.

Mnoge se rasprave vode između starih i suvremenih, te ukrajinskih i ruskih povjesničara, u svezi s etničkom pripadnošću Kyjiv'ske Rusi. Komunistička

---

2 Bilo bi nepravedno okriviti sve ruske znanstvenike, a posebice one koji su se bavili pitanjem etnogeneze prema razrađenoj moskovskoj metodologiji, za državni oportunitizam te za zajedničko ispunjavanje geopolitičkih zadataka. Istodobno se razrađivala realna znanstvena teorija i metodika etnogenetskih istraživanja, poboljšavajući prihvaćenu klasičnu shemu. Istraživanje etnogenetskih prakorijena ukrajinskog naroda je jedan od najaktualnijih zadataka ukrajinskih povjesničara, lingvista i etnologa. Službeni povjesničari su genezu Ukrajinaca tokom vremena modelirali za okupacijske geopolitičke potrebe, a usto se odvijalo doziranje i, istodobno, cenzuriranje povijesnog materijala. Ipak, unatoč raznovrsnim preprekama, s vremena na vrijeme pojavile su se nove znanstvene ideje u prikrivenom obliku, ili su se učvršćivali osnovni postulati etnogeneze. U svakom slučaju, empirijski materijal se nakupljao.

povijesna doktrina, a prije toga i ruski službeni stav, naučila nas je misliti da je Kyjiv'ska Rus' bila kolijevka triju istočnoslavenskih naroda – ukrajinskog, ruskog i bjeloruskog. To se predstavljalo kao aksiom. Zastupnike koncepcije „kolijevke“ nije brinula složenost procesa stvaranja naroda, određene zakonitosti u njemu. Prešućivale su se ili iskrivljavale koncepcije poznatih povjesničara 19. st. i početka 20. st., koji su branili pozicije samostalnog razvoja svakog od istočnoslavenskih naroda, posebno ukrajinskoga kao nasljednika starorus'koga. Sve je bilo usmjereno na ustrajnost politički povoljnog modela za ruske vladare o Rusima kao glavnim nasljednicima povijesti i kulture starorus'kog³ naroda.

Stvaranje Stare rus'ke države nije dovelo do konačnog stvaranja ukrajinske (rus'ke) nacije. Rodoplemenska samosvijest plemena i njihovi samostalni nazivi i dalje su se sačuvali. Kyjiv'ska se država vjerojatno nije stvarala na osnovi mirnog ujedinjenja svih istočnoslavenskih plemena, nego pod djelovanjem oružanog pripajanja inicijatoru takvog ujedinjenja – Poljanima.

Zajedno s Poljanima-Rusima (Rosima) osnovu Rus'ke države činila su plemena bliska podrijetlom, koja su se smatrala uključenima u već stvorenu gospodarsku i kulturnu stečevinu, koja su se služila zajedničkim jezikom i osvojila neki teritorij. Ona su i činila osnovu rus'kog (starorus'kog) naroda, čiji naziv nije bio odmah prihvaćen. Etnonim „Rus'kyj“, „Rusyč“ obuhvatio je pretežito onaj dio Rus'ke države koji su stvorila plemena Poljana, Derevljana, Volynjana, Siverjana, Duljiba, Tyveraca, karpats'kih Hrvata Ulyča, koja su bila srodno povezana. Uspostava naziva naroda trajala je dugo: u doba procvata Kyjiv'ske Rusi, u 11. st. i u prvoj polovici 12. st., plemenski su nazivi odstupili, ali nisu nestali. Umjesto toga, južna istočnoslavenska plemena, Il'men's'ki Slaveni i Kryvyči, ostavila su za sobom svoje plemenske nazive te su se preimenovala prema nazivu svojega novoga plemenskog ujedinjenja u Novgorodsku zemlju, nazvavši se „Novgorodcima“ usporedo s etnonimom „Rusyči“.

Sjeverna istočnoslavenska plemena ujedinila su se u Volodymyro-Suzdaljs'ku i Moskovsku kneževinu, Novgorodsku i Pskovsku zemlju i druge formacije, uglavnom se nazivajući „Suzdaljci“, „Moskovitjani“, „Pskoviči“ i dr. Na osnovi tih kneževina nastala je Velika moskovska kneževina, a stanovnici su se nazivali „Moskovitjani“. Tek u 18. st. Moskovska država je stekla službeni naziv – „Rossijskaja imperija“, politički iskoristivši svoju povezanost s Kyjiv'skom Rusi te pretvorivši riječ „Rus“ u „Rossija“.

---

3 (Staro)rus'ki – odnosi se na razdoblje Kyjiv'ske Rusi (op. prev.)

Slična je situacija i kod zapadnih plemena istočnoslavenskoga područja koja su se nakon raspada Starorus'ke države aktivno mobilizirala u bjeloruski etnos. To potvrđuje i činjenica da su već u predkyjiv'skome razdoblju među raznim skupinama istočnoslavenskih plemena nastala različita obilježja koja su postala osnova budućih naroda – Ukrajinaca, Rusa i Bjelorusa. Tek kad je središnja vlada Kyjiv'ske Rusi malo oslabila potkraj 12. st., pojavile su se ne samo separatističke tendencije feudalnih kneževina, nego je počelo i grupiranje plemenskih kneževina prema etnokulturnim obilježjima. Napad tatarsko-mongolskih naroda ubrzao je taj proces.

Može se zaključiti da su u Rus'koj državi već postojale sve osobitosti ukrajinskog naroda – vlastiti naziv kao etnopolitonim „Rus“ , etnonimi „Rusyč“, „Rus'kyj“, kulturna i psihološka srodnost središnjega rus'kog etnokulturnog područja, dovoljno organski objedinjene gospodarske veze na već odavno osvojenom teritoriju. Treba naglasiti snažne etničke impulse Rusa-Rusyča-Ukrajinaca koji su nastali još na plemenskom stadiju i ojačali u doba Kyjiv'ske Rusi, a kasnije se nisu predali bilo kakvoj asimilaciji u zloslutnim stoljećima ukrajinske nedržavnosti.

Osvještavanje sebe kao nacije predviđa ne samo etnokulturalno zajedništvo, nego i širenje jedinstva na društveno i političko područje. Sličan proces događao se s etnopsihologijom i etnokulturnom kristalizacijom, kada je nastalo stabilno i prožeto shvaćanje svojega nacionalnog „Ja“. Dakle osvještava se vrijednost svojega, koje se razlikuje od tuđega, susjednoga, razrađuje se skala ocjena svojega naslijeđa – i duhovnoga i materijalnoga. Samosvijest predviđa pojavu naziva ili samoprozvanog naziva ljudske zajednice kao osnovne komponente u procesu stvaranja naroda. U poimanju naziva narod pojavljuje se psihološka kompatibilnost, obiteljsko zajedništvo. Budući da ne može postojati viši sudac od samoga čovjeka, čovjek se osjeća kao Ukrajinac, dakle na taj se način svjesno poistovjećuje sa svime što je stvorio taj narod tokom cijele prethodne povijesti. To nije ništa drugo nego duboki unutarnji stav osviještena ponašanja.

Tokom tisućljetne povijesti borbe za svoje prirodno, nacionalno i državno „Ja“ stvorio se tipičan psihobihevirolni stereotip ponašanja, koji se očituje u prvom redu u mobilizaciji te u političkom, duhovnom, kulturnom i fizičkom suprotstavljanju nasilju osvajača radi očuvanja svojega osviještenog identiteta, svojega već osvojenog društveno-kulturnoga prostora.

Obredni običaji koji su nastali kao veza, kao sinteza duhovnog i materijalnog u procesu bitka, ojačali su stabilan nacionalni klišeji. Dobili su ulogu kapilara svjetonazorske i duhovne opskrbe nacionalnog organizma i višestoljetnih dodira. Psihološki mehanizmi na ukrajinskom selu stalno su odražavali tradicijsko i kršćansko dobročinstvo. Stečene tradicije i znanja duboko su se usjekli u seosku dušu. Stvorila se etnopsihološka sredina koja se donekle može nazvati simpatično konzervativnom. U njoj se odvijao ponešto usporen, ali zahtjevan odabir estetskoga i pragmatičnoga. Povijesnim elementom seoskog mentaliteta postao je svakodnevni estetizam i osjećaj vlasništva, posebice zemlje. U tome je alfa i omega ukrajinskoga karaktera, oko toga se stvorila psihobiheviorna neponovljivost.

Rascjepkanost etničkog teritorija između više država onemogućila je konsolidaciju gospodarsko-produktivnih veza. Međutim, bez obzira na neravnomjeran razvoj osnovnih komponenti stvaranja naroda i regija, uvjetno se mogu označiti etape prerastanja rodo-plemenskog stupnja u stanje funkcioniranja povijesnog oblika ljudske zajednice – naroda, koji se ostvario u doba Kyjiv'ske Rusi. Proces prelaska iz stadija naroda kao etnokulturnog i etnodruštvenog organizma odvijao se kroz dugo razdoblje. Zato ima poteškoća pri određivanju razdoblja ukrajinske povijesti u kojem se oblikovala nacija. Postoje osnove zbog kojih se smatra da je to bilo razdoblje od 6. do 8. stoljeća. Tada je Ukrajina imala svoju državnost, iako kratku. Cijeli etnički teritorij i gotovo sav ukrajinski etnos u određenoj je mjeri bio uključen u osvijestenu borbu za oslobođenje. Pojavila su se dva važna čimbenika svojstvena suvremenoj naciji: nacionalna svijest i nacionalna ideja.

Prema mišljenju suvremenog engleskog sociologa Anthonyja D. Smitha: „nacionalna identičnost posvuda stvara otpor neprekidnom pokretu za suverenost naroda i demokraciju...“ (A. D. Smith, 1994., str. 149).

Ukrajinska društvena znanost, proglašivši svojim osnovnim kriterijem povijesnu pravdu i znanstvenu objektivnost, nastoji suštinski i općenito preispitati izmišljene metodološke i ispolitizirane modele, verzije i koncepcije povijesnog procesa, posebno one koji se odnose na povijest i etnografiju Ukrajine. U tom se smjeru kao znanstveno uvjerljiv javlja problem etnogeneze i etničkih procesa, kako u Ukrajini u cijelosti, tako i u njezinu povijesno i etnokulturno posebnom dijelu – Ukrajinskim Karpatima.

Tek se preporodom Ukrajine kao samostalne države javlja mogućnost da se pravedno osvijetle vlastita prošlost i kompleksni etnokulturni procesi, da se

znanstveno ocijene ispolitizirane verzije o tzv. vlaškoj kolonizaciji Ukrajinskih Karpata ili njihovu „poljskom naseljavanju“ i dr.

Na teritoriju koji graniči s mnogo drugih etnosa – slovačkim, poljskim, mađarskim, rumunjskim i moldavskim, odvijalo se u procesu povijesne, gospodarske i kulturne interakcije prožimanje i međusobno usvajanje posebnih pojava ne samo materijalne kulture, nego i duhovnog područja te jezične okoline. Istočni Karpati izgledaju poput povijesno-kulturnog teritorija u kojem se nazire povećan tonus etnokulturne interakcije, preobrazbi i usvajanja kulturnih pojava, što izaziva znanstveno zanimanje da se istraže gustoća, dubina međusobnog prožimanja slavenskog i istočnoromanskoga kulturnog toka u tampon-zoni te dinamika etnokulturnih procesa.

Budući da su se u gorskom području susretale dvije kulture: slavenska ratarsko-stočarska i istočnoromanska pastirska, čini se da je reljef pogodovao jedino pastirskoj kulturi, a s druge strane da je prevagnula ratarsko-stočarska. Koji su tome razlozi? U čemu je snaga: u etničnosti ili u stupnju opće kulture?

U etnogenetskom smislu regija je u cjelini specifična i složena. Specifičnost i složenost nije samo u tome što je od davnina naseljavaju tri zasebno najizraženije etnografske skupine ukrajinskog naroda – Guculi, Bojki i Lemki, nego i jer se izravno dodiruje s jedne strane s neukrajinskim etničkim područjima: rumunjskim, mađarskim, slovačkim i poljskim, a s druge se spaja s originalno i jasno izraženim ukrajinskim povijesno-etnografskim regijama poput nizina Zakarpattja, Bukovyne, Pokuttja, Naddnjistrjanščine i Nadsjannja. Ta slika nadopunjava se i time što je u razno doba u etničkom smislu regija pretrpjela migracijske inkluzije; pritom ne samo unutarnacionalne, Ukrajinaca iz drugih povijesno-etnografskih regija Ukrajine, nego i internacionalne, predstavnika spomenutih susjednih etnosa, a i nesusednih nacija – židovske, njemačke, bugarske, srpske i hrvatske.

Genetska srodnost stanovništva Ukrajinskih Karpata s ukrajinskim etnosom, a time i potpuna organičnost kulturnoga naslijeđa i zajedničke etničke povijesti (iako s ispravkom političke povijesti i geografskih uvjeta), može se pratiti na antropološkim, arheološkim i etnografskim materijalima, pisanim spomenicima te u lingvistici i drugim znanostima.

Prema arheološkim istraživanjima mogu se odrediti razmjeri migracijskih tokova, razjasniti biološki tipovi pradavnih etnosa, a posebno njihova biološka pomiješanost (ukoliko je postojala) zbog pronalaženja bioloških sličnosti. Iako je antropološka metodika prikladnija za znanstvene zaključke o davnim

epohama čovječanstva, određujući velika rasna stabla, istodobno je antropološki znanstveni instrumentarij prikladan za utvrđivanje geneze etnosa i njihovih taksonomskih potkategorija – etnografskih skupina. Danas postoji opsežna literatura o antropološkom sastavu Ukrajinaca karpatskoga područja na osnovi somatoloških obilježja. Ukrajinski antropolog i etnograf F. Vovk tvrdi da je ukrajinskom stanovništvu Karpata svojstvena okrugla glava (brahicefalija), tamna boja kose i očiju, lijepo profilirano lice, što se poistovjećuje s glavniinom ukrajinskog područja.

Isto potvrđuju antropološka istraživanja koja je posljednjih desetljeća objavio V. D. Djačenko, na osnovi kojih je ustanovio „karpats’ki antropološki tip“ (Djačenko, 1965., str. 129), karakteristične osobine kojega postoje ne samo među Ukrajinacima, nego i istočnim Slovacima, u nizu skupina Čeha, južnih Poljaka, Mađara i drugih, što govori da u tom području prevladava autohtoni ukrajinski etnos s aktivnim uzajamnim odnosima sa susjednim etnosima.

Za proučavanje etničkih procesa karpatske regije posebno su važne arheološke spoznaje na osnovi kojih je moguće utvrditi evolucijske promjene u području materijalne kulture i njihov areal proširenosti te usvajanje posuđenih elemenata kulture i dr. Prema podacima arheoloških spomenika može se *a priori* spoznati etnička slika karpatskoga povijesno-kulturnog areala na raznim sinkronijskim presjecima. Arheološki podaci, pisani spomenici i lingvistički materijali omogućavaju praćenje naseljavanja Karpata u dijakroniji, počevši od 1. tisućljeća pr. n. e., uključujući evoluciju mjesne kulture kao dijela etničkih procesa.

U karpatskoj regiji su do 1. tisućljeća pr. n. e. živjeli narodi koji su najvjerojatnije pripadali tračkoj grani indoeuropskih plemena. Danas se s takvim stajalištem slaže većina istraživača. Prema pisanim podacima sredinom 1. tisućljeća pr. n. e. to su bili Geti, a nešto južnije od njih Agatirsi, kasnije Dačani.

U prvom su se stoljeću Geti i Dačani ujedinili u jednu državu na čelu s Burebistom, a na kraju 1. st. pod vodstvom Decebala. Godine 106. Rimljani su uništili dačku državu i na njezinu je mjestu stvorena rimska provincija Dacija. Ona je zauzimala (sukladno činjenicama koje je zapisao Ptolomej) područje između Tise, Dunava, gornjeg Dnjestra i Syreta.

Od manjih karpatskih etnosa poznati su Besi („sjede pod Karpats’kim planinama“, Ptolomej), Kostoboki i Karpi (blizu Dnjestra i Pruta, Ptolomej). Na sjeveru i istoku Geto-Dačani su bili susjedi Slavenima i raznim nomadskim istočnoeuropskim plemenima.

Etnička slika regije bila je narušena zadnjih stoljeća pr. n. e. zbog invazija plemena, poznatih iz pisanih spomenika pod nazivom „Bastarni“. Oni su ostavili arheološke spomenike kulture pojinešti-lukašivka. Različiti su stavovi rumunjskih i domaćih istraživača o etničkoj pripadnosti tih plemena. Niz rumunjskih (R. Vulpe, S. Teodor) (Vulpe, 1967.) izjednačava ih s germansko-keltskim etnosom. Neki moldavski arheolozi (G. Fedorov) smatraju da su se spomenici kulture pojinešti-lukašivka pojavili kao posljedica razvoja lokalnog stanovništva, uključujući i slavensku (venetsku) kulturu. Među ukrajinskim znanstvenicima (S. Pačkova, D. Kozak) (Kozak, 1984.) i novim naraštajem rumunjskih i moldavskih arheologa prevladava mišljenje da su Bastarni bili izmiješani etnos, nastao kao posljedica simbioze lokalnoga gotskog i pridošlih germansko-keltskih plemena. Na granici ere taj je etnos nestao s povijesne scene, očigledno se stopivši s okružujućom geto-dačkom sredinom.

Ukrajinski, ruski i rumunjski arheolozi smatraju problematičnim pitanje sjevernih granica dačkog etnosa u prvim stoljećima naše ere. Rumunjski se pridržavaju mišljenja, pozivajući se na pisane izvore (Ptolomej), da su dačka plemena bila autohtoni etnos ne samo sjevernog, nego i istočnog Prykarpattja, sve do Gornjeg Podnistrov”ja (Podnjestrovlja – op. ur.) (G. Diaconu). Međutim arheološki materijali, koje su ukrajinski istraživači skupili posljednjih desetljeća, ne potvrđuju takvo stajalište. U prvoj četvrtini 1. tisućljeća n. e. s Dačanima u Gornjem Podnistrov”ju mogu se povezati jedino spomenici lypyc’kog tipa, koji se pojavljuju lokalno i nalaze se u okružju spomenika lokalnoga venetskog (slavenskog) stanovništva (pševors’ka i zubryc’ka kultura).

Do trećega stoljeća Slaveni su, o čemu svjedoče mnogobrojni izvori, asimilirali dački supstrat. Teritorij Podillja (srednje Podnistrov”je) su, prema novim podacima, od 2. do 4. st. u potpunosti osvojili Veneti, koji su djelomice istisnuli, a djelomice asimilirali lokalno geto-dačko stanovništvo. U pruto-dnjestarskom međuriječju u to doba živjelo je miješano stanovništvo; uz Geto-Dačane: Sarmati i razne grane germanskih plemena (Goti, Gepidi, Vandali i dr.) te Slaveni. Slaveni su do kraja 4. st. osvojili cijeli sjeverni i istočni dio karpatske regije te Zakarpattje (Baran, 1993.). U 6. st. konačno su se nastanili u svim karpatsko-dunavskim zemljama. O tome svjedoče mnogobrojni arheološki materijali koje su prikupili ukrajinski, moldavski i rumunjski arheolozi tokom 20. stoljeća. U doba Austro-Ugarske Monarhije i Rumunjske kneževine nije bila dopuštena misao o mogućoj prisutnosti Slavena. S druge strane službena historiografija spomenutih zemalja radila je sve kako bi dokazala nepostojanje

dubokih etničkih korijena Ukrajinaca koji su živjeli na području Prykarpattja i Zakarpattja. Takav stav prevladavao je i u mađarskoj historiografiji. Do 1930-ih u njoj se iskristaliziralo mišljenje da su prije dolaska Slavena zemlje Potyssa bile slobodne, a Slaveni su ih počeli naseljavati tek u 12–13. st., dakle nakon dolaska Mađara na to područje. Zbog toga je stanovništvo Zakarpattja ugro-slavensko (A. Gotinka, I. Gaspar, D. Teodor). Kada je riječ o Bukovyni, rumunjski znanstvenici do danas poriču činjenicu pripadnosti tih zemlja Galyc'ko-Volynjs'koj kneževini. Ukrajinci su se tu pojavili, po njihovu mišljenju, tek od 18. st. (T. Jordan, I. Gistor).

Neistinitost tih tvrdnji T. Legoc'kyj je pokušao dokazati uz pomoć arheoloških i pisanih izvora već potkraj 19. stoljeća. Pritom se oslonio na dio ranoslavenskih humaka s kremiranim ostacima koje je istraživao u blizini sela Zalcevo. Prvi je činjenično dokazao da su Slaveni živjeli u Zakarpattju mnogo prije dolaska Mađara. Dublje proučavanje slavenskih spomenika u Zakarpattju od 5. do 12. st. danas nastavljaju S. Penjak i V. Kotygorško.

Velika količina slavenskih ranosrednjovjekovnih spomenika pronađena je i istražena u Prykarpattju (L. Vakulenko, I. Rusanova, B. Tymoščuk, L. Myhajlyna), u Moldaviji te istočnim i sjevernim zemljama Rumunjske (M. Matej, D. Teodor, G. Koman). Svi se podudaraju sa sinkronijskim ukrajinskim spomenicima, osobito iz Gornjeg i Srednjeg Podnistrov'ja. Srodnost spomenika iz razdoblja Kyjivs'ke Rusi, Podnistrov'ja, Prykarpattja, Bukovyne i Zakarpattja obrazložili su B. Tymoščuk, M. Myhajlyna i S. Penjak. Drugi spomenici, osim slavenskih, na tom području nisu pronađeni. Kada je riječ o današnjoj Rumunjskoj i Mađarskoj, potvrđeno je da su u njima od 5. st. Slaveni živjeli zajedno s romaniziranim lokalnim stanovništvom.

Istraživači iz raznih zemalja razilaze se i u etnokulturnoj atribuciji doseljenika naseljenika južnog Prykarpattja i gorskih Karpata, osobito u razdoblju srednjega vijeka kada su se formirale etničke i političke granice između sjevernih i zapadnih Slavena. Rasprave vode ponajprije poljski i ukrajinski istraživači. Naprimjer R. Jakimowicz, S. Kuczyński, J. Skrzypek, M. Parczewski i dio drugih istraživača negiraju postojanje Duljibs'koga plemenskog saveza u Prykarpattju u 6–7. st., poznatog kasnije pod nazivom Bužani-Volynjani-Lučani te Hrvati. Zastupaju ideju da je na području Gornjeg Podnistrov'ja i Volynja do 10. st. živjela tzv. „zajednica lendzjans'kih plemena“ ; ona je, navodno, pripadala široj zajednici doseljenika Povislennja koja je postala jezgra poljske države P'jasta. Pri čemu se, posve neutemeljeno, etnonim „Lendzjani“ izjednačava s ljetopisnim terminom „Ljahy“ (Parczewski, 1991.).

Međutim „Lendzjane“ prvi put spominje Geograf Bawarski tek u 9. st. pod nazivom „Lendizi“. Nakon toga, tek u 10. st., iznova se susreće naziv sličan „Lendzjanima“ kod Konstantina Porfirogeneta. Ta dva neistovjetna naziva plemena udaljena su jedan od drugog u znatnom vremenskom razdoblju; nisu teritorijalno lokalizirana i jedini su izvor za etnokulturnu definiciju poljskih povjesničara te se ne mogu prihvatiti bez opaske. Ukrajinski istraživači V. V. Aulih i V. D. Baran (Baran, 1993.), koji se u svojim radovima oslanjaju na veliku količinu arheoloških, lingvističkih i pisanih izvora, pokazali su manjkavost „lendzjans’ke“ teorije poljskih povjesničara.

Do danas se vodi diskusija oko pitanja etničkih granica između zapadnog (poljskog) i istočnog (rusko-ukrajinskog) stanovništva. Arheolog M. Parczewski iz Krakova u nekoliko posljednjih radova tvrdi da nije postojala nikakva politička granica između tih naroda do polovice 9. stoljeća. Također negira da je u to doba u karpatskoj regiji živio plemenski savez Hrvata. Gornji tok Sjana i Dnjestra, po njegovu mišljenju, zauzimao je dio Lendzjana. Izrazita politička granica formira se tek od druge polovice 9. st. do prve polovice 10. st. nastankom poljske države i države istočnih Slavena.

U ovom slučaju M. Parczewski svjesno brka pojam etničkih i političkih granica. Prvima se ne bavi, a druge su, naravno, stvorene tek nastankom države kao jedan od neophodnih atributa. Dakle nije slučajno da se zapadne granice kultura rimskog i ranosrednjovjekovnog doba poput zubryč’ke (1–4. st.), praško-korčaks’ke (6–7. st.) i luko-rajkovec’ke kulture (8–9. st.) poklapaju sa zapadnim granicama Kyjiv’ske Rusi.

Međutim političke su se granice ranih država uspostavljale u prvom redu na osnovi etničkih granica. Etničke granice između istočnih i zapadnih Slavena počele su se stvarati, kako pokazuju mnogi arheološki materijali koje je prikupio M. Parczewski, mnogo prije 9. stoljeća.

Autentičnost udaljene etničke povijesti u velikoj se mjeri temelji na antropološkim i arheološkim podacima, dok se bliže povijesne epohe, njihov etnički i kulturni kontekst mogu pojasniti uključivanjem lingvističkih činjenica. Još jedna znanstvena disciplina, potrebna za objašnjenje etnogenetskih procesa, može potvrditi proces stvaranja osnovne etničke jedinice koja će postati osnova i stup etnoumjetničke djelatnosti, mehanizma aprobacija i usvajanja novih pojava kako ekstrovertnog, tako i introvertnog obilježja. Najočitiije se te tendencije vide u jezičnim pojavama, stoga znanstveno promatranje njihovih promjena, čak dijalektalno-regionalnih, daje najopširniju informaciju o obilježjima kao

što su dinamika prostornog premještanja ili teritorijalno stalnog naseljavanja, što je u skladu s migracijskim ili autohtonim načinom života te međuetničkim aktivnostima; posljedica toga su ne samo etnokulturni svestrani odnosi, nego i razmjena jezičnog materijala.

Važan aspekt su i lingvistički čimbenici stanovništva Ukrajinskih Karpata, budući da se prema jezičnim karakteristikama, na osnovi etimološke analize glavnih lingvističkih pokazatelja, razjašnjava povijesna dubina nositelja jezika u karpatskome povijesno-kulturnom području, a istodobno i dinamika susjednih međuetničkih odnosa te stupanj ekstrovertnog utjecaja i snage.

Lingvistički aspekt istraživanja etnogeneze i etničke povijesti Ukrajinskih Karpata traži razjašnjenje s jedne strane regionalnih međudijalektalnih odnosa, a s druge odnosa lokalnih govora s jezicima neukrajinskih etnosa, pri čemu i u prvom i u drugom slučaju na raznim sinkronijskim presjecima. U etnogenetskom je smislu taj problem gotovo primaran jer će bez njegova prikladnog razjašnjenja biti nepotpuno razjašnjenje pitanja o načinu stvaranja, stabilizaciji i nastanku ne samo neposredno ukrajinskih govora istražene regije, nego i njihovih nositelja – povijesno-etnografskih skupina ukrajinskog naroda.

Proučavajući prirodu podrijetla etnosa, većina istraživača promatra taj proces kao povijesno-društveni (Aleksjev, 1986.) te u razjašnjenje pitanja uključuju povijesnu i lingvističku znanost. Za ruskog znanstvenika L. Gumiljeva takvo objašnjenje je nedostatno ukoliko jezik ne nastupa kao društvena pojava. On smatra da se etnos oblikovao u određenim zemljopisnim uvjetima i da je svojevrsni živi organizam te se povijesne znanosti trebaju oslanjati na prirodne, posebno na zemljopis i biologiju (Gumiljev, 1994., str. 52). Naravno, nije moguće izbjeći kronološke čimbenike u istraživanju etnogenetskih problema, međutim i njihovo doziranje ovisi o postavljenim akcentima: etnos kao povijesno-kulturna pojava ili, pak, etnos kao zasebna biološka jedinica. Etnos treba promatrati kao povijesnu zajednicu ljudi koji su u procesu zajedničkog života osvojili određeni prostor, stvorili određene kulturne vrijednosti, ovladali, zbog uspostavljanja komunikacije, razmišljanja i stvaranja, jedinstvenom pojavom – jezikom, stekli smisao psihološke kompatibilnosti i vlastitog osvještavanja. Prirodne znanosti, koje je predložio Gumiljev, dotiču se više problema antropogeneze kao prve etape nastanka ljudskih kolektiva. Djelatnost ljudskih saveza, njihova motivacija za zajednički život i stvarna postignuća u procesu borbe za preživljavanje i nastanak njihove društvene organizacije i društvenih odnosa su u skladu s povijesnim i lingvističkim znanostima, uzimajući u obzir i

cijeli spektar znanstvenih zaključaka koji su posljedica kompleksnog istraživanja djelatnosti čovjeka ili ljudskoga kolektiva kao dijela funkcioniranja biocenoze.

Suvremeni zahtjevi vezani uz problem nastanka naroda uvjetuju ispravak postojeće klasične metodologije. Etnos se javlja ne samo kao složen društveni organizam kojem je svojstvena gospodarsko-radna djelatnost s određenom zajedničkom strukturom i organizacijom međusobnih odnosa, nego i kao područje duhovnog i kulturnog života koje je najpoticajjniji čimbenik samoosvjestavanja, što pridonosi izdvajanju, između mnogih drugih etnosa, svojevrsnosti i neponovljivosti, specifičnog oblika postojanja vrste inteligentnog organizma (zajedništvo, a čak i pripadnost rodu koji proizlaze iz suštine stvorenih vrijednosti zajedničke etničke energije). Istodobno je u tome utemeljen najviši princip živih bića – princip samoočuvanja i samoobrane.

Danas se javlja potreba pojačanja postojeće znanstvene etnogenetske metodologije aspektima drugih disciplina koji bi obuhvatili svjetonazorsku, kulturnu, psihološku, duhovnu, estetsku i drugu sferu bitka etnosa. U suvremena etnogenetska istraživanja potrebno je uključiti folkloristiku – granu koja može dati odgovor (uzimajući u obzir specifičnost živog narodnoga govora kao zasebne pojave koja reagira na razne socijalne i društvene promjene te u sebi može akumulirati staro i novo) na pitanje protjecanja etničkih procesa, raspoložujući nekim etnoidentifikacijskim markerima. S obzirom da je u folkloristici uspostavljena dijakronijska analiza arhaičnih jezično-poetskih te obrednih slojeva bitka stanovništva.

Folklorni materijal treba uzimati i razmatrati u tijesnoj vezi s povijesnim podacima i drugim područjima tradicijske svakodnevne kulture – materijalne i duhovne. Postoji takvo iskustvo kronološke atribucije i kompleksnog analitičkog pristupa folklornim pojavama u znanosti. Posebno se to pokazalo u djelima M. Gruševskog, L. Niderlea, O. Briknera, B. Rybakova i dr.

Etnografska znanost, zahvaljujući svojoj specifičnosti, sposobna je pomoći u razjašnjenju iznimnog problema kao što je etnogeneza. U njezinu znanstvenom arsenalu je i analiza pojava bitka naroda, zahvaljujući kojoj se može razjasniti ono za što nisu sposobne klasične etnogenetske znanosti – antropologija, arheologija, etnolingvistika. Posjedujući vezu s materijalnom i duhovnom kulturom naroda, istražujući njezin nastanak i razvoj, etnografija prodire u sferu bitka naroda na dugom odsječku njihovoga puta. Jedna od njezinih znanstvenih osobitosti je mogućnost potpune rekonstrukcije načina života naroda, imajući u vidu sve aspekte njihovih zadaća, postavki,

razumijevanja svijeta, pogleda na svijet, cijeli spektar duhovne kulture, od mističnog pogleda na svijet i sebe do visoko estetskih obreda i odgovarajućih znanja o okolini. Ako se taj spektar ne uobliči odjednom i brzo, i potrebno je dugo razdoblje za njegovu sintezu u obrede, običaje i znanja, tada etnografija u metodičkom arsenalu ima retrospektivno viđenje nastanka te zasebne etnografske pojave i u potpunosti njezinoga tvorca i nositelja – naroda. Ukupnost duhovne i materijalne sfere bitka formira etnobiheviornalni stereotip i usredotočuje pozornost na etničko samoosvještavanje.

Smatramo da za razjašnjenje pitanja etnogeneze Ukrajinskih Karpata treba uključiti i umjetničko-znanstvene discipline: narodnu i profesionalnu umjetnost. Razmatrajući stanje umjetnosti kao organičku sintezu bitka i razvoja naroda, nakon što je provedena temeljita analiza te sfere u svojevrsnoj ukrajinskoj ili drugoj etničkoj regiji, njihovi rezultati suštinski upotpunjuju etničku kartu upravo u dijelu samoosviještenosti i duhovne praosnove. Tako su se, primjerice, u ikonopisu Ukrajinskih Karpata razdoblja Kyjiv'ske Rusi sačuvala ikonografska načela, figurativno-umjetničke osobitosti i tematska cikličnost, obilježeni zajedništvom evolucijskog procesa razvoja tokom vremena. Neprijateljsko okruženje i idejno-politički pritisak vladajućih država, često druge religijske orijentacije, nisu mogli odlučnije utjecati na promjenu sadržajno-figurativne suštine ikone u kojoj se snažno očuvala duhovna usmjerenost i nepogrešivost uvjerenja dozrelih na povijesnoj osnovi Kyjiv'ske Rusi.

Kyjiv je ostao, ako ne stvarna, onda duhovno primamljiva sila te ideja državnog ujedinjenja koja je bila najjači oslonac u teškim kušnjama. „Lokalne“ osobitosti ikone velike karpatske regije mogle su i morale su biti prisutne u vanjskom izričaju, što upućuje na svojevrsnost razvijenih kulturnih odnosa koji su se mogli odvijati samo na jednoj bizantskoj osnovi. Kao što je vidljivo iz suvremenog stanja, zarobljeni narod je tokom dugih stoljeća uspio očuvati svoju nacionalnu pripadnost, jezik, običaje, karakter te etničku specifičnost koja je, u većoj ili manjoj mjeri, prisutna u umjetničkoj riznici, posebice u ikoni koja, kao što je s pravom rekao Myhajlo Berže, „...u nekoj mjeri je povijest kraja i naroda“.

Ikona je za ukrajinski narod iz bilo kojega dijela zemlje – istočnoga ili zapadnoga, bila objekt svetosti i, još više, ujedinjenja, jer je u sebi sačuvala veliku ideju nacionalne sudbine.

Dopuna postojeće metodike istraživanja etnogeneze područjima znanosti poput folkloristike, etnologije i umjetničkih znanosti obogaćuje prihvaćene metodološke pristupe. Temeljne etnogenetske znanosti prisiljene su usmjeriti svoja postignuća na ujedinjenje sa znanostima bliže kronološke ekspozicije, koje omogućuju pojašnjenje određenih pojava bitka. Interdisciplinarna veza pridonijet će obogaćivanju etnogenetskoga procesa istraživanja.

Razmatrajući etnogenetsku povijest stanovništva kao neprestanu ukupnost pojava u prostoru i vremenu, bitno je ne pojednostavniti je, nego je proučiti, osvijestiti značenje evolucijskog procesa, uzevši u obzir migracijske osobitosti davnih naseljenika i stalnu izmjenu arheoloških kultura, zbog čega je dolazilo do stalne akumulacije posljedica ljudske djelatnosti te njihove evolucije. Zapravo je to situacija širenja (difuzije) pojava različitih arheoloških kultura. Na taj su način istraživači karpatske etnogeneze uzeli u obzir transformaciju ukupnosti kulturnih pojava i jezika pod djelovanjem difuzije.

Još jedna okolnost zahtijeva pažljiv i razuman odnos, ako je moguće bez prevelike emocionalne napetosti. Objekt istraživanja je gorsko i prigorsko područje Karpata koje je ukrajinski etnos povijesno osvojio i koji se bezuvjetno smatra specifičnom povijesno-kulturnom regijom ukrajinskog etničkog teritorija. To etnokulturno područje, u koje je ulazio gorski dio koji je danas dio državnog teritorija Ukrajine i nosi naziv „Ukrajins’ki Karpati“, te značajna gorska područja koja su pripala Slovačkoj (tada Čehoslovačkoj) prema Saint-Germainskom ugovoru⁴ u rujnu 1919. (Prjašivščyna, 3500 km² zemlje), a u državnim granicama Poljske prema dogovoru između SSSR-a (Rusije) i Poljske, potpisanom 16. kolovoza 1945. i dopunama unesenima 15. veljače 1951., ostala su kao povijesno-etničke ukrajinske zemlje: Nadsjannje, Lemkivščyna, Holmsščyna i Pidljaššje – površina kojih iznosi 19 500 km² (Zastavnyj, 1994., str. 18–19). Uz te činjenice valja naglasiti da autore koji prepoznaju suvremene geopolitičke okolnosti vezane za državne granice zanima povijesna stvarnost. Istodobno, objekt znanstvenog zanimanja i istraživanja su Lemkivščyna i dio Nadsjannja. Treba pojasniti pojam „dijaspore“ kao stanje dijela naroda koji se našao izvan granica svojega etničkog teritorija, dakle na etnički tuđoj zemlji. Dakako da se takav semantički pristup ne može odnositi na onaj dio etnosa koji nastavlja život na etnopolitickoj zemlji, ali se našao unutar teritorijalnih granica druge države zbog posljedica određenih političkih događaja. Takvo se

---

4 Ugovor kojim se regulirala podjela austrijskog dijela Austro-Ugarske, nakon završetka Prvoga svjetskog rata, i uvjeti stvaranja republike *Deutschösterreich* (op. prev.).

stanje najbolje može odrediti kao „etnička dijaspora“, a u slučaju Ukrajinaca – „ukrajins’ka dijaspora“.

Institut za etnologiju Nacionalne akademije znanosti Ukrajine učinio je ozbiljan znanstveni pokušaj temeljitog istraživanja etnogenetskih procesa stanovništva Ukrajins’kih Karpata. Ukrajinska etnologija raspolaže dostatnim činjeničnim materijalom i teoretsko-metodološkim stupnjem razumijevanja problema. Okupile su se najbolje nacionalne znanstvene snage, načinjena je suvremena korekcija teoretskih i metodoloških pristupa, proširen je interdisciplinarni spektar te su uključene suvremene znanstvene metode. Postignuti rezultati imat će ne samo znanstvenospoznajno značenje, nego će i pobiti razne političke insinucije vezane za tzv. vlašku kolonizaciju ili znatan poljski utjecaj u procesu naseljavanja Ukrajins’kih Karpata te osobito ispolitiziranu verziju o Rusynima kao zasebnom narodu (koju je jednom predložio Pogodin, zanesen veličanstvenošću Ruskoga Carstva), proširenu moskvofilstvom. Danas ju aktivno propagira prekooceanski poklonik Rusyna – Magocsi, premda se za nju već izgubio bilo kakav interes kao za potpuno izmišljen problem koji nema ništa zajedničkog sa stvarnošću.

Najbolje nacionalne intelektualne snage okupile su se zbog važnoga znanstvenog programa te njegova uspješnog rješavanja. Znanstvenici mnogih Akademijinih instituta i visokoobrazovnih ustanova rado su se udružili, svjesni znanstvene potrebe u razradi etničke povijesti i geneze Ukrajinaca na interdisciplinarnom stupnju. Direkcija Instituta za etnologiju Nacionalne akademije znanosti Ukrajine iskreno zahvaljuje autorima ove sinteze na ustrajnosti u njezinoj pripremi te svima koji su radili na objavljivanju knjige.

Literatura

- Алексеев, В. П.* Этногенез. (Библиотека историка). – Москва, 1986. – С. 176.
- Баварський географ* (лат. *Geographus Bavarus*). Східнофранкська таблиця племен, лат. *Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii* („Опис міст і земель на північ від Дунаю“).
- Баран, В. Д.* Становлення ранньосередньовічних слов'янських культур та основні шляхи розселення слов'ян // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. ССХХV. Праці іст.-філос. секції. – Львів, 1993.
- Vulpe, A.* Necropola hallstattiană de la Ferigile, Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, 1967.
- Гумилёв, Л. Н.* Конец и вновь начало. – Москва, 1994.
- Дяченко, В. Д.* Антропологічний склад українського народу. Порівняльне дослідження народів УРСР і суміжних територій. – Наукова думка, 1965.
- Козак, Д. Н.* Поселение у с. Великая Слобода (к вопросу о памятниках вельбарской культуры на Волыни и Подолии). КСИА. – Вып. 178. – 1984.
- Костянтин VII Багрянородний.* Про управління імперією (лат. *De Administrando Imperio*, оригінальна назва — грец. *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*).
- Нельга, О. В.* Теория этноса. К. Тандем. – Екатеринбург, 1997.
- Parczewski, M.* Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce: Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych (Prace Komisji Archeologicznej / Polska Akademia Nauk, Oddział w Krakowie), 1991.
- Smith, Anthony D.* National identity. – University of Nevada Press, 1991.

S ukrajinskoga prevela Nikolina Kotnik Marković

Dmytro Vortman, Oksana Kosmina

Ukrajinski Karpati

Naziv *Ukrajins'ki Karpaty* – odnosi se na dio Istočnih Karpata koji je na jugozapadu i jugoistoku omeđen državnim granicama Ukrajine (dio današnjeg L'viva /Lavova/, Ivano-Frankivs'ke, Černivec'ke i Zakarpats'ke oblasti). Prosječna im je visina 1000 m, a maksimalna 2061 m (planina Goverla); prostiru se (dužinom iznad 270 km, širinom 100–110 km) od sjeverozapada na jugoistok. Povjesničari ih dijele na Predkarpattje (jugoistočno od karpatske razvodnice) i Zakarpattje (na jugozapadu). Najstariji arheološki spomenici regije pripadaju paleolitiku (Korolevo, Luka-Vrublevac'ka), no karpatske su gore sve do srednjega vijeka (13–15. st.) ostale nenaseljene; sva poznatija naselja u povijesti toga kraja bila su smještena u nizinama. Međutim od davnine su se karpatskim prijevojima (Užoc'kyj, Verec'kyj, Volovec'kyj, Jablunec'kyj i dr.) kretale skupine preseljenika, trgovačke skupine, vojnički odredi. Prvi stanovnici Predkarpattja i Zakarpattja, etničko podrijetlo kojih ne izaziva sumnju, bila su plemena Tračana (sredina 2. tisućljeća pr. n. e – sredina 1. tisućljeća n. e), među kojima antički izvori spominju Bese, Kostoboke, Karpe (s posljednjima se povezuje podrijetlo naziva Karpati). Ne kasnije 6. st. stanovništvo istočnokarpatske regije postaje većinom slavensko. Jedno od ljetopisnih plemena – Bijeli Hrvati – locirani su u Predkarpattju. Potkraj 10. st. pokorio ih je veliki kijevski knez Volodymyr Svjatoslavyč i time su zapadne granice Kyjivs'ke Rusi doprle do Karpata. Povijesni procesi u Predkarpattju 12–14. st. vezani su uz postojanje u početku Galyc'ke zemlje, a kasnije Galyc'ko-Volinjs'koga kneževstva. Od 14. st. Predkarpattje se (s iznimkom Bukovyne) nalazilo pod vlašću Poljske krune, a Bukovyna je ušla u sastav Moldavskoga kneževstva. Od 11. do 16. st. Zakarpattje je pripadalo Mađarskoj, kasnije – Transilvanskomu kneževstvu i Austriji. Godine 1770. i Predkarpattje i Zakarpattje prvi put se u potpunosti nalaze u sastavu jedne države – Austrije (od 1867. Austro-Ugarske). Nakon njezina raspada i burnih događaja 1918–20. veći dio Predkarpattja (Galicija) ulazi u sastav Poljske, Bukovyna u Rumunjsku, Zakarpattje – u Čehoslovačku. Godine 1939–40. zemlje Karpatske Ukrajine ponovno su promijenile državnost: Predkarpattje je

pripojeno SSSR-u, Zakarpattje Mađarskoj. Nakon Drugoga svjetskog rata sva tadašnja Karpatska Ukrajina ušla je u sastav USSR-a.

Od 11. st. do sredine 20. st. (uz prekid od kraja 18. st. do početka 20. st.) prirodne se granice Karpatu podudaraju s državnima. U početku su gotovo nenaseljene gore (na Rusi su ih nazivali mađarskima, a u Mađarskoj rus'kima) činile neutralnu liniju među susjednim državama. Tek od 13. do 15. st. ustanovljena je čvrsta linija koja se gotovo bez promjena sačuvala do danas, u obliku administrativnih granica među oblastima u Ukrajini.

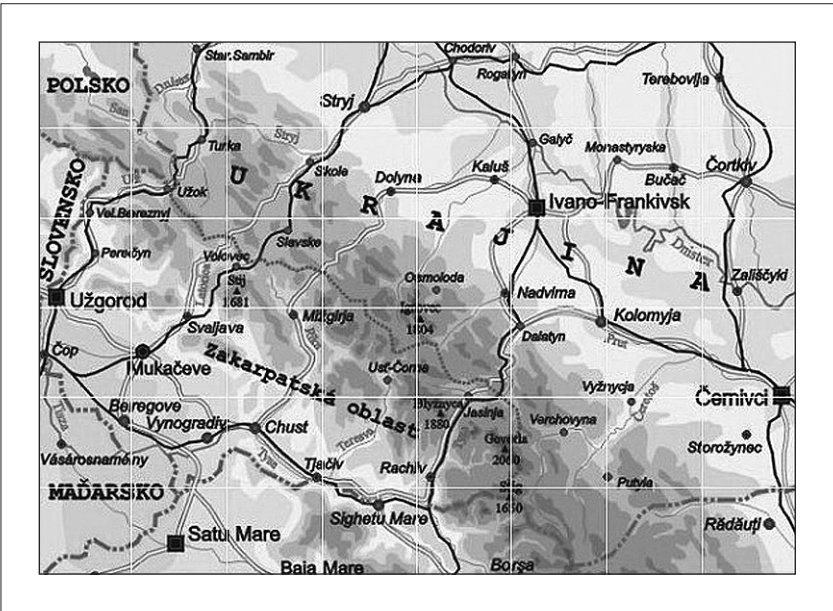
Do 15. st. karpatske su gore bile gotovo nenaseljene. Međutim, postupno širenje sela i mjesta (u slučaju nedostatka obradivih površina) potaknulo je stanovništvo na osvajanje gorskih područja. U početku su za najprikladnija mjesta za naseljavanje birali doline rijeka sa širokim terasama za razmještaj naseobina i s relativno nagnutim obroncima, na kojima se moglo uzgajati poljoprivredne kulture. Pritom je u obzir dolazio položaj padina (smjerovi vjetrova i položaj s obzirom na sunce). S vremenom je, s povećanjem broja stanovništva u središnjemu dijelu, došlo do njegova širenja na račun zauzimanja novih pritoka rijeka. Na ratarsko obilježje karpatskoga stanovništva upućuju povelje za nastanjivanje i dokumenti revizije. U slučaju stočarstva, širenje stanovništva odvijalo se zauzimanjem novih livada i planina. Usporedo s tim, postojali su i drugi načini formiranja karpatskih sela, npr. sječa šuma, prijelaz između, karakterističnih za to vrijeme, zimskih obitavališta do stalnih nastamba. Tako su nastajali majuri, koji su kasnije postajali sela. Međutim razvitak naseobina u Karpatima, uzimajući u obzir i prirodno-geografske posebnosti, ovisio je o glavnim oblicima gospodarstva: zemljoradnji ili stočarstvu. Na vanjski izgled naselja u velikoj je mjeri utjecao karakter krajolika. Na nizinskom području prevladavala je gradnja sela s kućama poredanima u ulice, a na gorskom su se području građevine nalazile uzduž rijeka ili su bile razasute po padinama gora.

Osim zemljoradnje i stočarstva, stanovništvo Karpatske Ukrajine bavilo se obradom drva, vađenjem i trgovinom soli, dobavljanjem željeza, izrađivanjem platna. Specifičnost gorskih sela uvjetovala je da je domaća proizvodnja ne samo snabdijevala potrebe stanovništva, već i proizvodila viškove, a s vremenom su se i oni pretvorili u pomoćna zanimanja. (Danas su, osim Gucul'sčyne, obrtnička zanimanja gotovo izgubila svoje značenje.) Stanovništvo tog predjela često je putovalo na sezonske (ali i one koji su duže trajali) poslove, kako u susjedna područja, tako i izvan granica regije. Nedostatak obradive zemlje i razni negativni političko-socijalni uvjeti potpomogli su masovnu emigraciju stanovništva, koja je započela potkraj 19. stoljeća.

Povijesno-etnografski izvori kraja 18. st. i početka 19. st. na području Karpatske Ukrajine govore o postojanju etnografskih skupina Ukrajinaca: Bojka, Lemka, Gucula. Gorski reljef i određena izoliranost naseljenih dijelova uvjetovali su konzervaciju u tradicionalnoj svakidašnjoj kulturi karpatskih Ukrajinaca, niz arhaičnih elemenata u duhovnom (obiteljsko-obrednom, folklornom) i materijalnom (planiranju naselja, obitavališta, prehrani, proizvodnji i obrtima) području djelovanja, koji su se očuvali do danas.

Među kulturnopovijesnim spomenicima koji se nalaze u gorama važno je spomenuti drvene hramove (posebno crkvu Rizdvo Presvjatoji Bogorodyci u selu Seljatyn, rajon Putyls'kyj, Černjivec'ka oblast, 17. st.; crkvu Rizdvo Presvjatoji Bogorodyci u Vorohtu, 17–18. st.; crkvu Arhangel Myhajil u selu Užok, rajon Velykobereznjans'ki, Zakarpats'ka oblast, 1745.; zvonik u selu Jasenycja-Zamkova, rajon Starosambirs'kyj, L'vivs'ka oblast, 1779.; Vozdvyžens'ku crkvu u selu Oporec', Skolivs'kyj rajon, L'vivs'ka oblast, 1844.), ostatke starorus'kih tvrđava na stijenama (Tustanj, Bubnyšče), željezni most u Vorohti (1894.), ukope ukrajinskih sičovih striljci na gori Makivka (1915.), ruševine opservatorija na gori Pip-Ivan (1930-ih godina) te utvrde iz razdoblja Drugoga svjetskog rata (dinastija Arpadovića).

S ukrajinskoga prevela Mirna Vidić

Volodymyr Baran

Istočnokarpatska regija od 5. do 7. stoljeća

Etnokulturni razvoj istočnokarpatske regije od 6. do 7. stoljeća

Etnokulturna karta Europe, uključujući kartu Prykarpattja (Prikarpaća – op. ur.), koje se smjestilo u njezinu središnjem dijelu, uvelike se promijenila sredinom 1. tisućljeća n. e. Povezano je to s mnogim povijesnim čimbenicima, u prvom redu s raspadom Rimskoga Carstva te prodorom Huna na područje Ukrajine. Potkraj 4. st. i u 5. st. nestaju mnoge kulturne zajednice. Na području sjevernoga Prykarpattja postupno se gase kultura karpatskih kurgana, černjahivs'ka i pševors'ka kultura. Nestaju tradicije vezane uz kulturni utjecaj rimskih podunavskih provincija te počinje razdoblje srednjeg vijeka, obilježeno izmjenama naglasaka u ekonomskim i političkim uvjetima života prykarpats'kih plemena.

U toj složenoj povijesnoj situaciji nije jednostavno odrediti što potpuno nestaje, a što preostaje od starih kulturnih dostignuća te koji je njihov odnos prema novim kulturnim tvorevinama.

Na razmeđu epoha uvijek se osjeća nedostatak izvora, uključujući i arheološke, te se očituje njihova nepreciznost. Međutim upravo su oni karika koja, u našem slučaju, povezuje kulture rimskog doba i ranog srednjeg vijeka te su, zajedno s pisanima, lingvističkima i antropološkima, ključ za razumijevanje procesa formiranja jugoistočnih slavenskih plemenskih skupina – predaka ukrajinskog naroda.

Poznato je da je karpatsko-dunavska regija jedna od prvih koje su se smatrale slavenskom pradomovinom: dunavska koncepcija ljetopisca Nestora, koju je podržao Pavlo Šafárik, ušla je u literaturu pod nazivom Karpatsko-dunavska teorija (Šafárik, 1837.). Unatoč kritici, stekla je pristaše među lingvistima i arheolozima (Ljapuškin, 1968., str. 5–22).

Sjeverno Prykarpattje je dio teritorija na kojem su Slaveni živjeli od davnih vremena, zaključili su slavisti L. Niderle, B. Rybakov, V. Petrov, M.

Brajčevs'kyj i dr. (Niderle, 1956., str. 27–35; Petrov, 1972., str. 202–215; Brajčevskij, 1964. str. 319–321).

Pisani, lingvistički i antropološki izvori o Slavenima

Pisani izvori jasno (povezivanjem uz određeni teritorij) određuju Slavene tek sredinom 1. tisućljeća n. e., kada stupaju u europsku povijesnu arenu kao mnogobrojna i oblikovana društveno-politička snaga koja počinje utjecati na povijesni razvoj Europe. Osobito su vrijedna svjedočanstva bizantskih autora koja sadrže podatke o ranom venetskom razdoblju povijesti Slavena te ih izdvajaju među drugim neslavenskim narodima i određuju regije njihova boravka, konkretizirajući sjećanja ranijih rimskih autora o Slavenima-Venetima.

Gotski povjesničar Jordan u djelu *Getika*, napisanom sredinom 6. st. i posvećenom sjevernogermanskom plemenu Gota, opisuje niz plemena Srednje i Istočne Europe s kojima su se Goti susretali u 3. i 4. st. pri prelasku iz Donjeg Povislennja do sjevernog Pryčornomor'ja. Važno mjesto među njima zauzimaju plemena Veneta, Anta i Sklavina¹, kojima autor pripisuje jedinstveno podrijetlo.

„Počevši od izvora Vistule (Visle), na beskrajnim se prostorima smjestilo mnogoljudno pleme Veneta. Iako se njihova imena sad mijenjaju vezano za razne rodove i mjesta, ipak ih pretežito nazivaju Sklavinima i Antima. Ti Veneti potječu od jednog korijena i danas su poznati pod trima imenima: Veneti, Anti i Sklavini. Iako sad oni bjesne posvuda zbog naših grijeha, tada su se svi oni podredili vladi Ermanarika“ (Jordan, 1960., str. 71–72, 90).

To daje jasnoću pitanju tko su bili Veneti u prvim stoljećima naše ere, koji su, prema svjedočenjima rimskih autora toga doba – Plinija Starijeg (29–79.), Tacita (55–120.) i Ptolomeja (100–178.), živjeli u granicama Sarmatije, istočno od Visle.

Postoje različiti pogledi vezani uz etnos Veneta. Povijesni izvori donose pojedinosti o Venetima koji su u različito vrijeme živjeli u Galiji, Italiji i na Pribaltiku. Po mišljenju većine istraživača, oni nisu bili ni u kakvim odnosima sa Slavenima. Umjesto toga, Venete koji su zauzeli regiju istočno od srednje i gornje Visle, gdje se smjestilo i pleme Stavana (Slavena), prema Ptolomeju, te polazeći od podataka iz Jordanova djela, treba povezati sa Slavenima ili

---

1 Sklavini – latiniziran naziv za Slavene (ovdje i dalje – op. prev.).

Praslavenima. Prema mišljenju mnogih, Slavene su Venetima počeli nazivati Germani, u odnosu na koji su Slaveni zauzimali istočne regije Europe. Još u kasnom srednjem vijeku Germani i Finci su Slavene nazivali Venetima (Karamzin, 1989., str. 150).

Jordan ograničava teritorij mnogobrojnog plemena Veneta sjevernim padinama Karpata na jugu, a na zapadu – gornjim tokom Visle. Na sjever i na istok taj se teritorij prostirao daleko, ali granice mu nisu bile poznate. Treba naglasiti da se ono što je bilo poznato Jordanu ne protivi spoznajama autora 1–2. st. – Plinija Starijeg, Tacita i Ptolomeja. Oni su također smještali Venete u europsku Sarmatiju, pretežito istočno od Visle.

Potvrdama o području slavenskih Veneta treba dodati još jedan izvor – tzv. Peutingerovu kartu (u literaturi poznatu kao Peutingerove tablice), s kraja 3. st. i početka 4. st. Na njoj su Veneti-Sarmati označeni na dva mjesta: u Daciji i u međuriječju donjega Dnjestra i Dunava. Interpretacija tog izvora izazvala je žustru raspravu. Izvor se spominje i na svoj način objašnjava gotovo u svakom djelu koje je posvećeno ranim Slavenima. Znanstvenici koji tragaju za pradomovinom Slavena u Gornjem Podniprovlju (Podnjeprovlju) ili u međuriječju Visle i Odre, u pravilu ignoriraju značenje Peutingerovih tablica, dok pobornici ideje o Karpatsko-dunavskoj pradomovini Slavena naglašavaju njihovu istinitost. U posljednjem su desetljeću moldavski i ukrajinski istraživači u Budžac'koj stepi pronašli arheološke spomenike tipa Etulija iz 3. i 4. st., koji su po gradnji nastambi, ukopnom obredu i keramici bliski slavenskim spomenicima Gornjeg i Srednjeg Podnistrov'ja (Podnjestrovlja – op. ur.) toga doba. Sada taj dokument dobiva posebnu važnost. To je prva vijest o naseljavanju Slavena-Veneta u 3. i 4. st. na području između donjeg Dnjestra i Dunava, koju potvrđuju arheološki podaci.

Na taj se način može smatrati da je regija boravka Slavena-Veneta u spomenutom razdoblju bila na zapadu u Povislennju, na jugozapadu bila je omeđena sjevernim padinama Karpata, a na istoku gornjim i srednjim Dnjeprom. Prema Peutingerovim tablicama neke skupine Veneta su u 3. st. prešle Dnjestar u njegovu donjem dijelu.

Jordan i drugi bizantski autori lokaliziraju slavenska plemena Sklavina i Anta nešto bolje od Veneta. Jordan piše: „Sklavini žive od mjesta Novijentuna i jezera, koje se naziva Mursians'ko, do Danastra, a na sjever do Viskle (Visle) ... Anti, jači od njih, proširili su se od Danastra do Danapra, tamo gdje Pontsko more stvara prijevoj“ (Jordan, 1960., str. 72). Prema Mauricijevim podacima

ta su plemena zauzimala susjedne regije, jer među njima nije bilo velike udaljenosti koju bi trebalo spomenuti. Ukoliko granice razmještaja Sklavina i Anta, ocrtane Dnjeprom i Dnjestrom, ne izazivaju dvojbe, sporna ostaje geografija grada Novijentuna i Mursians'kog jezera.

Osim toga u autorovim podacima nedostaju činjenice o vremenu naseljavanja Slavena na tom ili drugom području te nema osnove da se sva područja, na kojima su živjela slavenska plemena u vrijeme Jordana, smatraju njihovim prvotnim teritorijem. Te se činjenice moraju potvrditi arheološkim podacima te podacima drugih znanosti. Slavenski se spomenici u velikoj količini pojavljuju na srednjem Dunavu tek u 6. st., dakle u doba velike seobe Slavena. Ako se potvrdi pripadnost spomenika prjašivs'kog i zlehivs'kog tipa Slavenima, možemo se složiti s istraživačima koji smatraju da su neke manje grupe Slavena došle ovamo s Germanima već u 3. i 4. st. Arheolozi ne uspijevaju povezati sa Slavenima sve ostale stare spomenike Srednjodunavske regije rimskog doba i ranijih razdoblja.

O tome da su Slaveni u 6. st. zauzeli zemlje sjeverno od Srednjeg Podunavlja svjedoči djelo *Ratovi s Gotima* Prokopija iz Cezareje, napisano 1550-ih godina: „Kad su Geruli bili pobijedeni u boju s Langobardima te su morali otići s mjesta gdje su živjeli njihovi očevi, tada su se jedni od njih ... naselili u zemljama Ilirije, a drugi nisu nigdje htjeli prijeći preko rijeke Istr te su se nastanili na samom kraju naseljene zemlje. Predvođeni mnogim vođama carske krvi, oni su ponajprije prošli preko svih slavenskih plemena, a zatim kroz veliku pustinjsku regiju te su stigli do zemlje takozvanih Varna.“ (Prokopije iz Cezareje, 1950., str. 297–298). Na taj su način, prema podacima Prokopija iz Cezareje, Slaveni, očito Sklavini, već ranije zauzeli golem teritorij između Srednjeg Podunavlja i Prybaltika, gdje su u 6. st. živjeli Varni. Najvjerojatnije je put Gerula iz Podunavlja prema Prybaltiku prolazio preko Visle.

Anti su, prema pisanim podacima, zauzimali regiju jugoistočno od Sklavina te sjeverno od Utigura, između Dnjepra i Dnjestra. Prokopije iz Cezareje o njima piše: „Narodi koji ovdje žive ... su se u stara vremena nazivali Kimerijci, a sada se zovu Utiguri. Nebrojena plemena Anta zauzimaju zemlje sjevernije od njih (Utigura).“ (Prokopije iz Cezareje, str. 297-298). Naziv „Anti“ postojao je kratko vrijeme, do početka 7. stoljeća. Posljednji ga put spominje Teofilakt Simokata, koji je živio u prvoj polovici 7. st., opisujući jednu od epizoda avarsko-antskih ratova u kojoj su Anti bili poraženi. Nakon toga taj naziv nestaje iz povijesnih kronika. Očito ih Avari nisu mogli potpuno uništiti,

jer su se Anti u procesu raseljavanja po Balkanu radije pomiješali s plemenima Sklavina i prihvatili uopćen naziv Slaveni. Iako u vezi s tom teorijom postoje različita stajališta, i povjesničara i lingvista.

Sklavini, čiji se naziv u nešto izmijenjenu obliku proširio na sva slavenska plemena, već su 5–6. st. prešli južne granice venetskih zemalja. Bizantski autori ih spominju ne samo sjeverno od Karpata, nego i na Dunavu. U sjevernom Prykarpattju pisani ih spomenici povezuju s Vislom i Dnjestrom, gdje su graničili s Antima koji su zauzimali srednji dio međuriječja Dnjepra, Dnjestra i Dunava. Prokopije iz Cezareje je Sklavine i Ante smatrao jednim narodom: „Nekad je čak i naziv Slavena i Anta bio isti.“ (Prokopije iz Cezareje, str. 297–298).

Bizantski su autori slabo poznavali sjeverne i istočne granice zemlje Sklavina i Anta te ih stoga nisu nazivali imenom, nego označavali općenitom terminologijom koja je označavala njihov prostor ili obilježje krajolika. U vezi sa svakodnevnim te društvenim i ekonomskim uvjetima života Sklavina, Jordan navodi da oni žive u močvarama i šumama. Mauricije Strateg upravo tako opisuje svakodnevicu Anta. Sve upućuje da su se zemlje Sklavina sredinom 1. tisućljeća n. e. prostirale na sjeveru do Polissja i Gornjeg Podniprova, gdje krajolik odgovara tim obilježjima. Jordanova sjećanja o naseljavanju Anta na lijevoj obali Crnog mora treba, u svjetlu suvremenih arheoloških istraživanja, smatrati približnima. Spomenici koji se povezuju s Antima otkriveni su u Srednjem Podniprovu, gornjem dijelu Južnog Buga, Srednjem Podnistrovju i Moldaviji, međutim nisu poznati na donjem Dnjepru. Menandar i Teofilakt Simokata neprestano navode Sklavine u 6. st. među plemenima Podunavlja.

Ocjenjujući Jordanove i Prokopijeve podatke o Slavenima, treba imati u vidu da potječu iz sredine 6. st. te zbog toga možda opisuju život Slavena u nešto ranijem vremenu, možda u 5. stoljeću. Jordan je spomenuo bitku Anta s Gotima, koja se dogodila nakon 375., kada su Huni već pokorili Gote, i ne može se datirati nakon početka 5. st. Pisani izvori 6. st. već jasno utvrđuju Slavene-Sklavine i Ante na lijevoj obali Dunava, označavajući njihovo pustošenje graničnih područja Carstva u cijelom srednjem toku te velike rijeke. Slaveni prelaze Dunav potkraj 6. st. i početkom 7. stoljeća.

Usto u povijesnim izvorima toga doba nije moguće pronaći odgovore na pitanje je li međuriječje Dnjestra, gornje Visle i Dunava bilo pradomovina Slavena ili su se oni tu naselili, te kad su i iz kojih područja ovamo došli, gdje se nalazila sjeverna granica zemalja koje su naseljavali i dr. Ni raniji izvori

ne navode takve činjenice. Zbog toga mnogi aspekti rane povijesti Slavena i njihove etnografije nisu dokraja riješeni. Povijesna znanost nije uspjela dati iscrpan i konačan odgovor o putovima i vremenu formiranja slavenskih etničkih skupina te u potpunosti označiti njihov teritorij.

Važno mjesto u istraživanju slavenske etnogeneze pripada lingvističkoj znanosti, jer je proučavanje jezika tijesno povezano s poviješću naroda – njegova nositelja. Lingvisti su mnogo učinili u vezi s rekonstrukcijom općeslavenskog jezika kao stvarne lingvističke jedinice koja je postojala tijekom mnogih stoljeća (Filin, 1972.). Dosta uspješno riješili su pitanje odnosa slavenskog jezika prema drugim indoeuropskim jezicima, prikazavši Slavene kao zasebnu etničku zajednicu u obitelji indoeuropskih naroda.

Kartografija arhaičnih slavenskih hidronima i toponima ima važno mjesto u potrazi za starim teritorijem Slavena i označavanju putova i regija njihova preseljavanja. V. Toporov i O. Trubačev kartografirali su i opisali arhaične hidronime Gornjeg i Srednjeg Podniprova te Gornjeg Podnistrova. Utvrdili su da su slavenski nazivi najčitkiji i da se u velikoj mjeri pojavljuju južno od Prypjati i Desny. Spuštaju se po Dnjepru do rijeke Psel, dosežući njezin gornji tok, idu lijevom obalom u međuriječje Psla i Oreli. Na jugu, na desnoj obali, sežu do gornjeg toka Južnog Buga i srednjeg Dnjestra, a na zapadu – gornjeg toka Dnjestra i Prypjati.

Sjeverno od Prypjati i Desny javljaju se baltički hidronimi u kontinuiranu sloju, koji malo zalaze na Pravoberežžja, gdje se izmjenjuju sa slavenskim nazivima. S juga u šumostepski pojas teritorija Ukrajine, a najviše u međuriječje Dnjestra i gornjeg toka Prypjati, ulaze hidronimi ilirskog i tračkog podrijetla, a na Livoberežžje iranskog podrijetla. Germanski hidronimi istočno od Visle, koji su predstavljeni sa samo sedam naziva, raspoređeni su: na sjevernom Prykarpattju (dva), na desnoj obali gornjeg Dnjestra (jedan), na gornjem toku Sjevernog Buga (dva), na istočnom Volynju (jedan) i na desnoj obali Oreli (jedan).

Ukoliko širenje iranskih hidronima s jugoistoka, tračkih i ilirskih s juga, germanskih sa zapada i sjeverozapada te baltičkih sa sjevera ne izaziva sumnju, slavenski se hidronimi povezuju upravo sa spomenutim područjem. Na osnovi podataka slavenske arhaične hidronimije, I. Udolf je došao do zaključka da najstariji slavenski hidronimi čvrsto pokrivaju gornji tok Pruta te Srednje i Gornje Podnistrova do gornjeg toka Visle. Zastupljenost arhaičnih slavenskih hidronima u regiji između gornjeg i srednjeg Dnjepra, gornjeg toka

Visle, gornjeg Dnjestra i Pruta te pojava baltoslavenskih, iranoslavenskih i germanoslavenskih jezičnih veza odgovaraju arheološkim podacima. Najranija slavenska ranosrednjovjekovna naselja, koja nastaju već u 5. st., otkrivena su i u Podniprovu, gornjem toku Južnog Buga, na srednjem i gornjem Dnjestru i gornjem toku Pruta.

Ne možemo se složiti s F. Filinom da je usporedba („preklapanje“) areala arheoloških kultura i rekonstrukcija lingvističkih regija lišena perspektive. Takvo mišljenje uzrokovano je nekakvom revalorizacijom sposobnosti lingvistike i podcjenjivanjem arheoloških izvora u razjašnjavanju problema etnogeneze. Istina da se arheolozi i povjesničari susreću s mnogim poteškoćama na putu do rješenja problema podrijetla Slavena. Međutim komparativna lingvistika ima svoje slabe točke. Jezične se pojave, u pravilu, ne mogu datirati, što znatno smanjuje njihove povijesno spoznajne mogućnosti. Osim toga ne smije se zaboraviti da pojmovi „povijest jezika“ i „povijest naroda“ nisu istovjetni, iako su međusobno povezani. Povijest naroda je znatno šira i raznovrsnija te uključuje niz važnih obilježja koja su lingvistici nedostupna.

Ne može se ne istaknuti uspješan posao antropologa u procesu otkrivanja fizičke strukture Slavena te njihovu odvajanju od drugih etničkih skupina. Antropolozi su, utvrđujući jedinstvenost procesa slavenske etnogeneze, ustanovili da u različitim regijama slavenskog teritorija postoje zamjetne razlike u fizičkoj strukturi stanovništva. To je omogućilo zaključak o utjecaju drugih etničkih obilježja – baltičkih i germanskih, a u Karpatima tračkih i drugih na fizičku strukturu Slavena. Taj je zaključak bitan za određivanje jezgre povijesnog teritorija starih Slavena. Nažalost, antropološka se istraživanja slavenske etnogeneze također susreću s poteškoćama kao što su ograničenost izvora ili čak njihov potpun izostanak tijekom cijelih stoljeća. Poznato je da je stanovništvo Istočne i Srednje Europe od 5. do 7. st. pokapalo pokojnike uglavnom spaljivanjem trupla. Posebice, jer su najraniji pouzdani slavenski ukopi 6–8. st. izgledali upravo tako.

U situaciji koja je nastala proučavanjem najranije povijesti Slavena, arheološki materijali imaju važno značenje u etničkoj samoodređenju. Ne samo jer znatno dopunjavaju povijesne, lingvističke, antropološke i druge izvore, nego otkrivaju i nove mogućnosti za proučavanje povijesnog procesa te nova i ponekad neočekivana obilježja društvenog, ekonomskog i kulturnog života slavenskih plemena. Upravo arheologija, koja pronalazi i proučava materijalnu kulturu – nastambe, ukop, svakodnevne predmete te predmete za rad, odjeću,

nakit, koje su stvorile relativno zatvorene skupine ljudi s određenim i samo njima svojstvenim specifičnim obilježjima, i što je najvažnije, podliježu prostornom i kronološkom određenju pri usporedbi s povijesnim i jezičnim pojavama, daje posljednjima nužne orijentire i poveznice. Nije moguće promatrati arheološku kulturu kao nešto čvrsto i nepromjenjivo. Ona se može mijenjati, gubiti ova ili ona obilježja te stjecati nova, širiti se teritorijem, biti čimbenik za stvaranje novih kulturnih tvorevina, odražavajući promjene u razvoju etničke zajednice koju predstavlja. Pritom treba imati u vidu da u svakoj novoj etapi u kulturi ostaju elementi koji ju povezuju s prethodnom etapom.

Unatoč tome, retrospektivno-tipološka istraživanja mogu dovesti do pozitivnih zaključaka pod uvjetom da postoje materijali svih kronoloških karika lanca koji se proučava. Nepoznavanje bilo kojega od njih smanjuje mogućnost tipoloških usporedbi te dovodi do pogrešnih zaključaka. Donedavno su najslabija karika proučavanja starih slavenskih spomenika bili spomenici 5–7. st., istraživanja kojih su započela tek 1950-ih godina. Loše stanje istraživanja tih spomenika bilo je osnovni razlog nedaća arheologa koji su tražili izravnu genetsku liniju razvoja, od spomenika prve polovice 1. tisućljeća n. e. do spomenika starorus'kog razdoblja. Materijalna kultura Slavena treće četvrtine 1. tisućljeća n. e. nije se pokazala onakvom kakvom su je smatrali čak i 1950-ih godina.

Posljednjih se godina traganje za starim slavenskim spomenicima provodi retrospekcijom. Ta je metoda počela davati pozitivne rezultate tek nakon otkrivanja slavenskih naselja 5–7. st. te nakon što ih se uspjelo povezati s pisanim podacima o Slavenima. To je otvorilo nove mogućnosti usporedbe sklavinno-antskog razdoblja u povijesti Slavena s etapom kad su svi oni djelovali pod nazivom Veneti.

Na području Jugoistočne i Srednje Europe zarubinec'ki i pševors'ki spomenici te spomenici lukašivs'ke, lypyc'ke i zubryc'ke kulture ubrajaju se u posljednja stoljeća pr. n. e. i prvu polovicu 1. tisućljeća n. e. U drugoj četvrtini 1. tisućljeća n. e. na području Jugoistočne Europe, posebno Ukrajine, zamjenjuju ih spomenici černjahivs'ke i kijevske kulture, spomenici tipa Etulija, vel'bars'ke kulture te kulture karpatskih kurgana. Kronološki svi oni pripadaju venetskom razdoblju povijesti Slavena. Spomenici iz druge polovice 5. st. pa sve do 7. st.: praška, pen'kivs'ka, koločins'ka i dzedzic'ka kultura pripadaju povijesnim Slavenima.

Zadatak je da se na osnovi arheoloških izvora ocrtaju regije formiranja i kristalizacije slavenskih ranosrednjovjekovnih kultura te retrospekcijom otkriju njihovi izvori. To nije lagan zadatak. Areali slavenskih kultura ranoga srednjeg vijeka su sada jasno određeni uz pomoć kartografije, međutim etnokulturna neodređenost starih spomenika rimskog doba, kao osnove slavenskih spomenika, stvara različite interpretacije.

Neki istraživači zastupaju stajališta o formiranju slavenskih kultura ranoga srednjeg vijeka u maloj regiji Gornjeg Prydnistrov''ja, isključivo na osnovi kijevske kulture (V. Danylenko, J. Verner, K. Godlovs'kyj) (Verner, 1972., br. 4., str. 102–115), ili u južnoj i srednjoj Poljskoj, na osnovi slavenskog čimbenika u pševors'koj kulturi (Rusanova, 1988., str. 195–199; 1976., str. 196–215). Drugi daju prevagu području koje se proteže preko nekoliko regija te obuhvaća i sjeverno Prykarpattje (B. Rybakov, P. Tret'jakov, J. German, I. Zeman, V. Gensel, V. Sedov, V. Baran, Z. Vanja i dr.) (Rybakov, 1981., str. 214–230; Tret'jakov, 1966., str. 301–302; Baran, 1993., str. 59–85). O. M. Trubačev drži se mišljenja bliskog onom od pamtivijeka o dijalektalnoj podjeli Slavena (Trubačev, 1991., str. 10–20), koje se podudara s arheološkim tumačenjima.

Danas su jasno određene četiri slavenske kulture 6–7. st.: dzedzic'ka, praška, pen'kivs'ka i koločins'ka. Pisanim izvorima one su bezuvjetno povezane sa Slavenima-Venetima, Sklavinima i Antima. Najveća i najupečatljivija među njima je praška kultura, koja je nastala u sjevernom Prykarpattju (Sl. 2; Sl. 7).

Arheološki izvori

S. Gamčenko je već potkraj 19. i početkom 20. st. otkrio spomenike praške kulture između sela Myropol' i Ul'ha na Volynju (Gamčenko, 1902., str. 357). I. Borkowski, praški istraživač ukrajinskog podrijetla, prvi ih je pokušao sistematizirati, posvetivši im posebnu monografiju (Borkowski, 1940.). Prvi put je izdvojio slavenske spomenike treće četvrtine 1. tisućljeća n. e. u posebnu kulturno-kronološku skupinu te ih je, prema mjestu pronalaska slavenskih ukopa u Pragu, nazvao praškim tipom.

Planska su istraživanja praških spomenika u Ukrajini, kao i u nizu zemalja Srednje Europe, počela 1950-ih godina. Velika su istraživanja obavljena u Prykarpattju, a posebno u Podnistrov''ju te gornjem toku Pruta. Pronađeno

je i otkopano više od pola stotine spomenika. Među njima su Nezvyś'ko (G. Smyrova), Bovšiv I. (L. Krušel'nyc'ka), Bovšiv II., Dem''aniv I. (V. Baran) Ivano-Frankivs'ke oblasti²; Zelenyj Gaj (V. Baran), Goroševa (S. Pačkova) Ternopil's'ke oblasti; Kodyn (I. Rusanova, B. Tymoščuk), Rašktiv II. i Rašktiv III. (V. Baran), Glyboka (L. Vakulenko) Černivec'ke oblasti; Gorodok, Ustja, Luka Kavetčyns'ka (O. Pryhodnjuk), Sokil (L. Vakulenko), Bakota, Bernašivka (J. Vynokur) Hmel'nyc'ke oblasti; Užgorod, Holmok, Čepa (S. Penjak), Zakarpats'ke oblasti i dr. (Sl. 2) (Baran, 1988., str. 4).

Treba naglasiti da su Rašktiv II., Kodyn, Luka Kavetčyns'ka, Gorodok i Bakota potpuno ili većim dijelom istraženi. Njihovi su materijali opisani u nizu članaka i monografija (Tymoščuk, 1976.; Rusanova, Tymoščuk, 1984.; Vakulenko, Pryhodnjuk, 1984.; Baran, 1988.).

Opsežan materijal, prikupljen posljednjih desetljeća, daje priliku gotovo u potpunosti opisati prašku kulturu na cijelom teritoriju širenja. U ovom su poglavlju u središtu pozornosti spomenici Prykarpattja.

Praška kultura zauzima područje od desne obale gornjega Dnjepra do gornjeg toka Elbe i Dunava, obuhvaćajući Karpate sa svih strana. Na sjeveroistoku graniči sa spomenicima koločins'ke kulture, na jugoistoku sa pen'kivs'kom kulturom, na sjeverozapadu s dzedzič'kom te s baltičkim i germanskim starim spomenicima.

Najveći dio stanovništva praške kulture živio je u otvorenim naseljima, međutim od 6. st. javljaju se izolirana naselja. Najranije od njih je Zymne blizu Volodymyra-Volyns'kog (Aulih, 1972.).

Naselja su uglavnom smještena na obalama velikih rijeka i njihovih pritoka, potocića, prirodnih rezervoara vode te izvora pitke vode, u pravilu na mjestima pogodnima za zemljoradnju, što je odgovaralo prirodi gospodarstva njihovih žitelja. Istraživao se put slavenskog stanovništva toga doba prema nizinskim mjestima zato što ono nije išlo prema gorskim regijama Karpata. Sela su uglavnom smještena u skupinama na udaljenosti 0,5–3 km jedno od drugoga. Prosječna površina naselja iznosi 0,5–1 ha, međutim ima i manjih i većih naselja. Broj nastambi doseže 20–30 objekata, a poznata su i naselja s manjim ili većim brojem nastamba. Tako je u trima naseljima blizu sela Korčak na Volynju bilo samo 6 do 16 nastambi, a u naselju Rašktiv III. oko 100 (iskopane su 92 nastambe). Treba uzeti u obzir da naselja potječu iz različitih razdoblja te je zato broj objekata, koji su istodobno postojali, znatno

---

2 Administrativno-teritorijalna jedinica na teritoriju Ukrajine koja u Hrvatskoj odgovara županiji.

manji. (Od 5–7 u malim naseljima, do 15–25 u većima.) Bila su raspoređena u skupinama, rjeđe u nizovima, međutim uvijek su bila u određenom poretku, što odražava njihovu društvenu strukturu te otkriva „putove i oblike razvoja zajednice“ (Baran, 1992., str. 22). Među skupinama nastambi, na slobodnim zemljištima, nalazile su se gospodarske zgrade; bile su različitih oblika te imale jame različite dubine. Negdje su se gospodarske jame nalazile uz nastambe i s njima su činile jedan gospodarski kompleks.

Nastambe praške kulture na cijelome golemom području, pa i na Prykarpattju, imaju zajednička obilježja. U naseljima Prykarpattja otkriveno je više od 150 nastambi, što je više od polovice svih pronađenih nastambi praške kulture na teritoriju Ukrajine. Osnovni oblik bila je kvadratna poluzemunica s ravnim zidovima, ukopana u zemlju na dubini od 0,5 do 1 metar i više. Pod nastambe uglavnom je doticao glinastu zemlju. Površina je u pravilu mala, u prosjeku 9–16 kvadratnih metara, premda ima manjih i većih. Na potpuno otkopanom naselju Raškiv III., od 77 nastambi 10 ih ima površinu 4–5,5 m², njih 47 od 6 do 8 m², a 20 od 9 do 12 m². Naselja su imala stupnu ili horizontalnu konstrukciju zidova. Blokovi od kojih su se sastojali ulazili su u utore stupova ili su se učvršćivali u oblo ili ravno. Susreću se nastambe drvenih zidova, koje su s unutarnje strane bile podmazane glinom. Krov nastambe bio je dvostran i pokrivaio se slamom ili trskom.

Unutarnja oprema naselja bila je jednostavna i ne zahtjevna. Pod je bio zemljan, ponekad premazan glinom. Samo u jednoj od nastambi naselja Raškiv III., koja je bila spaljena, nalaze se ostaci drvene podloge. U zemljanom podu, osim jama od stupova koje su bile osnova zidova i krova, često se susreću jame malog promjera, ponegdje ispunjene izgorjelim drvetom nastalim od nogu različitog namještaja. U nekim je poluzemunicama uzduž jednog ili dva zida otkriven takozvani kutni *prylavok*³, ukopan u zemlju ili nasipan glinom te s tragovima drvene oplata; služio je kao klupa i ležaj. Poznate su nastambe u kojima su postojale podzemne jame, koje su se u ravnini poda prekrivale drvenim pokrovom.

Obavezno svojstvo poluzemunice praške kulture bila je peć, čija prisutnost označava njezino stambeno obilježje. Sve peći u Prykarpattju načinjene su od kamena. Stajale su u jednom od kutova nastambe, uglavnom u njezinu sjevernom dijelu. Osnova peći načinjena je u pravilu od velikih oštarih kamenova ili kamenih ploča postavljenih pobočno. Odozgo su bile prekrivene

3 прилавок – dio nepokretne klupe u ukrajinskoj kući koja se nalazila uza zid do vrata.

velikom kamenom pločom ili s nekoliko manjih, na koje se stavljalo sitnije kamenje. I zidovi peći su se gradili sitnim komadićima kamenja. Kamenje se nikad nije zalijevalo žbukom. Prosječni unutarnji promjer peći iznosio je od 0,4 do 0,6 m, a prosječna visina od 0,3 do 0,5 metara. Dno peći bilo je podmazano glinom te negdje pokriveno kamenim pločama ili presvučeno fragmentima keramike.

U naseljima praške kulture se osim nastambi otkrivaju i gospodarske zgrade. Većina ih ima različit promjer jama u planu – ovalne i gotovo okruglog oblika, a u profilu su konusne ili kruškolike. Dubina im je u prosjeku od 1 do 1,5 metra. Međutim postoje jame dubina kojih prelazi 2,5 metra. Rijetko se susreću obrtničke građevine te peći za taljenje željeza ili za lončarstvo. L. Vakulenko je pronašao ostatke jedne lončarske peći u naselju Glybokij u Černivec'koj oblasti.

Groblja su važan izvor za proučavanje arheološke kulture. Nažalost su slavenska grobišta 5–7. st. u Ukrajini slabo istražena. Na Prykarpattju su predstavljena pojedinačnim ukopima, otkrivenima u Užgorodu i Zbynjači Zakarpats'ke i Ternopil's'ke oblasti. Pogrebni obred stanovništva praške kulture bolje je poznat na osnovi grobnica koje su istražene u Rumunjskoj (Sărata-Monteoru – gotovo 2000 ukopa) i Slovačkoj (Opatovice i dr.).

Ukopi su plitki i bez nasipa zemlje. Samo se na području istočnog Volynja pojavljuju pojedinačni kurganski ukopi, broj kojih znatno raste u 8. i 9. stoljeću. Spaljivanje trupla bilo je osobina pogrebnog obreda 5–7. st., u karpatskoj regiji i u cijelome slavenskom svijetu. Prevladavaju grobnice s urnama, iako se usporedo s njima pojavljuje i spaljivanje trupla u zemljanim jamama. Na groblju u Sărata-Monteoru pronađeno je više spaljenih posmrtnih ostataka nego ukopa s urnama. U Užgorodu su pronađene urne koje su stajale na kamenom podu. Inventar grobnica je oskudan. Susreću se kopče, brončane i srebrne narukvice, željezni noževi, vrhovi strijela te stakleni i drugi ukrasi.

Materijalni tragovi spomenika praške kulture su keramika i predmeti od metala, kostiju i kamenja. Dugo je u arheološkoj literaturi prevladavalo stajalište da se u prašku kulturu ubraja isključivo ručno oblikovano posuđe. U Ukrajini su istraživanja posljednjih desetljeća pokazala da na spomenicima 5. st., uz ručno oblikovanu keramiku, postoji i lončarsko sivo glineno posuđe, karakteristično za spomenike kasnoga rimskog doba. Takva su naselja otkrivena i u prikarpatkim regijama – na Dnjestru (Zelenyj Gaj, Raškiv II., Raškiv III., Luka Kavetčyns'ka, Ustja), u gornjem toku Pruta (Kodyn) te u Zakarpattju.

Lončarska je keramika izrađena poput provincijalnoga rimskog posuđa, pronađenog u objektima černjahivs'ke kulture i kulture karpatskih kurgana druge četvrtine 1. tisućljeća n. e. te u drugim kulturama rimskog doba na području Jugoistočne i Srednje Europe.

Za razliku od spomenika 3–4. st., u slavenskim naseljima 5. st. ima znatno manje lončarske keramike i nema umjetnički savršenih oblika i bogate ornamentacije. U 6. i 7. stoljeću, nakon raspada Rimskog Carstva, prekida se djelatnost lončarskih središta u Jugoistočnoj i Srednjoj Europi i lončarsko posuđe postupno nestaje. Možda se nadoknađuje drvenim posuđem izrađenim pomoću tokarskog stroja, s obzirom da su se Slaveni tada uvelike služili tokarskim strojem.

Valja naglasiti još neka svojstva keramike praške kulture u razdoblju njezina nastanka. U 6. st. ručno oblikovano posuđe predstavljeno je – ćupovima. Rijetko se susreću ručno oblikovane zdjele, koje se oblikom gotovo ne razlikuju od zdjela prethodnog razdoblja. Potkraj 5. st. i na početku 6. st. pojavljuju se tave, koje su bile rijetke u naseljima černjahivs'ke kulture.

Za ćupove iz razdoblja nastanka praške kulture karakteristična je različitost oblika, nastavak tradicija vezanih uz ručno oblikovano posuđe černjahivs'ke kulture pa i kopiranje odgovarajućih oblika lončarskog posuđa. Ručno oblikovanih ćupova ima nekoliko vrsta, među kojima se ističu posude s niskim, malo zavijenim rubom, visoko postavljenim zadnjim dijelom i strmim korpusom, koje, počevši od 6. st., postaju osnovni oblik posuđa na Volynju, a na Prykarpattju su približno polovica cijele ručno oblikovane lončarije. Tu se i dalje svakodnevno koriste oblici ručno oblikovanog posuđa, koji su karakteristični za slavensko stanovništvo černjahivs'ke kulture, sve do kraja postojanja praških spomenika (7. st.). Čak je poznato posuđe ukrašeno s utisnutim ornamentom u obliku rozete, koje su upotrebljavali nositelji černjahivs'ke kulture za ukrašavanje lončarskog posuđa.

Alati za rad, predmeti svakodnevice i ukrasi u naseljima praške kulture prilično su skromno predstavljeni. Znatna količina, posebice ukrasa, pronađena je samo na zymnivs'kom nalazištu na Volynju.

Ratarski alati su predstavljeni pojedinačnim pronalascima različitih *karal'nyka*⁴, sa širokim oštricama (Gorodok i Bokota na Dnjestru), srpova, kosa i dr. U naselju Raškiv III. pronađene su izvorne škare za šišanje ovaca.

---

4 каральник – oštri dio pluga.

Poznati su kovački te alati za obradu drva: nakovanj, dlijeta, čekići i tokarski stol. Alat od kosti predstavljen je različitim oštricama, a susreću se i koštani češljevi. Pronađeno je mnogo kalupa za lijevanje načinjenih od lapora. J. Vynokur je u naselju u Vernašivci na Dnjestru otkrio nastambu-radionicu u kojoj je pronađeno više od 60 takvih kalupa, a među njima i rijedak kalup za odljev lučnih fibula.

Rijetko se u naseljima susreću predmeti naoružanja – poznate strelice, a također i vrhovi strijela sa dva krila, u obliku romba ili lista.

Ukrasi pronađeni u naseljima praške kulture izrađeni su ponajprije od bronce i željeza, a poneki od srebra i stakla. To su narukvice sa zadebljanim krajevima, različite kopče, prstenje, našivene pločice, fibule (posebno lučne), spirale te raznobojne perlice. Znatan broj pronađenih ukrasa odnosi se na kulturu poznatu u literaturi pod nazivom Europska ženska kultura.

Kronologija praške kulture je dosta dobro razrađena, iako se određene dijelove u budućnosti treba ispraviti i pojasniti. Završno razdoblje kulture smješteno je na granicu 5. i 6. stoljeća. Potvrđeno je fibulama, narukvicama, kopčama, monetama i drugim predmetima koji su pronađeni u zatvorenim kompleksima i stratificiranim slojevima, također i tipologijom keramike te pomoću arheomagnetskih podataka.

Donja granica praške kulture na teritoriju Ukrajine, u tom smislu i Prykarpattja, određuje se stambenim kompleksima u kojima se izjednačava lončarsko i ručno oblikovano posuđe i gdje postoje mnogi oblici tipološki povezani s ranijom černjahivskom kulturom i kulturom karpatskih kurgana (Zelenyj Gaj, Ustja, Bakota, Gorodok, Raškiv, Luka Kavetčyns'ka i dr.). Neka od naselja (Kodyn, Luka Kavetčyns'ka, Bakota) datirana su kasnorimskim fibulama koje nisu starije od prve polovice 5. st. (Rusanova, Tymoščuk, 1984., str. 86; Vakulenko, Pryhodnjuk, 1984., str. 46). U naselju Raškiv III. pet je nastambi arheomagnetskom metodom smješteno u drugu polovicu ili kraj 5. stoljeća.

Gornja kronološka granica praške kulture određuje se u 7. st. na osnovi besprijekorno datiranih pronalazaka poput fibula, kopča, pločica i pojasnih našivaka, koji su pronađeni u naseljima Gornjeg Podnistrov'ja i Popruttja (Dem'janiv I., Goroševa, Černivka, Raškiv III.) (Baran, 1972; Tymoščuk, Rusanova, Myhajlyna, 1981.) te na osnovi podataka dobivenih arheomagnetskim datiranjem.

Naselja praške kulture Prykarpattja se unutar granica 5–7. st. dijele u tri kronološke etape koje su određene prema materijalima naselja Kodyn I. i Rašktiv III. (Rusanova, Tymošćuk, 1984., str. 28; Baran, 1988., str. 25–32).

Razmatrajući kronologiju praške kulture, treba napomenuti da su naselja u kojima postoje kompleksi koji, bez ikakve sumnje, datiraju iz 5. st., otkrivena samo na teritoriju Prykarpattja, posebno Gornjem i Srednjem Podnistrov”ju i Poprutlju. Unutar granica te regije, uključujući i Povislennje, takvi su kompleksi nepoznati. Određivanje regije u kojoj su otkriveni najraniji spomenici praške kulture ima presudno značenje za utvrđivanje putova pronalaska njezinih izvora, što na svoj način definira područje koje su naseljavali Slaveni u ranijim razdobljima.

Arheološki materijali daju priliku sagledati pitanje društvenog i ekonomskog razvoja slavenskog stanovništva praške kulture. U arheološkoj su literaturi iznesena različita stajališta vezana uz tu problematiku. Jedni istraživači smatraju da je stanovništvo praške kulture živjelo u malim plemenskim naseljima te vodilo zajedničko gospodarstvo koje se temeljilo na posijeci-i-spali ratarstvu i nije izlazilo izvan granica obiteljske zajednice (I. Rusanova). Drugi pretpostavljaju da je proces nastanka susjedske zajednice od 5. do 7. st. kod Slavena bio određujuć (O. Pryhodnjuk). Polazeći od planigrafije potpuno istraženog naselja Rašktiv III., može se smatrati da su Slaveni u društvenom razvoju od 5. do 7. st. bili na etapi prelaska od obiteljske do susjedske zajednice. Patrijarhalne obitelji, koje su zauzimale određene skupine nastambi koje su bile planografski povezane, vodile su svoje gospodarstvo kolektivno – unutar skupine i individualno – ovisno o susjedskim zajednicama. Zajedno su predstavljale seosku zajednicu. Etapa prelaska od obiteljske do susjedske zajednice trajala je mnogo stoljeća te završila tek u razdoblju cjelovitosti državnih instituta Rusi-Ukrajine (Baran, 1992., str.11).

Prisutnost zasebnih utvrđenih naselja (Zymne) upućuje na pojavu određenih ekonomskih i političkih središta. Pisani izvori 6. st. navode slavenske plemenske vođe (Bož, Mezamir, Ardagast, Musok), što svjedoči o prisutnosti obiteljske i plemenske hijerarhije.

Ratarstvo je bilo vodeća grana gospodarstva stanovništva praške kulture Prykarpattja, a u prigorskim je regijama obrada zemlje bila izjednačena sa stočarstvom. U mnogim su naseljima pronađena zrna pšenice, prosa, ječma, oraha, *šutavycje*⁵ i drugih kultura. Vezano uz prirodne uvjete, tj. prisutnost

---

5 шутавиця – jedna vrsta ratarske kulture.

ili odsutnost plodne zemlje koja nije pokrivena šumom, u nekim je regijama sustav pokretne obrade zemlje već istisnuo posijeci-i-spali obradu zemlje.

Analiza osteološkog materijala u naseljima praške kulture Prykarpattja pokazuje da je prevladavala stoka krupnog zuba, a nakon nje – svinje. Pronađene su kosti ovaca, konja i pasa. Treba spomenuti da je to u 1. tisućljeću n. e. bio tradicionalan međuodnos vrsta domaćih životinja u toj regiji, ali i na širem području.

Materijali koji upućuju na razvoj metalurgije važni su za razumijevanje ekonomije slavenskog stanovništva praške kulture. U mnogim naseljima gornjeg Dnjestra otkriveni su tragovi taljenja metala u obliku željezne rude, čelika i troske (Bovšiv, Dem”janiv, Gorodok, Vernašivka). Jasni tragovi obrta za obradu željeza pronadjeni su u Kodynu na Prutu. Tu su otkrivene dvije zgrade s ognjištima oko kojih i komadići željeznih troski te fragment željezne i glinene posude za taljenje. Više od 60 laporastih kalupa za odljev u nastambi zlatara u naselju u Bernašivci svjedoči o postojanju središta zlatarskog obrta. Zlatari su ovladali tehnikom lijevanja metala u boji i srebra hladnim lijevanjem i kovanjem. Masovna izrada jednakih predmeta u kamenim kalupima, koji su se višekratno upotrebljavali, svjedoči o prisutnosti robne proizvodnje namijenjene tržištu. Teško je odrediti u kojoj se mjeri obrt stanovništva praške kulture već odijelio u samostalnu granu obrtništva. Lako je moguće da je on u nekim regijama, pa i u Prykarpattju, imao općinsko obilježje.

Problemi podrijetla praške i drugih slavenskih kultura

Određujući postojanje u 6. i 7. st. četiri samostalnih ranosrednjovjekovnih slavenskih kultura, koje su zauzimale zasebne velike regije Istočne i Srednje Europe, treba se složiti da su i njihova ishodišta bila različita.

Pitanje formiranja praške kulture je najsloženije i neizostavan je dio svih ranosrednjovjekovnih slavenskih spomenika, kojima pripadaju i pen’kivs’ka, koločins’ka i dzedzic’ka kultura. Zbog toga ih treba sagledati u jedinstvu njihova podrijetla. U arheološkoj literaturi iznesena su različita stajališta vezana uz procese formiranja slavenskih ranosrednjovjekovnih kultura, uključujući i prašku. P. Tret’jakov, V. Danylenko, J. Verner, K. Godlovs’kyj i M. Parčevs’kyj ishodišta slavenskih ranosrednjovjekovnih kultura vide u sjevernom šumskom dijelu Ukrajine te južnoj Bjelorusiji, u regijama širenja kijevske, a prije nje

– zarubinec'ke kulture. Odande su se Slaveni, prema njihovu mišljenju, tek u ranom srednjem vijeku proširili na sve druge regije Srednje i Jugoistočne Europe (Tret'jakov, 1966., str. 301–302; Verner, 1972., str. 102–115). J. Verner je čak pretpostavio da je sto godina na tom prostoru postojao hijat između odlaska Gota, s kojima poistovjećuje cijelu černjahivs'ku kulturu, iz šumskog dijela Ukrajine i dolaska Slavena u 6. stoljeću. P. Tret'jakov nije isključivao mogućnost da Slaveni nisu osnovali samo zarubinec'ku kulturu, nego su bili i neznatan dio nositelja pševors'ke i černjahivs'ke kulture.

I. Rusanova i V. Sedov drže se drugačijih stajališta u vezi s procesima formiranja slavenskih ranosrednjovjekovnih kultura. Smatraju da ishodišta praške kulture treba tražiti u pševoros'kim spomenicima u međuriječju Visle i Odre (Rusanova, 1976., str. 196–215, Sedov, 1979., str. 101–133). V. Sedov je u posljednjim radovima ponešto izmijenio mišljenje. Ujedinio je dio praških i pen'kivs'kih spomenika u jednu skupinu te smatra da vode podrijetlo od zemljoradničkog stanovništva pševors'ke i černjahivs'ke kulture, koje „...nije napustilo svoje mjesto boravka u epohi velike seobe naroda“.

J. Germann i Z. Vanja imaju malo kompromisnije mišljenje. Smatraju da su procesi formiranja slavenskih etničkih skupina obuhvatili južne oblasti kijevske kulture, sjeverozapadne dijelove černjahivs'ke te istočne dijelove pševors'ke kulture. Upravo su se u toj regiji formirali spomenici praške kulture 6–7. st., koji su pripadali Sklavinima. Pen'kivs'ka kultura odražava slavenizaciju Anta, a koločins'ka južnu skupinu Balta. V. Hensel je uočio slavenski element u sastavu pševors'ke, černjahivs'ke i kijevske kulture, između Odre i Dnjepra. Istodobno ističe keltske i germanske elemente u prvoj kulturi, a u drugoj gotske, tračke, kasnoskitske te sarmatske (Hensel, 1984., str. 181–192).

B. Rybakov je u potrazi za osnovom slavenskih starih spomenika usporedio rasprostranjenost praške kulture s arealom kultura ranijih razdoblja, počevši od brončanog doba, u međuriječju Dnjepra i Odre. Odredio je pet etapa njihova razvoja. Dvije od njih čine različite kulture (tšcinec'kokomarivs'ku, lužyc'ku, bilogrudivs'ku, čornolis'ku i lisostepovu) brončanog i ranoga željeznog doba. Na trećoj i četvrtoj etapi (2. i 4. st.) su na tom području poznate pševors'ka, zarubinec'ka, černjahivs'ka i kijevska kultura. Budući da su se sve nalazile u granicama dnjepero-odarskoga međuriječja, istraživač s njima povezuje formiranje slavenskih etnokulturnih grupa. Na petoj etapi, koja se odnosi na rani srednji vijek, već nestaju praška i pen'kivs'ka kultura koje su pripadale povijesnim Slavenima (Rybakov, 1981., str. 214–230).

Njemački arheolog K. W. Struwe iznio je posebno stajalište o podrijetlu Slavena. Rješavanje problema podrijetla Slavena na osnovi arheoloških nalaza bezuvjetno bi trebalo početi od točke na kojoj se oni potpuno i jednoznačno slažu s pisanim izvorima. Takvo usklađivanje arheoloških i povijesnih izvora smatra primjenjivim samo kod spomenika od 6. do 7. stoljeća. Također smatra neuvjerljivim sve pokušaje povezivanja ranijih povijesnih podataka o Slavenima-Venetima s određenim kulturnim provincijama.

U posljednje su vrijeme predstavnici Povijesno-arheološke škole iz St. Petersburga (M. Ščukin, G. Lebedev i dr.) načinili još jedan pokušaj pronalaska ishodišta ranosrednjovjekovnih slavenskih spomenika u tzv. bezfibulnim i lončarskim kulturama ranoga željeznog doba Sjeveroistočne Europe. Na umu su imali milograds'ku, kulturu iscrtane keramike, juhnovs'ku, dnjepro-dvins'ku i verhneoksku kulturu. Istraživači su opravdano odredili te spomenike baltičkima ili ugrofinskima te zato ta koncepcija ne donosi ništa novo vezano uz rješenje problema formiranja slavenskih ranosrednjovjekovnih zajednica.

Razmatrajući spomenute koncepcije, primjećuje se da neke od njih smještaju formiranje ranosrednjovjekovnih slavenskih kultura u jednu manju regiju, primjerice u gornje Podniprovv'je (V. Danylenko, J. Verner, K. Godlovs'kyj, M. Ščukin) ili u južnu i središnju Poljsku (I. Rusanova), dok druge na veće područje u nekoliko regija (B. Rybakov, P. Tret'jakov, I. Germann, I. Zeman, V. Hensel, V. Sedov, Z. Vanja i dr.). One su uzrokovale različita mišljenja o izvorima te različite pristupe u potrazi za ishodištem slavenskih ranosrednjovjekovnih spomenika.

M. Gruševs'kyj i J. Pasternak posvetili su veliku pozornost pitanju položaja teritorija Ukrajine u procesima etnogeneze Slavena (Gruševs'kyj, 1904., str. 1–121). Skupili su, proučili i uvelike koristili pisane, arheološke, kojima se posebice koristio J. Pasternak, te druge izvore. Promatrali su Slavene kao zasebnu etničku skupinu europskog stanovništva koja je živjela usporedo s Keltima, Germanima, Tračanima, odnosno plemenima koja su se služila iranskim i turkijskim jezicima, Ugrofincima i dr. Protivili su se pokušaju prijenosa imenske nomenklature Ugrofinaca na Slavene. M. Gruševs'kyj piše: „U svoje vrijeme popularna, a i do sada ne posve zaboravljena, slavenska teorija da su Huni bili Slaveni nema nikakve podloge osim nekoliko pojedinosti koje se najbolje mogu objasniti slavenskim elementima u Atilinoj državi.“ (Gruševs'kyj, 1904., str. 127).

Izlažući stajalište vezano uz spomenutu problematiku, polazimo od toga da se samo poredbenom metodom u planu retrospekcije mogu doseći određeni uspjesi u potrazi za izvorima slavenskih ranosrednjovjekovnih spomenika.

Treba naglasiti da je na putu poredbenog proučavanja spomenika rimskog doba Jugoistočne Europe najveća prepreka sve donedavno bila odsutnost spomenika 5. stoljeća. To je na spomenutom području, nakon odlaska Gota i prije pojave ranosrednjovjekovnih Slavena, stvaralo prividnost hijata. Pronalazak i istraživanje spomenika hunskog doba pokazao je da upravo oni razotkrivaju osnovne zakonitosti prelaska od kulture kasnoga rimskog doba do kulture ranoga srednjeg vijeka.

Spomenici s kompleksima 5. st. zauzimaju u zoni između šume i šumostepe Jugoistočne Europe znatan teritorij, koji seže do gornjega toka Psla na istoku i Prykarpattja na jugozapadu.

Ti se spomenici, po prirodi materijala, dijele u dvije teritorijalne grupe. Prva od njih povezana je sa srednjim Podniprovljem na obje obale Dnjepra i gornjim tokom Južnog Buga, a druga sa srednjim i gornjim Podnistrovljem i gornjim tokom Pruta. Te su grupe već na ranoj etapi imale osobitosti u gradnji nastambi i keramici. One se objašnjavaju time da je dnjeparsko-buz'ka grupa tipološki povezana s kijevskim i černjahiv'skim spomenicima tipa Hlopkova, a dnjeparsko-prut'ska grupa sa slavenskim dijelom černjahiv'ske kulture tipa Bovševa; posljednji svojim podrijetlom sežu u kasnozarusinec'ke i zubryc'ke spomenike rimskog doba.

Kartografiranjem spomenika rimskog doba s dovoljno izraženim lokalnim obilježjima, počevši od zarubinec'ke kulture koja seže u rani srednji vijek, uspjeli su ustanoviti određenu stabilnost njihova razmještaja u širokoj pograničnoj zoni šume i šumostepe, počevši od 2. do 4. stoljeća. Budući da se najraniji spomenici ranosrednjovjekovnih slavenski kultura, koji su nastali u 5. st., također nalaze u toj zoni te su tipološki povezani s njima (jednaki tipovi nastambi, ručno oblikovana keramika), može se zaključiti da su Slaveni (Protoslaveni) zauzeli pogranični prostor šume i šumostepe Jugoistočne Europe na granici nove ere, što se slaže s pisanim izvorima 1–2. st. i 6. stoljeća.

Svi se ti spomenici, neovisno kojoj su kulturi pripadali, tipološki i kronološki povezuju s ranosrednjovjekovnim slavenskim kulturama (praškom, pen'kiv'skom i koločins'kom), što pretpostavlja njihovu nasljednost i pripadnost njihovih nositelja srodnim skupinama.

U slavenskim se ranosrednjovjekovnim spomenicima odvija integracija elemenata spomenutih kultura rimskog doba, međutim njihovo je sudjelovanje u svakoj od njih različito. Kijevska je kultura postala osnova koločins'ke i, do određene mjere, pen'kivs'ke skupine, s time da je u prvoj zamjetna baltička komponenta, a u drugoj černjahivs'ki čimbenik tipa Hlopkova-Boromli. Černjahivs'ki spomenici gornjeg i srednjeg Dnjestra (Čerepyn, Bovšiv, Teremci, Sokil, Bakota i dr.) u osnovi su praških spomenika.

Međutim, premda se ne može ne primijetiti složenost procesa etnokulturnog razvoja na području Jugoistočne Europe na prijelazu i u prvoj polovici 1. tisućljeća n. e. Gotovo su sve kulture te velike regije, a osobito černjahivs'ka, uključile, osim slavenskih, elemente koji svjedoče prisutnost različitih skupina germanskog, baltičkog, iranogovornog i tračkog stanovništva. Tek nakon odlaska gotskih plemena pod napadima Huna, a s njima i Sarmata-Alana u Podunavlje te dalje na jugozapad, Slaveni postaju osnovna snaga šumostepskog dijela Istočne Europe. U to je doba, počevši od 5. st., u punoj mjeri izražena njihova karakteristična materijalna kultura.

Usporedna analiza slavenskih spomenika ranoga srednjeg vijeka i kultura rimskog doba dovodi do zaključka da su Slaveni već u prvoj polovici 1. tisućljeća n. e. ne samo zauzeli regiju gornjeg Podniprova (kijevska kultura), nego su bili i jedna od sastavnih komponenti černjahivs'ke kulture šumostepskog dijela Ukrajine i Prykarpattja, a možda i pševors'ke kulture na teritoriju Poljske. Drugačije se ne može pojasniti postojanje četiriju poznatih slavenskih kultura 6. st. – koločins'ke, pen'kivs'ke, praške i dzedzić'ke. Sve one zajedno nisu mogle biti produkt razvoja jedne kulture – kijevske (J. Verner, K. Godlovs'kyj) ili pševors'ke (I. Rusanova). Usto, koncepcija „bezfibulnih“, lončarskih kultura ne rješava problematiku ishodišta ranosrednjovjekovnih slavenskih kultura. Kulture ranoga željeznog doba poput juhnivs'ke, kulture iscertane keramike, dnjepro-dvins'ke i verhneokske ne mogu se ni zasebno niti zajedno smatrati osnovom praške, pen'kivs'ke pa čak ni koločins'ke (Sedov, 1970., str. 14). Potonja, s obzirom da je slavenska, uključuje samo određene baltičke elemente.

Na taj je način retrospekcijom utvrđena pripadnost velikog dijela spomenika na području Ukrajine Slavenima, najkasnije na prijelazu naše ere. Procesi koji su doveli do smjenjivanja kultura rimskog doba (na teritoriju Ukrajine – kijevske i černjahivs'ke) novim ranosrednjovjekovnim kulturama završili su već sredinom 5. st., u doba kad se na teritoriju Poljske početkom 6. st. odvijala smjena pševors'ke u dzedzić'ku kulturu. Usto je proces već protjecao

u međuriječju Visle i Odre pod utjecajem stanovništva praške kulture, koje se u to vrijeme, šireći se iz Prykarpattja na zapad, pojavilo u jugoistočnom dijelu Poljske.

Procesi formiranja velikih slavenskih plemenskih saveza na teritoriju Ukrajine pronalaze svoju potvrdu u tri vida izvora – pisanim, arheološkim i lingvističkim izvorima koji se međusobno nadopunjuju. Stoga nema razloga sumnjati u to da su i preci ukrajinskog naroda bili sastavni dio plemenskih saveza Istočnih Slavena u 5–6. st.

Nositelji praške kulture

Sklavini – preci ukrajinskog naroda

M. Gruševs'kyj, istaknuti ukrajinski povjesničar, iznio je pretpostavku na temelju analize pisanih izvora da se precima Ukrajinaca može smatrati naddniprojans'kyj savez istočnih Slavena, koje su bizantski autori 6. st. poznavali pod imenom Anti. Njegova se hipoteza, u svjetlu suvremenih arheoloških istraživanja, može dodatno razraditi i proširiti.

Kao što je rečeno, na teritoriju Ukrajine su od 6. do 7. st. postojale tri susjedne skupine slavenskih spomenika: praška kultura – između Dnjepra, Dnjestra i gornje Visle, gdje su, prema pisanim izvorima, u to doba živjeli Sklavini, pen'kivs'ka – u srednjem Podniprov'ju (prema Jordanu – s naseljima Anta) i koločins'ka – na lijevoj obali gornjeg Podniprov'ja, čiji naziv nositelja nije poznat.

Na temelju praških spomenika, između Dnjepra i Dnjestra nastaju spomenici luko-rajkovec'kog tipa, koji datiraju od 7. do 10. st., a spomenici pen'kivs'ke i koločins'ke kulture postaju jedan od elemenata volyncivs'ke i romens'ke kulture lijeve obale Dnjepra tog doba. Drugi su sastavni element kultura lijeve obale 8–10. st. donijeli potomci praške kulture, koji ne samo da su potkraj 7–8. st. zauzeli cijelu desnu obalu Dnjepra, nego su došli i na njegovu lijevu obalu. O tome svjedoči pojava keramičkih oblika romens'ke kulture u naseljima i nalazištima, tipološki povezanih s posuđem praške kulture, kurganskim ukopima i pećima čiji je donji dio ukopan u zemljanu podlogu koja je namjerno ostavljena u jednom od kutova nastambe. Takve su peći od 6. do 7. st., dakle ranije, poznate samo u naseljima praške kulture na Zapadnom Bugu (Ripniv I., Ripniv II., Ripniv III.), na Volynju i u Rumunjskoj, kamo se

u 5. i 6 st. preselio dio Sklavina – nositelja praških spomenika (Baran, 1972., str. 80–84). U naseljima pen'kivs'ke kulture nisu poznate nastambe sa sličnim pećima i kurganskim ukopima.

Kasniji se popis plemena, dobro poznat iz *Ljetopisa*, kronološki povezuje sa spomenicima 8–10. stoljeća. Bili su to Duljibi-Bužani-Volynjani (naziv istog plemena po kronološkom poretku), Derevljani i Hrvati u Volynju u Gornjem Podnistrov''ju i Prykarpattju, gdje su otkriveni mnogobrojni spomenici luko-rajkovec'kog tipa te Siverjani, koji su bili nositelji romens'ke kulture lijeve obale Dnjepra. Uz njih su bili i Poljani, Ulyči i Tyverci. Oni su zauzeli regije za koje je od 8. do 10. st. također bila karakteristična keramika luko-rajkovec'kog tipa. U razdoblju 6–7. st. tu je prolazila linija sraza spomenika praške i pen'kivs'ke kulture.

Može se pretpostaviti da su upravo ta plemena bila onaj dio istočnoslavenskog stanovništva koji je svojim daljnjim razvojem doveo do stvaranja svojevrsne etnokulturne zajednice s vlastitim jezičnim osobitostima, koja je postala središtem Ukrajine-Rusi.

Ako je ta pretpostavka točna, tada polazeći od arheoloških izvora koji nisu bili dostupni u vrijeme M. Gruševs'kog ishodište kulture ukrajinskih predaka treba tražiti ne samo u pen'kivs'kim spomenicima Podniprov''ja, koje su ostavili Anti, nego i u praškim spomenicima Sjevernog Prykarpattja i Volynja, gdje su otkrivena brojna naselja Sklavina. Tim više je moguće da već od 8. do 10. st. spomenici luko-rajkovec'kog tipa, koji su nastali na temelju praške kulture Sklavina, nisu zauzimali samo cijelu desnu obalu od Dnjepra do Visle te od Pryp''jati do Karpata i Bukovyne, ujedinivši tako sva ljetopisna plemena s desne obale u jednu materijalnu kulturu i postavši jednim od važnijih čimbenika volyncivs'ke i romens'ke kulture Siverjana s lijeve obale Dnjepra. Od druge polovice 7. st. i kasnije naziv Anti više se ne spominje u pisanim izvorima. Na njih se širi općeniti naziv Slavena. To se odrazilo i na materijalnu kulturu, čiji spomenici upućuju na prodiranje Sklavina u regije antskog areala. Tako su sva ljetopisna plemena 8–10. st. desne obale Dnjepra, koja se nalaze unutar granica luko-rajkovec'ke kulture, potomci Sklavina, a pleme Siverjana s lijeve obale nastaje na miješanoj sklavinsko-antskoj osnovi.

Sve to i određuje mjesto Sklavina u povijesnim procesima koji su doveli do nastanka etnokulturne zajednice, a ona je u svom daljnjem razvoju oblikovala nukleus ukrajinskog naroda.

Podnistrov”je i Prykarpattje – polazne regije velike seobe Slavena

Razdoblje 5–7. st. u povijesti Slavena nije obilježeno samo završetkom procesa formiranja njihova etničkog samopotvrđivanja i stvaranja velikih slavenskih saveza. U to doba započinju intenzivne seobe koje su na jugu dosegnule duboko unutar Balkanskog poluotoka, a na zapadu međuriječja Odre i Labe, sve do baltičke obale.

Baza izvora za proučavanje tih procesa znatno se proširila kao posljedica zanimanja za proučavanje većeg broja nalazišta slavenskih kultura ranoga srednjeg vijeka nakon Drugoga svjetskog rata na području Istočne i Srednje Europe te usporedbu dobivenih informacija s pisanim izvorima. Njihov početak seže u 5. stoljeće. Polazna je regija, odakle su započeli pohodi slavenskih skupina, koji prema Jordanu „tada“ (dakle u 6. st.) „bjesne posvuda“, bilo međuriječje Dnjeptra i Dnjestra – na srazu spomenika praške i pen’kivs’ke kulture.

Regija formiranja slavenskih ranosrednjovjekovnih kultura na području Europe utvrđena je na temelju kartografitiranja kompleksa datiranih u 5. stoljeću. Prostirala se od gornjeg toka Psla i središnje Desne do sjevernog Prykarpattja. Retrospekcijom je utvrđena sličnost arheoloških spomenika ranosrednjovjekovnih slavenskih kultura – od kijevskog i slavenskog dijela černjahivs’ke kulture do kasnozarusinec’ke i zubryc’ke skupine spomenika – duboko do granice 1. tisućljeća n. e. To određuje regiju u kojoj su se odvijali povijesni procesi koji su i uzrokovali pojavu velikih slavenskih saveza. Odatle je i započela njihova intenzivna seoba.

Određena premještanja slavenskog stanovništva odvijala su se i ranije. Pod pritiskom plemena pševors’ke i velbars’ke kulture te, posebice, Geto-Gepida sa sjeverozapada te skupina Sarmata sa sjeveroistoka, jedan se dio nositelja zarubinec’ke kulture već potkraj 1. st. i u 2. st. preselio iz Volynja u Gornje Podnistrov”je te iz središnjeg Dnjeptra na gornji tok Desne i Sejma. U 3. st. dio stanovništva s područja gornjeg Dnjestra dolazi na istok u regije na lijevoj obali Dnjeptra. Posljednjih su desetljeća otkrivena naselja druge polovice 3. i početka 4. st. u Sums’koj, Poltav’skoj, Harkivs’koj i Kurs’koj oblasti (Boromli II., Bukrejevka II., Ridnyj kraj i dr.) koja se po svojim obilježjima, ručno oblikovanom i lončarskom posuđu, fibulama s visokom osovinom (VII. grupa prema Almgrenu), prstenom na vretenu u obliku gljive, konusnim kriglama na okrugloj podlozi i drugim elementima materijalne kulture, povezuju sa skupinom černjahivskih spomenika s područja gornjeg

Dnjestra (Kropotkin, Obloms'kyj, 1991. Izd. I., str. 75–89). Na lijevoj su obali oni razmješteni zajedno sa spomenicima kijevske kulture. Dosta se često u njihovim kompleksima susreću i fragmenti kijevske keramike. Iako, sve to ne mijenja postojeće razlike između njih i kijevskih naselja koja, u pravilu, nisu upotrebljavala lončarsko posuđe i mnoge druge predmete karakteristične za tu skupinu spomenika i černjahivska sela Gornjeg Podnistrov'ja. Ne postoji osnova za povezivanje spomenika tipa Boromli II. s kijevskom kulturom. To su spomenici etnički povezanog stanovništva, međutim odnose se na različite kulturne skupine. Istodobno, oni svjedoče o pojavi slavenskog stanovništva u sastavu nositelja černjahiv'ske kulture šumostepe.

Još je jedna skupina slavenskih spomenika 3–4. st. nedavno otkrivena u Budžac'koj stepi na području Moldove. Oni su u nizinama Dnjestra, Pruta i Dunava potvrđeni naseljima i grobnicama tipa Etulija (Ščerbakova, 1987., str. 8–13). Ti su spomenici također bliski spomenicima Gornjeg Podnistrov'ja 2–4. st. i kasnozarusinec'kim spomenicima Gornjeg Pobužžja. Zanimljivo je da se regija njihova razmještaja poklapa s mjestom na kojem je na Peutingerovim tablicama označena jedna od skupina Veneta, kojima su oni i pripadali. Može se pretpostaviti da je pojava spomenika skupine tipa Etulija u nižem Podunavlju pokazatelj tih procesa, kao i skupina tipa Boromli s lijeve obale.

Pozornost privlače još dvije skupine spomenika iz 4–5. st., otkrivene na teritoriju Slovačke (prjašiv'ski tip) i u Moravskoj (zlehiv'ski tip). Razlikuju se od germanskih naselja te regije po načinu ručno oblikovanog posuđa. J. Tejral smatra da se pojava navedenih spomenika može objasniti tako što su slavensku ručno oblikovanu keramiku u germansko okružje donijela ona germanska plemena koja su se vraćala iz regija sjevernog Prykarpattja. Također se ne može isključiti da se zajedno s Germanima u te regije preselila i neka skupina Slavena. Ta se tvrdnja čini vjerodostojnijom, budući da je teško pretpostaviti da su germanski doseljenici sa sobom prevozili slavensku ručno oblikovano posuđe debelih kora. U posljednje su se vrijeme pojavili slični spomenici u podunavskom dijelu Srbije.

Selilački procesi Slavena od 2. do 4. st. bili su neznčajni te su uglavnom nastajali zbog vanjskih razloga. Bila je to samo najava demografske eksplozije koja je od 5. do 8. st. izazvala globalne selilačke procese na području Europe, koji su ušli u povijest pod nazivom *Velika seoba naroda*. Slaveni su bili jedna od osnovnih pokretačkih snaga tih procesa. I ne može ih se kriviti što je njihova djelatnost ostala gotovo neprimijećena u djelima rimskih povjesničara, gotovo

do 6. st., no čak su i u kratkim spomenima naglašavali njihovu brojnost. Popunjavanje tih neugodnih praznina leži na arheologiji. Ona se, makar i s velikim poteškoćama, uhvatila u koštac s tim povijesnim zadatkom.

Dakle, velika seoba Slavena, koja se odvila daleko izvan granica prastaroga zavičaja, započela je u ranom srednjem vijeku. Slavenska se naselja pojavljuju već u 5. st. na desnoj obali Dnjestra, na Prutu i Syretu te u gornjem toku Sejma i Sule.

Prema podacima arheoloških izvora, slavensko stanovništvo koločins'ke kulture u 6. i 7. st. raselilo se na sjever i na sjeveroistok, postupno zauzimajući lijeve pritoke gornjeg Dnjepra sve do gornjeg toka. U posljednje je vrijeme otkrivena skupina miješanih ugrofinsko-slavenskih spomenika u Saratovs'kom Povolžju, poznata pod nazivom imen'kivs'ka kultura. U razdoblju romens'ko-borševs'ke kulture (8–10. st.) granice slavenskih plemena s lijeve obale Dnjepra šire se do bazena Dona. U gornjem toku Južnog Buga i srednjeg Podniprov''ja, uključujući lijevu obalu Dnjepra, odvija se infiltracija nositelja praške kulture i njihovih potomaka u regije koje je prije zauzimala pen'kivs'ka kultura Anta.

Arheologija je utvrdila procese seobe Slavena (u sjevernom i sjeveroistočnom smjeru), iako oni nisu rasvijetljeni u pisanim izvorima. Slaveni su, prema spoznajama arheologije, postupno prelazili u regije koje je naseljavalo baltičko i ugrofinsko stanovništvo, zbog čega se pojavljuju novi tipovi spomenika. Najintenzivniji smjer slavenske seobe bio je usmjeren na jug – prema granicama Bizantskog Carstva, putem kojim su prošli Goti. Smatramo da je seoba bila uzrokovana istim razlozima koji su nastali dolaskom Huna u sjeverozapadno Pryčornomor''je. Huni su, pobijedivši Gote, radili pritisak na sva plemena koja su pripadala gotskom ujedinjenju.

Udaljivši se od osobitosti arheološkog materijala na mjestima slavenske seobe, može se utvrditi da je u seobi sudjelovalo stanovništvo praške i jugozapadnog dijela pen'kivs'ke kulture, koje je zauzimalo područje između Dnjepra, sjevernog Prykarpatja i gornje Visle. Arheološki izvori (nepostojanje datiranih slavenskih naselja 5. st. na području južne Poljske između Visle i Odre) ne daju osnovu uključiti taj teritorij u regiju iz koje su započeli prvi procesi seobe Slavena na jug i na zapad, iako su oni kasnije zauzeli oblast Povislennja. Samo se na teritoriju Slovačke i Moravske susreću zasebni materijali koji upućuju na mogućnost seobe u te regije nekih manjih skupina stanovnika Povislennja, ali ne prije 6. stoljeća.

Slaveni su se u Podunavlje i na Balkan raselili iz sjevernoga Prykarpattja (praška kultura) te s gornjega toka Južnog Buga i srednjega Dnjepra (pen'kivs'ka kultura). Spuštali su se Prutom, Syretom i pritocima Tise te su u Podunavlje donijeli praške i pen'kivs'ke uzorke keramike te karakteristične kvadratne nastambe. Međutim, pen'kivs'ka je keramika poznata samo u Donjem Podunavlju i na Balkanu. Skupine Slavena, koje su se kretale uz Dunav, donijele su keramiku praških oznaka.

Pitanje o vremenu naseljavanja Slavena u međuriječju Dnjestra i Dunava, osobito u njegovu donjem dijelu, i dalje čeka odgovor. Kao što je već rečeno, u najranije pisane izvore koji sadrže podatke o Slavenima-Venetima u Donjem Podunavlju ubrajaju se Peutingerove tablice – karta putova koja datira ne kasnije od 4. st., a najvjerojatnije s kraja 3. st. (Niderle, 1956., str. 36–42). Na karti su Veneti razmješteni između donjeg Dnjestra i Dunava uz Sarmate, Gepide, Dačane, Gote i druge etničke skupine. Kasniji se izvori, koji spominju Slavene-Sklavine (praška kultura) i Ante (pen'kivs'ka kultura) u sjevernom Podunavlju, odnose na prvu polovicu 6. st. (Jordan, str. 73). Posebice Prokopije spominje Slavene na sjevernoj obali Dunava. On, za razliku od Jordana, u Podunavlju ne spominje samo Sklavine, nego i Ante, smatrajući ih jednim narodom (Prokopije iz Cezareje, 1950., str. 297–298). U doba vladavine cara Justinijana (527.–565.) Slaveni, Sklavini i Anti su se, prešavši Dunav, već nalazili na teritoriju Bizantskoga Carstva (Łowmiański, 1964., str. 262–263).

Slaveni su arheološkim materijalima predstavljeni u nekim naseljima kulture karpatskih kurgana južno od Dnjestra (Kodyn II., Goreča, Rogizna pod Černivcima na gornjem Prutu), u kojima su otkrivene izolirane polukvadratne poluzemunice s kaminskom peći uz ostale, neslavenske tipove nastambi, uključujući i nadzemne (Tymoščuk, 1976., str. 31–36).

U potpunosti karakteristična slavenska naselja, koja su dobro datirana fibulama, pojavljuju se u 5. st. u Popruttju (Kodyn). Spomenicima toga doba pripada i naselje Botoșani I. u Popruttju 70–80 km niže od Kodyna na teritoriju Rumunjske (Rusanova, Tymoščuk, 1984.).

D. Teodor izdvaja dosta veliku skupinu spomenika 5–6. st. na Prutu i Syretu, koji se odnose na tip Costiș-Botoșani (Teodor, 1984., str. 31–32). Oni se Prutom i Syretom spuštaju do Dunava, pri čemu obuhvaćaju ne samo Moldovu, nego i druge regije uz istočne padine Karpata. Istraživanja naselja poput Botoșana, Costișa, Dodești-Polireșta i dr. pokazala su da su za

njih karakteristične poluzemuničke polukvadratne nastambe s kaminskom peći u jednom kutu. Keramički se kompleksi poluzemunica sastoje se od ručno oblikovane (ćupovi, tave) i lončarske sive glinene keramike (ćupovi, zdjele), analogne posuđu iz Teremciv, Sokola i drugih slavenskih naselja Prydnistrov”ja hunskog doba. U naselju Botoșani pronađena je fibula koja datira iz kasnočernjahivskog doba, ne kasnije od 5. stoljeća. Datiranje tih naselja (5–6. st.) potvrđuje se i prisustvom crvenih glinenih gusto izbrazdanih amfora, pronađenih u naseljima Botoșani i Dodești.

Ručno oblikovana keramika tipološki se dobro povezuje s posuđem kasnijih slavenskih naselja, kako na teritoriju sjevernog Podunavlja, tako i sjevernog Prykarpattja. Keramika koja je izrađena na kolu, slična je posuđu rimskog doba s tog teritorija. Jednako treba spomenuti da je, za razliku od Prydnistrov”ja gdje u 6. st. potpuno izlazi iz uporabe, lončarska siva glinena keramika u Podunavlju prisutna i u kasnijim razdobljima (6–7. st.), na spomenicima tipa Ipotești-Cindești-Curel također se susreće, a znatno manje i u naseljima tipa Suceava-Șipot.

Z. Kurnatowska, koja se posebno bavila proučavanjem slavenskih spomenika Podunavlja i Balkanskog poluotoka, potpuno je u pravu kada smatra da su Slaveni bili najvažniji čimbenik tih kultura (Kurnatowska, 1977., str. 25–31). Ona sa Slavenima povezuje četverokutne poluzemuničke nastambe s kaminskom peći, praške i pen’kivskе uzorke ručno oblikovanih ćupova, tave, spaljivanje trupala koje je poznato iz velike grobnice u Sărata-Monteoru. S dačkim i dako-romanskim elementima povezuje izolirane poluzemuničke nastambe s ognjištem, pojedine oblike ručno oblikovanog posuđa i lončarsku keramiku koji sežu do provincijskih rimskih tradicija. Z. Kurnatowska također izdvaja bizantske elemente u keramici i u predmetima od metala.

Na taj način novi arheološki materijali ne samo da potvrđuju, nego i utvrđuju svjedočanstva pisanih izvora vezana za Slavene sjevernog Podunavlja. Oni daju osnovu za utvrđivanje početka naseljavanja Slavena u toj regiji u hunskom razdoblju, ne isključujući mogućnost njihove infiltracije na tim prostorima i u prvoj polovici 1. tisućljeća n. e. (spomenici tipa Etulija).

Nedavno su neki rumunjski arheolozi pokušali opisati spomenike tipa Costiș-Botoșani i Ipotești-Cundești-Curel kao naselja samo lokalnog dako-romanskog stanovništva. Pogubnost takve interpretacije je očita. U dnjestarsko-dunavskoj regiji materijalna kultura Slavena čuva ista obilježja kao i u sjevernim regijama Prykarpattja. Ni poluzemuničke nastambe s kamenom

peći, koja je bila karakteristična samo za Slavene, niti vodeći oblici keramike (ćupovi praškog i pen'kivs'kog uzorka, tave) nisu bili poznati u sjevernom Podunavlju prije nego su Slaveni ovamo došli. Seoba Slavena u Podunavlju bila je dugotrajan proces. To je pridonijelo razvoju bliskih kontakata s ostacima mjesnog dako-romanskog stanovništva, koje je pronašlo odraz u materijalnoj kulturi; ona na razini naselja izjednačava kako slavenske, tako i supstratne elemente.

Tijekom 6. st. Slaveni nisu naseljavali samo lijevu obalu Dunava. Njihove se zasebne grupe naseljavaju i na desnoj obali, o čemu svjedoče naselja praške kulture pokraj sela Nova Černa u Bugarskoj.

U Podunavlju se Slaveni dijele na dvije skupine i njihove daljnje seobe teku u dva smjera. Jedan se smjer slavenskog stanovništva s keramikom pen'kivs'kog obilježja proteže duboko Balkanskim poluotokom, a drugi s praškim posuđem kreće se gore Dunavom. Slavenska naselja praške kulture pojavljuju se već u 6. st. na teritoriju Moravske i Slovačke (Zeman, 1979., str. 113–130). Osvojivši gornji tok Dunava, možda pod navalom Avara, slavenske skupine napreduju dalje na zapad i dolaze do gornjeg toka Labe. Dosta brzo naseljavaju međuriječje Labe i Zale, gdje se potkraj 6. st. i početkom 7. st. javljaju naselja tipa Dessay-Mozigkau.

Obilježja nastambe – kvadratne poluzemunice s kamenom peći svjedoče da je isto slavensko stanovništvo naseljavalo tu regiju, kao i Moravsku i Slovačku. Iako, teško je reći koliko su se daleko na sjeverozapad prostirale te skupine. Prisutnost u Schleswig-Holsteinu slavenskih naselja iz 8–9. st. s analognim nastambama (Kozel, Schuba i dr.) svjedoči o infiltraciji na te prostore manjih grupa Slavena koji su došli iz međuriječja Dnjestra i Dunava.

Međutim, oni su u sjevernim regijama Njemačke susreli drugo slavensko stanovništvo koje je predstavljaju nalazišta i naselja s keramikom tipa Sukiv-Feldberg. Smatramo da je sukovska keramika povezana svojim podrijetlom sa spomenicima tipa Dziedzice na području srednje i sjeverne Poljske. Napredovanje dziedzic'ke skupine na zapad bilo je masovnije i intenzivnije. Poklapanje sa sukovsko-feldbergskom keramikom je osnova za kasnije horizonte gotovo svih nalazišta Meklenburške skupine i teritorija Schleswig-Holstein, pa i u Starigradu-Oldenburgu, čije je istraživanje provela zajednička njemačko-ukrajinska ekspedicija u kojoj je sudjelovao i autor ovih redaka.

Tako su se na Labi susrele i presjekle dvije selilačke skupine Slavena, prva koja se kretala s juga, s teritorija Moravske, na sjever, i druga sa sjeveroistoka, s

teritorija Poljske, na zapad. Kao što se vidi, ta okolnost te utjecaj supstratnoga germanskog stanovništva i zapadnijih germanskih susjeda stvaraju uvjete za nastanak mnogih novih slavenskih skupina, od kojih je svaka imala svoj tip keramike. Jedna od njih je plemensko ujedinjenje Vagra s glavnim gradom Starigradom-Oldenburgom, o čemu svjedoče slojevi sa sukovsko-feldbergskoga posuđa. Treba spomenuti da među ručno oblikovanim keramičkim oblicima postoje i neki bliski praškom posuđu, a zasebne, najranije nastambe u Oldenburgu su rubne nastambe s glinenom peći u jednom kutu, što, možda, upućuje na očuvanje nekih tradicija gradnje kuća Jugoistočne Europe. Tako je velika seoba Slavena u ranome srednjem vijeku, usmjerena na Balkan i na zapad, započela na teritoriju Ukrajine, na kojem su se i odvijali osnovni procesi slavenske konsolidacije i formiranja slavenskih plemenskih saveza.

Duljibski plemenski savez i kritika tzv. teorije Lendzjana

Proces velikog raseljavanja Slavena, koji je započeo u 5. st., nije zahvatio sve istočnoslavensko stanovništvo. Veći je dio ostao na starom mjestu. Seoba je svojim razvojem stvorila nove kulturno-plemenske saveze.

Duljibi su bili jedno od najranijih istočnoslavenskih plemena koje se odijelilo već u 7. stoljeću. Ljetopisac ih spominje u vezi s napadom Avara na to pleme u doba cara Heraklija (610–641.): „... ti Obri su ratovali sa Slavenima i mučili su Duljibe, istinske Slavene, i činili su nasilje nad duljibskim ženama“.⁶ (*Ipatijivs'ki ljetopis*⁷, 1962., str. 10) Duljibi, a nakon njih Bužani i Volynjani, zauzimali su područja zapadnog Volynja i Gornjeg Podnistrov”ja. Na to upućuju i toponimi nastali od naziva „Duljibi“. S njima se povezuju spomenici praške i luko-rajkovec’ke kulture, pronađeni u tim regijama. Iz toga proizlazi da su Duljibi u 6–7. st. predstavljali dio, ustvari srž sklavinske, a ne antske zajednice, kako se prije smatralo.

L. Niderle i drugi povjesničari smatraju „da su nazivi Bužani i Volynjani nastali kasnije nego naziv ’Duljibi’ te da označavaju jedno te isto pleme“. Za razliku od naziva Duljibi, koji je B. Grekov smatrao etničkim nazivom, druga su dva nastala od teritorijalnih naziva koji potječu od imena rijeka i sličnih mjesta, poput Volynja i Bus’ka, koji su bili važna politička i ekonomska središta.

6 Prijevod s ruskoga.

7 Ljetopis iz prve četvrtine 15. st., pronađen u Ipatijivs’kom manastiru, poznat i pod naslovom *Ljetopis rus’ki*.

Teško je reći kad se naziv izmijenio. U svakom slučaju to se dogodilo prije 9. st., s obzirom da su povijesni izvori (Geograf Bawarski, Masudi, Konstantin Porfirogenet) u to vrijeme već znali za Bužane i Volynjane na spomenutom teritoriju (Niderle, 1956., str. 156). Oslanjajući se na podatke kijevskoga ljetopisca o borbi Slavena s Avarima, koji su već sredinom 6. st. u Panoniji stvorili svoj kaganat i „vojevali protiv cara Heraklija“⁸ (610–641.) (*Ipatijiv'ski ljetopis*, str. 10), može se reći da je naziv Duljibi već postojao u to doba. O borbi Duljiba s Avarima svjedoče i drugi povijesni izvori, naprimjer tzv. *Kronika Fredegara* (Zbornik antičkih izvora. T. II., 1995., str. 48), je približno istodobna s tim događajima, a neki istraživači poput B. Zasterove smatraju da su već 562–566. Avari, istupivši protiv Franaka, otišli daleko na sjever na teritorij Duljiba, sjevernije od Karpata. O njihovim odnosima sa stanovništvom Volynja svjedoče nalazi u slavenskim naseljima tog područja – avarske strijele s tri oštrice i drugi predmeti avarskog tipa (Baran, 1965., str. 362–363).

Mnogo je posebnih istraživanja, povijesnih i lingvističkih, posvećeno pitanju određivanja teritorija koji je zauzimalo pleme Duljiba. Treba reći da većina vodećih znanstvenika slavista (A. Šahmatov, L. Niderle, V. Ključev'skyj, M. Grušev'skyj, B. O. Rybakov, G. Łowmiański, B. Grekov, E. Simek, G. Labuda, V. Mavrodin i dr.) povezuje, prema *Ljetopisu*, plemena Duljiba ponajprije s područjem Volynja (Šahmatov, 1919., str. 25–27; Niderle, 1924., str. 172–177; Grušev'skyj, 1904., str. 180–183; Łowmiański, 1994., str. 106–111; Grekov, 1953., str. 25–29; Labuda, 1962., str. 400; Mavrodin, 1946., str. 61–63).

Teško je odrediti opseg teritorija naseljenog Duljibima. Zato se sada povijesni i toponimski podaci (Barsov, 1885., str. 102) dopunjuju novim arheološkim izvorima, što povećava mogućnosti istraživanja. Usporedba podataka te uzimanje u obzir istraživanja arheoloških spomenika 6–7. st. daju osnovu govoriti o jedinstvenosti materijalne kulture stanovništva koje je živjelo u granicama tog teritorija; on je na sjeveru sezao do Pryp'jati, na zapadu zauzimao bazen Zapadnog Buga i Sjana, na istoku dosegnuo Dnjepar, a na jugu bazen gornjeg Dnjestra. To proizlazi iz usporedbe karte toponima koji su nastali od naziva „Duljibi“ i karte arheoloških spomenika 6–7. stoljeća. Tu se ne može ne uzeti u obzir da toponimski naziv „Duljibi“ ponekad prelazi granice duljibskog teritorija (Łowmiański, 1964., str. 107–108).

---

8 Prijevod s ruskoga.

Prema M. Barsovu, koji se oslonio na toponimske podatke, Duljibi su zauzimali gornje tokove Južnog i Zapadnog Buga dosežući na sjeveroistoku do Pryp''jati, gdje se nalazi selo Dulbuniv južnije od Rivnog, selo Duljibi na jugoistoku od grada Ostroga, između Gannopola i Gušče te selo Duljibi na rijeci Turiji blizu Turijs'ke i Kovel's'ke poviti⁹. Njihova su se zapadna i jugozapadna naselja mogla nalaziti između Visle i Dnjestra. Lokaliteti Duljiba nalaze se jugozapadno od Lavova između rijeka Zubre i Lype: Duljibi nedaleko od rijeke Strype sjeverno od Čortkova, Duplisky (Dublisky) južno od toga grada, Duljibi na rijeci Stryj nešto više od mjesta Stryja i selo Dulonben (Duluben) na Visloku Visljans'kom jugozapadno od grada Jasla (Barsov, 1885., str. 102). Posljednji naziv G. Łowmiański navodi kao selo Dulabka (Łowmiański, 1964., str. 109). Kod Łowmiańskog sumnju ne izaziva duljibska geneza naziva otoka Duljibi, koji se nalazi na desnoj obali Pryp''jati južno od Pins'ka. On se spominje u dokumentima Sigismunda I. 1523–1524. (Łowmiański, 1964., str. 102).

Istodobno navedeni autor smatra da su toponimski nazivi „Duljibi“ mogli prijeći granice duljibskog teritorija. Pokazuju to toponimi poput sela Duljibi na rijeci Duljibi, pritoku Berezyne, Dolobs'ko jezero u blizini Kyjiva, koje je u *Ljetopisu* dobilo naziv Duljibs'ko jezero (Łowmiański, 1964., str. 102) te drugi nazivi nastali od naziva „Duljibi“, smješteni u sjeveroistočnom dijelu Kyjiv's'ke Rusi, daleko od osnovnoga duljibskog teritorija, koje on smatra novotvorenicama nastalima s obzirom da su na tom prostoru u to doba živjeli porobljeni Duljibi. Možemo se složiti da su spomenuti toponimi nastali kao posljedica seobe određenog dijela stanovništva iz zapadnog Volynja u sjeveroistočni dio Rusi, iako nije nužno da su bili porobljeni.

Arheološki materijali ne daju osnovu reći nešto određeno o prodoru Duljiba dublje u regije sjeveroistočne Rusi. Međutim daju niz informacija o infiltraciji nekih skupina stanovništva iz Volynja i Prykarpattja na lijevu obalu Dnjepra.

Važno je spomenuti bliskost spomenika 6–7. st. zapadnog Volynja i Gornjeg Podnistrov''ja sa spomenicima koji su se pojavili južno od Karpata te određenih skupina ranosrednjovjekovnih spomenika jugoistočnih regija Poljske (Borkowski, 1940., str. 1 i dalje).

Kao što je poznato, infiltracija stanovništva koje je živjelo u međuriječju gornjeg Dnjestra i Zapadnog Buga na zapad započela je već u drugoj četvrtini

9 Administrativno-teritorijalna jedinica na teritoriju Ukrajine koja u Hrvatskoj odgovara općini.

1. tisućljeća. U to se vrijeme na gornjem toku Visle pojavljuju spomenici černjahiv'skog tipa poznati s mnogo lokaliteta. Zajedno s lončarskom keramikom, karakterističnom za široko područje, u naseljima Zloti Sandomyrs'ke poviti i Igolom''ji – Mehiv'ske poviti javlja se ručno oblikovana keramika (Kostrzewski, Chmielewski, Jazdewski K., 1965., str. 288), koja se ne razlikuje od ručno oblikovanog posuđa iz naselja Ripniv II., Čerepyna i drugih spomenika černjahiv'skog tipa Gornjeg Podnistrov''ja. U Zloti i Mogyli kod Krakova pronađene su ukopane nastambe i gospodarske jame kakve imaju i naselja 6–7. st. u sjevernom Prykarpattju. U trećoj je četvrtini 1. tisućljeća taj proces tekao aktivnije i obuhvatio daljnje regije Srednje i Južne Europe, o čemu svjedoče povijesni i arheološki izvori.

Pojava na teritoriju Češke i Slovačke u 6. i 7. st. spomenika koji se po nastambama, pogrebnom ritualu, keramici i drugim predmetima ne razlikuju od sinkronih spomenika gornjeg Dnjestra i Volynja povezana je sa seobom na spomenuti teritorij dijela slavenskih plemena koja su prije toga živjela sjeverno od Karpata. Do takvog je zaključka, na osnovi analize povijesnih izvora provedene neovisno o arheološkim istraživanjima, došao niz povjesničara, posebice E. Simek, G. Łowmiański i G. Labuda, koji povezuju pojavu plemena Duljiba na teritoriju Češke sa seobom dijela istočnoslavenskog plemena tog naziva u te regije; ono se podijelilo na zasebne dijelove i ušlo u sastav kako Istočnih, tako i Zapadnih Slavena (Łowmiański, 1964., str. 106–111; Labuda, 1962., str. 400).

V. Ključev'skyj, B. Grekov, L. Niderle, M. Deržavin i drugi istraživači slavenskih spomenika su, oslanjajući se na pisane izvore avarskih autora, posebice Masudija, o plemenu Valinjana koje je imalo svojega kneza i kojem su se odavno pokorila druga slavenska plemena, došli do zaključka o postojanju od 6. st. plemenskog saveza istočnoslavenskih plemena koja su se ujedinila oko plemena Duljiba na području Volynja i Prykarpattja (Grekov, 1953., str. 442–443; Niderle, 1924., str. 173–177).

V. Sedov smatra da su u plemenski savez Duljiba u trećoj četvrtini 1. tisućljeća ušla plemena Derevljana, Volynjana, Poljana pa čak i južni dio Dregovyča (Sedov, 1982., str. 93).

V. Ključev'skyj piše da u Prykarpattju „u 6. st. susrećemo veliki vojni savez pod vodstvom kneza Duljibâ ... Taj vojni savez je činjenica koju možemo staviti na početak naše povijesti. Ona je započela na kraju 6. st. u jugozapadnom kutku naše zemlje, na sjevernim obroncima i predgorju Karpata“. B. Grekov i

V. Mavrodin smatraju to pleme početnom etapom državnosti istočnih Slavena (Mavrodin, 1946., str. 62).

Arheološka istraživanja niza slavenskih naselja iz sredine 1. tisućljeća na Volynju i Prykarpattju, posebice utvrđenog naselja 6–7. st. u selu Zymne nedaleko od Volodymyra-Volyn'skog koje je bilo važno proizvodno središte, dopunjuju pretpostavke povjesničara s obzirom da daju materijale koji svjedoče da su na tom području već tada postojali društveni i ekonomski preduvjeti zbog kojih je nastanak plemenskih saveza bio moguć. Međutim, arheološki materijali ne daju nikakve podatke o mogućnosti utvrđivanja Duljiba i Anta predstavljenih pen'kivs'kom kulturom. U taj je savez plemena, koji je bio dio Sklavina, na jednoj od etapa moglo ući stanovništvo istočnog Volynja, predstavljeno spomenicima tipa Korčak (Rusanova, 1976., str. 39–50; 576–582). Arheološki materijali daju osnovu uključiti i plemena koja su živjela na donjem Dnjestru i Južnom Bugu. L. Niderle i M. Barsov također svrstavaju južno Pobužžje među područje Duljiba (Niderle, 1956., str. 155–156; Barsov, 1885., str. 102).

Neki poljski znanstvenici negiraju postojanje duljibskog saveza istočnoslavenskih plemena na području zapadnog Pobužžja (Persowski, 1962.; Skrzypek, 1962.). R. Jakimowicz piše da pleme Duljiba treba izbrisati iz povijesti Volynja, a možda i potpuno iz povijesti istočnih Slavena. Podržali su ga S. Kuczyński, J. Skrzypek i F. Persowski, koji nastoje pobiti povijesne izvore koji se odnose na plemena Duljiba i njegove kasnije nazive – Bužani, Volynjani i Lučani, smatrajući da nije postojao nikakav savez istočnih Slavena pod vodstvom Duljiba preko Zapadnog Buga (Skrzypek, 1962., str. 126–127; Persowski, 1962., str. 31). Ocjenjujući spomenutu koncepciju, ne može se ne zamijetiti njezinu tendenciju u pristupu autora prema ocjeni povijesnih izvora koji se odnose na istočnoslavenska plemena, posebice na njihove jugozapadne grupe – Duljiba-Bužana-Volynjana i nekritičke interpretacije poznatog o plemenu Lendzjana (Kuczyński, 1962., str. 239–240). S. Kuczyński je iznio niz pretpostavki koje su daleke od povijesnih činjenica, prema kojima su slavenska plemena, koja su živjela preko Zapadnog Buga i koje on naziva izmišljenim terminom „bužans'ka“, do 10. st. pripadala „zajednici“ lendzjans'kih plemena. Ta „zajednica“ je uključivala, po njegovu mišljenju, i „plemena“ koja su živjela iznad gornje i srednje Visle i druga te su činila istočni dio kasnije države P”jasta. Tako S. Kuczyński pokušava zamijeniti duljibski savez plemena zajednicom Lendzjana.

Geograf Bawarski spominje pleme Lendzjana tek u 9. st. pod nazivom Lendizi (Persowski, 1962., str. 87), a u 10. st. Konstantin Porfirogenet spominje pleme Lenzanenoi (Constantine Porphyrogenetus, 1949., str. 56, 68). Fragmentiranost tih svjedočenja i njihova udaljenost u velikom vremenskom odsječku ne daju priliku ustanoviti radi li se o jednom te istom plemenu ili o različitim plemenima. U ranijim se izvorima to pleme ne spominje, dakle nedostaju bilo kakvi podaci koji bi ga povezali s događajima koji su se dogodili prije 9. i 10. stoljeća. Nema jasnih podataka na kojem je teritoriju to pleme živjelo te kojoj je skupini Slavena pripadalo – zapadnoj ili istočnoj. Nedostatak pisanih izvora vezanih za pleme stvorio je mnogo, često suprotnih hipoteza. Čak su i poljski znanstvenici iznijeli mnogo suprotnih mišljenja o teritoriju tog plemena i njegovu mjestu među drugim slavenskim plemenima.

Tako K. Tymieniecki uključuje Lendzjane u pleme Poljana koje je živjelo na teritoriju Velikopoljske i smatra ih jednim od tvoraca plemenske države iznad Varte. G. Łowmiański se pridržava stava da su Lendzjani živjeli na Sandomyrs'koj zemlji i platili danak Kyjiv'skoj državi (Łowmiański, 1964., str. 106), dok J. Widajewicz smatra da je to jedno od rus'kih plemena. Češki slavist L. Niderle izjednačava pleme Lenzanenoi Konstantina Porfirogeneta s Lučanima (Niderle, 1956., str. 156). Na zapadnu prisutnost Lendzjana upućuje izjednačavanje tog naziva s Ljasima potkraj 10–11. st. (Parczewski, 1991., str. 38).

Tako pitanje tko su bili Lendizi Geografa Bawarskog i Lenzanenoi Konstantina Porfirogeneta te koji su teritorij zauzimali ostaje nerazjašnjeno. Ti su izvori previše fragmentarni da bi se mogla stvoriti ikakva, više ili manje vjerodostojna koncepcija i ni u kojem se slučaju ne suprotstavljaju izravnim detaljima iz *Ljetopisa* o Duljibima – prethodnicima Bužana i Volynjana koji su živjeli na Zapadnom Bugu, što je potvrđeno nizom drugih povijesnih izvora te lingvističkim podacima. Sada granice duljibskog teritorija određuju arheološki spomenici 6–7. stoljeća. M. Parczewski, analizirajući spomenike praške kulture jugoistočne Poljske, izdvaja nekoliko skupina, a jedna od njih je i jasels'ko-sanoc'ka, po njegovu mišljenju bliža istočnoj skupini spomenika nego zapadnoj (Parczewski, 1991., str. 36). Otkriće praških naselja 5. st. na gornjem Dnjestru, a u jugoistočnoj regiji Poljske ne ranijih od 6. do 7. st., uvjerljivo svjedoči o smjeru seobe Sklavina-Duljiba na zapad, a ne na suprotnu stranu. Osim toga, zadnjih su desetljeća na teritoriju središnje i sjeverne Poljske otkrivena mnogobrojna naselja svojevrstne dziedzić'ke kulture 6–7. st. koja seže

do središnje Visle i predstavlja plemena zapadnog djela Slavena-Veneta. Po našem mišljenju, bolje je tražiti pretke Lenzjana i Visljana u tom kulturnom arealu nego u sredini Sklavina-Duljiba ili Hrvata. Duljibski plemenski savez nije dugo trajao. Raspao se na zasebna plemena, tako da nije ni dosegao svoj državni vrhunac.

Literatura

Баран, В. Д. Пражская культура Поднепровья (по материалам поселений у с. Рашков). – Київ, 1988.

Баран, В. Д. Становлення ранньосередньовічних слов'янських культур та основні шляхи розселення слов'ян // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. ССХХV. Праці іст.-філос. секції. – Львів, 1993.

Барсов, Н. И. История первобытной христианской проповеди до IV века (Спб., 1885).

Borkowski, H. Zdradzeni i zaprzędani: Jak oszukano naród polski: rewelacje w swietle faktów i dokumentów (Seria warszawska). – 1940.

Брайчевський, М. Ю. Біля джерел слов'янської державності (Соціально-економічний розвиток черняхівських племен). — Київ, 1964.

Вакуленко, Л. В., О. М. Приходнюк. Сокол на Среднем Днестре [Текст]. – 1984.

Вернер, И. К происхождению и распространению антов и склавенев. – СА. – № 4. – 1972.

Греков, Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века. – Москва–Львив, 1952.

Грушевський, М. Історія України-Руси. – Петербург, 1904.

Іпатіївський літопис.

Jazdzewski, K. Ancient People's and Places – Poland, Thames and Hudson; 1St edition, 1965.

Иордан. О происхождении и деяниях гетов. Getica. – Москва, 1960.

Карамзин, Н. М. История государства Российского. В 4 книгах. – Книга первая. – Ростов-на-Дону, 1989.

Костянтин VII Багрянородний. Про управління імперією (лат. *De Administrando Imperio*, оригінальна назва – грец. *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*).

Кропоткин, А. В., Обломский А. М. Про этнокультурну ситуацію у районі вододілу Дніпра та Дону в III–V ст. н. с. – Археологія. – № 1. – 1991.

Kurnatowska, Z. Słowiańszczyzna południowa. – 1973.

Labuda G. Pierwsze państwo słowiańskie. Państwo Samona. – Poznań, 1949.

Ляпушкин, И. И. Славяне восточной Европы накануне образования древнерусского государства. – Ленинград, 1968.

Łowmiański, H. Geneza państwa ruskiego jako wynik procesu wewnętrznego. – 1962.

Łowmiański, H. Początki Słowian: Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e. – Warszawa, 1964.

Мавродин, В. В. Древняя Русь: (Происхождение русского народа и образование Киевского государства). – Москва, 1946.

Менандр.

Нестор-літописець. Літопис.

Нидерле, Л. Быт и культура древних славян. – Пламя, 1924.

Нидерле, Л. Славянские древности / пер. с чешск. Т. Ковалевой и М. Хазанова. – Москва, 1956.

Parczewski, M. Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach: U źródeł rozpadu Słowiańszczyzny na odłam wschodni i zachodni. – 1991.

Persowski, F. Studia nad pograniczem polsko-ruskim w X–XI wieku. – 1962.

Петров, В. П. Подсечное земледелие. – Киев, 1968.

Прокопий Кесарийский. Война с готами (пер. С. П. Кондратьева. Он же: Война с готами. О постройках). – Москва, 1996.

Рыбаков, Б. А. Язычество древних славян. – Москва, 1981.

Русанова, И. П. Славянские древности VI–IX вв. между Днепром и Западным Бугом. – Москва, 1973.

Русанова, И. П., Тимощук, Б. А. Кодын – славянские поселения V–VIII вв. на р. Прут. – Москва, 1984.

Русанова, И. П., Тимощук, Б. А. Збручское святилище. – Советская археология. – № 4. – 1986.

Седов, В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. – Москва, 1970.

- Седов, В. В.* Происхождение и ранняя история славян. – Наука, 1979.
- Skrzypek, J.* Studia nad pierwotnym pograniczem polsko-ruskim w rejonie Wołynia i grodów czerwieńskich. – 1962.
- Тимошук Б. А.* Ленковецкое древнерусское городище. – СА. –№ 4. – 1959.
- Тимошук, Б. О.* Слов'яни Північної Буковини в IX ст. – Київ, 1976.
- Третьяков, П. Н.* Восточнославянские племена. – Москва, 1953.
- Феофілакт Сімокатта.
- Филин, Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Историко-диалектологический очерк. – Наука, 1972.
- Фредегар.* Хроніка *Historia Francorum*.
- Hensel, W.* Skąd przyszli Słowianie. – 1984.
- Šafářik, P. J.* Slovanské starožitnosti. – Prague, 1837.
- Шахматов, А. А.* Древнейшие судьбы русского племени. – 1919.

S ukrajinskoga prevela Nikolina Kotnik Marković

Andrij Fylypčuk

O pitanju početne etape slavenskih migracija gornjim tokom Zapadnog Buga te Gornjim i Srednjim Podnistrov''jem

U središtu pozornosti su neki aspekti početne etape slavenskih migracija gornjim i srednjim tokom Dnjestra (Podnjestrovlje – op. ur.) te gornjim tokom Zapadnog Buga. Analiziraju se različiti pogledi na probleme spomenika prijelaznog tipa, pojašnjava se pravilnost migracijskih procesa stanovništva praške kulture (izbor mjesta života za vrijeme migracija) te stupanj naseljavanja prikarpatske regije u ranoslavensko doba. S teorijskog stajališta može se reći da nositelji praškog tipa kulture nisu imali genetskih prethodnika (rimskog doba) na području gornjeg i srednjeg toka Dnjestra te gornjega toka Zapadnog Buga. Na toj osnovi nastaje teorija o dva vala migracija u spomenutim područjima u 5. stoljeću. Rezultat prvoga vala bilo je povlačenje tamošnjeg stanovništva černjahivs'ke kulture, a posljedica drugoga – dolazak i daljnje migracije nositelja oznaka praškog tipa kulture.

Posebno mjesto u Velikoj seobi naroda ima završna etapa, koju prati pojava slavenskih plemena u povijesnoj areni Srednje i Jugoistočne Europe. Upravo je ona ocrtala posljednje osnovne linije etnokulturne skice staroga svijeta. Stoga ne čudi činjenica da je izučavanje slavenskih migracija od 5. do 7. st. jedan od najaktualnijih problema suvremene slavenske arheologije. Ono je tijesno povezano s rješavanjem problema formiranja ranoslavenskih starina i lokalizacije posljednje pradomovine Slavena (područja njihova zajedničkog života prije odlaska u 5–7. st.).

Danas je očita činjenica da se svaka od triju ranoslavenskih kultura (praška, pen'kivs'ka, koločyns'ka) formirala različitim putovima¹. Zbog

---

1 Баран, В. Становлення ранньосередньовічних слов'янських культур та основні шляхи розселення слов'ян // Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка. – Львів, 1993. – Том ССХХV. – С. 59-86; Баран, В. Д. Слов'янські ранньосередньовічні культури та їх підосно-

toga je jedinstven, više-manje „kompaktan“ teritorij zajedničkog života prije raseljavanja za nositelje navedenih kultura gotovo nemoguće ocrtati. Zasigurno će logičnija biti lokalizacija izvora formiranja pojedinih kultura. Međutim, iako u rješavanju sličnih problema za koločyn'sku ili pen'kivs'ku kulturu nema većih poteškoća, mnogo je složenija potraga za pradomovinom nositelja praške kulture. Zasad postoje dva osnovna pristupa proučavanju izvora starina praškoga tipa na promatranome području (gornji i srednji tok Dnjestra te gornji tok Zapadnog Buga): *autohtoni* i *migracijski*. O rješenju tih pitanja ovisi razumijevanje epicentra, a time i početne etape^{2*} migracija u tom području.

U osnovi autohtonog pristupa leži problem međuodnosa praških spomenika skicirane regije s mjesnim starinama prethodnoga (rimskoga) razdoblja. Radi se o mjestu i ulozi gornjodnjestrovske varijante černjahivs'ke kulture, koju je opisao V. D. Baran³, u etnogenezi mjesnih ranosrednjovjekovnih Slavena. Prema mišljenju ukrajinskog arheologa, ta se varijanta formira na osnovi volyn'o-podol'ske skupine spomenika⁴, a nakon odlaska Huna na njihovoj osnovi nastaju mjesni spomenici tipa pragy-korčaka⁵. Takvih

ви // Старожитності Русі-України. – Київ, 1994. – С. 5-13; Баран, В. Д. Слов'янські ранньосередньовічні культури та їхні підоснови // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1996. – Вип. 6. – С. 191-204; Баран, В. Д. Витоки ранньосередньовічних слов'янських культур Південно-Східної Європи // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2002. – Вип. 5. – С. 94-114.

2 * Navedeni termin (*etapa*), kojim se služimo, ne odgovara općoj hijerarhiji kronoloških definicija, koju ustvari ne priznaju svi istraživači. Međutim, za početak migracija u regiji ne možemo se služiti riječju *period*, a termin *faza* (odnosi se na prosječno trajanje života jedne generacije – 25 godina) može se pokazati „prekratkim“ za označavanje vremenskog intervala koji oslikava složene etnokulturne procese loma rimskog i ranoslavenskog perioda. Upravo zato, da bismo pojasnili konkretnu situaciju, služimo se terminom *etapa*.

3 Баран, В. Д. Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу). – Київ, 1981. – С. 163-166; *Isti*. Давні слов'яни. – Київ, 1998. – С. 263; *Isti*. Слов'янське поселення I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі. – Київ, 2008. – С. 44-45.

4 *Етнокультурна карта території Української ССР*. – Київ, 1985. – С. 33-34; *Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття (раннеславянський и древнеруский періоди)* / Под ред. Ауліха В. В, Свешникова И. К., Цыгылыка В. Н. и др. Отв. ред. Черныш А. П. – Київ, 1990. – С. 53-55.

5 Баран, В. Д. Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу). – Київ, 1981. – С. 18-129, 163-177; *Isti*. Сложение славянской раннесредневековой культуры и проблема расселения славян // Славяне на Днестре и Дунае. – Київ, 1983. – С. 42-44; Баран, В. Д., Баран, Я. В. Історичні витоки українського народу. – Київ, 2005. – С. 78-83.

su se pogleda pridržavali i nastavljaju se pridržavati Baranovi suvremenici i sljedbenici.⁶

Nije sporno tvrditi kako je izdvajanje gornjodnjestarskih starina dalo novi impuls proučavanju geneze praške kulture i uloge černjahivskih spomenika u tom procesu. Do početka ekstenzivnog rada V. D. Barana slavenska je arheologija imala šturu percepciju o osnovi formiranja praške arheološke kulture. Stoga ne čudi činjenica da mnoštvo stručnjaka ne dijeli mišljenje o genetičkoj trajnosti, od černjahivskih do praških starina. Istraživači su upozoravali na velike razlike u njihovoj materijalnoj kulturi. Međutim identifikacija i istraživanje spomenika rimskoga doba, gdje je kod velikog broja iskopina V. D. Baran otkrio prebivališta s kamenim pećima, kao i spomenika prijelaznog tipa, mnoge je znanstvenike navelo na reinterpetaciju određenih dijelova etnogeneze starih Slavena. Do tada u toj regiji lingvisti izdvajaju jedan od najranijih slojeva slavenske toponimije⁷, koji je, u principu, obična potvrda koncepta prikarpatske pradomovine, naznačene još u radovima P. J. Šafářika⁸. Zato su radovi V. D. Barana nova stranica u istraživanju etnogeneze naših predaka i na dulje vrijeme određuju smjer potrage za izvorima praške kulture. To je imalo veliko značenje za nauku, jer se upravo praške starine (čiji se nositelji izjednačuju sa „Sklavinima“) nastavljaju u posljednju četvrtinu 1. tisućljeća n. e. Štoviše, danas se smatra kako nema osnove govoriti o praškoj i rajkovec'koj kulturi drugačije nego kao o dvama periodima razvitka jednoga

6 Цигильк, В. Н. Раскопки у с. Рудники // Археологические открытия 1980 г. – Москва, 1981. – С. 318-319; *Isti*. Нові пізньочерняхівські житла на Львівщині // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – Київ–Львів, 1997. – С. 104-110; Козак, Д. Н. Пшеворська і черняхівська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі // Археологія. – Київ, 1982. – № 37. – С. 31-48; *Isti*. Вольнь в первой половине I тыс. н.е. // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. – Київ, 1985. – Том IV. – С. 109; *Isti*. Дуліби (пошук генези) // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. – Луцьк, 1998. – С. 152; *Isti*. Археологічні пам'ятки рубежу та першої половини I тис. н. е. в околицях Львова // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2002. – Вип. 5. – С. 23-24; *Isti*. Етнічна історія Волині й Галичини в ранньоримський час // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2005. – Вип. 8. – С. 343; *Isti*. Етнокультурні процеси на теренах українського Подністров'я в першій половині I тис. н. е. // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2006. – Вип. 9. – С. 224-232; Милан, Т. Пам'ятки з рисами перехідного періоду // Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2006. – Вип. 1. – С. 27-38.

7 Udolph, J. Zum Stand der Diskussion um Urheimat der Slaven // Beiträge zur Namenforschung. – 1979. – Bd. 7-14.

8 Šafářik, P. Slovanské starožitnosti. – Praha, 1837.

slavenskoga kulturnog područja⁹. Međutim pen'kivs'ke i koločyns'ke starine su u različito doba trpjele svojevrstu slavenizaciju od strane praške kulture^{10*}. Već je I. P. Rusanova, među ostalima, upozoravala na činjenicu da se smještaj pen'kivs'kih spomenika može povezivati sa Slavenima samo u kasnom periodu te kulture (od kraja 6. st.)¹¹. Osnova takvoj tvrdnji je generalna izmjena materijalne kulture, koja se sastoji u širenju dosad nepoznatih uređaja za grijanje (kamenih peći), tipičnih za prašku kulturu keramičkih kompleksa¹².

Slični procesi odvijali su se i u šumskim te šumsko-stepskim zonama lijeve obale Dnjepra, npr. u 7. st. i do početka 8. stoljeća¹³. Od prijelaza stoljeća prestaju postojati ukopana obitavališta s potpornim stupom i ognjištima. Zamjenjuju ih ukopane stambene građevine, u kojima za grijanje služi kamena peć. Izmjene su vidljive i kod keramičkoga kompleksa¹⁴. Dobiva se dojam da se ti procesi prepleću sa svjedočanstvima iz *Povijesti minulih godina*, o postanku Radymyča i V'jatiča „od Poljaka“¹⁵. Širenje autentično slavenskih starina na prijelazu 7. i 8. st. može se pratiti i u središnjem dijelu lijeve obale Pryp'jati¹⁶.

9 Филипчук, М. Проблема хронології та періодизації слов'янських старожитностей українського Прикарпаття // Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ ст. – Чернівці, 2000. – С. 43; *Isti*. Райковецька культура в українському Прикарпатті: хронологія і періодизація. – С. 97-98.

10 * Pod tim se terminom uglavnom podrazumijeva stjecanje novih karakteristika materijalne kulture, kojih nema u prethodnima (pen'kivs'kim i koločyns'kim spomenicima), nego su karakteristične oznake praških/rajkovec'kih starina (tip stambene gradnje, oblik uređaja za grijanje, keramički kompleksi i dr.). Prema mišljenju kijevske istraživačice N. Abašynove, prikladnije je tu primijeniti termin *sklavinizacija*, ne umanjujući time „pravo“ stanovništvu pen'kivs'kih i koločyns'kih spomenika na slavensku pripadnost.

11 Русанова, И. П. Славянские древности VI–VII вв. – Москва, 1976. – С. 85-112.

12 Приходнюк, О. М. Слов'яни на Поділлі (VI–VII ст. н.е.). – Київ, 1975. – С. 16-27; *Isti*. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI–IX ст. н.е. – Київ, 1980. – С. 25; *Isti*. Новые данные о пеньковской культуре в Среднем Поднепровье // Раннеславянский мир. Материалы и исследования. – Москва, 1990. – С. 77, 85; *Isti*. О периодизации и хронологии пеньковской культуры // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. – Харьков, 1995. – С. 87-88.

13 Горюнов, Э. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. – Ленинград, 1981. – С. 47, 94; Ляпушкин, И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства. – Ленинград, 1968. – С. 8.

14 Горюнов, Э. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. – Ленинград, 1981. – С. 23, 26-27; Сухобоков, О. В. Славяне Днепровского Левобережья. – Київ, 1975. – С. 24, 39-40, 43-51.

15 *Літопис Руський* /Пер. з давньорус. Махновця Л. Є.; Відп. ред. Мишанич О. В/. – Київ, 1989. – С. 2-8.

16 Перхавко, В. В. О раннесредневековых памятниках V–VIII вв. в центральной части Лаво-

Smatramo da je takva slika odraz migracija ranih Slavena (*kasnog razdoblja njihova raseljavanja ili razdoblja svojevrsne „pregrupacije“ slavenskoga svijeta*), kada je riječ ne toliko o banalnoj izmjeni materijalne kulture, nego o kretnjama nositelja „novih“ (tj. praških) starina.

Takva situacija svjedoči da su jedine autentično slavenske starine treće četvrtine 1. tisućljeća n. e. bili upravo praški spomenici. To je jedno od najspornijih pitanja većine znanstvenih koncepcija etnogeneze naših predaka. Kao što je već rečeno, izvori pen'kivs'ke¹⁷ i koločyns'ke¹⁸ kulture mogu se promatrati na arheološkim materijalima koji su se do danas sačuvali. No geneza praških starina je problematičnija te predstavlja složeniji problem. Osnovu za takvu tvrdnju potvrđuje niz argumenata.

Prije svega je važno naglasiti da su poznati stručnjaci druge polovice 20. st., stvarajući bazu izvora spomenika rimskog i ranosrednjovjekovnog razdoblja na području gornjega toka Zapadnog Buga, gornjeg i srednjeg Dnjestra te susjednih regija, primijenili svojevrsne teoretske i metodičke principe, među ostalim i terensko istraživanje. Pod terenskim istraživanjem podrazumijevaju se: *razlaganje i fiksacija kulturnih slojeva, potraga za nivoom stare površine, načini određivanja dubina temelja ukopanih zgrada, selekcija materijala za njihovo datiranje* i dr. Pritom gotovo svaki arheolog odstupa od vlastitih, ponekad i općeprihvaćenih predodžbi o određenim aspektima teorija formiranja kulturnog sloja, te, posljedično, metoda datiranja ukopanih građevina, stratifikacije kompleksa i dr. Sve dok se razvitak teoretskih i metodičkih postavki znanstvenog procesa odvijao dinamički, nagomilavanje materijala rimsko-ranosrednjovjekovnog doba imalo je različito obilježje. To se odrazilo i na njihov kredibilitet, odnosno prikladnost za daljnje korištenje u arheološke

бережя Припяти // Археологічні студії. – Київ–Чернівці, 2000. – Вип. 1. – С. 170.

17 Седов, В. В. Формирование славянского населения Среднего Поднепровья // Советская археология. – 1972. – № 4. – С. 116-129; *Isti*. Славяне Среднего Поднепровья (по данным палеоантропологии) // Советская этнография. – 1974. – Вып. 1. – С. 16-31; *Isti*. Происхождение и ранняя история славян. – Москва, 1979. – С. 154; *Isti*. Восточные славяне в VI–XIII вв. – Москва, 1982. – С. 27; Сьмонович, Е. А. О связях степных и лесостепных раннесредневековых культур Поднепровья // Советская археология. – 1966. – № 3. – С. 47-49; Сміленко, А. Т. Слов'яни у Степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.). – Київ, 1980. – С. 66-67; *Ista*. Славяне и их сосуди в Степном Поднепровье (История и культура населения во II–XIII вв.) / Автореф. на соиск. наук. ступ. докт. ист. наук. – Київ, 1980. – С. 18-19.

18 Терпиловский, Р. В. Ранние славяне Подесенья III–V вв. – Київ, 1984. – С. 77–78; Терпиловский, Р. В. Наследие Киевской культуры в V–VI вв. // *Archeologia o początkach Słowian*, pod red. P. Kaczanowskiego i M. Parczewskiego. – Kraków, 2005. – S. 388-393.

i povijesne svrhe. Podsjetimo kako je baza izvora temelj za sve etnogenetske sheme koje se danas koriste. S druge strane, teoretsko-metodološki pristupi formiranju arheoloških kompilacija te njihovoj interpretaciji s vremenom su doživjeli korjenite promjene. To se ponajprije odnosi na teorije formiranja kulturnog sloja te probleme koji proizlaze iz apsolutnog i komparativnog datiranja. Upravo zato koristiti se ranije prikupljenim materijalima, ili kročiti ugaženim putovima određenih etnogenetskih shema, moguće je samo kada se konkretni arheološki izvor analizira kao objekt teoretskih i metodoloških temelja njegova formiranja.

U osnovu izvorne baze istraživanog problema ugrađeni su materijali spomenika kao što su Teremci, Sokil, Čerepyn, Bovšiv II., Nesluhiv, Dem'janiv, Čyžykyv, Bakota i dr. Na tim se lokalitetima, prema tvrdnjama istraživača, na rimskom nivou susreću elementi materijalne kulture ranih Slavena, a na nekima se od njih može pratiti čak preobrazba černjahivs'kih starina u praške (spomenici prijelaznog tipa).

Najbolji primjer spomenika rimskog i ranoslavenskog doba, gdje su takvi procesi vidljivi, je naselje Teremci (srednji Dnjestar)¹⁹.

Autor radova o tom naselju, V. D. Baran, izdvojio je dvije razine kulturnih slojeva rimsko-ranosrednjovjekovnog doba: donji (4. st.) i gornji (od kraja 4. st. do 6. st.). Kao karakteristične oznake gornjeg sloja autor izdvaja ukopana staništa i slavensku keramiku²⁰. Odabir datiranog materijala „u kompleksu“ ostvario je principom „in situ“ te analizirajući popunjenost građevina (često se teško orijentiravši)²¹. Osim toga u naseljima lokaliteta Teremci promatrani su samo podaci stratigrafske vertikale; zanemaren je ostao horizontalni razmještaj asinkronih građevina, što je uzrokovano nedostatkom očitavanja dubine temelja objekata od razine tadašnje površine. Dano je očitavanje od razine

19 *Баран, В.* Поселення середини I тис. н.е. у с. Теремцях – перехідна пам'ятка від венедів до історичних слов'ян // *Тези міжнародної наукової конференції „Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя“*. – Чернівці, 2009. – С. 5-6.

20 *Баран, В. Д.* Слов'янське поселення середини I тис. н.е. у с. Теремці – перехідна пам'ятка від черняхівської до празько-корчацької культури // *Збірник наукових праць науково-дослідного інституту українознавства*. – Львів, 2007. – Т. XV. – С. 50-57; *Isti*. Слов'янське поселення I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі. – Київ, 2008. – С. 10-11; *Isti*. Слов'янське поселення середини I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі // *Вісник Інституту археології*. – Львів, 2008. – Вип. 3. – С. 39-44.

21 *Баран, В. Д.* Слов'янське поселення I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі. – Київ, 2008. – С. 27-43.

današnje površine i tzv. materyka²². Donekle je slično stanje i u Sokolima (srednji Dnjestar)²³. Tu, na raskopanom području (prema autorima – područje „isključivo“ černjahiv'skog naselja) nalazišta Ostrovy, L. V. Vakulenko i O. M. Pryhodnjuk otkrili su osam nastambi s kamenim pećima i jedno s glinenom peći. Za datiranje objekata istraživači su koristili materijale odabrane „u kompleksu“ (s velikim naglaskom na ispunjavanje ukopanih građevina). Na spomeniku su uzeti u obzir samo podaci vertikalne stratigrafije, dok se očitavanje dubine temelja ukopanih građevina provodilo s obzirom na razinu današnje površine i materyka²⁴.

Slični prijelazni spomenici ili pak černjahiv'ske starine, gdje su bili izdvojeni elementi materijalne kulture ranih Slavena (način stambene izgradnje, slični keramički kompleksi), poznati su i u Čerepyni²⁵, Nesluhovi²⁶, Čyžykovi²⁷ (Zapadno Pobužžje), Dem'janovi²⁸, Bovšovi II.²⁹ (gornji Dnjestar) i Bakoti³⁰ (srednji Dnjestar). Za vrijeme njihova proučavanja primjenjivali su se slični, pa čak i analogni teoretski i metodološki pristupi. U svoje vrijeme oni

22 Баран, В. Д. Слов'янське поселення I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі. – Київ, 2008. – С. 6, 27-42.

23 Вакуленко, Л. В. Поселение поздне римского времени у с. Сокол на Среднем Днестре и некоторые вопросы славянского этногенеза // Славяне на Днестре и Дунае. – Київ, 1983. – С. 155-180.

24 Вакуленко, Л., Приходнюк, О. М. Славянское поселение I тыс. н.е. у с. Сокол на Среднем Днестре. – Київ, 1984. – С. 6, 29-42.

25 Баран, В. Д. Давні слов'яни. – Київ, 1998. – С. 194.

Баран, В. Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин. – Київ, 1961. – С. 6-8.

26 Смішко, М. Ю. Дослідження пам'яток культури полів поховань в західних областях УРСР у 1947 році // Археологічні пам'ятки УРСР. – Київ, 1952. – Т. 3. – С. 337-377; *Isti*. Доба полів поховань в західних областях УРСР // Археологія. – Київ, 1948. – Т. II. – С. 98-129; *Isti*. Звіт про дослідження селища періоду „полів поховань“ в Неслухові в 1946 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. – Київ, 1948. – Т. I. – С. 189-205; Баран, В. Д. Черняхівська культура... – Київ, 1981. – С. 7.

27 Баран, В. Д. Черняхівська культура... – Київ, 1981. – С. 30-31.

28 Баран, В. Поселення черняхівського типу поблизу с. Дем'янів у Верхньому Подністров'ї // Археологія. – Київ, 1971. – № 1. – С. 104, 107.

29 Баран, В. Д. Деякі підсумки досліджень поселень черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу // Слов'яно-руські старожитності. – Київ, 1969. – С. 35-45; Баран, В. Д., Гонкало, О. В. Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи. – Київ, 2006. – С. 53-66; Баран, В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – Київ, 1972. – С. 153.

30 Винокур, І., Горішній, П. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський, 1994. – С. 48-68; Винокур, І. С. Поселение у с. Бакота на Днестре // Археологические открытия 1971 г. – Москва, 1972. – С. 364-365.

su u potpunosti zadovoljavali potrebe izučavanja naznačenih problema. Već tada su I. P. Rusanova i B. A. Tymošćuk, za vrijeme istraživanja Kodyna I., II. (Gornje Popruttje), primjenjivali usavršene metode terenskog istraživanja. Osobito su uspostavljali kronologiju staništa i gospodarskih objekata pomoću materijala odabranog isključivo metodom „in situ“³¹, a nizom primjera, gdje god je bilo moguće, obavljali su i očitavanje dubine temelja ukopanih zgrada, među ostalim i od razine nekadašnje površine [Kodyn I. – zgrade br. 2, 8, 9, 10, 11; Kodyn II. – zgrade br. 2, 35 (?)]³². Međutim, danas je teško razumjeti što su istraživači podrazumijevali pod pojmom razine dnevne površine. Postoje primjeri kada su nedvojbeno pronađeni tragovi ispunjenja stambene zgrade u kulturnim slojevima³³. Vrijedna je pozornosti metoda G. Smirnovе, koju je primijenila za vrijeme istraživanja Nezvys’ka (srednji Dnjestar): ona je vrlo dobro uočila razine dnevne površine niza objekata, koje je, međutim, zabilježila samo u terensku dokumentaciju³⁴.

Polazeći od suvremenih teoretskih i metodoloških stajališta, točnije od određenih postulata teorije formiranja kulturnog sloja³⁵, niz metoda naših prethodnika pomalo su zastarjele. Osobito kada je riječ o općoj stratificiranosti kompleksa: treba znati da po-štyhova (metoda skidanja površine sloj po sloj, bez razumijevanja stratigrafije – op. prev.) metoda iščitavanja i fiksacije kulturnih slojeva do *predmaterykove* ili *materykove* (matrice) razine onemogućuje izlaz na takozvanu „razinu dnevne površine“ određenih građevina. Pritom se dubina temelja objekata očitava najčešće iz dviju osnovnih oznaka: razine današnje površine i *materyka*. Već tada stratificiranost određenoga kompleksa ovisi ponajprije o određivanju stupnja dnevne površine za fazni rez njegova funkcioniranja. To omogućuje rad ne samo na preciziranju periodizacije

31 Русанова, И. П., Тимоцук, Б. А. Кодын – славянские поселения V–VIII вв. на р. Прут. – Москва, 1984. – С. 29.

32 Русанова, И. П., Тимоцук, Б. А. Кодын – славянские поселения V–VIII вв. на р. Прут. – Москва, 1984. – С. 46-49, 54, 61.

33 Русанова, И. П., Тимоцук, Б. А. Кодын – славянские поселения V–VIII вв. на р. Прут. – С. 70, табл. 8 2, табл. 7 4.

34 Филипчук, М. А. Керамічний посуд з поселень Райковецької культури українського Прикарпаття (проблеми хронології і періодизації) // *Carpatica – Карпатика (Давнина і сучасність)*. – Ужгород, 2005. – Вип. 33. – С. 116.

35 Филипчук, М. А. Слов’янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті // Дисерт. на здобуття наук. ступеня кан. іст. наук. – Київ, 1996. – С. 63-88; Филипчук, М. А. Про появу наземних жител ранньосередньовічної доби в Українському Прикарпатті // *Археологічні студії*. – 2000. – № 1. – С. 246-247.

i kronologije planirane i, posljedično, društvene strukture ranoslavenskih naselja, nego i na proučavanju karaktera i prirode prijelaznih spomenika. Primjeri preklapanja jednih nastambi drugima pri odsutnosti razine dnevne površine dokazi su vertikalne stratigrafije. Međutim oni ne govore o općoj stratificiranosti kompleksa; uz vertikalnu, postoji i horizontalna stratigrafija³⁶, kao ukupnost dvaju ili više asinkronih planigrafskih rezova. Na sličan se način odvija i posao vezan uz izbor materijala za datiranje ukopanih zgrada. Različit karakter njihova ispunjavanja (prirodni – popunjavanje, antropogeni – zatrpavanje temelja)³⁷ pruža različite načine razumijevanja dolaska materijala u temelje zgrada, a zatim i odnosa tog materijala s vremenom funkcioniranja prethodnoga. Danas je poznato da vjerodostojan materijal, bez obzira na karakter popunjenosti temelja, može biti odabran samo principom „in situ“. Pri prirodnom popunjavanju temelja objekta ni jedan od tri osnovna sloja ispunjenja temelja (prirodni ili antropogeni) nema izravan odnos s vremenom njegova funkcioniranja³⁸. Naravno, tim teoretskim i metodološkim principima današnjega terenskog istraživanja i interpretacije nisu se koristili specijalisti druge polovice 20. stoljeća. Međutim njihova današnja primjena u kritičkoj analizi izvora, među ostalim i spomenika prijelaznog tipa, ne daje mogućnost da se utvrdi genetski karakter između dvaju horizonata. Ne može se sa sigurnošću govoriti ni o pojavnosti kamenih peći kod spomenika rimskog doba³⁹. Uz

36 Мартынов, А. И., Шер, Я. А. Методы археологического исследования. – Москва, 1989. – С. 15-16.

37 Филипчук, М. А. Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті // Дисерт. на здобуття наук. ступеня кан. іст. наук. – Київ, 1996. – С. 67-68; *Isti*. Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті // Автореф. на здобуття наук. ступеня кан. іст. наук. – Київ, 1996. – С. 15; Филипчук, М., Милан, Т. Деякі аспекти формування археологічних джерел (за матеріалами Райковецької культури в українському Прикарпатті) // Нові технології в археології. – Київ–Львів, 2002. – С. 43-44.

38 Филипчук, М. А. Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті // Дисерт. на здобуття наук. ступеня кан. іст. наук. – Київ, 1996. – С. 69-70; *Isti* Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті // Автореф. на здобуття наук. ступеня кан. іст. наук. – Київ, 1996. – С. 13-14; *Isti*. Східнослов'янське житло X – початку XI ст. в українському Прикарпатті // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1996. – № 6. – С. 220-228; Филипчук, М., Милан, Т. Деякі аспекти формування археологічних джерел (за матеріалами Райковецької культури в українському Прикарпатті). – Київ–Львів, 2002. – С. 44.

39 Филипчук, А. Ранньослов'янські пам'ятки Верхнього та Середнього Подністров'я в контексті міграційних процесів // Наукові студії / Історико-краєзнавчий музей м. Вінники. – Львів–Вінники, 2011. – Вип. 4. – С. 47; *Isti*. „Прикарпатська“ прабатьківщина слов'ян

odsutnost razine dnevne površine i uz slobodan izbor (iz popunjenja) materijala za datiranje određene zgrade, kronološko određivanje vremena prestanka funkcioniranja uređaja za grijanje zgrade pomoću arheomagnetske metode nije uvijek uvjerljivo. Arheomagnetska metoda nije savršena, ona samo označuje određeni datum u određenome vremenskom razmaku⁴⁰. Drugim riječima, arheolozi na osnovi svojih promatranja daju predstavnicima prirodnih znanosti informaciju, određeni kronološki isječak za određivanje konkretnije starosti objekta. Vjerojatno je na taj način određena starost dna peći (sredina 3. st.) iz „černjahivs’ke“ nastambe br. 9 u Sokolima (nalazište Ostrov)⁴¹.

Uzimajući sve ovo u obzir, čini se da je svoditi formiranje ranoslavenskih starina u gornjem i srednjem toku Dnjestra te gornjem toku Zapadnog Buga samo na jednu autohtonu osnovu više nego sporno. Zato naznačeni teritorij možda i nije bio epicentar migracijskih struja nositelja praške kulture, ponajprije prema Dunavu. To je važno kada se razmatraju migracijski procesi. Važno je istaknuti kako u posljednje vrijeme postoje novi pokušaji rješavanja problema formiranja ranosrednjovjekovnih kultura, među ostalim i kroz prizmu ispitivanja spomenika prijelaznog tipa⁴². Prema našem mišljenju oni ne unose ništa novo u razradu ni jednog aspekta tog problema. Javljaju se već poznate ideje i interpretacije. S tim u vezi baza izvora također ne doživljava izmjene (uvođenje novoga materijala i dr.). Na neki način situaciju nalaže odsutnost intenzivnog istraživanja spomenika rimskog i ranosrednjovjekovnog doba, kakvo je postojalo prije četiri desetljeća. Usto u suvremenoj znanosti, uz naznačene, šire se i drugi pristupi izučavanju složenih etnokulturnih procesa 2–7. st. na području Gornjeg Podnistrov’ja i Zapadnog Pobužžja. Riječ je o istraživanju sustava naseljavanja. Taj je problem tek odnedavno postao predmet posebnog proučavanja. Analizu topografije naselja černjahivs’ke kulture karpatskih kurgana i praških spomenika u gornjim tokovima Dnjestra i Pruta u

перед їхнім розселенням у V–VII ст. // Вісник Інституту археології. – Львів, 2011. – Вип. 5. – С. 57-58.

40 *Мартынов, А. И., Шер, Я. А.* Методы археологического исследования. – Москва, 1989. – С. 185-187.

41 *Вакуленко, Л. В., Приходнюк, О. М.* Славянское поселение I тыс. н.э. у с. Сокол на Среднем Днестре. – Київ, 1984. – С. 29.

42 *Милян, Т.* Ранньослов’янські елементи на пам’ятках кінця IV–V ст. н.е. (за матеріалами пам’яток Верхнього Подністер’я та Західного Побужжя) // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2002. – Вип. 5. – С. 115-124; *Istii.* Пам’ятки з рисами перехідного періоду // Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2006. – Вип. 1. – С. 27-38.

posljednje je vrijeme ostvarila N. Steblij⁴³. Osobitu pozornost zaslužuje tvrdnja o određenom regresu koji se može promatrati u naseljavanju gornjeg i srednjeg toka Dnjestra od sredine do kraja 5. stoljeća. Ona s pravom primjećuje da su do danas poznati samo pojedinačni spomenici koji predstavljaju završnu etapu černjahiv'ske, te početni period praške kulture⁴⁴. Kao što se vidi, važni podaci o formiranju praških starina mogu se dobiti na različite načine, a ne samo kao rezultat stacionarnog istraživanja spomenika.

U potragu za epicentrom, smjerovima raseljavanja te drugim stranama migracija ranih Slavena može se krenuti uistinu na objektivan način. Pritom se mogu izbjeći sporni aspekti kronologije i etničke interpretacije starina rimskog i početaka ranoslavenskog razdoblja u naznačenoj regiji i izvan njezinih granica. Riječ je o istraživanju pojedinih aspekata procesa migracije naših predaka kao odvojene kategorije, o proučavanju koje se do danas nije provodilo. Međutim razmatrajući migracije ranih Slavena, istraživači uglavnom usmjeravaju pozornost na uzroke, putove i posljedice preseljenja. Pod terminom „proces preseljenja“ podrazumijeva se put određene skupine, koju predstavljaju društvene ustanove različitog nivoa, na nova mjesta stalnog ili privremenog naseljavanja. Njegova bit određena je sljedećim odrednicama: struktura gospodarstva, veličina društvene ustanove, vrijeme (godišnje doba) i udaljenost koju su, ovisno o kvalitativnim i kvantitativnim parametrima prvih dvaju faktora, migranti mogli svladati⁴⁵. Pritom struktura gospodarstva

43 *Стеблій, Н.* Топографія поселень Верхнього Попруття і Верхнього Подністров'я в другій чверті I тис. н.е. (постановка проблеми) // *Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.* – Чернівці, 2000. – С. 238-241; *Ista.* Деякі аспекти господарської моделі черняхівського населення (за матеріалами поселення Ріпнів-II) // *Нові технології в археології.* – Київ-Львів, 2002. – С. 251-263; *Ista.* Система заселення Верхнього Подністров'я та Верхнього Попруття у III-VII ст. н.е. (за даними археології) // *Автореф. на здоб. наук. ступ. к.і.н.* – Київ, 2007. – С. 8-12; *Ista.* Система заселення Верхнього Подністер'я і Верхнього Попруття у III-IV ст. н.е. (за матеріалами черняхівської культури) // *Наукові студії / Історико-краєзнавчий музей м. Винники.* – Львів-Винники, 2009. – Вип. 2. – С. 25-38; *Ista.* Система заселення Дністро-Прутського межиріччя у III-VII ст. н.е. // *Тези міжнародної наукової конференції „Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя“.* – Чернівці, 2009. – С. 67-68.

44 *Стеблій, Н. Я.* Система заселення Верхнього Подністров'я та Верхнього Попруття у III-VII ст. н.е. (за даними археології) // *Автореф. на здоб. наук. ступ. к.і.н.* – Київ, 2007. – С. 16; *Ista.* Система заселення Верхнього Подністер'я і Верхнього Попруття у III-IV ст. н.е. (за матеріалами черняхівської культури) . – С. 34.

45 *Филипчук, А.* Про міграційні процеси слов'ян в ранньому середньовіччі (за матеріалами поселень V-VII ст. українського Прикарпаття) // „Середньовічні старожитності Центрально-

proizlazi iz modela koji je uvjetovan prirodnim uvjetima. No u uvjetima sličnog okoliša struktura gospodarstva migranata ostaje nepromijenjena. U tome je i jedna od glavnih pravilnosti migracija nositelja praške kulture: za smještaj naselja odabrali su mjesta koja geomorfološki i topo-geografski odgovaraju njihovu prethodnom prebivalištu⁴⁶. Analiza prirodnog okruženja naselja 5–7. st., smještenih uzduž obala rijeke Zolota Lypa⁴⁷, koja je jedan od važnih dijelova dnjestarskoga puta migracija, potvrđuje navedenu pravilnost. Kada bismo ju interpolirali ne samo u određene regije, nego primijenili i na mezzo- i makrorazini, to bi uvelike osvijetlilo migracijske procese, putove, a možda i epicentar raseljavanja nositelja praške kulture. Pri usporedbi, daleka resursna zona (i odgovarajući krajolik u njezinim granicama) praških naselja Gornjeg i Srednjeg Podnistrov⁴⁸ ja neće biti slična onoj koja se nalazi na Volynju; riječ je o bitno različitim, udaljenim krajolicima. Međutim slična resursna zona i krajolik na njezinoj razini u potpunosti je sličan onome koji se javlja kod naselja navedenih geografskih zona⁴⁸, osobito kada se uzme u obzir da današnja razina vlažnosti Pryp⁴⁹’jats’koga bazena ne odgovara ondašnjemu vremenu. Možda su pravilnosti pri odabiru mjesta naseljavanja određene i na toj razini⁴⁹. Daljnja istraživanja potvrdit će ili osporiti navedene teorije o mogućem životu Slavena prije početka raseljavanja sredinom 1. tisućljeća n. e. i jednom od migracijskih putova.

Analiza nivoa zaposjedanja krajolika Prykarpattja (teritorija u prirodno-geografskom smislu) od strane nositelja starina praškog tipa također ne daje

---

Східної Європи“. Матер. VII міжн. студ. наук. археол. конф. – Чернігів, 2008. – С. 222; *Isti*. Міграційні процеси слов’ян V–VII ст. у Верхньому, Середньому Подністер’ї та Верхньому Попрутті (за матеріалами стаціонарних і розвідкових досліджень). – С. 73.

46 *Филипчук, А.* Міграційні процеси слов’ян V–VII ст. у Верхньому, Середньому Подністер’ї та Верхньому Попрутті (за матеріалами стаціонарних і розвідкових досліджень). – С. 74; *Isti*. Ранньослов’янські пам’ятки Верхнього та Середнього Подністров’я в контексті міграційних процесів. – С. 44.

47 *Филипчук, М.* Звіт про проведення обстежень археологічних пам’яток на узбережжі р. Золота Липа (Перемишлянський р-н Львівської області; Бережанський, Підгаєцький та Монастириський р-ни Тернопільської області) у 2005–2006 р. – С. 6-54.

48 *Русанова, И. П.* Славянские древности VI–IX вв. между Днепром и Западным Бугом. – Москва, 1973. – С. 8-9; *Томашевский, А. П., Гавритухин, И. О.* Славянское поселение Тетеревка-I. – Київ, 1992. – С. 4-6.

49 *Филипчук, А.* Міграційні процеси слов’ян V–VII ст. у Верхньому, Середньому Подністер’ї та Верхньому Попрутті (за матеріалами стаціонарних і розвідкових досліджень). – С. 76.

osnovu za tvrdnju o njihovoj autohtonosti za rimskog doba⁵⁰. Naselja praškog tipa tražila su takve topografske uvjete koje je moguće dovesti u vezu s tzv. nizinskom skupinom spomenika. Naselja 5–7. st. smještena su pretežito na prvim uzvišenjima kraj velikih i srednje velikih rijeka. Njihovo neposredno prirodno okruženje su široke močvare koje prelaze u strme brežuljke, obradive površine s pretežito sivim i svijetlosivim tlima obogaćenima pepelom, a također strme uzvisine, pokrivene bukovim šumama te livadnom vegetacijom. O tome svjedoče podaci iz izvora, dobiveni kao posljedica promatranja i proučavanja⁵¹, kao i rezultati analize topografije stacionarno istraživanih spomenika⁵². Zaposjedanje Prykarpattja (Prikarpaća – op. ur.) od strane nositelja praških, a kasnije i rajkovec'kih starina (izravnih genetskih potomaka prethodnih) odvijalo se prijelazom nizinske skupine naselja u visinsku. Topografija visinske skupine karakteristična je samo za drugi period rajkovec'kih starina te regije. Spomenici tog perioda nalaze se ne samo na srednjem i gornjem dijelu nadpoplavnih terasa velikih rijeka i njihovih pritoka (naselja), nego i u kružolikim dolinama u zoni brežuljaka, blizu malih potoka i rijeka (naselja, ostaci naselja). Smješteni su na maksimalnoj visini (400 m nadmorske visine). Jedan njihov dio trenutačno je otkriven na području širokolisnih (pretežito bukovih) šuma, a drugi na

50 Филипчук, А. Ранньослов'янські пам'ятки Верхнього та Середнього Подністров'я в контексті міграційних процесів. – С. 45-47; *Isti*. Про деякі аспекти заселення українсько-го Прикарпаття носіями старожитностей празького типу // “Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи”. Матер. X міжн. студ. наук. археол. конф. – Чернігів, 2011. – С. 200-203; *Isti*. „Прикарпатська“ прабатьківщина слов'ян перед їхнім розселенням у V–VII ст. // Вісник Інституту археології. – Львів, 2011. – Вип. 5. – С. 54-58.

51 Филипчук, М. Звіт про проведення археологічних обстежень і розвідок пам'яток у верхів'ях рр. Вишні, Золотої Липи та Маруньки (Мостиський, Пустомитівський та Перемишлянський р-ни Львівської області) у 2004 р. // Науковий архів ІА ЛНУ ім. І.Франка. – Львів, 2005. – С. 17-20, 23-27, 34-38; *Isti*. Звіт про проведення обстежень археологічних пам'яток на узбережжі р. Золота Липа (Перемишлянський р-н Львівської області; Бережанський, Підгаєцький та Монастирський р-ни Тернопільської області) у 2005–2006 р. // Науковий архів ІА ЛНУ ім. І.Франка. – Львів, 2007. – С. 5, 15, 34–35, 46–50, 63–64; *Isti*. Звіт про проведення суцільних археологічних обстежень на території Перемишлянського району Львівської області у 2008 р. в рамках “пілотного” проекту „Археологічний кадастр України /Львівська область/“ // Науковий архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2009. – С. 39, 49; та ин.

52 Баран, В. Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин. – Київ, 1961. – С. 33-37; *Isti*. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – Київ, 1972. – С. 206-226; *Isti*. Некоторые итоги изучения раннеславянских древностей Верхнего Поднестровья и Западной Волины // *Archeologicke rozhledy*. – Praha, 1968. – Т. XX-2. – С. 583-593.

otvorenom lokalitetu, gdje se nalaze lakoobradiva tla⁵³. Istodobno je za prvi period rajkovec'kih starina karakteristična nizinska topografija⁵⁴, svojstvena ranijim praškim naseljima. S gledišta razvitka kulturnoga krajolika, visinska skupina pokazuje veći stupanj zaposjedanja terena, a prijelaz s nizinske na visinsku topografiju, prema mišljenju M. A. Fylypčuka, odražava unutrašnje kolonizacijske procese na Prykarpattju⁵⁵. Slični mehanizme zaposjedanja teritorija imaju i druge zemlje na koje dolaze Slaveni – nositelji starina praškog tipa. To je potvrđeno posebice na materijalima iz Moravije⁵⁶; sličan model razvitka kulturnoga krajolika izdvojen je i kod Stodora⁵⁷. Zato je pozornost privukla činjenica relativno kasnoga zaposjedanja krajolika Prykarpattja od strane Slavena (tek od početka 9. st.). Dobiva se dojam da nositelji starina praškog tipa nisu živjeli na području Prykarpattja u rimsko doba. Međutim, ako se pradomovina prije njihova raseljavanja od 5. do 7. st. nalazila u navedenoj regiji, zaposjedanje topografije na razini visinske skupine počelo bi znatno ranije. Očigledno se u prethodnom razdoblju (u rimsko doba) još nisu pojavili preduvjeti za zaposjedanje krajolika na razini te skupine naselja. Ako je tome tako, spomenici praškog tipa 5–7. st. ukrajinskoga Prykarpattja javljaju se tek kao rezultat migracijskih procesa s drugih područja.

Navedeni argumenti (analiza topografije naselja 2–7. st.; pravilnosti migracijskih procesa nositelja praške kulture; razina njihova zaposjedanja regije Prykarpattja; analiza metodike istraživanja spomenika gornjega Dnjestra i naselja prijelaznog tipa) na neki su način pokušaj osporavanja tzv. prykarpats'ke teorije

53 *Филипчук, М. А.* Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті // Дисерт. на здобуття наук. ступеня кан. іст. наук. – Київ, 1996. – С. 26-34; *Isti.* Топографія пам'яток культури типу Луки райковецької у Прикарпатті // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н.е. – Київ–Львів, 1999. – С. 312-314.

54 *Филипчук, М. А.* Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті // Дисерт. на здобуття наук. ступеня кан. іст. наук. – С. 18-25; *Isti.* Топографія пам'яток культури типу Луки райковецької у Прикарпатті. – Київ–Львів, 1999. – С. 310-311.

55 *Филипчук М.* Райковецька культура в українському Прикарпатті: хронологія і періодизація // Вісник інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2008. – Вип. 3. – С. 97-98.

56 *Galuška, L.* Slovane. – Brno, 2008. – S. 16-17.

57 *Wehner, D.* Stodorania. Struktury osadnicze stodoran i ich premiany we wczesnym średniowieczu (VII–poł. XII w.) // Наукові студії / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Львів–Винники, 2010. – Вип. 3. – С. 92-99.

pradomovine Slavena^{58 59*}. Nije teško primijetiti da su se takvi pristupi koristili kako bi odgovorili na pitanja autohtonosti ili pridošlosti mjesnoga stanovništva – nositelja praških starina. Međutim, danas su poznati i drugi radovi, čiji je osnovni cilj ne samo retrospektivna potraga za epicentrom migracije Sklavina, nego i lokalizacija konkretnoga područja njihova obitavanja prije raseljavanja. Riječ je o radovima ruskog arheologa I. O. Gavrituhina, koji već dulje vrijeme radi na izdvajanju i izučavanju materijala tzv. nulte faze praške kulture (od 4. st. do sredine 5. st.) lokalizirane na sjevernim područjima, odnosno Prykarpattju i jugozapadnom Volynju⁶⁰. Odbacujući pregled osnovnih metodoloških pozicija autora pri izdvajanju i kronološkoj atribuciji materijala te faze, treba upozoriti na važan detalj. Opće je poznato kako je tipologiziranje praške keramike jedno od najsloženijih i najspornijih pitanja u povijesti ranih Slavena. Pristupi I. O. Gavrituhina izdvajanju keramičkih kompleksa „nulte faze“ u mnogome se oslanjaju na opću shemu tipologizacije praške keramike koju je predložila već I. P. Rusanova (među ostalim izdvajanje varijanti posuda)⁶¹. Pritom nije teško primijetiti kako je izdvajanje varijanti (koje moraju odgovarati određenomu kronološkom koraku) u I. tipu posuda iz Kodyna I. i II. znanstvenica provodila na osnovi posuda s različitim funkcijama⁶². Ne ulazeći u suvremena teoretska

58 Филипчук, А. М. „Прикарпатська“ прабатьківщина слов'ян перед їхнім розселенням у V–VII ст. (у світлі нових досліджень). – С. 55-56, 58.

59 * **Ne govori se slučajno o negaciji prikarpatске pradomovine kao o samo dijelom opravdanoj postavci.** Ipak, od 2. do 5. st. na području gornjega toka Zapadnog Buga te gornjeg i srednjeg Dnjestra živjelo je stanovništvo koje je imalo slične preduvjete formiranja i sličnu materijalnu kulturu onoj nositelja sinkronih černjahivskih naselja Srednjeg Podniprova. Od potonjih (uz određen utjecaj kijevskih spomenika) u ranoslavensko doba vuku korijene pen'kivske starine. (Тертиловский, Р. В. Наследие Киевской культуры в V–VI вв. // *Archeologia o poczatkach Slowian*, pod red. P. Kaczanowskiego i M. Parczewskiego. – Kraków 2005. – S. 393-396). Povezivanje njihova stanovništva sa Slavenima, kao i, na kraju, nositelja koločynskih spomenika, znanstvena zajednica nije uvijek prihvaćala. (Vidi: Русанова, И. П. Славянские древности VI–VII вв. – Москва, 1976. – С. 85-112.). Ipak, odbaciti njihovu slavensku pripadnost, kao i populaciju gornjodnjestarskih spomenika, vrlo je teško. Općenito treba reći da su bilo kakvi zaključci vezani uz to pitanje preuranjeni. Ta tvrdnja, koja je nedovoljno proučena, uz nedostatak konkretnih predodžbi o određenim karikama etnogeneze starih Slavena, nije u potpunosti iracionalna.

60 Томашевский, А. П., Гавритухин И. О. Славянское поселение Тетеревка-I. – Київ, 1992. – С. 7; Шовкопляс, А. М., Гавритухин, И. О. Комплексы пражской культуры с Оболами и некоторые проблемы изучения памятников типа Корчак // КСИА. – № 208. – С. 61.

61 Русанова, И. П. Славянские древности VI–IX вв. между Днепром и Западным Бугом. – Москва, 1973. – С. 16; *Ista*. Славянские древности VI–VII вв. – Москва, 1976. – С. 21.

62 Русанова И. П., Тимоцук Б. А. Кодын – славянские поселения V–VIII вв. на р. Прут. – Москва, 1984. – С. 11-14.

razmatranja o dinamici evolucije i međuovisnosti materijalne kulture određenog stanovništva, smatramo da izmjena gornjih dijelova posuda ima kronološki sadržaj samo kada se odnosi na jedan funkcionalni tip. Naravno, najbolje je kada je u pitanju kuhinjska posuda⁶³. Upravo zato treba uzeti u obzir danas postojeće kronološke sheme (odnosi se to u određenoj mjeri i na neke aspekte „nulte faze“). Njihovo formiranje i preciziranje je u ravnini teorije i metodike znanstvenog istraživanja. Nije suvišno upozoriti i na relativnu stratificiranost kompleksa u Kodynu I. i II. ili kod drugih naselja^{64*}.

Zanimljivim se pokazao pokušaj ocrtavanja jezgre formiranja praške kulture na osnovi dobivenih materijala „nulte faze“. Prema mišljenju I. O. Gavrituhina, to može biti teritorij Polissja, osobito rajoni koji prirodno-geografskim obilježjima sličje Žytomyrščyni i Zapadnoj Kyjivščyni⁶⁵. U svakom slučaju praški spomenici gornjih tokova Dnjestra i Zapadnog Buga, prema riječima R. V. Terpylovs'kog, imaju arhaičan „šumski karakter“, odnosno potječu iz sjevernih starina šumske zone (prije svega bazena Pryp'jati i graničnih područja)⁶⁶. Naši napori potvrđuju već izrečene pretpostavke znanstvenika o sjevernom podrijetlu praške kulture. No u svojim se potragama trudimo „ne spuštati“ u dubine Volynja, nego suprotno: podizati se gore migracijskim putem (retrospektivnom metodom). Zasigurno ne zapostavljamo ni radove I. O. Gavrituhina, niti niza današnjih bjeloruskih arheologa. Takav oprezan retrospektivni pristup ima svoju motivaciju. Praška arheološka kultura je u doba procvata zauzimala velika područja Srednje i Istočne Europe. To znači da se tijekom rimskog doba na Volynju (ili na drugim graničnim područjima) nalazila znatna enklava prethodnika povijesnih Sklavina. I, ne obraćajući pozornost na moguće demografske izmjene na kraju rimskoga doba ili kasnije, niti na činjenicu da su nositelji praških starina mogli ne samo zauzeti ta

63 Филипчук, А. М. Деякі аспекти хронології празьких старожитностей Південно-Західної Волині та українського Прикарпаття // Вісник Інституту археології. – Львів, 2012. – Вип. 6. – С. 44-48.

64 * **Dokazivost određenih teoretsko-metodoloških aspekata kronologije i periodizacije praških starina jugozapadnog Volynja i Prykarpattja ostvarili smo u drugom radu:** Филипчук, А. М. Деякі аспекти хронології празьких старожитностей Південно-Західної Волині та українського Прикарпаття // Вісник Інституту археології. – Львів, 2012. – Вип. 6. – С. 33-58.

65 Гавритухин, И. О. Начало великого славянского расселения на юг и запад // Археологічні студії. – 2000. – № 1. – С. 82-83 (С. 72-90).

66 Терпиловский, Р. В. Наследие Киевской культуры в V–VI вв. // Archeologia o początkach Słowian, pod red. P. Kaczanowskiego i M. Parczewskiego. – Kraków, 2005. – S. 396-400.

veličanstvena područja, nego i asimilirati znatan dio autohtonog stanovništva. No takva enklava trenutačno ne postoji. Postoje pojedinačne starine tipa Korčaka, Teterivky, Ostrova. No i njihovo datiranje seže najranije na granice 4. stoljeća. Stoga osobit naglasak treba staviti na analizu gospodarstva, topografskog razmještaja te konkretnih resursnih zona praških naselja obiju regija – Prykarpattja i Volynja. Svi ti elementi ostali su neizmijenjeni za vrijeme seobe Slavena, iako su imali masovno obilježje (ne u doslovnom značenju). Daljnje proučavanje Volynju najbližih dijelova migracija pomoći će u razumijevanju pojedinih nijansi topografskog razmještaja praških naselja u mogućoj „jezgri formiranja“ te kulture. No zbog niza prepreka proučavanje pravilnosti migracija praških naselja u bazenu Pryp”jati vrlo je teško, ako ne i nemoguće.

Događaje s kraja rimskog i početka ranoslavenskog doba proučavao je i I. O. Gavrituhin. Prema njegovu mišljenju, na kraju rimskoga doba slavenske skupine sele se s područja Volynja prema srednjem Dnjestru, gdje dolaze u dodir s mjesnim stanovništvom černjahivs’ke kulture⁶⁷. Iako se u literaturi nerijetko susreću mišljenja o koegzistenciji stanovništva raznih kultura ili zajednica na određenom području (bliskih na etničkom planu ili sasvim stranih), ona se ne mogu prihvatiti. Prije svega zbog činjenice da su ranoslavenski elementi na černjahivs’kim spomenicima posljedica teorije i metodike formiranja izvora. S druge strane nejasno je kakav bi oblik u tom slučaju dobile takve kretnje. Infiltraciju ili masovnu migraciju Slavena uz postojeće autohtono stanovništvo gornjodnjestarskih starina? Sudeći po maloj količini ranoslavenskih elemenata na završnoj fazi černjahivs’ke kulture, riječ je o infiltraciji. A ona nije moguća uzimajući u obzir sadržaj procesa kretanja nositelja spomenika praškog tipa. Stanovništvo nije migriralo u odvojenim skupinama koje se sastoje od malih obitelji, nego od naselja, čuvajući pritom velike patrijarhalne obitelji⁶⁸. No govoriti o masovnom utjecaju praškog stanovništva na završnu fazu černjahivs’ke kulture znači tražiti pojedinačna naselja bez tragova stranaca-autohtonog stanovništva. Takva naselja morala bi postojati, uzimajući u obzir različitu topografiju (a time i gospodarstvo) praške i černjahivs’ke kulture na promatranome području.

67 *Гавритухин, И. О.* Начало великого славянского расселения на юг и запад // Археологічні студії. – 2000. – № 1. – С. 83.

68 *Филипчук, А.* Міграційні процеси слов’ян V–VII ст. у Верхньому, Середньому Подністер’ї та Верхньому Попрутті (за матеріалами стаціонарних і розвідкових досліджень). – С. 74-75.

Čini nam se da navedeno stanje stvari nameće sljedeću sliku početne etape migracijskih procesa u gornjemu toku Zapadnog Buga te Gornjem i Srednjem Podnjestrovlju. Prije dolaska nositelja praške kulture na ta područja (sa sjevernih teritorija, vjerojatno iz Volynja), lokalne terene je napustilo stanovništvo gornjodnjestarske varijante černjahiv'ske kulture. Ono je, kao i kasniji nositelji praških starina, moglo krenuti u smjeru juga, koristeći se pritom vodenim žilama Dnjestra, Pruta i Syreta. Kroz neko vrijeme, koje je arheolozima uistinu teško, ako ne i nemoguće odrediti, u navedeno područje su se probili nositelji praške kulture. Određeno preklapanje njihovih migracijskih putova s područjima na kojima obitavaju nositelji gornjodnjestarskih starina uvjetovalo je iskrivljenje predodžbi o početnoj etapi migracijskih procesa na tom području, dok metodika terenskog istraživanja druge polovice 20. st. nije uvijek dopuštala raščlanjivanje starina prijelaza rimsko-ranosrednjovjekovnog razdoblja.

Literatura

Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды) / Под. ред. Ауліха В. В., Свешникова И. К., Цыгылыка В. Н. и др. Отв. ред. Черныш А. П. – К., 1990. – С. 192.

Баран, В. Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин. – К., 1961. – С. 119.

Баран, В. Некоторые итоги изучения раннеславянских древностей Верхнего Поднестровья и Западной Волины // *Archeologicke rozhledy*. – Praha, 1968. – Т. XX-2. – S. 583-593.

Баран, В. Д. Деякі підсумки досліджень поселень черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу // *Слов'яно-руські старожитності*. – К., 1969. – С. 35-45.

Баран, В. Д. Поселення черняхівського типу поблизу с. Дем'янів у Верхньому Подністров'ї // *Археологія*. – К., 1971. – № 1. – С. 103-113.

Баран, В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К., 1972. – С. 234.

Баран В. Д. Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу). – К., 1981. – С. 263.

Баран, В. Д. Сложение славянской раннесредневековой культуры и проблема расселения славян // *Славяне на Днестре и Дунае*. – К., 1983. – С. 5-48.

Баран, В. Становлення ранньосередньовічних слов'янських культур та основні шляхи розселення слов'ян // Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка. – Львів, 1993. – Том ССХХV. – С. 59-86.

Баран, В. Д. Слов'янські ранньосередньовічні культури та їх підоснови // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 5-13.

Баран, В. Д. Слов'янські ранньосередньовічні культури та їхні підоснови // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1996. – Вип. 6. – С. 191-204.

Баран, В. Д. Давні слов'яни. – К., 1998. – С. 335.

Баран, В. Д. Витоки ранньосередньовічних слов'янських культур Південно-Східної Європи // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2002. – Вип. 5. – С. 94-114.

Баран, В. Д., Баран, Я. В. Історичні витоки українського народу. – К., 2005. – С. 207.

Баран, В. Д., Гонкало, О. В. Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи. – К., 2006. – С. 144.

Баран, В. Д. Слов'янське поселення середини I тис. н.е. у с. Теремці – перехідна пам'ятка від черняхівської до празько-корчацької культури // Збірник наукових праць науково-дослідного інституту українознавства. – Львів, 2007. – Т. XV. – С. 50-69.

Баран, В. Д. Слов'янське поселення I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі. – К., 2008. – С. 138.

Баран, В. Д. Слов'янське поселення середини I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі // Вісник Інституту археології. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – Вип. 3. – С. 38-67.

Баран, В. Поселення середини I тис. н.е. у с. Теремцях – перехідна пам'ятка від венеців до історичних слов'ян // Тези міжнародної наукової конференції „Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя“. – Чернівці, 2009. – С. 5-6.

Вакуленко, Л. В. Поселение поздне римского времени у с. Сокол на Среднем Днестре и некоторые вопросы славянского этногенеза // Славяне на Днестре и Дунае. – К., 1983. – С. 155-180.

Вакуленко, Л. В., Приходнюк, О. М. Славянское поселение I тыс. н.э. у с. Сокол на Среднем Днестре. – К., 1984. – С. 108.

- Винокур, И. С.* Поселение у с. Бакота на Днестре // Археологические открытия 1971 г. – М., 1972. – С. 364-365.
- Винокур, И., Горішний, П.* Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець–Подільський, 1994. – С. 363.
- Гавритухин, И. О.* Начало великого славянского расселения на юг и запад // Археологічні студії. – 2000. – № 1. – С. 72-90.
- Горюнов, Э. А.* Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. – Ленинград, 1981. – С. 135.
- Етнокультурна карта території Української ССР.* – К., 1985. – С. 184.
- Козак, Д. Н.* Пшеворська і черняхівська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі // Археологія. – К., 1982. – № 37. – С. 31-48.
- Козак, Д. Н.* Волинь в первой половине I тыс. н.э. // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. – К., 1985. – Том IV. – С. 105-111. *Козак, Д. Н.* Дуліби (пошук генези) // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. – Луцьк, 1998. – С. 151-154.
- Козак, Д.* Археологічні пам'ятки рубежу та першої половини I тис. н.е. в околицях Львова // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2002. – Вип. 5. – С. 5-83.
- Козак, Д.* Етнічна історія Волині й Галичини в ранньоримський час // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2005. – Вип. 8. – С. 322-345.
- Козак, Д. Н.* Етнокультурні процеси на теренах українського Подністров'я в першій половині I тис. н.е. // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2006. – Вип. 9. – С. 211-234.
- Літопис Руський* / Пер. з давньорус. Махновця Л. Є.; Відп. ред. Мишанич О. В. – К., 1989. – С. 591.
- Ляпушкин, И. И.* Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства. – Ленинград, 1968. – С. 192.
- Мартынов, А. И., Шер, Я. А.* Методы археологического исследования // Учеб. пособие для студентов вузов. – М., 1989. – С. 223.
- Милян, Т.* Ранньослов'янські елементи на пам'ятках кінця IV-V ст. н.е. (за матеріалами пам'яток Верхнього Подністер'я та Західного Побужжя) // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2002. – Вип. 5. – С. 115-124.

Милян, Т. Пам'ятки з рисами перехідного періоду // Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2006. – Вип. 1. – С. 27-38.

Перхавко, В. Б. О раннесредневековых памятниках V–VIII вв. в центральной части Левобережья Припяти // Археологічні студії. – Київ–Чернівці, 2000. – Вип. 1. – С. 163-173.

Приходнюк, О. М. Слов'яни на Поділлі (VI–VII ст. н.е.). – К., 1975. – С. 154.

Приходнюк, О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI–IX ст. н.е. – К., 1980. – С. 153.

Приходнюк, О. М. Новые данные о пеньковской культуре в Среднем Поднепровье. // Раннеславянский мир. Материалы и исследования. – М., 1990. – С. 75-108.

Приходнюк, О. М. О периодизации и хронологии пеньковской культуры // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. – Харьков, 1995. – С. 83-88.

Русанова, И. П. Славянские древности VI–IX вв. между Днепром и Западным Бугом – М., 1973. – С. 100.

Русанова, И. П. Славянские древности VI–VII вв. – М., 1976. – С. 215.

Русанова, И. П., Тимощук, Б. А. Кодын – славянские поселения V–VIII вв. на р. Прут. – М., 1984. – С. 86.

Сухобоков, О. В. Славяне Днепровского Левобережья. – К., 1975. – С. 165.

Седов, В. В. Формирование славянского населения Среднего Поднепровья // Советская археология. – 1972. – № 4. – С. 116-129.

Седов, В. В. Славяне Среднего Поднепровья (по данным палеоантропологии) // Советская Этнография. – 1974. – Вып. 1. – С. 16-31.

Седов, В. В. Происхождение и ранняя история славян. – М., 1979. – С. 154.

Седов, В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – М., 1982. – С. 327.

Сымонович, Е. А. О связях степных и лесостепных раннесредневековых культур Поднепровья // Советская археология. – 1966. – № 3. – С. 38-51.

Сміленко, А. Т. Слов'яни у Степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.). – К., 1975. – С. 211.

Сміленко, А. Т. Славяне и их соседи в Степном Поднепровье (История и культура населения во II–XIII вв.) / Автореф. на соиск. наук. ступ. докт. ист. наук. – К., 1980. – С. 47.

Смішко, М. Ю. Звіт про дослідження селища періоду „полів поховань“ в Неслухові в 1946 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1948. – Т. I. – С. 189-205.

Смішко, М. Ю. Дослідження пам'яток культури полів поховань в західних областях УРСР у 1947 році // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1952. – Т. 3. – С. 337-377.

Смішко, М. Ю. Доба полів поховань в західних областях УРСР // Археологія. – К., 1948. – Т. II. – С. 98-129.

Стеблій, Н. Топографія поселень Верхнього Попруття і Верхнього Подністров'я в другій чверті I тис. н.е. (постановка проблеми) // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. – Чернівці, 2000. – С. 238-241.

Стеблій, Н. Деякі аспекти господарської моделі черняхівського населення (за матеріалами поселення Ріпнів-II) // Нові технології в археології.– Київ–Львів, 2002. – С. 251-263.

Стеблій, Н. Я. Система заселення Верхнього Подністров'я та Верхнього Попруття у III-VII ст. н.е. (за даними археології) // Автореф. на здоб. наук. ступ. к.і.н. – К., 2007. – С. 20.

Стеблій, Н. Я. Система заселення Верхнього Подністер'я і Верхнього Попруття у III-IV ст. н.е. (за матеріалами черняхівської культури) // Наукові студії / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Львів–Винники, 2009. – Вип. 2. – С. 25-38.

Стеблій, Н. Система заселення Дністро-Прутського межиріччя у III-VII ст. н.е. // Тези міжнародної наукової конференції „Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя“. – Чернівці, 2009. – С. 67-68.

Терпиловский, Р. В. Ранние славяне Подесенья III-V вв. – К., 1984. – С. 123.

Терпиловский, Р. В. Наследие Киевской культуры в V-VI вв. // Archeologia o początkach Słowian, pod red. P. Kaczanowskiego i M. Parczewskiego. – Kraków, 2005. – S. 387-402.

Томашевский, А. П., Гавритухин, И. О. Славянское поселение Тетеревка-I. – К., 1992. – С. 91.

Филипчук, А. Про міграційні процеси слов'ян в ранньому середньовіччі (за матеріалами поселень V-VII ст. українського Прикарпаття) // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матер. VII міжн. студ. наук. археол. конф. – Чернігів, 2008. – С. 222-225.

Филипчук, А. Міграційні процеси слов'ян V–VII ст. у Верхньому, Середньому Подністер'ї та Верхньому Попрутті (за матеріалами стаціонарних і розвідкових досліджень) // Вісник інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2010. – Вип. 5. – С. 61-83.

Филипчук, А. Ранньослов'янські пам'ятки Верхнього та Середнього Подністров'я в контексті міграційних процесів // Наукові студії / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Львів–Винники, 2011. – Вип. 4. – С. 35-51.

Филипчук, А. Про деякі аспекти заселення українського Прикарпаття носіями старожитностей празького типу // „Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи“. Матер. X міжн. студ. наук. археол. конф. – Чернігів, 2011. – С. 200-203.

Филипчук, А. „Прикарпатська“ прабатьківщина слов'ян перед їхнім розселенням у V–VII ст. // Вісник Інституту археології. – Львів, 2011. – Вип. 6. – С. 52-61.

Филипчук, А. М. Деякі аспекти хронології празьких старожитностей Південно-Західної Волині та українського Прикарпаття // Вісник Інституту археології. – Львів, 2012. – Вип. 6. – С. 33-58.

Филипчук, М. А. Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті // Дисерт. на здобуття наук. ступеня кан. іст. наук. – К., 1996. – С. 395.

Филипчук, М. А. Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті // Автореф. на здобуття наук. ступеня кан. іст. наук. – К., 1996. – С. 24.

Филипчук, М. А. Східнослов'янське житло X – початку XI ст. в українському Прикарпатті // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1996. – № 6. – С. 220-228.

Филипчук, М. А. Топографія пам'яток культури типу Луки райковецької у Прикарпатті // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н.е. – Київ–Львів, 1999. – С. 308-318.

Филипчук, М. Проблема хронології та періодизації слов'янських старожитностей українського Прикарпаття // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. – Чернівці, 2000. – С. 36-46.

Филипчук, М., Милян, Т. Деякі аспекти формування археологічних джерел (за матеріалами Райковецької культури в українському Прикарпатті) // Нові технології в археології. – Київ–Львів, 2002. – С. 36-51.

Филипчук, М. Звіт про проведення археологічних обстежень і розвідок пам'яток у верхів'ях рр. Вишні, Золотої Липи та Маруньки (Мостиський,

- Пустомитівський та Перемишлянський р-ни Львівської області) у 2004 р. // Науковий архів ІА ЛНУ ім. І.Франка. – Оп.1. Од. 3б. 13. – Львів, 2005. – С. 140.
- Филипчук, М. А.* Керамічний посуд з поселень Райковецької культури українського Прикарпаття (проблеми хронології і періодизації) // *Carpatica – Карпатика* (Давнина і сучасність). – Ужгород, 2005. – Вип. 33. – С. 110-131.
- Филипчук, М.* Звіт про проведення обстежень археологічних пам'яток на узбережжі р. Золота Липа (Перемишлянський р-н Львівської області; Бережанський, Підгасцький та Монастириський р-ни Тернопільської області) у 2005–2006 р. // Науковий архів ІА ЛНУ ім. І.Франка. – Оп.1. Од. 3б. 15 – Львів, 2007. – С. 227.
- Филипчук, М.* Райковецька культура в українському Прикарпатті: хронологія і періодизація // Вісник інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2008. – Вип. 3. – С. 68-135.
- Филипчук, М.* Звіт про проведення суцільних археологічних обстежень на території Перемишлянського району Львівської області у 2008 р. в рамках „пілотного“ проекту „Археологічний кадастр України /Львівська область/“ // Науковий архів ІА ЛНУ ім. І.Франка. – Оп.2. Од. 3б. 14. – Львів, 2009. – С. 279.
- Цигильк, В. Н.* Раскопки у с. Рудники // Археологические открытия 1980 г. – М., 1981. – С. 318-319.
- Цигилик, В. М.* Нові пізньочерняхівські житла на Львівщині // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – Київ–Львів, 1997. – С. 104-110.
- Шовкопляс, А. М., Гавриутухин, И. О.* Комплексы пражской культуры с Оболони и некоторые проблемы изучения памятников типа Корчак // КСИА. – № 208. – С. 52-62.
- Galuska, L.* Slovane. – Brno, 2008. – S. 120.
- Safárik, P.* Slovanské starožitnosti. – Praha, 1837. – S. 1008.
- Udolph, J.* Zum Stand der Diskussion um Urheimat der Slaven // Beiträge zur Namenforschung. – 1979. – Bd. 7-14.
- Wehner, D.* Stodorania. Struktury osadnicze stodoran i ich premiany we wczesnym średniowieczu (VII–poł. XII w.) // Наукові студії / Історико–краєзнавчий музей м. Винники. – Львів–Винники, 2010. – Вип. 3. – С. 92-99.

S ukrajinskoga preveo Josip Ralašić

Oleg Pryhodnjuk

Istočni Karpati u 8. i 9. stoljeću

U povijesti slavenstva važno je razdoblje koje je prethodilo stvaranju prve istočnoslavenske države – Rusi-Ukrajine. Bilo je to razdoblje plemenskih kneževina, teritorijalno-političkih tvorevina jedinog istočnoslavenskog etničkog jedinstva. Na desnoj obali Ukrajine lokalizirani su Poljani, Derevljani, Duljibi, Ulyči, Tyverci i Hrvati. Svaka skupina, koja je činila kneževinu, razlikovala se u duhovnoj i materijalnoj kulturi, na što je upozorio ljetopisac Nestor: „(Sva su plemena) imala svoje običaje i zakone svojih predaka te zapovijedi i svako je imalo svoju narav“ (*Ljetopis rus'ki*¹, 1989., str. 8). Međutim jedinstvo istočnog slavenstva prevladalo je te razlike. Upravo je zajedništvo etnopovijesnog procesa, koji se odvijao na području Ukrajine u drugoj polovici 1. tisućljeća n. e., dovelo do konsolidacije istočnoslavenskih plemena.

Ljetopisna svjedočanstva o Slavenima prije razdoblja države djelomična su i nepotpuna. Na njihovoj osnovi teško je stvoriti potpunu sliku povijesnog razvoja društva, rekonstruirati njegov kulturni i duhovni život. To se može učiniti samo opsežnim proučavanjem arheoloških izvora koji su u Ukrajini postali dobro poznati tek nakon Drugoga svjetskog rata. V. Gončarov je 1946. prvi otkrio i istražio naselja posljednje četvrtine 1. tisućljeća n. e. u dijelu Luka nedaleko od sela Rajky na Volynju. Poslije se broj takvih spomenika na Volynju povećao zahvaljujući radovima I. Rusanove, J. Kuharenka i dr. (Rusanova, 1973.; Kuharenko, 1963., str. 316-319). Veliki posao obavljen je prema njihovim istraživanjima: D. Berezovec', O. Pryhodnjuk, V. Petrašenko i dr. u Srednjem Podniprov'ju (Podnjeprovlju) (Pryhodnjuk, 1980.; Maksymov, Petrašenko, 1988.) te I. Rafalovyč u Moldovi (Rafalovyč, 1972.). Na području koje izravno pripada Ukrajins'kim Karpatima spomenike posljednje četvrtine 1. tisućljeća n. e. iskapali su M. Kučera i V. Aulih na L'vivščyni (Kučera, 1962., str. 3-56; Aulih, 1963., str. 366-381) te I. Vynkokur, L. Vakulenko i O. Pryhodnjuk na lijevoj obali Srednjega Podnjestrovlja (Vakulenko, Pryhodnjuk, 1984.). Slavenski spomenici posljednje četvrtine 1. tisućljeća n. e., kao posljedica tih i

---

1 Ljetopis iz prve četvrtine 15. st., pronađen u Ipatijivs'kom manastiru (ovdje i dalje – op. prev.).

drugih istraživanja na području desne obale Ukrajine, postali su dobro poznati te izdvojeni u luko-rajkovec'ku kulturu.

Ukrajins'ko Predkarpattje (Predkarpaće – op. ur.), koje se geografskim smještajem nalazi u karpatsko-dunavskom bazenu, jedno je od područja gdje su živjeli Slaveni od najstarijeg doba. Jednako su tako kroz dugo razdoblje spomenici druge polovice 1. tisućljeća n. e. ostali nedovoljno istraženi. Njihova su opširna arheološka iskapanja započela tek potkraj 1960-ih godina. Osnovni posao u istraživanju slavenskih spomenika 8.–9. st. obavile su ekspedicije Černivec'kog državnog sveučilišta i Černivec'kog etnografskog muzeja pod vodstvom B. Tymoščuka i L. Myhajlyne. Iskapala su se naselja u okolici sela Šyroka Poljana, Bila i grada Čerivci (Klokučka); Červona Dibrova, grobnice nedaleko od sela Revna i Čornivke (Tymoščuk, 1976., str. 6; Myhajlyna, Tymoščuk, 1983., str. 206). Slavenske objekte 8. st. pronašla je ekspedicija Arheološkog instituta Akademije znanosti nekadašnjeg SSSR-a, pod vodstvom I. Rusanove, nedaleko od sela Kodyn (Rusanova, Tymoščuk, 1984.). Ekspedicija Arheološkog instituta Nacionalne akademije znanosti Ukrajine, pod vodstvom L. Vakulenska i O. Pryhodnjuka, iskopala je utvrđeno naselje iz 8. st. u okolici sela Voskresinci na Kolomyjščyni.

Istočni Slaveni su kroz karpatske prijelaze, koje su osvojili već u brončano doba, lagano pristizali i na područje Zakarpattja. Već u prvoj polovici 1. tisućljeća n. e. ondje je živjela zajednica koja je očuvala spomenike kulture karpatskih kurgana, čiji je osnovni areal bilo Ukrajins'ko Predkarpattje. Sredinom 1. tisućljeća n. e. u Zakarpattju se pojavljuje istočnoslavensko stanovništvo koje je donijelo praško-korčaks'ku kulturu (Penjak, 1988., str. 174-181). Postupno je ona prerasla u kulturu posljednje četvrtine 1. tisućljeća n. e. koja je, prema materijalnim obilježjima, bliska luko-rajkovec'koj kulturi. Međutim u njoj je prisutan osjetan utjecaj zapadnih Slavena.

Istraživanja slavenskih spomenika u Zakarpattju započela su u poslijeratnim godinama radovima Užgorodskog etnografskog muzeja pod vodstvom K. Bernjakovyča (Bernjakovyč, 1957., str. 435-455). Potom su velik uspjeh u proučavanju ranosrednjovjekovnih slavenskih spomenika postigle ekspedicije Užgorodskog etnografskog muzeja i Užgorodskoga državnog sveučilišta pod vodstvom S. Penjaka i V. Kotygoroška (Penjak, 1968., str. 585–604; Kotygoroško, 1977., str. 81-102). U istočnim regijama Mađarske, koje izravno pripadaju Ukrajins'komu Zakarpattju, slavenska naselja uspješno proučava ekspedicija Arheološkog instituta Nacionalne akademije znanosti

Mađarske, koju su utemeljili I. Erdeli i J. Symonova.

Danas se sa sigurnošću može tvrditi da je neprekidni proces slavenske etnogeneze na Prykarpattju lagano tekao u drugoj polovici 1. tisućljeća n. e. te u sljedećim razdobljima. Trag toga nalazi se na mnogim slavenskim spomenicima, posebice na materijalima naselja Kodyn u Černivec'koj oblasti, u bazenu rijeke Prut. Ondje je arheološkim materijalima potvrđena veza između stanovništva kulture karpatskih kurgana (od 2. st. do početka 5. st.), praško-korčaks'ke kulture (5–7. st.) i luko-rajkove'cke kulture (8–9. st.).

B. Tymoščuk napominje da „je u predgorju Karpata život tekao spokojnije. Taj teritorij, pokriven humcima i gustim šumama, podijeljen dubokim jarugama i gustom mrežom rijeka, bio je manje podložan vanjskim utjecajima te bolje zaštićen od napada nomada južnih stepa. Tu su se, dulje nego na drugim mjestima, očuvali konzervativni način života, stare tradicije i nasljedna obilježja u razvoju materijalne kulture“ (Tymoščuk, 1976., str. 4).

Arheološka kultura Slavena istočnih Karpata bila je gotovo identična kulturi Slavena s Pravoberežžja (regija od desne obala Dnjepra – op. ur.). Kao i na drugim područjima, spomenici 8–9. st. iz Predkarpattja oskudni su predmetima izrađenim od crnih i raznobojnih metala. Međutim zemljoradničko obilježje slavenskih plemena Karpatskog bazena potvrđuju raonici – željezni krajevi drvenih rala. Raonik, pronađen u naselju Fedorovo na Zakarpattju, cijeli je izrađen od metala. U njegovu je gornjem dijelu, savijanjem krajeva, načinjen otvor za postavljanje na drveni plug. Otvor i oštrica bili su gotovo iste širine. Dužina je iznosila 12,3 cm, širina – 5,5 cm, a dužina oštrice 6,8 cm (Kotygoroško, 1977., str. 90. Sl. 9, 31). Većih dimenzija i savršeniji bio je raonik pronađen u utvrđenom naselju u Revnom. Oštrica je bila asimetrična, trokutastog oblika, znatno šira od prstena. Pomoću pluga s takvim krajem zemlja se mogla i prevrtati, a ne samo usitnjavati.

Zemljoradničko obilježje gospodarstva slavenskog stanovništva Predkarpattja potvrđuju i drugi pronalasci. U Dobrynivskom utvrđenom naselju (Tymoščuk, 1976., str. 43) i u naselju u Revnom pronađen je po jedan željezni srp koji je oblikom sličan suvremenim srpovima.

Osobitu pozornost zaslužuje ključ koji svjedoči o nejednakosti imetka stanovnika naselja, pronađen u Revnom. Pronalazak mamuza je dokaz postojanja konjice kod starih Slavena; pronađene su u naselju u Revnom i u utvrđenom naselju Dobrynivci. Mamuze su imale piramidalne oštrice i poluovalne lukove s koljenastim kukama. Oštrica i luk smješteni su na jednoj

površini. U Dobrynivcima je pronađena još jedna slična mamuza, na čijim su spljoštenim krajevima bila po dva otvora (Tymoščuk, 1976., str. 43).

Malobrojnu kolekciju čine različiti predmeti izrađeni od željeza: noževi, udice za ribolov, kremenje, oštrice strijela i dr. Usporedo se u slavenskim naseljima često susreću okrugli kameni mlinovi, koji su se upotrebljavali za mljevenje zrnja. Gornji kameni kotači mlina imali su udubljenu, a donji ispupčenu površinu; njihov promjer iznosi 35–45 cm. S obradom kože povezana su šila od kosti i lopatice od kosti koje su se upotrebljavale za uklanjanje unutarnjeg sloja kože; izrađene su od jelenjih rogova (Tymoščuk, 1976., str. 43). Jako se rijetko susreću predmeti od stakla. Staklena perla kubičnog oblika, ornamentirana plavim „očima“ na bijeloj vrpici, pronađena je u naselju Orsijevo u Zakarpattju (Kotygoroško, 1977., str. 90), a potječe iz 8–9. stoljeća. Dosta često se u slavenskim naseljima susreće keramičko prstenje, pretežito bikonično ili okruglo. U Dobrynivskom utvrđenom naselju pronađeno je prstenje načinjeno od metala na tokarskom stolu, a kraj sela Dynivci – riznica keramičkog prstenja (Tymoščuk, 1976., str. 105). Neki od njih ukrašeni su su cik-cak linijama, crtežima i križevima. Švelje su imale vretena s vlastitim znakom.

Za spomenike luko-rajkovec'ke kulture karakteristična je ručno oblikovana i keramika izrađena na lončarskom kolu. Ona nastaje kao posljedica daljnjeg razvoja ručno oblikovanog posuđa kulture praško-korčaks'kog tipa. Posuđe je predstavljeno pretežito kuhinjskim ćupovima srednje veličine s neravnom površinom. Tamno smeđe je ili svijetlo smeđe boje s neravnomjernim tragovima paljenja. Možda ga se palilo u pećima u nastambi ili na otvorenim ognjištima. Ćupovi su bili pretežito uskih proporcija sa širokim grlom, kratkim, podignutim vanjskim vjenčićima i tijelom nalik konusu. Maksimalno proširenje nalazi se na gornjoj trećini visine. Rub vijenaca je odrezan, često s prstenastim kopčama i urezima.

Kod najranijih spomenika susreće se isključivo ručno oblikovano posuđe; osim ćupova, ponegdje i konusne zdjele, tave i žeravnici. Glini su bila dodana krupna zrna šamota ili komadi stijena i minerala, koji su, izbijajući na površinu, činili površinu posuđa neujednačenom. Takva keramika pronađena je u naseljima i utvdama u Kodynu, Korostuvatom, Revnom, Gorišnim Šerivcima i dr. Objekti i spomenici sa sličnim ručno oblikovanim predmetima datiraju s kraja 7–8. st. Iz toga doba potječu poluzemunice iz sela Sahnivka u Nižem Porossju, što je utvrđeno geomagnetskom metodom (Pryhodnjuk, 1976., str.

101–119). U naselju Hanska u Moldovi u jednoj od poluzemunica s ručno oblikovanim posuđem luko-rajkovec'ke kulture pronađene su dvije lijevane antropomorfne fibule s dva štita iz 8. st. (Rafalovyč, 1972., str. 33). Ručno oblikovano posuđe i dalje prevladava u slavenskim keramičkim kompleksima. Prema obliku i tehnologiji izrade gotovo se ne razlikuje od posuđa prethodnog razdoblja. Međutim, potkraj 8. st. i početkom 9. st. pojavljuju se ćupovi načinjeni na sporom lončarskom kolu, koji nastaju iz ručno oblikovanih keramičkih oblika prethodnog razdoblja. Lončarsko ne ornamentirano posuđe rijetko se susreće. Tijelo ćupova ukrašeno je pretežito linijsko-valovitim ornamentima. Objekti s takvim predmetima ručne i lončarske keramičke izrade potječu s kraja 8. i 9. st. (te početka 10. st.). Dokaz su željezne mamuze iz Dobrynivaca i Revnog koje potječu iz 8–9. st. i 9–10. st. Na deveto i početak 10. st. odnose se i dobro datirani objekti s analognim keramičkim predmetima iz naselja Monastyr'ok u Srednjem Podniprov'ju (Maksymov, Petrašenko, 1988., str. 92-94).

Ručno oblikovani i lončarski kompleksi Zakarpats'ke Ukrajine jako su bliski posuđu Predkarpattja. Najčešći oblici su ćupovi uskih proporcija s dobro uzdignutim vjenčićima. Pronađeni su u naseljima Fedorovo I., Petrovo, Orisijevo i drugdje (Kotygoroško, 1977., str. 86). To je posuđe analogno keramičkim predmetima luko-rajkovec'ke kulture. Međutim na Zakarpattju postoje predmeti koji oblikom nalikuju zapadnoslavenskim spomenicima. Posebice su lončarski ćupovi okruglog oblika s visokim plećima i produljenim uzdignutim vjenčićima, koji su pronađeni u naseljima Čepa, Fedorovo I., (Kotygoroško, 1977., str. 91) slični predmetima u Slovačkoj (Čilinska, 1966. Tabl. LXV). U Slovačkoj postoje i predmeti slični ćupovima uskih proporcija s profiliranim vjenčićima (Kotygoroško, 1977., str. 91). Dakle većina predmeta iz Zakarpattja imala je istočnoslavenske prototipove. Istodobno je ondje osjetan utjecaj lončarstva zapadnih Slavena.

Kao i na drugim istočnoslavenskim područjima, osnovni tip naselja luko-rrajkovec'ke kulture u karpatskom bazenu bila su naselja otvorenog tipa, a nalazila su se u blizini izvora vode. Zauzimala su pretežito dijelove zemlje zaštićene šumama, gudurama, humcima i močvarama. Po veličini su bila različita. Pronađena su potpuno mala naselja – površine do 0,5 ha, koja su imala od dvije do pet sinkronih nastambi. Većina naselja (površine do 1 ha) imala je 6–10 istodobnih nastambi, koje su se grupirale oko jednoga gospodarskog dvorišta. Poznata su i velika naselja, površine do 10 ha, kojima su istodobno

imala od nekoliko desetaka do stotinu nastambi. Takva su se naselja, u pravilu, koncentrirala u skupinama od tri do sedam zajedno. Velika naselja zauzimaju središnje mjesto. Stanovnici takvih gnijezda-naselja predstavljali su seosku zajednicu, a centralno naselje imalo je ulogu središta zajednice. U njemu se koncentriralo obrtništvo zajednice (Tymoščuk, 1990., str. 15). Često su ulogu središta imala utvrđena naselja. Takva gnijezda-naselja na Predkarpattju poznata su u blizini sela Kodyn, Rašktiv, Revne, Čornivka i dr.

Četverokutne poluzemunice s kaminskom peći u jednom od kutova bile su jedini tip istočnoslavenskih nastambi. Usklađivanje slavenske gradnje nastambi upućuje na etnografsko zajedništvo istočnog slavenstva, njihovu kulturnu i etničku konsolidaciju. Općenito, nastamba je važan čimbenik koji odražava svakodnevnicu, društvene odnose i gospodarsku djelatnost društva. Većina nastambi luko-rajkovec'ke kulture s Predkarpattja bila je u profilu četverokutna, površine oko 16 m², s osnovom ukopanom u tlo. Nastambe su se zagrijavale kamenim pećima. Od ostalih elemenata njihova unutarnjeg uređenja pronađene su jame uz peć i gospodarske jame te zemljani „ležajevi“.

Tijekom iskapanja prikupljeni su podaci o konstrukciji zidova slavenskih poluzemunica. U nekima su od njih u kutovima i po sredini zidova pronađene jame od stupova, što upućuje na konstrukciju zidova u obliku okvira. U naselju u Revnom pronađene su čak izgorjele nastambe u kojima su se sačuvali ostaci takvog okvira. Okvir se ponekad premazivao glinom, čiji se tragovi u obliku spaljene žbuke ponekad otkriju pri iskapanjima (Tymoščuk, 1976., str. 53); sastojao se od greda koje su bile postavljene jedna uz drugu po cijeloj dužini zidova. Grede su ležale uz zidove zemljanog iskopa i pridržavale su se od sredine vertikalnim zemljanim potpornjima koji su bili ukopani u pod nastambe. U drugoj je nastambi u Revnom otkriveno da su se u drvenim vertikalnim stupovima radili uzdužni otvori u koje su se pomoću naoštrenih krajeva stavljali drveni blokovi. Treći su način bili zidovi od drvenih greda. Drvene grede su se međusobno mogle povezati tehnikom „u oblo“ ili „u ravno“. Vijenci greda uklapali su se u okvir na razini nastambe i povisivali do potrebne visine. Ostaci zidova od greda pronađeni su u naselju u Dobrynivcima (Tymoščuk, 1976., str. 53).

Pojava zidova ukopanih u tlo te nadzemnih dijelova zidova konstrukcijska je osobitost slavenskih poluzemunica. Zidovi od drvenih greda, ali i okvirni zidovi s korištenjem potpornja sa žljebovima zidova, nisu predstavljali velike poteškoće pri gradnji nadzemnog dijela. Takva nastamba od greda ili okvir

mogli su samostalno stajati nad zemljom bez dodavanja ikakvih potpornja. Drukčije je bilo s okvirom koji se u donjem dijelu fiksirao zemljanim zidićima iskopa i unutarnjim potpornjima. Postoje zanimljivi materijali za razumijevanje konstrukcije zidova takvih poluzemunica. Na njihovoj osnovi, te na osnovi arheoloških podataka, može se tvrditi da se nadzemni dio takvog okvira s vanjske strane pridržavao nasipima zemlje, a s unutarnje vertikalnim potpornjima.

Slavenske nastambe imale su kosi krov. Na sredini bočnih zidova stavljali su se visoki držači, na koje se postavljalo drvo koje je služilo kao greben krova. Na greben i na gornji kraj zidova postavljao se drveni okvir koji se prekrivao slamom. Strop u takvim nastambama nije postojao. One su se zagrijavale dimom. Kako bi dim izašao iz nastambe, gradio se malen prozor. U poluzemunicama sa zidovima nasipanima zemljom, kosi krov je mogao biti samo drveno-zemljan. Možda su zemljani pokrov i nasipi po zidovima činili jednu površinu koja je pod pravim kutom dosegala površinu tla (Sl. 6). To je sprječavalo odnošenje zemlje s kosoga krova. Pojavu drveno-zemljanoga krova u slavenskim naseljima posvjedočio je arapski pisac Ibn-Rusta, napisavši da svaki Slaven „radi sebi u zemlji nešto slično podrumu kraj kojeg radi drveni krov ... i na krov stavlja zemlju.“ (Garkavy, 1870., str. 264). Modeliranjem i računanjem je utvrđeno da je visina slavenskih poluzemunica, od podloge do grebena krova, iznosila gotovo 3 m (Pryhodnjuk, 1975., str. 24).

Malo se zna o unutarnjoj opremljenosti slavenskih nastambi. Osim kaminskih peći, ognjišta, gospodarskih jama i jama uz peći, ništa drugo nije pronađeno. Samo su u naselju Perebykivci II. između peći i jednog od zidova pronađeni izgorjeli ostaci drvenih dasaka (Tymoščuk, 1976., str. 57).

U Predkarpattju, kao i na cijelome području desne obale Ukrajine, razvoj slavenske gradnje nastambi proteže se u drugoj polovici 1. tisućljeća n. e. četverokutne poluzemunice s kaminskim pećima bile su tipične slavenske nastambe naselja luko-rajkovec'ke kulture, a u prethodnom razdoblju plemena praško-korčaks'ke kulture (*Slaveni Jugoistočne Europe u predržavnom razdoblju*², 1990., str. 219–226).

Slavenske četverokutne poluzemunice s kaminskim pećima te zidovima od drvenih greda i okvirnim zidovima na Zakarpattju pojavljuju se u 5. st. One se ni po čemu ne razlikuju od sinkronijskih nastambi područja istočno od

2 Prijevod s ruskoga: *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*.

Karpata. Upravo su takve poluzemunice iz Beregova i Galoča (Penjak, 1988., str. 174–181). Osobitu pozornost zaslužuje slavenska nastamba s dvjema sobama iz Užgoroda (nalazište Radvanka) (Bernjakovyč, 1954., str. 41). Ona je dokaz početka gradnje nastambi s dvjema prostorijama kod Slavena, koja se proširila u doba Rusi-Ukrajine.

Općenito su ranosrednjovjekovne nastambe na Zakarpattju konstrukcijski različite. Uz klasične četverokutne poluzemunice, susreću se nadzemne nastambe s jedva udubljenim iskopom za temelje (0,2–0,35 m) površine 8–12 m². Iskopi su u profilu pravokutni ili obli, a u presjeku u obliku korita, s pećima ili ognjištima (Kotygoroško, 1977., str. 92). Njihove male dimenzije iziskuju rekonstrukciju takvih naselja, šireći površinu na račun okolnog prostora (Erdely, Szimonova, 1987., str. 295. Abb. 7). To su nadzemne nastambe s podzemnim gospodarskim dijelom. Pojavu nastambi s iskopima za temelje u obliku korita u Zakarpattju valja povezivati s utjecajima zapadnih Slavena.

U slavenskim se naseljima uz nastambe često grade i gospodarske zgrade. To su komore, štale, jame i podrumi.

Na području Ukrajins'koga Predkarpattja pronađeno je više od 10 naselja iz 8–10. st. koja su bila središta društvenog i političkog života Slavena. Treba napomenuti da se ona znatno rjeđe susreću izvan granica regije. Predkarpattje je u tom pogledu jedinstvena regija. Iskapanja naselja koje su proveli B. Tymoščuk, L. Myhajlyna i dr. pokazala su da se slavenske utvrde međusobno razlikuju po konstrukciji obrambenih zgrada, načinu gradnje i namjeni. Prema tipologiji B. Tymoščuka utvrde se dijele na administrativno-gospodarska središta, skrovišta i svetišta (Tymoščuk, 1990., str. 29–67).

Najbolje su istražena naselja koja su djelovala kao administrativno-gospodarska središta: u Balamutivci, Gorišnim Šerivcima, Groznicima, Karapčijivi, Revnom (Revno II.) i Dobrynivcima. Po perimetru su okružena obrambenim nasipom na kojem je stajao drveni zid. U nekima su u sredini obrambenog nasipa bile drvene konstrukcije. Zidovi su se radili u obliku palisade (Groznici) ili okvira od horizontalnih drva koji su bili pojačani vertikalnim potpornjima (Kobaky). U Dobrynivcima je pronađena obrambena veža koja se nalazila izvan vanjskog perimetra zidova. Na području takvih naselja izgrađene su stacionarne nastambe – poluzemunice i obrtničke radionice. Ponekad se uzduž obrambenih zidova protežu ostaci dugih zgrada koje su imale gospodarsko značenje.

Kao i u naseljima, za nastambe su se upotrebljavale četverokutne poluzemunice s kamenim pećima. U radionicama su se obrađivali crni i raznobojni metali. Osim toga, u takvim se naseljima susreću komore, štale i jame-podrumi. Naselja koja su bila administrativno-gospodarska središta uvijek su bila smještena u središtu skupine naselja. Poznata su i na drugim istočnoslavenskim područjima. Potpuno iskopano takvo naselje nalazi se nedaleko od sela Monasty'ok u Srednjem Podniprov'ju (Maksymov, Petrašenko, 1988., str. 80–103).

Utvrđena naselja-skrovišta imala su, u pravilu, funkciju mjesta tadašnje kolektivne obrane. Na njihovu području nema kulturnih slojeva. U Ukrajins'kome Predkarpattju takvi su spomenici blizu sela Bila, Voloka, Verhni Stanivci, Korostovata, Magala, Raškiv, Snjačiv, Červona Dibrova, Revne (Revne I.). Kao i u utvrđenim naseljima administrativno-gospodarskih središta, osnova obrambenih zgrada naselja-skrovišta bili su zidovi niski po perimetru ili samo obrambeni nasipi sa strane zida uz peć. Drveni zidovi gradili su se u obliku palisade ili okvira. U naselju Červona Dibrova pronađen je ulaz ojačan dvostrukom linijom zidova. Jedini element unutarne gradnje naselja-skrovišta u kojem ljudi nisu stalno živjeli bile su duge zgrade, koje su se smjestile uzduž obrambenog zida i konstrukcijski su bile povezane s njim. Drveni zidovi dugačkih zgrada imali su okvirnu konstrukciju i bili sastavljeni od horizontalno postavljenih drva. Takve su zgrade dosta velike, površine do 500 m², a u njihovoj sredini nalaze se ognjišta ili gospodarske jame. Po mišljenju istraživača, bile su zajedničke i u njima su se čuvali zajednički predmeti, odvijala se narodna okupljanja te održavala ritualna slavlja i kulturni obredi (Tymoščuk, 1990., str. 37). Naselje-skrovište na desnoj obali Ukrajine istraživalo se u blizini sela Budyšče na području Čerkas'ke oblasti (Pryhodnjuk, 1980., str. 127-128).

Među ranosrednjovjekovnim slavenskim spomenicima Predkarpattja posebno treba razmotriti naselje iz 8. st., smješteno u utvrđenom naselju Rosolyšče blizu sela Voskresinci u blizini grada Kolomyje (Sl. 9). Za razliku od većine slavenskih naselja, ono zauzima nizinski dio koji je okružen humcima i dolinom bezimenog potoka sa strmim obalama. Dio površine od gotovo 2500 m² okružen je dvjema linijama rovova. Unutarnji je širok 2–3 m i dubok 1,9–3 m, a vanjski širok 1,2 m i dubok 1,1 m. Na području utvrđenog naselja u blizini strme obale iskopana je četverokutna poluzemunica dimenzija 3 m × 3, 5 m i dubine 0, 9 m. U nastambi se nalaze tri gospodarske jame okrugle u

planu. Naselje je s istoka na zapad presječeno rovovima-jarcima širine 1,5–2,4 m i dubine 0,9–1,2 m. Ispunjavalo ih je tamno tlo s ostacima paljenja i ugljena. Na drugim dijelovima nalazile su se velike mrlje izgorjela drveta.

Topografski smještaj spomenika uključuje djelotvornu zaštitu od neprijateljskih napada. Zbog toga se na naselje iz Voskresinaca ne može gledati kao na utvrdu ili na skrovište. Najvjerojatnije je bilo povezano s tim mjestom, s obzirom na preradu prirodnih resursa. Naziv naselja Rosolyšče upućuje na preradu soli. Pronađeni rovovi-jame i spaljeni dijelovi tragovi su drvenih posuda i kada koje su se upotrebljavale za isparivanje soli iz izvađene solne otopine. Važno je reći da je to naselje smješteno na suncu, što je stvorilo idealne uvjete, i naglasiti da se u Karpatskom bazenu sol prerađivala od davnog doba. Osobito mnogo soli bilo je u području Kolomyje. Iz *Ljetopisa* je poznato da je kolomijska sol imala veliko značenje u ekonomiji Galyc'ko-volyns'ke kneževine. Nije se samo izvozila, nego je imala i funkciju platežnog sredstva u plaćanju vojske Danyla Galyc'kog (*Ljetopis rus'ki*, 1989., str. 399).

Zasebna, specifična skupina spomenika Predkarpattja su naselja-svetišta poznata u blizini sela Gorodnyci, Gorbove, Kulišivec', Krutyl'ova, Rudnykiv i Ržavyneč'. Okružena su zidovima koji nisu imali obrambeno, nego kulturno značenje. Na vrhovima nasipa nisu se gradili obrambeni zidovi, nego podijiloltari, ritualna ognjišta i žrtvenici. Na području takvih naselja nije se gradilo, osim svetišta u kojima su stajali idoli – poganski bogovi. Uzduž perimetra takvih utvrđenih naselja gradile su se duge zgrade (Gorodnycja, Krutylyv). U svetištima su se prinobile žrtve i održavali drugi kulturni poganski obredi te su bila kulturna središta slavenskih krajeva. Kameni dvolik idol možda potječe iz poganskog svetišta iz sela Javorivka u Černivec'koj oblasti, u blizini kojega postoji naselje luko-rajkovec'ke kulture (Tymoščuk, 1976., str. 92). Grubo isklesana ljudska figura imala je lica na suprotnim stranama, s jedne strane muškarca, a s druge žene.

Među kulturnim spomenicima posebnu pozornost zaslužuje Zbručans'ki idol, pronađen 1848. u blizini grada Gusjatyna u području Ternopillja. To je kamena četverokutna skulptura s glavom koja ima četiri lica i pokrivena je okruglom visokom kapom (Sl. 11). Površina stupa podijeljena je na tri zone – nebo, zemlju i onostrani svijet. Prikazanu semantiku uvjerljivo je pojasnio B. Rybakov (Rybakov, 1981., str. 462). Četverokutnost Zbručans'kog idola povezana je s idejom sigurnosti sa svih strana svijeta. Njegov oblik i kompozicija trebali su izraziti ideju života i plodnosti. Na gornjoj su strani prikazani nebeski

bogovi: Mokoš – boginja plodnosti s rogom obilja. Desno od nje nalazi se figura s prstenom u ruci, boginja rasta i pokroviteljica svadbi – Lada. Lijevo od boginje Mokoš nalazi se bog s mačem i konjem – Perun. Na zadnjoj strani je muško božanstvo bez određenih atributa. Srednja zona je svijet Zemlje naseljen ljudima. Na granama su prikazana dva muškarca i dvije žene koji izvode ritualni ples. Niža zona simbolizira podzemni svijet. Na njoj je prikazan brkati bog (Veles) koji pridržava Zemlju. Kipar ga je prikazao na prednjoj i na bočnim stranama, utjelovivši ideju „troglava“.

Važno je reći zašto je B. Tymoščuku i Rusanovoj pošlo za rukom pronaći naselje-svetište u kojem se nalazio Zbručans'ki idol (Rusanova, Tymoščuk, 1986., str. 90–99). Ono je smješteno na planini Bogit i okruženo obrambenim nasipom. Površina naselja (300 m × 100 m) je dvama unutarnjim obrambenim nasipima podijeljena na tri dijela. Na najvišem zapadnom dijelu raščišćen je okrugli kameni prostor promjera gotovo 9 m, a pripada mu osam udubina u obliku korita. U sredini zgrade nalazi se četverokutna udubina od stupa, gdje je stajao Zbručans'ki idol (Sl. 12). U četiri udubine, slične koritima, pronađene su glave dvaju muškaraca i dviju žena. To su tragovi prinošenja ljudskih žrtava poganskim bogovima.

Okrugle osnove žrtvenika karakteristične su za istočnoslavenska svetišta. Posebice one pronađene u Kyjivu i Novgorodu (Sedov, 1982., str. 261). Pojavu poganskih svetišta i prinošenja ljudskih žrtava kod istočnih Slavena spominje *Ljetopis*: „I postao je knez jedan Volodymyr u Kyjivu. I postavio je on idole na brdu, izvan dvorišta s kneževim dvorom: drvenog Peruna, a njegova glava (bila je) srebrna te brk zlatan, i Horsa, i Daždboga, i Striboga, i Simargla, i Mokoš. I prinosisi im (ljudi) žrtve, nazivajući ih bogovima, i dovodili su svoje sinove i žrtvovali (ih ovim) vragovima, i oskvrnjivali su zemlju svojim prinošenjem žrtava. I oskvrnjivala se žrtvama *njihovim* zemlja Rus'ka i humak taj.“ (*Ljetopis rus'ki*, 1989., str. 47). Zbručans'ko svetište nastalo je u 9 st. te je postojalo sve do 13. stoljeća. To ukazuje na suprotstavljanje određenog dijela Slavena procesu kristijanizacije koji je provodila centralna vlada u Kyjivu. Pojava ostataka poganskih vjerovanja u istočnoslavenskom društvu u to doba posvjedočena je u Helmoldtovoj kronici: „I prinose bogovima svojima žrtve u obliku volova i ovaca, a mnogi od njih i ljude – kršćane, čija krv, kako oni smatraju, donosi osobitu nasladu njihovim bogovima.“ (Helmoldt, 1963., str. 129).

Važan element duhovnosti istočnih Slavena bio je pogrebni obred koji je označavao vjerovanje u onostrani svijet i pročišćavajuću silu ognja. Pogrebi Slavena u drugoj polovici 1. tisućljeća n. e. obavljali su se obredom kremacije. Sudeći prema arheološkim nalazima, na Predkarpattju i Zakarpattju provodilo se spaljivanje pokojnika. Kalcificirane ljudske kosti i ostaci ritualnog ognjišta nalazili su se u plitkim jamama bez vanjskih obilježja na površini zemlje ili pod niskim kurganskim nasipima.

Beskurgansko spaljivanje otkriveno je u grobnici blizu sela Revne, gdje je pronađeno 50 ukopa, blizu sela Voskresinci i u gradu Užgorodu (utvrđeno naselje Radvanka). Kurgani su poznati iz iskopa nedaleko od sela Čornivka, gdje ima više od sto nasipa, te blizu sela Červneve i Znjacevo na Zakarpattju (Penjak, 1968., str. 596–604).

Beskurganski pogrebi obavljali su se u jamama dubine do 0,5 m i promjera do 0,6 m. Jame su se popunjavale ugljenastom zemljom u kojoj su bile kalcificirane ljudske kosti, te dijelovima keramike s ostacima ponovnog paljenja. Ponekad se na dno jama nasipao sloj drvenog ugljena prije spaljivanja. Zanimljivo je da je beskurganska grobnica blizu sela Revne bila smještena na području naselja-skrovišta. Bila je to velika jama sa spaljenim dnom. Ugljen i ljudske kalcificirane kosti te dijelovi ručno oblikovane slavenske keramike ispunjavali su jamu na visini od 40 cm.

Kurgani su bili maleni, visine do 0,5 m i promjera do 5 m. Na razini davno niveliranog horizonta nalazi se ognjište debljine 5–15 cm, na čijem je vrhu ležao ugljen, kalcificirane ljudske kosti i dijelovi glinenog posuđa. Ponekad su ostaci kremacije bili nasipani u plitke jame. Postoje kurgani unutar kojih se pod jednim nasipom nalaze dva ili tri ukopa. Ognjišta su omeđena rovovima koji su ispunjeni ostacima ritualnog ognjišta.

Potkurganska spaljivanja trupala kod Slavena u 8. i 9. st. poznata su u prigrorskim regijama Slovačke (Budinský-Krička, 1958., str. 60–70). Primijećeno je da su se slavenski potkurganski pogrebi izvodili većinom u prigrorskim i gorskim područjima (Zoll-Adamikowa, 1975). Jednako tako poznati su i na Volynju (Kuharenko, 1963., str. 111-115; Rusanova, 1970., str. 278). Beskurgansko spaljivanje trupala iz 6.–9 st. istraživalo se u porječju rijeke Tjasmy (Berezovec', 1969., str. 58-71).

Zajedničko postojanje beskurganskih i potkurganskih grobnica druge polovice 1. tisućljeća n. e. u karpatskoj regiji ukazuje na minimalne razlike u pogledu na svijet starih Slavena tog razdoblja. Možda je to dokaz da su na Pretkarpatje pristizale različite slavenske skupine.

Luko-rajkovec'ka kultura na Predkarpattju u kronološkom poretku zauzima međufazu između kulture praško-korčaks'kog tipa 5–7. st. i rus'kih naselja 10–13. stoljeća. Do danas postoje nepobitni dokazi da su spomenici luko-rajkovec'ke kulture nastali neposredno na osnovi spomenika praško-korčaks'kog tipa. Na Predkarpattju su poznata naselja u kojima je zabilježeno postupno prerastanje jedne kulture u drugu. Posebice je u naselju Kodyn stratigrafski zabilježeno prekrivanje zgrada praško-korčaks'ke kulture zgradama luko-rajkovec'ke kulture.

Vidljivo je to posebice na primjeru gradnje nastambi. Kao i u prethodnom razdoblju, osnovna nastamba za život u naseljima luko-rajkovec'ke kulture ostaje četverokutna poluzemunica. Takve su se nastambe zagrijavale kamenim pečima koje se masovno pojavljuju u zgradama praško-korčaks'ke kulture.

Očita veza dviju kultura osobito se može pratiti na predmetima od keramike. Poznato je da su vodeći oblici praško-korčaks'kog posuđa bili ručno oblikovani čupovi okruglih oblika i uskih proporcija, s maksimalnim proširenjem tijela na gornjoj trećini visine. Vjenčići su im kratki, na početku gotovo vertikalni, a potom lagano razmaknuti prema van. Taj oblik slavenskog posuđa imao je daljnji razvoj u luko-rajkovec'koj kulturi. Čuvajući općenite proporcije, formiranje vjenčića je nešto izmijenjeno te su postali dulji i više razmaknuti prema van. Keramika praško-korčaks'kog tipa nije imala ornamente. U njoj se sličnim oblicima pojavljuju prstenasti nabori i urezi po krajevima vjenčića. Na gornjem dijelu tijela lončarskih predmeta susreću se valovite i cik-cak linije. Tijekom vremena profiliranje vjenčića postaje sve složenije, krajevi im postaju okrugli, koso odrezani ili složene konfiguracije u obliku manžeta. Oblik tijela ostaje stalan. Postupno takvi lončarski čupovi prerastaju u posuđe doba Ukrajine-Rusi. Veze između dviju kultura protežu se i na primjerima ručno oblikovanih tavica. U trećoj četvrtini 1. tisućljeća n. e. one su imale niske bočne strane, koje su postupno postajale dulje, dosežući visinu 4–5 cm na završnoj etapi postojanja ruko-rajkovec'ke kulture.

Stanovnici prigorskih i gorskih regija živjeli su potkraj 1. tisućljeća n. e. na jednom društveno-kulturnom stupnju razvoja i ulazili su u sastav zajednice koja je bila tvorac arheološke luko-rajkovec'ke kulture. Područje širenja te zajednice su šumske i šumostepske regije desne obale Ukrajine, Moldavije i Rumunjske. Omeđeno je prostorom između Pryp'jati na sjeveru, Dnjepra na istoku, Karpata na zapadu te pograničja šume i šumostepe na jugu. Na istoku Rumunjske takva su naselja u znanosti poznata pod nazivom kultura Hlincea I.

Na cijelom tom velikom području jedinstvena su obilježja materijalne kulture u istočnoslavenskoj regiji, koja je bila uvjetovana konsolidacijom slavenstva prije pojave državnosti.

Međutim, jedinstvo slavenske kulture ne isključuje postojanje određenih osobitosti u njihovoj kulturi na lokalnim područjima. Među naseljima luko-rajkovec'ke kulture izdvaja se nekoliko varijanti (*Slaveni Jugoistočne Europe u preddržavnom razdoblju*, 1990., str. 307–321). Lokalne osobitosti pojavljuju se u topografiji i planigrafiji naselja, u detaljima građevinskih kompleksa, pogrebnim spomenicima i dr. Karpatska naselja također imaju lokalno obilježje. Samo na tom prostoru postoje ćupovi sa znatnim dodavanjem glini ilovače, čija se zrna nalaze na vrhu predmeta, stvarajući dojam da su posipani sitnim kamenčićima. Na drugim slavenskim područjima „posipana“ keramika nije prisutna. Samo na Predkarpattju postoje nastambe zidovi kojih su premazani glinom. Osobitost regije je velika količina utvrđenih naselja. U konstrukciju zemljanih obrambenih nasipa nekih od nastambi ulazile su kamene konstrukcije (Revne, Červona Dibrova). Te i neke druge osobitosti omogućavaju izdvajanje spomenika Predkarpattja posljednje četvrtine 1. tisućljeća n. e. u zasebnu lokalnu varijantu luko-rajkovec'ke kulture.

Unatoč određenoj izoliranosti prigorskih i gorskih regija, slavensko je stanovništvo Karpata održavalo veze s okolnim svijetom. To potvrđuju arheološki nalazi. U nastambi u Revnom pronađeno je nekoliko fragmenata visokovrijednih lončarskih ćupova s ispoliranim³ mrežama na tijelu, slične varijante kojih postoje među keramikom balkansko-dunavske kulture. To je potvrda da su postojali odnosi između naselja Predkarpattja i nižeg Podunavlja. Veze sa zapadnoslavenskim svijetom potvrđuje pronalazak specifičnih okruglastih oblika posuda pronađenih u naseljima Plisnes'k i Ripniv II. u L'vivs'koj oblasti (Kučera, 1962., str. 46. Sl. 19, 1; Aulyh, 1963., str. 374).

Intenzivni kontakti Slavena Zakarpattja s istočnim i zapadnim Slavenima proučeni su prema detaljima gradnje nastambi te keramičkom materijalu.

Nastanak potkurganskog pogreba kod Slavena karpatskog bazena povezuje se s tradicijama kulture karpatskih kurgana, koja je ondje bila raširena u prvoj polovici 1. tisućljeća n. e. Pojava mogila s beskurganskim kremacijama upozorava na prodiranje drugih slavenskih grupacija s različitim, iako vrlo sličnim pogrebnim obredom u odnosu na lokalni obred.

---

3 ukr. пролощений – ispoliran.

U drugoj polovici 1. tisućljeća n. e. Slaveni su došli na prve stranice europske povijesti, snažno utječući na tijek i smjer njezinoga razvoja. Upravo je aktivizacija slavenstva u Podunavlju i na Balkanu bila razlog što ljetopisac Nestor na prvim stranicama *Povijesti minulih godina*⁴ povezuje najvažnije stranice istočnoslavenske povijesti s Podunavljem. „Nakon mnogo vremena Slaveni su se nastanili uz Dunav, gdje je danas Ugarska i Bugarska zemlja. Od tih Slavena“, piše Nestor, „raširili su se oni po Zemlji i prozvali se svojim imenima – (prema tome), gdje su se nastanili, na kojem mjestu. Ti, koji su se, došavši, nastanili uz rijeku po imenu Morava, prozvali su se Moravci, a drugi su se nazvali Česi. A to su isti ti Slaveni: Bijeli Hrvati, Srbi i Horutani. Kad su Vlasi naišli na Slavene na Dunavu, nastanili su se među njima i činili im nasilje, onda su se ti Slaveni, došavši, nastanili uz Vislu i nazvali se Ljasi. A od tih Ljaha (došli su jedni, koji su se) nazvali Poljani, drugi Ljasi (nazvali su se) Ljutići, treći – Mazovšani, a četvrti – Pomorjani.

Jednako tako su se isti ti Slaveni, došavši, nastanili uz Dnjeper i nazvali se Poljani, drugi Derevljani jer su se nastanili u šumama, treći su se nastanili uz granice Pryp’jati i Dvine i nazvali su se Dregovyči, dok su se četvrti nastanili uz Dvinu i nazvali se Poločani, prema rijeci koja ulazi u Dvinu i ima naziv Polota te su se prema njoj (rijeci) nazvali Poločanima. Slaveni (koji) su se već nastanili oko jezera Il’men’, nazvali su se svojim imenom – (Slaveni); i sagradili su grad i nazvali ga Novgorod. A drugi su se već nastanili uz Desnu i uz Sejm i uz Sulu i nazvali su se Siverjani. I tako se razišao slavenski narod, a od njegovog su (imena) (svoj) naziv stekla i slavenska pisma“ (*Ljetopis rus’ki*, 1989., str. 2–3).

Ta stranica slavenske povijesti, koja nije potpuno čitljiva, zahtijeva posebno razmatranje zbog kronološke stratifikacije. Prema Nestorovu svjedočanstvu proizlazi da su jedne od prvih stranica slavenske povijesti povezane s Podunavljem. Također, u skladu s ljetopisnom verzijom, Slaveni nisu bili autohtono stanovništvo tih zemalja, nego su se samo „Nakon mnogo vremena“ i nakon babilonskog meteža „Slaveni nastanili uz Dunav“.

Djela ranosrednjovjekovnih autora govore da su Slaveni u trećoj četvrtini 1. tisućljeća n. e. provodili aktivnu politiku u Podunavlju.

U početku su to bili zasebni napadi iz sjeveroistočnih provincija Carstva zbog stjecanja dobitka. Prokopije naglašava da su se, opljačkavši provincije,

4 *Povist’ vrem’ janyx lit* – spis povjesničara Nestora koji opisuje povijest Kyjivs’ke Rusi od 850. do 1100. godine.

Slaveni uvijek vraćali kući (Prokopije iz Cezareje, 1941., str. 239). Također, postupno oni postaju odvažniji i već su se 550–551. Slaveni ohrabрили prezimiti na desnoj obali Dunava. Najintenzivnije su kolonizirali Balkan 580–650. godine. Slaveni su postali potpuni gospodari osvojenih zemalja. Ivan Efeški je 1580-ih godina napisao.: „Treće godine nakon smrti cara Justinijana i cara pobjednika Tiberija napao je prokleti narod – Slavene. Brzo su prošli cijelu Grčku, zemlje Soluna i cijele Trakije te su pokorili bezbrojna mjesta i utvrde. Opustošili su ih i zapalili, uzeli ovce i postali gospodarima zemlje. Nastanili su se na njoj kao gospodari, kao na svojoj, bez straha ... ostali su i spokojno živjeli u krajevima Rimljana – ljudi koji se (ranije) nisu usuđivali pokazati iz gustih šuma i mjesta zaštićenih drvima.“

Na nova područja Slaveni su sa sobom donijeli arhaičniju kulturu, što je posvjedočeno arheološkim izvorima. U sjeveroistočnome dijelu Balkanskog poluotoka primitivna kultura Slavena dolazi kao zamjena za visokorazvijenu provincijsko-rimsku kulturu. Pojavljuju se naselja čije su osnovne nastambe bile četverokutne poluzemunice s kaminskim pećima u jednom od kutova te beskurkanske mogile s pogrebom koji se izvršavao prema obredu kremacije. Prevladava ručno oblikovana keramika: ćupovi s okruglastim tijelom, tavice i dr. Istodobno se susreće i lončarsko posuđe sfernih oblika, čiji se utjecaj proteže na kasnorimsko lončarstvo (Vžarova, 1965., str. 225; Vžarova, 1976., str. 66).

Ni prije niti poslije toga doba nije bilo tako velikih seoba Slavena na Balkanu. Zbog toga, najvjerojatnije, ljetopisnu verziju boravka Slavena na tom području treba povezati upravo sa 6. i 7. stoljećem. Lokalna i centralna vlada Bizanta nije se mogla suprotstaviti slavenskoj kolonizaciji Balkana. S obzirom da je bizantska administracija bila prisiljena razviti odnose sa slavenskim općinama te ih pravno regulirati, M. Brajčevskij je zaključio da je tu ulogu imao „Ratarski zakon“ iz 8. stoljeća. Taj zakon „je spomenik koji odražava razvoj ne toliko bizantskog društva, koliko slavenske zajednice koja je nastanila bizantske zemlje i dospjela u domenu carske jurisdikcije“.

Poznato je da su Bugari na čelu s kanom Asparuhom, došavši na Balkan 680., ondje susreli skupinu slavenskih plemena s kojima su stvorili bugarsko-slavensku državu. No bugarsko-slavenski odnosi na početku nisu bili mirni. Prema Teofanu, kad su se Bugari uputili preko Dunava, pokorili su „od plemena Slavina koja su tamo živjela, takozvanih sedam rodova, Severa ... koji su im platili danak. Proširivši se u tim (mjestima), oni su postali oholi te su počeli napadati utvrde i naselja koja su se nalazila pod vlašću rimske države, i zauzimati

ih.“ U početnom *Ljetopisu* to potvrđuje i Nestor. „Kad je slavenski narod, kao što smo već rekli, živio na Dunavu, tad su došli od (zemlje) Skita, odnosno od Hazara, takozvani Bugari i nastanili su se oni uz Dunav, (i) bili su nasilni prema Slavenima“ (*Ljetopis rus'ki*, 1989., str. 6). To je dovelo do iseljavanja dijela Slavena iz naseljenih mjesta. Dolaskom Bugara u sjeveroistočne dijelove Balkanskog poluotoka nastala je približno takva situacija kao pojava Vlaha u Srednjem Podunavlju. „Kad su Vlasi naišli na Slavene na Dunavu i nastanili se među njima te im činili nasilje, tad su se ti Slaveni, došavši, nastanili uz Vislu i prozvali se Ljasi“ (*Ljetopis rus'ki*, 1989., str. 2). Međutim ta su raseljavanja bila djelomična. Nestor je napisao: „A potom su Ugri prognali Vlahe i naslijedili tu zemlju. I nastanili su se oni među Slavenima, pokorivši ih, i od tuda se (ta) zemlja nazvala Ugarska“ (*Ljetopis rus'ki*, 1989., str. 14).

U Ukrajini te izvan njezinih granica poznati su arheološki nalazi spomenika iz druge polovice 1. tisućljeća n. e. koji imaju izrazito provincijsko-bizantska obilježja. Na području koje je geografski blisko Predkarpattju takav je spomenik Zymnivs'ko utvrđeno naselje, smješteno nedaleko od grada Volodymyr-Volyns'ki. Ondje su pronađeni metalni predmeti koji su po obliku i ukrasima pridunavskoga podrijetla (Aulih, 1972., str. 56–58). To su kopče s figurativnim heraldičkim štitovima, heraldičke pojasne kopče i pojasni šiljci koji potječu iz druge polovice i zadnje četvrtine 7. stoljeća. O tome da one ili makar dio njih nije bio donesen preko Dunava svjedoče radionice u naselju, povezane s mjesnom juvelirskom obradom od obojenih metala i srebra. Neki kalupi za lijevanje, pronađeni u radionici blizu sela Bernašivka na srednjem Dnjestru, prilagođeni su za lijevanje ukrasa dunavskoga tipa (Vynokur, Megej, 1992., str. 88. Sl. 7, 1, 5). Izrazita južnoeuropska obilježja imali su predmeti pronađeni u bogatoj riznici u selu Zalissja na Ternopillju, materijali Pastyr'skog naselja u Srednjem Podnjeprovlju, obrtničkoga kompleksa s otoka Mytkivs'kyj na Južnom Bugu, naselja u Břeclavu *Poganskom* u Slovačkoj i neki drugi spomenici s kraja 7. st. i početka 8. stoljeća.

Pojava takvih naselja na području Istočne Europe može se objasniti samo seobama obrtnika, koji su ovladali naprednim europskim tehnologijama, iz Podunavlja. Dakle, iseljavanje Slavena s novih područja koja su osvojili odvijalo se pod pritiskom Bugara. S obzirom da Slaveni nisu u Podunavlju živjeli dulje vrijeme, vraćali su se u regije iz kojih su i došli. To su – Volynj, Naddnistrjanščyna i Naddniprovanščyna, Južno Pobužžje i dr. Obogaćeni naprednim elementima europske kulture, Slaveni su ih donijeli sa sobom, pridonoseći time društvenom i kulturnom razvoju istočnoslavenskog društva.

Slaveni „su se raširili po zemlji i nazvali su se svojim imenima“, piše Nestor. Naravno, u *Ljetopisu* su razmjeri tih selidbi preuveličani. Iz Podunavlja se nisu iseljavali svi, nego samo zasebne skupine slavenskog stanovništva. Nisu se nastanili na prazan, nego na već osvojen teritorij. Međutim Nestor je dao ključno značenje naseljavanju i iseljavanju Slavena iz Podunavlja u njihovu povijesti. To je potaknulo nastanak dunavske teorije geneze Slavena. Na taj način treba razumjeti ljetopisnu verziju o naseljavanju i raseljavanju Slavena iz Podunavlja. Iseljavanje Slavena u 6–7. st. u Podunavlje odvijalo se u uvjetima kad su osnovne političke grupacije bile plemena i plemenski savezi. Stanovništvo Predkarpattja u to je doba pripadalo Duljibskom savezu. Savezi plemena nisu bili snažni i često su se raspadali pod utjecajem unutarnjih i vanjskih čimbenika. Zasebno se raspao i Duljibski savez. Odvijalo se to u doba vladanja bizantskog cara Heraklija (610–641.) pod pritiskom Obara, koji su „ratovali protiv Slavena i namučili Duljibe“ (*Ljetopis rus'ki*, 1989., str. 7). Kad se potkraj 7. st. dio pridunavskih Slavena pod pritiskom Bugara vratio na svoj stari teritorij, ondje je nastala, možda i pod aktivnim utjecajem pridošlog slavenstva, nova politička situacija. Kao zamjena za plemenske saveze, karakteristične za završni stadij u razvoju prvobitnog društvenog uređenja, nastale su društvene grupacije više razine, koje Nestor naziva „kneževinama“. Na čelu takvih ujedinjenja nisu bili izabrani vođe, nego kneževi koji su imali nasljednu vlast i oslanjali se na profesionalnu vojsku. Tako su na čelu roda Poljana bili predstavnici roda Kyja. „Nakon ove braće počeo je njihov rod vladati kneževinom kod Poljana“, piše Nestor (*Ljetopis rus'ki*, 1989., str. 6).

Određujući društveni i politički sadržaj istočnoslavenskih kneževina, istraživači polaze od toga da one više nisu bile organizacije prvobitnoga društvenog uređenja, nego primitivne organizacije klasne strukture te početni oblici državnosti. „Najranijim i najprimitivnijim oblikom državnosti kod Slavena“, piše V. Koroljuk, „treba, očigledno, smatrati političke tvorevine poput plemenskih kneževina. Genetski one sežu do političkih organizacija razdoblja vojne demokracije i velikih teritorijalnih plemena ... U vojno-administrativnim odnosima plemenske kneževine su se oslanjale na sustav utvrđenih naselja-gradova, koja nisu bila samo kulturna središta, nego i središta boravka kneza s obitelji, a poslije, očigledno i utvrđena imanja plemstva.“

Ljetopisno svjedočanstvo o raseljavanju Slavena iz Podunavlja važno je i zato što Nestor spominje Bijele Hrvate. Nažalost, u *Ljetopisu* ih ne povezuje uz određeni teritorij, kao druga slavenska plemena. Zbog toga su nastale različite

pretpostavke vezane uz područje Bijelih Hrvata. Jedni su ih prešutno povezivali s Predkarpattjem (Niderle, 1956., str. 155), dok su drugi istraživači kategorički negirali njihovo postojanje na tom području (Gruševs'kyj, 1991., str. 210-213).

S obzirom na to, potrebno je još jednom provjeriti prvobitne izvore. Osim Nestora, koji Bijele Hrvate spominje kao slavenski narod, mnogo im je pozornosti posvetio Konstantin Porfirogenet (908.–959.) u djelu *O upravljanju carstvom*⁵. Bijeli Hrvati „žive s one strane Turske (Ugarske – O. P.), blizu Franačke države (Saksonije – O. P.) i graniče sa Slavenima – nekrštenim Srbima.“ (Konstantin Porfirogenet, 1989., str. 135). Iz tog proizlazi da su sredinom 10. st. teritorijalna jezgra Bijelih Hrvata bile zemlje Srednje Europe, najvjerojatnije unutar granica današnje Češke. Samo živeći ondje mogli su biti na meti franačkih i mađarskih kradljivaca (Konstantin Porfirogenet, 1989., str. 141). Međutim to nije bio iskonski hrvatski teritorij, ako su u Bagivariji (Bavariji – O. P.) oni živjeli odnedavno (Konstantin Porfirogenet, 1989., str. 131). Dakle ovamo su se preselili (iselili) iz drugog područja koje je moglo biti Ukrajins'ko Zakarpattje. „Hrvati su susjedi Turaka (Mađara – O. P.) blizu planina“ (Konstantin Porfirogenet, 1989., str. 33). Samo živeći ondje mogli su Bijeli Hrvati stupati „u rodbinske veze i bračne odnose s Turcima“ (Konstantin Porfirogenet, 1989., str. 131).

Općenito je bijelohrvatsko područje bilo važno s obzirom da su oni bili „vladari velike zemlje“ (Konstantin Porfirogenet, 1989., str. 135). S tim u vezi može se pretpostaviti da je s Hrvatima povezano i Ukrajins'ko Prykarpattje. Takvo mišljenje potvrđuje i svjedočanstvo Konstantina Porfirogeneta da je na početku 10. st. Bijela Hrvatska trpjela česte napade Pečeneza koji su zauzimali nizine Dnjepra i Dnjestra (Konstantin Porfirogenet, 1989., str. 141). Samo je onaj dio Hrvata koji je živio na toj strani Karpata mogao biti lak plijen. Treba napomenuti da postoji selo Pečenižyn u Predkarpattju, u blizini grada Kolomyje, na desnoj obali rijeke Prut. Taj naziv svjedoči o boravku Pečeneza u zemljama Ukrajins'koga Predkarpattja. Osim toga Hrvati su samo u istočnoslavenskim zemljama mogli biti u području utjecaja kijevskoga kneza. Poznato je da ih je Oleg uključio u pohod na Bizant 907., a Vladimir Svjatoslavyč je 993. poveo pohod protiv Hrvata kako bi okončao njihovo separatističko pojavljivanje (*Ljetopis rus'ki*, 1989., str. 16, 68).

5 Про управління імперією (лат. *De Administrando Imperio*, оригінальна назва — грец. *Πρὸς τὸν ἰδιὸν υἱὸν Ρωμανόν*) – traktat Konstantina Porfirogeneta.

*Povijest minulih godina*⁶ može smjestiti Hrvate samo u Predkarpattje, s obzirom da su s jedne strane sva ostala istočnoslavenska područja u *Ljetopisu* dobro povezana s tim ili drugim ujedinjenjem Slavena, a s druge strane oni su morali pripadati jedinoj bijelohrvatskoj zajednici, jezgra koje se sredinom 10. st. nalazila u Srednjoj Europi. Odatle proizlazi da su Bijeli Hrvati najvjerojatnije živjeli u Ukraјins'kome Predkarpattju i Zakarpattju u zadnjoj polovici 1. tisućljeća n. e. Ako je to točno, tada slavenski spomenici 8–9. st. iz tih regija pokazuju društveni i povijesni razvoj Bijelih Hrvata.

Literatura

Аулих, В. В. Зимнивське городище слов'янска пам'ятка VI–VII ст. н.н. в Західній Волині. – Київ, 1972.

Баран, В. Д. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – Наукова думка, 1990.

Березовець, Д. Т. Сіверяне (перед утворенням Київської держави). – ИА НАНУ, 1969.

Бернякович, К. В. Исследование древнеславянского поселения VIII–IX вв. в Ужгороде // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – Вып. 3. – 1954.

Бернякович, К. В. Древнеславянские памятники Закарпатской области (СССР). – 1957.

Budinský-Krička, V. Slovanské mohyly na východnom Slovensku. – Slovenská Archeológia. – Br. 6. – 1958. – Str. 138–205.

Вакуленко, Л. В., Приходнюк, О. М. Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре. – Киев, 1984.

Въжарова, Ж. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на 6–11 век. – София, 1965.

Гаркави, А. Я. Сказанія мусульманскихъ писателей о славянахъ и русскихъ / Skazaniâ musul'manskih'' pisatelej o slavânah'' i russkih, Академии наукъ. – Sanktpeterburg, 1870.

Грушевський, М. С. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань

---

6 *Повість минулих літ* – ljetopis iz 12. st., posvećen Kyјivs'koј Rusi.

(голова) та ін. – Київ, 1991. – (Пам’ятки іст. думки України).

Zoll-Adamikowa, H. Wczesnosredniowieczne smentarzyska cialopalne Slowian na terenie Polski I. – Wrocław–Warszawa–Krakow–Gdansk, 1975.

Костянтин VII Багрянородний. Про управління імперією (лат. *De Administrando Imperio*, naslov originala – грец. *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*).

Котигорошко, В. Г. Новые данные к изучению древней истории славян Закарпаття. – *Slov. Arch.* – 25/1. – 1977. – С. 81–99.

Кухаренко, Ю. В. Зарубинецкая культура – Наука, 1964.

Кучера Н. П. Отчет о раскопках на древнерусском городище у хут. Миклашевского, Еремеевского с/с, Градижского р-на, Полтавской обл. 1958/59 гг. – 1959/1-Г, ф. – № 3331.

Літопис руський – це зведення є компіляцією двох пам’ятників: київського зведення 1198 р. і продовжуючого його галицько-волинського (непорічного) повісткування, яке було доведено до кінця XIII ст.

Максимов, Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастырѣк на Среднем Днепре. – Киев, 1988.

Михайлина, Л. П., Тимощук Б. А. Славянские памятники бассейна Верхнего Прута VIII–X вв. // Славяне на Днестре и Дунае. – Киев, 1983.

Нестор-літописець, Літопис.

Нидерле, Л. Славянские древности. – 1956.

Пеняк, С. И. Исследование древнеславянских памятников второй половины I тысячелетия на территории Закарпатской обл. УССР. – 1968.

Пеняк, П. С. Структура ремесленного производства Чернигово-Северской земли в X–XIII вв. – Киев, 1988.

Повість минулих літ.

Приходнюк, О. М. Слов’яни на Поділлі (VI–VII ст.). – Київ, 1975.

Приходнюк, О. М. Археологічні пам’ятки Середнього Придніпров’я VI–IX ст. н. е. – Київ, 1980.

Прокопий Кесарійський. Война с готами. (Пер. С. П. Кондратьева; *Он же: Война с готами. О постройках*) – Москва, 1996.

Рафалович, И. А. Раскопки раннеславянского поселения VI–VII вв. у с. Селиште // Археологические исследования в Молдавии в 1968–1969 гг. – Кишинев, 1972

- Рибаків, Б. О.* Язичество стародавніх слов'ян. – 1981.
- Русанова, И. П.* Славянские древности VI–IX вв. между Днепром и Западным Бугом. – Москва, 1973.
- Русанова, И. П., Тимощук Б. А.* Кодын – славянские поселения V–VIII вв. на р. Прут. – Москва: Наука, 1984.
- Русанова, И. П., Тимощук Б. А.* Збручское святилище (предварительное сообщение) // – Советская археология. – 1986.
- Русанова, И. П.* Карта распространения памятников типа Корчак (VI–VII вв. н.э.) // Древние славяне и их соседи. Сборник к 60-летию П. Н. Третьякова (Материалы и исследования по археологии СССР. Вып. 176). – Москва, 1970.
- Седов, В. В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. – Наука, 1982.
- Тимощук, Б. О.* Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – Київ, 1976.
- Тимощук Б. А.* Социальная сущность городища Зимино // Раннеславянский мир. Материалы и исследования. – Москва, 1990.
- Helmold.* Slawenchronik, Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters. – Bd. 19. – 1963.
- Čilinská, Z.* Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové zámky. – Bratislava, 1966.

S ukrajinskoga prevela Nikolina Kotnik Marković

Myhajlo Fylypčuk

Socijalno-ekonomski razvoj stanovništva ukrajinskoga Prykarpattja potkraj 1. tisućljeća n. e.

Nepostojanje pisanih izvora o Slavenima Istočne Europe prije osnivanja Davn'orus'ke (Starorus'ke, doba ukrajinskoga srednjovjekovlja – op. ur.) države lišava nas suvremenih dokaza o tome kako su živjeli naši preci iza kojih su ostale pojedinačne stambene ili gospodarske građevine, kao i cijela naselja. Prazninu mogu ispuniti živi spomenici, koje je ostavilo slavensko stanovništvo, te posredni izvori u obliku pisanih tekstova, koji se odnose na ranije (6–7. st.) i kasnije (10–11. st.) razdoblje, no oni su također kratki i nejasni. [Ляпушкин, 1968., str. 125].

To se odnosi i na regiju koju smo istraživali. Posljednjih desetljeća javili su se radovi koji su obogatili znanje o slavenskoj starini posljednje četvrtine 1. tisućljeća n. e. U njima su djelomično razjašnjena pitanja gospodarskog, društvenog i političkog razvoja, a i etničke pripadnosti stanovništva pojedinih područja u Prykarpattju (Prikarpaću – op. ur.). [Тимошук, 1976., str. 100–133; Тимошук, 1982., str. 38–68, 121–138; Тимошук, 1983.; Тимошук, 1990., str. 72–131; Тимошук, 1995.; Тимошук, 1999., str. 30–38, 40–41, 55 i dr.; Русанова, Тимошук, 1984., str. 40–45; Баран Я., 1997., str. 176–183; Баран Я., 2004.; Кучера, 1962., str. 3–56; Ляпушкин, 1968., str. 125–164; Михайлина, 1997., str. 16–82; Михайлина, 2007., str. 106–240 i dr.]. Ti su radovi obilježili etapu istraživačkoga procesa koja je odgovarala teorijskim zahtjevima njihova doba. U skladu s tim, dobiveni rezultati pridonijeli su unapređenju tradicionalnih, te razvoju i provedbi novih pristupa, kako u vrijeme terenskih istraživanja, tako i u laboratorijskoj obradi materijala. To je omogućilo da se na temelju okoliša podijele „nizinska“ i „visinska“ naselja na skupine; pronadu i ucrtaju utvrđena naselja i sela kratkog trajanja; razluče faze i etape slojevitih spomenika te utvrdi njihova relativna kronologija; drugim riječima, da se dobiju spoznaje ne samo o planiranju dijakronijskih stambeno-gospodarskih kompleksa unutar naselja, nego i o položaju potonjih u sustavu naseljavanja prirodno-geografskih

područja ukrajinskoga Prykarpattja. Rješavanje navedenih problema zahtijeva novu metodiku u povijesnim istraživanjima – strukturnu analizu dobivenih rezultata koja je u posljednje vrijeme široko zastupljena u zapadnoj medievalistici [Steuer, 1982., str. 11–119, 417–457] i bizantologiji [Каждан, 1991., str. 84–101; Matschke, 1991., str. 152–195]. Suština njezina razumijevanja je u poimanju društva kao cjelovita sustava te prepoznavanju svih nepromjenjivosti, prisutnih u strukturama ili oblicima naselja, vazalnoj eksploataciji, razmjeni, obitelji, religijskom kultu i političkoj organizaciji [Каждан, 1991., str. 86]. U domaćoj ranosrednjovjekovnoj arheologiji slična metoda do danas nije primijenjena, iako su se njezinim pojedinačnim elementima rado služili brojni istraživači [Тимошук, 1983.; Тимошук, 1990., str. 95–11; Баран Я., 1997., str. 176–183; Баран Я., 2004.]. „Strukturalni pristup – neovisno o tome koristimo li se riječju 'struktura' ili ju nastojimo izbjeći – posebno je vrijedan pri analizi onoga što nazivamo 'malim skupinama' ili mikrostrukturama. Male skupine, kao zasebna društvena kategorija, nalaze se između pojedinca i razreda; sastoje se od nekoliko pojedinaca i razlikuju se od razreda ne samo kvantitativno, već i sebi svojstvenom, nazovimo ju tako, fizičkom stvarnošću – obiteljskom ili teritorijalnom, a ponekad i jednom i drugom. Male skupine mogu biti kratkotrajne i stabilne. Efemerne mikrostrukture, naprimjer blagdanska okupljanja i sl., raspadaju se nakon dva-tri sata, pod uvjetom ponovnog javljanja, a svojom stalnom prolaznošću karakteriziraju izgled društva. Stabilne pak strukture, poput obitelji, klana, seoske zajednice, ceha, samostana ili bratstva, fiksirane su kroz dugo vremensko razdoblje i jednako često pravno i religijski sankcionirane.” [Каждан, 1991., str. 86–87].

Uvođenje novih pristupa u istraživački proces pridonosi temeljitijem proučavanju svojstava materijalne kulture kao što su: karakter stambene i gospodarske gradnje, izgradnja naselja, njihovo sinkrono razmještanje u sustavu „gnijezda“, naseljavanje pojedinih prirodno-geografskih regija i područja; na osnovi toga pridonosi i praćenju dinamike gospodarske aktivnosti te društvenog ustroja Slavena u navedenoj regiji od 8. do 10. st., dakle svega što ulazi pod pojam gospodarsko-proizvodne i društvene mikrostrukture.

Većina stacionarnih objekata ranosrednjovjekovnih naselja su kuće. One su oduvijek bile, i još jesu, u središtu pozornosti istraživača. Funkcija, konstruktivna svojstva, izgled i njihovo mjesto u sustavu gradnje naselja omogućuju razjašnjenje širokog spektra pitanja, uključujući i ona koja ostavljaju opći dojam o ekonomskim i društvenim odnosima. Podatke o ostacima kuća

moguće je dobiti tijekom iskapanja naselja te iz terenskih dnevnika, izvještaja, članaka i kolektivnih radova. Unatoč velikoj količini iskopanih objekata stambene i stambeno-gospodarske namjene, kvaliteta izvora je nedostatna za potpunu rekonstrukciju, što daje povod za raspravu. Osobito kada je riječ o funkciji pojedinih stambeno-gospodarskih građevina, ponajviše o izgledu gornjega dijela, dok se istraživanje pojedinih sastavnica, naprimjer interijera, uglavnom svodi na utvrđivanje položaja te na oblik ulaza i peći. To nije slučajno. Kao što je istaknuo R. O. Jura, „arheološki nam nalazi, u osnovi, daju mogućnost suditi o donjoj razini kuća, o njihovim tlocrtima i tek ponekad o konstruktivnim svojstvima gradnje zida, podova i dr.“ [*Юра*, 1971., str. 78]. Treba dodati da kvaliteta arheoloških izvora, odnosno baza podataka za obradu navedenih pitanja, znatno ovisi i o metodici terenskog istraživanja. Međutim, to znanstvenike nije spriječilo da u specijaliziranim istraživanjima [*Воронин*, 1951., str. 204–233; *Каргер*, 1951., str. 3–11; *Каргер*, 1958., str. 285–368; *Ляпушкин*, 1957., str. 3–13; *Ляпушкин*, 1958.; *Ляпушкин*, 1968., str. 125–133; *Гончаров*, 1963., str. 283–315; *Русанова*, 1973., str. 4; *Раннопорт*, 1975.; *Русанова*, *Тимошук*, 1984., str. 28–40, 46–64; *Вакуленко*, *Приходнюк*, 1984., str. 44–98; *Баран Я.*, 1988., str. 33–48, 83–148 i dr.] i kolektivnim radovima objasne pitanja njihove klasifikacije, tipologizacije i rekonstrukcije te prošire i obogate već podijeljene vrste, podvrste i dr. Odabir sličnih ili razlikovnih svojstava u tipološkim operacijama posve je proizvoljan, što u potpunosti odgovara drugoj fazi razvoja arheologije kao znanosti [*Гениз*, 1989., str. 7]. Konačan rezultat takvih istraživanja nudi vlastitu verziju grafičke rekonstrukcije, oblikovanu na temelju dobivenih rezultata i etnoloških usporedbi.

Jedan od poznatih istraživača poslijeratnog razdoblja, I. I. Ljapuškin, naznačio je da „u cjelini, uz iznimku sitnih detalja, rekonstrukcije nisu rezultat logičkih konstrukata, već se temelje na dostatno velikoj količini materijala – velikom broju ostataka požarom opustošenih kuća koje su se otkrile prilikom iskapanja mnogih naselja, smještenih u različitim regijama šumsko-stepske zone.“ [*Ляпушкин*, 1968., str. 130]. Slična mišljenja imali su i drugi istraživači. „Arhitektonski“ pogled na kuću, ako se tako može nazvati, snažno je utvrdila srednjovjekovna arheologija. Primjer takva pristupa je temeljni rad P. A. Rappoporta [*Раннопорт*, 1975.], koji su kritičari proglasili tek „dobrim priručnikom o povijesti, teoriji i arheologiji praslavenske i davn’orus’ke kuće.“ [*Борисевич*, 1978., str. 288].

Svaki iskopani objekt je prije svega ostatak ondašnje arhitekture, s određenim stupnjem razvoja graditeljstva koje se oslanjalo na tradiciju i potrebe davnih naselja. Analiza kuća i gospodarskih građevina uglavnom se završava arhitektonskim opisom i „mogućom“ grafičkom rekonstrukcijom. Drugim riječima, čisti arhitektonski pristup, često bez ikakve osnove, osnova je za karakterizaciju života ondašnjega društva. Istodobno, istražujući kuće dobivaju se i korisni podaci o svakodnevnom životu, ekonomskim i društvenim prilikama – informacije bez kojih je nemoguće išta učiniti na razini povijesne generalizacije.

Uvjereni smo da bi sve stacionarne objekte utvrđenih naselja i sela srednjovjekovnoga doba trebalo što bolje analizirati i sistematizirati prema funkcionalnim svojstvima: općim (jarci, brane, bedemi, nadzemne prigradnje bedemima, kule, ulazna vrata, ceste, granice) i posebnim (ukopane stambene i gospodarsko-proizvodne građevine, nadzemne konstrukcije s podrumima, nadzemne gospodarske građevine, gospodarske jame). Na stambene se građevine odnose sve one koje su bile namijenjene dugoročnom stanovanju ili životu stanovnika. Ponekad su istodobno služile za potrebe proizvodnje i činile zasebnu skupinu kuća-radionica. U svakom slučaju podaci o njima dobivaju se za vrijeme formiranja arheološkog izvora.

Cjelovitost i pouzdanost potonjega uvijek ovisi o očuvanosti pojedinačnih građevina, cijelih stambeno-gospodarskih kompleksa, a i o razini primijenjene metode terenskih radova. U slučaju naselja dugog trajanja, čiji materijali prevladavaju u gotovo svim istraživanjima, broj se svojstava istraživnog objekta smanjuje, a često su i nepouzdana. To je prije svega povezano sa stalnim sanacijama i rekonstrukcijama pojedinačnih građevina i stambeno-gospodarskih kompleksa u cjelini. Stoga je složenost raščlambe dijakronijskih kompleksa dugotrajnih naselja rezultirala i primjenom različitih metoda iskapanja. Naprimjer istraživači rijetko evidentiraju dubinu iskopa od razine tla, posljedica čega je „pojava“ zemunica ili poluzemunica. Ta podjela nije u potpunosti opravdana. Približavajući se svojim podrijetlom dobu naseljavanja Slavena [*Niederle*, 1913., str. 703], ona izaziva prije svega etnografske, a ne arhitektonske predrasude. Upotreba etnografske terminologije za arhitektonsko raščlanjivanje građevina nije pridonijela poboljšanju metode terenskoga rada. Mjerenje dubine iskopa od današnje razine tla, što uglavnom čini osnovu za navedenu podjelu, bitno se razlikuje od razine tla iz doba funkcije tog ili drugog objekta – stvarne dubine iskopa. Sve to u znatnoj mjeri utječe ne samo

na sistematizaciju, nego i na uopćavanje.

Slična situacija javlja se i u slučaju drugih elemenata slavenskih kuća. Ponekad rastavljene kamene peći istraživači objašnjavaju kao kamenom obložena ognjišta ili pak kuće iz drugoga doba, smještene u neposrednoj blizini, nazivajući ih dvosobnima ili trosobnima.

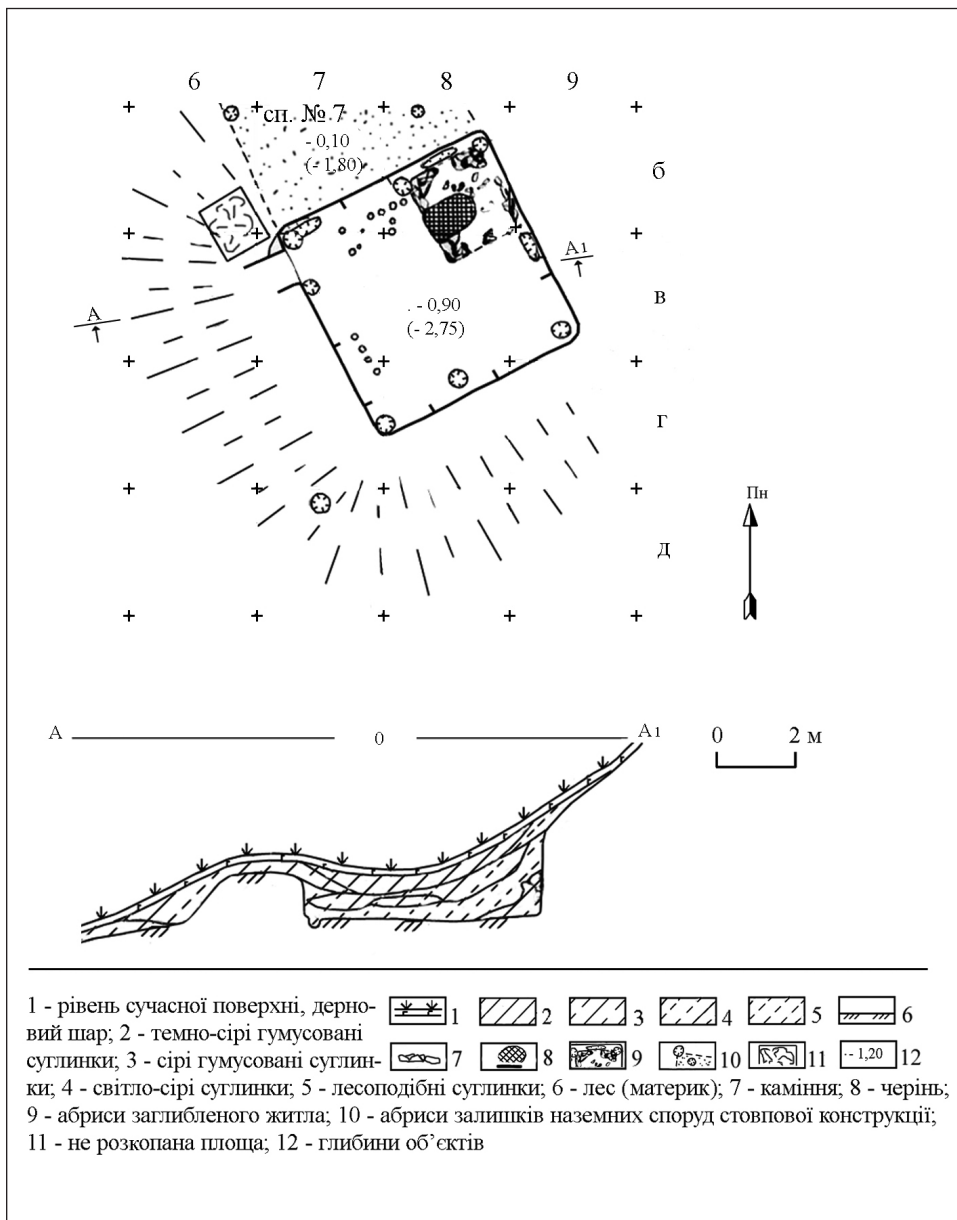
Kako bi izbjegli razilaženja u pristupima i mišljenjima na razini stvaranja izvora, odlučili smo se osloniti na materijale naselja kratkog trajanja, baveći se pritom i dobro stratificiranim podacima sa spomenika dugog trajanja. Očigledne su prednosti arheoloških izvora s utvrđenih naselja i onih kratkog trajanja.

Kao prvo, ostaci „konkavnih“, „ravnih“ i „konveksnih“ objekata čuvaju maksimalnu količinu arhitektonskih svojstava kojih nemaju naselja dugog trajanja. To je možda zato što su nakon prestanka funkcije na njih djelovali samo prirodni čimbenici te su stoga dosta dobro očuvani.

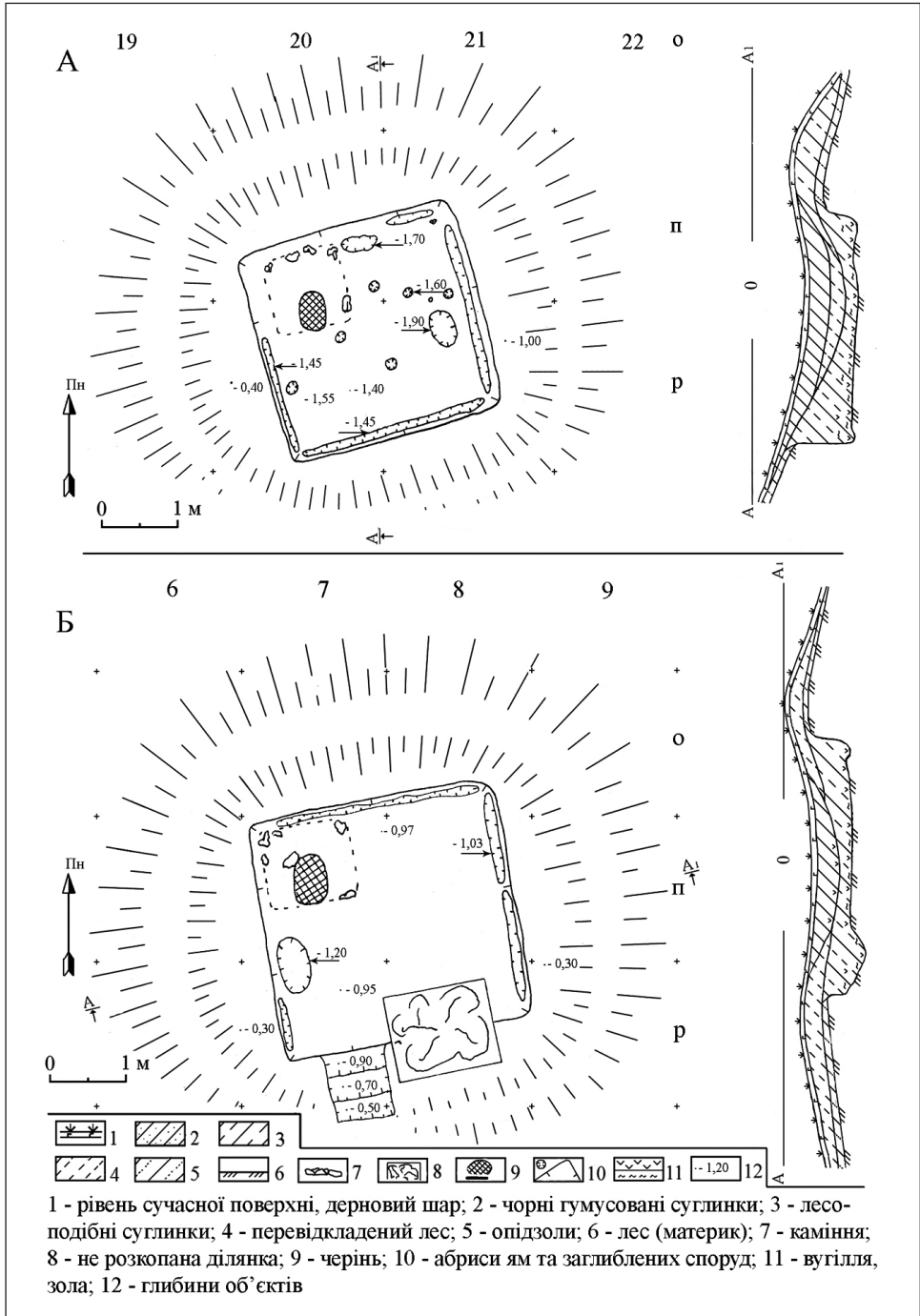
Kao drugo, površinski tragovi objekata, sačuvanih do trenutka iskapanja, upućuju na njihov položaj, odražavajući pritom gotovo sinkronijsku strukturu planiranja pojedinačnog objekta ili spomenika.

Kao treće, detaljna istraživanja formiranja kulturnog sloja u sličnim naseljima, pa i uključivanje mnogih čimbenika koji su utjecali na konačan rezultat, dakle osobitosti spomenika, njegove topografije, geomorfoloških i pedoloških aspekata ili metode terenskih istraživanja, daju osnovu da se izvore može smatrati pouzdanima.

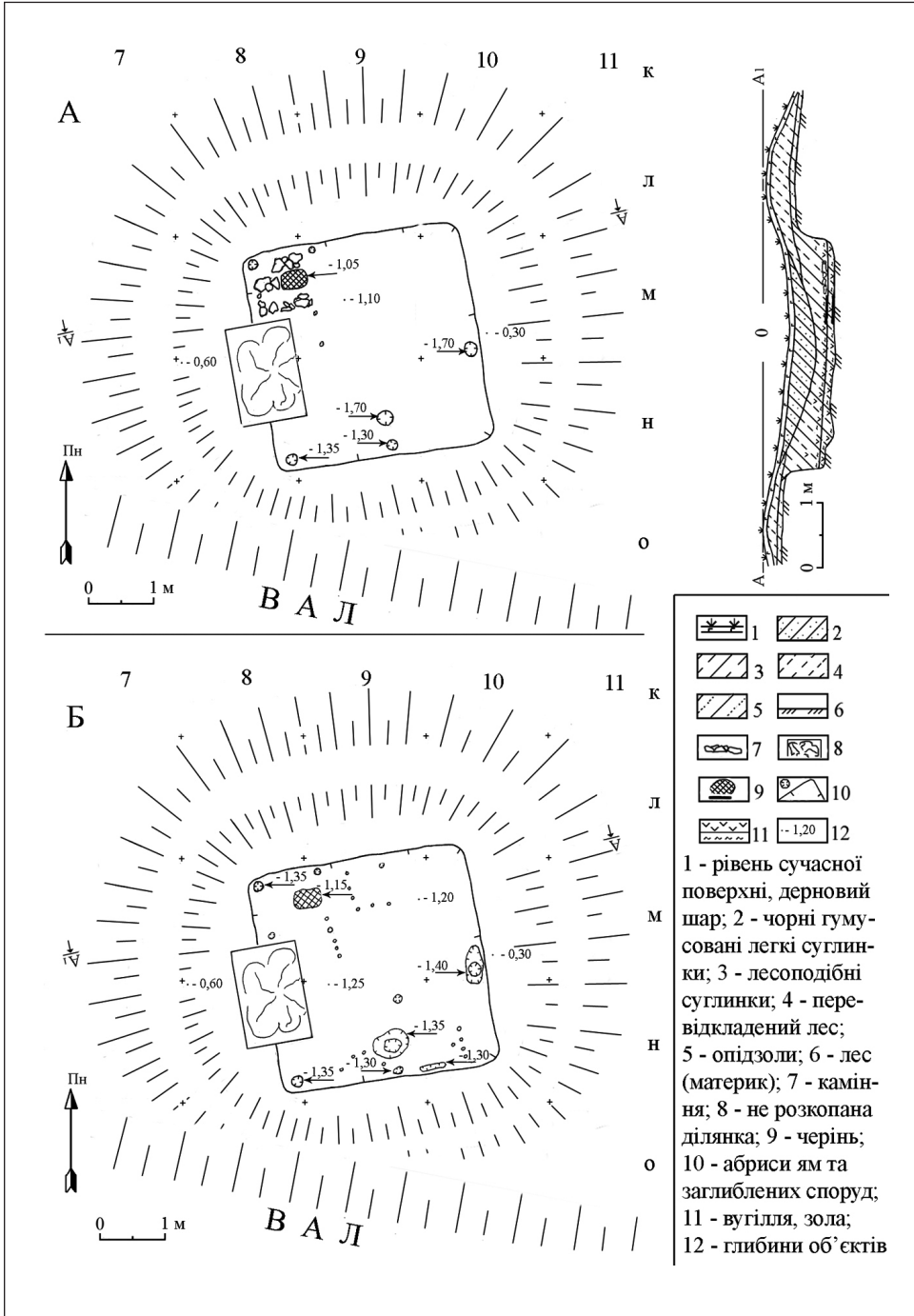
Zbog toga smo za osnovu razmatranja uzeli ostatke zemunica iz Korostuvate–3 /objekt № 179/ (Slika 1), Stiljskog /objekt №№ 23, 25, 38/ (Slika 2–3), Gologiraka (Slika 4) i Solons'kog, odnosno spomenike kratkog trajanja, a također i dobro očuvane i precizno dokumentirane pojedinačne objekte iz Plisnes'ka i Bukivne. Pritom je pozornost posvećena čisto arhitektonskim aspektima i onima omogućuju da se dozna sustav osvjetljenja i grijanja, kao i interijer, te analogijama koje se mogu pronaći među očuvanim dijelovima materijalne kulture lokalnog stanovništva.

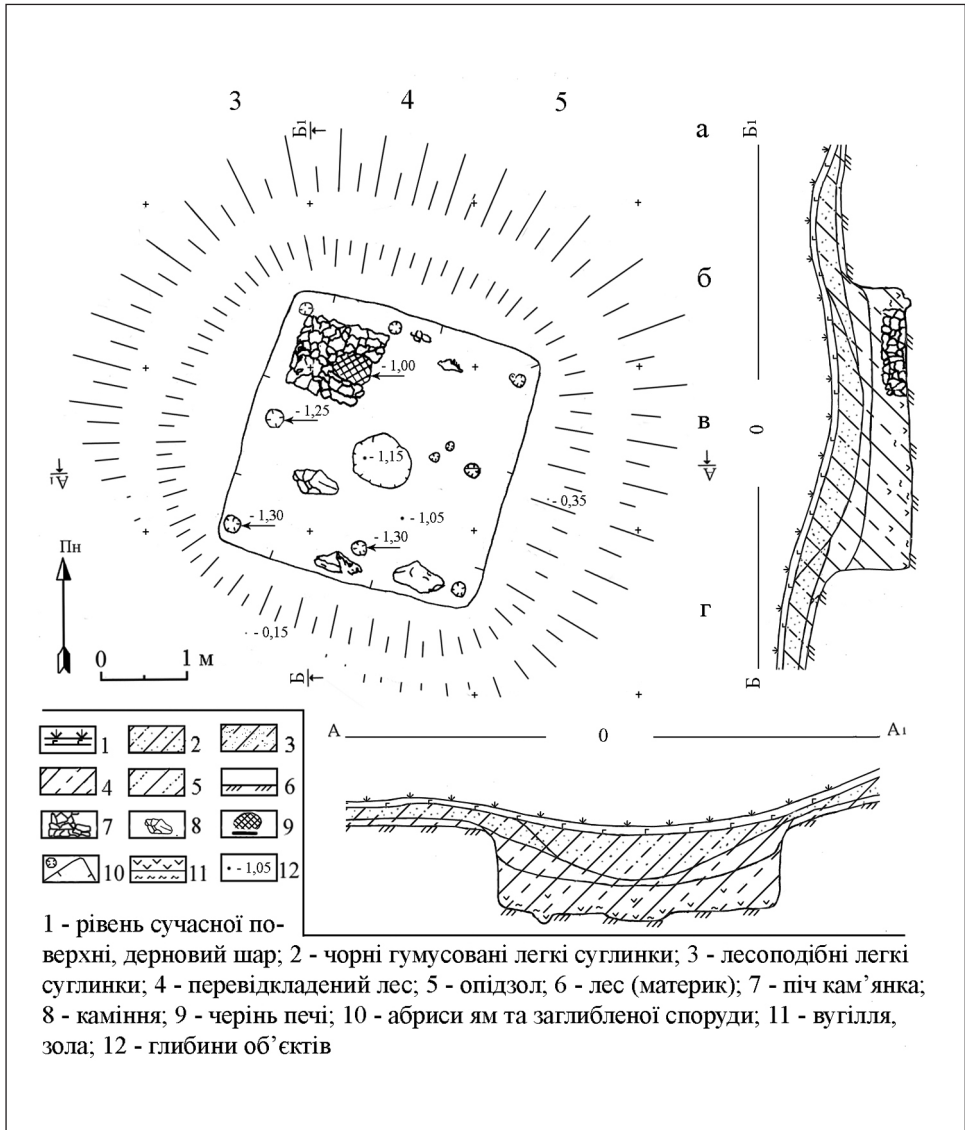
Слика 1. Korostuvata. Плоцрт і пресек остатака земунісе № 1 s локалітета № 1 /об'єкт № 179/

Слика 2. Стिल्ско. Плoцти і пресјeci oстатaкa зeмуницa №№ 1 і 2 с лoкaлитeтa № 1a, 1б /oб'єкт №№ 23, 25/

Слика 3. Stiljsko. Tlocrti i presjek ostataka zemunice № 2 s lokaliteta № 2 /objekt № 38/

Слика 4. Голірка. Плерт і пресієі остатака земуніє № 1

Osnovu tipskih gradnji i rekonstrukcija čine uglavnom površina poda i dimenzije stambenih objekata, njihova orijentacija, konstrukcija zidova i unutrašnji tlocrt, dakle svojstva horizontalne raščlambe. Pojedini istraživači uključuju i utjecaj faktora iz prirodnog okoliša [Баран Я., 1990., str. 222]. Ostaci zemunica iz naselja kratkog trajanja omogućuju rekonstrukciju njihova prostornog plana. Stoga navedenim svojstvima treba dodati izvornu dubinu zemljanog iskopa, visinu i širinu umjetno povisivanih zidova, širinu ulaza i dr. Smatramo da je nepostojanje takvih podataka glavni razlog ne samo za približno točnu predodžbu o vanjskom izgledu kuća, nego i za pojedinačna (često proturječna) konstruktivna rješenja pri gradnji zidova i krovšta.

Osnovno svojstvo prostornog plana kuće bio je odnos veličine poprečnih zidova prema 1) fiksnoj dubini iskopa u odnosu na razinu tla; 2) njegovoj prosječnoj dubini zajedno s dimenzijama umjetno povisivanih zemljanih zidova („in situ“); 3) prosječnoj rekonstruiranoj dubini iskopa; 4) visini drvenih zidova i 5) visini krova.¹

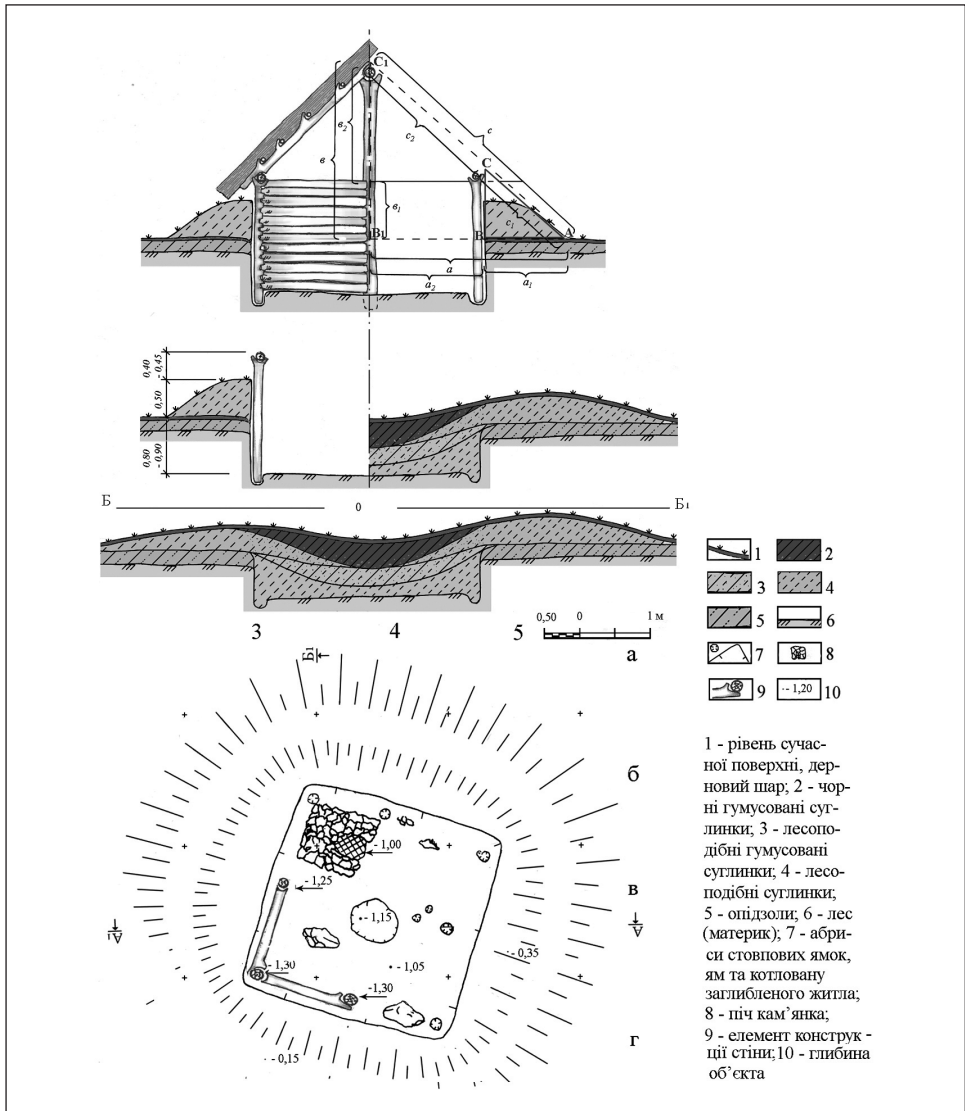
Місцезнаходження археологічних об'єктів	Розміри попере- речних стін	Глибина котловану в лесі (матеріку)	Загальна глибина разом із штучним нарощенням	Ширина штучного нарощення	Висота штучного нарощення	Початкова ширина штучного нарощення	Початкова висота штучного нарощення	Реконструйована висота дерев'яних стін	Висота даху	Довжина даху
Коростовата ж. № 1/об. № 179	3,20	0,60 - 1,40	1,10 - 1,60	2,00	0,30	1,20	0,50	2,00	3,20	2,90
Стільсько (двір 1 а) ж. № 1/об. № 25	2,80	0,50 - 0,80	0,80 - 0,90	1,60 - 1,80	0,40	0,80	0,60	1,80	2,80	2,45
Стільсько (двір 1 б) ж. № 2/об. № 23	3,15	0,50 - 0,60	0,80	1,80	0,35	0,95	0,55	1,75	3,20	2,95
Стільсько (двір 2) ж. № 1/об. № 35	3,20	0,75	1,00	1,80	0,40	0,95	0,55	1,85	3,20	2,90
Стільсько (двір 2) ж. № 2/об. № 38	3,40	0,60	1,00	2,00	0,50	1,20	0,90	2,20	3,45	3,05
Стільсько (двір 2) ж. № 2 а/об. № 38	3,40	0,60	1,00	2,00	0,50	1,20	0,90	2,20	3,45	3,05
Гологірки ж. № 1	3,15	0,70 - 1,00	1,00 - 1,40	1,80	0,40	0,80	0,60	1,80	3,20	2,80
Солонсько ж. № 1	3,20	0,50 - 0,65	0,70 - 1,30	1,90	0,45	0,80	0,75	1,85	3,30	2,90

* Всі параметри в таблиці подаються в метрах

Slika 5. Sačuvane i rekonstruirane dimenzije prostornog plana zemunica iz naselja kratkog trajanja posljednje četvrtine 1. tisućljeća n. e.

1 Držimo da je krov bio dvostrešan, s obzirom da nema uvjerljivih dokaza za druge vrste krovova u ranosrednjovjekovnom Prykarpattju.

Prva su dva odnosa pomagalo za utvrđivanje visine zidova i krova. Služeći se navedenim podacima (Slika 5), uključujući i izravne etnografske materijale (dimenzije gospodarskih građevina, posebice podruma i podrumskih skladišta**), mogu se odrediti dimenzije drvenih zidova i krova.²

Slika 6. Grafička rekonstrukcija slavenske kuće iz Gologiraka

2 ** U prigorskom i gorskom području Karpata autor je pronašao podruma i podruma skladišta ukopanog tipa, čije se dimenzije i oblik donjega dijela podudaraju s ostacima slavenskih kuća.

Slika 7. Izgled rekonstruirane slavenske kuće iz Gologiraka (računalna grafika)

Prosječna visina zidova odgovara zbroju rekonstruirane dubine iskopa i povišenja drvenoga kostura nad potonjim.^{***3} Očigledno je da navedeni odnosi utječu na visinu i dužinu krova. Teško je to zaključiti na osnovi arheoloških ostataka, iako se ostaci krova mogu pratiti u donjim slojevima zapune zemljanih iskopa u Korostuvati (kuća № 1) i Plisnes'ku (kuća № 4 /iskapanja 1990. godine/), u obliku izgorjelih greda. Oni su dosegli gotovo 2.50 m dužine. Visina i dužina krova javljaju se kao međusobno povezane sastavne veličine u

---

3 *** Kod tih građevina visina povišenja drvenih zidova nad zemljanim iskopom je stabilna. U svim slučajevima ona doseže od 0,35 do 0,40 m, što odgovara širini triju vijenaca okvira s promjerom greda od 0,10 do 0,15 m. Sličan vanjski izgled i, posebno, visinu drvenih zidova imale su građevine stambeno-gospodarske namjene u karpats'ko-tatrans'koj regiji tijekom 19. stoljeća. Vidi: L. Niederle, Život starých slovanu. Dílu I. Svazek 2., str. 705–706, tab. XLIV– 2, 3, 4.

prostornome planu (Slika 6), gdje glavnu ulogu imaju dimenzije umjetnoga zemljanog povišenja, zajedno s povišenjem drvenih zidova nad prosječnom dubinom iskopa. Njihov međusobni odnos omogućuje određivanje nagiba krova, koji u navedenoj gradnji čini hipotenuzu. Ovdje je zapravo slučaj dvaju trokuta. Trokut $AB1C1$ i trokut ABC jednaki su na razini svih kutova (kut CAB – jednak im je oboma; kut $AB1C1 =$ kutu $ABC = 90^\circ$, dakle kut $AC1B1 = 90^\circ -$ /minus/ kut ACB ; na taj je način kut $AC1B1 =$ kutu ACB). Na osnovi sličnosti trokuta može se zaključiti da se: **$a1$** odnosi prema **a** kao što se **$b1$** odnosi prema **b** ; **$a1$** se odnosi prema **$a1 + a2$** kao i **$b1$** prema **$b1 + b2$** ; **$b = a \times$** (pomnožiti) **$b1$** : (podijeliti) **$a1$** . Iz trokuta ABC , c , dakle hipotenuza, = (jednaka je) korijenu iz **$a2 + b2$** .

Na osnovi svojstava (parametara) sačuvanih u ostacima zemunica s kompleksa kratkog trajanja: dubina iskopa od razine tla; širina i visina umjetno povišenih zemljanih zidova; debljina dvaju donjih slojeva u zapuni strukture, mogu se ne samo rekonstruirati prvotne dimenzije zemljanih iskopa, nego odrediti i visina drvenih zidova, a također visina i dužina krova, koji su u navedenome prostornom planu hipotenuza. Stalne vrijednosti u prostornome planu svake zemunice od 8. do 10. st. su početna dubina iskopa, visina drvenih zidova te visina i dužina krova. Visina građevina i dužina poprečnih zidova bile su gotovo uvijek jednake, a visina potonjih, odnosno osnova drvenoga kostura, izjednačavala se s polovicom svoje visine, dosežući između 1.40 i 2.0 m.

Nešto su se drugačiji ostaci zemunica sačuvali u naseljima s više faza, gdje se, po pravilu, evidentira samo dubina iskopa, i to ne uvijek u odnosu na ondašnju, nego najčešće na današnju razinu tla, što istraživače navodi na zaključke o postojanju zemunica ili poluzemunica. U tom se pristupu ne uzima u obzir debljina kulturnih slojeva kasnijih razdoblja, kao ni diluvijalni i aluvijalni procesi koji na različite načine utječu na dubinu objekta, na tom ili nekom drugom dijelu padine. Bitno se nalazi negdje drugdje. U naseljima dugog trajanja gotovo je nemoguće pratiti umjetna povišenja zemljanih zidova („in situ“) koja su, zajedno sa zidovima iskopa, imala ulogu izolatora drvenoga kostura i služila otjecanju vode, ili točno odrediti razinu tla. Nakon što je objekt izgubio funkciju, umjetno povišenje propada u iskop, pretvarajući se u zapunu. Usput rečeno, ako u dobro očuvanim kompleksima kratkog trajanja ono potpuno i ne spuzne u iskop zemunice, ostavljajući za sobom, po liniji svojih zidova, polukružni nasip, tada u onima dugog trajanja sav sadržaj potonjega propada u niži dio objekta koji se ne koristi. Naprimjer u ranom razdoblju

Bukivns'kog (kuće №№ 2a, 25, 33, 34, 42a, 54a) i Plisnes'kog naselja (kuće №№ 1, 3 – iskapanje I. i kuća № 1, iskapanje IV. – 1990. godine) umjetno povišenje zemljanih zidova činilo je znatan dio zapune navedenih objekata. Na taj način, neovisno o lokaciji i dužini funkcije spomenika, tijekom posljednje četvrtine 1. tisućljeća n. e. javlja se jedan – ukopani tip građevine, koja je služila stanovanju i na koju se odnose ostaci njezina donjega dijela, spuštenog ispod razine tla, više od 0.20 m – a ne zemunice ili poluzemunice. Istodobno, dugotrajne rekonstrukcije i sanacije, u doba njihove funkcije, kao i različiti uvjeti u kojima se ostaci čuvaju, navode da se u daljnjim istraživanjima slavenske kuće treba osloniti na dobro očuvane komplekse kratkog trajanja. Takva analiza ostataka zemunica te uvođenje izravnih, dijakronijskih analogija s očuvanim dijelom materijalne kulture lokalnog stanovništva upućuju da navedene dimenzije kuća, a posebno visina drvenih zidova, odgovaraju prosječnoj visini stanara te ili neke druge građevine. Visina drvenih zidova iznosila je pola njihove dužine, odnosno između 1,40 i 2,00 m. Kako je s pravom istaknuo G. B. Borysevyč, „važan, ako ne i glavni faktor određivanja visine prostorijske čovjekov je rast, kao i uvjeti potrebni za život i rad koje je sam odredio“. [*Борисевич, 1978., str. 284*] Predložena rekonstrukcija gornjega dijela nije u suprotnosti sa zaključkom istraživača o ovisnosti nagiba krova o klimatskim uvjetima, naprotiv ga potvrđuje [*Приходнюк, 1975., str. 24–25*].

Dimenzije kuća tijesno su povezane s tipom drvenih zidova i krova, stvarajući pritom koherentnu cjelinu. Konstrukcije drvenih zidova predstavljene su punim i skeletnim tipom. Njihovi se tragovi uglavnom nalaze na podu i na bočnim zidovima zemljanog iskopa.

Na punu konstrukciju zidova upućuju polukružna udubljenja uza zid, koja su se sačuvala na glinenim podovima ili čak na vijencima greda kao izgorjelo ili nagorjelo drvo, u uglovima ili uzduž zidova iskopa. Slične ostatke konstrukcije istraživači su pronašli u brojnim naseljima, pa i onima gdje smo provodili terenska istraživanja: Stiljsko, Plisnes'k, Solons'k i dr. Prilikom iskapanja kuće № 1, lokalitet 1 A, kuće № 1, lokalitet 1 B u Stiljskom (Slika 2) i kuće № 1 u Solons'kom, na podovima, po granici iskopa, pronađeni su dijelovi udubljenja (širine 0.10–0.15 m i dubine do 0,05–0,07 m) s ostacima truloga drva. Elementi koji bi upućivali na način učvršćivanja drveta u uglovima nisu pronađeni. Loša očuvanost takva tipa zidova vezana je prije svega uz gubitak funkcije. U većini slučajeva stanari su napustili kuću, a drveni su zidovi strunuli ili sagnjili. Puno su bolje očuvani ostaci navedenoga konstruktivnog

tipa u kućama uništenima požarom. Tako je po granici zemljanog iskopa kuće № 4 u Plisnes'ku (iskapanja 1990. godine), koja je zajedno s linijom obrane nestala u plamenu, sačuvan trijem kvadratnog oblika (0.20 m×0.20 m). Na njemu su ležali donji vijenci izgorjelog okvira, povezani jednostavnim tipom kukastog preklopa bez upuštanja. To je jedan od najstarijih načina povezivanja, s obzirom da je u tehničkoj izvedbi očito najjednostavniji, a i dovoljno pouzdan: s unutrašnje se strane grede učvršćuju navedenim preklopom, a s vanjske vertikalnim stijenama zemljanog iskopa. Osim toga izostanak rubova (projekcija) u uglovima pojednostavnjivao je tehniku gradnje donjega dijela zidova. Pritom se iskoristivi prostor iskopa koristio maksimalno. Trebalo bi reći da je iznad razine iskopa prevladavalo povezivanje horizontalnih greda na „lastin rep“ ili „vezom križanja“. Neznatna je količina ostataka punog tipa drvenih zidova, ne samo u istraživanoj regiji [Тимоцук, 1976., str. 55, Slika 20–3; Тимоцук, 1990., str. 116, Slika 37 D; Михайлина, 1997., str. 45, Slika 21 i dr.] nego i na drugim spomenicima 8–10. stoljeća Pravoberežne Ukrajine [Максимов, Петрашенко, 1988., str. 14–59, Slika 7, 21, 22, 51 i dr.]. Neovisno o dobu kada je taj ili bilo koji drugi spomenik bio u funkciji u okviru istraživane kulture, njihovo ucrtavanje pokazuje neravnomjerno, ali ne i kaotično širenje. Izgradnja kuća s takvim tipom zidova bila je uvjetovana dostupnošću materijala. Odnosno gradilo ih se na mjestima gdje je rasla crnogorična šuma – osnovni građevni materijal za gradnju punih drvenih zidova. U naseljima šumsko-stepske zone, što se odnosi i na Prykarpattje, prevladava skeletna konstrukcija. Glavna su joj svojstva ukopi za stupove u uglovima i po sredini zemljanih zidova iskopa, a ponekad među njima i ostaci pougljenjenih polukružnih greda. Istraživači upozoravaju na razne tipove takve konstrukcije, a posebno na skeletnu s preklapanjem [Ляпушкин, 1958., Tablica №№ 11, 13, 28, 29, 34, 36, 46–48; Хавлюк, 1963., Slika 7, 12; Тимоцук, 1976., str. 52–53, Slika 20–2; Михайлина, 1997., str. 38–39, Slika 17 i dr.] te skeletnu s vezom križanja, u kojoj vertikalni stupovi stišću horizontalne grede zemljanih zidova iskopa [Ляпушкин, 1958., str. 193; Березовец, 1963., str. 157; Ратнопорт, 1975., str. 119; Тимоцук, 1976., str. 51–52 i dr.]. Drugi tip skeletne konstrukcije drvenih zidova, koji su uveli I. I. Ljapuškin i D. T. Berezovec', a svojedobno ga podržavao i P. O. Rappoport, postao je sporan, što je dovelo do osnovnih zaključaka istraživača [Борисевич, 1978., str. 284; Михайлина, 1997., str. 41–43]. Sumnjamo u takvu metodu gradnje zidova. Najvjerojatnije je riječ o rezultatu maštanja, a ne analizi dobivenih rezultata.

Glavni uvjet za tu konstrukciju su ne samo precizno određene širina i dubina utora, nego i jednaka usmjerenost godova u drvetu. Nisu se slučajno stupovi radili od debla stabala, a još češće od kamena. Čak i danas, kada su kvaliteta i raspon graditeljske opreme na daleko višoj razini, svi se drveni stupovi rade od četinjača: smreke, jele, bora, ariša i dr. Osim toga postavljanje horizontalnog drva u preklop je, u tehničkom smislu, daleko kompliciranije nego gradnja pune konstrukcije drvenih zidova (povezane jednostavnim tipom kukastog preklopa bez upuštanja), s obzirom da izdubljivanje utora zahtijeva korištenje posebnog alata: dlijeta, dlijeta s oblim krajem i dr., a oni, prilikom iskapanja naselja, gotovo da i nisu nađeni. Skeletna konstrukcija drvenih zidova s preklapanjem mogla se uvelike koristiti u slavenskim naseljima, ali ne u svim slučajevima. Kritički pristup postojećim izvorima i dobivenim rezultatima daje osnovu za sumnju u neke detalje. Naprimjer promjer stupova od 10 do 15 cm nije dovoljan za stabilnost zida građevine. Istodobno su između ukopa za stupove i zidova iskopa primijećene devijacije koje ne mogu potvrditi učvršćivanje trupaca ili greda u „žlijeb“.

Materijali dobiveni prilikom iskapanja zemunica, podaci iz pisanih izvora te etnografski materijali koje su autori prikupili u Karpatima omogućuju prijedlog drugog oblika skeletne konstrukcije zidova. Najvažnije je da su horizontalni trupci oblagali stupove izvana. Jedan od krajeva završavao je prirodnim grananjem (rogovima, roženicama), a u drugome se radilo segmentno rubljenje (Slika 6). Za pripremu trupaca za umetanje u tzv. vanjski žlijeb bila je dovoljna sjekira, čije tehničke mogućnosti odgovaraju navedenim radnjama. Isti princip gradnje zidova opisan je i u starim ukrajinskim knjigama [*Січинський*, 1925., Tablica IV, Slika 7; *Січинський*, 1925 a, Tablica XVII, XVIII]. Konstrukcija s učvršćivanjem u „vanjski žlijeb“ je univerzalna. Ona je osnova ne samo za učvršćivanje horizontalnih drva u konstrukciji zidova, nego i u gornjem dijelu kuće. To se prije svega odnosi na središnji potporni stup, koji se već u kasnom srednjem vijeku nazivao „soha ili plug“ [*Січинський*, 1925 a, Tablica XVII, XVIII], kao i na krovne grede. Povezivanja kostura krovišta provodilo se na sljedeći način: gornji dio, rogovi (roženice⁴) grede, pokriva je središnju gredu (greben), a donji se segmentnim rubom opirao o elemente bočnih uzdužnih stijena. Treba napomenuti da su čak i danas, tijekom gradnje krovova, grede spojene sa zidom polusegmentnim spojevima (segmentno rubljenje) [*Гошко*, 1987., Slika 37]. Na gredama su ostali „mini-plugovi, stupići“

---

4 *Duro Peulić*, *Konstruktivni elementi zgrada*, II. dio, Zagreb, 1980., str. 148 (op. prev.).

– u potpunosti neodsječene grane debla, kamo se umetala drvena konstrukcija. Navedena metoda nije bila stroga kada je riječ o kvaliteti građevnog materijala koji su u istraživanome području bili bukva, grab, javor, jasen i neke druge vrste listopadnog drveća, a koji se nikada nisu upotrebljavali u konstrukciji punog drvenog zida. Sličan tip greda još se donedavno upotrebljavao u konstrukciji krovova kokošinjaca u Pokutti.*⁵ Dakle mali promjer ukopa za stupove, koji ne doseže više od 10 do 15 cm, njihova udaljenost od zidova iskopa samo 5–10 cm, nepostojanje tankih stabala u blizini naselja „nizinske grupe“, kao ni specijaliziranog alata, te etnografski i pisani podaci, daju prednost samo skeletnoj konstrukciji u „vanjski žlijeb“.

Razlike među tipovima drvenih zidova kod stambeno-gospodarskih objekata unutar naselja ili čak granica cijele regije ovise prije svega o prirodi građevnog materijala koji se nabavljao u neposrednoj okolini. Gdje su rasle dovoljne količine crnogorične šume – prevladavale su zemunice s punom konstrukcijom drvenih zidova, a u područjima bjelogoričnih šuma, šumaraka i gajeva – skeletna konstrukcija u „plug“ ili u „žlijeb“. Drugim riječima, učestalost konstruktivnog tipa u bilo kojem naselju svjedoči prije svega o „bazi sirovina“ u neposrednom okruženju, a ne o kronološkim ili društvenim uzrocima.

Složeno i otvoreno ostaje pitanje gradnje krova u ranosrednjovjekovnim kućama. Mnogi stručnjaci smatraju da je krov bio drveno-zemljan. Također da su grede i kostur stanovnici najprije prekrivali suhim grančicama – zatim trskom ili slamom, a povrh toga slojem zemlje debljine 0,30–0,40 m [*Pannonopt*, 1975., str. 157–159; Тимошук, 1976., str. 58 i dr.]. Kako bi potvrdili zaključke o takvoj konstrukciji, istraživači navode posredna svjedočanstva stranih i domaćih kronika. Tako Ibn Ruste obavještava: „U njihovoj je zemlji zima tako snažna da [svaki] čovjek kopa, prema svojoj veličini, jamu pod zemljom, zatim nad njom gradi drveni, šiljasti krov, kao na hramu, a zatim ga [krov] pokriva zemljom...“ [*Ибн Русте /пријевод Калиніна/, 2009., str. 47]. Već letimičan pogled na taj prijevod pokazuje da ga se ne može shvatiti doslovno. Kao prvo, nemoguća je kombinacija koju čine šiljasti krov i zemljani pokrov, jer se pod takvim kutom on jednostavno ne prima. Kao drugo, preuveličan opis zemunice kao „jame pod zemljom“ pokazuje da Ibn Ruste*⁶ ne zna za detalje gradnje*

5 * Takav je tip greda potkraj 20. st. autor pronašao u Pokutti, u selima Potičok i Steceva u Snjatyns'koj regiji (Ivano-Frankivs'ka oblast).

6 * Abu Ali Ahmad Ibn Umar Ibn Rusta – arapski geograf perzijskoga podrijetla, živio u iranske gradu Isfahanu u 9. st. i prvjoj trećini 10. stoljeća. Autor je velikoga enciklopedijskog djela

slavenskih kuća (najvjerojatnije je podatke preuzeo iz drugih izvora) ili ima skeptičan, pejorativan stav prema Slavenima. Primjedbe se odnose i na podatke iz *Povijesti minulih godina*: „...a vojnici, popevši se na kuću, prokopali su kuću, vrh [njen] i tad Ol'berg Ratyboryč, uzevši svoj luk i napevši strijelju pogodi Itlarja ispod srca“ [*Літопис Руський*, 1989., str. 138]. Kao prvo, kroničar govori o događajima u Perejaslavu (Srednje Podnjeprovlje /Podniprov"je/), a kao drugo, posredni podaci o načinu stambene gradnje (najmanje dvosobne, nadzemnoga tipa) datiraju potkraj 11. stoljeća. Pažljivo analizirajući tekst uočava se zanimljiv i ne manje važan detalj. Događaj se odvijao na početku Siropusne nedjelje⁷, odnosno potkraj (24.) veljače, kada je sve, po pravilu, prekriveno snijegom. Stoga su vojnici prokopali snježni pokrov na vrhu kuće, a ne krov prekriven zemljom. Očito da je uzimanje pisanih izvora kao gotovih informacija o našoj regiji više nego sporno. Do sličnoga zaključka može se doći i na osnovi detaljne analize arheološkog materijala ili čak jednostavnog izračuna stvarnog opterećenja drveno-zemljanoga krova na krovni kostur, koji, prema mišljenju O. M. Pryhodnjuka, pokazuje nemogućnost korištenja sličnoga konstruktivnog rješenja. Jer ako težina 1m² krova iznosi približno 300 kg [*Приходнюк*, 1975., str. 25], takvu težinu ne mogu izdržati krov, grede i drveni kostur koji u promjeru ne doseže više od 8 do 10 cm.

Drveno-zemljani krov nije potvrđen ni na kućama koje smo istraživali. Na razini nekadašnje okolne hodne površine, u granicama ostataka umjetno povišenih zemljanih zidova te uzduž izloženosti padini, kod pojedinih kuća u Korostuvati, Stiljskom i drugim naseljima javlja se znatan sloj ugljena i pepela, a time i ostaci pougljenjenih grana (greda) i trske. Nema nikakvih tragova glinenog premaza koji bi upućivao na glineno prekrivanje, ali razlog je možda i u činjenici da su objekti nestali u požaru. Sačuvani ostaci svjedoče da su drvo, trska i slama bili osnovni i jedini materijal za gradnju krova slavenskih kuća. Na upotrebu trske upućuju i drugi posredni podaci, pa i topografija naselja. Trska je rasla u velikim količinama, a odgovarala je i osnovnim uvjetima za gradnju kuća. Dužina joj se kreće od 3 do 4 m, što odgovara dužini krova. Osim toga trska je odličan vodonepropusni materijal i toplinski izolator. U skladu s tim

---

Knjiga skupocjenih ogrlica (Kitab al-A'lak an-nafisa) iz 903–925. godine. (Ібн Рувме /prijevod Kalinina/, 2009., str. 43–50).

⁷ Siropusna nedjelja ili Bijele poklade označava, u pravoslavlju, nedjelju uoči početka uskršnjega ili velikoga posta. Naziva se Siropusnom jer se njome završava upotreba mliječnih proizvoda (op. prev.). Preuzeto s http://www.sv-jelisaveta.org.rs/holidays_alone.php?ArticleId=%20586

nije slučajno da ranosrednjovjekovni kroničari pa i i etnografske činjenice⁸ prenose da je položaj slavenskih naselja bio neraskidivo vezan uz rijeke, jezera i bare [Маврикуї /*prijevod* Кучми/, 2010., str. 96]. Možda se za pokrivanje građevina upotrebljavala i slama, što ističe O. M. Pryhodnjuk [Приходнюк, 1975., str. 25]. U zaključnom razmatranju o krovovima slavenskih kuća mogu se zabilježiti, prema našem mišljenju, najvažniji elementi. Krovovi slavenskih kuća bili su dvostrešni. Njihova osnova, odnosno drvene grede, oslanjale su se na središnju gredu i vrh uzdužnih zidova građevine. Na njih se stavljao drveni kostur koji se zatim pokrивao trskom ili slamom. Zaključci o drveno-zemljanom krovu s pravom su kritizirani, ne samo na temelju eksperimentalnih izračuna, već i njihovih ostataka u donjem sloju zemljanih iskopa zemunica, jer su istraživanja kuća sa samo jednom fazom pokazala da taj dio predstavlja prvotna ispiranja umjetno povisivanih zemljanih zidova.

Analiza arheoloških, pisanih i etnografskih izvora omogućuje identifikaciju najvažnijih osobina kuća u ukrajinskome Prykarpattju od 8. do 10. stoljeća. U to doba postojala su dva tipa kuća: zemunice sa stupovima (uglavnom u „vanjski žlijeb“) i one s punom konstrukcijom drvenih zidova koji su se na tri vijenca podizali nad razinom tla. Tip drvenoga zida nije utjecao na dimenzije niti na prostorni plan objekta. Krovovi su uvijek bili dvostrešni. Gradili su se drvenim gredama i drvenim kosturom koji se pokrивao trskom ili slamom.

Jedno od najvažnijih, a time i najslabije riješenih pitanja je unutrašnja organizacija prostora, prije svega gradnja poda. U slučajevima gdje je zemljani pod bio pokriven daščanom podnicom, nije moguće pratiti nikakve elemente unutrašnje organizacije prostora. Kada je pod bio glinen, odnosno u razini tla, površina je često prekrivena tragovima unutrašnje gradnje u obliku jama ili ukopa za stupove raznih dimenzija. Slaba očuvanost ostataka kuća te bilježenje općih karakteristika nisu pridonijeli rješavanju navedenog pitanja. Očuvani tragovi unutrašnje organizacije prostora kuća istraživače uglavnom nisu zanimali. Tek neki stručnjaci govore da su se na glinenom podu ponekad očuvali ostaci niskih klupa kraj peći namijenjenih ležaju, drvenih kreveta, klupa i dr. [Березовец, 1963., str. 157]. Tako je već na početku 1960-ih godina I. P. Rusanova primijetila: „U nekim kućama uzduž zidova, paralelno s njima, na udaljenosti od 50 do 80 cm, prolaze dodatni redovi stupića koji su vjerojatno

---

8 Mnogi su se gospodarski objekti u Prykarpattju još sredinom 20. st. pokrivali trskom.

pridrđavali klupe ili ležajeve uza zid (*Корчак VII*, kuće 4, 11, 15, 16; *Корчак IX*, kuće 3, 5–7). Rupe od mnogobrojnih, nevelikih stupova u središtu kuća, bez posebnog redoslijeda, sigurno su tragovi nožica namještaja, poput stolova i stolaca. “ [Pusanova, 1973., str. 25] Materijali koje smo dobili iskapanjima kratkotrajnih naselja ne potvrđuju samo taj zaključak, nego proširuju podatke koji (iako u općim crtama) omogućuju rekonstrukciju unutrašnjeg izgleda kuća sa sustavima osvjetljenja, grijanja te interijera u cjelini. Kao što je poznato, osnovu unutrašnjeg planiranja ranosrednjovjekovne slavenske kuće čine prije svega položaj ulaza i kamenih peći. Ovisno o njihovu međusobnom rasporedu, stručnjaci razlikuju razne varijante plana [*Pannonopt*, 1975., str. 137–139]. Doista, ulazi i kamene peći najbolje su očuvani, osnovni su element interijera, a i sustav su rasvjete i grijanja. Osim toga uvijek su tijesno povezani s orijentacijom objekta na terenu. Unatoč prilično velikom broju iskopanih kuća posljednje četvrtine 1. tisućljeća n. e., o ulazima nema općepriznatog tumačenja. I. P. Rusanova, P. A. Rappoport i drugi istraživači dodaju im i stepenice, rampe, „hodničiće“ i dr. [Pusanova, 1973., str. 25, Tablica 46–1; *Pannonopt*, 1975., str. 138, Slika 44, 45 i dr.], dakle zemljane konstruktivne elemente objekta koji su se sačuvali s vanjske strane pročelnog zida, a koji određuju njegov položaj i usmjerenje. U slučajevima kada takvih ostataka ulaza nema, V. D. Bjeljeckij, A. D. Moskaljenko i P. O. Rappoport predlagali su otkrivanje položaja ulaza prema ukopu za stupove (ili ukopima) koji se javljaju na podu kuća u blizini pročelnog zida [*Белецкий*, 1959., str. 84; *Москаленко*, 1965., str. 56; *Pannonopt*, 1975., str.138 i dr.]. Drugačije je stajalište zauzeo L. P. Myhajlyna. Objedinivši oba pristupa, odijelio je tri tipa ulaza, posljedica čega je da su se u jednom prostoru mogli javiti elementi ulaza (u najužem značenju te riječi) i konstrukcije otvora s vratima [*Михайлина*, 1997., str. 54–58]. Smatramo da je ulaz, u najširem smislu riječi, dio ispred vrata, odgovarajući prolaz do zemunice u obliku rampe ili stepenica ili otvor s vratima (u daljnjem tekstu vrata). Na taj se način to pitanje još nije razmatralo.

Arheološki ostaci upućuju na dvije varijante prostora ispred vrata. Prva varijanta, u obliku stepenica ili rampe koja probija umjetno povišenje zemljanih zidova, pronađena je u Stiljskom (vrata № 1 kuća № 2), Bukivni (kuća №№ 25, 42), Plisnes’ku (kuća №№ 10,19) [*Старчук*, 1948 a, str. 5, 15] i na drugim spomenicima regije [*Тимошук*, 1976., str. 109, Slika 49; *Михайлина*, 1997., str. 54, Slika 25–1], također i izvan njezinih granica [Pusanova, 1973., str. 25]. Gotovo su svi prolazi imali iste dimenzije – od 0.90 do 1.0 m širine, 1.0–1.2

m dužine i 0.75 m dubine. Ovisno o dubini iskopa objekta, moglo se izbrojiti jednu, dvije pa čak i tri stepenice, visine do 0.25 m i širine od 0.30 m do 0.50 m. Većinom su ih gradili u slučajevima gdje je izloženost padini bila mala ili kada ulaz nije bio smješten na suprotnoj strani od izloženosti padini. Druga varijanta prolaza su ostaci rampi, pronađeni u Korostuvati (lokalitet № 1 kuća №1) i Plisnes'ku (kuća № 2 [*Смарчук*, 1948., str. 8], te kuća № 4 – I, iskapanja 1990. godine). Širina im je dosegala približno 1 m, a dužina nije prelazila 1–1.2 m. Slične su im kuće №№ 2, 4, 5 u naselju Korčak VII. [*Русанова*, 1973., str. 25], kuća № 6 u naselju Hanska [*Рафалович*, 1963., str. 94] i kuće №№ 9, 16 u selu Drid (Rumunjska) [*Zaharia*, 1967., str. 49–51, fig. 27–28]. Analiza je pokazala da se rampe javljaju u kućama s neznatnom dubinom zemljanog iskopa ili su izložene velikom nagibu. Navedene varijante ulaza nalaze se u svim objektima, s iznimkom onih uništenih u vrijeme njihove funkcije ili kasnije. Zaključno treba naglasiti da nisu pronađene nikakve drvene konstrukcije na prostoru ispred vrata.

Ostaci vrata očuvali su se u mnogim slučajevima kao ukopi za stupove (promjera 0.10–0.15 m, dubine 0.15 m); pronađeni su na podu zemljanih iskopa na liniji pročelnog zida ili udaljenih od nje 0.20 m. Njihov položaj i razmještaj daje osnovu za rekonstrukciju približnog izgleda i pojašnjenje nekih konstruktivnih elemenata. Sačuvani ostaci pokazuju da su se vrata nalazila nasuprot peći, pritom malo pomaknuta prema jednom od uglova. Približna je širina dosegala od 0.75 m do 1.00 m, a visinu je vjerojatno određivao rast ljudi, dakle 1.65–1.90 m. Otklon jednog od stupaca od zemljanih zidova iskopa najvjerojatnije je mogao služiti kao potpora „noćne lampe ili velike čaše“ na koju su oslanjali vrata. Dublja karakterizacija ulaza nije moguća, jer drugih tragova njegove konstrukcije (osim navedenih) nema.

Na tijesnu povezanost ulaza i peći u unutrašnjoj organizaciji prostora upozorili su gotovo svi istraživači. U literaturi prevladava mišljenje da ta povezanost čini osnovu strukturnoga plana. Ovisno o njihovu međusobnom razmještaju, P. O. Rappoport razlikuje četiri tipa unutrašnje organizacije prostora slavenske kuće [*Pannonopt*, 1975., str. 138–140], među kojima je najčešći onaj gdje je peć smještena u sjeverozapadnom uglu nasuprot ulazu i izloženosti padini. Naravno, pritom se vodilo računa o konkretnim uvjetima: strmim povišenjima, gudurama, strmim obalama rijeka [*Приходнюк*, 1971., str. 26] te međusobnom razmještaju i udaljenosti od drugih građevina. U većini je slučajeva ulaz smješten na južnoj, jugoistočnoj ili jugozapadnoj

strani. Odabir padina s južnom orijentacijom za smještaj naselja pridonio je ne samo zagrijavanju vanjske strane kuća, nego i osvjetljenju njezina unutrašnjeg prostora tijekom dana. Na tu je osobitost upozorio njemački istraživač B. Krüger [*Krüger*, 1967., str.16–42]. Gradnja ulaza na strani koja je izložena padini, odnosno na južnoj strani, upućuje da je svjetlo u prostorije dolazilo kroz odškrinuta vrata. Navečer i po noći kuće su se osvjetljavale plamenom iz kamene peći. Nažalost, slaba očuvanost ostataka zemunica iz istraživanog perioda zasad onemogućava šire razjasniti sustav osvjetljenja. To se pitanje do danas gotovo nije postavljalo, jer izravnih arheoloških dokaza o razvoju ulaza nema. Stoga se s neznatnom vjerojatnošću može opisati i neke elemente sustava osvjetljenja na osnovi etnografskih podataka. U hladnoj sezoni u tu je svrhu mogao služiti prozor s daščanim kopcima, koji je, kako tvrde istraživači, bio glavni izvor svjetlosti u prostorijama kuće lokalnog stanovništva već u 18. st. [*Franko*, 1905., str. 100, ploča III–V].

Za grijanje stambenih prostora od 8. do 10. st. u ukrajinskome su Prykarpattju služile kamene peći, koje su bile izvor topline za prostoriju i mjesto za pripremanje hrane. Materijal za izradu peći bio je kamen pješčenjak. Unutarnje i vanjske stijenke bočnih i zadnjih strana gradile su se slaganjem velikih neobrađenih kamenih ploča, a prostor između njih popunjavao srednje velikim i sitnim kamenjem bez vezivnoga sredstva. Gdje se u zapuni mogu pronaći fragmenti keramičkog posuđa, željezne šljake i dr. Dužina kamenih peći doseže 1–1.30 m, a širina 0.90–1.20 m. Gornji, kupolni dio peći, gotovo je uvijek urušen. Samo se u jednom slučaju, za iskapanja kuće № 1 u Plisnes'ku (№ 4, iskapanja 1990. godine), mogao istražiti. Nad otvorom peći sačuvala se prednja strana kupole. Bila je izgrađena klinastim, vertikalnim kamenim pločama, položenima jedna uz drugu, a činile su svojevrsan luk. Zajedno s unutrašnjim stijenka bočnih i zadnjih strana on je omeđivao kupolni otvor, kamo su spuštali posude pri pripremanju jela. Umjesto prekrivanja otvora peći svodom, često su ga prekrivali čvrstim, masivnim pločama. Vanjski izgled kamenih peći bio je sličan onima od gline: kubični oblici s otvorom na prednjoj strani i otvorom na vrhu. Njihova je univerzalnost pridonijela očuvanju gotovo nepromijenjenih glavnih svojstava od 5. st. do sredine 12. st.: vanjskog izgleda, dimenzija, materijala izrade, dimenzija u odnosu na veličinu kuće i dr. Analiza istraživanih peći pokazuje da su dimenzije ložišta uvijek bile proporcionalne veličini kuće. Dimenzije iznose od 2.80 do 4.00 m², a volumen prostorija – od 18 do 28 m³, dakle jedan je kvadratni metar grijao od 6 do 8 m³ prostora

kuće. Kod promjene dimenzija građevine i kamenih peći visina potonjih ostaje nepromijenjena, približno 0.60–0.65 m. To je povezano s njihovom drugom funkcijom – pripremanjem jela. Detaljnom analizom visine kamenih peći i posuda za pripremanje hrane postalo je jasno da su te veličine međuvisne. Prosječna visina posuda za kuhanje bila je 26–30 cm, a najveće proširenje tijela posude iznosilo je 2/3 visine posude. U trenutku pripremanja jela posude su se spuštale kroz poseban otvor kupole peći, tako da je dno bilo odvojeno od prostora ložišta 40–45 cm. Upravo je na toj visini i maksimalna iskoristivost plamena u grijanim komorama. Drugim riječima, visina peći uvijek je odgovarala veličini i obliku kuhinjske posude. Takav se obrazac može pratiti i danas na etnografskom materijalu regije.

Glavna obilježja za razlikovanje varijanti planiranja istraživači vide u orijentaciji kuće, položaju ulaza i peći, dakle u elementima gradnje kuća koji čine osnovu pravilnosti. Položaj ulaza nije se odabirao slučajno. Bio je tijesno povezan ne samo sa sustavom osvjetljenja, nego i grijanja, dakle s peći i, vjerojatno, s prozorom s daščanim kopcima iza nje. Tako je od ulaza preko ložišta peći do prozora s daščanim kopcima dolazilo strujanje zraka (do otvora peći) i otpuhivalo dim iz grijane prostorije u prozor s daščanim kopcima. Najefektivnije strujanje zraka može biti samo sa strane koja je izložena padini, to jest iz južnog, jugoistočnog i jugozapadnog smjera, što upućuje na drugi obvezujući element pri smještaju ulaza. Analiza građevina potvrđuje mišljenje o utjecaju onodobnoga mikrokrajolika na orijentaciju i odabir smještaja ulaza i peći.

Unutrašnjoj organizaciji prostora slavenske kuće pripada i skupina statičnih i pokretnih predmeta sa svojim razmještajem (jame ispred peći, ležajevi, stolovi, klupe, stolci i dr.). Bez toga je nezamislivo stanovanje. Većinom su (prije svega u naseljima s više faza) tragovi rijetko sačuvani, što nije slučaj kada je riječ o kućama s jednom fazom u naseljima kratkog trajanja. Dobiveni podaci, iako nedostadni, omogućuju da se pojasne neki elementi unutrašnjeg planiranja.

Osim peći, na glinenim podovima pojedinih kuća u Stiljskom i Plisnes'ku, Bukivna, Gologirkama i drugim naseljima pronađene su i jame ispred peći. Imale su izduženi pravokutni oblik koji se približavao ovalnom obliku, dužine do 0.60 m, širine do 0.35 m i dubine do 0.40 m. U njihovu donjem dijelu vertikalne stijenke glatko prelaze u napuknuto dno. U zapunama prevladavaju ugljen i pepeo. Ponekad se mogu pronaći kosti životinja, fragmenti posuđa,

a rjeđe i cijele posude. Jame ispred peći tipična su pojava za kuće posljednje četvrtine 1. tisućljeća n. e. u Pravoberežnoj Ukrajini. Njihov položaj, način zapune i dimenzije upućuju na čuvanje pripremljene hrane.

Naznake unutrašnjeg uređenja kuće mogu se vidjeti u tragovima pojedinih njezinih dijelova, razmještaju ukopa za stupove, a osobito u konturama koje ocrtavaju. U tom je pogledu zanimljiv gornji dio klupice, pronađene u kući № 1 u Plisnes'ku (I. iskapanja 1990. godine). Lijevo od ulaza, koji je bio smješten nasuprot otvoru peći, sačuvani su njezini ostaci dužine – 0.70 m i širine – 0.35 m, s četiri rupe promjera do 0.03 m. Iako je klupa, kao i kuća u cjelini, nestala u požaru, ipak nije potpuno izgorjela. Pod pločom su otkriveni tragovi nožica u obliku klinova, promjera 0.03–0.04 m i maksimalne dužine do 0.40 m. Klupa je očigledno bila pomična i po potrebi se mogla premještati. Prilikom iskapanja kuće № 2 u selu Gorodku O. M. Pryhodnjuk je naišao na ostatke slične klupe. Naveo je da je hrastova klupa dužine 1.8 m i širine 0.5 m bila jedan od elemenata unutrašnjeg uređenja prostora [*Приходнюк*, 1975., str. 20].

Važno mjesto u interijeru kuća imale su stacionarne klupe-ležaji. U mnogim selima druge polovice 1. tisućljeća n. e. javljaju se kao povišenje, odignuto od poda i smješteno uza zid [*Русанова*, 1963, str. 43; *Аулих*, 1958., str. 52–55; *Аулих*, 1963., str. 378; *Мезенцева*, 1965., str. 24; *Раннопорт*, 1975., str. 129]. Kao primjer može poslužiti mišljenje V. V. Auliha, izneseno na temelju iskapanja kuće № 6 iz Ripneva I.: „Kraj sjevernog i zapadnog zida nalazila su se, urezana u zemljanom lesu, povišenja širine približno 1.0 m i visine 0.55–0.60 m od razine poda. Najvjerojatnije su to bili ležajevi.“ [*Аулих*, 1958., str. 52–55; *Аулих*, 1963., str. 378]. Koliko je poznato, takve klupe u Prykarpattju nisu pronađene. Umjesto toga, njihovi ostaci očuvali su se kao sustav ukopa za stupove (promjera od 0.05 m do 0.08 m i dubine od 0.08 m do 0.10 m) koji se većinom nalaze u redu, okomito na zid iskopa, udaljeni od njega od 0.60 m do 0,80 m, što čini i njihovu širinu. Udaljenost među redovima ukopa za stupove, kao i od, usporednog s njima, bližeg zida, svjedoči o njihovoj dužini koja ne prelazi 1.80–2 m. U odnosu na kamenu peć, klupe su se najčešće nalazile u suprotnome uglu kuće. Ponekad, kao što se može vidjeti u Korostuvati–3, mogle su biti smještene uza zid, ispred otvora peći. Važno je reći da promjena njihova položaja nije utjecala i na njihove dimenzije.

Jedno od središnjih mjesta u planiranju unutrašnjega prostora zauzimali su ležajevi. Na njihov mogući položaj u sredini građevine slavenskih kuća druge polovice 1. tisućljeća n. e. svojedobno je upozorila i I. P. Rusanova. Nažalost,

pretpostavke koje je iznijela nisu izazvale pozornost znanstvenika i nisu postale predmet daljnjih, detaljnijih istraživanja ili rasprava. Tek danas, kada se baza izvora temeljito popunila materijalom iskopanih kuća iz Dobrynivaca, Revnog, Korostuvate, Kodyna II. [Михайлина, 1997., str. 51–54, Slike: 15; 16 – 1, 3, 4; 19 – 1, 3; 20 – 1; 21; 23 – 1, 3, 4; 25 – 1, 2; 26 – 1, 2, 3; 27], Stiljskog, Plisnes'ka [Старчук, 1948 a, str. 1–18], Gologiraka i drugih naselja, potvrđena je istinitost zaključaka I. P. Rusanove. U navedenim objektima dobro su sačuvani tragovi donjih dijelova klupa, i to ukopa za stupove. Riječ je o ukopima koji nisu služili za konstrukciju zidova. Smještali su se u jedan ili dva paralelna reda, okomito na stražnji zid, jasno upućujući na smještaj klupe. Dvije njezine stranice bile su priljubljene uz lijevi stražnji ugao kuće, treća je doticala dužu stranu kamene peći, a četvrta se (s unutrašnje strane) ocrtavala vanjskim ukopima za stupove. Širina tog dijela iznosila je od 1.00 m do 1.30 m, a dužina je odgovarala udaljenosti od peći do ugla građevine i prosječno je iznosila 1.80–2.00 m. Visina klupa vjerojatno nije prelazila visinu peći, očuvani dio kojih iznosi 0.70–0.80 m. Kraj klupe koji je doticao peć fiksirao se stupovima tipa „plug“, na koje se stavljala poprečna greda. Nasuprotna strana imala je analogan spoj ili se umetala između horizontalnih debla drvenoga zida, što nalazimo u etnografskim izvorima [Кичук, 1987., str. 114].

Često su se ležajevi izmjenjivali s klupama-ležajevima, smještenima uzduž bočnoga zida, na što upućuje smještaj ukopa za stupove. One se svojim konstruktivnim detaljima gotovo nisu razlikovale od ležaja. Razlika je bila jedino u dimenzijama, a ponekad i u funkciji. Prostor uz zid stambenih građevina bio je pokriven stacionarnim objektima: kamenom peći, ležajem i klupama-ležajevima, koji su činili osnovu interijera. Ostatak unutrašnjega prostora – središnji dio kuće i dio prostora uz bočni zid ispred kamene peći – bili su oslobođeni stacionarnih gradnji. Tu su se mogle nalaziti prijenosne klupe, stolci, stolovi i drugo, o čemu svjedoči znatna količina raštrkanih ukopa za stupove promjera 0.03–0.05 m i dubine ne veće od 0.03 m do 0.05 m.

Za ilustraciju interijera slavenskih kuća mogu poslužiti arhaične jednodobne kuće mjesnog stanovništva. Etnolozi naglašavaju: „Istodobno s gradnjom kuće postavljali su klupe – prednju i zadnju. Prednju su smještali uzduž duge strane pročelnoga zida, a drugu uzduž bočnoga. U uglu su klupe bile međusobno pričvršćene koso ili pod pravim kutom. Ploča klupe oslanjala se na uporišta od kamenja ili okruglih 'panjeva'. Ponekad se kraj prednje klupe tijesno urezao u zid. Ploča klupe uvijek se izrađivala od masivne daske širine

0.50–0.60 m i debljine 0.08–0.12 m. Po pravilu je dužina prednje klupe dosegala do police za posude u uglu, a zadnje – do postelje. Visina klupe od 0.50 m do 0.60 m u znatnoj je mjeri ovisila o visini podprozornika, što svjedoči da je klupa u interijeru imala samo utilitarnu funkciju i po pravilu nije imala nikakvih ukrasa. Na klupi su spavali članovi obitelji, sjedeći kraj prozora, bavili su se raznim gospodarskim poslovima – popravljali cipele, šili, vezli, tkali... Uz duge klupe postojale su i kratke prijenosne klupice, koje su stavljali kraj visokih postelja, stola i sl. Imale su jednostavnu konstrukciju, na četiri, poprečno postavljene noge... U grijanim kućama bez dimnjaka za sjedenje su služili razni niski stolci načinjeni od zahtjevnog, prirodno nepravilnog drva, tzv. *rodymi stolci*. Za njihovu izradu upotrebljavali su se panjevi stabala s različitim usmjerenjem grana i korijenja, oblikom asimetrični. Kod njih gotovo i nema ravnih linija ili ploha“ [Киуук, 1987., str. 113–114].

Retrospektivna analiza dopušta, s velikom vjerojatnošću, etnološke usporedbe ležaja. U skladu s uvjerenjem etnologa „najstariji je oblik postelje u grijanim kućama bez dimnjaka karpatske regije bio povišeni ležaj od dasaka – *pil, priča, postil*’. Povišeni ležaj od dasaka zauzimao je prostor ispred stražnjeg zida i oslanjao se na četiri stupa. Poznati su i drugi oblici uporišta. Naprimjer ako se jedan kraj ležaja oslanjao na stražnju stranu peći, drugi su učvrstili u zid ili polagali na kraj klupe. Primijećen je i poseban tip ležaja kod Gucula, koji se smještao na dvije uzdužne šipke, koje su s jedne strane bile montirane u zid, a s druge u peć.“ [Киуук, 1987., str. 116]

Usporedbe u znatnoj mjeri olakšavaju definiranje izgleda unutrašnjega prostora ranosrednjovjekovne kuće, a detaljnija karakterizacija zahtijeva buduća istraživanja. Upravo kriteriji kao što su položaj, pojedini konstruktivni elementi, oblik i približne dimenzije predmeta u unutrašnjem uređenju pokazuju ispravnost metode koja se temelji na tumačenju sačuvanih ostataka ukopa za stupove ili jama ispred peći. Dijakronijske usporedbe s očuvanim dijelom materijalne kulture lokalnog stanovništva imaju važno mjesto i u definiranju konstruktivnih svojstava ranosrednjovjekovne stambene gradnje općenito. Taj se odnos može pratiti u razvoju, propadanju i gotovo potpunom nestanku arhaičnih ostataka kuće. Naprimjer zemljana povišenja zidova iskopa s vremenom su se pretvorila u trijemove oko nadzemnih stambenih i gospodarskih građevina, a kao ostatak sačuvali su se u obliku zemljanog povišenja na vanjskom dijelu podruma i podrumskih skladišta. Nadgradnja drvenih zidova nad zemljanim iskopom sačuvala se također kao ostatak, i to

u obliku triju vijenaca nad zemljanim iskopom podruma. Podatke o načinu gradnje skeletne konstrukcije u „plug“ i o načinu pripreme greda daju stare ukrajinske knjige i arhaične gradnje u Gucul'sčini i Pokutti.

Za Prykarpattje i susjedna područja na kojima su živjeli Slaveni od 8. do 10. st. karakteristične su jednodostorne zemunice s punom ili skeletnom konstrukcijom drvenih zidova. Donji dio građevine kvadratnog je oblika, najčešće površine 3.20 m×3.20 m, spušten u gornje slojeve tla na dubinu od 0.50 m do 1.60 m. Temelji drvenih zidova dosežali su pod iskopa. Njihova je prosječna visina bila 1.60–1.90 m, a ona središnjih potpornih stupova ravnala se s dužinom poprečnoga zida. Konstruktivni tip potonjih ovisio je o raspoloživu građevnom materijalu. Na njegov odabir nisu utjecale ni dimenzije iskopa niti mjesto u planiranoj strukturi naselja. Mogli su biti skeletni ili puni. Za skeletnu konstrukciju osnovno načelo učvršćivanja horizontalnih greda je element „pluga“, koji se koristio ne samo u gradnji zidova, nego i krova. Istodobno se mogla koristiti i skeletna konstrukcija u „žlijeb“. Za gradnju punih zidova primjenjivali su se različiti načini povezivanja greda: u ukopanome su ih dijelu učvršćivali jednostavnim tipom kukastog preklopa bez upuštanja, a iznad razine iskopa – na „lastin rep“ ili „oblo“. Dvostrešni se krov oslanjao na središnje potporne stupove i gornji dio drvenih zidova. Učvršćivao se gredama i drvenim kosturom, a prekrivao se materijalom poput trske ili slame. Dužina otjecanja iznosila je od 3.00 m do 3.50 m. Ulazi su se gradili nasuprot kamenim pećima ili pak s desne ili lijeve strane u obliku stepenica ili rampe, koja se urezivala u nagib padine i raščlanjivala umjetno povišenje drvenih zidova. U jednom od uglova kuće nalazila se kamena peć. Na prostoru uza zid bili su smješteni ležaj, klupice i klupe. Uz njih su se mogli nalaziti i stol i stolci. Izgled interijera bio je tijesno povezan sa sustavom osvjetljenja i grijanja, koji su imali iznimno važnu ulogu u funkcioniranju kuće.

Sporno i zapravo neriješeno pitanje je trajanje zemunica. Prema riječima D. T. Berezovca, mogle su služiti približno dvadeset godina [Березовец, 1963., str. 187], a O. M. Pryhodnjuk trajnost njihove funkcije produljuje na 40–50 godina [Приходнюк, 1980., str. 19]. Oba istraživača pogleda su zasnivali na etnološkim usporedbama, no pri takvu pristupu treba biti oprezan. Smatramo da se pouzdaniji podaci mogu dobiti iz rezultata analize dijakronijskih kompleksa koji ulaze u odgovarajuće vremenske okvire. Kao što je navedeno u prethodnom poglavlju, takvi su kompleksi otkriveni u Plisnes'ku i Bukivni. Detaljnija analiza stratigrafije objekata, načina njihovih zapuna te usporedba

dostupnih pomoćnih repera s pisanim podacima i kronološkim pokazateljima navodi na zaključak da kuća nije bila u funkciji više od 15 do 20 godina. Na to upućuju i debljina i izgled ložišta u kamenim pećima. U većini slučajeva su jednoslojni, ojačani s 0.03–0.05 m. Tek se ponekad mogu vidjeti dva ili tri ložišta odvojena slojevima sterilne zemlje kopnenoga podrijetla. Pojava više ložišta najvjerojatnije svjedoči o njihovim pregradnjama i popravcima i ne utječe bitno na trajanje funkcije objekta.

Dužina korištenja zemunica potvrđena je i posredno, rezultatima istraživanja današnjih podruma s jednakom konstrukcijom zidova i krova, a koji se nalaze u sličnim prirodno-klimatskim uvjetima. Nakon 15–20 godina korištenja zemunice postaju trošne. Najprije istrune „omotač“ zemljanog iskopa i njegov pokrov: podzemne vode neprestano vlaže dio zidova koji je spušten u iskop, a velika količina padalina, koja je i danas karakteristična za istraživanu regiju, pridonosi vlaženju prostorija u većem dijelu godine. Stoga se s velikom vjerojatnošću može ustvrditi da slavenske kuće nisu imale dugotrajnu funkciju. Gradile su se za život novostvorenih združenih obitelji i bile su osmišljene za potrebe jednog pokoljenja. Takav je pragmatizam u potpunosti odgovarao običajima i uvjetima života ranosrednjovjekovnoga doba. Kao što je pokazao eksperiment, proveden u naselju Bžezno, u tim je kućama mogla živjeti pojedinačna, zasebna obitelj s pet (šest) članova: roditelji i djeca, dakle najmanja društvena i ekonomska strukturna jedinica tadašnje zajednice [Pleinerova, 1986., str. 104–176].

Ostaci objekata pretežito se nalaze kraj kuća koje zajedno s njima čine stambeno-gospodarske komplekse. Danas se uobičajeno dijele na podzemne i nadzemne. Kao što je rečeno u drugome poglavlju, ta podjela ima tek posrednu ulogu u temeljitijoj i sustavnijoj analizi. Među znatnom količinom iskopanih objekata koji nisu služili za stanovanje, bolje su očuvani tragovi onih koji su bili ukopani ispod razine tla, a lošije – nadzemni. Prepoznati ukopne jame ili građevine pri iskapanju nije teško. Na to su već davno upozorili istraživači. Danas su poznate stotine građevina koje se međusobno razlikuju ne samo oblikom, dimenzijama ili položajem, nego i namjenom. Međutim, zbog malog broja u potpunosti iskopanih spomenika, zbog često nezadovoljavajuće očuvanosti objekata i nedostatka pokretnog materijala koji je s njima bio u neposrednoj vezi, pitanje objekata u literaturi nije dovoljno rasvijetljeno. Ipak u posljednje vrijeme oni zaokupljaju sve veću pozornost istraživača [Веремейчик, 1986., str. 30–31; Коваленко, Моця, 1992., str. 7–9; Готун, 1992., str. 13–14; Готун,

1993., str. 59–70; Готун, 1997., str. 73; Петрашенко, 1997., str. 19; Баран Я., 1997., str. 19–34; Войнаровський, 1995., str. 104–107 i dr.]

Još složenija situacija je u analizi ostataka nadzemnih građevina i pri utvrđivanju njihove funkcije. Često su sačuvane samo plitke jame ili ukopi za stupove. U trenutku prenamjene one zapravo nestaju. Zahvaljujući dobroj očuvanosti naselja kratkog trajanja iz šumovitih područja, može ih se pratiti ne samo arheološkim iskapanjima, nego i površinskim tragovima. Prvi su koraci u tom smjeru već napravljeni [Тимошук, 1990., str. 13, Slika 2–3; c. 95, Slika 35; Русанова, 1980., str. 331; Филипчук, 1996., str. 56–58]. Analiza naselja daje mogućnost da se istraže objekti koji nisu imali stambenu namjenu u okviru istraživanih razdoblja.

U selima „nizinske“ skupine prevladavaju ostaci jama i ukopanih dijelova građevina. Prije svega su to oble jame kružnog, zvonolikog ili kruškastog oblika [Тимошук, 1976., str. 59, Slika 21 – 2–6; Русанова, Тимошук, 1984., str. 37–38, Slika 26, 27; Михайлина, 1997., str. 69, Slika 33 i dr.], promjera 1.00–1.50 m i dubine 2.00 m od razine okolne hodne površine. Ukopane su u sloj zemlje ispod razine tla, što je i pridonijelo dobroj očuvanosti zidova. Na razini ondašnje okolne hodne površine nisu pronađeni nikakvi tragovi, iako pojedini istraživači vjeruju da je nadzemni dio takvih građevina mogao imati pokrov od horizontalno položenih dasaka, polukružnih nadstrešnica [Тимошук, 1976., str. 59; Русанова, Тимошук, 1984., str. 37–38], ili čak laganoga krova skeletne konstrukcije [Готун, 1993., str. 68–69, Slika 7]. Među otkrivenim pokretnim materijalom u iskopima prevladavaju ulomci posuda, a u zapunama se ponekad susreću ostaci glinena premaza, kamenje, ugljen i pepeo.

Rezultati iskapanja sela Nezvys'ke i Kodyns'ske pokazali su da su iskopi zbijeni u skupine u blizini kuća. Slična situacija ne nalazi se samo u selima Pravoberežne Ukrajine iz istoga doba (u Monastyрку, Holodivci) [Максимов, Петрашенко, 1988., str. 31–32, Slika 3, 65; Петрашенко, 1997., str. 11, Slika 3 i dr.], nego i u sljedećem, davn'orus'kom razdoblju [Серов, 1997., str. 103, Slika 42]. Nešto drugačija slika tipična je za selo Rašktiv I., gdje se ostaci iskopa nalaze uz stambene gradnje [Баран Я., 1997., str. 30, Slika 6]. U drugim selima gospodarske se jame javljaju i unutar istih [Тимошук, 1976., str. 59; Русанова, Тимошук, 1984., str. 38; Михайлина, 1997., str. 68]. Prema riječima J. V. Varana, duboke su se jame „vjerojatno koristile kao 'hladnjaci', jer su ljeti zadržavale nisku temperaturu, a zimi nisu dopuštale zamrzavanje. Plitke su jame možda služile kao zimska skladišta (kup) za povrće.“ [Баран Я., 1997.,

str. 30]. U takvu tumačenju istraživač se oslanja na rezultate peludne analize tla iz zapuna objekata. Prema riječima G. O. Paškevyč, uočena je „velika količina peludi iz porodice krstašica, kojima, osim travnatog korova, pripadaju i repa, kupus, bijela repa, uljana repica i rotkvica“ [Баран Я., 1997., str. 30].

Među opisanim objektima B. O. Tymošćuk je skrenuo pozornost na skupine jama „glineni zidovi i dno kojih su spaljeni. Većina ih je kruškolikog oblika (Slika 21–2), a dimenzije su im nešto manje od jama-podruma. To su jame koje su služile za čuvanje žita, a istraživane su u Revnom, Červonoj Dibrovi, Šyrokoj Poljani i Klokučki“ [Тимошук, 1976., str. 59].

Nešto su drugačiju namjenu imali iskopi u obliku broja osam. U granicama stambene gradnje ne susreću se tako često, a nalaze se pretežito na granicama naselja ili izvan njih. U Kodynu I, II. [Тимошук, 1990., str. 20, Slika 5], Raškovu I [Баран Я., 1997., str. 20, Slika 6] i Bukivni (ranija etapa, vrijeme transformacije „nizinske“ skupine naselja u „visinsku“) pokraj stambenih građevina javljaju se jedinstvene jame u obliku broja osam. Njihova dužina nije prelazila 1.70 m, a širina – 0.60 m. Na dubini od približno 0.30–0.50 m od ondašnje razine tla, dakle počevši od vrha iskopa, kosi su zidovi postupno prelazili u polukružno dno. Svi slični objekti bili su ukopani u vodonepropusna tla. Osnovni prateći materijal bila su koštana svrdla, klinovi (probojci, šila). Naprimjer u neposrednoj blizini zapune jame № 37 u selu Bukivni pronađena su koštana svrdla, dlijeta i nožići. Na bočnim zidovima jama i na podu ima ostataka tanina, osnovnog sastojka za obradu kože. Prema mišljenju V. N. Vojnarovskog: „Obvezni uvjet pradaвне obrade kože je visokoplastična ili čvrsta, vodonepropusna kontinentalna glina, u koju su se ukopale jame-kade za mokru obradu kože.... Jame-kade jedan su od osnovnih arheoloških artefakata vezanih uz obradu kože. One su jednodijelne, u obliku osmice ili uparenih osmica. Jame-kade u obliku osmice odgovaraju obliku kože životinja – široki, zaobljeni bokovi i uži kralježnički dio. Površina malih kada je do 2 m², velikih od 4 do 8, a ponekad i do 10 m². Osobitost je takvih jama mala dubina u odnosu na razinu tla ili pod, a iznosi od 0.4 m do 0.8 m (optimalna za rad s kožom), dva blago polukružna dijela jame u obliku osmice – na istoj razini, s niskim zemljanim prijelazom među njima.“ [Войнаровський, 1995., str. 107]. Ovaj podatak, iako ne govori najbolje o namjeni tih objekata, ne izaziva ni sumnju.

Posebnu skupinu čine zemunice kvadratnog ili pravokutnog oblika. Najčešće su imale stambenu svrhu, a ponekad su se pregrađivale i za gospodarske

potrebe. U „nizinskim“ naseljima rijetko se susreću. Nekoliko takvih građevina otkriveno je u Kodynu I. i II. (period III–A, III–B) [Русанова, Тимощук, 1984., str. 38–40], tri – u Raškovu I. [Баран Я., 1997., str. 30], četiri – u Čornivki I. [Войнаровський, 1995., str. 107], te jedna – u Čornivki II. [Русанова, 1980., str. 331].

Osnovna svojstva koja treba uvažiti pri određivanju namjene neke građevine su: mjesto u sustavu izgradnje; njezina orijentacija; unutrašnja organizacija prostora; način zapune i pokretni materijal. Zahvaljujući takvu pristupu moguće je odrediti funkciju bilo koje građevine. Među navedenim građevinama stručnjaci izdvajaju gospodarsko-skladišne te proizvodne prostorije. Funkciju jednog od objekata iz sela Kodyn II. opisuje P. Rusanova: „U tom dijelu naselja kasnije (period III–A) je bila izgrađena nova prostorija za čuvanje proizvoda (građevina 18). Ona je također imala glinene zidove s drvenim kosturom. Dimenzije prostorije bile su 5.2 m×4.9 m. U podu, po središnjoj osi građevine, iskopane su tri jame-podruma. Najveća među njima imala je promjer 1.9 m i širila se do 2.3 m; njezina dubina, u odnosu na razinu tla, iznosila je 0.85 m. Jame su zasigurno imale poklopce, a jedna od njih je na vrhu pokrivena kamenim pločama” (Slika 27) [Русанова, Тимощук, 1984., str. 38]. Na sličnu funkciju građevina iz Raškova I. upućuje J. V. Baran, naglašavajući da se osim gospodarskih produkata čuvao i inventar [Баран Я., 1997., str. 30].

Druga je skupina predstavljena ostacima proizvodnih građevina za obradu metala, kože ili za neki drugi zanat. Najbrojniji su (od onoga što su istraživači mogli otkriti) ostaci radionica za željezo. Tipičan primjer mogla bi biti građevina № 2 iz naselja Čornivka II. Nalazila se kraj kompleksa aglomerativnih peći. Dimenzije su joj bile nešto veće od kuća i dosezale su 4.20 m dužine, 3.70 m širine i 0.60 m dubine. Kamena je peć bila na granici kamenom popločenog mjesta za rad. U zapuni, ali i na površini potonje, pronađena je željezna troska. Sve to upućuje na obradu metala. Više argumenata koji idu u prilog radionica za željezo u selima „nizinske“ skupine navode istraživači Kodyna I. i II.: „Građevina 19 – poluzemunica velikih dimenzija (6.6 m×4.3 m). U njezinim uglovima, uzduž zidova, stajali su stupovi na koje su se oslanjali zidovi i krov prostorije. U blizini sjevernog zida stajala je peć, izgrađena od velikoga kamenja i ploča (dimenzija 50 cm×40 cm), koja je s desne strane otvora peći činila horizontalnu platformu. Na kamenim su pločama pronađeni tragovi malih rezova, koji su moguća posljedica kovanja metala. Uz bok peći nalazilo

se ognjište s ložištem od nepečene opeke. Pod radionice prekriven je ugljenom i posipan pijeskom. U građevini je pronađeno mnogo kosti životinja i krhotina posuda. Neuobičajena svojom veličinom, položajem peći, radnim prostorom, ognjištem i velikim brojem ulaza ta je građevina zasigurno služila proizvodnji” (Tablica 9, 3; Slika 28, 2) [*Русанова, Тимошук, 1984., str. 40*].

Drugačiju funkciju imale su četiri građevine iz sela Čornivka I. Prema svjedočenju istraživača V. M. Vojanarovs’kog, „njihove su dimenzije znatno (ponekad i po redu) veće od dimenzija kuća. Konstrukcija zidova i krovista laka je, skeletna, bez središnjega potpornog stupa, što je oslobodilo unutrašnji prostor građevine isključivo za potrebe proizvodnje. Osim jama-kada te radne platforme, u radionici je potvrđeno postojanje od jednog do tri izvora topline – peći, ognjišta.“ [*Войнаровський, 2000., str. 72–73*] U svim je objektima, bez iznimke, pronađena velika količina koštanih svrdla, dljeteta i nožića te ostalog alata koji je služio za obradu kože.

Daleko je to od potpune karakterizacije funkcije objekata gospodarsko-proizvodne namjene. Smatramo da je među njima bilo i drugih vrsta radionica, a posebno onih keramičkih. Daljnji će istraživački rad proširiti bazu izvora i obogatiti znanje o njihovim različitim vrstama.

U selima, pripisanim II. periodu, bitno se smanjuje broj jama-podruma za čuvanje proizvoda. Umjesto njih, povećava se broj jama-radionica, ukopanih i nadzemnih gospodarskih građevina različitih funkcija.

Analizirat ćemo najprije jame proizvodne namjene u Bukivni. U granicama naseljenog područja sela, nalazi se nekoliko takvih jama. Jedna od njih je pravokutni iskop dužine 2.00 m, širine 0.80 m i dubine (u odnosu na ondašnju razinu tla) 0.35 m. Imala je vertikalne zidove i horizontalno dno. Na podu su dobro očuvani ukopi za stupove promjera 0.07 m i dubine 0.10 m, a također i dva (donji i gornji) kamena žrvnja, što dokazuje da su to ostaci prostorije u kojoj se nalazio ručni mlin.

Tijekom iduće faze razvoja sela, na drugoj lokaciji, ali unutar istoga područja, postojao je kompleks za obradu kože. Na to upućuju oblik, konstruktivni elementi građevine i u njima pronađeni pokretni materijal. Jama-kada № 37, u obliku broja osam, služila je za namakanje sirovine, a druga (№ 41), koja se nalazila pored nje – za daljnju obradu koža. Bila je kvadratnog oblika, dimenzija 5,00 m×1,50 m×0,60 m. Tri zida jame bila su vertikalna, a četvrti (istočni) nakošen i obložen kamenim pločama. U sjevernome dijelu, na malom zemljanom povišenju, nalazilo se otvoreno ognjište. Među nalazima na

podu, u zapuni i pored nje, u razini nekadašnje razine tla, ležala su dlijeta, svrdla i nožići – alat za štavljenje kože. Moguće je da su obje jame bile prekrivene lakim nadstrešnicama, tragovi kojih su, u obliku ukopa za stupove, kasnije uništeni.

Za potrebe proizvodnje, prije svega obrade metala, služila je naknadno pregrađena zemunica 42. U njoj je oko kamene peći bila kamena platforma za rad, koja je zauzimala gotovo trećinu prostora, a u podu je iskopana mala, kružna jama. Na kamenju su pronađeni tragovi kovanja metala. U donjem dijelu zapune iskopa nađeni su ulomci posuda, kosti životinja i fragmenti željezne troske. Sva ta obilježja nesumnjivo potvrđuju proizvodnu funkciju građevine.

Građevina sličnog oblika, konstruktivnih elemenata, položaja i pronađenoga pokretnog materijala bilo je i u drugim selima. Nekad su se smještale u blizini kuća, a često su bile proizvodni kompleksi koji su se iznosili na granicu naselja ili čak izvan nje. Primjer su zanatska naselja u Dobrynivcima [Тимошук, 1976., str. 110–115] i Rudnykima [Цигилик, 1981., str. 318–319; Цигилик, 1998., str. 39–48], kao i površinski tragovi radionica te mjesta za iskapanje gline (rudnika, kamenoloma) u Korostuvati. Prema B. O. Tymoščuku, na dobrynivskom gradištu pronađeno je devet zanatskih radionica, većinu kojih povezuje s vrućom obradom metala [Тимошук, 1976., str. 110–111]. Utvrđeno je i da su građevine različitih tipova. Njihova koncentracija navela je istraživača da to naselje smatra zanatskim središtem. Osobito je važan proizvodni kompleks iz 10. st. kraj sela Rudnyki na L'vivščini. Nalazi se na desnoj obali Dnjestra, 10 km od središta stiljskoga „gnijezda“ naselja. Usput treba podsjetiti da je u Stiljskome u to doba postojalo gradište kratkog trajanja, veličine oko 250 ha. Tijekom trogodišnjih istraživanja V. M. Cygylyk je u Rudnykima otkrio devet građevina i dvadeset peći za taljenje željeza. Potpunu sliku objekata daje opis građevine III.: „Ovo je također bila prostorija ukopana u ilovasto tlo, nepravilnog ovalnog oblika površine 2.1 m×3.1 m, dužim stranama usmjerena na sjever–jug. Zidovi su joj vertikalni, a ravno zemljano dno ukopano je 1.1 m ispod današnje razine tla. Na istočnome zidu strukture nalazile su se, smještene jedna do druge, dvije peći za taljenje željeza. Bile su oblikovane od ilovače, a samo su bočne stijenke bile obložene glinom. Grotla peći bila su cilindričnog oblika s lagano zaobljenim dnom. U gornjem dijelu stijenke peći su se naglo sužavale, čineći krov s vertikalno postavljenim otvorom. Promjer grotla bio je 0.4 m, visina – 0.48 m, promjer otvora – 0.18

m, a visina je iznosila 0.25 m. Od dna peći do središta građevine prolazile su puhalice s dovodima zraka promjera 0,2 m i 0.16 m. Stijenke peći i puhalice s dovodima zraka spaljene su do crvene boje, dok su krovovi i vertikalni otvori bili prekriveni metalnom troskom. Peći su bile popunjene zemljom pomiješanom s pepelom, a na dnu i komadićima šljake. Znatna količina troske pronađena je i na podu građevine.“ [Циглик, 1998., str. 41–43, Slika 1] Istraživač ne daje nikakve podatke o konstrukciji građevina ili općenito o njihovom obliku. Ovisno o funkciji proizvodne građevine, osnovu konstrukcije mogao je činiti lagani kostur sa skeletnim ili punim tipom zida.

Važnije podatke o nadzemnim građevinama gospodarske namjene dobili smo primjenom geodetskih, topografskih i mikrostratigrafskih metoda prilikom istraživanja „zatvorenih“ kompleksa kratkog trajanja u Revnom [Тимошук, 1990., str. 89.], Korostuvati i Stiljskom. Namjera je sinteze identificirati ostatke nadzemnih gospodarskih građevina prije iskapanja i proučiti ih uz pomoć stacionarnih istraživanja. One su se očuvale uz stambene objekte. Njihovi današnji ostaci jedva su primjetne, zemljom poravnane platforme širine 1.50–4.00 m i dužine 6.00–7.00 m. Nalazeći se na području s neznatnim nagibom, površinski tragovi takvih građevina ponekad su ocrtani minijaturnim brežuljcima, zbog čega ih i nije uvijek moguće dokumentirati prije iskapanja. U slučajevima kad je niveliranje poda građevine bilo nužno (torovi za držanje stoke krupnog i sitnog zuba), površinski su se tragovi dobro očuvali, a ako nije bilo potrebe (skladišta i dr.) – njihov položaj i dimenzije mogu se utvrditi samo stacionarnim istraživanjima. Za ilustraciju mogu poslužiti sljedeće skupine objekata.

Gospodarska građevina № 2, površine 2.90 m×5.90 m (objekt № 26 – Stiljski kompleks), nalazila se na sjeveroistočnome dijelu posjeda № 1a i uzdužnim ga je zidovima, čini se, omeđivala. Orijeantirana je, prema stranama svijeta, uzduž padine. Na dubini od 0.10 m do 0.20 m ispod današnje razine tla pronađena je plitka jama (0.10–0.15 m), popunjena slojem crnog, humusnog tla,⁹ s unutrašnje strane premazana glinom s ostacima drva, slame i žitarica, kao što su pšenica, ječam i zob. Unatoč činjenici da je pod prostorije bio niveliran, kosina poda odgovara nagibu padine. Istodobno, postavši prezasićen

9 *Slična se zapuna ne susreće tako često. Prirodu njezina podrijetla pomogao je objasniti jedan slučaj. U trenutku istraživanja sela iz 10–11. st. na rubu davnoga Bus'ka (ur. Lipyboky), koje je potkraj 19. st. bilo izgrađeno štalama, otkriveno je da na mjestima dugotrajnoga skladištenja gnojiva zemlja dobiva crnu boju i postaje prezasićena amonijakom.

amonijakom, dobio je i crno obojenje. Budući da nema tragova ukopa za stupove, kako u središtu tako i izvan iskopa jame, riječ je o punom tipu drvenih zidova. U jugoistočnome uglu građevine sačuvani su ostaci ulaza širine 1.00 m. Izgledao je kao rampa, orijentirana prema dvorištu. Sve navedeno, kao i smještaj prostorija, upućuje da je riječ o štali. Slične su građevine otkrivene ne samo u Stiljskom, nego i u Korostuvati, Sadgori (ur. Červona Glyna) i Revnom [Тимошук, 1990., str. 89, Slika 33], dakle u naseljima kratkog trajanja gdje su se obavljala površinska iskapanja.

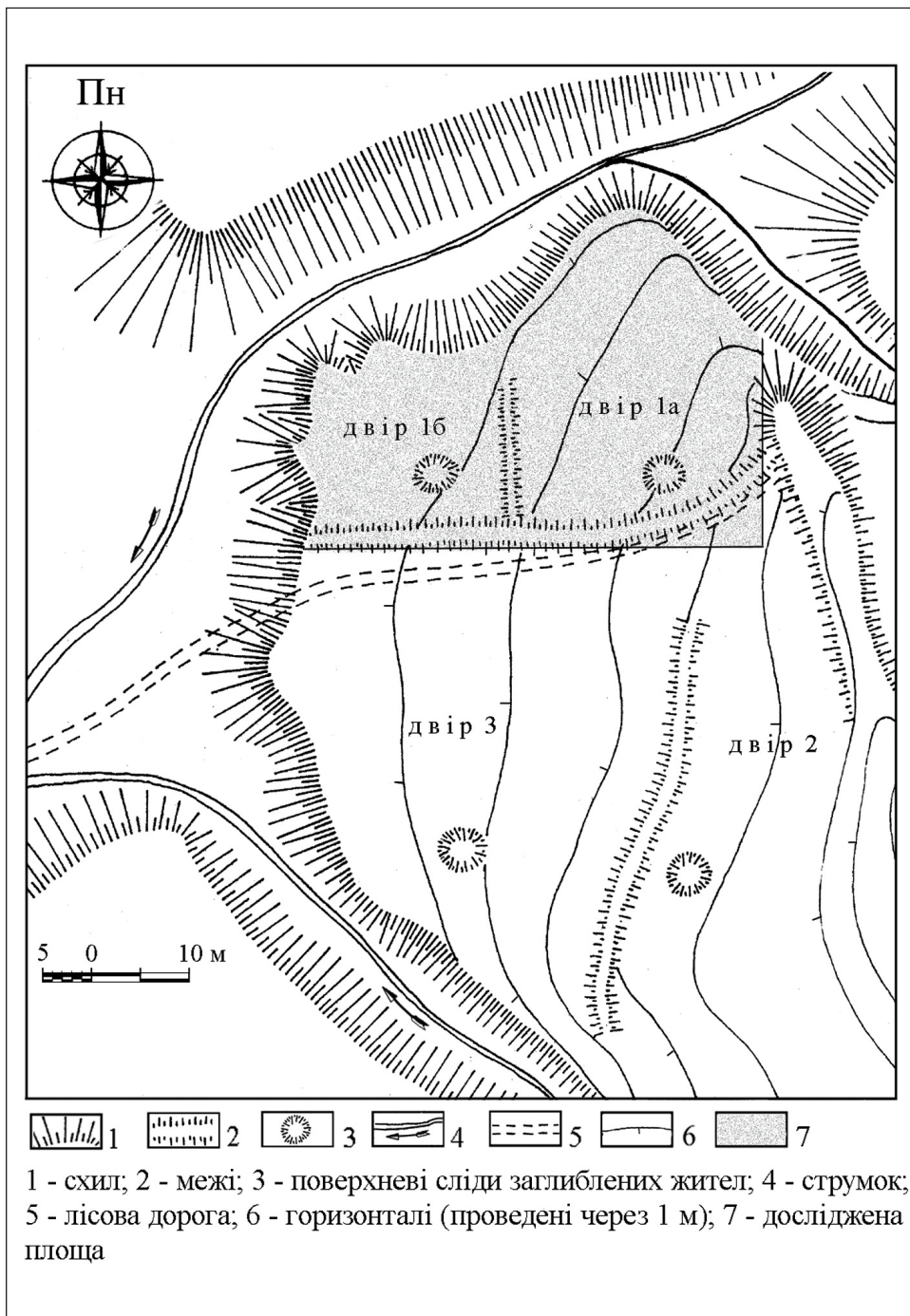
Nešto drugačija obilježja imaju nadzemni objekti gospodarske namjene, smješteni u istom redu s kućom № 1 u naselju Korostuvata–3 (Slika 11). Njihovi su se ostaci sačuvali u obliku pravokutnih platformi, prošaranih (0.01–0.02 m) crnim humusom i omeđenih ukopima za stupove. Upisani su obrisi umjetno odijeljene terase. Budući da osim ulomaka keramike ostali pokretni nalazi ovdje gotovo i ne postoje, teško je suditi o funkciji tih građevina. Možda su služile kao skladišne prostorije. Objekti slične namjene, gdje niveliranje poda nije imalo bitnu ulogu, pronađeni su i u ostalim stambeno-gospodarskim kompleksima Korostuvate, Stiljskog i Revnog [Тимошук, 1990., str. 89, Slika 33].

Pojavom utvrđenih naselja javljaju se i nove vrste nadzemnih građevina. Položaj, oblik konstrukcije i pokretni nalazi omogućuju da se izdvoje nadzemne građevine javne namjene, tzv. kuće-kontyne¹⁰ i prateće obrambene građevine.

Detaljan opis tih i drugih vrsta objekata utvrđenih naselja i sela posljednje četvrtine 1. tisućljeća n. e. donosi II. poglavlje, a one povezane s kulturnom namjenom (ritualna brdašca, žrtvene jame, hramovi, mjesta ceremonija i dr.) – opisali su B. O. Tymoščuk i I. P. Rusanova [Тимошук, Русанова, 1983., str. 161–173; Тимошук, 1990., str. 179].

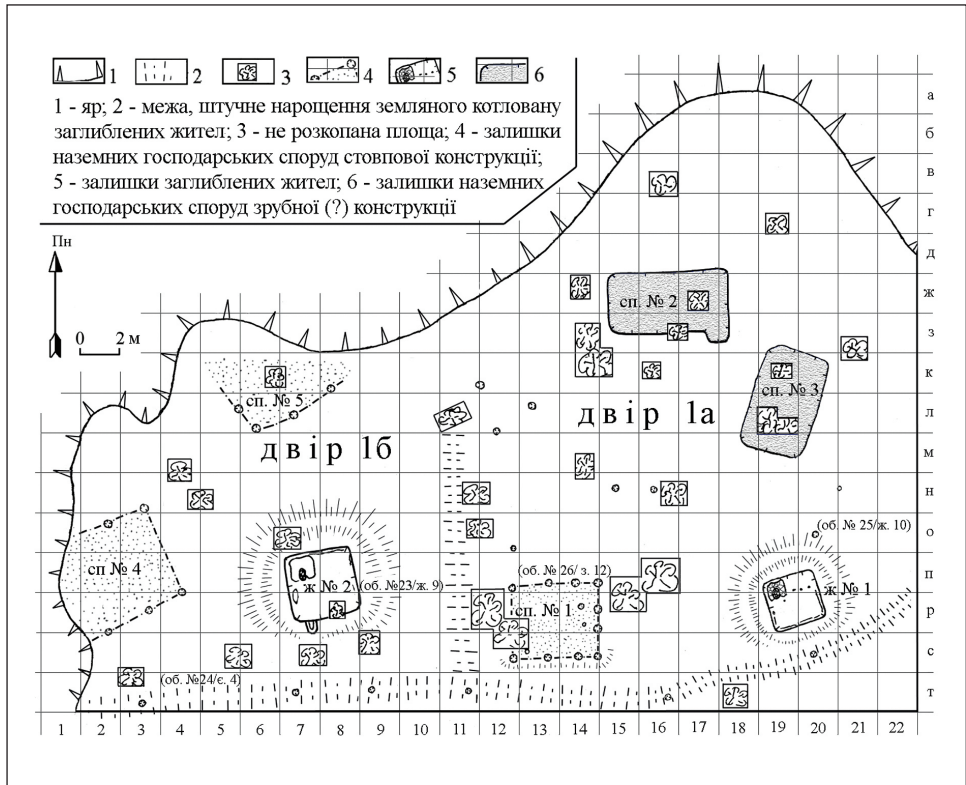
---

10 Kontyna – hram (op. prev.). Preuzeto iz: *Словарь української мови*. В 4-х томах. Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1958., том 2, стр. 279.

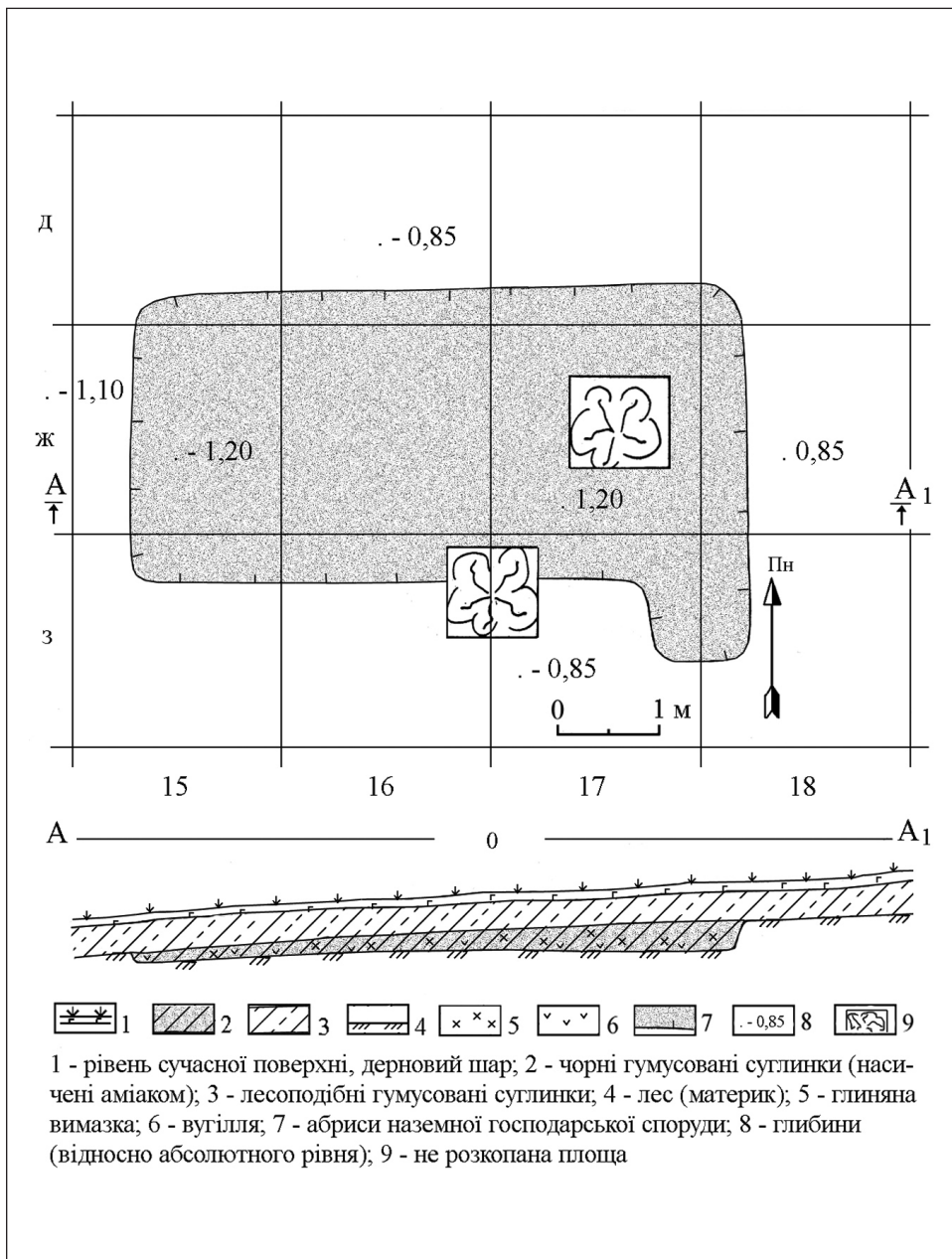

Slika 8. Stiljsko (ur. Zatinok). Geodetsko-topografski plan posjeda 1–3 prema površinskim tragovima

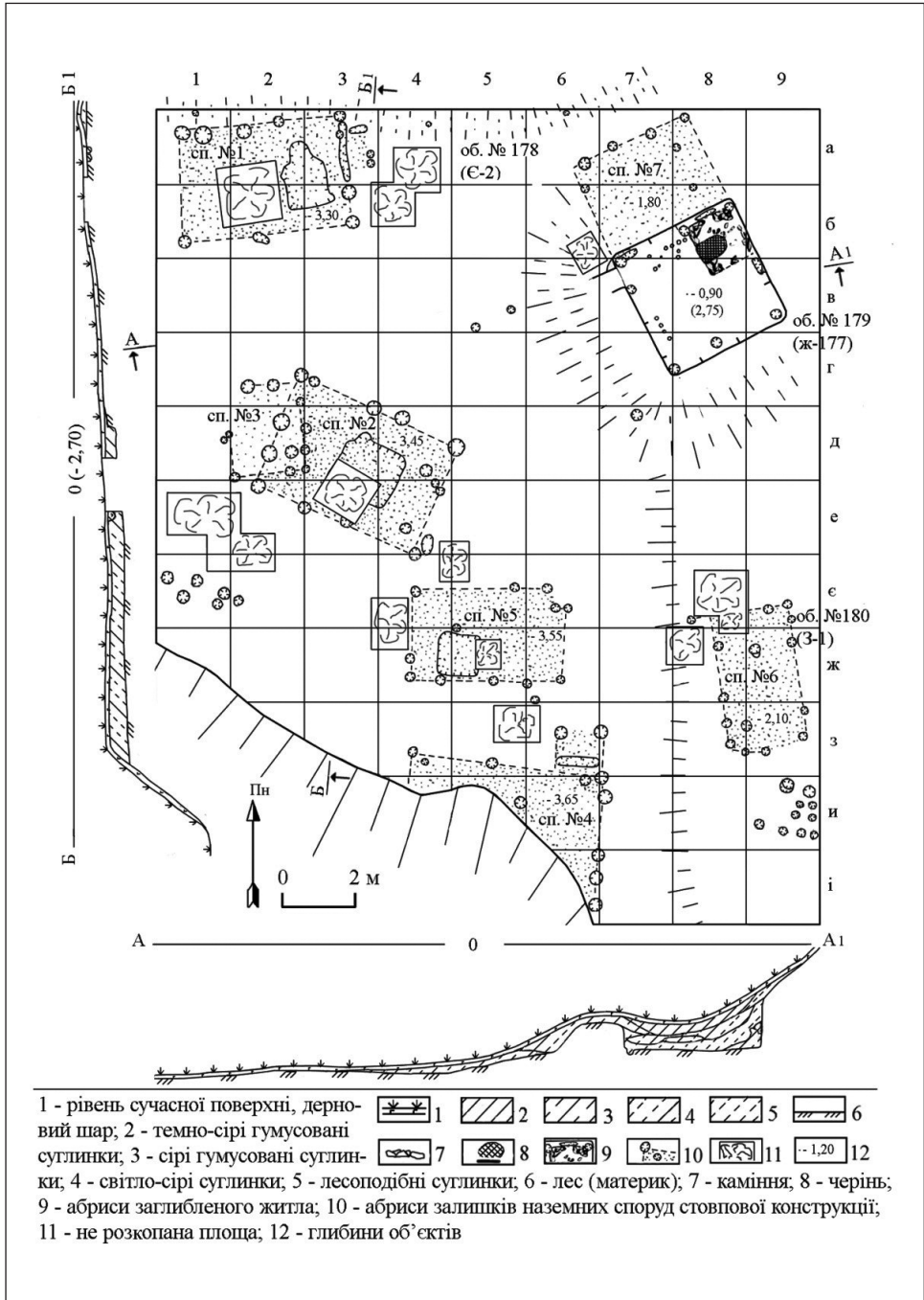

Слика 9. Stiljsko (ur. Zatinok). План посједја 1а і 1б

Слика 10. Stiljsko (ur. Zatinok). Tlocrt i presjek nadzemne gospodarske gradevine № 2. Posjed 1a

Слика 11. Korostuvata-3. (ur. Zahatnyšče). Tlocrt i presjeci ukopane građevine i nadzemnih građevina s lokaliteta № 1

Završavajući pregled objekata koji nisu imali stambenu namjenu, potrebno je imati na umu najznačajnije, prema našem mišljenju, elemente: tijekom posljednje četvrtine 1. tisućljeća n. e. u naseljima ukrajinskoga Prykarpattja postojale su ukopane i nadzemne građevine gospodarsko-proizvodne namjene. U selima „nizinske“ skupine prevladavale su jame-podrumi, jame-kade za obradu kože, radionice za željezo i peći. Drugi period, kojemu pripadaju „visinske“ skupine naselja, karakterizira znatno smanjenje broja jami-podruma, poboljšanje postojećih i pojava novih gospodarskih i proizvodnih građevina, kojima treba dodati ručne mlinove, skladišne prostorije, štale, nadzemne građevine s podrumima, *kontyne*, obrambene tornjeve, kule i dr. Istodobno se javlja veća koncentracija proizvodnih objekata, kao i cijelih proizvodnih kompleksa u naseljima, na njihovim granicama, pa čak i iza granica naseljenog teritorija. Ovisno o funkciji proizvodnih građevina, osnova je konstrukcije mogao biti lagani kostur sa skeletnim ili punim tipom zida.

Gradnja naselja ima važno mjesto u njihovoj karakterizaciji. Analiza međusobnog smještaja stambenih, gospodarskih i javnih građevina proizvela je sažete izvještaje, iako su oni preslikavali stvarno stanje. G. B. Fedorov je ustanovio da se u naseljima 9.–11. stoljeća Jekimuci i Alčedar proizvodni kompleksi smještaju na prostor okružen kućama iz istoga doba [*Федоров*, 1966., str. 273]. Prema mišljenju V. O. Petrašenko „... planiranje naselja je prije svega ovisilo o topografskom smještaju (Slika 65). Kuće i gospodarske građevine su se smještale u tri reda uzduž duže strane parcele. Razmak između kuća bio je različit: od 4 m do 12 m. Pritom neke građevine stoje odvojeno, a druge čine skupine. Istraživane jame-podrumi za čuvanje žita izolirane su od kuća (kompleks na kraju gradišta)“ [*Максимов, Петрашенко*, 1988., str. 81]. Osobito značenje planiranju dao je B. O. Tymošćuk. Prema rezultatima istraživanja naselja očuvanih u površinskim tragovima razvio je čak i društvenu tipologiju [*Тимошук*, 1990., str. 14–29]. Suprotno je mišljenje o raspršenoj gradnji sela [*Пуер*, 1992., str. 49–51]. Osobito je zanimljiva pretpostavka J. V. Barana, koji kroz planiranje sela (koje se bez sumnje može pripisati „nizinskoj“ skupini) istražuje rodbinske odnose stanovnika [*Баран Я.*, 1997., str. 176–179; *Баран Я.*, 2004., str. 10–27]. Na temelju našeg materijala to još nije moguće potvrditi, jer: granice među dijakronijskim kompleksima utvrdili smo pomoću mikrostratigrafskih mjerenja sa stajališta teorije formiranja kulturnog sloja, a u Raškovu I. koristile su se nešto drugačije metode; raspoložemo podacima iz naselja velike iskopane (više od 1000 m²), ali za to očito nedovoljne površine;

većina spomenika (Plisnes'k, Bukivna, Stiljsko) pripada drugoj fazi funkcije istraživanih kuća i njihova planska struktura odražava proces uništavanja odnosa širih srodničkih skupina.

Prije prelaska na analizu planske strukture naselja ove regije, razmotrit ćemo zaključke koji proizlaze iz primijenjenih istraživačkih metoda:

- 1.) naselja u više faza, čiji slojevi nisu razdijeljeni, ne mogu biti temelj prosudbama o tipu građevine;
- 2.) na izgradnju naseljenih područja utjecali su: veličina naselja, topografski uvjeti, vrsta zanimanja njegovih stanovnika i dr.;
- 3.) planska struktura, koja se susreće na tom ili nekom drugom pronađenom lokalitetu, odražava samo jednu zajedničku karakteristiku strukture spomenika.

S obzirom na to, dijametralno suprotni stavovi o tom problemu B. O. Tymoščuka i J. G. Ryjera, a u znatnoj mjeri i J. V. Barana, čine se pretjeranima. Zaključak o nesustavnom, kaotičnom planiranju najvjerojatnije nije točan i proizlazi iz dijakronijskih kompleksa koji nisu raščlanjeni. Slična se primjedba odnosi i na pristup B. O. Tymoščuka u prepoznavanju različitih tipova sela, jer sva sela koja je istraživao, a tim više ni pojedini njihovi dijelovi, nisu jednofazna; s time se na teoretskoj razini složio i sam istraživač [Тимошук, 1990., str. 12], no u praksi je to ignorirao. U skladu s time podjela tipova planske strukture: „1.) posebnosti grupiranja kuća, gospodarskih i proizvodnih građevina, pojava prostora za zajedničko korištenje – dvorišta, zasebnih imanja i dr.; 2) zajednički prostor, broj kuća i ostalih građevina iz istoga doba; 3) položaj sela u „gnijezdu“ naselja, njihov odnos prema središtu zajednice ili pak nekom drugom središtu“ [Тимошук, 1990., str. 21, Slika 7; str. 24, Slika 8; str. 154, 157, Slika 50– B, D i dr.] posve je točna. Smatramo da ta podjela može služiti ne samo za utvrđivanje različitih tipova sela, nego i različitih tipova njihove izgradnje. To potvrđuju sljedeće činjenice: kao prvo, razlika između I. i II. sela, koja je B. O. Tymoščuk umjetno podijelio na dva tipa (II. i III.), samo je u dimenzijama (Šyrokopoljans'ke, Malokučurivs'ke i ostala gnijezda-naselja) [Тимошук, 1990., str. 21–24], a kao drugo, granična sela u malokučurivs'kome, korostuvats'kome, verhn'ostanivec'kom i drugim gnijezdima-naseljima teritorijalno se i strukturno ugledaju na jedno veliko naselje, a ne na nekoliko tipova, kako tvrdi istraživač.

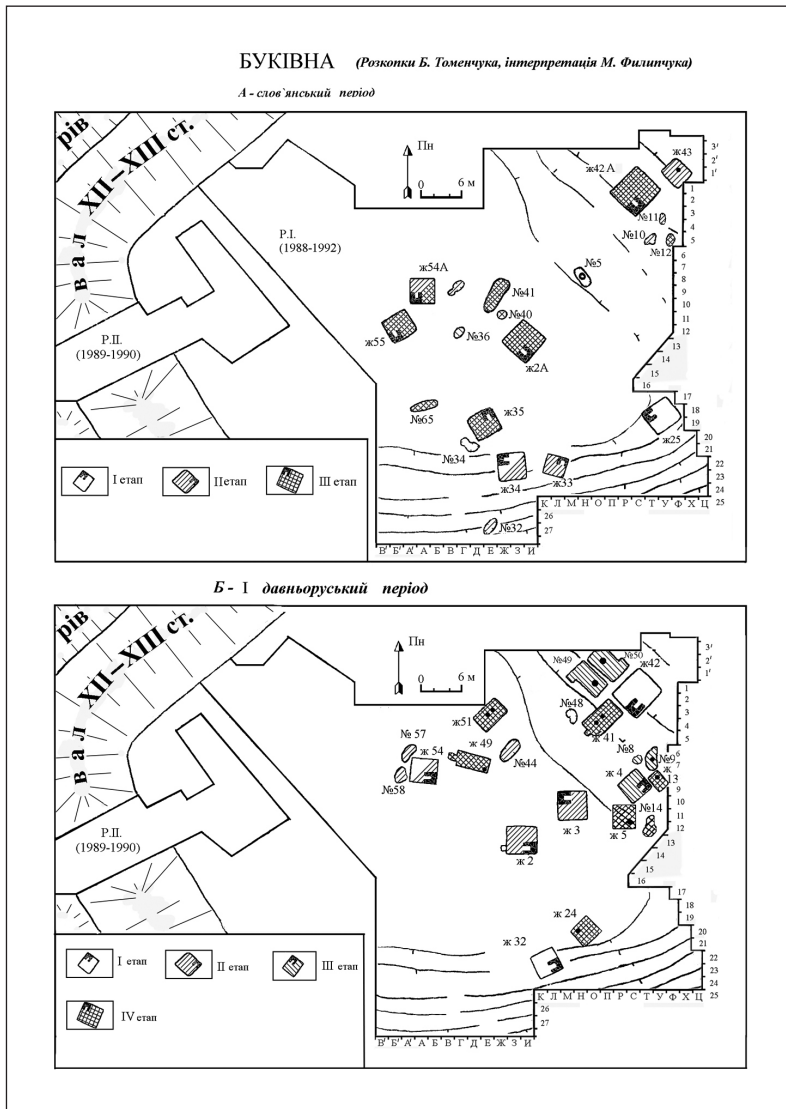
Uvjereni smo da sadašnja baza izvora ne rješava u potpunosti taj problem, unatoč činjenici da su dva sela posljednje četvrtine 1. tisućljeća n. e. u Prykarpattju u potpunosti iskopana, četiri većim dijelom, a njih više od šezdeset

predstavljeno je površinskim tragovima naselja kratkog trajanja. Međutim već sada se mogu izvesti neki zaključci o njihovoj planskoj strukturi.

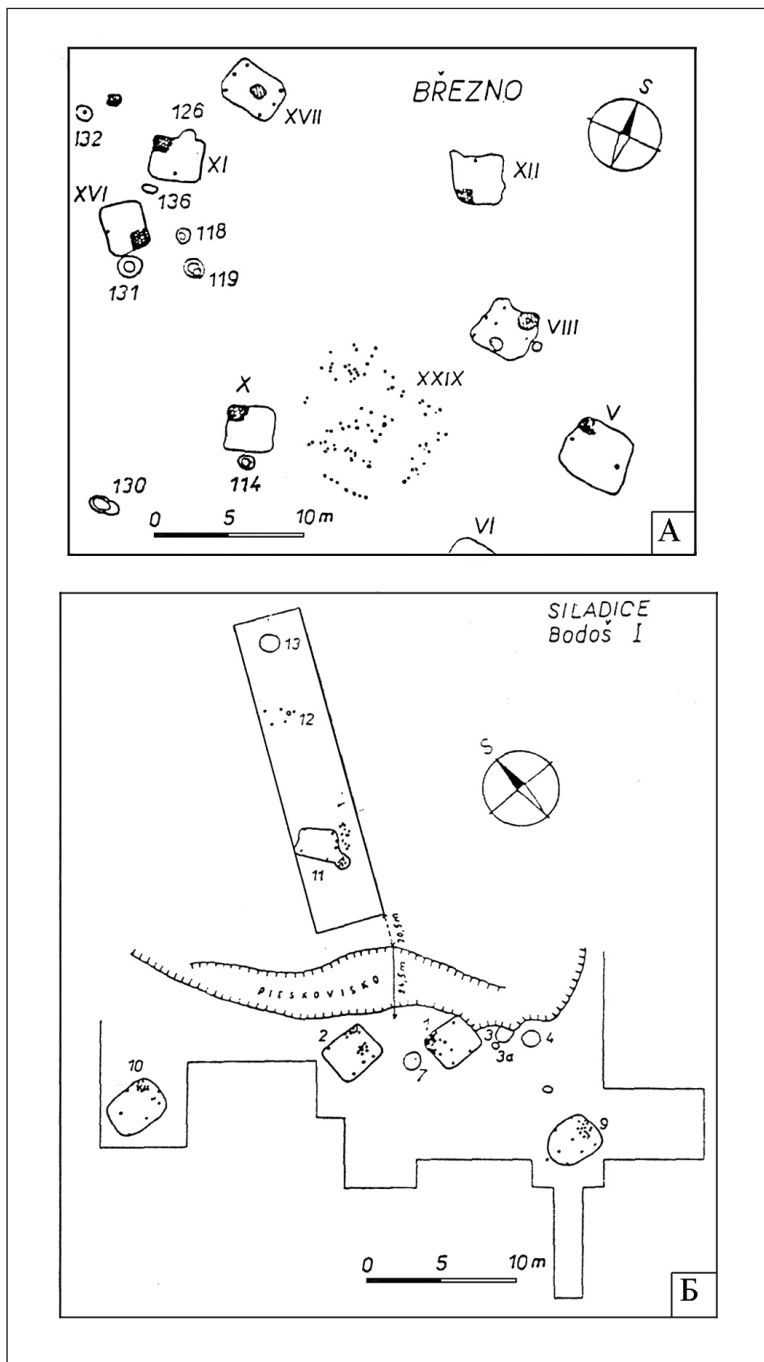
Tijekom prvog perioda prevladava „nizinska“ skupina naselja, koju čine isključivo neutvrđena sela koja zauzimaju prvi red velikih riječnih (Dnjestra, Pruta, Sireta) terasa. Oblikom, dimenzijama i sustavom izgradnje ne razlikuju se mnogo od sela prethodnog perioda – završnih etapa praške kulture, jer se istodobno i odnose na obje kulture. To su površinom nevelika (1–2 ha) sela, s 15–20 objekata iz istoga doba, uključujući i 10 stambenih. Dio takva sela otkriven je u Nezvys'kom. To barem djelomično pojašnjava izgradnju tijekom drugog perioda. U ranoj fazi te etape, kuće №№ 4, 11, 13 grupiraju se uz jame gospodarske namjene №№ 11, 13, 15, 21, a u kasnijoj su fazi skupine kuća №№ 6, 10, 10a, 11a, 12, 14, 15 smještene polukružno, oko jama gospodarske namjene №№ 22, 25, 26, 27, 33. Takav se tip planiranja susreće i u selima Kodyn II. (period III–A, III–B) [*Русанова, Тимошук, 1984., str. 71, Tablica 10; str. 72, Tablica 11*], Raškov III. [*Baran Я., 1986., str. 76, abb. I*], dakle na spomenicima koji pripadaju „nizinskoj“ skupini. Kao što je rečeno, B. O. Tymošćuk takvu izgradnju smatra drugim tipom sela. Smatramo da je to, kako u statici tako i u dinamici, tek jedna od podvrsta tog ili nekog drugog naselja.

Uz navedeni tip planiranja, u selima toga perioda (Kodyn I. i II., Raškov I.), javlja se i novi (II.) tip izgradnje sa smještajem stambenih građevina u male skupine od tri do pet. Njihova je prosječna međusobna udaljenost u skupini od 4 m do 10–15 m, a među skupinama od 25 m do 40 m. Valja napomenuti da u pojedinim slučajevima slično razmještanje kuća odgovara I. tipu izgradnje, kada su skupine stambenih građevina razasute oko javnih površina izgrađenih ili neizgrađenih gospodarskim objektima. U skladu s time, osnovu za II. tip planiranja sela čini smještaj pojedinih gospodarsko-proizvodnih jama u neposrednoj blizini te ili neke druge skupine. Može se pretpostaviti da je grupiranje kuća s odvojenim gospodarskim objektima vremenski nešto kasnija pojava nego grupiranje kuća uokolo objekata (jama) i prostora javne namjene. Jedan od primjera toga tipa planska je struktura iskopanog dijela sela Bukivna, koje pripada kraju I. i početku II. perioda te obilježava prijelaz iz „nizinske“ u „visinsku“ skupinu naselja. Tu su, uz grupirane stambene, smješteni i gospodarski objekti različite namjene: jame za proizvodnju s kamenim platformama i ognjištima (jame № 41, 56, 57 i dr.); ostaci ručnoga mlina (jama № 5); jame-kade za obradu kože stoke sitnog zuba (№№ 33, 34, 35, 37) i dr. (Slika 12). Tragovi građevina nadzemnoga tipa nisu pronađeni,

што се може објаснити и каснијим честим преградњама. Не мислимо да их уопће није било. Сличан тип градње сусреће се не само у границама ширења истраживаних кућа, него и у селима сусједних регија, насељених Славенима: Бџезно, Силадике, Кљуџов [Dostal, 1974., стр. 9–17] (Слика 65 – А, Б; 67), Буков-Тиока [Comşa, 1978., стр. 12–15, 16–41, Слика 4] (Слика 66), Дриду [Zaharia, 1967., стр. 219–222, Pl. I] и др.

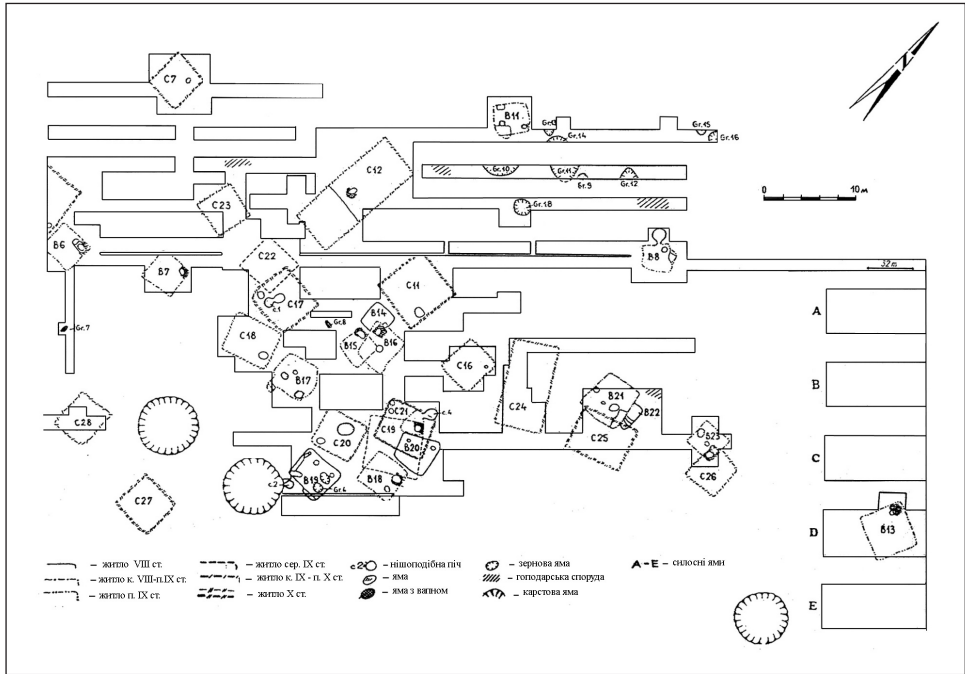

Слика 12. Буковна. Структурни план истраженога дијела села

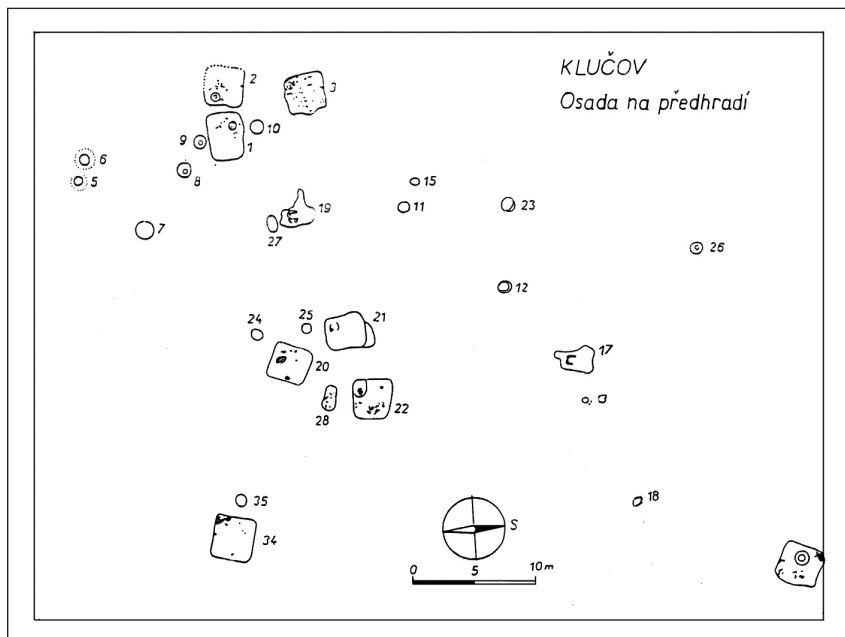

Slika 13. A – Strukturni plan istraženoga dijela sela Březno (prema I. Pleinerovoj)
 B – Strukturni plan istraženoga dijela sela Siladice (prema D. Bialekovoj)

Slika 14. Strukturni plan istraženoga dijela sela Bukov-Tioka (prema M. Komšoj)

Slika 15. Strukturni plan istraženoga dijela sela Ključov (prema J. Kudrnáču)

„Visinsku“ skupinu naselja, koju obilježavaju drugačiji topografski uvjeti, predstavljaju ne samo sela, nego i utvrđena naselja. Proces nastanka i funkcioniranja potonjih uvjetovao je promjene u sustavu međusobnog smještaja naselja i u njihovoj planskoj strukturi.

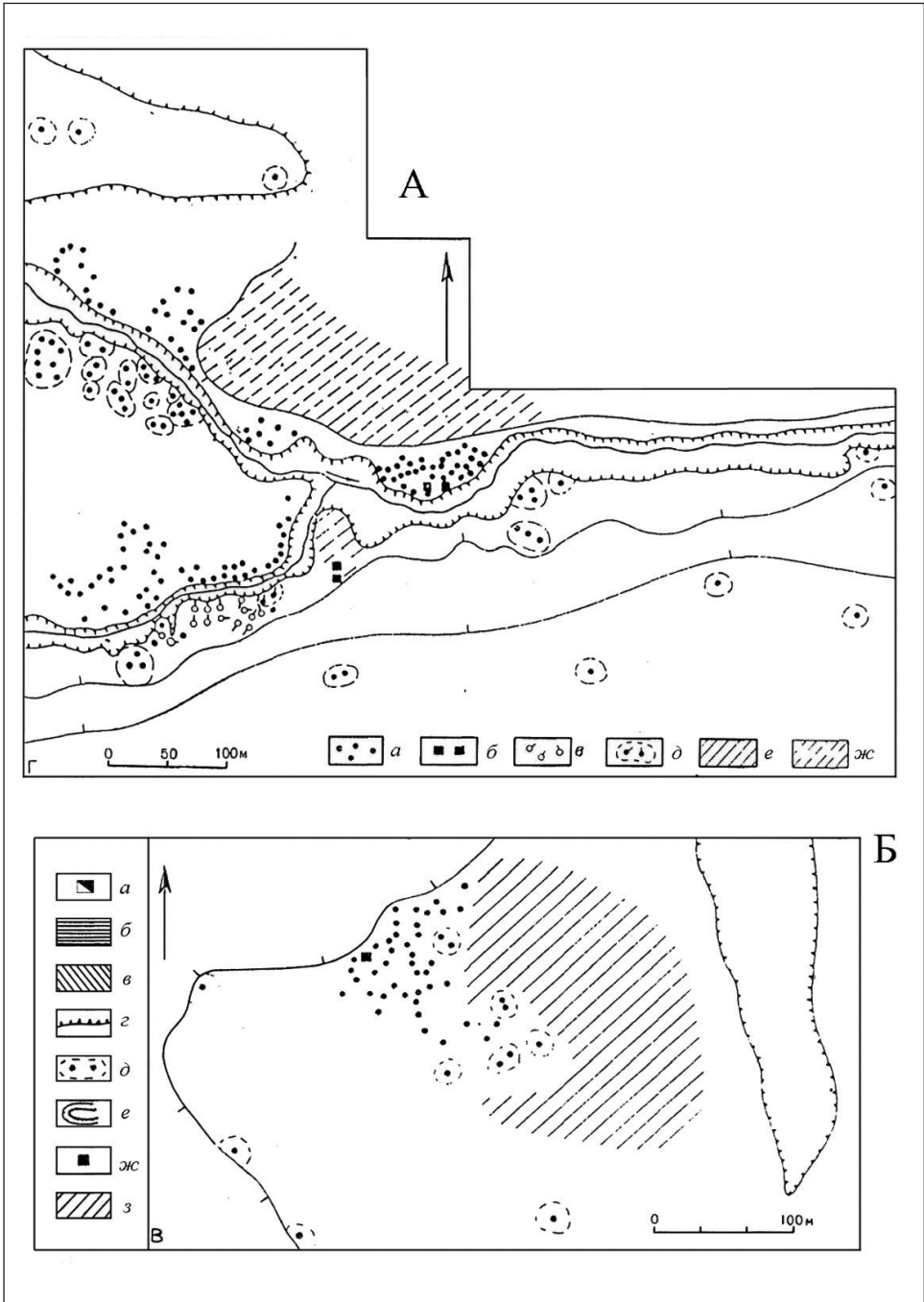
Najranija „visinska“ naselja zauzimaju široke, kružne bazene i udaljena su jedna od drugih od svega nekoliko desetaka do nekoliko stotina metara, gotovo se stapajući u cjelinu. Drugim riječima, ona su površinom veliki naseljeni masivi s raznim tipovima građevina. Kao primjer takva masiva može poslužiti gnijezdo-naselje kraj sela Čornivka, gdje je nekoliko malenih sela okupljeno oko proizvodnog središta Čornivka II. [Тимоуцук, 1990., str. 96]. S obzirom da je njegov središnji dio višeslojan, pozornost treba usmjeriti na rub sela, gdje su, na udaljenosti od 150 m do 200 m od gusto izgrađenog područja, uzduž povišenja s južne strane, razbacane izolirane jame. (Slika 16). Pojedinačni objekti čine svojevrsni lanac koji s juga i sjevera omeđuje selo. Takva se gradnja može pripisati trećem tipu koji se susreće u gnijezdima-naseljima Grozins'ke i Magaljans'ke. Prema mišljenju B. O. Tymoščika, to su ostaci promatračnica [Тимоуцук, 1990., str. 96].

Tijekom drugog perioda u nekim se naseljima javlja novi (IV.) tip izgradnje. Planiranje utvrđenih naselja Dobrynivske i Revnjanskog (ur. Caryna) te sela Čornivka (Čornivka II.) obilježavaju velika gustoća stambenih građevina i njihovo izjednačavanje s proizvodnim objektima, čija količina uveliko nadmašuje potrebe okolnog stanovništva [Тимоуцук, 1976., str. 114–115; Тимоуцук, 1990., str. 40–44]. Iako su neki iskopani dijelovi na tim spomenicima u dvije faze, ne sumnjamo u takvu plansku stukturu.

Dobru osnovu za analizu planske strukture naselja daju otkriveni i mapirani kompleksi kratkog trajanja u Stiljskom i Korostuvatju.

Gradište Stiljsko zauzima znatno područje na zaravni lijeve visoke obale rijeke (290 m nadmorske visine) i dvije susjedne uzvisine [Корчинський, 1987., str. 111–115; Корчинський, 2008., str. 267–282]. Područje je omeđeno redovima nasipa, jaraka i litica, tvoreći vrlo složen fortifikacijski sustav, u skladu s obilježjima mikrokrajolika.*¹¹ Utvrde se grade na mjestu triju postojećih sela (koje smo otkrili): ur. Himina dolina, Podkomorišče i Zatinok. Na osnovi geodetsko-topografskih i arheoloških nalaza može se utvrditi postojanje četiri tipa izgradnje utvrđenih naselja i sela. U selima je najrašireniji drugi

11 *Autor je načinio instrumentalni plan gradišta 1987. godine, dok je radio kao zamjenik glavnog načelnika Verhn'odnistrans'ke slavenorus'ke stalne arheološke ekspedicije.

Slika 16. Geodetsko-topografski plan destrukcije objekata u naseljima:
A – Čornivka II.; Б – Magala (prema B. Tymoščuku)

tip izgradnje, koji okružuje njihove središnje dijelove. Drugačiji plan imaju rubna sela u ur. Zatinok. Stambene i gospodarske građevine kompaktno su smještene na površinski nevelikim povišenjima u obliku rta. Po pravilu su to teško dostupna mjesta, koja se od susjednih mjesta odjeljuju potocima, barama, gudurama, uzvisinama i dr. Otkriveno je da je krajnji sjeveroistočni dio sela podijeljen umjetnim međama na četiri zasebna dijela. Za svaki je od njih karakteristična skupina površinskih tragova raznih objekata. Dva takva dijela, istražena i u potpunosti iskopana, omogućila su identificirati dva stambeno-gospodarska kompleksa: zemunicu, gospodarske građevine, dvorište i ogradu [Филипчук, 1989., str. 1–4]. Prvi je kompleks (1a) zauzimaio sjeveroistočni dio prostora (Slika 8–10). Sastojao se od zemunice i triju nadzemnih gospodarskih građevina. Građevine gospodarske namjene razmještale su se u obliku slova „S“ – na sličan način i zajedno s prostorom za stanovanje i ogradom činile su dvorište površine 15 m×15 m. Orijentacija je u potpunosti ovisila o planskoj strukturi stambeno-gospodarskoga kompleksa. Deset metara zapadno od kuće, na mjestu jedne od malih izniveliranih platformi, na dubini od 0.10 m do 0.15 m ispod današnje razine tla, otkrivena je nadzemna građevina № 1. Njezini su ostaci predstavljeni humusnom zapunom debljine 0.05–0.10 m i iscrtani sustavom ukopa za stupove. Građevina je imala oblik pravokutnika, 4.20 m dužine i 3.20 m širine. Baš kao i u slučaju kuće, južni je (uzdužni) zid bio usporedan s ogradom na udaljenosti od 2 m. Ulaz u prostoriju, vidljiv kroz pravokutnu konfiguraciju jama, vodio je iz dvorišta. Zidovi su izgrađeni na principu skeletne konstrukcije u „vanjski žlijeb“. Pokretni materijal su ostaci keramike i dva ulomka brusa. Slične građevine (po dimenzijama, konstrukciji zidova, položaju u strukturnome planu dvorišta, načinu zapune i dr.) smatraju se skladišnim prostorijama. Kao što je rečeno, građevine №№ 2 i 3, koje su pripadale tom dvorištu, služile su za čuvanje stoke u zimskom razdoblju.

Osim opisanih objekata, dvorišnoj izgradnji 1a pripadaju i ukopi za stupove, koji se nalaze u središtu i na vanjskom obrubu dvorišta. Vrlo je vjerojatno da je dio njih opasivao prostor dvorišta pa time i definirao mjesto ulaza, sa strane jaruge, dok su ostali mogli imati različitu namjenu. Sa sjevera i istoka stambeno-gospodarski kompleks bio je omeđen prirodnim barijerama: jarugom, strmim uzvisinama i kamenolomom, a s juga i zapada ogradom. Od nje je ostao nasip, pod kojim, na udaljenosti od 4 m do 8 m, stoje ukopi za stupove. Prema našim izračunima, očuvana površina toga kompleksa zauzimala je približno 540 m².

Nešto manju površinu (380 m²) i količinu objekata ima susjedno dvorište, 1b, smješteno zapadnije od prethodnoga. Pripadali su mu kompaktno razmješteni zemunica, dvije nadzemne gospodarske građevine, maleno dvorište i ograda (Slika 9). Pozornost privlači najvažniji detalj strukturnoga plana cijelog prostora: s vanjske su se strane (južna granica oba dvorišta) sačuvali tragovi davne ceste, koja ih spaja s ostatkom seoskoga područja.

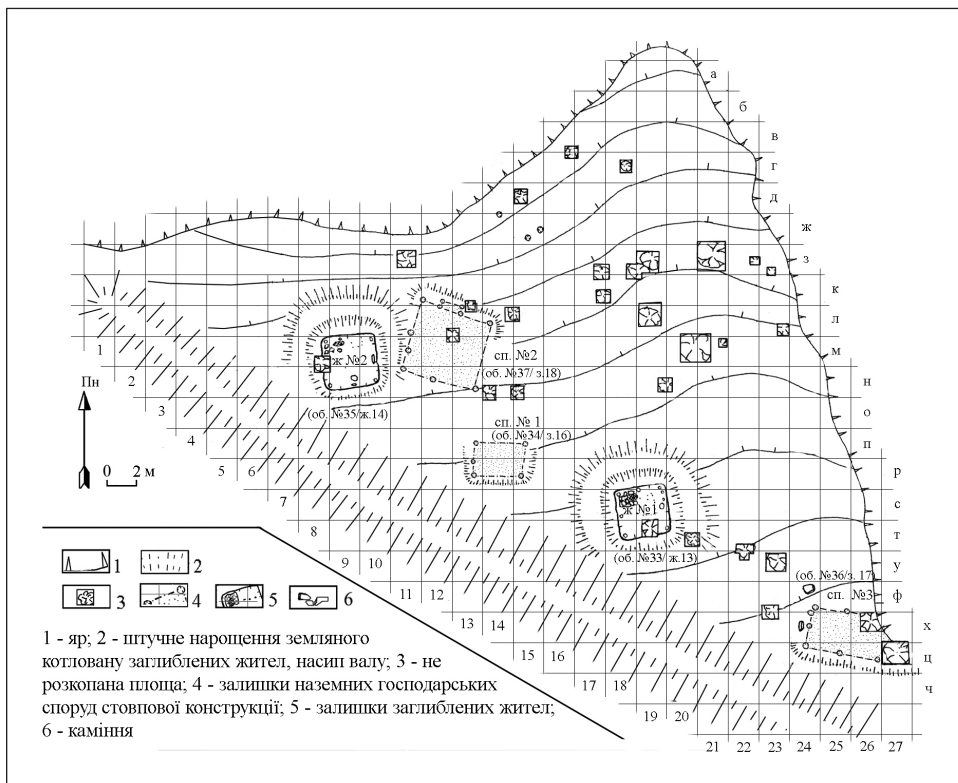
Sličan se plan može pratiti i na drugim mjestima toga dijela sela. Pedeset metara južno od opisanih dvorišta, površinskim je tragovima otkrivena, a nakon arheoloških istraživanja i potvrđena, funkcija još jednoga dvorišta površine 968m² [Филипчук, 1989 а, стр. 5–7] (Slika 17). Nalazi s granice sela ur. Zatinok otkrili su više od deset takvih kompleksa koji pripadaju V. tipu izgradnje.

Istu plansku strukturu imaju i pojedini dijelovi sela u Sadgori, Revnom [Тимошук, 1990., стр. 89] i Korostuvati. Naprimjer u selu Korostuvata–3 pronađeno je 12 sličnih kompleksa (vidi „Dodatak“ 2), od kojih je jedan u potpunosti iskopan [Филипчук, 1984., стр. 67] (Slike 5 i 63). Njemu pripadaju zemunica i šest nadzemnih gospodarskih građevina, koje ga, kompaktno se razmještajući, i omeđuju. Sa sjeverne je i sa zapadne strane kompleks bio omeđen ogradom, a s južne i istočne – prirodnim barijerama. Površina je dvorišta iznosila 320 m². Valja napomenuti da se pokraj njega nalazio neizgrađen dio, koji je mogao služiti kao vrt. U tom slučaju riječ je o pojavi ne samo dvorišta, nego i imanja. Javlja se na granicama sela i ima prirodne i umjetne međe.

U korostuvats'kome gnijezdu-naselju javili su se i drugi tipovi izgradnje: u ur. Vyla prevladavao je II., a u ur. Vapnjarky – III. tip izgradnje.

Zaključujući pregled planske strukture sela treba spomenuti glavne značajke: razmještaj objekata najvjerojatnije ne svjedoči o tipovima sela, kao što je to tvrdio B. O. Tymoščuk, nego o načinu izgradnje njegovih pojedinih dijelova; u selima „nizinske“ skupine prevladavaju I. i II. tip, a za „visinske“ je skupine karakteristično istodobno postojanje od II. do V. tipa izgradnje.

Važna sastavnica u karakterizaciji istraživanih kuća, a posebno naselja, je tip izgradnje utvrđenih naselja koji se javlja tijekom drugog perioda, dakle od 9. do 10. stoljeća. Metode koje smo primijenili omogućile su da se izdvoji nekoliko tipova planske strukture. Na utvrdama ekstrovertne orijentacije, koje istraživači pripisuju gradištima-skloništima, nisu pronađeni nikakvi tragovi unutrašnje izgradnje stambenim ili gospodarskim građevinama. Mala površina tih spomenika ne nosi obilježja nikakvoga kulturnog sloja. Omeđivane su

Slika 17. Stiljsko. Plan izgradnje dvorišta № 2

zemljanim nasipom i jarkom s izbočene strane, a rjeđe po obrisima utvrđeno područja. Slično je stanje karakteristično za utvrđena naselja: Korostuvata II., Lomačynци, Voloka i dr., koje smo pripisali I. tipu.

Drugi, kao i ostali tipovi, susreću se u introvertno orijentiranim utvrđenim naseljima. Osim zemljanoga nasipa i jarka koji omeđuju malenu (do 0.5 ha) površinu područja koje nalikuje na rt, s unutrašnje se strane granica protežu nadzemne građevine (4–6 m širine i od 15–20 m do nekoliko desetaka metara dužine) koje nisu bile namijenjene stanovanju. Pritom valja napomenuti da takav tip postoji u slavenskim utvrđenim naseljima i, što je čest slučaj, u ponovno korištenim utvrdama mlađega željeznog doba. Primjer ponovnoga korištenja utvrđenih naselja mlađega željeznog doba, gdje postoje slične građevine, su utvrđena naselja u Korostuvati I., Glyboci, Gorošivcima, Snjačevu, Šyrokoj Poljani i dr.

Treći tip planiranja je unutrašnjom izgradnjom sličan četvrtome tipu izgradnje sela. Gusto razmještanje stambenih, proizvodnih i drugih gospodarskih objekata omeđeno je drveno-zemljanom linijom obrane, slično kao u Dobrynivcima i Revnom II. B. O. Tymošćuk ih smatra gospodarsko-administrativnim središtima [*Тимошук, 1990., str. 40–44*].

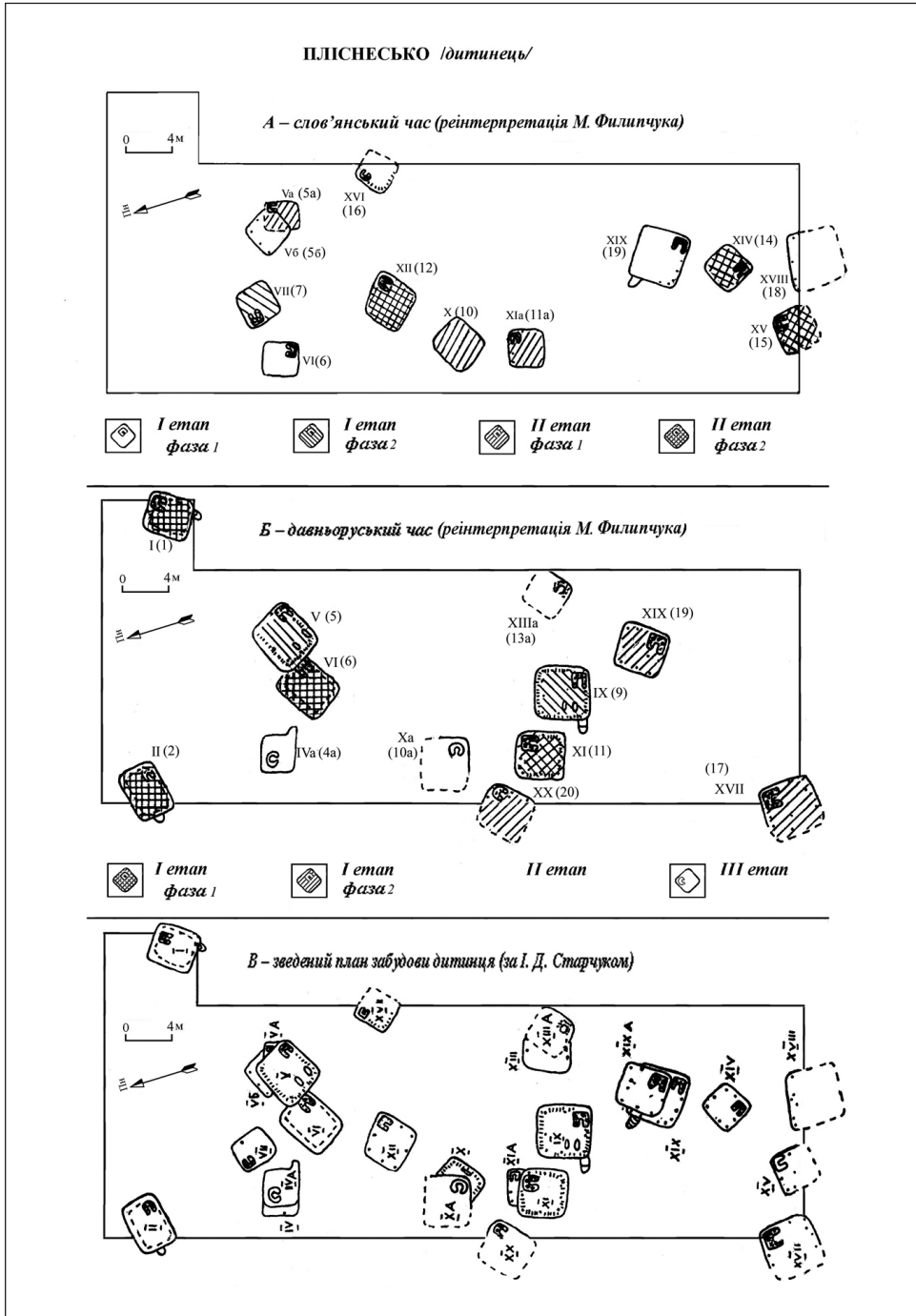
Samo je u nekoliko utvrđenih naselja (Galyč, Terebovlja, Plisnes'ka, Stiljsko, Revno I–B, Pidgoroddja, Solons'ke, Staryj Zbaraž, Ganačivka i dr.), koja su bila u funkciji na kraju posljednje četvrtine 1. tisućljeća nove ere, planska struktura vrlo složena te stoga nije posve istražena. No već se sada, na temelju dobivenih rezultata, mogu izvesti neki zaključci o njihovoj izgradnji.

Prije svega su to površinom najveća utvrđena naselja, omeđena složenim sustavom zemljanih nasipa, litica, jaraka, brojnih ulaza i dr. Središnji je dio u Stiljskom i Revnom I–B [*Тимошук, 1990., str. 59–61*] po svojim granicama izgrađen nadzemnim građevinama s podrumima ili, što svjedoči materijal iz Plisnes'ka, skupinama zemunica (Slika 18). Na drugim se mjestima javljaju II. i III. tip planiranja. Osim toga, u granicama utvrđenog područja Plisnes'ka [*Филипчук, 1994 a, str. 53; Филипчук, Шуй, 2006., str. 71–85; Филипчук, 2009., str. 6–7; Филипчук, Соловій, 2011., str. 62–63*], Revnog I–B [*Тимошук, 1985., str. 16–17*] i Starog Zbaraža [*Ягодинська, 1995., str. 66*] nalaze se jame za kremiranje – neodvojiva sastavnica njihove planske strukture.

Dostupni materijali iskapanja utvrđenih naselja i sela, kao i mapiranja površinskih tragova različitih vrsta ukopanih i nadzemnih objekata, omogućavaju razlikovati pet tipova planiranja sela i četiri tipa utvrđenih naselja.

U selima „nizinske“ skupine prevladavaju I. i II. tip, a u „visinskim“ od II. do V. tipa. Navedena razlika u izgradnji sela može se objasniti samo njihovom društvenom i gospodarskom dinamikom. Slična je situacija i na utvrđenim naseljima, gdje u 9. st. i početkom 10. st. prevladavaju I., II. i III. tip, a od sredine do kraja 10. st. i IV. tip.

Dakle planska struktura sela i utvrđenih naselja nije homogena, kako s kronološkog, tako i s aspekta planiranja izgradnje različitih tipova naselja. Ona odražava složenu dinamiku gospodarskog i društvenog ustroja slavenskih naselja ukrajinskoga Prykarpattja na mikro, mezo i makroregionalnoj razini od 8. do 10. stoljeća.

Slika 18. Plisnes'k. Strukturni plan dijela „Dytynca“, koji je istraživao I. D. Starčuk

Kada je riječ o arheološkim izvorima, Ukrajina ima bogatu historiografiju istraživanja ondašnjega gospodarstva. Gotovo se u svakom kompilirajućem radu, posvećenom pojedinačnim naseljima ili regiji u cjelini, pokušava rekonstruirati gospodarsku djelatnost naselja. Nažalost ni jedan od tih pokušaja nije pouzdan, jer se zaključci donose na temelju materijala s velikog područja, s pojedinačnih spomenika, a najčešće onih na razini cijele regije.

Složenost sintetiziranja svih problema u vezi s gospodarstvom je u činjenici da poljoprivredu, kao jednu od njegovih osnovnih grana, nije moguće shvatiti kao kontinuiran, identičan proces za cijelo područje širenja rajkovec'ke kulture. Pritom gotovo da se i ne uzima u obzir okoliš. Detaljna istraživanja topografije naselja, analiza arhivskih (kartografskih) izvora i uspoređivanje s dobivenim arheološkim materijalom upozoravaju da se, proučavajući gospodarstvo, moraju uzeti u obzir svi navedeni aspekti. Slični pokušaji u domaćoj znanosti započeli su nedavno i prilično obećavaju [*Томашевський*, 1989., str. 233–234; *Томашевський, Гавригун*, 1992.; *Моця, Томашевський*, 1992., str. 25–27; *Готун*, 1992., str. 10–15; *Приймак*, 1994.; *Стеблій*, 2008., str. 17–28; *Стеблій*, 2009., str. 67–68; *Стеблій*, 2011., str. 54–60 i dr.].

Temeljitiije opisati gospodarske djelatnosti stanovništva naselja od 8. do 10. st. u ukrajinskome Prykarpattju može se samo pod uvjetom organske usporedbe analize okoliša kroz povijest, koja objedinjuje podatke o geomorfologiji, reljefu, tlu, resursima fosilnih goriva, vegetaciji, strukturnom planiranju i pokretnom materijalu tog ili nekog drugog spomenika, male skupine tipa gnijezda-naselja ili „nizinske“ skupine općenito. Za usporedbu je važno reći da tijekom posljednje četvrtine 1. tisućljeća n. e. male skupine naselja tvore pravu teritorijalnu cjelinu, omeđenu prirodnim barijerama (gustim šumama, strmim uzvisinama, močvarama, jezerima, rijekama i dr.), koja je u literaturi dobila naziv gnijezdo-naselje. Za „nizinsku“ grupu naselja ta su gnijezda većinom predstavljena sa dva ili rjeđe s tri sela iz istoga doba, a za „visinsku“ s njih nekoliko i s gradinom u središtu.

Spomenike „nizinske“ skupine obilježava sličan krajolik uz rijeku: ravan reljef naplavnih ravnica i prvi red riječnih terasa s gustom mrežom potoka i riječnih rukavaca; vegetacija s močvarnim ili livadnim travama; hidromorfno i ponekad travnato tlo od ilovastih ili pješćanih naslaga. Sve to, zajedno s izvorima korisnih ruda (močvarne rude, lončarske gline, vapnenca i dr.), čini resursno područje naselja. Nema sumnje da je jedna od najvažnijih značajki tlo. Prema riječima istraživača, na naplavnim ravnica uz rijeke i potoke

prevladavaju hidromorfna (močvarna, livadno-močvarna i livadna) tla, koja se od ostalih razlikuju bogatstvom hranjivih tvari i velikom plodnošću. Naprimjer „humusni sloj livadno-močvarnih tla sadrži 3–6% humusa, a sadrži i puno pokretnih hranjivih tvari. No zbog prevelike vlažnosti i tretiranja biljki pesticidima, kao i zbog nezadovoljavajućih fizikalnih svojstava, njihove se mogućnosti koriste vrlo malo.“ [Геренчук, 1978., str. 102–103; Геренчук, 1968., str. 98–99]. Tek nakon znatnog smanjenja količine vode, što se moglo dogoditi riječnim napuštanjem korita, tla postaju pogodna za uzgoj povrća, žitarica i industrijskih kultura. Travnata tla većinom zauzimaju područje mladih riječnih terasa, s nanosima ilovače ili pijeska [Геренчук, 1978., str. 102–103]. Uzevši u obzir količinu i kvalitetu tla u takvim resursnim zonama te ih uspoređujući s brojem stanovnika te ili druge faze razvoja naselja, može se zaključiti da je osnovni oblik zemljoradnje bilo ponovno korištenje zemlje pod ugarom. Tlo su obrađivali i na njemu sadili dok je donosilo dobar urod i dok njegova obrada nije zahtijevala prevelik rad. Nakon toga se ogradilo, pustilo da obraste travom i nije se obrađivalo sve dok se nisu obnovila njegova prirodna svojstva. U tom se trenutku ograđeno područje koristilo kao livada ili pašnjak, a istodobno su se obrađivali drugi dijelovi zemlje. Tek nakon što se tlo oporavilo, ponovno su se vraćali na staro polje. Unatoč potrebi za stalnom izmjenom parcela, takav je način zemljoradnje bio produktivan [Беранова, 1980., str. 45]. Količina obradive zemlje u riječnom je krajoliku bila dostatna za zadovoljavanje potreba stanovništva malih sela. Uz minimalno uloženi trud mogao se dobiti relativno dobar urod – „sam – 3“, „sam – 5“. Ilovasto tlo lako se oralo drvenim ralom koje su vukla dva ili više volova.

Eksperimentalni rad s takvim oruđem proveo je S. A. Semenov i potvrdio istinitost naših pretpostavki. Kao polja koristile su se i riječne doline, isušena korita rijeka te terasasti pašnjaci. Pašnjaci na poplavnim područjima služili su za ispašu stoke i pripremu sijena. Pritom se kod ponovne obrade tla obrađivao površinski sloj (7–10 cm) [Советов, 1950., str. 274]. Treba dodati da su se u južnom dijelu šumske i šumsko-stepske zone takva tla kratko oporavljala [Белицер, 1958., str. 36–37; Довженок, 1961., str. 102–104], dakle zemlja se dulje vrijeme nije obrađivala. Vrijeme kada je služila kao pašnjak ili za pripremu sijena postupno se smanjivalo (2–3 godine oranica → sjenokoša → pašnjak ili čak oranica → pašnjak → oranica). Na sličnu obradu zemlje može upućivati i nepostojanje nalaza metalnoga poljodjelskog alata u „nizinskim“ naseljima ukrajinskoga Prykarpattja. Nalazi rala iz druge polovice

1. tisućljeća n. e. poznati su samo iz stepskih područja Zapadne Ukrajine: Gorodka, Bakote [*Приходнюк*, 1975., str. 50] i Raškova I. [*Баран Я.*, 1997., str. 31]. Osim toga svi su pronađeni u kulturnom sloju i teško ih je povezati s funkcioniranjem navedenih naselja. Tlo su nesumnjivo obrađivali ralom bez željeznog vrha. Takav je alat omogućavao rahljenje zemlje, no ne i brazdanje. Dakle omogućavao je obavljanje samo neophodnih radova koje je zahtijevao močvarni, livadno-močvarni i travnati tip ilovastog tla. Sudeći po ostacima na glinenom posuđu ili pak u žeravicima, koji se javljaju u to doba, stanovnici „nizinskih“ naselja sijali su proso, ječam, pšenicu i žito. Te su se vrste žitarica dopunjavale povrtnim i industrijskim kulturama: repom, rotkvicom, graškom, grahoricama, lanom, konopljom. Žetva uroda žitarica i poneke industrijske kulture, kao i njihova daljnja obrada, obavljali su se istim alatom kao i kod drugih oblika zemljoradnje u ranome srednjem vijeku [*Минасян*, 1978., str. 101–112; *Минасян*, 1978 a, str. 47–85]. Uz zemljoradnju, među stanovnicima „nizinskih“ naselja prevladavalo je stacionarno stočarstvo, razmjeri kojega su ovisili o potrebama stanovništva. Rezultati istraživanja osteološkog materijala iz površinskih slojeva Nezvys'kog naselja iz 1956./1957. godine (prema materijalu poluzemunica iz 7. i 8. st.) svjedoče o sastavu domaćih životinja: „1. krava – 8 osoba; 2. ovca – 6 osoba; 3. svinja – 9 osoba; 4. konj – 4 osobe“ [*Смирнова*, 1957., str. 21]*¹². Navedeni podaci upućuju na seosko stočarstvo, koje je zajedno s poljoprivredom činilo temelj gospodarstva u krajoliku uz rijeke. Također su važno mjesto imali ribarstvo, lov, sakupljanje dr. Ipak je osnovna grana gospodarstva bila poljoprivreda, na što upućuje i strukturni plan naselja, pojedinačni nalazi te peludna analiza iz zapune jama-podrumsa iz sela Raškov I. [*Баран Я.*, 1997., str. 30]. Gospodarske jame koje se, bez iznimke, susreću u svakom naselju te skupine, smještene su u središtu neizgrađenoga područja, koje je vjerojatno imalo javnu namjenu. Među ostalim građevinama koje nisu imale stambenu namjenu one zauzimaju vodeće mjesto, što govori o vodećoj ulozi poljoprivrede. Istodobno nije pronađen ni jedan trag o postojanju građevina za stajsko čuvanje stoke. Očito da I. i II. tip izgradnje sela, koji nedvojbeno prevladavaju u tom periodu, svjedoče o zajedničkom gospodarenju javnim zemljištem, oranicama, pašnjacima, livadama i dr.

---

12 * Istraživanje je proveo K. Jur'jev, znanstveni suradnik Prirodoslovnog muzeja Akademije znanosti SSSR-a.

Važno obilježje gospodarstva „nizinskih“ naselja ostaci su građevina za proizvodnju i prateći pokretni materijal. Među njima najbrojniju skupinu čine radionice za željezo. Pronađene su u selima Čornivka II., Kodyn I., II. Osim konstruktivnih elemenata, posebno zanimanje izaziva i njihov položaj u sustavu izgradnje. U nekim su slučajevima smješteni uz stambene građevine (Kodyn I., II.), a u drugima se (Čornivka II.) grupiraju oko peći za taljenje željeza, tvoreći tako proizvodno središte. To bi značilo da se željezni obrt formira povećanjem produkcije, njezina asortimana i poboljšanjem tehnologije, što pomaže lokalizaciji mjesta proizvodnje.

Druga je obrtnička grana, koju su potvrdili arheološki nalazi, kožarstvo. Obradi kože služile su jame-kade u obliku broja osam. Njihovi su ostaci pronađeni uz stambene objekte. U zapunama, na podu i uokolo jama-kada pronađen je kožarski alat, a na zidovima ostaci tanina. V. N. Vojnarov'skyj tvrdi da „je za ranosrednjovjekovno razdoblje povijesti galicijskih zemalja (*dakle od 5. do 8. stoljeća* – kurzivom M. F.) karakteristično isključivo kućno (nekomercijalno, nespecijalizirano) kožarstvo. Artefakti, povezani sa štavljenjem kože, nalaze se gotovo u svakoj kući toga doba. Razdoblje je obilježeno izostankom održivih prostora, specijaliziranih objekata i sredstava za obradu kože, lokaliziranjem kožarstva u granicama stambeno-gospodarskih kompleksa, znatnom količinom kožarskog alata, štavljenjem kože i izradom proizvoda iz nje te neodvojivošću kožarstva od ostalih radnji povezanih sa seoskim gospodarstvom.“ [*Войнаровський*, 1998., str. 37–38].

Produkcija kožara i kovača, kao i lončara i tkalaca (o kojima se može govoriti na osnovi fragmentiranih ostataka), bila je neophodna za život stanovništva. Arheološki ostaci upotpunjuju znanje o gospodarstvu u naseljima „nizinske“ skupine. Dva-tri naselja iz istoga doba, smještena jedno do drugog, činila su zemljoradničku zajednicu, „tijekom čije dominacije seljaštvo i seljaci nisu samo 'radni subjekti', to jest skup manjih proizvođača koji su vodili pojedinačno – obiteljsko gospodarstvo unutar zajednice. Oni se iz potonje nisu izdvajali. U osnovi, oni su članovi zajednice koji se čvrsto vezuju jedni uz druge. Zajednica je imala teritorijalnu nadmoć, postojalo je kolektivno vlasništvo nad svom obradivom zemljom, a ne samo nad pojedinim javnim površinama.“ [*Неусыхин*, 1985., str. 139].

Važne su promjene u gospodarstvu nastupile potkraj 8. st. i početkom 9. st., kada se povećava broj „visinskih“ naselja. Taj je proces potaknut klimatskim promjenama, kao i povećavanjem broja stanovnika, što je zahtijevalo i

intenzivniji uzgoj. Prisjetimo se obilježja naselja „visinske“ skupine: 1) smještaj naselja na srednjim i gornjim naplavnim terasama, na brežuljcima visina kojih ne premašuje 400 m nadmorske visine te na području uz male vodene arterije; 2) vegetacijski pokrov koji čine sve vrste biljaka karakterističnih za srednje i gornje naplavne terase i naselja smještena na brežuljcima šumske ili šumsko-stepske zone; 3) smještaj pojedinih naselja na području širokolisnih, uglavnom bukovih šuma, a drugih na otvorenom terenu (na padinama, u kotlinama i dolinama), gdje ima mnogo lako obradivog tla. Sve rečeno, kao i dostupnost korisnih sirovina, činilo je resursnu zonu naselja. Ona je uglavnom bila omeđena granicama kotline kružnog oblika gdje je bilo smješteno i gnijezdo-naselje. Dobar primjer takva krajolika može biti korostuvats'ki arheološki kompleks (vidi „Dodatak 2“) – gradišta Korostuvata I., II. i sela (selo) koja su se smještala uokolo njih na gornjim tokovima Vladyčne, Solonke i Korostuvate. S tri je strane bio okružen strmim padinama velikih brda, a s četvrte i zemljanim nasipom te jarkom. Ukupna površina te prirodne niše iznosi 2,4 km². Polja su zauzimala samo 50 ha. Ona su se, po pravilu, izmjenjivala s pašnjacima. Velik je dio područja bio izgrađen. Na južnoj strani gnijezda-naselja pronađeni su površinski tragovi kamenoloma s izvorom smeđeg hematita. Velik se dio polja nalazio na obrambenoj liniji kompleksa. Gnijezda-naselja nalazila su se na obali donjega toka rijeke Korostuvate, gdje su u prethodnom razdoblju (8–9. st.) postojala neutvrđena sela. Arheološka iskapanja korostuvats'koga gnijezda daju zanimljiva opažanja o njegovu strukturnom planu: uz oranice prevladava prvi tip izgradnje sela; na mjestu staroga kamenoloma – IV. tip, a na granici – na južnome dijelu kompleksa, V. tip plana. Slična je struktura izgradnje karakteristična za stil's'ko, verhn'ostanivec'ko, ganačivs'ko i ostala gnijezda-naselja toga doba.

U takvim uvjetima gospodarsku je strukturu je nametao potencijal resursne zone, među kojima nije bilo velike razlike. Ovladavanje novim područjima djelomično je utjecalo i na sustav zemljoradnje. Međutim bitnih promjena nije bilo jer je to dug proces koji uključuje: propadanje brojnih navika i tradicija koje su se formirale u materijalnoj kulturi i agrarnoj tehnici; poboljšanje poljodjelskog alata kao i metode obrade tla; proizvodnju zimskih sorti žitarica i dr. Štoviše, takav prijelaz ne bi odmah značio povećanje proizvodne produkcije. Procjenjuje se da je za obradu jednoga kruga zemlje

(dakle 3 ha za tropolje¹³) bilo potrebno 196 radnih dana [Крохалев, 1960., str. 65]. Dakle za prijelaz na dvo ili višepolje bio je potreban velik broj ruku. U tom slučaju većina viška proizvoda bila bi iskorištena za svakodnevnu potrošnju. Zbog toga se opisana zemlja pod ugarom u novim uvjetima pretvorila u „bukovinsku ograđenu zemlju pod ugarom“. Ta metoda obrade zemlje raširena je u II. periodu. Posebnost tog sustava je što se zemlja, u porezanoj, posušenoj i ogoljenoj šumi, zagrijavala i nekoliko godina davala dobar urod te naizmjenično služila kao pašnjak ili sjenokoša. Zahvaljujući ispaši stoke zemlja je postajala plodnom. Nakon dvije godine takve eksploatacije područje se raskršilo, no drvo se nije spaljivalo zbog ionako velike količine pepela u travnatom, neplodnom tlu. Nakon toga područje se dugoročno preoravalo i služilo kao zemlja pod ugarom.

Postupno se poboljšava i poljodjelski alat. Vrh rala bez koljena izrađuje se od željeza [Тимоуцук, 1990., str. 38–39, Slika 14–Б], što je bila posljedica ovladavanja travnatom, neplodnom zemljom, koja čini osnovu resursne zone „visinske“ skupine naselja. Na oslobođenim su se poljskim parcelama uzgajale iste kulture kao i u riječnome krajoliku. Kartografija izgradnje naselja i njihovih resursnih zona potvrđuje da se u to doba javljaju (uz prevladavajuće zajedničke) i pojedinačni posjedi u vlasništvu velikih obitelji, a ponekad i pojedinaca, što ilustrira i shematska karta korostuvats’koga gnijezda-naselja (Karta 7).

Međutim individualna gospodarstva u početku nisu obuhvaćala poljoprivredu, nego stočarstvo i manufakturu. Snažan razvoj stočarstva u to doba tijesno je povezan s pojavom privatnih posjeda. Dogodio se zbog potrebe za brzim dobivanjem viška proizvoda uz što manje rada. Tomu je nedvojbeno pomagao potencijal resursnih zona „visinske“ skupine naselja – šume, područja uz njih, gorske livade i polja pod ugarom. Zato je predseosko stočarstvo i doseglo takvu razinu da je nastupila „individualizacija“, koju karakterizira stajsko čuvanje stoke. Dokaz tomu je pojava privatnih posjeda u Revnom [Тимоуцук, 1990., str. 95–96, Slika 35–Г], Korostuvati i Stiljskom, čija su gospodarska osnova bile štale. Zanimljivo je da takav tip gospodarstva, koji čini 5–8% ukupnog broja stambeno-gospodarskih kompleksa, nije jednak u svakom naselju.

---

13 Trypillja – zastarjeli sustav poljoprivrede s podjelom oranice na tri polja, gdje se jedno polje zasijavalo svake godine ozimom, drugo polje u proljeće jarinom, a treće se ostavljalo pod ugarom, tj. neobrađeno (op. prev.). Preuzeto iz: *Словник української мови*. В 11 томах. 1979., том 10, стр. 266.

Snažan razvoj predseoskog stočarstva pridonio je i razvoju različitih obrta, a posebno kožarstva. Prema riječima V. M. Vojnarovs'kog: „od druge polovice 9. st. u obradi kože javljaju se znakovi specijalizirane proizvodnje. U skladu s potražnjom kože povećava se uzgoj životinja, raste količina obrade kože i povećavaju se zahtjevi za kvalitetom kože. Sve to zahtijeva usklađivanje tehnike štavljenja kože, dužine rada i povećanje broja pomoćnih poslova, što ograničava mogućnost istodobne obrade kože i obavljanja svih ostalih poslova u seoskom gospodarstvu“ [*Войнаровський*, 1998., str. 38]. Zanimljivo je da su u tome slična naselja: brončanoga doba u Lukašima [*Филипчук, Войнаровський*, 1997., str. 16–17; *Войнаровський, Конопля, Филипчук*, 2005., str. 6–10], černjahivs'ke kulture u Dobrynivcima [*Войнаровський*, 1995., str. 104–107] i predgrađa srednjovjekovnoga Lavova [*Петегурич*, 1993., str. 40–41; *Войнаровський*, 1998., str. 38–40]. Ovdje se koža obrađivala izvan granica naseljenog područja. Slična situacija javila se i u željeznom obrtu. Rudnykovsko središte obrade željeza nalazilo se 10 km od stiljskoga gnijezda-naselja. Isto se može reći i za lončarstvo, kao i za ostale, u tehničkom smislu i opsegu, složene obrte.

Strukturni plan pojedinih naselja sugerira da je individualizacija obuhvatila i obrt. Kao što se može vidjeti, najraniji (sredina 9. stoljeća) stambeno-proizvodni kompleksi, u vlasništvu pojedinih obitelji, javljaju se u dobrynivskom gospodarsko-administrativnom središtu [*Тимошук*, 1976., str. 130], u Revnom [*Тимошук*, 1976., str. 173], Čornivki II [*Тимошук*, 1990., str. 88–89], Bukivni (kuće №№ 42, 43; я. №№ 10, 11, 12; i dr.), a i u Stiljskom (ur. Pidkomoryšće – objekti №№ 200–202) te Korostuvati (ur. Vapnjarky – objekti №№ 139–154).

Osim kožarskih i radionica za željezo, unutar naselja, uz stambenu gradnju ima i tragova kućnih obrta (pređenje, tkanje, mljevenje zrna i dr.)

Izgradnja velikog broja utvrđenih naselja u 9. i 10. stoljeću pridonijela je daljnjem razvoju graditeljstva. Izradnja složenih, često tipskih fortifikacija, ne samo od drva nego i kamena (ostaci kamene obloge kurgana u zemljanim nasipima Revnog, Plisnes'ka, kamene platforme s obrambenih zemljanih nasipa Stiljskog, Solonskog i ostalih spomenika) zahtijevalo je posebna znanja i navike u tom poslu. Osim toga izgradnja obrambene linije, kao i fortifikacija u cjelini, nije se izvodila bilo kada, nego u vrijeme poljoprivrednih radnji. Sve navedeno upućuje na pojavu graditelja-obrtnika u slavenskom društvu.

Tako u II. periodu posljednje četvrtine 1. tisućljeća n. e., za koji su u ukrajinskom Prykarpattju karakteristične „visinske“ skupine naselja, ne prevladava jedna grana gospodarstva, nego je šaroliko. Kvantitativni i kvalitativni aspekt glavnih grana u potpunosti je ovisio o prirodnoj niši (resursnoj zoni konkretnoga krajolika) koju zauzimaju stanovnici tog ili nekog drugog gnijezda-naselja. Zato zemljoradnju, stočarstvo i ostale gospodarske grane, kao i gospodarstvo u cjelini, treba smatrati „pejzažnima“. Kada je riječ o „pejzažnom“ gospodarstvu, ne misli se na ono u okviru zone, regije ili oblasti. Ono može postojati samo na razini gnijezda-naselja – zajednice. Dakle „pejzažnost“ gospodarstva apsolutno je diferencirana i maksimalno moguća tehnološka razvijenost proizvodnje koja može biti dosegnuta samo na elementarnoj razini – na razini konkretnih gnijezda-naselja. Snažan razvoj „pejzažnoga“ gospodarstva postaje katalizator pojave viška proizvoda, što uzrokuje promjene i u društvenom području.

Uvođenje novih metoda u znanstvenoistraživački proces pridonosi boljem razumijevanju dinamičnih promjena u društvenoj i teritorijalno-administrativnoj strukturi slavenskog stanovništva u ukrajinskome Prykarpattju. Izostanak izravnih pripovjednih izvora zahtijeva maksimalno korištenje arheološkog materijala. Karakter izgradnje sela i gradišta, pojava specijaliziranih obrta, graditeljstvo, funkcioniranje površinom velikih i utvrđenih središta složene planske strukture, svjedoče o različitom društvenom statusu pojedinih skupina naselja. U skladu s tim, kroz prizmu vladajućeg, pravnog, gospodarskog i profesionalnog sustava pokušat ćemo izvesti neke zaključke i o društvenoj strukturi.

Tijekom prvog perioda (od 8. st. do početka 9. st.) najmanja jedinica društva je patronimna obitelj. Sastojala se od dviju do pet obitelji, koje su živjele u zasebnim kućama. Međusobni odnosi u patronimnoj obitelji jačali su zajedničkim vođenjem gospodarstva i čuvanjem zaliha. Širenjem „visinskih“ skupina naselja (9–10. st.) ta monolitna struktura postupno propada. Privatna gospodarstva se odjeljuju od velikog obiteljskog patronimnoga kolektiva te pravno i ekonomski funkcioniraju kao zasebna strukturna jedinica, iako još dugo pokraj njih nastavljaju, u starim strukturama, živjeti njihovi rođaci. Štoviše, u pojedinim dijelovima sela patronimne su obitelji okupljene u šire obiteljske zajednice, većinom smještene u blizini oranica. U principu, zajednica poprima sva obilježja teritorijalno susjednoga gradišta [Неусыхин, 1985., str. 139] administrativnim, gospodarskim, pravnim, a možda i religijskim

centrom, središtem kojega su utvrđena naselja „centri zajednice“. Odnosi među članovima zajednice zasnivali su se na građanskom pravu, čija je osnova bila zajednička vlast nad obradivom zemljom, pašnjacima i drugim prostorima javne namjene u zajedničkome vlasništvu. Rješavanje spornih ekonomskih i pravnih pitanja bilo je u nadležnosti starješina zajednice i vijeća.

Gospodarski rast koji je započeo početkom 9. st. izazvao je oštro raslojavanje društva, ponajprije na profesionalnoj razini. To se podudara s „individualizacijom“ predseoskog stočarstva te specijalizacijom obrta. Intenzivan razvoj predseoskog stočarstva omogućio je brzo dobivanje viška proizvoda uz najmanji trud, što je pak dovelo do bogaćenja stanovništva područja i do privatizacije imanja unutar zajednice. Istodobno su se dogodile i promjene u organizaciji obrta, što je također bitno utjecalo na socijalni aspekt društva. Rastuće potrebe društva namirivali su različiti specijalisti: kožari, limari, postolari (obrada kože), talioci željeza, kovači, proizvođači oružja (željezni obrt), arhitekti, graditelji (graditeljstvo, „vrtlari“), vojnici (vojska) i dr. Društveni status te ili neke druge profesionalne skupine ovisio je o tipu organizacije i vlasništvu obrta (u širem značenju riječi), kao i o njihovu položaju u ekonomskim i administrativnim strukturama. Sve navedeno upućuje na diferencijaciju društva, što je i dovelo do uvođenja društvenog poretka ne samo među članovima zajednice, nego i zajednice same unutar granica regije. Dakle, tijekom posljednje četvrtine 1. tisućljeća n. e. odvijaju se složeni procesi i u društvenom području.

Sustav naseljavanja koji smo predložili omogućava, makar u općim crtama, navesti obilježja teritorijalno-administrativnih struktura. Poznato je da su nastanak i razvoj ranosrednjovjekovnih slavenskih gradišta jedno od najsloženijih i najspornijih pitanja, ne samo u domaćoj nego i europskoj medievalistici. Dobiveni materijal daje mogućnost problemski razmotriti navedena pitanja na primjerima spomenika ukrajinskoga Prykarpattja. Problematika nastanka i razvoja ranosrednjovjekovnih slavenskih gradišta uvjetovana je, prije svega, različitim konceptualnim stajalištima u istraživanju takvih spomenika. Jedno od stajališta je i ideja o njihovoj polisnoj strukturi. Iako je polisni model bio dokazan više od pola stoljeća prije (s različitih stajališta), njegove osnovne argumente nisu dovoljno ni ozbiljno razmatrali znanstveni krugovi. Čak i pokušaje suvremenih istraživača (V. V. Mavrodina, G. L. Kurbatova, J. J. Frojanova, E. D. Frolova, i dr.) da interpretiraju davn'orus'ka gradišta od 9. do 12. st. kao gradove-države [*Мавродин, Фроянов,*

1978., str. 125–132; Курбатов, Фролов, Фроянов, 1986., str. 240–335 i dr.] većina stručnjaka smatra neprihvatljivim, iako su s teoretske strane aktualni i nesumnjivo zaslužuju pozornost.

Prema našem mišljenju polis znači posebnu vrstu civilne zajednice – društveni organizam koji čini organičko jedinstvo (cjelinu) utvrđenih i neutvrđenih naselja i obilježen je: „specifičnom materijalnom bazom – vlasništvom nad zemljom, u svom suprotnom, dvojnem obliku; civilnom vlašću, s prisutnim oblicima samoupravljanja kolektiva zajednice (narodnom skupštinom, vojskom, organima vlasti koji se biraju); te, na određeni način, utvrđenim teritorijem i naseljima male površine.“ [Утченко, 1977., str. 18–41]. Problem nastanka i razvoja gradišta polisnog tipa u istraživanom području predviđa razmatranje triju osnovnih pitanja: društveno-ekonomskih osnova društva na početnoj etapi; glavnih čimbenika i trendova razvoja tog procesa te formiranja polisa kao strukturne jedinice slavenskog društva i elemenata u arheološkim izvorima koji ga potvrđuju. Nažalost, danas na sva navedena pitanja još uvijek nije moguće dati potvrdne, jednoznačne odgovore, nego samo iznijeti ranije sudove.

Opće je poznato da se posljednja etapa velike seobe naroda poklapa s početkom razvoja međusobno genetski povezanih, ranih slavenskih kultura koje su pouzdano postojale: praško-korčaks'ke (polovica 5. do 7. st.) i rajkovec'ke (od 8. do 10. st.), potvrđene brojnim spomenicima u Prykarpattju. Potkraj 5. st., u domeni razmjene, prestaje orijentacija na Rim. U to su doba u slavenskome društvu vidljive promjene u gospodarskoj strukturi, što prati i preusmjeravanje specijalizirane proizvodnje robe (černjahivs'ka kultura) na potpunu naturalizaciju u granicama velike obiteljske zajednice – najmanje društvene jedinice ondašnjega društva (praška kultura), dok se u društvenom području, na osnovi nekoliko velikih obiteljskih zajednica, postupno formiraju susjedne zajednice, odnosno gnijezda-naselja.

Kasnije, u 7. i 8. st., stabilizira se ekonomska situacija, završava se reorganizacija gospodarske strukture s preusmjeravanjem na tržnice unutar granica (lokalne) za razmjenu zanatskih proizvoda u zamjenu za proizvode opće potrošnje. Zamjena i redistribucija događala se u selima, središtima gnijezda-naselja. Međutim osim navedene, sela sličnog tipa imala su i drugu ulogu – političko-administrativnog i središta obrta okolne zajednice (Čornivka II.). Drugim riječima stvoreni su održivi društveni organizmi, koji su se lokalizirali na određenom području i poslije prerasli u polise. Korijene polisne strukture

treba tražiti u slavenskome društvu, ponajprije u modelu funkcioniranja okolne zajednice i glavnom društveno-ekonomskom principu njezina razvoja – svojevrsnom međudjelovanju javnog i privatnog sektora. Brzina navedenih promjena bila je potaknuta ne samo unutrašnjim problemima, nego i općom političkom situacijom koja je u to doba postojala u cijelome slavenskom svijetu, kao i izvan njegovih granica.

Slično kao i kod civilizacija gdje je društvena polisna struktura nesumnjivo postojala [Курбатов, Фролов, Фроянов, 1986., str. 34–35], osnovni su čimbenici pridonijeli daljnjem socijalno-ekonomskom razvoju Slavena u Prykarpattju od 8. do 10. st.: a) nepostojanje ili uklanjanje mogućih prepreka razvoju; b) povezivanje nekoliko susjednih zajednica oko najsnažnijega središta, u tom ili nekom drugom okrugu; c) raspoloživost metala i ubrzavanje tehnološkog napretka, što je pak pridonijelo intenziviranju proizvodnje, produbljivanju podjele rada, i, na kraju, dovelo do razvoja sustava redistributivnih središta te formiranja lokalnih tržnica okruga. Sve se to dogodilo kao posljedica individualizacije i demokratizacije ekonomskog (parcelizacija zemljišta za poljoprivredu, specijalizacija i individualizacija obrta, individualizacija stočarstva) i društvenog područja (jačanje javne uprave i vojne sile, kao i podjela vlasti na svećeničku i javnu); d) pojava slobodne radne snage za gradnju brojnih utvrda i druge, fizički zahtjevne poslove. Ta su obilježja najraširenija u završnoj fazi razvoja polisne strukture, što u ukrajinskome Prykarpattju vrijedi za 10. stoljeće.

Klasični razvoj polisne strukture prošao je tri osnovne faze [Курбатов, Фролов, Фроянов, 1986., str. 34–35], koje za ovu regiju mogu imati sljedeća obilježja: prva – od neutvrđenih sela u velikom obiteljskom vlasništvu do posebnog tipa civilne zajednice – polisa; druga – od amorfnog društva, konsolidiranog na osnovi minimalnih građanskih sloboda, do društveno stratificiranog društva; treća – od vladavine vojne demokracije do upravljanja naroda.

Sva su obilježja potvrđena i znatnom količinom arheološkog materijala. Počevši od prve polovice 9. st., u neutvrđenim središtima povezanih društava, poput Čornivke II., počinju se javljati utvrde ekstravertne te introvertne orijentacije, koje suvremeni „Bavarski Geograf“ naziva *civitas* (latinski naziv) [Баварский географ /prijevod Назаренко/, 2001., str. 53–54], što odgovara grčkom „polisu“. Slična gradišta obilježava II. tip gradnje utvrda. Njima treba pripisati: Lomančyce (I. faza), Magalu, Červonu Dibrovu, Bilu, Voloku,

Gorošivce i dr. Osnovne funkcije tih gradišta su administrativno upravljanje zajednicom, skladištenje i preraspodjela dobara, upravljanje društvima, organizacija svečanosti, provođenje rituala kulta i dr., dakle upravljale su prostorom koji karakteriziraju efemerne strukture. Približno u to vrijeme javljaju se i gradišta – administrativno-gospodarska središta (Balamutivka, Dobrynivci, Gorišni Šyryvci, Grozynci, Kobaky, Revno II. [Тимоуцук, 1990., str. 40]), koja osim funkcija svojstvenih gradištima prethodne skupine, ponekad postaju i središta obrta.

U drugoj polovici 9. st. dolazi do konsolidacije susjednih zajednica u okrugu, što rezultira pojavom pojedinačnih, površinom velikih gospodarsko-administrativno-političkih središta složene planske strukture. Proces konsolidacije obuhvaća cijeli teritorij Prykarpattja. Treba naglasiti da istodobno dolazi do modifikacije strukture, kako središta zajednice tako i teritorijalne, susjedne zajednice u cjelini. Dokaz je tomu strukturni plan korostuvats'koga, verhn'ostanivec'koga, ganačivs'kog i drugih gnijezda-naselja, za koja nije karakteristično samo utvrđivanje središnjega prostora, smještenog u krugu neutvrđenih sela iz istoga doba, nego i smanjenje broja obrambenih linija koje su dijelile taj ili neki drugi kompleks smješten na najugroženijem prostoru u odnosu na okolinu.

Pojava velikih utvrda karakteristična je za 10. stoljeće. Dobar primjer takvoga tipa gradnje je gradište Plisnes'k, površina kojeg iznosi više od 350 ha. Njegove linije obrane ne omeđuju samo izloženo područje na uzvisini, nego prolaze i, za kasnija razdoblja, neuobičajenim mjestima – s unutrašnje strane kotline, omeđujući potoke, poplavna područja i doline. Slična topografija obrambenih linija obilježava cijeli niz gradišta ukrajinskoga Prykarpattja (Stiljsko, Ganačivka, Solons'ke, Pidgoroddja) i njemu susjedne regije: Poljsku (Tuliglovy) [Cabalska, 1979., str. 253–270], sjevernu Rumunjsku (Fundul Gerca) [Petrescu-Dîmbovița, Teodor, 1987., str. 12], Češku (Prag, Dolni Liboc, Libice nad Cidlinou, Stara Kourzim) [Slama, 1986., str. 84, 78, 75] i dr.

Analiza terenske dokumentacije I. Starčuka i materijali vlastitih iskapanja provedenih na području gradišta tijekom zadnjih dvaju desetljeća daju nam osnovu za tumačenje strukture Plisnes'ka tijekom slavenskoga perioda sa stajališta polisnog modela. Pokušaj interpretacije spomenika po shemi B. O. Tymoščuka [Тимоуцук, 1990., str. 44–57] bio je neuspješan. Značajke po kojima je dijelio različite društvene strukture, prije svega gospodarsko-administrativna središta i kneževske utvrde [Тимоуцук, 1990., str. 56–57],

istodobno su karakteristične brojnim velikim gradištima. Kako bismo potvrdili naše stajalište, smatramo neophodnim navesti arheološke značajke i podatke iz pisanih izvora. Osnova za tumačenje strukture prema arheološkom materijalu bili su: sustav razmještaja i konstrukcije obrambenih linija, unutrašnje planiranje utvrđenog područja te položaj gradišta u sustavu okolnih naselja.

Kao što su pokazali rezultati istraživanja, „vanjsku“ liniju obrane (bez obzira na položaj) obilježavaju: jednaka konstrukcija drveno-zemljanog nasipa (drveni zid sa zemljanom oplatom i nadzemnim prigradnjama s unutrašnje strane, koji nisu uobičajeni), pronađeni pokretni materijal te način prestanka njihove funkcije. Usput rečeno, u regiji tzv. Podola (ur. na Obolonu), na razini tla iz doba funkcije obrambene linije, otkrivena je stambena građevina iz doba gradnje utvrde [Филипчук, 1991., str. 5–6; Филипчук, 1993 б, str. 22–23; Филипчук, 1994 б, str. 52–53; Филипчук, 1998 а, str. 279–286; Филипчук, 2000 а, str. 36–46; Филипчук, 2000 б, str. 244–261; Филипчук, 2002 а, str. 197–220; Филипчук, 2005 б, str. 122–131; Филипчук, 2008 в, 68–135; Филипчук, 2009 г, str. 3–21], koja je, kao i nasip, uništena u požaru. Istodobno, uz liniju obrane postojao je i obrambeni nasip u središtu gradišta (Olenyn Park), čija je konstrukcija jednaka glavnom fortifikacijskom sustavu gradišta Revnjans'ke [Тимошук, 1976., str. 132].

Sustav izgradnje središta Plisnes'ka upućuje na kontinuirani život u doba funkcije linija obrane. Najstariji dio gradišta, koji smo pronašli u ur. Olenyn Park, kultno je pogansko mjesto iz 7–10. st. [Филипчук, 2009., str. 7; Филипчук, 2010 а, str. 135–169; Филипчук, Соловій, 2011., str. 62–95]. Čini ga kompleks građevina kultne namjene različitog doba nastanka – „žrtveni pojas“ – u kojem su pronađeni ostaci ritualnih ukopa, koji su uključivali kremacije i fragmentirane inhumacije; kuće-hramovi; poganski hram i velika količina pratećeg materijala sakralnog obilježja. Između 6. i 7. stoljeća linije obrane, uz ur. Olenyn Park, u ur. Zamčys'ko nalazi se jama za kremaciju te krematorij iz 9–10. st. [Филипчук, 1994 б, str. 55; Филипчук, 1998 а, str. 283–284; Филипчук, 2009 г, str. 3–21]. Još jedna jama za kremaciju, iz istoga doba, pronađena je 2007. u Seredgorodu [Филипчук, 1994., str. 55; Филипчук, 1998 а, str. 283–284; Филипчук, 2009 г, str. 3–21]. Drugim riječima, gradište se formira oko kultnoga poganskog središta koje ujedno čini jezgru tijekom njegove funkcije. Izgradnja drugih dijelova fortifikacija, smještenih uz mjesto kulta, u gornjim je dijelovima gradišta predstavljena stambenim građevinama smještenima u male skupine (II. tip izgradnje). Nikakvi tragovi gospodarstva

nisu pronađeni. U nižem dijelu gradišta možda je bila tipična izgradnja kao ona u Stiljskom, Ganačivki i Korostuvati.

U skladu s navedenim može se konstatirati da struktura gornje razine slavenskoga gradišta najljepše ilustrira kraj slavenskog perioda u navedenoj regiji. Dakle u prilog hipotezi o polisnom modelu gradišta Plisnes'k u slavenskom periodu svjedoče: 1) omeđivanje, površinom velikog, naseljenog teritorija obrambenim linijama; 2) različite funkcije „vanjskih“ i „unutrašnjih“ obrambenih linija; 3) položaj kultnog mjesta i nekropola u granicama utvrđenog teritorija.

U principu velika gradišta Prykarpattja imaju sva obilježja polisne strukture: omeđivanje površinom velikog teritorija obrambenim linijama; veliku količinu izoliranih područja; izgradnju središnjega dijela građevinama javne namjene – *kontynama*¹⁴, o kojima govori njemački kroničar Gerbord [*Фамицин*, 1884., str. 130]; tragove javnog i privatnog (dvorišta i vrtovi dijelovima u privatnom vlasništvu) vlasništva nad zemljom u granicama polisa i u njegovoj neposrednoj blizini

Navedeni podaci sugeriraju postojanje trodijelne hijerarhije teritorijalno-administrativne strukture društva u 10. st., koja se može vidjeti u položaju i ulozi malih, srednjih i velikih gradišta polisnoga tipa. U slučaju ovakva stajališta temeljito će se promijeniti pogled ne samo na postojeću tipologiju gradišta ili proces razvoja ranosrednjovjekovnih gradova, nego i na razvoj državotvornih procesa unutar granica ukrajinskoga Prykarpattja.

Tijekom 9. i 10. stoljeća arheološki se mogu pratiti sve karakteristike koje su pridonijele razvoju polisne strukture ondašnjega društva. Različita veličina utvrđenih područja, raznolikost njihove izgradnje objektima kratkotrajne ili dugotrajne namjene, kao i razmjeri gnijezda-naselja (teritorijalno susjednih zajednica) te njihovo međusobno smještanje unutar granica mikroregije, svjedoče o procesu konsolidacije društva, rezultat čega je i teritorijalno-administrativna podjela, dakle osnova za razvoj države u Prykarpattju.

---

14 Hramovima (op. prev.).

Izvori

Маврикий. 582–602. Стратегикон /перевод В. В. . Кучмы // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. – М. – 2010. – Т. II. – С. 94–96.

Ибн Русте. 70–90 гг. IX в. Книга дорогих ценностей (“Китаб ал-а‘лак ан-нафиса”) /перевод Т. М. Калининой // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. – М. – 2009. – Т. III – С. 43–50.

“Баварский географ”. втор. пол. IX в. “Описание городов и областей к северу от Дуная” /перевод А. В. Назаренко // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. – М. – 2010. – Т. IV – С. 25–30.

Кадастрові плани Стільська // ЦДІА у Львові. – ф. 72. – оп. 1. – спр. № 136. – арк. 1–24.

Königsreich Galicien und Lodomerien. Herausgegeben in Jahre 1790 von Liesganig // ЦДІА у Львові. – ф. 720. – оп. 1. – спр. № 701. – Т. II.

Корчинський О. М. 1988. Звіт про роботу Верхньодністрянської слов’янорусської експедиції у 1987 р. //Архів ІА НАН України. – Од. зб. – № 23234 – 37 с.

Корчинський О. М. 1989. Звіт про роботу постійнодіючої Верхньодністрянської слов’янорусської археологічної експедиції у 1988 р. //Архів ІА НАН України. – Од. зб. – № 23381– С. 44–107.

Корчинський О. М., Шишак В. І. 1990. Звіт про підсумки археологічних досліджень на території Верхнього Подністров’я у 1989 р. //Архів ІА НАН України. – Од. зб. – № 23571– 99 с.

Смирнова Г. И. 1955. Отчет Западно-Украинской археологической экспедиции 1954 г. // Архів ІУ НАН України. – Оп. 5. – Од. зб. 154. – 24 с.

Смирнова Г. И. 1956. Дневник раскопок в с. Незвиско Обертинского р-на Станиславской обл. Днестровской экспедицией АН УССР в июне-июле 1956 г. // Архів ІУ НАН України. – Оп. 5. – Од. зб. № 192. – 36 с.

Смирнова Г. И. 1957. Отчет о раскопках верхних слоев поселения возле с. Незвиско в 1956 г. // Архів ІУ НАН України. – Оп. 5. – Од. зб. № 191. – 36 с.

Смирнова Г. И. 1958. Отчет о раскопках верхних слоев поселения Незвиско в 1957 г. // Архів ІУ НАН України. – Оп. 5. – Од. зб. № 206. –48 с.

Старчук І. Д. 1946. Щоденник роботи Плісеської археологічної експедиції за 1946 р. // Архів ІУ НАН України. – Оп. 5 – Од. зб. № 15. – 24 с.

Старчук І. Д. 1947. Щоденник роботи експедиції в с. Пліснесько за 1947–1948 рр. // Архів ІУ НАН України. – Оп. 5. – Од. зб. № 48/395. – 29 с.

Старчук І. Д. 1948. Денник розкопів на городищі Пліснесько 1948 р. // Архів ІУ НАН України – Оп. 5. – Од. зб. 50. – 75 с.

Старчук І. Д. 1948 а. Розкопки на городищі Пліснесько в 1948 р. (полеві рисунки) // Архів ІУ НАН України – Оп. 5. – Од. зб. 364. – 18 с.

Старчук І. Д. 1949 Звіт про розкопки на городищі Пліснесько в 1947-1948 рр. // Архів ІУ НАН України. – Оп. 5. – Од. зб. № 46. – 56 с.

Филипчук М. А. 1984. Отчет об археологических исследованиях ЧМНАБ у 1983 г. в с. Коростовата // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од. зб. 1. – 17 с.

Филипчук М. А. 1988. Звіт про рятивні роботи Буської госпдогвірної археологічної експедиції № 61 в 1988 р. на місці будівництва заводу “Автопромпрокриття” // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од. зб. 2. – 22 с.

Филипчук М. А. 1989. Звіт про археологічні дослідження 1988 р. на місці будівництва електростанції між сс. Гологори та Гологірки Золочівського району Львівської області // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од. зб. 3. – 30 с.

Филипчук М. А. 1989 а. Звіт про роботу постійнодіючої Верхньодністрянської археологічної експедиції у 1988 р. // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од. зб. 4. – 44 с.

Филипчук М. А. 1990. Звіт про археологічні дослідження загону № 1 Верхньодністрянської постійнодіючої слов’янорусської археологічної експедиції у 1989 році на території Стільського городища Миколаївського району Львівської області // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од. зб. 5. – 21 с.

Филипчук М. А. 1990 а. Звіт про археологічні дослідження загону № 1 ВПСАЕ у 1989 р. на території Кульчицького городища (Самбірський р-н) та городищі в с. Солонсько (Дрогобицький р-н) // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од. зб. 6. – 36 с.

Филипчук М. А. 1991. Звіт про археологічні дослідження Бродівського загону Львівської госпдогвірної археологічної експедиції у 1990 р. на території колгоспу “Дружба” в зоні меліоративних робіт (околиці Пліснеського городища) // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од. зб. 7. – 40 с.

Филипчук М. А. 1994. Звіт про археологічні дослідження Бродівської госпдогвірної археологічної експедиції Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича

НАН України у 1993 р. на території Пліснеського городища // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од. зб. 8. – 44 с.

Филипчук М. А. 1998. Звіт про розвідкові роботи на території Унівського монас-тиря у 1997 р. // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од. зб. 9. – 38 с.

Филипчук М. А. 1999. Звіт про результати розвідково-рятивних археологічних досліджень на території літописного Пліснеська (Бродівський район) та в околиці Унівського монастиря (Перемишлянський район Львівської області) // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од. зб. 10. – 130 с.

Филипчук М. А. 2000. Звіт про рятивні археологічні дослідження на території літописного Пліснеська (с. Підгірці Бродівського району Львівської області) // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од. зб. 11. – 34 с.

Филипчук М. А. 2001. Звіт про проведення рятивних археологічних досліджень на території літописного Пліснеська (с. Підгірці Бродівського району Львівської області) у 2000 р. // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од. зб. 12. – 160 с.

Филипчук М. А. 2002. Звіт про рятивні роботи на території літописного Пліснеська (с. Підгірці Бродівського району Львівської області) у 2001 р. // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од. зб. 13. – 43 с.

Филипчук М. А. 2004. Про археологічні розкопки на території літописного Пліснеська у 2003 році // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од. зб. 14. – 87 с.

Филипчук М. А. 2005. Звіт про проведення археологічних розкопок на території Підгорецького замку та рятивних археологічних досліджень на території літописного Пліснеська (с. Підгірці Бродівського району Львівської області) у 2004 р. // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од. зб. 15. – 78 с.

Филипчук М. А. 2005 а. Звіт про проведення археологічних обстежень і розвідок у верхів'ях рр. Вишні, Золотої Липи та Маруньки (Мостиський, Перемишлянський та Пустомитівський р-ни Львівської області) у 2004 р. // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од. зб. 16. – 157 с.

Филипчук М. А. 2006. Звіт про рятивні археологічні розкопки на території городища в с. Підгородище Перемишлянського району Львівської області у 2005 р. // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од. зб. 17. – 102 с.

Филипчук М. А. 2007. Звіт про проведення обстежень археологічних пам'яток на узбережжі р. Золота Липа // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од. зб.

18. – 226 с.

Филипчук М. А. 2008. Звіт про археологічні розкопки на території літописного Пліснеська у 2007 році // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од. зб. 19. – 131 с.

Филипчук М. А. 2009. Звіт про археологічні розкопки Пліснеського городища у 2008 році // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од. зб. 20. – 140 с.

Филипчук М. А. 2009 а. Звіт про проведення суцільних археологічних обстежень на території Перемишлянського району Львівської області у 2008 р. в рамках “пілотного” проекту “АРХЕОЛОГІЧНИЙ КАДАСТР УКРАЇНИ /ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ/” // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од. зб. 21. – 279 с.

Филипчук М. А. 2010. Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2009 році/ Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од. зб. 22. – 279 с.

Черниш К. К. 1953. Щоденник роботи трипільського загону Дністрянської археологічної експедиції в липні-серпні 1953 р. // Архів ІУ НАН України. – Оп. 5. – Од. зб. № 134 – 83 с.

Черниш К. К. 1954. Звіт про розкопки нижніх горизонтів поселень в с. Незвисько Станіславської за 1953 р. // Архів ІУ НАН України. – Оп. 5. – Од. зб. № 135 – 28 с.

Черниш К. К. 1954. Щоденник роботи експедиції с. Незвисько Обертинського р-ну Станіславської обл. в серпні-вересні 1954 р. // Архів ІУ НАН України. – Оп. 5. – Од. зб. 163 – 96 с.

Literatura

- Августинник А. И. 1965. К вопросу о методике исследования древней керамики // КСИА. – № 64. – С. 149–156.
- Артамонов М. И. 1955. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952–1953 гг. // КСИИМК. – Вып. 59. – С. 110–117.
- Археологія УРСР. 1972. – К. – Т. 2. – 504 с.
- Ауліх В. В. 1958. Основні результати археологічного дослідження Древньоруського селища в с. Ріпнів Львівської області // Дисертаційний збірник. – К. – С. 26–59.
- Ауліх, 1961. Матеріали з верхнього горизонту городища біля с. Зимне Волинської області // МДАПВ. – Вип. 3. – С. 128–129.
- Ауліх, 1962. Металеві прикраси з верхнього горизонту городища в с. Зимне Волинської області // МДАПВ. – Вип. 4. – С. 92–105;
- Ауліх В. В. 1963. Славянское поселение у с. Рипнева (Рипнев I) Львовской обл. // МИА. – № 108 – С. 366–381.
- Ауліх В. В. 1976. Матеріальна культура населення Прикарпаття і Волині у VIII–IX ст. // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первісно-общинного ладу та в давньоруський час. – К. – С. 108–121.
- Ауліх В. В. 1990. Славяне Прикарпаття і Волині в VIII–IX вв. // Археология Прикарпаття, Волині і Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды). – К. – С. 68–74.
- Ауліх В. В., Герета І. П., Пеняк С. І. та ін. 1982. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – К. – 236 с.
- Багрий Р. С. 1990. Вишня. Древнерусские города // Археология Прикарпаття, Волині і Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды). – К. – С. 136–140.
- Багрий Р. С. 1990. Плеснеск. // Археология Прикарпаття, Волині і Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды). – К. – С. 111–114.
- Багрий Р. С., Овчинников О. Г. 1991. Нові матеріали до вивчення літописного Пліснеська // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Львів. С. 11–13.
- Багрянородный Костянтин. 1991. Об управлении империей / Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. – М. – 496 с.

- Баран, 1959. Розкопки на поселенні I тис. н.е. в с. Ріпневі [Ріпнів II] Львівської області в 1957 р. // МДАПВ. – Вип. 2. – С. 102–113.
- Баран, 1962. Поселення I тис. н.е. в с. Ракобути на Західному Бугу // МДАПВ. – Вип. 4. – С. 80–91.
- Баран В. Д. 1963. Раннеславянское поселение у с. Рипнева (Рипнев II) на Западном Буге (Львов. обл.) // МИА. – № 108. – С. 351–365.
- Баран В. Д. 1964. Ранньослов'янські пам'ятки Верхнього Подністров'я і Південно-Західної Волині // МДАПВ. – Вип. 5. – С. 95–114.
- Баран В. Д. 1965. Раннеславянские памятники на Западном Буге // SL. A. – XIII–2. – Bratislava. – S. 319–376;
- Баран В. Д. 1968. Некоторые итоги изучения раннеславянских древностей Верхне-го Поднестровья и Западной Волины // AR. – S. 583–593;
- Баран В. Д. 1972. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К. – 244 с.
- Баран В. Д. 1975. Культура східних слов'ян другої половини I тисячоліття н.е. (Західна Волинь, Верхнє Подністров'я і Закарпаття // Археологія Української РСР. – К. – С. 125–136.
- Баран В. Д. 1978. Славяне в середині I тыс. н. э. // Проблемы эногенеза славян. – К. – С. 5–39.
- Баран В. Д. 1988. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). – К. – 160 с.
- Баран В. Д. 1998. Давні слов'яни. – К. – 335 с.
- Баран В. Д. 2008. Походження українського народу. – К. – 406 с.
- Баран В. Д., Баран Я. В. 2002. Походження українського народу. – К. – 406 с.
- Баран В. Д., Максимов Е. В., Магомедов Б. В. и др. 1990. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К. – 488 с.
- Баран Я. В. 1991. Слов'янська община (за матеріалами розкопок поселення Раш-ків I). – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К. – 24 с.
- Баран Я. В. 1997. Слов'янська община (за матеріалами поселення Рашків I) // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – К. – С. 176–184.
- Баран Я. В. 1997 а. Поселення Рашків I на Дністрі // Південноруське село IX–XIII ст. – К. – С. 19–34.
- Баран Я. В. 2004. Слов'янська община. – Чернівці. – 192 с.
- Белецкий В. Д. 1959. Жилища Саркела-Белой Вежи. // МИА. – № 75. — С. 40–134.

- Белицер В. Н. 1958. Очерки по этнографии народов Коми XIX– начало XX в. – М. – Т. 45. – С. 36–37.
- Беранова М. 1980. Сельское хозяйство в I тыс. и в первой половине II тыс. н.э. // Материалы III Международного конгресса славянской археологии. – Братислава – С. 43–49.
- Березовец Д. Т. 1963. Поселение уличей на р. Тясмине // МИА. – №108. – С. 145–208.
- Бобринский А. А. 1978. Гончарство Восточной Европы. – М. – 270 с.
- Бобринский А. А. 1986. О методике изучения форм глиняной посуды из археологических раскопок // Культуры Восточной Европы I тыс. н. э. – Куйбышев. – С. 137–157.
- Бобринский А. А. 1989. Методика изучения организационных форм гончарных производств // Керамика как исторический источник. – Новосибирск – С. 10–43.
- Борисевич Г. В. 1978. “Раппорт П. А. Древнерусское жилище. – САИ. – ЕІ-32, Л., 1975”. // СА. – № 4. – С. 286–292.
- Бочкарев В. С. 1990. Классификация в археологии. – М. – 156 с.
- Бочкарев В. С., Трифонов В. М. 1980. Пространство и время в археологии // Ме-тодика археологических исследований и закономерности развития древних обществ. – ТС., Ашхабад. – С.15–23.
- Брайчевський М. Ю. 1964. Біля джерел слов'янської державності. – К. – 321 с.
- Брайчевський М. Ю. 1994. Періодизація історичного розвитку Східної Європи в I тис. н. е. // Археологія. – № 3. – С. 16.
- Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М. 1984. Славянские поселения I тыс. н.э. у с. Сокол на Среднем Днестре. – К. – 108 с.
- Веремейчик Е. М. 1986. Древнерусские хозяйственные постройки для просушки зерна // Тез. Чернигов. обл. науч.-метод. конф. посвящен. 800-летию “Слова о полку Игореве.” – Чернигов. – С. 30–31.
- Востоочнославянський етнографічний збірник. 1976. – М. – Т. 31. – 440 с.
- Войнаровский В. Н. 1984. Работы Черновицкого музея // АО 1983 года. – М. – С. 266.
- Войнаровский В. Н. 1985. Раскопки на северной Буковине // АО 1984 года. – М. – С. 224.

Войнаровський В. М. Чинбарство як спеціалізоване виробництво на Північній Буковині в пізньоримський час // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський. – С. 104–107.

Войнаровський В. 1998. Шкіряне виробництво на галицьких землях у ІХ–ХV ст. // Галич і галицька земля у державотворчих процесах України. – Івано-Франківськ–Галич. – С. 37–38.

Войнаровський В. М. Стаціонарні залишки виробництва шкіри // Проблемы истории и археологии Украины. – Харьков. – С. 72–73.

Воронин Н. Н. 1951. Жилище // История культуры Древней Руси. – М.-Л. – Т. I. – С. 204–233.

Гарден Ж.- К. 1983. Теоретическая археология. – М. – 294 с.

Генинг В. Ф. 1987. Археологическая культура – социально-исторический организм – центральная категория познания археологии (к разработке теории археологической культуры) // Исследование социально-исторических проблем в археологии (Под. ред. В.Ф.Генинга). – К. – С. 6–35.

Генинг В. Ф. 1989. Структура археологического познания. – К. – 294 с.

Гончаров В. К. 1949. Посад і сільські поселення коло Райковецького городища // АП УРСР. – К. – Т. I. – С. 31–46.

Гончаров В. К. 1950. Райковецкое городище. – К. – 149 с.

Гончаров В. К. 1955. Археологічні дослідження давнього Галича в 1951 р. // АП УРСР. – Т. 5. – С. 22–31.

Гончаров В. К. 1963. Лука Райковецкая // МИА. – № 108. – С. 263–315.

Гончаров В. К. 1975. Культура східних слов'ян другої половини I тисячоліття н.е. Східна Волинь. Пам'ятки типу Корчак та Луки Райковецької // Археологія Української РСР. – К. – С. 122–125.

Готун І. А. 1992. Деякі підсумки вивчення споруд поселення Автуничі // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернігів – С. 13–14.

Готун І. А. 1993. Реконструкції ремісничих та господарських будівель давньоруського поселення Автуничі // Археологія. – № 4 – С. 59–70.

Готун І. А. Типи будівель давньоруського села // Проблемы истории и археологии Украины. – Харьков, 1997. – С. 73.

Грунтознавство (під ред. М. М. Шкварука, М. І. Делемчука). 1976. – К. – 318 с.

Диякон Л. 1988. История. /Под. ред. С.А.Иванова. – М. – С. 68–83.

- Добровольський А. 1929. Звіт про археологічні дослідження на території Дніпрельстану р. 1927. // Збірник Дніпропетровського історико-краєзнавчого музею. – Дніпропетровськ. – Т. 1. – С. 144–170.
- Довженко В. Й. 1961. Землеробство Древньої Русі. – К. – 268 с.
- Довженко В. Й., Гончаров В. К., Юра Р. О. 1966. Древньоруське місто Воїнь. – К. – 1966. – 148 с.
- Ефименко П. П., Третьяков П. Н. 1948. Древнерусские поселения на Дону // МИА. – № 8 – С. 1–11.
- Захарук Ю. М. 1964. Проблеми археологічної культури // Археологія. – Вип. XVII. – 12–42.
- Захарук Ю. М., Ратич О. О. 1955. Слов'янське поселення біля с. Ріпнів Львівської області. // АП УРСР. – Т. 5. – С. 40–46.
- История народного хозяйства Молдавской ССР (с древнейших времен до 1812 г.). 1976. /под. ред. Советова В. П., Галенко Т. Н. и др. – Кишинев – 435 с.
- Каждан А. П. 1991. Микроструктуры в Византии VIII–IX вв. // Пленарные доклады XVIII международного конгресса византистов. – М. – С. 84–101.
- Каргер М. К. 1951. Новые данные к истории древнерусского жилища // КСИИМК. – Вып. 38. – С. 3–11.
- Каргер М. К. 1958. Древний Киев. – М-Л. – Т. II. – С. 285–368.
- Кішук Т. П. 1987. Інтер'єр // Народна архітектура Українських Карпат XV–XX ст. / під. ред. Ю. Г. Гошко, Т. П. Кішук, І. Р. Могитич, П. М. Федак./ – К. – С. 110–125.
- Клейн Л. С. 1978. Археологические источники. – Ленинград. – 117 с.
- Коваленко В. П., Моця О. П. 1992. Давньоруське поселення біля с. Автуничі на Чернігівщині // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. Тези першого польового історико-краєзнавчого семінару. – Чернігів – С. 7–9.
- Колпаков Е. М. 1991. Теория археологической классификации. – СПб. – 112 с.
- Корчинський О. М. 1987. Городище гигант в предгорье Украинских Карпат // Труды V международного конгресса славянской археологии. – К. – Т. III. – С. 111–115.
- Корчинський О. М. 2008. Ранньосередньовічне місто на Верхньому Дністрі // МДАПВ. – Вип. 12. – С. 267–282.
- Кропоткин В. В. 1969/1970. Находки куфических монет в Прикарпатье // ААС. – Т. 11. – С. 222–229.

- Крохалев Ф. С. 1960. О системах земледелия. Исторический очерк. – М. – 432 с.
- Курбатов Г. Л., Фролов Э. Д., Фроянов И. Я. 1986. Становление и развитие раннеклассовых обществ. – Ленинград. – 335 с.
- Кухаренко Ю. В. 1955. Славянские древности V–IX вв. на территории Припятского Полесья // КСИИМК. – Вып. 57 – С. 33–38.
- Кухаренко Ю. В. 1957. Раскопки на городище и селище Хотомель // КСИИМК. – Вып. 68. – С. 90–93.
- Кухаренко Ю. В. 1961. Средневековые памятники Полесья // САИ. – Вып. Е1. – 40 с.
- Кухаренко Ю. В. 1963. Курганы у с. Селец // МИА. – № 108 – С. 316–319.
- Кучера М. П. 1959. Основні етапи розвитку стародавнього Пліснеська // МДАПВ. – Вип. 2. – С. 132–145.
- Кучера М. П. 1961. Кераміка Древнього Пліснеська // Археологія. – Т. XII. – К. – С. 143–154.
- Кучера М. П. 1962. Древній Пліснеськ // АП УРСР. – Т. 12. – С. 3–56.
- Кучера М. П. 1962 а. Гончарная керамика дофеодалного времени из раскопок древнего Плеснеска // СА. – № 1. – С. 292–294.
- Літопис Руський. 1989. /під ред. Л. Махновця/. – К. – 590 с.
- Ляпушкин И. И. 1957. О жилищах восточных славян Днепровского Левобережья VIII–X вв. // КСИИМК. – Вып. 68. – С. 3–13.
- Ляпушкин И. И. 1958. Городище Новотроицкое: о культуре восточных славян в период сложения Киевского государства // МИА. – № 74. – 328 с.
- Ляпушкин И. И. 1968. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства (VIII– первая половина IX в.). Историко-археологические очерки // МИА. – № 152. – 191 с.
- Мавродин В. В., Фроянов И. Я. 1978. Об общественном строе восточных славян VIII–IX вв. в свете археологических данных // ПА. – Вып. 2. – С. 125–132.
- Максимов С. В., Петрашенко В. О. 1980. Городище Монастирьок на Середньому Дніпрі // Археологія. – № 33. – С. 3–20.
- Максимов Е. В., Петрашенко В. А. 1988. Славянские памятники у с. Монастырек на среднем Днепре. – К. – 148 с.

- Малевакская М. В. 1960. К вопросу о керамике Галицкой земли XII–XIII вв. // КСИА. – Вып. 120. – С. 3–14.
- Мартынов А. И., Шер Я. А. 1989. Методы археологического исследования. – М. – 222 с.
- Мезенцева Г. Г. 1965. Канівське поселення полян. – К. – 124 с.
- Минасян Р. С. 1978. Классификация раннего жернового постава / по материалам Восточной Европы I тыс. н.э // СА. – № 3. – С. 101–112.
- Минасян Р. С. 1978 а. Классификация серпов Восточной. Европы раннего средневековья // АСГЭ. – Вып. 19. – С. 47–85.
- Михайлина Л. П. 1997. Населення Верхнього Попруття VIII–X ст. – Чернівці. – 143 с.
- Михайлина Л. П. 2007. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами – К. – 240 с.
- Михайлина Л. П., Русанова И. П., Тимошук Б. А. 1978. Раскопки славянского города на р. Прут // АО 1977. –М. – С. 368.
- Михайлина Л. П., Русанова И. П., Тимошук Б. А. 1979. Селища и городища Рев-ное I // АО 1978. –М. – с. 370–371.
- Михайлина Л. П., Тимошук Б. А. 1983. Славянские памятники Верхнего Прута VIII–X вв. // Славяне на Днестре и Дунае. – К. – С. 205–219.
- Москаленко А. Н. 1965. Городище Титчиха. Из истории древнерусских поселений на Дону. – Воронеж. – 310 с.
- Моця О. П., Коваленко В. А., Готун І. А. та ін. 1992. Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. Тези першого польового історико-краєзнавчого семінару. – Чернігів. – 88 с.
- Народна архітектура Українських Карпат XV–XX ст. 1987. (Від. ред. Ю. Г. Гош-ко). – К., 1987. – 453 с.
- Неусыхин А. И. 1985. Эволюция общественного строя варваров от ранних форм общины к возникновению индивидуального хозяйства // История крестьянства в Европе. – М. – Т. I. – С. 137–177.
- Пастернак Я. 1929. Нові археологічні набутки українських музеїв у Львові за 1928 р. // Записки НТШ. – Т. СІ. – С. 241–251.
- Петрашенко В. О. 1992. Слов'янська кераміка VIII–IX ст. Правобережжя Серед-нього Подніпров'я. – К. – 137 с.

- Петров В. П. 1972. Етногенез слов'ян: джерела, етапи розвитку і проблематика. – К. – 214 с.
- Петегирич В. М., Филипчук М. А. 1993. Город під “Золотим Левом” // Літопис Червоної Калини. – № 3-4. – Львів – С. 40–41.
- Природа Івано-Франківської області (під ред. проф. К. І. Геренчука). 1973. – Львів. – 158 с.
- Природа Львівської області (під ред. проф. К. І. Геренчука). 1968. – Львів. – 151 с.
- Природа Тернопільської області (під ред. проф. К. І. Геренчука). 1979. – Львів. – 165 с.
- Природа Чернівецької області (під ред. проф. К. І. Геренчука). 1978. – Львів. – 157 с.
- Приймак В. В. 1994. Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VIII– поч. IX ст. – Суми – 76 с.
- Приходнюк О. М. 1971. Ранньослов'янське житло на Поділлі // Археологія. – Вип. 3. – С. 26–37.
- Приходнюк О. М. 1975. Слов'яни на Поділлі (VI–VII ст. н.е.). – К. – 154 с.
- Приходнюк О. М. 1980. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI–IX ст. н.е. – К. – 150 с.
- Приходнюк О. М. 1990. Категорії пам'яток, топографія, планировка // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К. – С. 209–219.
- Раппопорт П. А. 1965. К вопросу о Плеснеске // СА. – №4. – С. 92–96.
- Раппопорт П. А. 1975. Древнерусское жилище. – Л. – 180 с.
- Ратич О. О. 1962. Результати досліджень давньоруського городища-Замчиська в м. Судова Вишня, Львівської області в 1957-1959 рр. // МДАПВ. – Вип. 4. – С. 75–92
- Ратич О. О. 1964. До питання про розташування і оборонні споруди давньоруських городів Південно-Західної Русі // МДАПВ. – Вип. 5. – С. 115–126.
- Ратич О. О. 1968. Місцезнаходження і топографія літописного Звенигорода // Матеріали II Подільської іст. краєзн. конф. – Львів. – С. 137–138.
- Рафалович И. А. Поселение VI–VII вв. у с. Ханска. // КСИА. – Вип. 113. – С.94–122.

- Рафалович И. А. 1972. Славяне VI–IX вв. в Молдавии. – Кишинев – 242 с.
- Риер Я. Г. 1992. Сравнительная характеристика застройки средневековой деревни Восточной и Центральной Европы // Проблемы вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернігів. – С. 49–52.
- Русанова И. П. 1958. Археологические памятники второй половины I тысячелетия н.э. на территории древлян // СА. – №4. – С. 30–41.
- Русанова И. П. 1963. Поселения у с. Корчак на р. Тетерева // МИА. – № 108. – С. 39–50.
- Русанова И. П. 1970. Карта распространения памятников типа Корчак (VI–VII вв.) // МИА. – 176. – С.93–96.
- Русанова И. П. 1973. Славянские древности VI IX вв. между Днестром и Западным Бугом – М. – 100 с.
- Русанова И. П. 1976. Славянские древности VI VII вв. – М. – 215 с.
- Русанова И. П. 1980. Изучение славянских поселений у с.Черновка // АО 1979 года. – М. – С. 331.
- Русанова И. П. 1984–1987. Классификация керамики типа Корчак // Sl. Ant. – Т. XXX. – S. 93–100.
- Русанова И. П., Тимошук Б. А. 1984. Кодын – славянские поселения V–VIII вв. н.э на р. Прут. – М. – 84 с.
- Русанова И. П., Тимошук Б. А. 1984 а. Гнездо славянских поселений у с. Чернов-ка Черновицкой обл. // КСИА. – № 179. – М. – С. 19–25.
- Русанова И. П., Тимошук Б. А. 1993. Языческие святилища древних славян. – М. – 144 с.
- Свешников И. К. 1976. Довідник з археології України (Львівська область). – К. – 95 с.
- Свешников И. К. 1990. Теревовль. Древнерусские города // Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды) // Под. ред. А. П. Черныша. – К. – С.105–107.
- Свешников И. К. 1990 а. Звенигород. Древнерусские города // Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды) // Под. ред. А. П. Черныша. – К. – С.107–110.
- Седов В. В. 1982. Восточные славяне в VI–XIII вв. // Археология СССР. – М. – 327 с.

- Серов О. В. 1997. Давньоруські селища X–середини XIII ст. Київського Подніпров'я // Південноруське село IX–XIII ст. – К. – 99–114.
- Січинський В. 1925. Архітектура в стародруках. – Львів – 20 с.
- Січинський В. 1925 а. Дерев'яні дзвіниці і церкви Галицької України. XVI–XIX ст. – Львів – 49 с.
- Словарь иностранных слов. 1955. /Под. ред. И. В. Лехина и проф. Ф. Н. Петрова. – М. – 823 с.
- Словник-довідник з археології. 1996. /Під ред. Ю. В. Павленко, Н. О. Гаврилюк, Н. С. Котової та ін. – К. – 197 с.
- Смірнова Г. І. 1959. Підсумки досліджень верхніх шарів Незвиського поселення // МДАПВ. – Вип. 2. – К. – С. 98–101.
- Смирнова Г. И. 1960. Раннеславянское поселение у с. Незвиско на Днестре // РА. – R. LI–1. – С. 222–238.
- Сміленко А. Т. 1975. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.). – К. – 209 с.
- Смиленко А. Т. 1980. Славяне и их соседи в Степном Поднепровьи (история и культура населения во II–VIII вв. – Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – К. – 23 с.
- Смиленко А. Т, Юренко С. П. 1990. Восточные славяне в VIII–IX вв. (территория распространения, категории памятников, топография, планировка) // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.– С. 259–266.
- Советов А. О. 1950. О системах земледелия. – М. – 447 с.
- Старчук І. 1949. Розкопки на городищі Пліснесько // АП УРСР. – К. – Т. I. – С. 76–85.
- Старчук І. 1952. Розкопки городища Пліснеська в 1947 1948 рр. // АП УРСР. – К. – Т. III. – С. 379–394.
- Старчук І. 1955. Розкопки городища Пліснесько в 1949 р. // АП УРСР. – К. – Т. V. – С. 32–35.
- Стеблій Н. Я. 2008. Проблеми взаємодії суспільства та природи в історіографії // Вісник Інституту археології. – Львів. – Вип. 3. – С. 17–28.
- Стеблій Н. Я. 2009. Система заселення Дністро-Прутського межиріччя у III–VII ст. н.е. // Тези Міжнар. конф. “Східноєвропейські старожитності в добу се-редньовіччя”, присв. 90-річчю з дня народ. видат. укр. археолога Б. О. Тимощука. – м. Чернівці, 10–11 квітня 2009 р. – С. 67–68.

- Стеблій Н. Я. 2011. с. 54–60;
- Сухобоков О. В. 1998. К хронологии славянских памятников Днепроовского Ле-вобережья последней четверти I тыс. н.э. // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). – К. – С. 49–57.
- Тельнов Н. П., Рабинович Р. А. 1985. Результаты работ на поселении Скок // Археологические исследования в Молдавии. – Кишинев – С. 194–212.
- Тимошук Б. А. 1959. Ленковецкое древнерусское городище // СА. – №4. – С. 250–257.
- Тимошук, 1973, Руины славянского города на р. Прут // АО 1972. –М. – с. 337–338
- Тимошук Б. О. 1976. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. – К. – 176 с.
- Тимошук Б. О. 1982. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К. – 206 с.
- Тимошук Б. А. 1983. Общинный строй Восточных славян VI–X вв. (по археологическим данным Северной Буковины). – Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – М. – 38 с.
- Тимошук Б. А. 1985. Социальная типология селищ VI-X вв. // Археологические исследования средневековых памятников в Днестро-Прутском междуречье. – Кишинев. – С. 3–24.
- Тимошук Б. А. 1989. Археологические признаки восточнославянских городищ-убежищ // КСИА. – М. – Вып. 159. – С. 15–28.
- Тимошук Б. О. 1990. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. – М. – 187 с.
- Тимошук Б. А. 1990 а. Черновцы. Древнерусские города // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (раннеславянский т древнерусский периоды). – С. 115.
- Тимошук Б. О. 1995. Восточные славяне: от общины к городам – М. – 261 с.
- Тимошук Б. О. 1999. Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. – Чернівці. – 176 с.
- Тимошук Б.О., Приходнюк О. М. 1969. Ранньослов'янські пам'ятки VI–VII ст. в Середньому Подністров'ї. // Слов'яно-руські старожитності. – К. – С. 71–79.
- Тимошук Б. А. Русанова И. П. 1983. Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута // СА. – № 4. – С. 161–173.
- Тимошук Б. А. Русанова И. П. 1988. Второе Збручское (Крутиловское) святили-

ще // Древности Славян и Руси. – М. – С. 78–91.

Тимошук Б. А., Русанова И. П., Михайлина Л. П. 1981. Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V–X вв. // СА. – № 2. – С. 80–93.

Толочко П. П., Козак Д. Н., Моця О. П. та ін. 2000. Етнічна історія України. – К. – 276 с.

Толочко П. П., Баран В. Д., Бібіков С. М. та ін. 2000. // Давня історія України. – Т. 3. – К. – 695 с.

Томашевський А. П. 1989. Дослідження територіально-господарської структури пам'яток Східної Волині другої половини I тис. н.е. // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. – Тези доп. конф. – К. – С. 233–234.

Томашевський А. П., Гавритухин И. О. 1992. Славянское поселение Тетеревка–I. – К. – 90 с.

Томенчук Б. П. 1994. Три періоди розвитку Галича // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. – Львів – С. 20–21.

Томенчук Б. П. 1996. Три періоди розвитку Галича в світлі нових археологічних досліджень // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології. – К. – С. 111–113.

Томенчук Б. П., Филипчук М. А. 2001. Буківна – літописний Биковен на Дністрі. – Івано-Франківськ. – 56 с.

Томенчук Б. П. 2008. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. – Івано-Франківськ. – 695 с.

Третьяков П. Н. 1966. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. – М.-Л. – 308 с.

Утченко С. Л. 1977. Политические учения Древнего Рима в III–I вв. до н.э. – М. – С. 18–41.

Фамицын А. С. 1995. Божества древних славян. – СПб. – 364 с.

Федоров Г. Б. 1960. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н.э. // МИА. – № 82. – 378 с.

Федоров Г. Б. 1966. Посад Екимауцкого поселения // Культура древней Руси. – М. – С. 260–275.

Федоров Г. Б. 1974. Древнерусская культура Поднестровья (X–XII вв.) // Древ-

ня культура Молдавии. – Кишинев. – С. 109–149.

Филипчук А. 2009. Про попередні результати дослідження валу № 5 Плісеського городища у 2008 р. // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матер. VIII міжн. студ. наук. археол. конф. – Чернівці – С. 216–220.

Филипчук А. 2009 а. До питання про один конструктивний тип слов'янських ліній захисту (за матеріалами Плісеська) // Тези міжнародної наукової конференції “Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя”. – Чернівці – С. 73-74.

Филипчук М. А. 1985. Исследование крестьянской усадьбы X–XI вв. в с. Коростовата // АО 1983 г. – М. – С. 367.

Филипчук М. А. 1987 а. Сільські садиби Північної Буковини X–XI ст. // Молоді учені-суспільствознавці.. – Львів – С. 155–156.

Филипчук М. А. 1991 а. Роботи Гологірківської археологічної госпдоговірної експедиції // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів – С. 93–95.

Филипчук М. 1993. Археологічні, мистецтвознавчі та педагогічні студії Івана Старчука // ЗНТШ. – Т. ССХХV. – Львів – С. 97–103.

Филипчук М. А. 1993 а. Іван Старчук – дослідник давнього Плісеська // Тези III Всесітнього з'їзду брідщан. – Броди. – С. 26–27.

Филипчук М. А. 1993 б. Слов'янський період в історії Плісеська // Тези міжн. конф. “Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції”. – Львів – С. 21–23.

Филипчук М. А. 1994 а. Генезис прикарпатських городищ VIII-X ст. з позицій полісної структури суспільства // Тези міжн. конф. “Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр”. – Львів – С. 9–11.

Филипчук М. А. 1994 б. Нова знахідка – Плісеський саркофаг // Літопис Червоної Калини. – Львів – № 10–12. – С. 50–55.

Филипчук М. А. 1996. Східнослов'янське житло X–поч. XI ст. в Українському Прикарпатті // МДАПВ. – № 6 – Львів – С. 219–233.

Филипчук М. А. 1996 а. Слов'янські поселення VIII-X ст. в Українському Прикарпатті – Дис. ... канд. іст. наук. – К. – 395 с.

Филипчук М. 1998 а. Плісеський археологічний комплекс (стан та перспективи дослідження) // Волино-Подільські студії. – Львів,. – С. 279–285.

Филипчук М. А. 1999 а. Про початки формування державних структур в українському Прикарпатті // Галицько-Буковинський хронограф. – № 1 (3). – Івано-Франківськ–Чернівці – С. 99–106.

Филипчук М. А. 1999 б. Топографія пам'яток культури типу Луки Райковецької у Прикарпатті // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н.е. – Київ–Львів – С. 308–318.

Филипчук М. 2000 а. Проблема хронології і періодизації слов'янських старожитностей українського Прикарпаття другої половини I тис. н.е. // Середньо-вічна Європа: погляд з кінця XX ст. Матеріали наук. конф. 16–18 березня 2000 р. – Чернівці – С. 36–46.

Філіпчук М. А. 2000 б. Про появу наземних жител ранньосередньовічної доби в Українському Прикарпатті // Археологічні студії. – №1. – С. 249–261.

Филипчук М. 2001 а. Про господарство та соціальні мікроструктури населення українського Прикарпаття в останній чверті I тис. н.е. // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали Міжнародної наукової конференції 30–31 березня 2001 р. – Львів – С. 220–238.

Филипчук М. А. 2001 б. Про соціальну структуру населення Українського Прикарпаття у VIII–X ст. // Етногенез та рання історія слов'ян : нові наукові концепції на зламі тисячоліть”.– Львів – С.220–238.

Филипчук М. А 2002 а. Дослідження літописного Пліснеська у 2002 році.// Археологічні дослідження Львівського університету; – № 5.- Львів,- С. 197–221.

Филипчук М. А. 2004 а. Планувальна структура поселень Райковецької культури в Прикарпатті // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. – К. –С. 290–295.

Филипчук М. А. 2004 б. Рятівні археологічні роботи в літописному Пліснеську в 2001, 2003 рр. // Археологічні відкриття в Україні. 2002-2003 рр.– К. – С. 328–334.

Филипчук М. А. 2005 б. Керамічний посуд з поселень Райковецької культури українського Прикарпаття (проблеми хронології і періодизації) // Carpatica – Carpatika (Давнина і сучасність). – Ужгород, – Вип. 33. – С. 110–131.

Филипчук М. А. 2006. Державотворчі процеси в Українському Прикарпатті у VIII–X ст. // Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка.– Львів. – Вип. 1. – С. 58–70.

- Филипчук М. 2007 а. Рятівні археологічні розкопки на городищі у с. Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл. // Вісник інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Львів – Вип. 2. – С. 119–120.
- Филипчук М. 2008 а. Оборонні споруди Пліснеська // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Коростень, Том. 2. – С. 220–229.
- Филипчук М. 2008 б. Природно-топографічні умови розташування Пліснеська // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Вип. 4. – К. – С. 225–238.
- Филипчук М. 2008 в. Райковецька культура в українському Прикарпатті: хроно-логія і періодизація // Вісник інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Львів – Вип. 3. – С. 68–135.
- Филипчук М. А. 2009 б. Дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2007 році // Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Львів – Вип. 4. – С. 130–176.
- Филипчук М. 2009 в. До питання про роль і місце слов'янських городищ в системі заселення українського Прикарпаття // Тези міжнародної наукової конференції “Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя”. – Чернівці, – С. 74–75.
- Филипчук М. А. 2009 г. Структура Пліснеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час // Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Львів – Вип. 4. – С. 3–21.
- Филипчук М. А. 2009 д. II Міжнародний симпозиум “Народження слов'янських держав: стан та перспективи дослідження” // Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Львів – Вип. 4. – С. 180–183.
- Филипчук М. А. 2010 а. Попередні результати дослідження культового місця слов'янського часу на території Пліснеського археологічного комплексу в 2009 р. // Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Львів – Вип. 5. – С. 135–169.
- Филипчук М., Войнаровський В. 1997. Лукаші: ще одна сторінка стародавньої історії // Брідщина. – № 11/97. – Броди – С. 16–17.
- Филипчук М. А., Милян Т. Р. 2002. Деякі аспекти формування археологічних джерел (за матеріалами Райковецької культури в українському Прикарпатті) // Нові технології в археології. – Київ-Львів, – С. 36–52.
- Филипчук М. А., Соловій Г. В. 2011. До питання про ритуальні інгумаційні

поховання жертвовного поясу святилища Плісеського городища (за матеріалами досліджень 2009 р.) // Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Львів – Вип. 6. – С. 62–95.

Филипчук М. А., Филипчук А. М. 2011. Попередні результати дослідження лінії захисту східної частини ур. “Оленин Парк” на території Плісеського архео-логічного комплексу в 2010 р. // Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Львів – Вип.6. – С. 172–200.

Филипчук М., Шуй Н. 2006. Могилиники Плісеського археологічного комплексу як джерело до вивчення етнокультурних взаємовпливів на мікрорегіо-нальному рівні // Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Львів. – Вип. 1. – С. 71–85.

Хавлюк П. И. 1963. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга // МИА. – №108. – С. 320–350.

Харламов В. О. 1976. Київська садиба X ст. (за матеріалами розкопок Подолу) // Археологія. – № 24. – С. 37–46.

Херрман И. 1986. Славяне и норманны в ранней истории балтийского региона // Славяне и Скандинавы. – М. – С. 79–98.

Хренов Л. С. 1955. Геодезия. – М-Л. – 510 с.

Цетлин Ю. Б. 1989. К проблеме периодизации и хронологии археологических культур (по керамическим материалам) // Керамика как исторический источник. – Новосибирск. – С. 72-73.

Цигилик В. Н. 1981. Раскопки в с. Рудники // АО 1980 года. – М. – С. 318-319.

Цигилик В. М. 1998. Залізодобувний центр в с. Рудники на Прикарпатті на рубежі I та II тисячоліть нашої ери // Миколаївщина. Збірник наукових статей. – Том I. – Львів – С. 39–48.

Юра Р. О. 1971. Найдавніші традиції у плануванні східнослов'янського народно-го житла // Археологія. – № 1 – С. 78–85.

Ягодинська М. О. 1995. Слов'яни (VI–IX ст. н.е.) // Тернопілля: сторінки історії. – Тернопіль – С. 57–68.

Baran V. D. 1986. Die frühslawische Siedlung von Raschkov, Ukraine. // Beitrage zur Allgemeinen und vergleichenden Archäologie. – Mainz am Rhein. – Band 8. – S. 73–175.

Veranová M., Smetánka Z., Staňá Ā. 1975. Археологические исследования славянской эпохи в Чехии и на Моравии в 1966–74 гг. // РА. – R. LXVI – I – S. 153–243.

- Bialeková D. 1980. Slovanské obdobie // SL. A. – R. XXVIII–1 – S. 213–214.
- Binford L.R. 1972. An archaeological Perspective/With a contribution by G. I. Gimby. – New York–London. – 464 p.
- Beresford M. and Hurst J. C. 1971. Deserted Medieval Villages. // Lutter-wath Press. – London. – 340 s., 42 tab., 31 f.
- Clark D. L. 1968. Analytical archaeology – London: Methuen – XX, 684 p.
- Cabalska M. 1979. Wielozłonowe grodzisko wczesnośredniowieczne w Tuligłowach, pow. Przemyśl // Spr. A. – T. XXXI. – S. 253–270.
- Chropowský B. 1962. Slovanské pohrebisko v Nitre na Lupke // SL. A. – R. X–1. – S. 175–240.
- Čilinská Z. 1963. Slovansko-avarské pohrebisko v Žitavskej Tôni // SL. A. – R. XI–1. – S. 87–120.
- Comşa M. 1978. Cultura materiala veche Romaneasca (Asezarile din secolele VIII–X de la Bucov – Ploieşti). –Bucureşti – 181 p.
- Daszkiewicz M., Raabe J. 1989. Wyznaczanie temperatury pierwotnego wypalania ceramiki zabytkowej // AP. –T. XXXIV. – Z. 1. – S. 29–37.
- Dostál B. 1974. Zemědělská výroba na území ČSSR 6–10 století // Arch. hist. – T.1 – S. 9–26.
- Franko I. 1905. Die ethnologische Expedition in das Bojkenland. (Mit 74 Abbildungen mit Text und auf Tafel III–V.) // ZfÖV. – Wien – XI Jahrgang – S. 95–110.
- Fridrich I, Smetánka Z. 1968. Středověka osada u Volevčic. o. Louny // AR – R. XX–3. – S. 301–306.
- Geisler M. 1984. Slovanské kostrovny hroby z Tvarožne // AR. – R. XXXVI–5. – S. 490–497.
- Geisler M. 1985. Slovanské hroby z Holubič // AR. –R. XXXVII–4. – S. 449–453.
- Herrmann I. 1971. Zwischen Hradschin und Vineta (Frühe kulturen der Westslawen). – Urania-Verlag Leipzig, Jena, Berlin – 303 s.
- Hilczarówna Z. 1967. Dorzecze górnej i środkowej Odry od VI do początków XI wieku. – Wrocław-Warszawa-Kraków – 346 s.
- Holubowicz W. 1959. Z prac wykopaliskowych na Ostrówku w Opolu w roku 1956.// Spraw. Arch. – T. XII. – S. 115–131.
- Ingrid und P.Werner Lange. 1991. Vineta. Atlantis des Nordens. – Urania-Verlag, Leipzig, Jena, Berlin – S.77-96.

- Kociczewski L., Kruppe J. 1962. Niektóre badania fizyko-chemiczne jako metoda badawcza w studiach nad dziejami produkcji garncarskiej // KHKM. – R. 10. – № 1–2. – S. 175–178.
- Král J. 1955. Slovanské mohylnik ve Vysočanech na Dyji // AR. – R. VII–3. – S. 342–348.
- Kraskowská L. 1959. Prve výzkumy na slovanskom mohyniku v Skalici // SL. A. – R. VII–1. – S. 165–183.
- Krüger B. 1967. Dessau-Mosigkau. – Berlin – 192 s.
- Kruppe J. 1961. Studia nad ceramika XIV wieku ze Stareho Miasta w Warszawie. – Wrocław-Warszawa-Kraków – 323 s.
- Kruppe J. 1967. Garncarstwo warszawskie w wiekach XIV–XV. – Wrocław-Warszawa-Kraków – 284 s.
- Matschke K.-P. 1991. Bemerkungen zu den Mikro- und Makrostrukturen spätbyzantinischen Gesellschaft // Пленарные доклады XVIII международного конгресса византистов. – М. – С. 152–195.
- Niederle L. 1913. Život starých slovanu. Dílu I. Svazek 2. – Praha – 899 s.
- Novotný B. 1963. Výzkum Velkomoravského hradiště Pohansko u Nejedku na lednic-kom ostróve // PA. – R. LIV–1. – S. 3–40.
- Petrescu-Dîmbovița M., Dan Teodor. 1987. Sisteme de Fortificații medievale timpurii la est de Carpați. – Iași – 145 p.
- Pleiner R. 1988. Brennversuche in einem Nachgebildeten Slawischen Töpferoffen // SL. A. – R. XXXVI–2. – S. 294–308.
- Pleinerova I. 1986. Březno (Опыты постройки старославянских домов и проживания в них) // PA. – R. LXXVII–1. – S. 104–176.
- Rouse I. 1955. On the correlation of phases of culture // American Antropologist. – vol. 57, № 4. –p. 713–722.
- Romstorfer K. A. 1895. Die Wallburg und Fund in Glinitza (Bukowina) // Czernowitzer Zeitung. – № 202. – S. 4–5.
- Sedlačkova H. 1973. Zanikla středověka osada z 13 stol. u obce Strochov. okr. Nymburk. // AR. – R. XXV–5. – S. 550–552.
- Slama J. 1986. Středni Čechy v ranem Středověku (III Hradiště, příspěvky k jejich dějinám a význam). – Praha – 111 s.
- Smetánka Z. 1965. Povrchovy průzkum zaniklých osad v okolí Sezimova // AR. – R. XVII–5. – S. 668–674.

- Smetánka Z. 1969. Průzkum zanikle středověke osady Svidna u Slaneho. // AR. – R. XXI–5. – S. 618–625.
- Smetanka Z. 1970. Zur methodik von Feldforschungen an mittellalterliechen Ortswüstungen in Böhmen // ČNM– VS. – R. LV. – S. 63–68.
- Smetanka Z. 1970 a. Archäologische Untersuchungen mittellalterliechen Ortswüstungen in Böhmen // ČNM– VS. – R. LV. – S. 71–76.
- Smetánka Z. 1972. Archeologické výzkumy zaniklych středověkých osad v Čechach v L. 1965–71// AR. – R. XXI–4. – S. 417–485.
- Smetánka Z. 1976. Středověka vésnice ve svetle archeologického výzkumu // AR. – R. XXVIII–6. – S. 655–666.
- Smetánka Z., Vencl Sl. 1969. Kolonizační sídliště ve středním údolí u Sykoris. (o. Ra-kownik) // AR. – R. XXI–3. – S. 395.
- Smetánka Z., Vencl S. 1969 a. Zanikla středověka osada Litoznice. // AR. – R. XXI–3. – S. 396–397.
- Smetánka Z., Klapště J. 1981. Geodeticko-Topograficky průzkum zaniklych středověkých vsi na Černokosteleckú // PA. – R. LXXII–2. – S. 416–458.
- Snášil R. 1975. Archeologia a vésnicka sídliště 10-13 století na Moravě // AR. – R. XXVII–3. – S. 305–317.
- Ștefan Gn., Barnea I., Comșa M., Comșa E. 1967. Dinogetia. București – 409 p.
- Steuer H. 1982. Frühgeschichtliche sozialstrukturen in Mitteleuropa. – Cöttingen – 860 s.
- Szymański W. 1967. Szeligi pod Plockiem na początku wczesnego średniowiecza. – Wrocław-Warszawa-Kraków – 397 s.
- Točik A. 1963. Pohřebisko a sídlisko z doby avarskej riše v Prši // SL. A. – R. XI–1–S. 121–198.
- Váňa Z. 1958. Misé v zapadnoslovanské keramice // PA. – LIX–1. – S. 185–247.
- Váňa Z. 1961. Slovanska keramika zabrušanskeho typu v severo-zapadnich Čechach // PA. – R. LII–2. – S. 465–476.
- Willey G. R., Phillips P. 1958. Method and theory in American Archaeology. – Chicago. – 270 p.
- Zaharia E. 1967. Săpăturile de la Dridu. Contribuție la archeologia și istoria perioadei de formare a popurului Român. – București. – 261 p.

Zemęcki T. 1882. Sprawozdanie z wycieczki arceologicznej v roku 1881 dokonanej // ZWAK. – Kraków. – T.VI. – S. 58–61.

Ziemęcki T. 1883. Sprawozdanie z wycieczki arceologicznej do Podhorec w r.1882 dokonanej // ZWAK. – Kraków. – T.VII. – S. 41–50.

Ziemęcki T. 1884. Sprawozdanie z wycieczki arceologicznej do Podhorec w r. 1883 dokonanej // ZWAK. – Kraków. – T.VIII. – S. 87–99.

S ukrajinskoga prevela Nika Šimičić

Leontij Vojtovyč

Chrouati et altera Chrowati...

Tijekom protekla tri stoljeća literatura o hrvatskoj etnogenezi broji stotine knjiga i članaka nekoliko desetaka autora. Recenzije literature, koja obuhvaća određena povijesna razdoblja, objavljivali su Lubor Niderle¹, Tadeuš Modelski², Ferdo Šišić³, Ljubo Hauptmann⁴, Jozef Widajewicz⁵, Gerard Labuda⁶, Božena Zasterova⁷, Henrik Lowmiański⁸ i Leontij Vojtovyč⁹. Međutim, hrvatska etnogeneza je i nadalje jedno od najkontroverznijih pitanja europske povijesti.

-
- 1 *Niderle, L.* Slované starožitnosti. – D. 2. – Sv. 1. – Praha, 1906. – S. 250-261.
  - 2 *Modelski, T. E.* Z onomastyki i terminologii šredniowecznej // Kwartalnik Historyczny. – T. 34. – Lwów, 1920. – S. 11-14.
  - 3 *Šišić, F.* Povijest Hrvata v vrijeme narodnih vladara. – Zagreb, 1925. – S. 86-88.
  - 4 *Hauptmann, Lj.* Dolazak Hrvata // Zbornik Kralja Tomislava. – Zagreb, 1925. – S. 86-88.
  - 5 *Widajewicz, J.* Państwo Wislan. – Kraków, 1947. – S. 16-30.
  - 6 *Labuda, G.* Pierszepañstwo słowiańskie – państwo Samona. – Poznań, 1949. – S. 203; *Isti.* Studia nad początkami państwa polskiego. – Poznań, 1988.
  - 7 *Zasterova, B.* Hlavní problémy z počátku dejin slovanských narodů // Vznik a počátky slovanů. – T. 1. – Praha, 1956. – S. 34-45.
  - 8 *Lowmiański, H.* Początki Polski. – T. 2. – Warszawa, 1964. – S. 114-130.
  - 9 *Войтович, Л.* „Білі“ хорвати чи „карпатські“ хорвати? // Миколаївщина. – Т. 1. – Львів, 1998. – С. 49-79; *Isti.* Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя // Україна в Центрально-Східній Європі. – Випуск 4. – Київ, 2004. – С. 105-132.

Uvod

Rezultati rasprava s kraja 20. i početka 21. st. sažeti su u radovima ruskog istraživača O Aleksandra Majorova¹⁰ i u mojim radovima¹¹. U njima se predlažu

10 *Майоров, А. В.* Константин Багрянородный о происхождении и ранней истории хорватов: Великая Хорватия и белые хорваты // *Rossica antiqua*. 2006. Материалы и исследования. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 40-73; *Isti*. Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона. – Санкт-Петербург, 2006; *Isti*. Велика Хорватія, яку називають „Білою“: до питання про походження і значення хорватських етнічних назв // Миколаївщина. Збірник наукових статей. – Т. 3. – Львів, 2006. – С. 31-66; *Isti*. О происхождении этнонима *хорваты*: историко-этимологические заметки // *Confraternitas*. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаевича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 15. – Львів, 2006–2007. – С. 55-61; *Isti*. „Великая Хорватия, называемая 'Белой'...“: к вопросу о происхождении и значении хорватских этнических названий // Княжа доба. – Вип. 1. – Львів, 2007. – С. 13-44; *Isti*. [Majorov, A. V.]. *Velika Hrvatska*. Etnogeneza I rana povijest Slavena prikarpatškoga područja. – Zagreb, 2012.

11 *Войтович, Л.* Слідами білих хорватів // Літопис Червоної Калини. – 1993. – № 5-6. – С. 2-10, 57; *Isti*. „Білі хорвати“ чи „карпатські хорвати“ // Миколаївщина. Збірник наукових праць. – Т. 1. – Львів, 1998. – С. 49-79; *Isti*. Князівства карпатських хорватів // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. – Львів, 2001. – С. 195-210; *Isti*. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип. 4. – Київ, 2004. – С. 105-132; *Isti*. „Білі“ хорвати чи „карпатські“ хорвати? Продовження дискусії // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. 8. – Дрогоби́ч, 2004. – С. 38-45; *Isti*. Карпатские хорваты // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. История. – 2005. – Вип. 1. – С. 133-146; *Isti*. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности // *Rossica Antiqua*. 2006. Исследования и материалы. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 6-39; *Isti*. [Рец.] Майоров А. В. Великая Хорватия: Этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 209 // Записки НТШ. – Т. 256. – Львів, 2008. – С. 705-707; *Isti*. „Баварський географ“: проблеми локалізації слов'янських племен // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 57. – Львів, 2008. – С. 42-62; *Isti*. „Баварський Географ“: проблеми ідентифікації слов'янських племен // Треті Ольжині читання. Пліснеськ 31 травня 2008 року. – Львів, 2009. – С. 3-14; *Isti*. „Баварський Географ“: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи в IX столітті // Український історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 12-34; *Isti*. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 45. – Львів, 2010. – С. 13-54; *Isti*. „Баварський Географ“: Спроба локалізації слов'янських князівств в IX столітті // *Średniowiecze Polskie i Powszechnie*. – Т. 2 (6). – Katowice, 2010. – С. 35-66; *Isti*. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности // Русин. – Кишинев, 2010. – № 3(21). – С. 5-49, 159-169; *Isti*. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства // Войтович Л. Галицько-волинські етюди. – Біла Церква, 2011. – С. 10-46; *Isti*. „Баварський географ“: спроба етнолокації населення Центрально-Східної Європи IX ст. // Там само. – С. 47-72.

lociranje primarnoga *hrvatskog masiva* na područje Prykarpattja te putovi i uzroci njegovih migracija. Rezultati istraživanja proizašli su iz kompleksnih proučavanja pisanih spomenika, arheoloških, onomastičkih i drugih materijala te sinteze ideja koje su se pojavile u posljednja dva stoljeća, prihvaćenih kao znanstvena literatura. Dapače, čak se i autori, koji su skloni smatrati *Hrvate* dijelom iranskog ili turskog masiva koji su postigli hegemoniju na slavenskom području, slažu s idejom njihova smještanja u današnju Zapadnu Ukrajinu.¹²

Međutim suvremena poljska historiografija aktivno, gotovo agresivno istupa protiv bilo kakva smještanja *Hrvata* na područje Zapadne Ukrajine. Uzrok tome je prije u pseudodomoljubnim motivima nego u nastojanju rješavanja znanstvenog problema. Riječ je o lokalizaciji plemena *Łędzianie*, od kojega, kako smatraju, potječu nazivi kojima susjedni narodi (Rusi, Mađari i Litavci) nazivaju Poljake. Dapače, čak i skromni pokušaji slavista H. Lowmiańskiego da se hipotetičke granice plemenskog masiva *Łędzianie* premjeste do Buga i Styra na Volinju,¹³ nisu ništa bitno promijenili. Na osnovi podataka bizantskoga cara Konstantina VII. Porfirogeneta, prema kojima su *Łędzianie* za vladavine Olge platili danak Kijevu, suvremena poljska znanost okrenula se domoljubnom zanosu međuratnog razdoblja, premještajući granice *Łędzianie* ako ne do Kijeva, onda najmanje do gornjeg toka Dnjepra i Styra, izjavljujući da je cijela Zapadna Ukrajina područje *Łędzianie*¹⁴. Takvi zaključci, zajedno

12 Див., наприклад: *Каратай Осман*. Белые хорваты по данным восточных источников // *Rossicaantiqua*. – Санкт-Петербург, 2011. – № 2. – С. 14. З цієї групи виділяється Дмитро Алімов, який вважає, не вдаючись до аргументації, що заперечити або довести існування хорватського масиву за межами Далмації неможливо (*Алімов, Д. Е.* „*Borna dux Guduscaporum*“. К вопросу о характере княжеской власти в Далматинской Хорватии в первой четверти IX в. // *Европа: международный альманах*. – Вып. 6. – Тюмень, 2006. – С. 5-21; *Isti*. „Переселение“ и „крещение“: к проблеме формирования хорватской идентичности в Аварском каганате // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – 2008. – № 2. – С. 94-115; *Isti*. Формирование хорватской этнополитической общности в Далмации в зеркале этногенетической традиции // *Российские и славянские исследования*. – Вып. 4. – Минск, 2009. – С. 93-101; *Isti*. Хорваты и горы. О характеристике хорватской идентичности в Аварском каганате // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – 2010. – № 2. – С. 135-160).

13 *Lowmiański, H.* *Początki Polski*. – Т. 4. – Warszawa, 1970. – С. 491-493.

14 *Labuda, G.* *Narodzinypolsko-ukrainskiej granicy etnicznej – wpolskiej historiografii* // *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*. – Rzeszów, 1996. – С. 9-17; *Parczewski, M.* *Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. U źródeł rozpadu Słowiańszczyzny na odłamw schodni i zachodni*. – Kraków, 1991; *Isti*. *Badania nad kulturą wczesnosłowiańską* // *Archeologia i prahistoria polska w ostatnim półwieczu* / Podred. M. Kobusiewicz i S. Kurnatowskiego. – Poznań, 2000. – С. 413-421; *Isti*. *Quellen zur slawischen*

s onomastičkim materijalima (nazivi Belz, Belzec' ili Tysmenycja pripisuju se zapadnoslavenskim, tj. poljskim narodima¹⁵), zasnivaju se na proizvoljnim tumačenjima radova cara Konstantina VII., ili se pak, pri tumačenju tekstova, izostavljaju fragmenti koji cijelu teoriju vode u drugačijem smjeru. Ne postoje dovoljno uvjerljivi dokazi koji bi porekli lokalizaciju *Łędzianieu* Sandomyr's'ko-Ljublins'koj zemlji¹⁶. Možda su u 10. st. *Łędzianie* naseljavali gornje tokove rijeke Pryp'jat te istodobno putovali po Dnjepru trgujući s Bizantom. Također je moguće da su *Bužani*, *Volynjani* i druga volynjska plemenska kneževstva u razdoblju svoje hegemonije *Łędzianie* primili u volynjski plemenski savez. Kao sudionici trgovine Dneprom, vjerojatno su plaćali doprinos Kijevu, zbog čega ih je Konstantin VII. uvrstio među njegove podanike. Tu temu obradio je i Oleksandr Golovko, govoreći o određenoj grupi *Łędzianie* koja je živjela u gornjim tokovima zapadnih pritoka Dnjepra (na području današnje Bjelorusije), ali istodobno nisu bili važna etnička skupina te su se s vremenom potpuno asimilirali s istočnoslavenskim stanovništvom¹⁷. Čak i etimologija mađarskog naziva za Poljake – Lengyel od *Łędzianie*¹⁸ ne govori o postojanju neposrednih granica. Dosta tragova pronađeno je u Przemysłu (mađarsko groblje iz 10. st.), važnom središtu toga doba¹⁹. Naziv Przemysł potječe od imena hrvatskoga ili moravskoga kneza (u razdoblju hegemonije

---

Besiedlung im Karpatengebiet. – Bd. 1 / Hrsg. Von M. Parczewski. – Kraków, 2001; *Isti*. Problem *Łędzian a kształtowanie się polsko-ruskiej rubieży etnicznej // Civitas Schinesghe cum pertinentiis* / Red. W. Chudziak. – Toruń, 2003. – S. 151-165; *Fokt, K.* Chorwacja Północna – między rzeczywistością, hipotezą a alegandą // *Acta Archeologica Carpathica*. – T. 38. – Kraków, 2003. – S. 135-155; *Isti*. Zagadka plemion znad Bugu, Sanu, Dniestru i Styru // *Przegląd historyczny*. – T. 45. – Warszawa, 2004. – S. 441-455; *Florek, M.* Topografia plemienna Międzyrzecza Wieprza i Bugu na przełomie I i II tysiąclecia i zagadnienie „Grodów Czerwiańskich“ w świetle źródeł pisanych i archeologicznych // *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie / Skarby przeszłości*. – Lublin, 2009. – S. 23-34.

15 *Nalepa, J.* Prapolski bastion toponimiczny w Bramie Przemyskiej i Łędzanie // *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*. – Rzeszów, 1996. – S. 47-64.

16 *Łowmiański, H.* *Łędzianie* // *Slavia Antiqua*. – T. 4. – Warszawa, 1953. – S. 97-114.

17 *Головко, А. Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой половины XIII в. – Киев, 1988. – С. 9.

18 *Lehr-Splawiński, T.* *Łędzice – Łędzanie – Lachowie* // *Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicate*. – Poznań, 1959. – S. 195-207; *Исаевич, Я. Д.* Висляне и лендзяне в IX–X вв. // *Формирование раннефеодальных славянских народностей*. – Москва, 1981. – С. 160.

19 *Королюк, В. Д.* К вопросу об отношениях Руси и Польши в X веке // *Кр. сообщ. ин-та славяноведения*. – Вып. 9. – Москва, 1952. – С. 48-49.

Velike Moravske na tom području vjerojatno je postojala moravska dinastija Przemysła. Nakon raspada Velike Moravske, hrvatska su kneževstva postala objekt borbe Češke, Mađarske i Poljske. Poljska je u to doba prolazila razdoblje formiranja državnog teritorija. U okvir države Meška I. ušli su i *Łędzianie*. Przemysł, koji je nakon pada Velikomoravske države bio pod mađarskim utjecajem, a u nekom je trenutku vjerojatno bio samostalan. Godine 981. Volodymyr Svjatoslavyč pripaja te zemlje Kijevu. Ako su spomenuta područja bila etnička područja *Łędzianie*, nesumnjivo ih je očekivala duga borba tijekom koje bi lokalno vodstvo podržalo poljsku stranu, no to se nije dogodilo, što svjedoči da su te zemlje bile hrvatske. Postoje i verzije prema kojima se *Łędzianie* – *Lendyčy*, kao istočne Slavene, smješta u bazene Sluče, Horynje i Styra²⁰, ali i poistovjećuje s volynjskim *Lučanyma*²¹. Kristof Fokt, jedan od velikih pristalica širenja terena *Łędzianie* na cijelu Zapadnu Ukrajinu, tvrdi da je priznavanjem postojanja hrvatskog masiva u Prikarpatju izvorna motivacija širenja *Łędzianie* na istok protuslovna²². Svojom domoljubnom ideologijom poljska znanost takvim podacima pokušava negirati prisutnost Hrvata na tom području. Jednim od najvažnijih dokaza smatra spomenuto djelo Konstantina VII. Porfirogeneta.

Problem „Dulebs’ka”

Na osnovi usporedbe pisanih izvora, toponimijskih podataka i rezultata istraživanja arheoloških spomenika 6–7. st., još u prvoj polovici 20. st. zaključeno je da su područja Gornjeg Podnistrov”ja (Podnjestrovlja – op. ur.) i

20 *Конча, С. LENZANINOI* Константина Багрянородного в контексті проблеми ляхів-лендзян // Вісник Київського національного університету іфм. **Тараса Шевченка. Серія: Українознавство.** – Вип. 10. – Київ, 2007. – С. 4-7; *Isti.* „Лендзяни“ в контексті Київської Русі // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Т. 15. – Київ, 2007. – С. 256-270; *Isti.* „Лендзяни“ та поляни // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Українознавство. – Вип. 12. – Київ, 2008. – С. 47-49.

21 *Хабургаев, Г. А.* Этнонимия „Повести временных лет“ в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. – Москва, 1979. – С. 186-187; *Дашкевич, Я.* Етнічні процеси на західноукраїнських землях IX–XI ст. До проблематики досліджень // Науковий вісник Українського університету. Научный вестник Украинского университета. – Т. 2. – Москва, 2002. – С. 13-15; *Isti.* Українські землі в часах галицько-волинської держави (кінець X – середина XIV ст.) // Пам’ять століть (Київ). – 2002. – № 4. – С. 3-21.

22 *Fokt, K.* Zagadka plemion znad Bugu, Sanu, Dniestru i Styru. – S. 450.

Posjannja bila uključena u plemenski savez *Duleba*²³. Druga skupina istraživača sklona je s *Dulebima* povezivati cijelo područje spomenika luko-rajkovec'ke kulture te kulturu u granicama areala praško-korčaks'ke keramike²⁴. Središtem zajednice *Duleba* smatra se Volynj. Ti su zaključci, međutim, i nadalje sporni.

Najraširenije stajalište u današnjoj historiografiji zasniva se na doslovnom tumačenju poznatog fragmenta iz *Povijesti prošlih vremena*: „Дульбы, живаху по Бугу, где инѣ Волынѣне...”,²⁵ tj. na Volynju su uzastopno živjela plemena *Duleba*, *Bužana* i *Volynjana*. Iz toga proizlazi da su samo *Volynjani*, kada su *Dulebi* i *Bužani* potkraj 10. st. već nestali s političke scene ili se preselili u druga područja, ušli u sastav Kyjiv'ske Rusi. Kao potvrda navode se podaci o češkim, panonskim i karintijs'kim *Dulebima*. (860., 891., 977., 982. i 984. godine)²⁶.

Serhij Serodonin fragment *Povijesti prošlih vremena*, koji govori o sudjelovanju *Duleba* u Olegovu pohodu na Konstantinopol 907. (ili 911. prema Oleksiju Šahmatovu), nema nikakvo značenje. On smatra da je ljetopisac, kako bi pokazao općerus'ki karakter Olegova pohoda, nabrojio sva njemu poznata istočnoslavenska plemena. Njegovi zaključci nisu znanstveno potvrđeni²⁷. Nisu svi *Dulebi* morali sudjelovati u avarskoj seobi u Panoniju i na područje Balkana, kao ni svi *Hrvati* ni *Srbi*, koji su također migrirali pred *Avarima*. Dio *Duleba* mogao je ostati na mjestu prvobitnih naseobina, sačuvati plemensko ime i sudjelovati u Olegovu pohodu. Verzija Mihajla Brajčev'skoga, prema kojoj se Askol'dov pohod prenosi s 860. na pohode 907. i 911. godine, ne mijenja činjenice. Postoji velika vjerojatnost pronalaženja ostataka *Duleba* iz 9. st. na Volynju.

Navedeni ulomak može se uzeti u obzir kao dokaz da su *Dulebi* nekoć vladali i zemljama *Volynjana*, no on se ne odnosi na *Dulebe* koji su živjeli na Volynju u 10. st. Da se promjena stanovništva od 7. do 10. st. na Volynju

23 Баран, В. Д. Східнослов'янські племена третьої чверті I тисячоліття н.е. на території західноукраїнських земель // Торжество історичноїсправедливості. – Львів, 1968. – С. 33-34.

24 Седов, В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. Археология СССР. – Москва, 1982. – С. 92-93.

25 Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). – Т. 2. – Санкт-Петербург, 1908. – Стб. 9.

26 Niderle, L. Slovanske starožitnosti. – D. 2. – Sv. 1. – Praha, 1906. – S. 368-370; – D. 3. – Praha, 1911. – S. 196-197; Šimek, E. Dudlebi, Volynane, Lučane, Cesti, Chorvate a Cechove // Slavia Antiqua. – T. 1. – Poznań, 1948. – S. 351-360.

27 Войтович, Л. Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі // Волино-Подільські археологічні студії. – Т. 1. Пам'яті І. К. Свешнікова (1915–1995). – Львів, 1998. – С. 286-294.

dogodila tri puta, neizbježno bi ostavila tragove u arheološkim materijalima, no takvih tragova nema. Uskoro je spomenuto područje bilo ispunjeno s najmanje 4–5 srodnih plemena, koja su s vremena na vrijeme sklapala političke saveze pod imenom vladajućeg plemena. Vjerojatno nije slučajno da Geograf Bawarski *Volynjane* (Welunzani) i *Bužane* (Buzani) smatra suvremenicima. Od 10. do 12. st. na područjima plemenskih kneževstava *Volynjana* (*Welunzani*, Bavarskoga Geografa; *Valinana*, Al-Masudi), *Duleba* i *Bužana* (*Buzani*, Bavarskoga Geografa), *Červjana* (*Czeriani*, Bavarskoga Geografa) i *Lučana* formirala se Volynjska zemlja, čije je stanovništvo činilo volynjsku grupu rus'kog (ukrajinskog) naroda.

S tim se slaže i Volodymyr Baran, koji pretpostavlja da su *Volynjani* kasniji naziv za *Dulebe*, ne dajući objašnjenje ni za jedan uzrok takve transformacije naziva plemena²⁸. Volynjskim plemenima treba pridružiti i *Tanjane* (*Thafnezi*, Bavarskog Geografa), koje Pavao Šafářik²⁹ i Lubor Niderle³⁰ smještaju u bazen rijeke Tanve, desne pritoke Sjana, s čime se također slažu Ivan Krypjakevyč³¹ i Leontij Vojtovyč³². Drugi pokušaji lociranja (u Pomorju, na Dravi i gornjem Dunavu) nisu povezani s kontekstom Bavarskoga Geografa (spomenici, na kojima se spominje to pleme) i arheološkim materijalom te se temelje isključivo na sličnosti naziva.³³ Verzija Jevhena Kuhars'koga, koji je *Tanjane* smjestio južno od *Łędzianie* i sjeverno od Karpata³⁴, ne niječe Šafářika i Niderlea.

Stari ljetopis prenosi, nesumnjivo (i prema mišljenju O. Šahmatova, Borysa Rybakova), epsku priču o avarsko-dulebskim odnosima:

28 Баран, В. Д. Склавіни та анти у світлі нових археологічних джерел // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян / Збірник наук. стат. присв. 100-річчю з дня народження В. П. Петрова. – Київ–Львів, 1997. – С. 131-132.

29 Szafarzyk, P. J. Słowiańskie starożytności. – T. 2. – Poznań, 1844. – S. 188.

30 Niderle, L. Slovanske starožitnosti. – D. 4. – Praha, 1924. – S. 150.

31 Крип'якевич, І. П. Галицько-Волинське князівство. – Київ, 1984. – С. 61.

32 Войтович, Л. „Черв'яни“ у працях І. Крип'якевича (До питання про початок державності) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Т. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – Львів, 2001. – С. 818-822; *Isti*. Перемишське князівство. Джерела державності // Перемишль і Перемишська земля протягом віків. – Вип. 3. Інституції / Під ред. Степана Заброварного. – Львів, 2003. – С. 39-50.

33 Zakrzewski, S. Opis grodów i terytoriów z polnocnej strony Dunaju czyli t. zw. Geograf Bawarski. – Lwów, 1917. – S. 52; Nalepa, J. Z badań nad nazwami plemiennymi u Słowian Zachodnich. Thafnezi Geografa Bawarskiego // Dobnicy Arsbook. 1957–1958. – Lund, 1961. – S. 64-85.

34 Kucharski, E. Polska w zapisce karolinskiej zwanej niewłaściwie „Geografem Bawarskim“ // Pamiętnik IV Powszchnego Zjazdu historyków Polskich. – T. 1. Sekcja 2. – Lwów, 1925. – S. 8.

*ВсизвременабышаиОбре, ижевоєвашанацрѣИраклиѣималоегонеѣша. Си жеОбрывоєвашанаСловѣны, ипримучищаДулѣбы, суцаѣСловѣны, ина сльѣтворѣхуженамъДулѣбьскымъ: ащепогъхатиблшеОбрину, недадше въпрачикоуланивоу, новелашевъпрачи 3ли, 4лиженъветелъгуиповестиОбрина, итакомучахуДулѣбы. Баху бо Обри тѣлом велицѣ а оумомъ горди, и потреби ѣ Богъ и помроша вси, и не вста ни единъ Обринъ, и есть притча в Руси и до сего дня: погибоша аки Обри, ихъ же нѣ ни племени ни наслѣдка³⁵. Јасно је да су носitelji tog ера volynjski unuci *Duleba*, преко чије предаје је и dospio у лјетопис. Настојанја да се докаже да је уредник најстаријег навода узео dulebsko-avarsku причу из књижевног извора, дјелују као претпотавка. Заснивају се на писму carigradskoga patrijarha Nikolausa Mysticusa bugarskomu kaganu Simeonu (923./924.), гдје говори да су *Avari* изгинули не оставивши ни племена ни потомства³⁶. Таква мисао могла је у 10. ст. пасти на ум свима који су чули за *Avare*. У писму patrijarha нема ни једне назнаке јарма, потлачених жена. Осим тога о аварском уgnјетаванју Slavena у karpatskoj котлини постоји свједочанство у Fredegarovoj kronici³⁷, која није могла бити доступна kijevskomу лјетописцу. Menandar извјештава да су *Avari* уништили полја како би Slavenima нанјели бједу. (Menandar, fragment 50).*

Арапски повјесниѣар Abd al-Hasan Ali ibn al-Masudi (умро 956.) у књизи, довршеној око 947., наводи занимљиве податке о volynjskim племенима: *Једно од тих племена је раније, у давнини имало власт, његовога цара су називали Madžak, а само се племе звало Valynana. Будући да је власт била у његовим рукама, том су се племену покорили други владари и сва остала slavenska племена. Затим долази на власт slavensko племе Astarbrana, његовога цара звали Saklajih; остала племена називамо Dulaba, а њиховог владара Ванѣ-Слава... Ми смо већ говорили о цару, којему су се у давна времена покоравали други carevi, о Madžaku, цару једног од корижених slavenskih племена – племена Valynana, које је имало премоћ и било штовано међу племенима. Ускоро је међу племенима завладао несклад, порушен је њихов поредак, раздјелили су се на посебна колјена и свако поједино племе одабрало је себи kneza³⁸. Тешко је процијенити је ли те податке, који*

35 ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 9; Королюк, В. Д. Авары (обры) и дулебы русской летописи // Археографический ежегодник за 1962 г. – Москва, 1963. – С. 24-31.

36 Гедеонов, С. Варяги и Русь. – Т. 2. – Санкт-Петербург, 1876. – С. 45.

37 Вестберг, Ф. К анализу восточных источников о Восточной Европе // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1908. – Февраль. – С. 388-398.

38 Гаркави, А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. – Санкт-Петербург, 1870. – С. 137-138; Lewicki, T. Swiat słowiański w oczach pisarzy arabskich // Slavia

potječu od bugarskih i hazarskih trgovaca i odražavaju situaciju u zemljama iza Dnjepra, prije svega na Volynju početkom 10. st. ili čak potkraj 9. st., dobio neposredno Al-Masudi boraveći u sjevernokaspijskim gradovima koje su kontrolirali Hazari, ili ju je pročitao iz starije literature.³⁹ Teško je povjerovati da se tekst odnosi na germanska plemena⁴⁰ ili na pribaltički grad Velyn, kako su nastojali dokazati poljski istraživači. Posljednje navedeno, u to vrijeme uopće nije postojalo. Čak i ako se prihvate sumnjivi pokušaji prebacivanja početka seobe na prvu polovicu 9. st., Velyn postaje gradom potkraj 10. st., kada je Al-Masudijevo djelo već bilo završeno⁴¹.

U desetom stoljeću., u uvjetima suprotstavljanja kršćanskog i islamskog svijeta, židovski su trgovci putovali od Cordobe do Bagdada, kroz Pariz, Reims,

---

Antiqua. – T. 2. – Poznań, 1949/50. – S. 355-360; *Левицкий, Т.* Малоизвестный западнославянский народ по описанию ал-Масуди // Ближний и Средний Восток. – Москва, 1962.

39 *Бейлис, В. И.* Ал-Масуди о русско-византийских отношениях в 50-х годах X века // Международные связи России до XVII в. Сб. ст. – Москва, 1961. – С. 21-31.

40 *Ковалівський, А. П.* Абу-л-Хасан Алі ал-Масуді як вчений // Праці історичного ф-ту ХДУ. – Т. 5. – Харків, 1957; *Isti.* Славяне и их соседи в первой половине X в. по данных ал-Мас'уди // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений. – Москва, 1973. – С. 62-79.

41 *Див.: Bollnow, H.* Burg und Stadt in Pommern bis zum Beginn der Kolonisationszeit // Baltische Studien. – T. 38. – Stettin, 1936. – S. 48-96; *Wojciechowski, Z.* Polska nad Wisłą i Odrą w X wieku. – Katowice, 1939; *Kowalenko, W.* Starosłowiańskie grody portowe na Bałtyku // Przegląd Zachodni. – R. 6. – 1950. – Z. 5-6. – S. 378-419; *Isti.* Dalsze badania nad starosłowiańskimi portami na Bałtyku w IX–XIV wieku. – Poznań, 1953; *Szczecin i Wolin we wczesnym średniowieczu.* – Wrocław, 1954; *Kiersnowski, R.* Główne momenty rozwoju środków wymiany na Pomorzu wczesnofeudalnym // Wiadomości Archeologiczne. – T. 23. – 1956. – S. 229-251; *Isti.* Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Pomorza. – Warszawa, 1959; *Leciejewicz, L.* Początki nadmorskich miast na Pomorzu Zachodnim. – Wrocław, 1962; *Rozenkranz, E.* Początki i ustrój miast Pomorza Gdańskiego do schyłku XIV stulecia. – Gdańsk, 1962; *Kostrzewski, J.* Pradzieje Pomorza. – Wrocław, 1966; *Olczak, J., Siuchniński, K.* Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa koszalińskiego. – T. 1-2. – Poznań, 1966–1968; *Filiopwiak, W.* Wollin (Wolin) und Kammin (Kamień Pomorski) im frühen Mittelalter // Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum. – Bd. I: Stand, Aufgaben und Perspektiven / Hrsg. von M. Gläser. – Lübeck, 1997; *Isti.* Some aspects of the development of Wolin in the 8th-11th centuries in the light of the results of new research // Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennium / Red. P. Urbańczyk. – Warsaw, 2004; *Dulinić, M.* Uwagi o początkach osrodków handlowych na południowym brzegu Bałtyku (VIII–IX w.) // Centrum i Zaplecze we Wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej / Red. S. Moździoch. – Wrocław, 1999; *Duczko, W.* Obecność skandynawska na Pomorzu i słowiańska w Skandynawii we wczesnym średniowieczu // Salsa Cholbergensis: Kołobrzeg w średniowieczu / Red. L. Leciejewicz, M. Rębkowski. – Kołobrzeg, 2000.

Trier, Regensburg, Prag, Krakov, Przemyśl, Kijev, Bulgar, Horezm. Jedan od takvih trgovaca, koji je služio pri dvoru cordobskih kalifa Abd ar-Rahmana III. (912–961.) i al-Hamida II. (961–976.), Židov iz Tortose Ibrahim ibn Jakub je (912./913–966.) od 965. do 966. proputovao slavenska područja. Podaci o smjeru tog putovanja nisu se sačuvali, ali fragmente su prenijeli kasniji islamski autori Al-Bekri (11. st.), Al-Kazvini (13. st.), Ibn Said (14. st.) i Al-Nimarig (16. st.)⁴². Podaci o volynjskim zemljama koje je Ibn Jakub prikupio na svom putovanju podudaraju se s pripovijesću Al-Masudija. Jedino se ime kralja navodi kao Maha, a plemena – *Wlinb' b*.

Poljski istraživači starije generacije čvrsto su prihvatili taj argument kako bi ga doveli u korelaciju s *Veletima* koji su živjeli na obalama mora. Neosporavajući pomorsku verziju, Tadeuš Kowalski namjerno je preveo *Velitaba* umjesto *Velinaba*⁴³, s čim se slaže i priznati istraživač Gerard Labuda⁴⁴. No dio poljskih znanstvenika prihvatio je varijantu T. Kowalskog i na temelju nje počeo osporavati Al-Masudijev termin *Valynana* te povezivati naziv plemena *Velitaba* s *Veletyma*⁴⁵. Zastupajući tu tezu, Jozef Widajewicz ističe da se naziv *Volynjani* pojavio tek u 11. st., a Al-Masudi je pisao i djelovao u 10. stoljeću.

Henrik Lowmiański je također uložio mnogo truda u dokazivanje da se etnonim *Volynjani* pojavio tek kada su nestali etnonimi *Bužani* i *Dulebi*. Na kraju, uvidjevši osjetljivost vlastite argumentacije i neutemeljenost velets'ke verzije, ističe da su Al-Masudi i Ibn Jakub pisali o ruhijs'kom Velynu kao da je povezan s Volz'kim putem⁴⁶. U to doba pokušavalo se dokazati postojanje grada Velyna u 9. st., ali nitko nije obraćao pozornost na nedostatak podataka koji bi potvrdili postojanje plemena *Volynjana* na tom području, osim podudarnosti naziva.

42 Кунук, А., Розен, В. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. – Санкт-Петербург, 1878; Lewicki, T. Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich // *Slavia Antiqua*. – T. 2. – 1949/50. – S. 356-367.

43 Kowalski, T. Relacja Ibrahima ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie Al-Bekrego. – Kraków, 1946. – S. 48, 56; Lewicki, T. Jeszcze o Wioletach w opisie Słowiańszczyzny arabskiego pisarza z X w. al-Masudiego // *Pamiętnik Słowiański*. – T. 2. – 1951. – S. 110; *Isti*. Obrzędy pogrzebowe epoganskie Słowian // *Archeologia*. – T. 5. – 1955. – S. 150.

44 Labuda, G. Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny zachodniej. – Poznań, 1960. – S. 56.

45 Widajewicz, J. Studia nad relacją o Słowianach Ibrahima ibn Jakuba. – Kraków, 1946. – S. 18-21; *Isti*. Masudi o Wioletach // *Pamiętnik Słowiański*. – T. 2. – 1951. – S. 55-82.

46 Lowmiański, H. Początki Polski. – T. 2. – Warszawa, 1964. – S. 358.

Drugi poljski istraživači koji upozoravaju na manjkavost pribaltičke verzije povezuju podatke Al-Masudija s Velikom Moravskom.⁴⁷ Spomenuta teorija također se ne zasniva na uriježenoj argumentaciji.

Zagovornici pomorske i moravske verzije ističu kao dokaz kijevske ljetopise, u kojima se Volynj ne spominje, no do 11. st. kijevske ljetopisci nisu imali potrebu pisati o *Volynjanima*, kao što nije bilo potrebno pisati o *Hrvatima* i *Srbima*. *Volynjani* (kao plemensko kneževstvo, a ne stanovnici određenoga geografskog područja) nestaju s političke scene početkom 11. st. (kao i *Bužani* i *Lučani*). Geograf Bawarski ih je smjestio u 10. st., u kontekstu koji je nemoguće vezati za Baltik. (Doduše poljski znanstvenici tvrde da redosljed nazivlja u Bavarskoga Geografa ništa ne označava.) Prijestolnica *Volynjana*, grad Velynj (Volynj), prvi se put spominje 1018., kao vojnički grad, a nakon 1078. potpuno nestaje sa stranica ljetopisa. Njegovi ostaci iz 8–11. st. nalaze se na području današnjega sela Grodek Nadbužnjeg na ušću Gučve u Zapadni Bug (sada Lublinsko vojvodstvo u Poljskoj). Za vrijeme istraživanja pronađene su grobnice ratnika u punom naoružanju.⁴⁸

Prvi prevoditelj Al-Masudija, Avraam Garkavi, smatrao je da arapski povjesničar donosi podatke iz 6. st. o hegemoniji *Volynjana* u dulebskom savezu, koja je prekinuta oko 560. u razdoblju Avarsko-dulebskoga rata u kojem je poginuo kralj Volynjana Mezamir (Madžak).⁴⁹ Tu su tvrdnju podržali Myhajlo Brajčevski⁵⁰ i Borys Rybakov⁵¹ te (ne uzimajući u obzir poistovjećivanje Mezamira s Madžakom) Vasyl' Ključevskij⁵² i Josef Markvart⁵³. Uzimajući u obzir činjenice, L. Niderle je zaključio da je Al-Masudi opisao događaje iz 593., a kralj Madžak, kojeg poistovjećuje s Musokijem, bio je poglavica antskog saveza koji se nalazio pod volynjskom hegemonijom, te je o njemu pisao

47 Cynkalowski, A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesie Wołyńskiego. – Warszawa, 1961. – S. 179.

48 Bender, W., Kierzkowska, E. Badania w Gródku Nadbużnym w pow. Hrubieszowskim // Sprawozdania Archeologiczne. – T. 3. – 1957. – S. 169-187; Poppe, A. Gród Wołyń. Z zagadnień osadnictwa wczesnosredniowiecznego na pograniczu polsko-ruskim // Studia Wczesnośredniowieczne. – T. 4. – 1958. – S. 227-300.

49 Harkavy, A. Travaux de la III-e Session du Congrès international des Orientalistes. – T. 2. – Sankt-Peterburg, 1876. – S. 335.

50 Брајчевський, М. Ю. Про етнічну приналежність черняхівської культури // Археологія. – Т. 10. – 1957. – С. 122-125.

51 Рыбаков, Б. А. // Советская Археология. – 1959. – № 3. – С. 240.

52 Ключевский, В. О. Боярская Дума древней Руси. – Москва, 1902. – С. 20-21.

53 Marquart, J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. – Leipzig, 1903. – P. 146.

bizantski povjesničar Teofilakt Simokata⁵⁴. O. Šahmatov zastupao je suprotno stajalište, tvrdeći da je ep, sačuvan u *PPV*, zabilježio pad *Avara* te zato pripada 8–9. st. *Avari* su tek pod pritiskom *Franaka*, na prijelazu iz 8. u 9. st. napali i svladali *Dulebe*. Kao jedan od argumenata za tu tezu navodi toponime (Obra – lijevi pritok Varte, Obrynka, Obryn – pod Novogrudkom)⁵⁵. Razrađujući tu ideju Volodymyr Mavrodin, na temelju fragmenta iz *PPV* cara Iraklija, dolazi do zaključka o istodobnom postojanju države Samo i moćne države *Duleba*, koju su uništili *Avari*⁵⁶.

Obje su verzije upečatljive. Fredegar, koji je govorio o državi Samo, čak i ne aludira na neku drugu slavensku državu. Osim toga na temelju epskoga kazivanja fragmenta *PPV* može se zaključiti da su *Avari* na Volynju vladali dugo. Na granici 8. i 9. st. to ne bi bilo moguće. Od Volynja su ih dijelili Karpati i zemlje u Gornjem i Srednjem Podnistrov⁷ju i Posjannju, gdje nije ostao nijedan trag njihove prisutnosti u tom razdoblju. Prema podacima *Avari* ne samo da su porazili *Dulebe*, već su i većinu njih prisilili na seobu na zapad. Tako su nastali češki, panonski i karintijski *Dulebi*. U Češkoj postoji rijeka Dudleba, rijeka Dulebka u Karintiji, naziv Duleba nosi i pritok Ol'se, na kojoj se nalazi i selo Dulebi⁵⁷. Naselje Dulebska pokraj Vrbovca u Hrvatskoj također odražava tragove te migracije.

Neki su istraživači, kojima pripada i Myhajlo Gruševs'kyj, bili suzdržani prema Al- Masudijevu izvještaju i ljetopisu, ne osporavajući ga.⁵⁸ Georgij Vernads'kyj pritom upozorava na nedostatak arheološkog materijala na Volynju⁵⁹, međutim prije se može govoriti o nedostatku arheoloških istraživanja i izučavanja. Do početka 1980-ih godina u Volynjs'koj i Rivens'koj oblasti otkrivena su dva utvrđena naselja i 34 naseobine, koje je moguće poistovjetiti s tim razdobljem⁶⁰. Danas je situacija nešto bolja, ali terenska istraživanja arheologa zaustavljena su zbog nedostatka sredstava.

54 *Niderle, L.* Slovanske starožitnosti. – D. 4. – Praha, 1924. – S. 79.

55 *Шахматов, А. А.* Очерк древнейшего периода истории русского языка // Энциклопедия славянской филологии. – Вып. 11. – 1. – Петроград, 1915. – С. XXIX; *Isti.* Древнейшие судьбы русского племени. – Петроград, 1919. – С. 20.

56 *Мавродин, В. В.* Образование древнерусского государства. – Ленинград, 1945. – С. 52.

57 *Łowmiański, H.* Początki Polski. – T. 1. – Warszawa, 1962. – S. 258-259.

58 *Грушевський, М. С.* Історія України-Руси. – Т. 1. – Київ, 1991. – С. 377.

59 *Vernadsky, G.* Ancient Russia. – New Haven, 1943. – P. 322.

60 Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – Київ, 1982. – С. 101-108.

Uzimajući u obzir zaključke analiza pisanih spomenika i verzija istraživača, pretpostavlja se da su *Avari* 561–567. osvojili Volynj i prisilili prvotni dio *Duleba*, koji su bili hegemoni volynjskoga plemenskog saveza, na migraciju na zapad. Dio *Duleba*, koji je ostao na prvotnom području, sve do ustanka *Samo*, ugnjetavali su *Avari*. O. Šahmatov, M. Pryselkov i drugi istraživači smatraju da je razdoblje potlačivanja dulebskih žena i avarskog ugnjetavanja ostavilo trag u pjesmi – bylyni⁶¹.

Avarsko-dulebski rat trajao je najvjerojatnije 561.–562. Godine 561., nakon smrti franačkoga kralja Hlotarja, njegove zemlje dijele četvorica njegovih sinova. Hagibertu je pripao Pariz s južnofranačkim zemljama, Pontaru jugozapadne zemlje s Orleanom, Hilperiku Neustrija sa Soissonsom, a istočnofranačke zemlje s Reimsom dobio je Sigibert. Godine 562. kralj Sigibert sukobio se s *Avarima* koji su došli na njegove istočne granice. Suvremenik i kraljev suradnik, turski episkop Grygorij Florencij (oko 540–594.), o tim događajima izvještava u *Povijesti Franaka*⁶². Povjesničar Pavao Đakon (oko 720–oko 799.) u *Povijesti Langobrada* bitku Avara i Sigiberta za gornju Labu datira u 562.⁶³ Dakle savez *Duleba* mogao je biti uništen između 561. i 562. Godine 560. *Avari* su pogubili poslanika *Anta*, Mezamira; sljedeće godine porazili su *Kutrigure* i izašli na Donji Dunav: car Justinijan zavladao je njima kao federatima carstva za naseljavanje Panonije, gdje su živjeli *Geruli* i *Genidi*; u Panoniju su *Avari* potjerali red sobom mase *Hrvata*, istočni dio kojih se nalazio pod hegemonijom *Duleba*, što je postalo moguće tek nakon uništenja *Duleba*. U Panoniju su *Hrvati* došli duž rijeke Tise.

Negdje u drugoj trećini 7. st. završava avarska prevlast i savez volynjskih plemena oporavlja se pod hegemonijom *Volynjana*. Izvještaj Al-Masudija i Ibn-Jakuba oslikava upravo to razdoblje, dok vladavinu Madžaka smještaju u 8–9. st. Madžaka ne treba poistovjećivati s Mezamyrom ili Musokijem, premda su obojica bili Anti, tada kada su volynjska plemena bila sklavinska⁶⁴. Postoji mogućnost da je središte novog saveza pod hegemonijom *Volynjana* bilo

61 Tradicionalna istočno-slavenska usmena narativna pjesma (op. prev.).

62 *Gregorii Turonensis*. Historia francorum // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Merovingicarum. – T. 1. – Hannoverae, 1951. – IV, 22.

63 *Paulus Diakonus*. Historia gentis Langobardorum // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Langobardicarum. – Saec. 6-9. – Hannoverae, 1878. – II, 10.

64 *Баран, В. Д.* Склвини та анти у світлі нових археологічних джерел // Проблем іпоходження та історичного розвитку слов'ян. Збірник наук. стат. присв. 100-річчю з дня народження В. П. Петрова. – Київ–Львів, 1997. – С. 128-130.

utvrđeno naselje Zymne u Volynjs'koj oblasti, koje pripada kraju 6. i početku 7. stoljeća. Tragovi uništenja tog utvrđenog naselja i pronađene avarske strijele⁶⁵ svjedoče o ponovljenom avarsko-volynjskom ratu. Nakon toga središte *Volynjana* prenosi se u Volynj. Nova invazija *Avara* nije obnovila njihovu vladavinu. U razdoblju 9.–10. st. novi hegemoni saveza postaju *Červjani* (odakle i pripovijesti o gradu Červens'ki), a zatim *Bužani*. Najdulja vladavina na tim područjima pripisuje se *Volynjanima*, prema kojima je geografsko područje dobilo ime.⁶⁶

Međutim pisani spomenici ne dopuštaju *Dulebe* povezivati s plemenima koja su nastanjivala Prydnistrov''je i Posjannje. Ako je hegemonija *Duleba* i obuhvaćala dio tog područja, bilo je to već u 6. st. do avarske invazije. Nakon avarskog osvajanja taj se savez raspada i dijelovi teritorija dolaze pod avarsku vlast. Pojedini toponimi (selo Dulibi na rijeci Styru, selo Dulibi na rijeci Luzi, pritoci Dnjestra i dr.) svjedoče o pradavnoj hegemoniji *Duleba* na tom području te o naseljavanju zarobljenih *Volynjana* u galyc'ko-volynjs'kom ratu u prvoj polovici 12. st.

Problem „Bijelih Hrvata“

U ukrajinskoj i ruskoj povijesnoj literaturi naziv *Bijeli Hrvati* upotrebljava se kao etnički naziv za prikarpatska plemena, bez obzira na očigledan anakronizam i pogrešnost termina.

Hrvatski učenjak Stefan Sakaš, pozivajući se na radove švicarskog lingvиста Ferdinanda de Saussurea, utvrdio je da naziv *Bijeli Hrvati* prema iranskoj terminologiji, prihvaćenoj u Slavenu, označava *Zapadne Hrvate*⁶⁷. Nakon kritičke analize problema, ruski učenjak Aleksandar Majorov se složio da samo ta verzija dobro objašnjava nazive *Bijela Hrvatska* i *Bijeli Hrvati*.⁶⁸

65 *Aulich, B. V.* Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. н.е. в Західній Волині. – Київ, 1972. – С. 56-59.

66 *Жук, М.* До проблеми політогенези Волинської землі (VI – початок X ст.) // *Średnjowecze Polskie i Powszechne*. – Т. 2(6). – Katowice, 2010. – С. 17-34.

67 *Sakaš, S.* Iranische Herhunft des Kroatischen Volksnamens // *Orientalia Christiana Periodica*. – Т. 15. – 1949. – С. 313-340.

68 *Майоров, О.* Велика Хорватія, яку називають „Білою“: До питання про походження і значення хорватських етнічних назв // Миколаївщина. Збірник наукових статей. – Т. 3. – Львів, 2006. – С. 31-65; *Isti.* Великая Хорватия: Этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 175.

Sukladno s tim podrazumijeva se da su u određenom vremenskom razdoblju *Bijeli Hrvati* bili dijelom hrvatskog masiva.⁶⁹

Na to razdoblje odnosi se najvažniji izvor rane hrvatske povijesti – traktat bizantskoga cara Konstantina VII. Porfirogeneta (913–959.) *O upravljanju carstvom*. Sve dvojbe koje pruža to djelo⁷⁰ mogu se pripisati modernom u današnje doba – hiperkriticizmu. Budući da Konstantin VII. nije pisao književno djelo, već upute o vanjskoj politici za sina i nasljednika Romana II., nije imao potrebu prešutjeti ili izvrtati povijesne događaje. S druge strane, u 10. st. u civiliziranoj Europi nitko nije imao više informacija od njega. Autor se koristio raznim izvorima, pa i epskima, koje nije uvijek imao priliku provjeriti, smjestiti u točno vremensko razdoblje i točno utvrditi. Svi problemi formiranja Traktata i njegovih podjela detaljno su analizirani u komentarima londonskog izdanja 1962.⁷¹ U posljednja dva izdanja, u readakciji Gennadija Litavrina, prikupljeni su pogledi sovjetske znanosti na ta povijesna pitanja.⁷² Hrvatski znanstvenik Milenko Lončar objedinio je rezultate istraživanja poslijeratnih hrvatskih, slovenskih i srpskih povjesničara o *Hrvatima*, navedene u Traktatu.⁷³ Vraćajući se tekstu potrebno je prije svega obratiti pažnju na podatke o *Bijeloj i Velikoj Hrvatskoj* (citac iz ruskog izdanja 1991.) u poglavljima 31. i 30. :

69 *Marquart, J.* Ostereuropäische und ostasiatische Streifzrüge. – Leipzig, 1903. – P. 129-139; *Hauptmann, Lj.* Dolazak Hrvata. – S. 88–120; *Hruby, V.* Puvodni Hranice Biskupstvi Prazskeho a hranice Riče Česke v 10 století // Časopis Matice Moravske. – T. 50. – 1926. – S. 104; *Perich, L.* Slezko. – Praha, 1945. – S. 45; *Dvornik, F.* The making of Central and Eastern Europe. – London, 1949. – P. 392; *Третьяков, П. Н.* Восточнославянские племена. – Москва-Ленинград, 1948. – С. 245; *Королюк, В. Д.* К вопросу об отношениях Руси и Польши в X веке // Кр. сообщ. ин-та славяноведения. – № 9. – Москва, 1952. – С. 43-50; *Блифельд, Д. З.* Утворення Київської Русі // Нариси стародавньої історії Української РСР. – Київ, 1957. – С. 357; *Войтович, Л.* Слідами білих хорватів // Літопис червоної калини. – 1993. – № 5-6. – С. 2; *Isti.* Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі // Волино-Подільські археологічні студії. – Т. 1. Пам'яті І. К. Свешнікова (1915–1995). – Львів, 1998. – С. 286-294.

70 *Rački, F.* // Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti. – Sv. 59. – 1881. – S. 201-218; *Jagić, V.* Ein kapitel aus der Geschichte der Südslavischen Sprachen // Archiv für Slavische Philologie. – T. 17. – Berlin, 1895. – S. 47-87; *Brückner, A.* Wzory etymologii i krytyki źródłowej // Slavica. – T. 3. – 1924–1925. – S. 207-211.

71 *Constantine Porphyrogenitus.* De administrando imperio. Vol. II. Commentari by F. Dvornik, R. J. Jenkins, B. Lewis, Gy. Moravcsik, D. Obolensky, S. Runciman. – London, 1962.

72 Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – Москва, 1982. – С. 267-333; *Константин Багрянородный.* Об управлении империей / Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. – Москва, 1991.

73 *Lončar, M.* Porfirogenetova seoba Hrvata pred sudom novije Literature // Diadora. – T. 14. – 1992. – S. 375-443.

... Hrvati, koji sada žive u krajevima Dalmacije, potječu od nekrštenih Hrvata, zvanih Bijelima, koji žive blizu Frangije, na području gdje su živjeli Turci te graniče sa Slavenima tj. nekrštenim Srbima. Hrvati se slavenskim jezikom označavaju kao „žitelji velike zemlje“. Ti Hrvati su se očitovali kao prebjezi do rimskog cara Heraklija...

...Hrvati su u to vrijeme živjeli na području Bagivarije gdje su se do nedavno nalazili Bijeli Hrvati...

...Drugi dio Hrvata, koji je ostao pokraj Frangije, nazivaju sebe Bjelohrvatima, tj. „Bijelim Hrvatima“ te imaju vlastitog poglavara. Pokoravaju se Otonu, velikom kralju Frangije, inače Saksije, ostaju nepokršteni stupajući u obiteljske i ženidbene odnose sa Turcima...

...Velika Hrvatska, zvana Bijelom, ostaje nepokrštena do tog dana kad i susjedni Srbi. No u usporedbi sa pokrštenom Hrvatskom, ona ima manji broj konjanika i pješadije što ju čini dostupnijom pljačkama, i Franaka, i Turaka, i Pačinakita. Budući da je smještena daleko od mora, nema ni dugih lađa, ni kondura, ni trgovačkih brodova, a put do mora traje 30 dana. A more, kojeg oni dosežu kroz 30 dana, naziva se „Crnim“....

Nema sumnje da su u literaturi 10–11. st. etnonimom „Turci“ nazivali Mađare⁷⁴.

Prema većini tumačenja, arhaični naziv Frangija (u Traktatu) odnosi se na istočni dio carstva Franaka – Germansko kraljevstvo. Walter Ohnzorge⁷⁵ ističe dvostruko značenje tog termina: „Grossfrangia“, dio carstva Franaka iza Alpa, i „Frangia“, u značenju „Regnum Italicum“. Tu verziju podržava i Herman Kunstmann⁷⁶. Obojica nisu uzela u obzir činjenicu da se *Regnum Italicum* javlja tek nakon pobjede Otona I. nad Berengarom 962., tj. nakon smrti Konstantina Porfirogeneta.

74 Кононов, А. Н. Опыт анализа термина Турк // Советская Этнография. – Москва, 1949. – № 1. – С. 41-57; Moravcsik, Gy. Byzantinoturcica. – Bd. 2. – Budapest, 1958. – P. 13-17, 320-327; Kristó, Gy., Makk, F., Szegfu L. Adatok „korai“ helyneveink ismeretéhez. – 1 k. – Szeged, 1973–1974. – 321-332 old; Литаврин, Г. Г. Некоторые особенности этнонимов византийских источниках // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. – Москва. 1976. – С. 198-217; Ligeti, L. A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. – Budapest, 1986. – 321-332 old.

75 Див.: Ohnzorge, W. Konstantinopol und der Okzident. – Darmstadt, 1966.

76 Kunstmann, H. Wer waren die Weisskroaten des byzantinischen Kaisers Konstantin Porphyrogenetos // Die Welt der Slaven. – 29/1. – N. F. VII. – 1984. – S. 111-122.

Etnonim „Bagivarija“ (od Bagoaria, Baioaria, Bavor u latinskim izvorima), po mišljenju većine istraživača, odnosi se na dio države Otona I. – Bavarsko hercogstvo⁷⁷. Jedan od prvih tumača, Anselmo Banduri, ističe da je Bagivarija iskrivljeni naziv za Karpate⁷⁸. Kasnije Josyf Miškovi smatra da se pod terminom Bagivarija podrazumijeva područje iza rijeke Váh u Slovačkoj⁷⁹. Obje verzije nisu potvrđene i zbog toga nisu prihvaćene. Postoji i verzija prema kojoj je Bagivarija Babina gora u Oravs'kim Beskydima⁸⁰.

Pačinakiti – iskrivljen naziv Pečenega.

Na temelju navedenih fragmenata Traktata cara Konstantina VII. može se zaključiti da autor nije mogao uskladiti različite informacije i da je miješao dvije različite političke jedinice (savez i plemenska kneževstva): *Bijelu Hrvatsku* i *Veliku Hrvatsku*. Sredinom 10. st. *Bijela Hrvatska* zauzimala je zapadni dio prijašnjega hrvatskog saveza (*Velike Hrvatske*), odijelivši se od njega i postavši posebnim kneževstvom ili savezom kneževstava s vladarom (arhontom) na čelu. Spomenuto područje nalazilo se sjeverno od Bavarskoga hercogstva, na granici s *Bijelom Srbijom* i *Ugrima*. Vladari *Bijele Hrvatske* težili su provođenju svoje politike, povezivali su se s mađarskim kneževima koji su poput njih bili pogani. *Bijela Srbija* je tada zauzimala gornji tok rijeke Odre sve do rijeke Visle. Iz toga proizlazi da se sredinom 10. st. *Bijela Hrvatska* prostirala od toka Visle, tokom Odre, negdje do područja toka Labe (Elbe). Podaci upućuju da su te zemlje bile dostupne napadima Pečenega te se sukladno s tim hrvatski masiv smješta na srednji tok Dnjestra i gornji tok Pruta. Prema tome se *Bijele Hrvate* povezuje s Crnim morem, do kojega je put trajao otprilike 30 dana. Dan plovidbe uzvodno po rijeci iznosi 25–35 km, nizvodno 80 km. Po Dnjestru, s bezbrojnim vrtlozima i strujama, nizvodno nije moguće prijeći više od 50 km. Do Crnog se mora za 30 dana moglo dospjeti negdje od rajona Przemysła. Neki istraživači, među njima i Djula Moravčyk, pod Crnim morem predlažu Baltičko. To je malo vjerojatno, ali ne mijenja činjenicu da se do Baltičkog mora za 30 dana riječnim putem po Sjanu i Visli moglo dospjeti samo iz regije Przemysła. Za 30 dana se i po Odri moglo doći do baltičke obale.

77 Ронин, В. Франко-германские отношения в трактате Константина VII Багрянородного „Об управлении империей“ // Византийский Временник. – Т. 44. – 1983. – С. 60-68.

78 Banduri, A. Animadversiones in Constantini Porphyrogeniti Libros de thematibus De administrando Imperio..., – Т. 2. – Paris, 1711. – P. 91-92.

79 Mikoczi, J. Otiorum Croatiae liber unus. – Budae, 1806. – P. 78.

80 Niderle, L. Slovanske starožitnosti. – D. 2. – Sv. 2. – Praha, 1910. – S. 252; Багринець, В. М. Про землю бойків та їх походження // Українські Карпати. – Ужгород, 1993. – С. 20-22.

Odnosi li se ta careva informacija na Pečenege *Bijele Hrvatske*, ili možda na neke druge zajednice nastale raspadom *Velike Hrvatske*? Fragment iz 13. poglavlja Traktata pomaže odgovoriti na to pitanje: ... *S Turcima su graničili slijedeći narodi: Zapadno od njih – Frangija, sjeverno – Pačinakity, južno – Velika Moravska, tj. zemlja Svatopluka [Svatopluka Moravskog – L. V.], koju su ti sami Turci uništili i osvojili. Hrvati žive blizu Turaka, pored gora...*

Djula Moravčyk, Gabor Feger, František Dvornik i dr.⁸¹ u tom fragmentu vide svjedočanstvo da su *Ugri*, nakon što su uništili državu Svatopluka Moravskog, graničili s *Hrvatima* pokraj Karpata tj. u Zakarpattju. Gennadij Litavrin i Volodymyr Šušarin spomenuti fragment drže nerazumljivim⁸² i neutemeljeno tvrde da se u fragmentu govori o dalmatinskim Hrvatima. Međutim, izvještaj 13. poglavlja logično je povezan s ostatkom informacija o *Ugrima*, *Pečenezima* i *Hrvatima*, koje se nalaze u tekstu.

Važno je napomenuti da fragmenti Traktata koji se odnose na *Hrvate* smještene pored Karpata, ni u kojem slučaju ih ne nazivaju *Bijelima*. Na taj dio *Hrvata* odnosi se i izvještaj cara o napadima *Pečenege* na njima dostupne hrvatske zemlje. Tako u prvom fragmentu, navodeći podatke o *Bijeloj Hrvatskoj*, car istovremeno izvještava o *Pečenezima*.

Nema sumnje u istinitost tvrdnje Pavla Đakona i drugih istraživača da su *Pečenezi* nakon 896. zavladaali područjem od Dona do Syreta, a njihovi ljetni pašnjaci prostirali su se na područjima između Pruta i Dnjestra⁸³, odakle su mogli vrlo lako uznemiravali *Hrvate* koji su živjeli na području Zakarpattja te na području srednjeg toka Dnjestra. Od 948. do 952. *Pečenezi* su se selili na području Južnog Buga, Dnjestra, Pruta i Syreta. Tvrdnje koje navodi Svitlana Pletn'ova u pogledu arheoloških spomenika *Pečenege* na Donu⁸⁴ ne proturječe

81 *Constantine Porphyrogenitus*. De administrando imperio. – Vol. II. – P. 63.

82 *Константин Багрянородный*. – С. 339.

83 *Голубовский, П.* Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX–XIII вв. – Киев, 1884; *Расовский, Д. А.* Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // *Seminarium Kondakowianum*. – Т. 6. – Praha, 1933. – С. 1-66; *Gregoire, H.* Byzance, les Khazars, les Magyars et les Petchenegues // VII CIEB. Resumes des comm. – Paris, 1940. – P. 6-7; *Grousset, R.* L'Empire des steppes. – Paris, 1941. – P. 238; *Feher, G.* Zur Geschichte der Steppenvölker von Südrussland im 9–10 Jh. // *Studia slavica ASH*. – Т. 5. – 1955. – P. 257-326; *Jettmar, K.* Die früher Steppen-Völker. – Baden-Baden, 1965; *Boba, I.* Nomads, Northmen and the Slavs, Eastern Europa in the Ninth Century // *Slavo-Orientalia*. – Bd. 2. – Wiesbaden, 1967. – P. 10-11; *Diaconu, P.* Les Petchenegues Bas-Danube. – Bucureşti, 1970; *Shepard, J.* The Russian Steppe – Frontier and Black Sea Zone // *The Byzantine Black Sea*. – Athenes, 1979. – P. 218-237.

84 *Плетнева, С. А.* Хазары. – Москва, 1986. – С. 153-154.

tim zaključcima. O preseljenju osme horde *Pečenega*, od kojih je jedna graničila (ili je doprla do tog područja za vrijeme napada) s *Ulyčanima*, *Drevljanima* i čak, *Volynjanima* (u tekstu *Lendzjany*), govori 37. poglavlje Traktata cara Konstantina. U polemici s Pavlom Đakonom, Ivanom Božylovom⁸⁵ i Djulom D'jerfi⁸⁶ ti podaci nisu uvjerljivi. Na tom području nema tragova bugarske vladavine. Još je manje vjerodostojna verzija M. Gruševs'kog, prema kojoj su *Pečenezi* mogli uznemiravati *Hrvate* na Odri uz pomoć ugarske vladavine.⁸⁷

Osim Traktata bizantskoga cara, termin *Bijeli Hrvati* susreće se jedanput i u *PPV*. M. Gruševs'kyj pretpostavlja da je to umetak kasnijeg urednika, koji je pronašao podatak o Hrvatima 992. i dopisao ih na popis plemena⁸⁸. No pod godinom 992./993. govori se o *Hrvatima*, dok se u nedatiranom dijelu ljetopisa spominju *Bijeli Hrvati*. Druge argumente u korist svoje verzije povjesničar nije naveo:

... По мнозех же временех сели суть Словени по Дунаеви, где есть ныне Угорская земля и Болгарьска. От тех Словен разидошася по земле и прозвашася имены своими, где седше на котором месте: яко пришедше седоша на реце именем Морава, и прозвашася Морава: а друзии Чеси нарекошася; а се тиже Словени Хровате Белии, и Сербь, и Хорутане...⁸⁹.

Nema sumnje da se taj fragment odnosi na zemlje koje su u doba nastajanja *PPV* bile sastavni dio Češke države i njoj susjednih zemalja. Podaci o položaju zemalja *Bijelih Hrvata*, koje iznosi fragment, potpuno odgovaraju podacima koje daje car Konstantin.

Osim *Bijelih Hrvata*, u *PPV* se još tri puta spominju i *Hrvati*:

... I živiljahu u miru Poljani i Derevljani, i Siverjani, i Radimiči, i Hrvati....

Taj fragment često citiraju poljski povjesničari, nastojeći argumentirati pokušaje lociranja *Hrvata* istočno od *Radimiča*. Ideja se svidjela i nekim ruskim i ukrajinskim povjesničarima, koji ne obraćaju pozornost na arheološka nalazišta ženskih privjesaka u obliku kola, koji su se nosili na vrpcama pokraj sljepoočnice i koji se nalaze na lijevoj obali Dnjepra te potvrđuju slavenske

85 Božilov, I. Les Petchenegues dans l'histoire des terres du Bas-Danube // Etudes Balkaniques. – Sofia, 1971. – N 3. – P. 170-175.

86 Györffy, Gy. Sur la question de l'atablissement des Petchenegues en Europe // Acta orientalia ASH. – T. 25. – Budapest, 1972. – P. 283-292.

87 Грушевський, М. С. Історія України-Руси. – Т. 1. – С. 213.

88 Ibid. – С. 210.

89 ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 5-6.

plemenske grupe tog područja. Na temelju fragmenta može se ustvrditi da su *Poljani* živjeli u miru s *Derevljanima* (sjeverozapadnim susjedima), *Siverjanima* (istočnim susjedima), *Radimičima* (sjeveroistočnim susjedima) i *Hrvatima* (jugozapadnim susjedima).

Sljedeći fragment svjedoči o sudjelovanju *Hrvata* u Olegovim pohodima na Konstantinopol 907. i 911. Ne uzimajući u obzir diskutabilnost broja Olegovih pohoda te većinu pohoda koji se spominju u Askol'dovu ljetopisu i pretpostavkama M. Brajčevskog (što bi događaje smjestilo 50–60 godina unazad), pretpostavlja se da su *Hrvati* mogli sudjelovati u sličnim pohodima samo kao saveznici ili podanici koji su plaćali danak kijevskom knezu. Spustivši se po Dnjestru i sjedinivši se s Olegovom ili Askol'dovom flotom, *Hrvati* su mogli imati velike koristi od pohoda na Bizant, što ne bi bio slučaj da su živjeli kao saveznici, daleko od Dnjestra. Kao podanici Kijeva, također se nisu mogli nalaziti dalje na zapadu, izvan granica Prydnistrov''ja (Pridnjestrovlja) te istočno od *Radimiča*, koji u to doba još nisu priznavali vladavinu Kijeva.

Treći fragment potječe iz Lavrentijevskog ljetopisa⁹⁰, 992., te iz Ipatijevskog⁹¹ iz 993.: *ide Volodymyr na Hrvate*. Godine 981. Volodymyr Svjatoslavyč ratuje s Ljasima i zauzima Przemysl i Červens'ki hrady. Nemoguće je osporiti verziju Jaroslava Isajevyča, prema kojoj su Ljasima na Rusi u početku nazivali susjedno pleme *Lendzjana*, proširivši zatim taj naziv na sve Poljake⁹². Protiv kojih je *Hrvata* išao kijevski knez 992./993.? Verzija osvajanja Zakarpattja i njegova priključenja Kyjivskoj državi, temelji se samo na tom fragmentu, nepotkrijepljena je drugim dokazima i zvuči neuvjerljivo. Vjerojatnije je da je Volodymyr istupio protiv *Dnistrov'skih Hrvata*, no budući da su za njegova pohoda Kijev napali *Pečenezi*, knez se vratio natrag. Ako se pretpostavi da se njegova vojska nalazila iza Karpata, pohod bi bilo nemoguće izvesti. *Hrvati* s područja srednjega Dnjestra mogli su se nagoditi s *Pečenezima* za njihov napad na Kijev. Borba Kijeva za Srednje Podnistrov''je nije bila laka. Iskopavanja Borysa Tymošćuka potvrdila su na tom području razaranja reda utvrđenih naselja potkraj 10. stoljeća. U Zakarpattju ništa slično nije pronađeno.

„Rus'ke Hrvate“ spominje i poljski kroničar Vincentij Kadlubek (oko 1160.–1223.), no podaci su zasigurno preuzeti iz rus'kih ljetopisa i ne pružaju nove informacije o lokalizaciji *Hrvata*. Samo se jedan fragment može

---

90 ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 122.

91 ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 106.

92 Исаевич, Я. Д. Висляне и лендзяне в IX–X вв. – С. 160.

interpretirati kao izvještaj o borbi između Mađarske i Poljske za hrvatske zemlje, nakon 966. do 981.: *Hune ili Ugre, Hrvate i Madjare, silna plemena, on je sakupio pod svojom vlašću*⁹³. Taj fragment učvršćuje zaključak da su *Hrvati* s Mađarskom graničili i na sjeveru, tj. od Karpata.

Istraživači teksta *Orozij* engleskoga kralja Alfreda Velikog (879.–899./901.) smatraju da su podaci o središnjim područjima Europe preuzeti od izaslanika koji su boravili na dvoru franačkoga cara Arnulfa (887.–899.); on je 892. pokušao osvojiti Veliku Moravsku te je preko trgovaca, misionara i istraživača prikupljao informacije o slavenskim zemljama⁹⁴. Alfred je smjestio Horote [*Hrvate*] istočno od *Daleminaca* [*Daleminaca-Hlomača*] i na sjever od Megda, *i na sjeveru zemlje nalaze se Sarmendi do samih Ryfejs'kih gora* [*Orozij*, 12–13]. *Daleminci-Hlomači* su zajedno sa *Sisulima*, *Kolodycima*, *Mil'čanima* i *Lužicima* ulazili u savez *Sorba* [*Srba*]⁹⁵, tj. prema Konstantinu Porfirogenetu u sastav *Bijele Srbije*. Kao rezultat tog saveza danas postoje Lužički Srbi. Zemlje *Daleminaca* locirane su među rijekama Kamenicom, pritokom Muldom, Labom do Strile, Polznycom i Rudnom gorom. Dakle, prema Alfredu, granice *Bijele Srbije* sa *Bijelom Hrvatskom* na zapadu prolazile su nad gornjom Labom. Na to područje treba smjestiti, poznate iz kasnijih izvora⁹⁶, češke Hrvate od gornje Labe te silez'ke Hrvate od gornje Nise.

Već je u prošlom stoljeću Jan Bosworth apriorno smjestio Megd u Istočnu Prusiju i Poljsku⁹⁷. Kasnije G. Labuda prilično uvjerljivo poistovjećuje Megd s Mazovijom⁹⁸. Područje Mazovije jasno je okruženo toponimima tipa Mazovščani, Mazovše, Mazev, Mazevo, Mazovec'k, Mazuri, Mazurka, Mazurkov (njih 13), koji su bili razmješteni na povijesnim granicama Mazovša⁹⁹.

Sarmendy – naziv se nesumnjivo odnosi na *Sarmate*, što je ustanovila i Vira Matuzova¹⁰⁰. Tim je terminom europska znanost dugo vremena označavala stanovništvo svojeg istočnog dijela.

93 *Monumenta Poloniae Historica*. – T. 2. – **Lwów, 1872.** – P. 23.

94 *Ekblo*m, R. Alfred the Great as Geographer // *Studia Neophilologica*. – T. 14. – Uppsala, 1941/1942. – P. 142; *Lowmiański*, H. Początki Polski. – T. 2. – Warszawa, 1964. – S. 144-145.

95 *Boswort*, J. King Alfred's Anglo-Saxon version. – London, 1859. – P. 37; *Labuda*, G. Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów słowiańszczyzny. – Warszawa, 1961. – S. 95.

96 *Niderle*, L. Slovanske starožitnosti. – D. 3. – Praha, 1911. – S. 128.

97 *Boswort*, J. King Alfred's. – P. 37.

98 *Labuda*, G. Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów słowiańszczyzny. – S. 96-98.

99 *Maszyński*, K. Kultura ludowa słowian. – Cz. 2. – **Zesz. 2.** – **Kraków, 1939.** – S. 15-48, **mapa-fig.** 391.

100 *Матузова*, В. И. Английские средневековые источники. – Москва, 1979. – С. 28.

U literaturi se pod Ryfejs'kim gorama podrazumijeva Uralsko gorje. Prema tom fragmentu, iza *Hrvata*, sve do Urala, žive *Sarmati*, tj. nepoznat narod. Međutim, to se ne može u potpunosti uzeti u obzir: *Skitija se prostire na samom sjeveru, pored podnožja Ryfejs'kih gora, odakle puše Borej*, – pisao je Pseudo-Hipokrat. *U Skitiju i u sjeverne zemlje stupio je strašni Borej... a što je to? Zar se Gipanis [Južni Bug – L. V.], što izvire iz skitskih gora, bivajući na početku neslan, ne kvari kasnije gorkim solima?* – piše u *Metamorfozama* rimskog pjesnika Ovidija, poslanog u 1. st. u Tomu na obali tadašnje Rumunjske. Ovdje je očigledno da se pod Ryfejs'kim [Skitskim] gorama misli na Karpate¹⁰¹.

Mazovija je graničila s *Lendzjanima*, koji su za razliku od *Visljana* kralju Alfredu ostali nepoznati: *A istočno od Moravske nalazi se zemlja Visljana, a istočno od nje Dakija* (Orozij, 12). „Dakija“ je pretpostavka, kao i „Sarmatija“. U 10. st. ni jedna ni druga nisu postojale.

Visljane spominju i *Žitija* sv. Metoda: *Поганськъ кнѣзь сильнѣ вельми, съдѣ в Висльѣх, ругашеся християном и пакостидѣяше*¹⁰². Na temelju tih fragmenata G. Lovmjan's'kyj s *Hrvatima* poistovječuje i *Visljane* i *Lendzjane*¹⁰³. Takav zaključak je potpuno neutemeljen. Prihvatljiva je jedino pretpostavka da su *Lendzjani* u to vrijeme bili u sastavu države *Visljana*. Na temelju podataka koje navodi kralj Alfred pretpostavlja se da se u drugoj polovici 9. st. nad gornjom Vislom pojavio moćan savez *Visljana*. Negdje između 874.–885. Svatopluk Moravski zarobio je visljanskoga kneza i primorao ga primiti kršćanstvo¹⁰⁴.

Prema tim podacima *Orozij* kralja Alfreda, definirajući zapadne i sjeverne granice *Hrvata*, hrvatski masiv smješta na Karpate. U izvoru se spominju i *Visljani*, ali Alfred ih nigdje ne poistovječuje s *Hrvatima*.

Pouzdanu informacije o tadašnjem položaju *Hrvata* izvan Dalmacije navode i istočni izvori. Arapski Anonim iz doba Svatopluka Moravskog (870–894.) došao je do nas preko Abu Ali Ahmada ibn Umara ibn Rušda (početkom 10. st.) te perzijskog povjesničara Abu Saida Gardezija (11. st.). U Anonimu su podaci o plemenu *Grwab* i njegovu knezu *Suwayyatu Balku* (Ibn Rušd) te o plemenu *Garawat* i njegovu knezu *Suwyyata Maliku* (Gardizi)¹⁰⁵.

101 Подосинов, А. В. Произведения Овидия как источник по истории Восточной Европы и Закавказья. – Москва, 1985. – С. 159.

102 Цит. за: Исаевич, Я. Д. Висляне и лендзяне в IX–X вв. – С. 151.

103 Łowmiański, H. Początki Polski. – T. 2. – S. 150-151.

104 Magnae Moraviae fontes historici. – D. 2. – Brno, 1967. – S. 154-156; Pramene k dejnam Vel'kej Moravy / Vyd. P. Patkoš. – Bratislava, 1968. – S. 242.

105 Lewicki, T. Świat słowiański. – S. 347-349.

U oba slučaja su iskrivljeni nazivi *Hrvata* i kneza Svatopluka. Možemo se složiti s G. Lovnjans'kim da su istočni trgovci, trgujući s državom moravskoga kneza, nazivali državu kao onu koja je nakon prvog „s kraja“ plemena, koje se podčinjavalo tom vladaru. No nastojanja poljskog povjesničara da ih pod svaku cijenu poistovjeti čak s *Visljanima*, odbacivši naddnjestarske i karpatske *Hrvate*, posve su neuvjerljiva¹⁰⁶. Prema njegovoj verziji arapski trgovci, koji su krenuli prema rezidenciji Svatopluka na Moravi, morali su ići stranom Dnjestra i Karpata kroz Volynj, da bi izašli na Vislu, te zbog toga u svojim izvještajima izostavljaju naddnjestarske i češke *Hrvate*, ne spominjajući karpatske *Hrvate*. Pretpostavku podupire bogatstvom dirhema pronađenih u Dorogyčny i u okolici Ljublina. No samaniidsko srebro pronađeno je i u Przemysłu, Tustanu i u Zakarpattju (10. st.). Prema Jehudi ben Meir al Cohenu već je na početku 11. st., u Przemysłu, funkcionirala židovska pogranična trgovačka kuća¹⁰⁷. Mala je vjerojatnost da su arapski trgovci dospijevali do prijestolnice Svatopluka. Informacije su stjekali u hazarskim gradovima i Kijevu. Kako bi zaobišli židovske trgovce iz Hazarije, koji ih nisu puštali dalje, trgovinu su morali obavljati preko Bulgara. Nije nikako bilo moguće zaobići Kijev. Legende koje su Arapi donijeli iz Kijeva, o Artaniji, gdje ubijaju tuđince, svjedoče da ni lokalni trgovci nisu željeli konkurenciju i nisu puštali Arape dalje. Najkraći put iz Kijeva na Moravu je kroz Przemysł ili kroz Karpat¹⁰⁸.

Informacije Al-Masudija (947.) o *Moravi*, *Horvatin* i *Čahin* također su preuzete iz druge ruke¹⁰⁹. Vjerojatnije je da se ti podaci odnose na *Hrvate* na Dnjestru ili u Karpatima, nego na *Hrvate* na Visli.

Sažetci raznih arapskih geografa poznati kao *Perzijski Anonim* (982.), kojeg je objavio Volodymyr Minors'kyj, u iskazu o knezu Svatopluku kao prijestolnicu carstva spominju Hurdab/Hurbad, iznad rijeke Rute, koja izvire iz gore, na granici *Pečenega*, *Ugra* i *Rus'a*, te kroz područje *Rus'a* teče do područja *Slavena*. U Hubardu su tri dana u mjesecu bila određena za trgovinu i tada je trgovalo cijelo stanovništvo¹¹⁰. Interpretacije ovog fragmenta su mnogobrojne.

106 *Lowmiański, H.* Początki Polski. – T. 2. – S. 155-157.

107 *Kupfer, F., Lewicki, T.* Źródła hebrajskie do dziejów Słowian i niektórych innych ludów Śródkowej Europy. – Wrocław–Warszawa, 1956. – S. 32-60.

108 *Крюков, В.* Чи знали арабські автори IX–X століть про Карпати і карпатських слов'ян? // Україна в минулому. – Вип. 4. – Київ–Львів, 1993. – С. 7-16.

109 *Lewicki, T.* Świat słowiański. – S. 25.

110 *Hudud al-Alam „The Regions of the World“ A Persian Geography 372 A. H. – 982 A. D /* By V. Minorski. – London, 1937. – P. 159.

Postoje varijante izjednačavanja Rute s Okom, Dunavom i drugim rijekama, no očito je da se Ruta ne može poistovjetiti s Prutom koji ističe iz okolice Goverle. Donji tok Pruta u 10. st. zauzimaju *Bulgari*, koji su u to doba već bili Slaveni. Rajon gornjeg toka rijeke Prut približno tvori granicu Kyjiv'ske Rusi (nakon ujedinjenja dnjestrovskih Hrvata), Mađarske i Pečenega. Gusta mreža naseobina i utvrđenih naselja 9–10. st., koja je istražio Bogdan Tymoščuk na Bukovyni i poistovjetio ih s bijelohrvatskima, potvrđuju takvu lokalizaciju. Markvartovu verziju, prema kojoj se Svatoplukovom prijestolnicom smatra Krakov, nije moguće znanstveno dokazati¹¹¹. Hudarb na Ruti – smješten na rubu Svatoplukove države, na gornjem toku rijeke Prut, također nije bio prijestolnica moravskoga kneza, već jedan od središta međuplemenske trgovačke razmjene po uzoru na Ladogu, koja je bila smještena na rubu Slavije, ili Birku, koja se nalazila na rubu Švedske. No i nadalje je moguće da je to bila prijestolnica jednoga od hrvatskih kneževa. Prema Orestu Korčyn'skom, grad Horvat nalazio se u središtu Velike Hrvatske na utvrđenom naselju Stiljsko, koje se nalazi na rijeci Kolodnyci, lijevom pritoku Dnjestra¹¹², no ni tu tvrdnju nije moguće povezati s tekstom izvora.

Nakon prikupljanja i obrade podataka istočnih autora, kojima su izvori bile pripovijesti trgovaca, može se potvrditi širenje granica hrvatskog masiva do gornjeg Pruta i Karpata te njegova podložnost u 9. st. knezu Svatopluku Moravskom.

Legenda o sv. Vaclavu, češkom knezu, kojega je 929. porazio njegov brat Boleslav, nastala je u od 940. do 970. te udarila temelje njegovu *Žitiju*. Legendu su oblikovali suvremenici, upoznati sa stvarnim tokom događaja. Prema podacima iz *Žitija*, nakon Vaclavove smrti njegova majka Dragomira bježi u Hrvatsku. Boleslav nastoji uhvatiti majku, ali ne uspijeva u naumu¹¹³. Prema tim podacima, granice *Hrvata* u 10. st. nalazile su se nedaleko od zemlje *Pšovana* te se podudaraju sa zapadnim granicama *Hrvata*, navedenim u *Oroziju* kralja Alfreda i ne proturječe podacima koje iznosi Konstantin Porfirogenet. Neuspjeh Boleslavovih pokušaja svjedoči da su *Hrvati* vodili nezavisnu politiku i da je njihovo vodstvo već bilo kršćansko. Mogli su uputiti kneginju dalje na istok, gdje Boleslav više nije imao utjecaja. Čini se da su *Žitija* na umu imala *Bijeje Hrvate*.

---

111 Marquart, J. Ostereuropäische. – P. 471.

112 Корчинский, О. Городище-гигант в предгорьях Украинских Карпат // Труды V Международного конгресса славянской археологии. – Т. 3. – Москва, 1987. – С. 11-15.

113 Chaloupecky, V. Knize svaty Vaclav // Česky časopis historicky. – T. 47. – 1946. – S. 47.

Na temelju Praškog privileja 1086. i tzv. Bavorskoga Geografa iz 9. st. mogu se napraviti određene dopune. Car Henrik IV. dodijelio je Praški privilej svom kancelaru, praškom episkopu Jaromiru-Gebhardu (1040–1089./90.), sinu češkoga kneza Bržetislava I. Episkop je postigao istupanje Praške dijeceze iz vlade čeških kraljeva i njezinu transformaciju u crkvenu lentu carstva. Dokument iz 1086. oslanja se na dokument iz 983., koji sadrži opis granica Praške episkopije. Jasno je da praška katedra nije imala potrebu falsificirati istočne granice svoje dijeceze, gdje su se nalazila područja koja su u 11. st. pripadala državi snažnoga kijevskoga kneza te su se u odnosu na crkvu podčinjavali carigradskom patrijarhu. Zbog tih razloga dokument iz 1086. sadrži prepisane odjeljke dokumenta iz 973., koji su potvrdili papa Benedikt (972–974.) i car Oton I. (umro 973.), koji su opisivali događaje iz doba Velikomoravske države s kraja 9. st. ili Češke države druge polovice 10. stoljeća¹¹⁴:

Granice dalje na sjeveru: Pšovani (Pssouane), Hrvati i drugi Hrvati (Chrouati et altera Chrowati): Zlasany (Zlasane), Trebovany (Trebouane), Poborany (Poborane), Dedolizy (Dedolize) sve do središnje šume, kuda prolazi granica Miljčana (Milcianorum). Granične rijeke dalje na istoku: Bug (Bug), spominje se i Stir (Ztir)... zajedno s gradom Krakovijom (Cracouua) i područjem nazvanim Bag (Vag) i sa svim područjima koja pripadaju Krakoviji (Cracouua). Odatle se teritorij, uzimajući u obzir i mađarske granice, prostire sve do gora po imenu Tryti [Tatry – L. V.]...¹¹⁵.

Na temelju tog fragmenta L. Niderle zaključuje da su se *Hrvati* smjestili između poljskih i čeških plemena. Podržavajući spomenutu verziju J. Markvarta, koju je posve logično kritizirao M. Gruševs'kyj, Niderle tvrdi da je u početku *Velika Hrvatska* imala svoje središte u Krakovu. Oko 560. Avari su uništili i podijelili *Veliku Hrvatsku*, prisilivši velik dio *Hrvata* na odlazak u Panoniju i Dalmaciju (gdje žive i danas), zbog čega su dijelovi plemenskog masiva *Hrvata* bili raštrkani u Zaali, na Odri, u istočnoj Galiciji i češkim Karkonosima¹¹⁶.

114 *Kozłowska-Budkowa, Z.* Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej. – Kraków, 1937. – S. 13-15; *Labuda, G.* Czeskie chrescijaństwo na Śląsku i w Małopolsce w X i XI wieku // *Chrystianizacja Polski południowej.* – Kraków, 1994. – S. 92-94.

115 *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae / Ed. G. Friedrich.* – T. 1. – Praha, 1894–1897. – P. 93; *Vaneček, V.* Pevnich tisíc let. – Praha, 1949. – S. 126.

116 *Niderle, L.* Slovanske starožitnosti. – D. 2. – Sv. 1. – Praha, 1906. – S. 193, 224.

Ne uzimajući u obzir primjedbe Vladyslava Kentšyn's'kog¹¹⁷ i zaključke J. Vydajevyča¹¹⁸, koji nije dopuštao mogućnost poistovjećivanja *Visljana* s *Hrvatima*, G. Lovmjans'kyj zaključuje da se, u najmanju ruku, jedno od plemena *Hrvata*, spomenutih u Praškom privileju, može bez razmišljanja smjestiti na područje iznad rijeke Visle i poistovjetiti s *Visljanima*¹¹⁹.

Obje hipoteze su sporne. U Praškom privileju iz 1086. Krakov i njegova okolica označavaju se posebno. Jasno su izdvojene dvije različite grupe *Hrvata*, tj. *Visljani* su dijelili *Bijele* [zapadne – L. V.] *Hrvate* od drugih *Hrvata*: *Zaslana*, *Trebovana*, *Poborana*...

Stjepan Tomašivs'kyj ističe da je do 981. postojala politička zajednica ovisna o Česima, koja je obuhvaćala zemlje kasnije Slovačke, Krakovščine, Nadsjannja i Gornjeg Pobužžja¹²⁰. Sukladno s tim dolazi se do zaključka da je istočni dio *Velike Hrvatske*, kojoj su pripadale zemlje kasnijega Belz'koga kneževstva, od 981. ulazio u okvir Češke države.

Geografom Bawarskim („Opis gradova i područja od sjeverne strane Dunava“) često se služe protivnici lociranja *Hrvata* u Srednjo-Istočnu Europu. Uostalom taj spis nabraja autorima poznata plemena i plemenska kneževstva, uključujući i malene kneževine koje su bile trajno ili privremeno dio tadašnjega plemenskog supersaveza *Hrvata*. Analizirajući rezultate istraživanja spomenika kraja 18. st. i uspoređujući ih s rezultatima arheoloških istraživanja i drugim izvorima te služeći se metodom koju je predložio Joachim German¹²¹, došao sam do zaključka da se na temelju tog povijesnog dokumenta mogu locirati plemena

117 *Kętrzyński, W.* Granice Polski w X wieku // *Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny.* – T. 35. – 1894. – S. 2.

118 *Widajewicz, J.* Państwo Wiślan. – Kraków, 1947. – S. 15.

119 *Łowmiański, H.* Początki Polski. – T. 2. – Warszawa, 1964. – S. 174.

120 *Томашівський, С.* Дев'ятсот літ тому. З приводу ювілею міста Белза // *Нова зоря* – 1930. – № 1. – С. 11.

121 *Войтович, Л. В.* „Баварський географ“: проблеми локалізації слов'янських племен // *Проблеми слов'язнознавства.* – Вип. 57. – Львів, 2008. – С. 42-62; *Isti.* „Баварський Географ“: проблеми ідентифікації слов'янських племен // *Треті Ольжині читання. Пліснеськ 31 травня 2008 року.* – Львів, 2009. – С. 3-14; *Isti.* „Баварський Географ“: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи в IX столітті // *Український історичний журнал.* – 2009. – № 5. – С. 12-34; *Isti.* „Баварський Географ“: Спроба локалізації слов'янських князівств в IX столітті // *Średniowiecze Polskie i Powszechnie.* T. 2 (6) / *Red. Idzi Panić, Jerzy Sperk.* – Katowice, 2010. – S. 35-66; *Isti.* „Баварський Географ“: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи в IX столітті // *Войтович, Л. Галицько-волинські етуди.* – Біла Церква, 2012. – С. 47-72.

i plemenska kneževstva hrvatskog i volynjskog masiva. Poljski znanstvenici, uvidjevši da ne postoji mogućnost lociranja tog ili drugog plemena na području današnje Poljske, svrstavaju ga, bez razmatranja drugih mogućnosti, u istu skupinu s plemenima koja se ne mogu identificirati. Među njima su *Lendizi* (*Lendzjani*), zapadno smješteni *Thafnezi* (Tajani, bazen rijeke Tanve) i *Prissani* (*Prysjani*), smješteni zapadno od *Zeruiana* (Červjana) i *Velunzani* (Volynjani). *Prissani* (*Prysjani*), tj. pleme koje živi na rijeci Sjan iskrivljeni je naziv od *Zlasani* iz Praškog privileja, tj. *Zasjani*, *Zasjanci* ili *Nadsjanci* (uz postojeće oblike *Prysjanci*, *Prykarpatici* i dr., karakteristične za kasnije doba). Prema podacima Geografa Bawarskog postojalo je 70 njihovih zajednica, a u rajonu Przemysła-Sjanoka gotovo isto toliko i utvrđenih naselja¹²².

Locirajući *Zasjane* (Zasjance) mogu se locirati i druga plemena koja se spominju u Privileju iz 1086.: *Trebouane*, *Poborane*, *Dedolize*. *Trebovljane* je moguće poistovjetiti s Trebovljanima koji su se nalazili u rajonu današnje Trebovlje, u bazenu Srednjeg Dnjestra, na njegovoj lijevoj obali, području koje je gusto ispunjeno spomenicima tog razdoblja. Pri lociranju Trebovljana istraživači su polazili od načela prema kojemu naziv plemena potječe od riječi „treba“ – ritualna žrtva. Zbog toga se *Trebovljane* pokušalo locirati u češkoj Trebovi iznad rijeke Orlice (Stefan Zakrševs'kyj, Stefan Arnold), na rijeci Trebnici (Jozef Vidajevyč, Tadeuš Ler-Splavins'kyj) te na rijeci Kačavi u okolici Legnice, koja se nekad nazivala Trebova. Svi se pokušaji malo podudaraju s dokumentom iz 1086. Moguće su lokacije i rajon Trebišova u Slovačkoj ili okolica rijeke Terebovlje na Zakarpattju¹²³. Velik broj toponima povezanih s *Trebovljanima* na području s obje strane Karpata te u današnjoj Hrvatskoj (53 naziva) mogu biti dokaz migracije jednog od najvećih hrvatskih plemena, uzrokovane vjerojatno zbog obrane jednog od glavnih svetišta hrvatskoga poganskog panteona.

Pri pokušajima lociranja *Poborana*, koji se spominju u Privileju 1086., došlo je do njihova poistovjećivanja s plemenom *Tobrzanie* u Donjoj Sileziji. Druge varijante odnose se na gornji i srednji Bobr u okolici Boleslavca i Vlenja, no te su zemlje pripadale bratu sv. Vaclava – Boleslavu i nisu bile hrvatske. Nakon lociranja *Zasjana* i *Trebovljana*, *Poborane* (*Bobrjane*) se smjestilo na lijevu obalu Gornjeg Dnjestra, do izvora Buga. U obzir se može uzeti i rijeka

122 Детальне обґрунтування див. літ. за посиланням 78.

123 *Młynarska-Kaletynowa, M.* // *Słownikstarożytnościślōwiańskich.* – T. 6. – Cz. 1. – Warszawa, 1977. – S. 190-191.

Bobrok, gdje je kasnije nastala Bibirka, koja je bila pod upravom kneza Dmytra Korjatovyča Bobrok-Volyns'kog.

Dedolize – Djadošane (ili *Dzjadošani*, prema Pavlu Šafářiku i Antonu Kraličeku), koje je Šafářik smjestio u rajon kasnijega Galyča¹²⁴, bez sumnje treba locirati u masiv siležkih plemena na lijevoj obali Odre¹²⁵. U tekstu izvora, fragment koji se odnosi na *Hrvate* završava *Bobrjanima*, a *Djadošani* pripadaju sljedećem fragmentu¹²⁶.

J. Isajevyč upozorava na moguću pogrešku u tekstu Privileja 1086., prema kojoj je rijeka Styr vjerojatno iskrivljeni naziv rijeke Stryja. Od šezdesetih do 80-ih godina 10. st. Krakivščyna je pripadala Češkoj državi, čija se mreža utjecaja protezala sve do Stryja (istočna granica kasnije Peremys'ke zemlje) i Buga¹²⁷. Iz tog masiva treba isključiti volynjske zemlje, budući da se u Privileju ne spominju *Zasjanima* susjedna volynjska plemena; *Červjani* te *Tajani*, *Bužani* i *Volynjani*. Prihvatanje te hipoteze uvelike sužava potragu za lociranjem hrvatskih plemena koja se spominju u Privileju, smještajući ih između Zapadnog Buga i rijeke Stryj.

Na tom području, na kojemu je kasnije nastalo Peremyšl's'ko i Zvenygorods'ko kneževstvo, u 9.–10. st. zasigurno su postojala plemenska hrvatska kneževstva *Zasjana*, *Trebovljana* i *Poborana* (Bobrjana). Tu je otkriven niz golemih utvrđenih naselja, od kojih su neka (Plisnys'ko ili Stiljsko) vjerojatno bila prijestolnice plemenskih kneževstava. Plemenski naziv Trebovljani vjerojatno potječe od općehrvatskog svetišta gdje se obavljala „treba“. Cijeli niz takvih svetišta pronađen je na Bukovyni, u Ternopil's'koj i Ivano-Frankiv's'koj oblasti¹²⁸. Jedno od njih nalazilo se pokraj sela Ilova, u

124 *Szafarzyk, P. J.* Słowiańskie starożytności. – T. 2. – Poznań, 1844. – S. 100, 776.

125 *Kraliček, A.* Der sogenannte bayerische Geograph und Mähren // *Zeitschrift der Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens.* – T. 2. – 1898. – S. 226; *Zeuss, D.* Die Deutschen und die Nachbarstämme. – Helderberg, 1925. – S. 615; *Kucharski, E.* Polska w zapisce karolińskiej zwanej newłasiciwe „Geografem Bawarskim“ // *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu historyków Polskich.* – T. 1. – Sekcija 2. – Lwów, 1925. – S. 6–15; *Spal, J.* Jmena zapadnich Slovanu u Geografa Bavorskeho // *Slavia.* – T. 24. – 1955. – Z. 1. – S. 6; *Pilar, O.* Dilo neznameho bavorskeho geografa // *Historicka geografie.* – T. 12. – 1974. – S. 229.

126 *Войтович, Л.* Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку. – С. 118-119.

127 *Исаевич, Я. Д.* До питання про західний кордон Київської Русі // *Исаевич Я.* Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 90-104.

128 *Тимошук, Б. О.* Язичеські святилища Галицької Русі // *Історико-філологічний вісник Українського Інституту.* – Т. 1. – Москва, 1997. – С. 176-181.

Mykolajivs'kom rajonu, u L'vivs'koj oblasti¹²⁹. Otkriven je i golemi kompleks drevnoga grada u Stiljskom, čija se propast smješta na kraj 10. st., kada je veliki knez Volodymyr Svjatoslavyč ujedinio hrvatska kneževstva.

Analize pisanih spomenika potvrđuju da drugi izvori ne osporavaju podatke koje iznosi car Konstantin VII. Dolazi se do zaključka da *Velika Hrvatska* sredinom 10. st. nije više postojala kao samostalna država ili supersavez srodnih plemena. U njezinu zapadnom dijelu postojala je država ili savez plemena *Bijela Hrvatska*, koja je možda također imala naziv „Velika“. Istodobno su se istočne zemlje nekadašnje *Velike Hrvatske* raspale na niz zasebnih plemenskih kneževstava, dio kojih je dospio pod upravu Velike Moravske, nakon čijega pada postaju objektom ekspanzije susjednih plemena. Između *Bijele Hrvatske* i istočnih zemalja *Velike Hrvatske* stisnula su se siležka i lehits'ka plemena, na čelu s Visljanima. Sukladno tome može se tvrditi da je *Bijela Hrvatska* u 10. st. bila zaseban politički entitet svojevrsnoga zapadnog dijela hrvatskog masiva, koji je bio izoliran od ostalih hrvatskih masiva svojevrsnom enklavom.

Velika Hrvatska: mit ili stvarnost?

Podaci koje iznosi bizantski car i spomenuti izvori daju pretpostavku o lociranju područja *Velike Hrvatske*: od srednjeg toka Pruta i Dnjestra na istoku, do gornjeg toka Visle i Labe na zapadu, uzduž Karpata, Tatra i Sudeta. U obzir se može uzeti i područje Zakarpattja, budući da se ondje nalazi najveća koncentracija „hrvatskih“ toponima: Horvaščyk (bazen Tise u rajonu Košyca), Erde-Hrvati (bazen Tise), Horvat' (na Krasnoj, pritoku Tise) i Hraboč (bazen Tise). Popisu se mogu dodati i popularna prezimena Horvat, Gorvat i dr. U drugim regijama, ako se ne uzme u obzir bazen Gornje Labe, hrvatski nazivi pojavljuju se pojedinačno i slučajno. Za vladavine kneza Svatopluka I. Moravskog (871.–894.), kada su granice njegova utjecaja sezale do gornjeg toka Pruta, zasebna su plemena *Hrvata* i *Visljana* ušla u sastav Velike Moravske. U domenu njegova utjecaja ušlo je, zasigurno, i Zatyssje u Zakarpattju¹³⁰.

129 Тимошук, Б. О. Ілівське городище-святилище // Міжнародна наукова конференція: Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Галич, 19-21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. – Львів, 1993. – С. 28-29.

130 Войтович, Л. Слідами білих хорватів. – № 5-6. – С. 2-10, 54; *Isti*. „Білі“ хорвати чи „карпатські“ хорвати? – С. 49-50; Овчинников, О. Ранньосередньовічна держава у Прикарпатті // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С. 19-21.

Pretpostavku o postojanju zasebnih hrvatskih kneževstava u istočnim zemljama *Velike Hrvatske* prvi je iznio Richard Roepell¹³¹.

Počevši od prvih istraživača tekstova Konstantina Porfirogeneta, Anselma Bandurija, Johana Kristofa Hatererra i Friedricha Herkena, većina njih, među kojima i Mykolaj Karamzin, Jakiv Holovac'kyj, Myhajlo Lebedkin, Sergij Solovjov, Mykola Barsov, Franjo Rački, Oleksij Šahmatov, Sergij Seredonin, Ljubor Niderle, Jaroslav Pasternak, Mihajlo Smiško, Borys Rybakov, Petro Tretjakov, Valentyn Sedov i Oleksandr Majorov, smještaju prve naseobine *Hrvata* i *Veliku Hrvatsku* na područje Galyčyne. M. Gruševs'kyj, koji se ne slaže s tom tezom, ističe mogućnost napada Pečenega kroz mađarske zemlje i gore na *Hrvate* na Gornjoj Odri, no uviđajući slabost takvih dokaza pitanje ostavlja otvorenim.

Njegovim sumnjama, kao dodatnom dokazu za postojanje *Velike Hrvatske* na Visli, odakle *Hrvati* dolaze na Galyčynu, koristi se G. Lovmjans'kyj¹³².

Hrvatski povjesničari, ne pridajući veliku važnost detaljima, u potpunosti su prihvatili verziju prema kojoj je pradomovina locirana na Karpatima. Moderna teza Henrika Kunstmana, kojom predlaže povratak staroj verziji prema kojoj *Hrvati* migriraju od ušća Dona na Balkanu na sjever do Odre, u početku nije naišla na odobravanje. Polazio je od tvrdnje da su *Velika* i *Bijela Hrvatska* jedan te isti pojam. Riječ „Bel“ potrebno je čitati kao „Wel“, i stoga je *velochrobati* (velikohrvati) izvorni naziv za *Hrvate*. Kao drugi dokaz H. Kunstmann ističe podrijetlo plemenskog naziva *Daleminaca* od *Delmata*¹³³. Iako je pod utjecajem te verzije Nada Klaić, jedna od najistaknutijih hrvatskih povjesničara, promijenila svoju tezu i smjestila *Bijelu Hrvatsku* u Karantaniju¹³⁴, većina povjesničara, među kojima je posebno uvjerljiva argumentacija Radoslava Katičića,¹³⁵ i dalje kritizira teorije H. Kunstmanna. Kasnije se pojavila i teza

131 *Roepell, R.* Geschichte der europäischen Staaten // Geschichte Polens. – Bd. 1. – Hamburg, 1840. – P. 144.

132 *Łowmiański, H.* Początki Polski. – T. 2. – Warszawa, 1964. – S. 112; – T. 3. – Warszawa, 1967. – S. 68-69.

133 *Kunstmann, H.* Über den Namen der Kroaten // Die Welt der Slaven. – T. 27/1. – 1982. – P. 131-136; *Isti.* Kamen die westslavischen Daleminci aus Dalmatien ? // Die Welt der Slaven. – T. 28. – 1983. – P. 370; *Isti.* Wer waren die Weisskroaten des byzantinischen Kaisers Konstantin Porphyrogenetos // Die Welt der Slaven. – T. 29/1. – N. F. VII. – 1984. – P. 119.

134 *Klaić, N.* Poganska Stara ili Vela Hrvatska cara Konstantina Porfirogeneta // Croatica Christiana Periodica. – G. 12. – B. 21. – Zagreb, 1988. – S. 49-62.

135 *Katičić, R.* Kunstmannovi lingvistički dokazi o seobi Slavena s juga na sjever // Starohrvatska prosvjeta. – T. 20. – 1990 (1992.). – S. 225-328.

Ivana Mužića, koja se temelji na antropološkim materijalima i potvrđuje autohtonost *Hrvata* u Dalmaciji.¹³⁶ No tom se tezom nije riješio problem nagle slavenizacije autohtona – Ilira, koji su morali biti Hrvati. Međutim pod utjecajem domoljublja svojstvenog svim titularnim, preporođenim i novostvorenim državama, u suvremenoj hrvatskoj historiografiji prevladava sinteza hipoteza H. Klinstmana, I. Mužića i njemačkih povjesničara, koji polazeći od iranske etimologije etnonima *Horvati* stvaraju tezu o elitnoj grupi podrijetlom s iračkoga govornog područja Avarskoga kaganata, koja je zavládala hrvatskim masivom¹³⁷, s naglaskom na autohtonost ili euroazijstvo¹³⁸, što je dovelo do teorije dvostrukog podrijetla hrvatskog naroda.¹³⁹

No svi ti zanosi i tvrdnje ni na koji način nisu poljuljali informacije koje daje car Konstantin VII. Osim toga analize toponimije i službene građe potvrđuju teze Lj. Hauptmanna¹⁴⁰, prema kojima se *Bijela Hrvatska* locira na gornjoj Visli i gornjoj Odri, što potvrđuju i istraživanja Boga Grafenaura¹⁴¹

136 *Mužić, I.* Podrijetlo i pravjera Hrvata. – Split, 1991.

137 *Див.: Kronsteiner, O.* Gab es unter den Alpen slaven eine kroatische ethnische Gruppe? // Wiener Slavistisches Jahrbuch. – Bd. 24. – Wien, 1978. – S. 137-157; *Wolfgram, H.* Conversio Bagoariorum et Carantanorum: Das Weissbuch der Salzburger kirche über die erfolgreiche Mission in Karantien und Pannonien. – Wien-Köln, 1979; *Pohl, W.* Das Awarenreich und die „Kroatischen“ Ethnogenesen // Die Bayern und ihre Nachbarn. – Teil. 1 /Hrsg. Von H. Wolfgram und A. Schwarz. – Wien, 1985. – S. 293-298; *Isti, Die Awaren.* Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567–822 n. Chr. – München, 1988. – S. 261-268; *Isti.* Osnove hrvatske etnogeneze: Avari i Slaveni // Etnogeneza Hrvata / ul. N. Budak. – Zagreb, 1995. – S. 86-96. *Steindorff, L.* Povijest Hrvatske od srednjeg vijeka do danas / Prijevod R. Steindorff-Andrun, S. Lipovčan. – Zagreb, 2006.

138 *Див., наприклад: Margetić, L.* Dolazak Hrvata. – Split, 2001. – S. 185-216; *Heršak, E., Nikšić, B.* Hrvatska etnogeneza: pregled komponentnih etapa i interpretacija (s naglaskom na euroazijske/nomadске sadržaje // Migracijske i etničke teme. – Vol. 23. – 2007. – S. 251-268.

139 *Див., наприклад: Katičić, R.* Uz početke hrvatskih početaka: filološke studije o našem najranijem srednjovjekovlju. – Split, 1993; *Lončar, M.* Dalmatinske etimologije Konstantina Porfirogeneta // Folia onomastica Croatica. – T. 11. – 2002. – S. 149-174; *Vedriš, T.* Povodom novog tumačenja vijesti Konstantina VII. Porfirogeneta o snazi hrvatske vojske // Historijski zbornik. – T. 60. – Zagreb, 2007. – S. 1-33; *Takács, M.* De administrando imperio kao izvor za ranu povijest Mađara, kao i o vezama Mađara sa susjednim narodima u 10. stoljeću // Radovi Zavoda za hrvatsku povijest. – Vol. 42. – Zagreb, 2010. – S. 49.

140 *Hauptmann, Lj.* Dolazak Hrvata // Zbornik Kralja Tomislava. – Zagreb, 1925. – S. 88-120; *Isti.* Seoba Hrvata i Srba // Југословенски историјски часопис. – T. 3. – Београд, 1937. – С. 30-61; *Isti.* Das Regensburger Privileg von 1086 für das Bistum Prag // Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichte. – T. 62. – Wien, 1954. – S. 147.

141 *Grafenauer, B.* Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata // Historijski zbornik. – T. 5. – Zagreb, 1952. – S. 1-55.

i Stefana Pantelića, koji njezine zapadne i sjeverne granice preciziraju na rijekama Zaali i Bijeloj El'ster.¹⁴² *Bijeli Hrvati* smjestili su se na gornjim tokovima Visle i Odre, na Zaali i Bijeloj El'ster, gdje su imali autonomiju već u 14–15. st., a potom ih je asimilirao njemački masiv, no ostavili su jake tragove u toponimiji. Zanimljivo je da nazivi hrvatskoga podrijetla ne postoje u poljskim dokumentima 12–18. st.¹⁴³, što svjedoči o izbivanju *Hrvata* na tim područjima.

Posve je jasno da Bijela Hrvatska cara Konstantina nije bila fikcija, no je li Velika Hrvatska, u čijem se istočnom dijelu nalaze navedeni spomenici, bila mit?

Glavna značajka sjevernodnjestrovskog regiona, koja ga razlikuje od susjednih volynjskih zemalja prisutnost je ukopa pod pločom. Lokalno stanovništvo pokapalo je svoje pokojnike u jame bez kurgana. Većina je jama pokrivena kamenim pločama. S obzirom da su se grobovi tog tipa, bez ikakvih površinskih oznaka, nalazili uglavnom na poljima, moguće je da je tijekom mnogih stoljeća, pri oranju, veliki broj ploča uklonjen s površine. Pokapanja pod pločom ničim se ne razlikuju od konvencionalnih pokapanja u jame bez kurgana. Svima je zajedničko polaganje tijela u jamu s orijentacijom prema zapadu. Tijela su uglavnom spuštana u jame, bez ljesova na dubinu 0,3–1,1 m. Veličina ploča je od 1,5 m x 0,4 m do 2,2 m x 1,0 m. Pronađene su i ploče okružene kamenjima. U ukopima većinom nema ostataka oružja i nakita. Ponegdje se u ženskim ukopima nailazi na viseća kola u obliku prstenja, s jednim ili oba kraja savijena u suprotnom smjeru, proizvedena uglavnom od četverostruke žice. U pojedinim ukopima pronađeni su i jednostavni ili savijeni žičani prsteni. Područja mogila ili pokapanja pod pločom uglavnom su tipična za srednji tok rijeke Dnjestar, ali se na pojedinačne ukope može naići i pokraj njegovih pritoka, npr. pokapanja na gori Kljaštor u Smil'nyci u Starosambirskom rajonu u L'vivskoj oblasti. Za to područje kurgani nisu tipični. Područje kurgana, koji pripadaju volynjskim plemenima, počinje na granici bazena Dnjestra, Buga i Pripjate. Slijedeći donje kronologijske granice, ne može se utvrditi kad se prvi put pojavljuju ukopi pod pločom, ali može se konstatirati da to nije bilo prije 10. st.¹⁴⁴

---

142 Pantelić, S. Najstarija povijest Hrvata. – Mainz, 1993.

143 Taszycki, W. Najdawniejsze polskie imiona osobowe // Rozprawy i studia polonistyczne. – T. 1. – Warszawa–Kraków, 1958. – S. 92-138.

144 Тимофеев, Е. И. Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам

Polazeći od pretpostavke da su, bez sumnje, na tom području u 10. st. živjeli *istočni Hrvati* (za koje je J. Isajevyč predlagao naziv *Karpatiski Hrvati*), Bogdan Tymoščuk, cijelo područje grobnica pod pločom smatra hrvatskim¹⁴⁵. No i slažući se s tom pretpostavkom, ne može se tvrditi da su oni jedini. Na Bukovyni i Prydnistrov'ju (Pridnjestrovlju) iskopani su zasebni kurgani 7–9. st. s ukopom na površini u plitkim jamama ili bez njih. Na području Zakarpattja poznat je samo jedan nekurganski paljeni grob u Užgorodu, ostali grobovi imaju kurgane. Temelj za Timoščukove teze je Zakarpattje, budući da se na njemu očuvalo najviše hrvatskih toponima. Također postoje i grobnice na području Przemysła.

Zaključku Volodymyra Petegyryča, po kojemu se donošenje običaja pokapanja pod pločom sa zapada smatra nemogućim, nema prigovora¹⁴⁶. Razuman je i prigovor Volodymyra Vojnarovs'kog tezi prema kojoj su ukopi pod pločom posljedica socijalne diferencijacije društva¹⁴⁷. Areal pokapanja pod pločom u 10. st. imao je velik utjecaj doseljenika s donjeg Dnjepra, tj. *Tiveraca*. Razvoj lokalnog stanovništva tog areala također je povezan s gornjodnjestrovskim tipom černjahivs'ke kulture, čiji su nosioci pokapali svoje mrtve pod kamenim pločama ili kamenim pokrovima. Poznate su i pojedinačne mogile s kurganima¹⁴⁸. *Tiverci*, potisnuti *Pečenezima*, iz južnih se oblasti naseljavaju uglavnom među *Hrvate* na području kasnijega Terebovel's'kog kneževstva, stvarajući zajednička groblja, gdje se očuvala njihova originalna

---

могильников X–XIII вв. // Советская Археология. – 1961. – № 3. – С. 56-73; Седов, В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. Археология СССР. – Москва, 1982. – С. 128.

145 Див.: Тимошук, Б. О. Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород, 1969; *Isti*. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – Київ, 1976; *Isti*. Восточнославянская община VI–X вв. – Москва, 1980; Тимошук, Б. А., Русанова, И. П., Михайлина, Л. П. Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V–X вв // Советская Археология. – 1981. – № 2. – С. 80-93; Тимошук, Б. О. Давньоруська Буковина. – Київ, 1982; *Isti*. Социальная типология селищ VI–X вв. // Археологические исследования средневековых памятников в Днестро-Прутском междуречье. – Кишинев, 1985. – С. 3-24.

146 Петегирич, В. М. Давньоруські підплитові поховання Тернопільщини // Тези доп. і повід. 1-ї Тернопільської обл. наук.-істор. конф. – Тернопіль, 1990. – С. 72.

147 Вojнарoвський, В. М. Підплитові поховання давньоруського могильника Борівці на Буковині // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. Темат. збірник наукових праць. – Київ, 1992. – С. 40-41.

148 Див.: Баран, В. Д. Ранньослов'янські пам'ятки Верхнього Подністров'я і Південно-Західної Волині // Мат. і Дослід. з Археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 5. – Київ, 1964.

tradicija pokapanja pod pločama¹⁴⁹. Areal pokapanja pod pločom proširio se i na područja Slovačke i Češke, tj. Velike Moravske. Ukopi tog tipa pronađeni su i u Hrvatskoj, prilikom iskapanja na području Nina i Kašića na gori Maklinovo Brdo¹⁵⁰, no bilo kakav pokušaj povezivanja tih areala zahtijeva vrlo oprezan pristup.

Od 8. do 9. st. cijeli je pridnjestarski areal bio ispunjen spomenicima kulture tipa luko-rajkovec'ke, a u drugoj polovici 5–7. st. spomenicima praškog tipa kulture. Granica među njima je i više nego uvjetna¹⁵¹.

Važnim ostaje pitanje etničke pripadnosti njihovih predaka – stanovništva gornjodnjestarskog tipa černjahivs'ke kulture. Pod pritiskom nosioca pševors'ke kulture sa zapada i zarubinec'ke kulture s istoka, stanovništvo lypyc'ke kulture, koje je živjelo na tom području u 1–2. st., otišlo je iza Karpata ili su ga asimilirali došljaci¹⁵². Nositelji lypyc'ke kulture bili su Tračani, možda Kostoboci¹⁵³. Zarubinecko stanovništvo bilo je slavensko, vjerojatno je aktivno sudjelovalo u slavenskoj etnogenezi. Dio poljskih istraživača i Pševorce smatra Slavenima, no ta pretpostavka nije razrađena. Uvjerljivi su dokazi većine europskih istraživača, koji Pševorce svrstavaju u germanski masiv¹⁵⁴. Sva ta etnička raznolikost nivelirana je černjahivs'kom kulturom, na koju se više iz domoljubnih osjećaja nego iz znanstvenih dokaza gleda isključivo kao na slavensku. Za razliku od nadolazećih slaveskih kultura, černjahivs'ka je kultura bila provincijska rimska kultura s višom tehnologijom proizvodnje, sa začecima pismenosti te razvijenom trgovinom s rimskim limesom (o čemu svjedoči veliko bogatstvo rimskog novca). Gotovo je nevjerojatno da je sve to uništio kratkotrajni hunski nalet. Moguće je da su osnove ove kulture pripadale masivu germanskih plemena, koji su pokrenula na istok plemena vel'bars'ke kulture – *Goti* i *Getidi*. Pod pritiskom Huna plemena odlaze na zapad i nose

149 *Войнаровський, В. М.* Підплитові поховання. – С. 42-43; *Седов, В. В.* Восточные славяне. – С. 128.

150 *Belošević, J.* Materijalna kultura Hrvata od VII do X stoljeta. – Zagreb, 1980. – S. 79.

151 *Михайлина, Л. П., Тимошук, Б. А.* Славянские памятники бассейна Верхнего Прута VIII–X вв. // Славяне на Днестре и Дунае. – Киев, 1983. – С. 205.

152 *Цигилик, В. М.* Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. – Київ, 1975.

153 *Smiszko, M.* Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej. –Lwów, 1932. – S. 178.

154 *Козак, Д. Н.* Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. – Київ, 1984.

neke tekovine ove kulture¹⁵⁵. Od 6. do 7. st. složeni asimilacijski procesi u regiji završili su pobjedom Slavena nad sklavinskim plemenima.

Prema bugarskom povjesničaru Emilu Mihajlovu: „u 6. st. sklavinska (srbohrvatska) zona obuhvaćala je veliko područje na zapadu, od rijeke Sjana i gornjih tokova Dnjestra, na jug od gornje Visle. Na zapadu je ta zona obuhvaćala veći dio današnje Slovačke, a njezina južna mreža dopirala je do sjevernih padina Karpata...“¹⁵⁶

Godine 1893. iskopavanjima Jožefa Sombote počelo je istraživanje grobova kulture karpatskih kurgana¹⁵⁷. Spomenici te kulture obuhvaćaju sjeverne i južne padine Karpata, te prostor između Karpata i gornjih tokova Dnjestra, Pruta, Syreta, gornji tok rijeke Tise, dopiru na sjeverozapadu do rijeke Strija u rajonu Dobrjana (Vyžnyc'kyj, Glyboc'kyj, Kicmans'kyj, Storožynec'kyj rajon Černivec'ke oblasti; Kolomyjs'kyj, Nadvirnjans'kyj, Kosivs'kyj i djelomično Tlumac'kyj i Galyc'kyj rajon Ivano-Frankivs'ke oblasti; Stryjs'kyj i Starosambirs'kyj rajon L'vivs'ke oblasti i rajoni Husts'kyj i Vynogradivs'kyj, Zakarpattja). Nositelji te kulture nisu poznavali ravne grbove. Svoje su pokojnike pokapali pod niskim kurganima. Kremacija tijela odvijala se u tri osnovna tipa; smještanje ostataka u urnu, stavljanje ostataka u jamu, nasipanje kurgana neposredno iznad vatre. Naselje nositelja kulture bilo je smješteno na naplavnim dolinama malenih jezera nedaleko od nizinske crnice i livada. Živjeli su u površinskim napola zemljanim građevinama s ognjištem u središtu. Koristila se gruba keramika raznih oblika. Njezina izrada bila je nemarna, glina loše obrađena, slaba, površina uglučana, boje – plava, crvena, žuta i smeđa. Ornamentika – u obliku izbočenih valovitih linija na vratu ili trbuhu posude, nalijepljenih ručki, udubina, cik-cak linija. Karakteristike tog posuđa – vaze na visokim nožicama, oblikovanih postolja, koja podsjećaju na vaze lypyc'kog tipa.

155 Див.: Войтович, Л. Готи на території України: результати досліджень на початок XXI століття // Археологічні дослідження Львівського університету. – Випуск 11. – Львів, 2008. – С. 35-64; Істи. Готи на землях нинішньої України // Україна крізь віки. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. – Київ, 2010. – С. 154-183.

156 Михайлов, Е. За руско-българската етническа граница до края на X век // Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет. – Т. 15. – Кн. 3. 1971. – София, 1973. – С. 186.

157 Szombathy, J. Praehistorische Reconoscierungen stour nach der Bukowina im Jahre 1893 // Jahrb. des Bukowiner Landes-Museum. – Bd. 2. – Czernowitz, 1894. – S. 10-21.

Spomenike tog tipa kulture istraživali su Ivan Koperžyckyj, Myhajlo Smiško, Kornel' Žuravskij, Jaroslav Pasternak, Tadeuš Sulimirs'kyj, Volodymyr Baran, Borys Tymoščuk, Liana Vakulenko, Stepan Penjak, Volodyyr Kotygoroško, Vasyľ Myhajlesko-Byrliba, Volodymyr Cygylyk, no prvi ih je odijelio u posebnu arheološku kulturu M. Smiško. Nositeljima kulture karpatskih kurgana smatra *Karpe*, koji su se odvojili od osnovnog dakijskog masiva i koje su asimilirali Slaveni. Prema njegovu mišljenju, arheološki lokaliteti su osnova za pretpostavku da postoji genetska veza spomenika kulture karpatskih kurgana sa slavenskim spomenicima. Na temelju spomenika te kulture razvilo se izvorno hrvatsko područje¹⁵⁸.

Zaključke M. Smiška podržao je i S. Penjak, koji je istraživao kulturu karpatskih kurgana na Zakarpattju te proširio područje njezina utjecaja na cijelo gornje Potissje¹⁵⁹.

Te su zaključke potkrijepila istraživanja L. Vakulenko, koja se protiv poistovjećivanja kulture karpatskih kurgana s *Karpima* te naglašava dakijsku osnovu kulture, no uvjerljivo dokazuje da su u složenim asimilacijskim procesima, koji su se odvijali na tom području, prevladali slavenski elementi, rezultat kojih je formiranje slavenskog masiva¹⁶⁰.

Volodymyr Baran, Denys Kozak i Rostyslav Terpylovs'kyj smatraju da je kultura karpatskih kurgana pripadala *Karpima*, koje su asimilirali Slaveni. Potkraj 4. st. slavenska grupa „černjahivaca“ s Podnistrov'ja prodire u rajone gornjeg Popruttja. Od 5. st. na tom se području javljaju napola četvrtaste nastambe s kamenim ognjištima, koja su karakteristična za Slavene srednjeg Dnjepra. Od 6. st. taj masiv postaje hrvatski¹⁶¹.

158 *Смішко, М. Ю.* Ранньослов'янська культура Карпатського підгір'я // Наук. зап. Ін-ту суспільних наук АН УРСР. – Т. 1. – Львів, 1953; *Isti.* Карпатські кургани першої половини I тис. н.е. – Київ, 1960; *Смішко, М. Ю.* Поселення III–IV ст. н.е. з слідами скляного виробництва біля с. Комарів Чернівецької обл. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 5. – Львів, 1964. – С. 67-80.

159 *Пеняк, С. І.* Ранньослов'янське та давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст. – Київ, 1980. – С. 162-165.

160 *Вакуленко, Л. В.* Памятники культуры карпатских курганов у с. Глубокоє // Археологические исследования на Украине в 1967 г. – Киев, 1968. – С. 169-172; *Ista.* Поселения культуры карпатских курганів // Дослідження з слов'яно-руської археології. – Київ, 1976. – С. 73-94; *Ista.* Пам'ятники підгір'я Українських Карпат першої половини I тис. н.е. – Київ, 1977; *Вакуленко, Л. В., Приходнюк, О. М.* Проблема преемственности черняховских и раннеславянских древностей в свете исследований на Среднем Днестре // *Slavia Antiqua*. – Т. 33. – 1985. – С. 71-136.

161 *Баран, В. Д., Козак, Д. Н., Терпиловський Р. В.* Походження слов'ян. – Київ, 1991. – С. 57.

Myhajlo Brajčevs'kyj kulturu karpatskih kurgana promatra kao lokalnu varijantu černjahivs'ke kulture. Etnički ju je povezivao s Hrvatima¹⁶².

U rumunjskom Prikarpatju spomenike kulture karpatskih kurgana istraživao je V. Myalesku-Byrlaa, koji nosioce te kulture smatra rezultatom simbioze lypyc'ke (Dakijci) i pševors'ke kulture (Germani Hastinzi). Možemo se složiti s njim da su obje komponente sadržane u etnogenezi nosioca kulture karpatskih kurgana.

Ne možemo se složiti s tvrdnjom V. G. Kotygoroška koji spomenike kulture karpatskih kurgana tumači isključivo kao sjevernotrakijske¹⁶³. U formiranju kulture karpatskih kurgana, osim dakijjskih, slavenskih i germanskih elemenata, sudjelovali su i sarmatski elementi¹⁶⁴, što potvrđuju i antropološki materijali. Uz hets'ki mezodolihocfalni tip susreću se i lubanje sarmatsko brahicefalnog tipa¹⁶⁵.

P. Šafářik je također povezivao etimologiju naziva *Hrvati s Karpima*, koji su dali ime Karpatima¹⁶⁶, no u slavenskim jezicima „B“ nikada ne prelazi u „V“ [Hobacija – Horvacija]. *Karpi* su bili pleme dakijjskog masiva. Njihova aktivnost pripada 3. st. Na početku 4. st. većina *Karpa* zbog Rimljana prelazi u Panoniju. Napustili su Karpate pod pritiskom Slavena. Formiranje i procvat *kulture karpatskih kurgana* podudara se s istisnućem *Karpa* s Karpata. Dio *Karpa* koji je ostao asimilirali su Slaveni u vrijeme prisutnosti Germana-Hastinga i Iranaca-Sarmata. Osim *Karpa*, u tim su procesima zasigurno sudjelovali i *Kostoboci* – nositelji lypyc'ke kulture, također pleme dakijjskog masiva koje

162 *Брайчевський, М. Ю.* Про етнічну приналежність черняхівської культури // Археологія. – Т. 10. – Київ, 1957. – С. 122–125; *Isti.* Біля джерел слов'янської державності. – Київ, 1964. – С. 5.

163 *Котигорошко, В. Г.* Исследование памятников в Закарпатье // Археологические Открытия. 1976 г. – Москва, 1977. – С. 312; *Isti.* Новые данные к изучению древней истории славян Закарпатья // Советская Археология. – 1977. – № 1; *Isti.* Курган первой половины III в. н.э. у с. Братово // Советская Археология. – 1979. – № 2. – С. 153-164; *Isti.* Итоги изучения могильника Иза I в Закарпатье // Советская Археология. – 1980. – № 1. – С. 239-247; *Isti.* Раскопки дакийского городища у с. Малая Копаня // Археологические Открытия. 1980 г. – Москва, 1981. – С. 256.

164 *Рикман, Э. А.* Этническая история населения Поднепровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. – Москва, 1975. – С. 319.

165 *Максимов, Е. В.* Юго-Восточная Европа в первой четверти I тыс. н.э. по археологическим данным. Историография // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – Киев, 1990. – С. 19-20.

166 *Szafarzyk, P. J.* Słowiańskie starožitniki. – Т. 1. – Poznań, 1843. – С. 301; – Т. 2. – Poznań, 1844. – С. 315-317, 544.

je, kao što je istaknula L. Vakulenko, bilo prisiljeno s Gornjeg Podnistrov”ja krenuti iza Karpata. Zanimljivo je da etimologija naziva *Kostoboci* i imena njihovih kraljeva sugeriraju prisutnost slavenskih elemenata.

Na temelju niza toponima očiglednoga slavenskog podrijetla, L. Niderle je priznao mogućnost prodora Slavena na područje Podunavlja negdje u rajonu srednje dunavske nizine već u 1–2. st.¹⁶⁷ Nakon temeljite revizije njegovih dokaza, Leonid Gindin dolazi do zaključka o prisutnosti Slavena 448. u južnoj Panoniji i sjeverozapadnoj Dakiji, tj. u rajonu donjih i srednjih tokova Tise i Temeša¹⁶⁸. Teško da je moguće u 5. st. na području Karpata pronaći druge Slavene osim *Hrvata*. Kako bi ostavili geografske nazive, morali su na tom području živjeti još ranije. U činjenici da je rimski car Voluzijan (251–253.), koji je ratovao na srednjem Dunavu, nosio titulu *Venedicus*, zanimljivo je vidjeti svjedočenja ranih pokušaja prodora Slavena – *Veneda* [*Hrvata*] na Dunav zajedno s *Karpima*.

Većina se znanstvenika slaže s iranskom etimologijom naziva *Hrvati*¹⁶⁹. Činjenica je da se taj problem ne može smatrati konačno riješenim. U skladu s tim rađaju se nove euroazijske, nomadske i avarske verzije. Verzija M. Smiška u potpunosti je suglasna s iranskom etimologijom. Sarmatski spomenici na području Gorodenkiv’skog, Kicmans’kog, Kel’menec’kog i Hotyn’skog rajona Černivec’ke oblasti potvrđuju prisutnost Sarmata na tim područjima: *Jazigi* i *Roksolani*, koji su se kasnije preselili na Tisu. Smjer kretanja Sarmata podudara se sa smjerom širenja spomenika kulture karpatskih kurgana po Karpatima: u

167 *Нидерле, Л.* Славянские древности. – Москва, 1956. – С. 50-51, 54.

168 *Гиндин, Л. А.* К хронологии и характеру славянизации Карпато-Балканского пространства // Формирование раннефеодальных славянских народностей. – Москва, 1981. – С. 52–96; *Isti.* К хронологии и характеру славянизации Карпато-Балканского пространства (по лингвистическим и филологическим данным) // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. – Москва, 1984. – С. 43; *Isti.* Значение лингво-филологических данных для изучения ранних этапов славянизации Карпато-Балканского пространства // Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей. – Москва, 1987. – С. 24.

169 *Соболевский, А.* Русско-скифские этюды // Изв. Отд. Русского Языка и Словестности. – Т. 26. – 1921. – С. 8; *Županič, N.* Prvobitni Hrvati // Zbornik kralja Tomislawa. – Zagreb, 1925. – S. 291, 296; *Isti.* Prvi nosilci etnickih imen Srb, Hrvat, Cech i Ant // Etnolog. – Т. 2. – 1928. – S. 74-79; *Isti.* Značenje barvnega atributa v imenu Crvena Hrvatska // Etnolog. – Т. 10/11. – 1937–1938. – S. 355-376; *Vasmer, M.* Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven. 1. Die Iranier in Südrussland. – Leipzig, 1926. – P. 56; *Hauptmann, Lj.* Seoba Hrvata i Srba // Jugoslovenski historijski časopis. – Т. 3. – 1937. – С. 30-61; *Sakaš, S.* Iranische Herkunft des Kroatischen Volksnamens // Orientalia Christiana Periodica. – Т. 15. – 1949. – S. 330-340.

Zakarpartju se oni nalaze uglavnom u gornjem toku rijeke Tise, pokazujući put došljaka s Bukovyne i istočnog dijela Ivano-Frankivščine po dolinama rijeka Sviča–Tereblja, Sviča–Rika ili Lomnycja–Teresva ili Prut–Jabluniv’s’kyj prijevoj–Tisa. Već od 8. do 9. st. slavenski spomenici ispunjavaju doline rijeka Boržave, Latoryke, Uža i Laborcja (Sviržave). Dalje na Bukovyni, tada kad su *Jazigi* na Tisi potvrđeni pisanim spomenicima, nema više sarmatskih spomenika. S Bukovyne na Tisu su se mogli kretati samo tim putovima. Međutim, ako su *Avari* pripadali turskoj jezičnoj grupi altajske obitelji, tada su *Roksolani* i *Jazigi* bili predstavnici iranojezičnog masiva i samo u njihovu konglomeratu mogla je biti prisutna iranska grupa nomada – *Hrvata*, koja je dala ime cijelom slavenskom masivu kulture karpatskih kurgana.

Prikazuje se sljedeća slika: s gornjih tokova Južnog Buga i Zbruča slavensko je stanovništvo počelo naseljavati Bukovynu i Pokuttu. Za njima su se kretali Sarmati: *Jazigi* i *Roksolani*. Slaveni su potisnuli lokalno trakijско-dakijско stanovništvo, mjestimično se probijajući kroz njihove nastambe u podnožju Karpata. S druge strane, nosioci *lypyc’ke* kulture *Kostoboka* potisnuli su Pševorce *Hastinge*. Daljnja migracija *Gota* i *Genida* u 3. st. dovela je do razvoja černjahiv’s’ke kulture, što je ubrzalo kretanje nosioca kulture karpatskih kurgana dalje do Karpata i po dolini rijeke Tise, što je pogodovalo njezinu samostalnom razvitku, zasebno od masiva černjahiv’s’ke kulture. Od 3. do 5. st. kompleksna karpatska simbioza Dačana, Slavena, Germana i Sarmata završila je u korist *Slavena*, na čelu saveza kojih su bili ratoborni iranojezični *Hrvati*, te u kojemu su se kasnije stopili s ostalim plemenima i dali mu svoje ime. U sastavu sarmatskog irakojezičnoga konglomerata bilo je na desetke raznih velikih i malih plemena¹⁷⁰. Jedno od njih moglo je postati osnova vojne elite u tom slavenskom savezu (kao što su kasnije bili vikinzi Rjurikoviči), koji je u 5–6. st. počeo naseljavati zemlje Istočne Slovačke, bazena Dnjestra (gdje su se izmiješali sa srodnim srpskim stanovništvom) i Sjana, a dalje uzduž Tatra i Sudeta dosegao tokove Odre i Elbe, bazena Zaale i Bijele El’ster. Tako je nastala *Velika Hrvatska*. Do sličnog zaključka je došao i O. Majorov¹⁷¹.

Od 6. do 9. st. cijelo spomenuto područje imalo je isti obred pokapanja. Tijela su spaljivali na određenoj udaljenosti od mjesta ukopa. Spaljene su kosti

170 Див.: Войтович, Л. Сармати на землях нинішньої України: проблеми локалізації племен // Записки НТШ. – Т. 260. – Кн. 2. – Львів, 2010. – С. 7-23.

171 Майоров, А. В. Великая Хорватия. – С. 178-180.

stavljali u žare i zatrpravali u jami ili su nad žarom nasipali maleni kurgan¹⁷². Takvi se spomenici susreću u Prikarpatju, Zakarpattju, Istočnoj Slovačkoj (Košice), Hrvatskoj (spomenici 7. st.)¹⁷³, duž toka rijeke Elbe i dolina Mulde, između donjeg toka Zaaale i Elbe (kraj 6. i početak 7. st)¹⁷⁴. U spomenicima na području Njemačke žare praškog tipa su često zatrpravali u ravnim zemljanim grobnicama, obloženim kamenjima.

Nije slučajno da suvremeni karpato-ukrajinski govori potječu od starohrvatskoga plemenskog dijalekta¹⁷⁵. Znatno je veća bliskost suvremenoga hrvatskog jezika ukrajinskom jeziku nego poljskom, što na temelju svog autoriteta potvrđuju Rajko Nahtigal¹⁷⁶, Bogo Grafenauer¹⁷⁷ i Božena Zasterova¹⁷⁸; upozoravajući da je suvremeni jezik južnih Slavena rezultat njihova suživota sa susjedima i nije povezan s njihovim podrijetlom. Međutim teško je povjerovati da bi suživot s ilirskim stanovništvom Dalmacije, Romejima i Latinima, kasnije Nijemcima, mogao približiti hrvatski jezik ukrajinskomu. Vjerojatnije je da se dogodio obrnut proces – kao rezultat suživota, nastale su jezične razlike. Zanimljivo je također da na području Galicije i u zemljama nizinske Hrvatske etnolozi nalaze očuvanu izvornu hrvatsku arhaiku (posebno se to odnosi na konjske i volovske zaprege i s njima povezanom nomenklaturom¹⁷⁹).

172 *Тимошук, Б. А.* Восточнославянская община VI–X вв. – Москва, 1980; *Филипчук, М. А.* Нова знахідка. Плісненський саркофаг // Літопис Червоної калини. – 1993. – № 10-12. – С. 55.

173 *Belošević, J.* Materijalna kultura Hrvata od VII do X stoljeća. – Zagreb, 1980. – S. 47.

174 *Schmidt, B.* Die späte Volkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. – Halle, 1961. – S. 41; *Hermann, J.* Germanen und Slawen in Mitteleuropa. Zur Neugestaltung der ethnischen Verhältnisse zu Beginn des Mittelalters. – Berlin, 1984; *Isti.* Die Slawen in Deutschland. – Berlin, 1986. – S. 18.

175 *Николаев, С. Л.* Балкано-карпатские изгlossы как реликт позднеславянского лингвистического ландшафта // Язык и культура. Памяти Г. П. Клепиковой. – Москва, 2008. – С. 125–139; Див. також: *Горбач, О.* Остурня – український острівець на Спіші під Татрами // Християнський голос. – Мюнхен, 1970. – Ч. 1-2. – С. 1-4; *Isti.* Південно-лемківська говірка й діалектичний словник с. Красний Брід бл. Межилаборець (Пряшівщина). – Мюнхен, 1973; *Isti.* Середньозакарпатські говірки, Лемківські говірки // Діалектологія. Енциклопедія Українознавства. – Т. 2. – 1992. – С. 16-19.

176 *Nahtigal, R.* Slovanski jeziki. –Wyd. 2.– Ljubljana, 1952. – S. 6.

177 *Grafenauer, B.* Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih slovanov // Zgodovinski časopis. – Т. 4. – 1950. S. 23-123; *Isti.* Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata // Historijski zbornik. – Т. 5. – Zagreb, 1952. – S. 1-55.

178 *Zasterova, B.* Hlavní problémy z počátku dejin slovanských narodu // Vznika počatky slovanu. – Т. 1. – Praha, 1956. – S. 42.

179 Див.: *Глушко, М.* Генезис тваринного запрягу в Україні. Культурно-історична

Pitanje hrvatskih migracija

Avarsko osvajanje hrvatskog masiva sredinom 6. st. prisililo je velik dio *Hrvata* na migraciju zajedno s *Avarima* u Panoniju i Dalmaciju. U prvoj migraciji sudjelovali su ne samo *Hrvati* s bazena Tise, već i s područja Dnjestra i Sjana. Prva migracija pridonijela je također i hrvatskom zauzimanju Sudeta i Gornje Elbe, odakle se oko 626. na poziv cara Heraklija dogodila i druga migracija.

Prva migracija se odvila pod avarskim vodstvom, zajedno s volin's'kim plemenima iz dulibskog saveza. O tome svjedoče balkanski toponimi u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, koji su sačuvali etničke nazive poznatih prykarpats'kih i volin's'kih plemena: *Trebovljani* (Terbegovci, Trbovće, Trbovići, Trbovlje, Trebanjski vrh, Trebča vas, Trebće, Trebečaj, Trebelno, Trebenće, Trebenista, Trebesinj, Trebeševo, Trebcz, Trebež, Trebećino, Trebiće, Trebija, Trebijovi, Trebimlja, Trebino, Trebinje, Trebište, Trebižani, Trebižat, Trebnja Gorica, Trebnje, Trebnji vrh, Treboje, Treboš, Trebotin, Trebovec, Trebović, Trebovljani, Trebovlje – ukupno 53 naziva), *Zasjani-Prisjani* (Prasjani – 1 naziv), *Dulibi* (Dulebe, Dulepska – 2 naziva), *Bužani* (Buzec, Buzici, Buzin, Buzinija, Buzići – 8 naziva), *Lučani* (Lućane, Lućica, Lućice – 10 naziva), *Volinjani* (Velinci, Velino, Veljun – 5 naziva) i *Čerevjani* (Ćerin, Ćerjenci, Ćervaci, Ćervać, Ćervaći, Ćerovići, Ćerovljani – 51 naziv). Uz njih, pojavljuju se i deseci toponima povezanih s *Avarima-Obrima* (Obrovo, Obrov, Obrovac i dr.). Takve podudarnosti ne mogu biti slučajne.

N. Klaić povezuje vrijeme prvih migracija *Hrvata* na Balkan, na temelju podataka Konstantina Porfirogeneta iz 31. poglavlja Traktata, s vladavinom cara Heraklija (610–641). Točan datum određen je osvajanjem Salone, koji je datirala na temelju nadgrobne ploče opatice Joanne 614. godine¹⁸⁰. Drugi povjesničari povezuju prvu migraciju *Hrvata* s dolaskom *Avara* i njihovim porazom pred Konstantinopolom 626.¹⁸¹ Prema verziji Tome Šanjeka¹⁸² i

проблема. – Київ, 2003.

180 Klaić, N. Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. – 2. izdanje. – Zagreb, 1975. – S. 139.

181 Kunstmann, H. Über den Namen der Kroaten // Die Welt der Slaven. – T. 27/1. – 1982. – S. 131-136; Katičić, R. Kunstmannovi lingvistički dokazi o seobi Slavena s juga na sjever // Starohrvatska prosvjeta. – T. 20. – 1990 (1992). – S. 300-301, 307; Macan, T. Povijest hrvatskog naroda. – Zagreb, 1992. – S. 15-16.

182 Šanjek, T. Kršćanstvo na hrvatskom prostoru. – Zagreb, 1991. – S. 15.

Dina Pavlišića¹⁸³ car Heraklije poziva *Hrvate* i oni dolaze 630. iza Karpata. B. Grafenauer prvu seobu smješta 623., povezujući je s ustankom Samo¹⁸⁴, no pritom se ne osvrće na podatke Konstantina Porfirogeneta iz odjeljka 29. i 31., uzimajući u obzir samo 30. odjeljak. Zbog tih razloga njegova verzija, kao i ona Ljube Marčetića, koji seobu smješta u 791.¹⁸⁵, nisu uzete u obzir.

Odjeljci 30 i 31 traktata *O upravljanju carstvom* sadrže dvije verzije hrvatskog osvajanja Dalmacije. U 29. i 30. odjeljku navedene su još dvije verzije ranijeg dolaska *Hrvata* na područje Dalmacije. Na prvi pogled je jasno da su te verzije preuzete iz različitih izvora i daju dva pogleda na ista događanja. Istraživači smatraju da je odjeljak 30 napisan nakon smrti cara i umetnut je u Traktat¹⁸⁶. Autor spomenutog izvještaja vjerojatno je osoba dobro upoznata s događajima ili je informacija preuzeta iz hrvatskog epa¹⁸⁷, no srpski povjesničari Zoran Novaković¹⁸⁸ i Boro Ferjančić¹⁸⁹ pobijaju spomenutu tvrdnju. Primijetili su da tekst 30. odjeljka nije ujednačen te sadrži povijesne i geografske proturječnosti. Područje Dalmacije i Hrvatske navedeno je dva puta drugačije. Caru Dioklecijanu pogrešno je pripisana izgradnja Salone i dr. Verzija koja je navedena u odjeljku 29 povezana je s dalmatinskom tradicijom, koja je nastala najvjerojatnije od žitelja Salone. Pokazuje bolje znanje o lokalnim uvjetima, a stanovnici Salone nazvani su Rimljanima. Verzija u odjeljku 30 je bez sumnje povezana s bizantskim izvorom. Stanovnici Dalmacije nazvani su Romejima, a provincija zapadnom Trakijom. Autori tog odjeljka slabo su bili obaviješteni o prirodnim uvjetima na području Splita i Salone, pogrešno su definirali granice Dalmacije po Dunavu te pogrešno poistovjetili bezimenu

183 Pavlišić, D. Povijest Hrvatske. – Zagreb, 1994. – S. 15.

184 Grafenauer, B. Zgodovina slovenskoga naroda. – B. 1. Odnaselitve do uveljavljanja frankovskega feudalnega roga. – Ljubljana, 1994. – S. 44.

185 Margetić, L. Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata // Zbornik Historijskog zavoda JAZU. – Zagreb, 1977. – S. 145-146.

186 Buri, J. B. The Treatise De administrando imperio // Bizantinische Zeitschrift. – Bd. 15. – 1906. – S. 517-557.

187 Grafenauer, B. Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata // Historijski zbornik. – T. 5. – Zagreb, 1952. – S. 15-18; Klaić, N. Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. – S. 137.

188

Новаковић, Р. Нека запажања о 29. и 30. глави De administrando imperio // Историски часопис. – Кн. 19. – 1972. – С. 5-54.

189 Ферјанчић, Б. Структура 30. главе списа De administrando imperio // Зборник радова Византолошког института. – Кн. 18. – Београд, 1978. – С. 67-80.

rijeku nedaleko od Salone s Dunavom¹⁹⁰. U oba slučaja poslužio je hrvatski ep.

Navedena opažanja omogućavaju doći do određenih zaključaka. Godine 559. *Avari* sklapaju s carem Justinijanom sporazum prema kojemu su, kao federati carstva, dobili područje u Meziji na Dunavu. Godine 565. prešli su preko Elbe i prodrli u Tiringiju, pri čemu su pokrenuli slavenske mase i prisilili ih na migraciju na zapad. Tako su *Hrvati* zauzeli područje kasnije *Bijele Hrvatske*. Godine 568. *Langobardi* su napustili Panoniju i na njihovo mjesto dolaze *Avari*, prisilivši *Hrvate* i druge Slavene ponovno na migraciju. Na taj način čak i u drugoj polovici 6. st. *Hrvati* s *Avarima* dolaze do granice s Dalmacijom. Zavaravši pograničnu obranu Slavena, koji su u to vrijeme bili podčinjeni *Avarima*, prošli su kroz klisuru (utvrda Klis 4 km sjeverno od Salone, koja je zaklanjala prolaz do jadranske obale sa strane Bosne) i osvojili Salonu. Nakon toga Slaveni (posebno *Hrvati*) i *Avari* počinju masovno kolonizirati Dalmaciju.

Kada se to dogodilo? Poznato je da su 602. *Langobardi*, *Avari* i *Slaveni* napali i opustošili bizantsku Istru¹⁹¹. Godine 604. avarski je kagan poslao kralju Langobarda Agilulfu slavenski kontingent za pomoć u ratu protiv milanskog hercoga. Ta je vojska sudjelovala u boju pod Cremonom¹⁹². Još 1217. se pored Cremona nalazila lokacija Corveto („Corveto loco Cremonenses“¹⁹³), što svjedoči o sudjelovanju *Hrvata* u ratu te potvrđuje njihovu prisutnost u Dalmaciji 602.–604. godine.

Važan su izvor tog doba pisma pape Grgura Velikog ilirskom episkopu. U pismu iz 591. papa se obraća s molbom za audijenciju prognanih episkopa s teritorija koje su osvojili *Avari* ili *Slaveni*. Ta se vijest odnosila na episkopije Teurniju i Agunt na Dravi¹⁹⁴. Ranije, godine 587., razorene su episkopije Celeia i Emona. U drugom pismu iz 592. papa izražava radost u povodu pobjede prefekta Jobina nad barbarima. Nema sumnje da je riječ o kontraudaru bizantske vojske, koji je potisnuo *Avare* i *Slavene* na Dravu. Pobjedi prefekta pogodio je pohod bavarskog hercoga Tassila I. protiv Slavena 592. Godine 593. Bavarci su porobili i pogubili 2000 Slavena¹⁹⁵. Nakon smrti Tassila I.,

190 *Новаковић, Р.* Нека запажања о 29. и 30. глави. – С. 17-21.

191 *Hermann, J.* Welt der Slaven. – Leipzig, 1956. – P. 40.

192 *Paulus Diakonus.* Historia gentis Langobardorum // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Langobardicarum. – Saec. 6–9. – Hannoverae, 1878. – IV, 24.

193 *Monumenta Germaniae Historica.* – T. 18. – P. 435.

194 *Grafenauer, B.* Zgodovina slovenskoga naroda. – S. 288.

195 *Paulus Diakonus.* – IV, 11.

njegova sina Garibalda porazili su Slaveni, a zatim ih on pobjeđuje na Dravi¹⁹⁶. Ti su događaji zasigurno usporili prijelaz *Hrvata* iz Panonije u Dalmaciju i Istru¹⁹⁷. Godine 598. papa pozdravlja ravenškog egzarha Kalinika, koji je bio odgovoran za obranu Istre i Dalmacije, zbog pobjede nad Slavenima. Godine 600. u pismu Maksimu, episkopu Salone, papa izražava suosjećanje zbog patnji koje su im priuštili Slaveni te uznemirenost zbog njihova mogućeg prolaska kroz Istru u Italiju. Godine 600. Salona još nije bila osvojena, ali je takva prijetnja postojala. Dogodilo se to između 600–614. (prema natpisu na nadgrobnom kamenu opatice Joanne Salone je bila razorena 614.).

Dakle prva migracija *Hrvata* na Balkan trajala je od 587. do 614. i u njoj su sudjelovali *Hrvati* podčinjeni *Avarima*. Zauzeli su Panoniju, na čiji su teritorij došli iz karpatskog područja, spustivši se po Tisi. Dunav su mogli prijeći između pritoka Morave i Tise. Nasuprot ušću Tise nalazila se moćna bizantska tvrđava Sirmium, koju je carstvo zadržalo još u 7. stoljeću. Dakle nakon pada Morave, moguće područje prijelaza može se suziti na lijevu obalu, sve do predjela nasuprot ušću rijeke Drave. Bazen Drave *Hrvati* zauzimaju između 587–593. U osmom stoljeću na tom je području nastao Panonski imperij Franaka, na čijim su se zapadnim granicama nalazile naseobine *Horvatzsidany*, *Horvatino*. S tog područja *Hrvati* se probijaju do Drave i Save, odakle su prešli u današnju Bosnu, gdje su kroz Klis i Salonu izvojevali prolaz do jadranske obale.

Druga migracija na područje Balkana trajala je od 626. do 630. na poziv cara Heraklija i bila je usmjerena protiv *Avara*. U njoj su sudjelovali *Hrvati* iz *Bijele Hrvatske*, koji su živjeli iza granice Bavarije. Migracija je završila osvajanjem Dalmacije, gdje se pojavilo 11 hrvatskih županija (kneževstava), u prvo vrijeme ovisnih o Bizantu, a zatim samostalnih, o čemu svjedoči primanje kršćanstva latinskog obreda¹⁹⁸.

---

196 *Paulus Diakonus*. – IV, 41.

197 *Klaič, N.* Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. – S. 101; *Grafenauer, B.* Zgodovina slovenskoga naroda. – S. 288.

198 *Engel, J. Ch. von.* Fortsetzung der allgemeinen Welthistorie. – Halle, 1798. – P. 453.

In fine

Velika se Hrvatska, čiji je prostor obuhvaćao srednji i gornji Dnjestar, Zakarpattje, Sjan te gornje tokove Odre, Labe, Zaale i Bijeje El'ster, oslobodivši se avarskog utjecaja, raspala na plemenska kneževstva. Kretanjem lehitskih plemena na jug, od kojih su se jedni – *Visljani*, stopili s hrvatskim masivom na području Krakova, zapadni dio (*Bijela Hrvatska*) pretvorio se u enklavu, odvojenu od ostatka hrvatskog masiva, koji je do 16. st. izgubio svoju etničku strukturu.

U 9. st. dio hrvatskih kneževstava, najvjerojatnije do rijeke Strij, pripadao je Velikomoravskoj državi kneza Svatopluka. Njihovu su sudbinu vrlo vjerojatno dijelili i zakarpatski Hrvati. Sva su ta područja postupno počela primati kršćansku religiju. Na kraju 10. st. *Ugri* su uništili Veliku Moravsku. Hrvatska su kneževstva postala objektima ekspanzije susjeda, koji su počeli konsolidirati svoje države – Češka, Mađarska, Poljska i Kyjivs'ka Rus'.

Potkraj 10. st. veliki knez kijevski Volodymyr Svjatoslavyč osvaja hrvatska kneževstva, koja su se nalazila u Posjannju, bazenu gornjeg i srednjeg Dnjestra, gornjeg Pruta i pripaja ih Kyjivs'koj Rusi. Dvije Volodymyrove žene, redom „Čehinje“, zacijelo su bile kćeri posljednjih hrvatskih kneževa nekih od tih kneževstava¹⁹⁹. U 11. st. na većini zemalja *karpatskih Hrvata* nastala je Galyc'ka zemlja, čija je jedinstvenost bila uvjetovana zajedničkim etničkim podrijetlom.

Najsnažnije od kneževstava na području *karpatskih Hrvata* bilo je kneževstvo Trebovljana. U početku su zauzimali područja kasnijih Zvenygorods'kog i Terebovel's'kog kneževstva. Njihove se granice približno mogu odrediti granicama širenja naddnistrans'kog (opil's'kog) dijalekta, tj. sredinom linije Hyriv–Mostys'ka–Jvoriv–Rava–Červongrad–Zboriv–Mykulynci–Kam'janec'–Podil's'kyj–Zališčky–Tovmač–Peregins'ko–Dolyna–Bolehiv–Hyriv²⁰⁰, uzimajući u obzir sužavanje na sjeveru i sjeveroistoku na račun volynjskih teritorija. Dio *Trebovljana* pod pritiskom *Avara* migrira iza Karpata (tragovi migracije sačuvali su se u toponimima *Tereblja*, *Trebišov*), a odatle na područje Balkana – u Hrvatsku i Bosnu (gdje se očuvalo 53 toponima

199 *Войтович, Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – С. 122-123.

200 *Горбач, О.* Говірка Комарна й Комарнянщини // Комарно-Рудки та околиця / Збірник історико-мемуарних, географічних і побутових матеріалів. НТШ: Український архів. – Т. 43. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1987. – С. 315.

plemenskih naziva). U doba Svatopluka Moravskog zapadni je dio kneževstva ušao u područje utjecaja Velikomoravske države i stvorio novo kneževstvo, čija se prijestolnica Stol's'ko, nakon pada Velikomoravske države krajem 9. i početkom 10. st. počela graditi na rijeci Kolodnyci. Na istočnim zemljama *Trebovljana*, kuda pod pritiskom *Pečenega* odlaze Tyverci, formiralo se snažno kneževstvo sa središtem u Trebovli, ili čak dva kneževstva sa središtima u Trebovli na Galyči²⁰¹.

Hrvatski se areal u 9–10. st. u Zakarpattju granao uzduž doline Laborcja (Sviržave), Uža i Boržave. Između rajona Bans'ka Bystryca i rajona Košice–Prjašiv do razvodnice rijeka na arheološkoj karti vidljiv je prekid među utvrđenim naseljima, tada kada je bazen rijeke Laborcja, pritoka Ondrave, do današnje mađarsko-ukrajinske granice bio u potpunosti naseljen²⁰². Tuda su zasigurno prolazile granice između *karpatskih Hrvata* i njima srodnih *Slovaka*. Južne granice *karpatskih Hrvata* na lijevoj obali Tise teško je utvrditi, posebno u Transilvaniji, gdje rumunjske arheologe ne zanimaju potraga i istraživanja slavenskih spomenika. Zakarpatski povjesničar Stefan Pap smatrao je da su *karpatski Hrvati* zauzimali, osim sadašnjega Zakarpattja, područja Prjašivščyne i Tatranščyne sve do srednjeslovačkih gora, uključujući i Nyírség (srednje i donje Potyssje do njegova ušća) i Zalissja u Transilvaniji²⁰³. Moguće je da te zemlje nisu pripadale Svatoplukovoj zemlji, već da su se nalazile pod utjecajem Bugarske. Godine 892. car Arnul'f, ratujući sa Svatoplukom, šalje bugarskom caru Laodomiru [Volodymyru, koji je vladao 888–893.] zamolbu „da on ne bi dozvolio Moravjanima kupovati sol u svojoj državi“²⁰⁴. Taj izvještaj, koji se podudara sa slovačkim bajkama o slanome princu, govori o solanama u Solotvyni (prvi put se spominje 1360.²⁰⁵, ali u prastarim jamama nađeni su rimski novčići iz 2–4. st.).

201 *Майоров, А.* О времени и обстоятельствах основания Галича: историография спорных и нерешенных проблем // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т. 1. – Київ–Львів, 2004. – С. 688–711.

202 *Wedzki, A.* Słowacja // Słownik Starożytności Słowiańskich. – Т. 5. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1975. – S. 253, mapa.

203 *Див.: Пан, С.* Початки християнства на Закарпатті. На основі нових наукових дослідів. – Філадельфія, 1983; *Isti.* Історія Закарпаття. – Т. 1. – Івано-Франківськ, 2001.

204 *Annales Fuldenses (680–901) / Ed. G. H. Pertz // Monumenta Germaniae Historica.* – Т. 1. – Hannoverae, 1826. – P. 401.

205 *Дулишкович, І.* Исторические черты Угро-Русских. – Тетрадь 1. – Ужгород, 1874. – С. 113.

Svjedočanstvo bugarskog utjecaja na tim područjima je prastari ćirilčni natpis s rotonde iz 9. st. u Myhajlovcima u Zemplynu (Slovačka): „ovdje počiva knez Presian’ *godine gospodnje 996./97. + godine gospodnje 1060./61.“²⁰⁶. Presian – najstrašniji od sinova cara Ivana-Vladyslava (1015–1018.), oslijepjen i poslan preko granica zemlje, približno je 1030. živio u Konstantinopolu. Očigledno su ga bugarski domoljubi odveli u zemlje koje su nekada bile pod utjecajem bugarske države, a sada su se nalazile iza granice bizantskog utjecaja.

Prema mišljenju S. Papa, slavenski prosvjetitelj sv. Ćiril i Metod svoju su misiju počeli iz tih zemalja i jezik njihovih prijevoda *Biblije* je današnji hrvatski jezik. Poznate su rotonde iz 9. st. u Myhajlovcima, Gorjanah kraj Užgoroda, Krasnij nad Gornadom kraj Košica. Gajdudoroz’kyj mađarski grkokatolički episkop I. Tymko tvrdi da kršćanstvo na tim područjima postoji već u 7–8. st. Legenda o sv. Ivanu iz dokumenta 1032. govori o pustinjaku koji je živio u rajonu Nova Ves u Spiši, u dolini koja se naziva „dolinom sv. Ivana“. Prema S. Papu, u Spišs’komu Pidgorodu bila je rus’ka episkopija, nestala 1320-ih godina nakon gušenja ustanka Petra Petunje. Na tom je mjestu, u rotondi, bio pokopan episkop Gorazd, Metodov nasljednik. O tome su, prema njegovu mišljenju, svjedočili ulomci *Biblije* pisani ćirilicom i mitra episkopa istočnog obreda, koji su se sačuvali u riznici Spišs’ke kapitule. Takvi su i ćirilčni fragmenti 11–12. st., na pergamentu, s redom pjesama u čast sv. Dmytra Solunskog, koje je pronašao Iva Pan’kevyč u crkvi u selu Ostrožycja na Prjašivšcyjni.

Potkraj 9. st. *Ugri* prelaze Karpate, pri čemu nailaze na nekoliko zasebnih kneževstava, od kojih je najmoćnije bilo Zemplyns’ko-Užans’ko. Kneževstva Boržavs’ko i Verhn’otysjans’ko nisu mu mogla parirati ni u teritorijalnom smislu ni u jakosti utvrđenih naselja. Na osnovi podataka o područjima koja je obuhvaćala vlast nadtysjans’kog kneza: naselja u Danylovi i Oleksandrivci Husts’kog rajona, gdje je bila industrija soli, naseobine na gornjoj Tisi, rudnici soli i maramaros’ke zemlje, može ga se smatrati moćnim vladarom. Utvrđena naselja u Vari, Bilkima i Maloj Kopani malo zaostaju za veličinom i bogatstvom naselja u Užgorodu, Zemplynu i Zabovči, no svi ti podaci daju predodžbu o snazi boržavs’koga kneza. Zasiurno je i mukačivs’ko naselje bilo važno, ali ga je uništila gradnja kasnijeg zamka. Svako kneževstvo provodilo je vlastitu politiku, što se odražava i u kasnijim legendama. Postojalo je i Donjetysjans’ko kneževstvo, čiji je upravitelj Glad pomagao širenju kršćanstva u Bugarskoj.

206 *Tkadlčik, V. Cyrilsky napis v Michalovcich // Slavia. – 1983. – № 2. – S. 121-123.*

Osvajanje toga kneževstva završeno je u vrijeme kralja Stefana, na početku 11. stoljeća.

Ugarski vođa Almoš zobišao je Nadtysjans'ko i Boržavs'ko kneževstvo te usmjerio svoj napad prema zemplyns'ko-užans'kom knezu Laborcju. Nakon pada Užgoroda, Laborec' bježi u Zemplyn, no sustižu ga u okolici sela Lastomyr iznad rijeke Sviržave. Knez dospijeva u zarobljeništvo, gdje je obješen. Tu legendu potvrđuju i ruševine crkve koja je zacijelo izgrađena nad njegovom grobnicom. Sviržava se od toga doba naziva Laborec. Borba je bila oštra i pri jurišu kraj Zemplyna poginuo je Almoš.

Ne postoje podaci koji bi podržali tvrdnju da je Volodymyr Svjatoslavyč pripojio zakarpatska kneževstva Kyjivs'koj Rusi²⁰⁷. Vjerojatnije je da su ona određeno vrijeme još zadržala nezavisnost, postupno se uvlačeći u okvir Ugarskoga Kraljevstva. Stefan I. je završio s osvajanjem Zemplyn'skoga kneževstva i pripojio oba potysjans'ka kneževstva. Od Boržavs'koga kneževstva ogradio se usjecima. Prva granica obnavlja se po toponimiji tih usjeka: od tokajskih gora do rijeke Tise, odatle do blata Lap, rijeka Samoš i Krasne. Proces pripajanja tih zemalja završio je na početku 11. stoljeća. Moguće je da je drevljans'ki knez Svjatoslav Volodymyrovyč, sin „Čehinje“, čijeg su sina zvali Janom, koji je bježeći s Karpata poginuo 1015. nedaleko od grada Skole, bio povezan s posljednjim boržavs'kim knezom²⁰⁸.

Time se podaci koje daje bizantski car o postojanju zasebnih hrvatskih masiva *Bijele Hrvatske* (na gornjoj Visli, gornjoj Odri, Zaali i Bijeloj El'ster) i u Prykarpattju, odakle su krenule dvije prethodne migracije *Hrvata* u Panoniju i na područje Balkana, potvrđuju drugim pismenim, onomastičkim i arheološkim izvorima. Ta informacija ne proturječi verzijama iranske etimologije etnonima *Hrvat*.

S ukrajinskoga prevela Mirna Vidić

207 Лелекач, М. М. Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X–XI ст. // Наук. зап. УжДУ. Іст.-філолог. серія. – Ужгород, 1949. – С. 32-37.

208 Войтович, Л. Загадкова загибель князя Святослава Володимировича і загадки міграції угрів в кінці IX ст. // Україно-угорські етуди. – Вип. 1. – Львів, 2010. – С. 9-27.

Stepan Pavljuk

Agrarne tradicije

Agrarno područje djelatnosti ljudske zajednice kao određeni dio etnološko-odredbenih komponenata je dio života i egzistencije. Najvažniji čimbenik u oblikovanju prvih kolektiva javljao se u organizaciji načina života kako bi zajednica mogla preživljavati. Među važnim načinima preživljavanja bila je i gospodarsko-proizvodna djelatnost koja se prilagođavala osobinama lokalnog prostora, klimatskim uvjetima, a time i postojanju biljnog i životinjskog svijeta. Zbog toga se etnogenetski put i procesi nastanka suvremenih naroda međusobno razlikuju ne samo na etnokulturološkoj razini, već i u počecima etnagonije. Povijesna točka početaka jednog ili drugog naroda može se označiti kada se taj ljudski kolektiv već uspio objediniti te kada postoje nepobitne povijesne potvrde njihova genetskoga kontinuiteta. To se može lakše objasniti glede sjedilačkih povijesnih kolektiva, jer se jasno može odrediti početak sjedilačkog načina života i daljnji tijek etničke povijesti genetski i povijesno srodnoga ljudskog kolektiva.

Sukladno povijesnoj stvarnosti etnagonije ukrajinskog etnosa, navedena metodološka verzija u potpunosti odgovara činjeničnom stanju davnih događaja kada se, prema postojećim dokumentima povjesničara, arheologa i etnologa, može odrediti početno razdoblje neprestane prisutnosti arheoloških plemena na teritoriju današnje Ukrajine te govoriti i o genetskom početku Ukrajinaca. To ne znači da plemena zarubynec'ke, praške arheološke kulture nisu nastala neočekivano i da njihovu selištu, na povijesno ukrajinskom teritoriju potkraj 1. tisućljeća pr. n. e. i prvih stoljeća nove ere nije prethodila složena povijesna sudbina. Povjesničari i arheolozi iščitavaju, što je moguće vjernije, pojavu spomenutih plemena u područjima koja su osvojili, njihovo podrijetlo te njihovu pripadnost jednom od nekoliko postojećih megaetničkih tvorevina na europskom kontinentu – slavenskom. Pritom je neophodno imati na umu da je riječ o početnom stadiju etnogeneze Ukrajinaca kao krvno povezane zajednice te da su na tom teritoriju do tada već tisućljećima živjela plemena drugih arheoloških kultura s euroazijskog prostora, koja su zasigurno ostavila dostignuća svoje kulture, svakodnevice i gospodarske djelatnosti. Genetski

Protoukrajinci, plemena zarubynec'ke, praške kulture, nastavili su proces kulturne geneze na našem etničkom teritoriju, među ostalim kulturu arheoloških plemena doba Trypillja, u poljoprivrednom načinu života. Prirodno-klimatski uvjeti osobito su pogodovali za obradu tla područja koje su zaposjeli Ukrajinci. Stoga se može govoriti o prisutnosti širokoga poljoprivrednog spektra u tkanju ukrajinske tradicionalne kulture, ne samo na početnim stadijima etnogeneze, već i tijekom nekoliko tisućljetne etničke povijesti Ukrajinaca.

Proučavajući osnovno znanstveno pitanje o etničkom podrijetlu stanovništva Ukrajin'skih Karpata, njegovu etničku povijest, glavni argument egzistencije planinskih stanovnika bila je poljoprivredna djelatnost. A pojašnjenje etničke osnove planinske poljodjelske karpatske kulture ojačat će bazu dokaza etnogeneze stanovništva Karpata.

Agrarna kultura je po prirodi konzervativna domena proizvodnje. Također, sporo tehničko usavršavanje cijelog agrotehničkog procesa primjećuje se u područjima alatki i obredno-ritualnog osiguravanja uzgoja žitarica. Inovacijska intervencija u tradicijsko ozračje, osobito dinamična u vrijeme okupacije i žestokoga kolonijalnog režima, bila je posljedica dugotrajnih susjedskih međuetničkih kontakata, kada su se napredniji inoetnički oblici pretvorili u tradicionalnu, duhovnu, gospodarsku ili svakodnevnu kulturu te se samo u tom dijelu malo povećala proizvodna efektivnost, ali se nije mijenjala radikalno ustaljena tradicija. Važno je naglasiti da je bilo potrebno dugotrajno razdoblje adaptacije kako bi inovacijski element dobio tradicionalan status i postao organski element lokalne ili etničke tradicije. Pritom dinamika adaptacije ima ritam koji se suodnosi s dostatnom ili nedostatnom razinom lokalne ili etničke kulture. Uklapanje inoetničkih elemenata u područje tradicionalnog života visokoorganiziranog etnosa prilično je složeno, dugotrajno i problematično. Samo je proizvod visoke kvalitete imao mogućnost usvajanja i postajao je dijelom etničke tradicije. Posve drugačiji ritam adaptacije imali su niskorazvijeni etnosi.

Ovaj pregled pokazuje da proučavanje etničke prirode planinske karpatske poljoprivredne kulture omogućava istraživanje dvaju važnih znanstvenih aspekata: etničkog podrijetla, a time i etničkih nositelja, potom i razine tradicionalne kulture lokalnog stanovništva u kontekstu usvajanja inoetničkih inovacija. U našem istraživanju razmatra se čimbenik odgovarajuće razine usavršavanja kulture, njezinih područja, u ovom slučaju agrarnog, te prodor u inoetničku gospodarsko-kulturnu sredinu.

Metodologija povijesnih znanosti, posebno kada je riječ o etnogenetskom istraživanju, tvrdi da sjedilačka plemena proizvode djelatnost postojećim naprednim alatima kada je moguća prognoza dobitka koji je usko povezan s agrarnom djelatnošću; to su agrarna, agronomska, apriorna znanja i ratarski vučni alati kojima je bilo moguće premještati i miješati komade zemlje, a njihova je primjena stanovnicima bila uvjet stalnog stabilnog izvora za osiguravanje egzistencije.

U karpatskom planinski etnokulturnom masivu susreće se situacija ranoga srednjovjekovnoga sjedilačkog stanovništva. Potkraj 1. tisućljeća pr. n. e., na oba obronka Karpata, na povoljnim visinama gdje su platoi i velike doline gorskih rijeka, povijesno je zabilježeno postojanje stalnih naselja. Na početku 2. tisućljeća pr. n. e. pretplaninska se naselja premještaju u dubinu planina te već u sredini 2. tisućljeća postoji karta gusto naseljenoga karpatskog teritorija.

Osnovni prirodni izvori za preživljavanje, kao što su divlji plodovi (sakupljački način), lov na divljač i ribolov, nisu mogli stalno osigurati egzistenciju, tim više u sustavu sjedilačkog načina života. Stoga je poljoprivredni aspekt gospodarskog postojanja postao stabilizirajući čimbenik u načinu života planinskih stanovnika. I posredno, kao teoretsko-metodološke pretpostavke te osobito važna brojna arheološka svjedočanstva, folklorni i etnološki materijal izravno upućuju na drevnu poljoprivrednu praksu karpatskih gorana.

Pretplaninska polja, pogodna za ratarsku djelatnost i uzgoj žitarica, bila su već u černjahivskom razdoblju u znatnoj mjeri osvojena. U Podnistrovju (Podnjestrovlju), sjeverno od Karpata, stvaranjem protoukrajinskih plemenskih saveza, osobito u dulibskom i ulyčskom Predkarpattju, ratarstvo je sve više imalo ulogu u gospodarskom životu. S velikom vjerodostojnošću može se tvrditi da su upravo pretplaninska naselja postala osnovom naseljavanja planinskih masiva, prikladnih za obrađivanja tla. Potvrda te pretpostavke nije samo logika povijesne stvarnosti, nego i činjenica o materijalno-kulturološkoj prisutnosti ruske epohe. Postojeći agrarni materijal u planinskom etnokulturološkom masivu uvjerljivo svjedoči o drevnim ukrajinskim naseljavanjima i osvajanjima.

Ljetopisna planinska plemena Bijelih Hrvata djelomično su se asimilirala s pridošlim, uglavnom poljoprivrednim stanovništvom, a znatan dio emigrirao je na Balkan, preselivši na balkanski etnokulturni masiv neke od protoukrajinskih tradicionalnih vrijednosti, kako u duhovnoj tako i u materijalnoj domeni.

Agrarni i etnološki materijal u znatnoj mjeri pomaže u razjašnjavanju temeljnih znanstvenih problema o etničkim doseljenicima Karpata, njihovoj genezi i povijesti.

Proučavanje regionalnih osobitosti poljoprivrede Ukrajinskih Karpara, njihove genetske osnove, zajedničkih etničkih elemenata, ostataka arhaičnih agrotehničkih znanja, a također i međuetničkog naslojavanja, omogućuje praćenje zajedničkih zakonitosti razvoja narodne agrotehnike toga povijesnokulturnog područja.

Regionalna specifikacija planinske karpatske poljoprivrede stvarala se na području konkretnih povijesnih uvjeta i socijalno-ekonomskog razvoja lokalnog stanovništva, prirodno-geografskih uvjeta, a također u različitosti vrsta uzgajanih biljaka, etnokulturnih tradicija i međuetničkih kontakata. Društveni, politički i prirodni čimbenici nisu bili razlog samo gospodarske diferencijacije planinskog seljaštva, nego su uvjetovali lokalno-etnografsku raznolikost u tijeku agrotehničkog procesa. Proučavanje toga procesa omogućava rekonstruirati davne načine uzgajanja poljoprivrednih kultura.

U našem radu prikazuje se prijelaz s jednostavnih tehnologija tog ili drugog stadija agrotehnike na složenije, dakle otkrivamo strukturu kontaminacijskog procesa tradicionalnih elemenata, načina i znanja karpatske agrotehnike novom. Agrotehnoški proces nastupa kao dinamična pojava koja se razvija u vremenu i prostoru, dakle obilježava ga osobita dijakronička, vertikalna veza (predaja informacija iz pokoljenja u pokoljenje) i sinkronijska, horizontalna, kada se njegovo obogaćivanje odvija u danome povijesnom razdoblju pod utjecajem unutaretničkih i međuetničkih dodira. Pozornost zaslužuje vertikalna etnokulturna informacija koju J. V. Bromlej smatra najvažnijom u obilježavanju etnosa [6, str. 110]. Oslanjajući se na nju, moguće je otkriti etnogenetsku osnovu pojava u narodnoj kulturi, u našem slučaju ratarskoj kulturi. Osnovom karpatskoga ratarstva bila su ratarska dostignuća slavenskih naroda koji su više konkretnim oblicima, nego određenim realijama (oračka oruđa, obredi i dr.) prešli iz davnorus'kog doba. U daljnjem povijesnom razvoju tradicionalni elementi ratarske kulture stepskog predjela Ukrajine nastavili su prodirati u planinsko karpatsko ratarstvo.

U proučavanju tradicionalne materijalne kulture Ukrajinaca s Karpara težište je na pitanju o podrijetlu i povijesnom razvoju ratarske tehnike, ujedno i oračke. Oruđa za obradu zemlje kao osnove ratarske proizvodnje, prije svega, izazvali su važnu ulogu koju je odigrala obrada tla na rane stadije socijalno-ekonomskog razvoja planinskog predjela.

Karakteristika krajolika, klime, tipa zemlje, strukture reljefa Ukrajinskih Karpara ukazuju da uvjeti za razvoj ratarstva nisu bili jednaki. Povoljni su bili

oni u zapadnim i središnjim predjelima i nešto lošiji ili potpuno nepovoljni u istočnima koji su bili naseljeni Guculima. To pitanje je vrlo važno ukoliko su u njegovoj historiografiji primjetna razilaženja: jedni istraživači su promatrali Ukrajins'ke Karpate kao jedinstveno gospodarsko područje u kojem je odavna glavno zanimanje seljaka bio uzgoj domaćih životinja [10, str. 53], drugi su posebno odjeljivali ratarsko-stočarsku zonu kojoj je pripadalo etnografsko područje Bojkivščyne i Lemkivščyne, te stočarsko-ratarsku u Gucul'sčyni. J. G. Goško je u svojim radovima temeljito proučio ratarski karakter gospodarstva u selima Bojkivščyne [14, str. 90–105].

U aktima poljske vlade koje su izdavali starješinama¹ za osnivanje ili obnavljanje sela na Skolivščyni i Turkivščyni (galicijski dio Bojkivščyne) u 15. st. i posebice 16. st. susreće se znatan razmjer orne zemlje koja se dodjeljuje seoskoj administraciji. Tako je aktom iz 1591. starješinama i svećeniku predano 6 lana zemlje (približno 150 ha) u selu Opirci, koje je pripadalo knezu Ostroz'kom. U njemu su se preračunavali razni oblici ratarskih prerađevina [24].

Brojni dokumenti 14–16. st. svjedoče o premoći ratarskog zanata lokalnog stanovništva nad stočarstvom u pretplaninskim (uključujući Sambirščynu) i planinskim predjelima Karpata uzduž rijeke Stryj, ili pak prijelaz iz stočarstva u ratarstvo. U jednom od njih se govori da su gorani smijenili pastirsko gospodarstvo ratarskim...[46, s. XXIII]. Iz tog razdoblja postoje povijesne spoznaje o postojanju ornih zemlja i važnoj ulozi ratarstva kod Bojka u Zakarpattju [13, str. 210–212].

Temeljne spoznaje o planinskom dijelu istočne Galicije daju sliku osnovnog zanata lokalnog stanovništva. Tako Jozefinska metrika iz 1787. i Franciskanska iz 1820. označavaju orne površine s namjerom njihova proširenja na galicisku Bojkivščynu. Posebno se izdvaja Turkivščyna. U selu Gnyle je (danas Karpats'ko) 1787. bilo 2233 morge² orne zemlje [43], a već nakon 33 godine 2295 mogre.

Najviše ornih područja pripadalo je središnjem i zapadnom području Karpata, naseljenim Bojkima i Lemkima. Tu je 1899. količina obrade tla u pojedinim mjestima dosegala 50% (Sambirs'kij povit – 48,8%, Turkivs'kij –

1 Soltyst – naziv za seoskog starješinu u Ukrajini do 1939. i u Poljskoj do 1950. (ovdje i dalje – op. prev.).

2 U Poljskoj i Litvi te ukrajinskim područjima koja one okružuju, od 16. do 18. st., a u Zapadnoj Ukrajini do 1939. god. – mjerna jedinica zemlje koja odgovara 0,56 ha.

41,8%, Sjanoc'kij – 50%) [53, str. 162–163]. U planinskom dijelu ukrajinskoga Zakarpattja orne površine činile su 1920. god. 20,8%.

Istraživanje narodne agrarne kulture usko je povezano s pojavom poljoprivrednog sustava koji istodobno svjedoči o stupnju razvoja ratarske tehnike i etničko-lokalnu specifičnost, osobito u prvotnim oblicima kakvi su bili oračko-spaljivački ili *toloko caryni*³ sustav.

Istraživanja poljoprivrednog sustava u različitim geografsko-klimatskim zonama kao jedan od stadija u agrotehološkom procesu ima veliko značenje za znanstvenu rekonstrukciju povijesnog procesa utemeljenja i razvoja poljoprivrede, prijelaza iz jednostavnijih, proširenih oblika korištenja zemlje pa sve do složenih sustava para i smjena kultura intenzivnim uvođenjem poljoprivrede. U specifičnim prirodnim i socijalnim uvjetima karpatskoga poljodjelstva kapitalističkog doba sveprisutni su bili prošireni primitivni oblici, među kojima oračko-spaljivački, a također i sustav obrade divljih zemljišta. U sljedeću epohu prelazi, produktivniji od spaljivačkog, sustav dvaju zemljišta koji se ciklički obrađivao, poznat pod nazivom *toloko caryna systema*.

Najstariji način uzgoja ratarskih kultura za šumske prostore bila je poljoprivreda, povezana s raskrčenim predjelima. Ona posjeduje zajedničke crte na cijelom području svoje primjene, no ipak su se pojavili specifični lokalni elementi proizašli iz zajedničke tradicionalne etničke kulture.

O početku primjene spaljivačkog načina uzgoja žitarica u starim naseljima ukrajinskog dijela Karpata može se govoriti samo kao pretpostavke. Logična građa posrednih spoznaja, takvih kao postojanje sjedilačkih naselja u 11. i 12. st. sa znatnom količinom raskrčenih površina koje su se već obrađivale plugom, a i očuvanje specifičnih starih elemenata tehnološkog procesa okopavanja i spaljivanja šumskog područja na početku 20. st. upućuju na povijesnu dubinu korijenja krčiteljsko-spaljivačke poljoprivrede na konkretnom području sve do trenutka pada pod Kyjiv'sku državu (kraj 10. st.).

Poredbena analiza karpatske specifičnosti poljoprivrede s osvajanjem šumskih prostora (sječa-spaljivanje) i ostatka etničkog teritorija Ukrajine potvrđuje njihov zajednički etnički izvor. Posebno je to vidljivo u prerađivačkom leksiku drugih tehnoloških operacija.

---

3 Toloko-caryna sivozmina – stari dvopoljni sustav obrade tla na teritoriju Bojkivščyne i Lemkivščyne, koji se zasniva na naizmjeničnom smjenjivanju obrađivih polja (caryna) i neobrađivih površina (toloka) koje su služile za ispašu stoke i sl.

Karakterističan primjer leksičke bliskosti u Karpatima i na ostatku velikog etničkog šumsko-stepskog područja Ukrajine je i onaj kada je riječ o osvojenoj zemlji ispod šume koju su nazivali *čertiž*⁴.

Pojam *čertiž* etimološki potječe od staroslavenskoga *čertyty* – raditi znakove: *čertyty* – provoditi brazdu na još neobrađenoj zemlji u stepskoj zoni Ukrajine. Uskoro su brazdom dijelili svoje komade zemlje (ocrtavali). Taj se termin također susreće u ukrajinskom predjelu Karpata, pretežito galičke Verhovyne. U krčiteljsko-spaljivačkoj poljoprivredi *čertyty* je označavalo oderati koru sa stabla. Osvojena zemlja ispod šume također se nazivala *čertižem*. U planinskom Zakarpattju se od šume očišćeno područje nazivalo *ortovano* ili *irtovano*, od njemačke riječi *der Ort*, što znači lokacija, selo. Taj se termin pojavio kada je počela kolonizacija Zakarpattja (uključujući planinski masiv Karpata) na tzv. njemačkom pravu i zadržao se ondje sve do početka 20. stoljeća.

U Slovačkoj je taj naziv proširen na etnički ukrajinskim zemljama Prjašivščyne, a ponegdje i u susjednim slovačkim zemljama. Analogna situacija je s terminom *čertiž* na povijesno ukrajinskom području lemkyvs'kog etnografsko-kulturnog masiva (teritorij današnje Poljske).

Istaknuti poznavatelj slavenske kulture K. Mošyns'kyj potvrdio je ukrajinsko podrijetlo termina *čertiž* [52, str. 141].

Sustav smjenjivanja obradive i neobradive površine⁵ koji je bio prisutan u Karpatima u osnovi je imao agrotehnoški način redovitoga korištenja jednog zemljišta koje je zadobilo lokalni kolorit. No ipak, temeljio se na zajedničkim etničkim ukrajinskim osnovama. Takav sustav obrade tla mogao se pojaviti u prisutnosti snažnih osnova društvenih institucija karakterističnih za ukrajinski način života.

Korištenje poljoprivrednih predjela uz strogu podređenost zajednici koja je definirala efektivnost i praktičnost njihova korištenja – ili kao pašnjake, a istodobno u ornom stanju kao obradivu zemlju, što je bilo karakteristično za ukrajinsku tradiciju općinskog samoupravljanja, poznato i drugim susjednim narodima, posebice se reflektiralo u različitim epizodama društvenih odnosa. Ukrajinski gorani u kolektivnom načinu iskorištavanja obradive zemlje u potpunosti su odrazili etničke osnove društvenog suživota. Istovjetnost leksičkih pojmova „toloka“ (kao zajedničke društvene akcije), „caryna“ – gorskog stanovništva s ostalim masivom Ukrajinaca, još jednom potvrđuje

4 ukr. чертиж.

5 v. 4.

zajedničko etničko podrijetlo staroga stanovništva Karpata.

Znatno širenje površina za sjetvu zbog kojih su se smanjili pašnjaci bilo je jedan od razloga za prelazak na strog sustav toloky i caryny, kao određeni stadij razumnoga kompromisa između neophodnog ratarskog razvoja i povećanih potreba stočarstva. Stvorile su se društvene norme, običaji čije je poštivanje bilo obvezno. Strogo pridržavanje bilo je važno za toloko-carynu smjenu polja. O strogoći društvenih normi piše G. Godijenko: „Još se nije našao u selu takav pionir koji bi se htio otrgnuti s puta dvopoljnog sustava“ [11, str. 51].

Prošlogodišnja toloka obvezno se oslobađala, i to nakon obavijesti predstavnika zajednice da je caryna zatvorena. Vrijeme je određivala zajednica. Za galicijsku Bojkivščynu bio je to praznik „Jurja“ (Jurjevo – 6. svibnja), a u zakarpats'koj Bojkivščyni 15. ožujka. Na taj dan je jedan od članova zajednice prolazio selom i udarao u bubanj, što je označavalo da je caryna od tog trenutka zatvorena [1, 256, sv. 2, list. 20].

Zanimljivo da su sva sela smještena uz rijeke istodobno i ravnomjerno smjenjivala toloku i carynu.

U pojedinim mjestima zakarpats'ke Bojkivščyne i Lemkivščyne karakteristični su i drugi oblici toloko-carynog sustava koji se mogu smatrati prvotnima, kao odjek *pereloga*. Seoskom zajednicom podijeljena na dva dijela, zemlja se eksploatirala tako da su jedan dio orali i zasađivali, a drugi koristili kao pašnjak. Polje koje nije bilo gnojeno nekoliko godina prestalo je biti plodno i postajalo je pašnjakom, a druga se polovica počela obrađivati. Takav način ratarskog obrađivanja zemlje nazivao se divljim travopoljnim, koji je ponegdje prešao u dvopoljni sustav [49, str. 42].

U Mižgirščyni caryna, koja se koristila kao okop, bila je na jednom dijelu sela, dok su se pašnjak i sjenokoša nalazili na drugome. U selu Volobec' caryna se nikada nije orala, već je bila stalna sjenokoša [1, 256, sv. 3, list. 13].

Postojanje toloko-carynog sustava, analognog karpatskomu, zabilježeno je na Poltavščyni. U gospodarskim izvještajima Myrgoroda pronađen je opis korištenja zemlje: „Jedne godine su stoku tjeroali na jednu stranu, a dvije strane (dijelovi – S. P.) su stanovnici orali (oranka – oranica), sljedeće ljeto su ta dva dijela bila jedna oranica (dva dijela zato što su sijali zimske i proljetne kulture – S. P.) koju su stanovnici obrađivali, stoka se istjerivala, i tako je svake godine bila smjena“ [4, str. 127]. O masovnoj izmjeni obradivih površina i pašnjaka govori analogna raspodjela u dvopoljnom sustavu Polissja, Seredn'ega Podniprov'ja (Srednjega Podnjeprovlja), na Podillju, zabilježena u literaturi,

što se može smatrati gospodarsko-proizvodnom promjenom od dvopoljnog ciklusa. Očuvanje te pojave u karpatskoj povijesno-etnografskoj zoni do početka 20. st. ima objektivne društveno-povijesne i etnografske uzroke.

Susjedni narodi vjekovima su se pri obradi zemlje držali drugačijih tehnoloških tradicija glede promjena ornih zemljišta, što u znatnoj mjeri naglašava autonomni, etnolokalni nastanak s vrlo malom mjerom međudjelovanja.

Znanstveni pogled u kontekstu etnogeneze na tijek cijelog procesa uzgajanja žitarica pokazuje mnoge elemente karakteristične za taj ili drugi etnos, uz znatnu sličnost temeljnih osnova ratarstva megalitičkih tvorevina kao što su slavenske ili istočnoslavenske. Čak i na tako unificiranoj tehnologiji za većinu etnosa kao što je gnojenje tla, vidljivi su etnički i lokalnoetnički elementi. Način gnojenja tla ukrajinskih gorana ima lokalnoetničko obilježje, što je vidljivo iz različitih oznaka, načina i tehnologije. Proces održavanja plodnosti polja bio je sličan i kod susjednih naroda. Primjenjivao se niz najjednostavnijih načina, kada se plodnost tla održavala prirodnim putem: ugorom, spaljivanjem pepela na tlu, ali i razvijenijim načinom: redovitom izmjenom polja s redovitim unošenjem gnoja. Etnička je osobitost vidljiva i u načinu održavanja plodnosti tla spaljivanjem drveća na šumskim predjelima, a dalje odgovarajućim izmjenjivim korištenjem obradivih površina i specifičnom dosljednom izmjenom sijanja, dok su se za oplemenjivanje tla upotrebljavale korjenaste kulture.

U općekrajinskom agrarnom leksiku, uključujući leksik gorana, utvrđeno je nazivlje koje prema svom korijenu seže u davnorus'ko doba. Tako su uzoranu površinu zemlje nazivali „oranicom“, neravnomjerno oblikovane brazde koje treba „zapravyty“ (oblikovati), „byty“ (mlatiti) i „toločyty“ (tući) kako bi bile jedna uz drugu nazivali su „skaz“, a jesensku oranicu koja se pripremala u proljeće „pidkladaty“ (podložiti) ili „parenovaty“ (obnavljati), što se također odnosilo na etnički proširene fraze u srednjem vijeku. Leksička komparatistika može pretpostaviti jasnije oslikavanje etničke osnove agrarne kulture. Tek jedan, ali izrazit primjer: poljski seljaci na svim etničkim prostorima gdje se upotrebljavao termin „par“⁶ koristili su se terminom „ugor“ [48, str. 189–190]. Karakteristično je da su u dodiru s ukrajinskim etničkim teritorijem u gorskom masivu Karpata (koji je danas sastavni dio Poljske), u

6 Пар – dio poljoprivrednog tla koji je ostavljen da se „odmara“ jednu sezonu, kako bi mu se obnovila plodnost; isto što i ugor.

masivu Pidgallja, Visokih i Niskih Beskyda, poljski ratari često upotrebljavali termin „tłok“, „tłoka“, „tlik“ [48, str. 190], kao i ukrajinski orači. Istodobno je termin „ugor“ djelomično ušao i u ukrajinski orački leksik, i to pretežito u zakarpatskom dijelu planinskog masiva („ugor“, „ugoryty zemlju“), što svjedoči o međuetničkim dodirima za dugotrajanog susjedstva.

Način održavanja plodnosti tla u planinskom masivu, uključujući i lemkyvs'ki etnički predjel (susjedan Poljacima, Slovacima i Mađarima), bio je usko povezan zbog političke ovisnosti o tim državama i iskazao se samostalnim te vrlo malo sličnim u pripremi tla slovačkog ili poljskog seljaka u srodnom okolišu [55, str. 175–176]. Ukrajinski ratar u planinskim predjelima pripremao se za trostruku obradu zemlje u toku sezone, pri čemu je primjenjivao zeleno gnojivo (lupinus) za nagodinu (oranice koje su se pripremale za sljedeću godinu) [1, 256, zoš. 4, list. 8]. U šumsko-stepskoj i stepskoj zoni Ukrajine orači su, pripremajući tlo za sijanje travnjaka, orali dijelove zemlje dva puta za redom, a nekad i tri puta (trojennja) [2, str. 69], što planinski ratari nisu mogli primjenjivati zbog predjela i strukture tla, a to je postalo osnovnom tehnologijom mjesnih, pa i lokalnih varijanata oranica.

Na primjeru upotrebe zrnatih kultura, njihovoj raznovrsnosti, pa i tradicionalnim načinima sjetve, moguće je pratiti općetničku osnovu, lokalne osobitosti te inoetničke utjecaje.

Skup travnatih kultura korigirao se ne samo područjem, stanjem i kvalitetom tla, načinom gospodarenja, nego i tradicijama uzgajanja tih ili drugih kultura, karakterističnih za taj etnos. Planinski ratari imali su u svom području zrnate kulture, uostalom i na etničkom teritoriju, samo pod uvjetom njihovih količinskih karakteristika. Njihova korelacija bila je motivirana mjesnim uvjetima i poljoprivrednim potrebama. U Ukrajins'kim Karpatima više su se brinuli za žito i zob, a samo ponegdje za razne vrste pšenice.

Etničnost ističu različite vrste raslinja, što je vidljivo u usporedbi s ratarima susjednih naroda – Slovaka, Poljaka, Mađara ili Rumunja. Pri promatranju etničnosti u dijelu agrotehnoškog procesa kada nastupa sjetva, vidljive su razlike koje se odnose na različita raslinja u etničkoj i dijalektnoj terminologiji.

Goranima je uobičajen naziv za mekanu sortu pšenice bio „olok“, a za tvrdu sortu „polba“, koju su planinski stanovnici nazivali još „goramša“ ili „golomša“ [30, str. 81]. Terminološka etnička srodnost vidi se i u nazivu ječma „jarec“ [1, 255, sv. 3, list. 50].

U izmjeni naziva žitarica vidljiva je tendencija da se takve kulture naziva prema mjestu njihova podrijetla; nazivi su preuzeti s područja migracije. Zob se dijelila na „prusku“ i „ugarsku“, ali su se i dalje upotrebljavali lokalni nazivi: „bogač“, „kosač“, „bile *zbižžja*“ (urod), „zolutnyk“ [1, 255, sv. 1, list. 7].

Čini se da bi u terminološkom nazivlju takva tehnološka operacija mogla biti unificirana poput sjetve u vrlo skromnom (jednostavnom, primitivnom) inventaru koji je često prilagođen tom procesu (vereta – vreća gruba platna, platnene vreće, razne kutije i dr.), neovisno o etnosu, ali ovisno možda o krajoliku. Isto tako komparativna metoda ukazuje na znatne razlike među susjednim narodima, kako u prilagođenom inventaru tako i u mehanici sijanja žita, gdje su vidljive etničke osobitosti.

Sijanje iz platnenih vreća, koje su bile pripremljene i skrojene za sijača na poseban način, bilo je prošireno kod Poljaka, djelomično kod Slovaka, a sasvim malo kod Ukrajinaca.

U planinskim međuetničkim dodirnim zonama (Ukrajincima sa Slovacima, Poljacima, Mađarima, Rumunjima) ukrajinski su se ratari za sjetvu služili uglavnom bisagama (vreće prebačene preko leđa na dvije strane), vrećama („sivaky“ ili „sivaljky“), kutijama ispletenim od slame ili kore drveta, ili izdubljenim iz stabala („soljanka“) i drugim vrstama, dok su susjedi upotrebljavali posebne vreće (poljski naziv „*płachta siewna*“ [51, str. 6–7], slovački „*rozšiewka*“, „*płachetka*“ [56, str. 82]).

Etnička i lokalna autohtonost vidljiva je u načinu sijanja žita po obrađenom tlu. Teško je odrediti mjeru te razlike i sa sigurnošću tvrditi da je to karakteristično samo za Poljake ili Slovake, ili Mađare, ili pak Ukrajince. Ipak prevladavaju neke kretnje i radnje prilikom sjetve. Poljski su ratari, kako navode poljski istraživači, sijali na uskom pojasu, uglavnom pod jednom nogom i s jedne strane, što je ovisilo o vrsti i sorti kulture, također i o vremenskim uvjetima (smjeru i jačini vjetra) [51, str. 14–15], dok su se ukrajinski poljoprivrednici pridržavali sijanja zrna na svakom koraku i obvezno s obje strane te su sijali u širokom pojasu polja. (Riječ je o prevladavajućim načinima, koji su selektivno postajali različiti.)

Etnička specifičnost može se primijetiti u važnom agrotehničkom stadiju kao što je žetva. Na prvi pogled čini se da samo pri ubiranja žitarica svi ratarski narodi moraju biti jednaki, ako se polazi od sličnosti žetelačkog inventara srpa, a u novije vrijeme i kose, također i grablja, ali pronicljiv istraživački pogled upućuje na etničku, a djelomično i na regionalnu sustavnost kao fragment etnološke tradicije.

Seljaci – Verhovynci⁷ ubirali su žitarice pretežito srpovima koji su se pojavili početkom uzgoja žitarica. Nema pouzdanih podataka o njihovu obliku i veličini iz toga doba, iako, ako se ide analogijom u odnosu na druga oruđa, može pretpostaviti da je nešto nalik srpovima postojalo već u doba Kyjivs'ke Rusi [17, str. 147].

Prikupljeni terenski materijal pomaže predočiti sličnost srpova na cijelome povijesnokulturnom karpatskom području. Razlikuju se samo prema obliku savijanja oštrice, veličinom, načinom na kojim su pričvršćene ručke. Česta je pojava da su se u jednom selu služili nejednakim srpovima. Ovisilo je to o osobnim preferencijama seoskog kovača i materijalu koji se upotrebljavao pri izradi. Treba napomenuti da se velika količina kupovala u dućanima („tvornički“) ili kod Cigana („ciganski“).

Potkraj 19. st. u Ukrajins'kim su Karpatima ratari upotrebljavali dva oblika srpa – s glatkom oštricom („vistrjam“) i nazubljenom. Prvi se oblik rijetko susretao, premda je „kosak“, „kosač“ bio iznimno popularan u Zakarpattju 1920-ih i 1930-ih godina. Uvezli su ga lokalni seljaci iz Slovačke, kamo su često odlazili na sezonske poslove [1, 256, sv. 3, list. 29]. Postojao je na ovim prostorima i ranije. Izrađivali su ga seoski kovači od dotrajalih kosa, od kojih i potječe naziv. Oštrica se kovala i oštrila brusom po uzoru na kosu.

Drugi oblik bio je rasprostranjeniji. Kao i srp s glatkom oštricom, sastojao se od radnog dijela – oštrice različite zakrivljenosti i drške. Donji, unutrašnji dio oštrice bio je naoštren i dug od 35 do 45 cm, čak i 50 cm (u ravnoj liniji između *pete i krajem nosa* 25–35 cm), no bilo je i manjih. Širina oštrice u srednjem dijelu bila je neravnomjerna – većinom između 3,5 i 2 cm. Oštrica se nazubljivala pod šiljastim kutom (ususret) prema radnoj liniji kretanja. Ponekad se nazublivanje vršilo s jedne strane (odozgo) i takvim srpom želo se isključivo desnom rukom. Istrošeni vršci ponovno su se izrađivali u kovačnici. Taj proces zahtijevao je posjedovanje određenih vještina.

Uzimajući u obzir postojanje nazubljenih srpova u Ukrajins'kim Karpatima samo u zoni neposrednog dodira s Poljacima ili Slovacima, većina gospodara koristila se srpovima s glatkom oštricom, koji su se pretežito upotrebljavali u Poljskoj i Slovačkoj, pa se može tvrditi da se radi o etničkoj povezanosti u tom dijelu [54, mal. 11–13]. Etničku bliskost pokazuju mnogi elementi tog oruđa: način postavljanja drške, zakrivljenost, veličina oštrice i dr.

---

7 Naziv etničke grupe Ukrajinaca koji su bili stanovnici visokih planinskih zona Karjata.

Iako poljski istraživač K. Moszyński kod mnogih utvrđuje „dovoljnu jednakost“ srpa, dok su kod većine naroda oni bili različiti [57, str. 191]

Podjela srpova prema teritorijalno-etničkim obilježjima vrlo je uvjetovana, stoga je srp u bogatoj nomenklaturi seoskih oruđa najunificiraniji, s neznatnom razlikom kada je riječ o ukupnoj veličini, zakrivljenosti oštrice ili obliku drške koji imaju etnografsko-regionalno obilježje. Slične srpove kao u Lemkivščyni upotrebljavali su i susjedni narodi: Slovaci, Česi, Poljaci i dr. [54, mal. 11–13]. Očito je da su u srednjovjekovlju postojali srpovi s glatkom oštricom, ali i nazubljeni, koji su u 19. st. bili osnova žetve, a povremeno se upotrebljavao i glatki *kosak*. Srp se u 19. st. smatrao ženskim oruđem. Međutim, poznato je da su se srpom, sve do pojave kose, služili i muškarci, što je zabilježeno u terenskim i arhivskim izvorima te na ikonografskom srednjovjekovnom materijalu. Ratari – Lemki upotrebljavali su srpove iz lokalnih kovačnica ili kupljene od Cigana. Nije bilo određenog oblika jer ih je svaki kovač izrađivao na svoj način, s većom ili manjom zakrivljenošću oštrice. Drvene drške također su imale različite oblike, a često su bile ukrašene urezanim slikama [50, str. 28].

Drugo oruđe za prikupljanje žitarica bila je kosa. U davnini se upotrebljavala samo za sjenokošu, a kao oruđe za žetvu tek na kraju 18. stoljeća. Aktivnije se počela upotrebljavati sredinom 19. st. nakon ukidanja kmetstva, što je donekle bilo uzrokovano nedostatkom radne snage na feudalnim posjedima.

U tom razdoblju kose su se samo tvornički izrađivale, pretežito u Austriji („austrijska“), a manje u Njemačkoj, koje su na Lemkivščyni nazivali „štajerska“ [9, str. 151], također bilo je „čeških“ i „turskih“. Među „češkima“ se izdvajala „lopušanka“ (široka) [1, 255, sv. 1, list. 4]. Na Gucul’ščyni su bile poznate kose „robačivke“, a njihov naziv potječe od prezimena tvorničara Robača [1, 256, sv. 3, list. 22].

Nažalost nema konkretnih spoznaja o kosama koje su u davnini upotrebljavale na Karpatima. Starosjediocima nije poznat naziv „kosa – gorbuša“ ili „tarpan“, kojom su se koristili u stepskoj Ukrajini, Rusiji, Moldaviji te u drugim područjima.

Kada je riječ o kosi, ona nije imala etničkih osobitosti, ali su u izradi „kosišta“ vidljive etnografske i regionalne razlike. U pojedinim rajonima učvrstio se tipičan oblik koji je proširen na cijelom teritoriju Ukrajine, kao i među slavenskim te ostalim narodima. To je kosište s jednom ručkom koso izrezane pete na mjestu spajanja. U to doba postojala je i drugačija konstrukcija, bitno različita od prve. Kosište je imalo dvije ručke i ravnu neistesanu petu. Ne može

se sa sigurnošću tvrditi da je dodavanje druge ručke bila tvorevina lokalnih majstora, premda ide u prilog činjenica da takvu konstrukciju nisu imali susjedni karpatski narodi. A navedeni primjer K. Mošynskog koji je postojao u Jugoslaviji znatno se razlikuje od ukrajinskoga karpatskoga ponajprije u obliku drške, ali i montažom na kraju kosišta [52, str. 196]. Na teritoriju Rusije rijetko su se susretala kosišta s dvije ručke [37, str. 68].

Kosišta s dvije drške bila su rasprostranjenija u planinskim gospodarstvima. U pojedinim mjestima istodobno su se upotrebljavala oba oblika (Dolyns'kij rajon L'vivs'ke oblasti, Mižgirs'kij rajon Zakarpats'ke oblasti, Putyl'skij Černjivec'ke oblasti). Podaci iz literature te istraživanja terena pokazuju da su se u ukrajinskome dijelu Karpata prvo pojavila kosišta s jednom ručkom, a s vremenom su ih lokalni ratari prilagođavali i prerađivali prema svojim potrebama. Kako bi se istaknula osnovna razlika među tim oblicima, treba razmotriti način sastavljanja oštrice kose i kosišta te prikazati tehniku košnje.

Kosišta s dvije ručke bila su jednaka na cijelome teritoriju Ukrajinskih Karpata. Vrlo je vjerojatno da je mjesto proizvodnje tog oblika kosišta bila Bojkivščyna, i to središnji dio, gdje se u razdoblju koje je predmet ovog istraživanja nije upotrebljavalo kosište s jednom ručkom.

Prva bitna razlika u nazivlju oblika kosišta je način njegova sastavljanja. Kosišta s jednom ručkom imala su koso izrezanu petu, čime se stvarao veći kut između njega i oštrice kose, što je izravno utjecalo na tehniku košenja. Na karpatskim kosištima s dvije ručke peta se nije obrezivala, a rezultat je bio da se kosi kut između oštrice i tijela znatno smanjio. Kako bi oštrica kose bila paralelna s površinom koja se kosi, kosac se morao više naginjati. Koje su pozitivne strane? Kao prvo, pri većem nagibu povećavao se pritisak na petu kose, što je bilo neophodno kada se kosila planinska niska i kruta trava („pasjačka“), a drugo, povećavala se jačina zamaha kose, te se kao rezultat bolje kosila trava.

Druga razlika bila je dodavanje još jedne (lijeve ili „stražnje“) ručke. Postavljala se na kosište na udaljenosti između 8 i 10 cm od gornjega dijela. Imajući L-formu, duži dio bio je horizontalan i načinjen na suprotnoj strani kose. Udaljenost od „desne“ ili „prednje“ ručke nalik na rog mjerila se širinom ramena kosaca [1. 255, sv. 1, list. 4].

Instrumenti za oštrenje kose bili su raznovrsni: babice, plosnate i oštre („staleve klepalo“), bat („klyvyc“), brus za oštrenje („kamin“, „durbak“), kuška („kuživka“). Slični nazivi postoje i kod mnogih slavenskih naroda,

posebno Slovaka, Poljaka i dr., što zajedno sa sličnošću svega što se odnosi na agrotehnički proces svjedoči o zajedničkom podrijetlu, tj. praslavenskoj etničkoj zajednici i neprekidnom etnokulturnom dodiru.

Kao što se može vidjeti, izrada kosišta dobila je određene crte specifičnosti, između ostalih na Bojkivščyni, gdje se upotrebljavalo kosište s dvije ručke; na granicama s teritorijem susjednih etnosa, posebice kod Lemka, postojala su oba oblika kosišta: s jednom i s dvije ručke. Oblik i spajanje druge ručke bitno se razlikuje od slovačkog tipa. Lijeva je ručka kod ukrajinskih gospodara imala L-formu, dok je u Slovačkoj pretežito imala oblik roga [40, str. 18]. Zanimljiv detalj javlja se kod analize dodatne opreme za košnju žitarica. „Grabky“ (grablje), „obluky“ (štap), „vylky“ (vile) upotrebljavali su se u gospodarstvu Ukrajinaca i njihovih susjeda Poljaka, Slovaka, Mađara, Rumunja, Moldavaca; s druge strane planinski ratari nisu ih upotrebljavali. Jedino su ih u međuetničkim dodirnim zonama upotrebljavali Ukrajinci, te se stoga može govoriti o regionalnoj opravdanoj samodostatnosti, a ujedno i aktivnom međuetničkom dodiru. Jer su u nižem pretplaninskom prostoru sjevernih Karpata postojala dodatna žetelačka oruđa (kosni alat), karakteristična za veći etnički teritorij Ukrajine, sličniji poljskim, djelomično podiljskim doradama kosišta. U tom slučaju se također javlja etnička osnova za nastanak regionalne osobitosti koja se provlači po svim parametrima dodirnih zona etnosa u masivu Ukrajinjskih Karpata. U dodirnim masivima s Rumunjima, Moldavcima, Mađarima, Slovacima ili Poljacima, imajući lokalnu karakteristiku kao posljedicu aktivnih međuetničkih odnosa, osobitost se ipak zasnivala na ukrajinskoj etničkoj tradiciji.

Promatranje načina sušenja pokošenog uroda u etnokulturnom masivu ističe već spomenutu tendenciju: u nizinama pretplaninskih područja na obje strane Karpata prevladavaju zajedničke etničke crte, iako se u rubnim masivima mogu primijetiti inovacijski elementi kao element međuetničke promjene tradicionalne kulture. Planinski ratarski pojas izradio je svoju tehnološku osobitost procesa, čuvajući etničko-obrednu domenu u prvom redu.

Tako se otkos sušio na dva načina. Prvi način bio je bez dodatnih potpora u balama, snopovima neposredno na pokošenom tlu ili skupljenima u nizu („plav“ – Bojki; „kupy“ – Guculi) prije skladištenja, a sljedeća etapa bila je kada su se snopovi već slagali u jednostavnije strukture bez kolaca – „didky“, „kupky“ (Guculščyna), ili su se postavljali pojedinačno klasjem okrenutim prema gore, tzv. popyky. „Didky“ su se radili u 8 do 10 snopova koji su se slagali

klasovima prema gore na zemlju na četiri stranice; završavali su „kapicom“ (šapka), snopom sa klasovima okrenutim prema dolje, raspoređenima na svim stranama. „Kupky“ (15 snopova) su izgledali poput stošca prekrivena snopovima, na čijem je vrhu bila „kapica“ [1, 208, sv. 12, list. 79]. Način slaganja sijena bez potpornja preuzet je u Karpatima iz stepske Ukrajine, gdje je takvo sušenje otkosa bilo moguće pri odsutnosti jakih vjetrova, povremeno se javljao na Gucul'sčyni na početku 20. st. uzrokovan malom količinom otkosa. Na ostatku teritorija Karpata u danom razdoblju ti se načini više nisu primjenjivali.

Gorani su sijeno sušili pretežito na drvenim konstrukcijama (kolcima), što je bilo uvjetovano planinskom atmosferom (česti naleti vjetrova i kiše). Kolci su se izrađivali od smreke, na njima su po cijeloj dužini (2–2,5 m) s odsječenog dijela ostajali vršci dužine 20 cm, zbog kojih snopovi nisu padali, što je pridonijelo bržem sušenju.

Sušenje pokošenog ili požetog otkosa na Lemkivščyni bilo je važno za povijesno kulturni prostor. Tu su vidljiva međudjelovanja slovačkog i poljskog etnosa, izražena u predmetnoj tehnici sušenja i konstrukcije građevina. Ratari Lemki su biljne kulture skladištili u jednostavnijim strukturama sa i bez potpornja, sprečavajući sušenje pljeve. A pokošene stabljike proljetnih žitarica još su se dva-tri dana sušile na otkosu. Zob i ječam su prevrtali grabljama sve dok se u potpunosti nisu osušili [1, 255, sv. 4, list. 16]. Tek su ih nakon toga prikupljali u snopove. Prethodno isušivanje sijena već na otkosu osobito je rašireno u Slovačkoj i gotovo se nigdje ne susreće u susjednoj etničkoj grupaciji, kod Bojka. Kako su se u Bojkyvščyni snopovi žitarica najčešće sušili na kolju, tako je u Lemkivščyni bilo prošireno postavljanje snopova u strukture bez čvrstog potpornja, oblici poznati svim narodima slavenskog masiva: „babka“, „krysty“ i dr. [1, od. Zd. 256, sv. 4, list. 16], a dio njih lokalno se nazivao „rakaši“, „stižok“, „maradyky“ i dr.

Prikaz terenskog materijala i literatura ocrtavaju zone različitih struktura. Na rubu s Bojkivščynom prevladavale su strukture s potporom („kolupipky“), a sadržavale su između 40 i 45 snopova [1, 255, sv. 3, list. 4]. Tehnika slaganja bila je slična onoj na Bojkivščyni: na četiri strane („krysty“) ili na pet rebrastih strana visine 2,5 m. Slaganje „kolupky“ završavalo se gornjim snopom na kolcu, klasjem prema dolje (kapica). Takve konstrukcije podizali su na terenskim strukturama od sijena i na ostatku teritorija, samo ih je bilo manje. Rasprostranjenije bilo je slaganje snopova žita bez potpore na hrpi („u

babky“, „šipky“ – Lis’kyj okrug), kada su četiri snopa bila priljubljena jedan do drugoga klasovima prema gore („rjasom“ – slovački dio Lemkivščyne). Klasovi sabrani na hrpu prekrivali su se snopom s klasovima okrenutima prema dolje – kapičom [1, 256, sv. 4, list. 11].

Ponegdje je struktura za krajnje sušenje i ubiranje zobi i ječma izgledala skladnije i kvalitetnije, a nazivala se stogom („stižok“), iako je nalikovala na dvostrano koso položeno krovište dužine tri metra. Tehnika izrađivanja stoga sastojala se u tome da su na zemlju postavljali dva snopa paralelno jedan do drugoga s klasjem zavnutim prema gore (kako ne bi skupljali vlagu iz zemlje). Preko njih su s obje strane stavljali snopove prekrivajući klasove, čime se učvršćivala struktura, a zrno se štitilo od prokišnjavanja. Visina te strukture dosegala je prosječnu visinu čovjeka (kako bi bilo praktično slagati snopove). U stogu se moglo naći do tri kipa od 180 snopova [1, 256, sv. 4, list. 11, 16]. Opisana struktura bila je efektivna pri naknadnom, dovoljnom sušenju stabljike i klasova, jer bi inače došlo do parenja bilja, što bi dovelo do znatnog gubitka uroda. U Lis’kom okrugu, među ostalim i u selu Lupkiv, stogovi načinjeni od snopova „stižky“ odgovarali su uobičajenom, okruglom stožastom obliku. Slagalo ih se bez kolca oko središnjega snopa postavljenog prema dolje na tlo „guzyrem“ (slagali su dva-tri koncentrična kruga od snopova). Sljedeći se red smanjivao za jedan snop itd. te se završavao običnom kapom. Slično su u tom predjelu slagali lan, ali oko glatkoga kolca [1, 256, sv. 4, list. 17].

„Rakaši“, „maradyky“, „krysty“ odnose se na horizontalan način slaganja. U Gorlyc’kom okrugu „rakaši“ su se većinom slagali oko kola „strolaka“ na pet rebrastih strana, a ponegdje su se snopovi stavljali i bez njega [1, 256, sv. 4, list. 6, 11].

„Maradyky“ su se slagali na četiri ugla (rebra) uzorkom „krysta“ (križa), što se tipološki odnosilo na ukriženi način. Postojao je uobičajen način slaganja proljetnih kultura (zob, ječam) na parne „maradyke“, dakle paralelno po dva snopa [1, 256, sv. 4, list. 17]. Takvi oblici nisu bili ustaljeni na ostalom teritoriju Karpata, no zato su rašireni u Slovačkoj. [56, str. 425].

Po završetku žetve, razdoblju koje je trajalo dva, a ponekad i tri tjedna (do Spasa, 19. kolovoza), seljaci su započeli završno ubiranje tehničkih („poskilnyh“), povrtnih i ostalih kultura, plijevljenih i vrtnih kultura, a konoplju su ubirali samo još u srpnju.

Žetelački proces na Lemkivščyni pokazuje niz lokalnih osobitosti koje su se pojavile kao posljedica socijalno ekonomskih uvjeta, postojećih tradicija

te međuetničkih dodira i zajedničkih obilježja sa slavenskim svijetom kao posljedica zajedništva i genetskog sloja. Reljefno se izdvajaju oznake narodne agrarne kulture Kyjiv'ske Rusi (žetelačka tehnika, tehnologija slaganja snopova u različite beskonačne konstrukcije i dr.).

Etnički susjedi planinskih ukrajinskih ratara imali su u sušenju bilja na polju svoje etničke načine ili barem etnizirane u trajnom procesu usvajanja inoetničkih elemenata. Uistinu, nisu svi zaživjeli. Karakteristično je da su Poljaci imali način sušenja na „preplotah“ przeploah (na motkama), koji nisu imali ukrajinski ratari [51, str. 76–77], iako su ga djelomično upotrebljavali na rubnim predjelima s Poljacima.

Leksička usporedba može temeljito provjeriti znanstvene tvrdnje glede etničke pripadnosti različitih načina žetelačkog procesa te stabilnog postojanja tih ili drugih naziva pojedinih elemenata u procesu žetve. Različiti način slaganja snopova u različite strukture kako bi se osušili pokazuje transformaciju inoetničkih pojmova tehnike zajedno s tehničkim metodama u etničkoj ili regionalnoj sredini, dobivajući tako čvrstu definiciju. Na cijelom etnički ukrajinskom teritoriju definicijom su smatrali strukture snopova kao „hresty“ („hrysty“), „polukipky“ ili „kladni“ („klanni“) te nisu dobili stabilno postojanje u rubnim dijelovima sa susjednim narodima.

Poljski ratari upotrebljavali su zajednički slavenski naziv „pólkopek“, a također i ukrižen oblik na poljskome „kerzyż“, usvojili su i značenje njemačkog podrijetla za konstrukciju od 15 snopova: „mendel“. Taj je termin bio rasprostranjen gotovo na cijelom teritoriju Poljske, djelomično i u planinskome masivu Karpata i Tatra; među ukrajinskim ratarima koji su bili u dodiru s Poljacima taj se termin nije upotrebljavao [51, str. 85–87].

Termin „maradyk“ mađarskoga podrijetla djelomično su usvojili planinski ukrajinski ratari koji su bili u dodiru s Mađarima, Slovacima i Poljacima [51, str. 86].

Kada je riječ o sinkretizmu podrijetla ratarskih pojmova i agrotehničkog procesa u planinskoj karpatskoj poljoprivredi, ista tendencija vidljiva je i u procesu vršidbe žita, kada se javlja općecivilizacijski element ratarske kulture, naročito njezinih univerzalnih pojmova – cipa te se javlja raslojavanje izričito etničke, pa čak etnoregionalne osobitosti tehničkog prilagođavanja.

Cip je bio jedini pojam za vršidbu žita u gospodarstvima karpatskih Ukrajinaca, kao i na ostatku teritorija Ukrajine te u mnogih drugih naroda; u karpatskome geografskom predjelu (Moldavci, Rumunji, Poljaci i dr.) posebno su bile različite prilagodbe, naprimjer daska za vršidbu, valjak i sl.

Vjerojatno je cipu prethodio neki jednostavniji pojam kao jednostavna palica, možda i mlaćenje bez konkretne opreme. Odjek tog načina je vršidba udaranjem klasova snopa o neki predmet, najčešće o ljestve.

Na cijelome području Ukrajinskih Karpata postojao je cip na principu remena (način na koji se spajao).

Važan detalj cipa bili su remeni koji su se izrađivali od volovske kože. Dvapat zavijen kožnati pojas (do 5 cm) bio je obješen oko uzglavlja držača i štapa na 8 do 10 cm, tvoreći tako na vrhu uho. Kroz uši oba remena prolazio je spoj od sirove kože ili žile ovna (selo Syrnevyr) [1, od.zb. 256, sv. 3, list. 25], spajajući dršku s palicom. Već potkraj 19. st. na Bojkivščyni su se susretali drveni cipovi. Opisao ih je V. Kobil'nyk: Savijeni upareni dugim štapom i učvršćeni na glavi štapa nazivali su se „u valov“, a slična primjena na dršku zvala se „kapycom“, obje duge povile se među sobom syrcom (sirovom kožom).

Na štapu su remen učvrstili kako bi bio nepomičan, tako da se na samoj dršci mogao slobodno okretati. Zahvaljujući pokretnom sastavljanju remena na dršku, što se radilo sa dva-tri kružna utora u koje su ulazili vezivni remeni, stvarala se mogućnost slobodnog okretanja štapa. Samo u kružnom okretanju štapa pomoću pokretno spojenog remena i leži konstrukcijska dovršenost tog vršidbenog alata. Raniji načini spajanja cipa sa štapom koji su još u 19. st. i na početku 20. st. postojali u nekim susjednim karpatskim narodima, kada su se oba čvrsto spojena remena zavezivala unakrsno (vysivka) sirovom kožom, nisu bili pouzdani i praktični [52, str. 204–205].

Za ukrajinske ratare, u tom slučaju i u planinskome karpatskom masivu, bilo je karakteristično napraviti spojnicu cipa kroz sustav remena, koji se obvezno učvršćivao na štapu držaču s dvije, a nekad i s tri kružne brazdaste jamice; poljski ratari te drugi susjedni narodi široko su ih istanjili, tako da je završetak bio u obliku kugle, a remeni su se nepomično pričvršćivali [51, str. 105–109], što se nije proširilo na etnički teritorij Ukrajine, osim etnokulturnih zona.

Aktivno međuetničko prožimanje u različitim područjima dovodi do inovacijskih procesa, kada u tradicionalnu osnovu ulazi inoetnični element, kako u samoj tehnologiji ili opremi, tako i u usvajanju leksičkog materijala, što se osobito vidi u načinu vršidbe žita.

Mjesto za vršidbu na Bojkivščyni bio je štagalj na povišenom, a nazivao se „bojisko“ (galicijski dio). Bio je dio gospodarske građevine s više prostorija. Konstrukcija mu je jednostavna i praktična. Kroz ulazna vrata moglo se doći zaprežnim kolima u štagalj.

Sinkretičnost podrijetla javlja se i u skladištenju žita. Tradicionalno se zrno čuvalo u škrinjama s više pregrađenih pretinaca „susika“ (do 10), koje su stajale na tavanu u blizini dimnjaka, smatrajući da se tako zrno neće upljesniviti, ili u skladištima komora. Također, bilo je škrinja izrađenih od šupljeg drveta koje je lokalno stanovništvo nazivalo „dublovyj ili dobanyj susik“. Očuvali su se primjeri poznati još iz doba Kyjivs'ke Rusi, naprimjer kace („kadby“, „kadlub“, „valov“ – slovački dio Lemkivščyne). Etničko susjedstvo Ukrajinaca Lemka sa Slovacima odrazilo se na etnokulturnim tradicionalnim elementima, ujedno mjestima za skladištenje žita. Kako je u istočnoj Lemkivščyni karakteristično bilo skladištenje žita u prostorima špyljarima, uobičajenima za cijele Karpate, tako su u slovačkome dijelu ratari Lemki usvojili svojevrstan tip skladišta „sypanec“, koji je bio uobičajen u Slovaka [56, str. 107].

Osobito dokaziva etnička osnova planinskoga karpatskog ratarstva bila je orna vučna tehnika – plugovi, drljače, valjci i dr. Pojmovi vezani za oranje imali su stalne pridjeve koji su potekli iz spore evolucije osnovnih konstrukcijskih elemenata.

Sveobuhvatno je i pouzdano samo pojašnjenje nomenklaturne tehnike iz najstarijeg doba i na različitim sinkronijskim presjecima povijesnog razvoja, ne govoreći o njezinu obliku, konstrukcijskoj i uporabnoj karakteristici, što je vrlo teško zbog nedostatka dokumentiranih materijala. Terenski, pisani i konkretni etnografski materijali sežu samo u bliža stoljeća i nisu dostatni za rješenje problema. Najviše rezultata daju arheološka istraživanja.

U našem nizu su podaci o arheološkim iskopinama sjeveroistočnog Pidgir'ja (zakarpats'kog), često i gorskoga planinskog područja sjevernog Peredgir'ja (zakarpats'kog), gdje se također samo djelomično istraživao planinski teritorij, a ujedno i Verhnjeg Podnistrov'ja koje graniči s planinskim prostorom u njegovu bojkivs'kom dijelu. Ostvareni zaključci mogu, provevši neke analogije, pojasniti gospodarske zanate planinskog autohtonog naselja na različitim razinama povijesnog razvoja.

Mnogobrojna iskapanja u sjeveroistočnome Pidgir'ju (na granici s Gucul'ščynom i istočnim dijelom Bojkivščyne) dala su zapanjujuće rezultate. U toj regiji, u tom slučaju u planinskim predjelima (selo Grušiv Kolomyjs'koga rajona Ivano-Frankivs'ke oblasti, koje se nalazilo na području naselja kasne kulture karpatskih kurgana – od 3. st. do 5. st.) [7, str. 44], otkriven je znatan broj naselja poljoprivredne trypil's'ke kulture. Na osnovi pažljivog proučavanja arheološkog materijala u zoni kulture karpatskih kurgana, zapažanja o topografiji

naselja i prirodno-klimatskim karakteristikama teritorija, L. V. Vakulenko je zaključila da su teritorij Pidgir’ja i dijelovi sjeveroistočnih Karpata u prvoj polovici 1. tisućljeća bili nastanjeni poljoprivredno-stočarskim stanovništvom koje je već upotrebljavalo oračke alate [7, str. 45]. Na to upućuju posredne činjenice. Pri botaničkoj analizi otisaka žitarica na keramici otkriveno je da je stanovništvo uzgajalo tri tipa pšenice: ječam, proso i zob, čak i žito. Taj širok asortiman biljnih kultura, prema J. O. Krasnovu, koji je proučavao drevnu poljoprivredu, svjedoči da su ih uzgajali pomoću oračke tehnike [24, str. 61]. Pronađeni željezni srpovi također potvrđuju funkcioniranje oračke poljoprivrede, ukoliko se smatra da su karakteristični samo za poljoprivredu koja se služila vučnim oračkim alatima [23, str 25–26]. U arheološkom agrarnom materijalu nije bilo slijeda oračke tehnike, očito iz jednostavnog razloga jer su se u potpunosti izrađivali od drveta. Vjerojatno su to bili rala, koja se nisu izrađivala od željeza, i najjednostavnije oračke alatke, naprimjer drljače od granate smreke ili „smyka“.

Sinkronijski s kulturom karpatskih kurgana, na jugozapadnoj granici s njom, koja je sezala do Verhnjega Podnistrov’ja, razvila se poljoprivredna černjahivska kultura. Poljodjelstvo Černjahivaca, što je vidljivo u arheološkom agrarnom materijalu, provodilo je napredne oračke tehnike. Gvozdeno ralo s metalnim širokim noževima koji su rili zemlju, a možda čak i plug u prvotnoj konstrukcijskoj varijanti.

Daljnja istraživanja Prykarpattja i djelomično na planinskim ograncima u razdoblju etničke zajednice istočnih Slavena prije stvaranja država pokazala su da je autonomno stanovništvo imalo poljoprivredno gospodarstvo na visokoj agronotehnološkoj razini. Na to upućuju arheološki nalazi široke nomenklature alatki napravljenih od željeza i vrlo razvijenih u tehničkom i konstrukcijskom smislu (velika količina srpova, vertikalnih dijelova pluga, rala širokih oštrica ili lemeši i dr.) [3, str. 22].

Na južnim padinama Ukrajinskih Karpata (zakarpatskih) u to je doba poljoprivreda bila važna grana gospodarske djelatnosti lokalnog stanovništva. Kako smatraju istraživači, pripremu oranice su već u 9. st. provodili plugom [33, str. 110–112].

Arheološka istraživanja potvrđuju znanstvene pretpostavke da je u karpatskome području u ranom razdoblju Kyjivske Rusi već postojao gospodarsko-kulturni tip oračkih poljoprivrednika. Na oračku poljoprivredu upućuju posredne i neposredne povijesne spoznaje. U to se doba odvijalo

intenzivno naseljavanje planina (što je vidljivo iz pretplaninskog prostora), o čemu svjedoče arhivski dokumenti. Tako od 11. do 13. st. već postojala naselja (Stari Sambir, Spas, Lavriv, Busovys'ko, Straševyči, Polovec'ke, Myšanec', Stril'byči i dr.) [25, str. 26–34] u širokim riječnim dolinama ili na visokim ravnim platoima. Veličina naselja u zoni povoljnoj za uzgoj seosko-gospodarskog bilja govori da su se stanovnici bavili poljoprivredom oračkog tipa koja je predviđala obradu površina. U petnaestom i 16. stoljeću orne zemlje bilo je sve više i dokumenti svjedoče o postojanju lemeša [28]. Zato nije jasno kojim su se oruđem, ralom ili plugom, služili planinski poljoprivrednici na oranicama u različitim povijesnim razdobljima.

Logika povijesne situacije daje naslutiti da su se davna naselja Ukrajins'kih Karpata mogla služiti alatom koji su upotrebljavali njihovi susjedi. Takva su bila plemena kulture kurgana, u rajonu sjevera Istočnih Karpata gucul's'ka, a u rajonu središnjega dijela (bojkivs'koga) černjahivs'ka. Ratari kulture karpatskih kurgana obrađivali su oranice ralom, a Černjahivci možda plugom.

Ukoliko je poznato da je ralo u Kyjivs'koj Rusi bilo jedno od osnovnih oračkih alatki, tada je ono, slijedeći karakter razvoja poljoprivrede, moglo biti u upotrebi i u Karpatima kao teritorijalnoj cjelini starorus'ke države. Tim više što je ralo imalo veliku primjenu u oranju kod susjednog Peredgir'ja i Podnistrov'ja.

Ali nema uvjerljivih ili makar površnih podataka ni u povijesnoj, niti u etnografskoj literaturi jesu li u seoskim gospodarstvima Ukrajins'kih Karpata nekada postojala rala. Istraživač Zakarpattja F. M. Potušnjak je utvrdio da „su u planinama istočnog Maramoroša (danas Mižgirs'kij rajon – op. autora) još sto godina nakon toga prije upotrebljavali drveno ralo“ [35, str. 216]. Zato se etnograf nije pozvao na izvor i nije dao transparentne podatke, čime je stavio pod sumnju to objašnjenje. Površna zagonetka sumnjive znanstvene istinitosti nalazi se u radu poljskog istraživača A. Belowskoga [47, str. 667–668]. Autor spominje ralo među seosko-gospodarskim alatkama u Bojkivščyni, a nije proveo konstrukcijsko-tehnički opis i funkcionalno pojašnjenje primjene. Očito je da nije vidio ralo, već je zabilježio ono što je čuo od informatora iz pretplaninske zone (Sambirščyna), gdje se upotrebljavalo. B. Kobil'nyk, M. Zubryl'skyj, R. Reinffus, J. Falkowski i dr. ne navode nikakve spoznaje o postojanju rala u Karpatima, a u njihovim se radovima spominju sva seosko-gospodarska oruđa karpatskih ratara na prijelomu 19. i 20. st., provodeći putovanje u davna vremena. O neprisutnosti rala u planinskim rajonima ukrajinskoga dijela

Karpata govori se u monografijama *Narodna zemlerobs'ka tehnika ukrajinciv i Bojkivščyna* [12, str. 76; 27, str. 93].

Nije pronađen niti jedan podatak o postojanju rala nii u našem terenskom traganju u regiji Ukrajins'kih Karpata, uključujući istraživanje F. M. Potušnjaka u Mižgirs'komu rajonu Zakarpattja. Među lokalnim starosjediocima nitko se ne sjeća da bi nekim drugim alatkama, a ne plugom, pritom i drvenim, netko orao zemlju. Istina je da je stanovnik sela Voslosjanky Skoljivs'koga rajona L'vivs'ke oblasti, kao što je i objasnio M. F. Fudiv (67 godina), čuo od djeda da su „davno rali zemlju“ [1, 255, sv. 1, list. 1]. Alataka za oranje nitko se se ne sjeća. Sličnih svjedočanstava nismo susreli, ali zanimljiv i tajanstven je termin rahljenja u tom lokalitetu. Provjerit ćemo mogućnost postojanja rala metodom funkcionalne analize, uzimajući u obzir ekološke zone slične Ukrajins'kim Karpatima, gdje je ono postojalo.

Pojavom naprednijeg i produktivnijeg oruđa od pluga, ralu, koje je još neko vrijeme obavljalo osnovnu namjenu u tehničkom procesu obrade zemlje, daju se nove zadaće pa se njime drobe komadi zemlje, a upotrebljava se i za raskrčivanje među redovima. Takve funkcije, stekavši različita konstruktivno tehnička svojstva, ralo je imalo na tim područjima i u tim etnosima od davnina, sve do novijega doba. U stepskome dijelu Ukrajine, na jugu Rusije, u Moldaviji, ralo se upotrebljavalo do početka 20. st., a u sredinama nepromjenjivoga geografsko-reljefnog tipa, kao što su Balkanski masiv (u Bugarskoj), južni Karpati (u Moldaviji, Rumunjskoj), planine sjevernoga Kavkaza, djelomično se upotrebljavalo i do sredine 20. stoljeća [8, str. 16–18].

Kao dokaz nepostojanja rala služe agrotehnički uzgoji poljodjelskih kultura na području pčelarstva. U dalekoj prošlosti i već u 19. st. te na početku 20. st. karpatski su ratari obrađivali zemlju iskorištavanjem spaljenog dijela zemlje samo ručnim oruđem, motikom ili lopatom.

Teška tla nisu bila repreka za pojavu rala u agronomskom proizvodnom procesu Ukrajins'kih Karpata, budući da je na sličnim terenima južnih Karpata, na Balkanu i na Kavkazu, bilo znatno rasprostranjeno. K tome su i brojne riječne doline s muljevitim tlom, uključujući i Bojkivščynnu, odgovarale tom oruđu.

Zašto i zbog kakvih se uzroka ralo nije pojavilo, zašto njegova upotreba nije zaživjela u karpatskoj poljoprivredi, ako se posvuda upotrebljavalo?

Povijest karpatskog predjela govori da su Karpati u razdoblju legendarnih Karpa ili čak ljetopisnih Bijelih Hrvata bili malo ili potpuno nenaseljeni.

Naseljavale su se samo doline rijeka i podnožja planina. Pokraj naseobina, koristeći se većinom drvenom motikom i lopatom, a i pomoću vatre, gorani su prokapali i osvajali mali dio proplanaka ili šumskog tla, uzgajajući ne samo vrtne kulture, nego i žitarice pšenicu, ječam i zob. Ako se u agronomskom proizvodnom procesu upotrebljavalo ralo černjahivs'kog tipa, to je bilo na malom teritoriju i samo djelomično, ukoliko je poljoprivreda bila u stadiju obrađivanja zemlje motikom i spaljivanjem, što je bilo uvjetovano prirodno-reljefnim obilježjima prostora. Najvjerojatnije su intenzivna poljoprivredna osvajanja karpatskih obronaka započela u doba podređenosti Volodymyru Svjatoslavyču (kraj 9. st.) teritorija Karpata Kyjivs'koj državi. Upravo je taj politički akt uzrokovao dolazak stanovništva u Karpate te organizaciju novih planinskih stacionarnih naselja. Možda su preseljenici donijeli i plug, kada je poznato da su orači davnorus'ke države osim rala upotrebljavali i plug [17, str. 80–82]. U ljetopisu *Povist' vremennyh lit (Povijest minulih godina)* iz 981. plug se spominje kao mjera oporezivanja „...i položi na njih porez od pluga“ [34, str. 58]. Zašto i ne bi postojalo u to doba, kada su već černjahivs'ka plemena na širokom prostoru brazdila polja plugom kao prvim najjednostavnijim konstruktivnim uzorkom, kao prijelaznim modelom nakon rala.

Upravo to naglašavaju istraživači (B. O. Rybakov, E. A. Rikman i dr.), oslanjajući se na brojne arheološke nalaze agrarnog materijala (crtalo oštrica, simetrični i asimetrični lemeš i dr.) [8, str. 40]. Čak su u Istočnom Prykarpattju, koje neposredno pripada planinskom lokalitetu, arheološke iskopine potvrdile „korištenje pluga u poljoprivredi“ [39, str. 77].

Nema sumnje da su bolja poljoprivredna svojstva černjahivs'kih plemena, uključujući plug, prihvatili novi doseljenici. Još u cijeloj drugoj polovici 1. tisućljeća n. e. trajao je proces njegova konstruktivnog utvrđivanja. I samo na početku 2. tisućljeća n. e. plug, kao tehničko i konstruktivno oruđe, potiskuje ralo na znatnom prostoru Kyjivs'ke Rusi [22, str. 44–47].

U doba postojanja Davn'orus'ke države, kao što je spomenuto, intenzivno su naseljavane dubine karpatskih planina, osobito u vrijeme najezde horda i kao posljedica jačanja feudalnog ugnjetavanja. Poljoprivredno naselje u Prykarpattju i Podnistrov''ju povlačilo se zbog traženja zaštite u planinama. Očito je da se upravo u tom razdoblju susreće plug u planinskim selima, a ne ralo koje je obavljalo drugorazrednu funkciju u pripremanju zemlje. Najvjerojatnije se tu nalazi odgovor na pitanje zašto se u planinskom oranju zemlje nisu očuvali dokazi o postojanju rala. Njega nije niti bilo. Stoga

je razumljivo zašto narodno pamćenje, taj neiscrpan arhiv koji je sabrao žive stranice povijesti nastanka i razvoja naroda, njegovu materijalnu i duhovnu kulturu, nije sačuvalo termin „ralo“. Najrazličitija oruđa kao tvorevina ljudskog genija susreću se u pjesmama o svakodnevicu, u ritualno-kalendarskoj poeziji radne godine (koljadke, ščedrivke). S osobitom toplinom opjevan je plug koji najčešće oslovljavaju umanjenicom „plužok“, „zlatni plužok“.

Na taj je način u ranoj fazi feudalnog doba u središnjim i zapadnim dijelovima Ukrajinskih Karpata u seoskim gospodarstvima postojao plug, prenesen iz ravničarske poljoprivredne zone kao posljedica trgovačko-ekonomskih, kulturno-životnih dodira te demografskih kretanja.

Kroz mnogo stoljeća u planinskim ekološkim uvjetima model davnorus'kog pluga se izmijenio prema lokalnoj interpretaciji. Za razliku od tradicionalnoga ukrajinskog pluga, od kojega je zadržao osnovnu konstrukcijske crte svojega genetskog prethodnika iz Kyjiv'ske Rusi, karpatski je izgubio nisko postavljanje vuče, u svim dijelovima je postao nešto manji, što se uvjetovalo prirodno-geografskim čimbenicima. Stara praksa i iskustvo potaknuli su planinskog ratara, kako bi bolje upravljao oruđem i kako bi ga stoka lakše vukla po teškom kamenom tlu, da se uzdužna greda pričvršćuje visoko do ručaka, a ne dolje, do osnovnih vodilica ili do nižeg dijela ručki. Tim konstruktivnim detaljem postiglo se da je oraču postalo lakše držati oruđe na određenoj dubini na krutom tlu, zahvaljujući većoj sili ramena na ručkama.

Primjeri modificiranih karpatskih plugova početkom 20. st. sačuvali su još neke osobitosti davnorus'kog pluga: grede okrenute ulijevo, način spajanja osnovnih dijelova, sustav regulacije dubine oranja i dr. Teoretski zaključak izveo je O. V. Černecov kao posljedicu proučavanja postanka istočnoslavenskih oračkih oruđa: u traženju novih oblika važnu ulogu odigrao je tradicionalni model kao prvobitna osnova, te utvrđuje misao o davnorus'kom podrijetlu karpatskoga pluga.

Treba znati da njegova rasprostranjenost u Karpatima nije bila u jednakim vremenskim razmacima. Plug se ranije pojavio na teritoriju Bojkivščyne i Lemkivščyne, o čemu svjedoče arhivski dokumenti iz 15.–16. st., te znatno kasnije na Gucul'sčyni. Takva situacija pojašnjava se načinom gospodarenja gorana. Bojki i Lemki su se više bavili poljoprivredom, čemu je pridonijela reljefna konstitucija okoliša (široke doline rijeka, pitomi brežuljci, ravni niski platoi i sl.). Guculi su, zbog svojevrsnih prirodno-geografskih uvjeta (veća presječenost, postojanje planina), izradili svoj način gospodarenja: ovčarstvo

na otvorenom. Manji dio osvojenih prostora obrađivali su ručnim oruđem: motikom i lopatom. Zato zapisi o seosko-gospodarskim zemljištima potkraj 18. i početkom 19. st. ne upućuju na postojanje ornih tla na Gucul'sčyni.

V. Kobil'nyk opisao je drvenu inačicu pluga koja datira iz prve polovice 17. st., a čuva se u lokalnom muzeju „Bojkivščyna“ u Sambori. To je znanstvena zabilješka najstarijega poznatog primjerka pluga iz planinskih prostora. Nažalost, istraživač nije detaljno opisao konstrukciju tog modela, te se ograničio primjedbom da je u potpunosti bio izrađen od drveta [19, str. 49]. I tada je takav plug bio rijetkost, kao i plugovi koji su bili opremljeni željeznim lemešom i oštricom, kako svjedoče pisani izvori 16. st. u tom muzeju: jedan sa željeznim dijelovima davnoga konstrukcijskog tipa, a drugi modificiran. Etnograf je dao karakteristiku posljednje inačice, upozoravajući da su nazivi svih dijelova drvenog i željeznog pluga bili identični. Jednako tako najviše nas zanima karakteristika pluga davnoga konstrukcijskog tipa.

Danas u muzejskim zbirkama Zakarpatskoga muzeja zavičajnog, Muzeja narodne arhitekture i svakodnevnog života u L'vivu i Narodnog muzeja sela Roztoky u Černjivec'koj oblasti postoje primjeri drvenih plugova sa željeznim lemešima i oštricama. Raniji i jednostavniji tip takvoga pluga je onaj iz sela Roztoky, koji je detaljno obrađen u suvremenoj etnografskoj literaturi [12, str. 45; 27, str. 94]. Ima nekoliko konstrukcijski arhaičnih crta pluga davnorus'kog primjerka – vertikalno sagnuta duga greda, nisko učvršćivanje tegljača. Nejasno je kako se jedna takva arhaična inačica pojavila na Gucul'sčyni, i zaobišla već oblikovan ukrajinski tradicionalni plug ili plug susjeda gorana – Bojka. Moguće je da to nije model pluga za oranje pomoću volova na ravnim površinama, jer se istodobno već upotrebljavao plug s prednjom vučom bez koje je u planinskim uvjetima bila nemoguća kvalitetna i rodna oranica. Uzimajući u obzir sve navedeno, i to što sličnih primjera nije bilo u širem području, on nije bio tipičan model na gucul's'kom dijelu Karpata. Jer plug iz sela Sergiji (iz nešto kasnijeg doba) ima ravnu kratku gredu koja odgovara karpatskomu tipu. Promatrajući najstarije primjerke plugova Ukrajins'kih Karpata, sačuvane ili opisane u literaturi, primjećuje se velika sličnost, genetska povezanost s davnorus'kim tipom. Tako je davnorus'ki plug kroz stoljeća doživio znatne konstruktivne prilagodbe zbog prirodno-botaničkoga sastava zemlje i površinskog reljefa.

U drugoj polovici 19. st. i početkom 20. st. u povijesno-kulturnom predjelu Ukrajins'kih Karpata, kao i na ostatku teritorija Ukrajine, upotrebljavale su se tri vrste pluga: tradicionalni drveni sa željeznim lemešom i oštricama (Guculi

su ga nazivali „jednostavnim plugom“), tradicionalni modificirani i tvornički željezni plug. Na početku 20. st. u Ukrajinskim Karpatima se već oblikovao lokalni modificirani model pluga, u kojemu su bili očuvani neki tradicionalno-konstruktivski elementi iz prijašnjih modela. Sačuvali su se stari nazivi dijelova koji nisu doživjeli potpunu rekonstrukciju (greda, oštrica). Pojavili su se novi nazivi za usavršene detalje. Umjesto „pidošva“ došao je termin „strila“; mjesto sastavljanja dobilo je naziv „kroč“ [1, 255, sv. 2, list. 6; sv. 1, list. 2], ponegdje na Bojkivščyni termin „rak“ [1, 256, sv. 3, list. 6; sv. 1, list. 16], a u Guculščyni se nazivao „stjagala“ (selo Dolišni Šeptig) [1, 255, sv. 3, list. 6; sv. 1, list. 12]; lemeš s pregradom (Turkivščyna) počeli su nazivati „bljaha“ [19, str. 50], iako su posebno imali i stare nazive.

Treba istaknuti da se nisu u svim ukrajinskim predjelima Karpata uspjele sačuvati stare narodne tradicije u konstrukciji modificiranog pluga. Čvrščim u tom odnosu pokazao se galicijski dio Bojkivščyne. Zakarpatski Bojki su osim tipičnoga karpatskog primjera još doradivali plugove, tako da bi se moglo govoriti o eklektičnoj konstrukciji koja je preuzimala pojedine tehničke elemente od različitih modela. Pojavila se ravna greda, bočno učvrščivanje oštrice ovratnikom. Ponegdje su lokalni kovači postavljali na plugove praktičniju regulaciju dubine oranja pomoću vijaka („na ključ“), preuzetu od „mađarskih“ i „poljskih“ plugova.

Bazu dokaza etničnosti agrarne tradicionalne kulture cjelokupnog oračkog oruđa ne učvrščuje samo način izrade, već i njegovi osnovni detalji i njihovi nazivi megaetničkog općeslavenskog obilježja, osobito etničkoga i etnoregionalnoga. Greda se u karpatskoj modifikaciji pluga očuvala u desnom nagibu u mjesto spajanja oštrice kao u tipičnom ukrajinskom plugu, dok je greda plugova u Poljskoj, Slovačkoj, Mađarskoj i Rumunjskoj bila ravna, a djelomično u područjima nizina masiva radila se i bez oštrice [52, str. 171, mal. 149–150; 56, str. 80–81 (mal); 51, str. 142–148].

Zanimljivo je da su se planinski ratari koristili općeslavenskim nazivima za dijelove pluga, ali su se služili i lokalnim nazivima. Na primjer za oštricu (čereslo) gorani su govorili „nož“, „dugi nož“, „prednje željezo“, „dugo željezo“ i dr. [1, od.zb. 255, sv. 1, list. 46; od.zb. 225, sv.1, list. 1]. Za lemeš je bio proširen pojam „nad“, „široki nož“, „široko željezo“, pa čak i „čerevyk“, „pidriz“ ili „pysok“, „kopač“ i dr. [1, od.zb. 255, sv. 1, srk. 1; sv. 2, list. 10, 16, 23].

Gorani su imali složeniju varijantu drvenog pluga koji se nazivao „povratnim“, s pomičnom daskom. Njime su orali krute brazde s obje strane,

tako da su komadi bili jedan pored drugoga. Za to su premještali dasku. Do danas su nađena dva primjera takve konstrukcije plugova. Jedan od njih koji se nalazi u Černjivec'kom muzeju zavičajnom već su opisali istraživači [12, str.49], a drugi su pronašli znanstveni istraživači Lavovskog odsjeka Instituta IMFE AN USSR (Ukrajinska Sovjetska Socijalistička Republika) u selu Golovy Verhovyns'kog rajona. Plug iz sela Golovy je konstrukcijski sličan muzejskom primjerku. Ima simetrične lemeše, pomičnu dasku koju je moguće premještati s jedne strane pluga na drugu za vrijeme oranja. Ali se djelomično koristio u gucul's'kom oranju zemlje te je već pred kraj 19. st. izašao iz upotrebe [1, 256, sv. 3, list. 6; sv. 1, list. 27]; o postojanju takva tipa pluga na ostatku područja Ukrajins'kih Karpata još nema dokumentiranih i materijalnih potvrda. Pojavio se 1930-ih godina, kada je Zakarpattje pripadalo Čehoslovačkoj. U gospodarstvima gorana sjevernih padina Karpata takav „perekidnyj“ plug nije bio popularan. Starosjedinci pojašnjavaju (priopćavajući) da su ih neki bogati gospodari uvezli iz Zakarpattja, ali se gotovo nije upotrebljavao [1, 256, sv. 3, list. 6; sv. 1, list. 5,6]. Na Gucul'sčyni takva vrsta pluga nije zabilježena.

Potkraj 19. st. i na početku 20. st. modificirani karpatski tip pluga bio je osnovno oračko oruđe u većini planinskih gospodarstava. Samo na zakarpatskom dijelu Bojkivščyne, također i na Lemkivščyni, još su se koristili „mađarskim“ i lokalnim eklektičkim plugovima koji su bili izrađeni spojem drugih tipova konstrukcijskih elemenata. To je bilo uvjetovano funkcionalnom diferencijacijom prema vrsti tla. Teškim „mađarskim“ plugom orali su ledinu, a lakšim zemlju koja se orala svake godine. Rijetko su upotrebljavali povratnu „češku“ varijantu pluga za oranje planinskog tla.

Poljoprivrednim oruđima pripada i drljača, koja zajedno s plugom čini uzajamno uvjetovani kompleks. Nažalost mora se konstatirati odsutnost bilo kakvih materijala koji bi posvjedočili povijesnu dubinu postojanja drljače u Karpatima i njezinu prvotnu konstrukciju. Nema sumnje da su nekim oruđem (ne motikom) usitnjavali brazde nakon oranja plugom. Moguće je da je to bio neki jednostavniji oblik drljače, koji se najvjerojatnije izrađivao od grana smreke, što proistječe iz prirodno-geografskih uvjeta i postojanja igličastih vrsta drveća. O postojanju složenije smrekove drljače u šumskoj zoni Ukrajine govori K. Moszyński [52. str. 182], a znanstvenici Muzeja etnografije i umjetničkog zanata NAN USSR istraživanjem su zaključili da je u zakarpatskim dijelovima Gucul'sčyne (selo Kosivs'ka Poljana Rahivs'kog rajona) „smyk“ imao znatnu primjenu u seoskim gospodarstvima. Kasnije ga je zamijenila „trnovita greda“

koja se koristila u nekim gospodarstvima Bojkivščyne sredinom 19. st. [1, 166, list 16; 163, list. 14]. U selima zakarpats'ke Verhovyne (Synevyr, Koločava i dr.) takav oblik za drljanje zemlje nazivao se „grapa“, a proces „grapaty“ [1, 256, sv. 3, list. 8]. Prema zaključcima moldavskog istraživača M. Demčenka takav je instrument za usitnjavanje izorane zemlje bio poznat gotovo svim poljoprivrednim narodima. Sam pojam je albanskoga podrijetla, odakle su ga preuzeli Moldavci i Rumunji, a preko njih se prenio u ukrajinska naselja Bukovyne i Zakarpattja [15, str. 96]. Poslije se naziv proširio na južni dio stepske Ukrajine. Postoji mišljenje da termin „grapa“ potječe od slavenskog „drapanja“, kojim su nazivali oruđe slično „grapy“ [12, str. 70–72]. Karakteristike tog oruđa opisuju literatura i terenski etnografski podaci. Jednostavnija varijanta bila je sastavljena od tankoga komada okruglog drveta promjera 15 cm s jedne strane, po čijoj su se dužini pričvršćivali nosači, a s druge strane imala je trnovite igle, često se na vrh stavljao nekakav teret (kamen, ili nekakav komad), kako bi se trnje dublje zarilo u tlo.

U devetnaestom stoljeću u Ukrajins'kim Karpatima drljača je bila jedno od osnovnih oruđa na spregu za usitnjavanje zemlje i zasijavanje sjemenki i kroz 19. st. te početkom 20. st. nije doživjela izmjene u svojoj konstrukciji, osim što su drveni zupčanci bili zamijenjeni metalnima. Nije pogrešna tvrdnja da je okvirna drljača (ramkova borona) u planinskim gospodarstvima bila poznata znatno ranije, možda čak i u 17. st. Navedena informacija, sam evolucijski proces, a također i metode povijesne i prerađivačke analogije temelj su za slično promatranje. Kako je dokazao V. Dovženok, u razdoblju Kyjivs'ke Rusi već su bile poznate takve vrste okvirnih drljača uz koje su se istodobno upotrebljavali i drugi instrumenti za usitnjavanje tla [17, str. 91].

U ukrajinskome dijelu Karpata, kao i na ostatku etničkog teritorija Ukrajine, a gotovo i kod svih naroda s razvijenom poljoprivredom, okviri drljača su konstruirani od drvenih blokova. Ako su u Ukrajini drljače bile različitih oblika (oblik trapeza, pravokutnika i sl.) sa svojevrsnom tehnikom izrade (pletene, lozovatki), u planinama su bili samo pravokutnog oblika.

Glede objašnjavanja pojava oračkih oruđa u planinskim masivima ukrajinskog etničkog teritorija, važna je njihova geografija postojanja, a u tom kontekstu i postojanje inoetničkoga međusobnog prožimanja. Kada je riječ o plugu kao dominantnom oračkom oruđu u počecima planinskog ratarstva još u doba Kyjivs'ke Rusi i njegovu etničkom ukrajinskom podrijetlu, pregled postojanja rala u susjednim zonama sa Slovacima, Poljacima, Mađarimai

Moldavcima pokazuje da su se planinski orači koristili tipičnim primjerima svojih susjeda.

Iz analize materijala etnografske Lemkivščyne proizlazi da upotreba rala nije ravnomjerno proširena. U gospodarstvu Lemka sjevernih padina Karpata koji se danas nalaze na poljskom teritoriju, tim se oruđem koristio samo jedan dio gospodarstva i to samo u zonama dodira s poljskim etnosom. Zato je u slovačkome dijelu Lemkivščyne ralo bilo jedno od osnovnih oruđa za obradu zemlje, zajedno s plugom. Iz više razloga može se smatrati da se pojava rala u tom predjelu pojavila uslijed etnokulturnih dodira sa slovačkim gospodarima. Na to ne upućuje samo činjenica odsutnosti rala na cijelome prostoru Ukrajins'kih Karpata, nego i konstrukcijske posebnosti svojstvene tradicionalnim ralima iz Slovačke, Češke i dr. Rala su u Ukrajini bila s jednom drškom, a u Slovačkoj, kao i u drugim graničnim dijelovima, s dvjema. Postojanje dviju drški bitno mijenja raspored i sastavljanje radnog dijela. Zato su dijelovi rala imali ukrajinsku ili lokalnu osnovu.

U povijesti narodne kulture susretala se djelomična pojava inoetničkih ili netipičnih pojava za određeni etnički teritorij, koje su zbog specifičnih uvjeta ili nestale ili su se, u protivnom, asimilirale i utkale u živo platno etničke kulture dodajući joj novu nijansu. Smatra se da je lokalizirana upotreba rala samo djelomična pojava, koja karpatskomu, lemktivskomu rataru nije dala specifičnu crtu.

Zašto se na početku 19. st. u upotrebi nalazila vrlo mala količina drvenih plugova, svjedoči tužba stanovnika sela Ustja Rus'kogo u Jasel'skoj regiji upućena službenicima dvora da su seljanima otuđili željezne dijelove pluga [Reinfuss, R., 1936., str. 11]. Nazivi dijelova drvenog ili modificiranog pluga bili su identični u tom ili drugom rajonu Lemkivščyne. Nisu se javile ni razlike u konstrukciji na cijelome etničkom teritoriju Ukrajins'kih Karpata. Drveni tradicionalni plug koji se našao u Karpatima iz stepske i pretplaninske zone Ukrajine dobio je nekoliko tehničko-konstrukcijskih osobitosti, što je bilo uvjetovano specifičnošću planinskog reljefa. Oslanjajući se na navode iz raznih izvora, može se tvrditi o identičnosti drvenog, a zatim i na njegovoj osnovi stvorenoj modificiranoj karpatskoj varijanti tradicionalnog ukrajinskog pluga koji je postojao na etničkom teritoriju Lemkivščyne s plugom cjelokupnoga povijesno-kulturnog područja Ukrajins'kih Karpata, što u velikoj mjeri upućuje na zajedničku genetsku osnovu podrijetla planinskog stanovništva i njegovih daljnjih uskih etnokulturnih dodira.

Dokazni temelj za pojavu etničke prisutnosti na određenom teritoriju su čvrste i odnosno čvrste sfere tradicionalne i svakodnevne kulture. Materijalna sfera tradicionalnih vrijednosti, u čijim osnovama ostaje sinkretična etnička osnova pri evoluciji spremnosti prisvajanja inoetičnih usvojenica, dovoljno je argumentirana etnografskim materijalom iz grane agrotehničkog procesa u Ukrajins'kim Karpatima.

Duhovna obredno-običajna sfera je vrlo malo podložna stranom utjecaju i usvajanju. Samo ona ocrtava stabilne etničke karakteristike, jasno izražava sinkretizam etničkoga kolektiva na kojemu se stvaraju etnoregionalne karakteristike, između ostalog u etnokulturnomu masivu Ukrajins'kih Karpata. Karakteristično je da i u rubnim etnokulturnim zonama, u obredno-ritualnoj sferi prevladava etnički siže. Duhovna sfera je u maloj mjeri sklona inovacijama i usvajanju duhovnih vrijednosti drugog etnosa. Narod maksimalno čuva duhovnu matricu nepromijenjenom, stvarajući novitete samo na etničkome materijalu, kao što pokazuje primjer obrednih radnji za vrijeme oranja, te ih širi na cijeli etnički teritorij, uključujući i planinski masiv.

Uljepšavanje tradicionalne tehnologije kulture sinkroniziralo se s magičnim radnjama, cijelim spektrom racionalnih i iracionalnih rituala, obreda i običaja. Ukrajinski ratar stvorio je cijeli niz svojevrstnih rituala, od početka do završetka poljodjelskih radnji i dr.

Nisu potpuno poznati poganski rituali pri početku oranja, ali iz njihovih se obilježja može govoriti o konkretnoj osnovi, o težnji da se osigura uspjeh samo toj radnji. Retrospektivna analiza pojedinih fragmenata već kršćanskih rituala otkriva dvije svjetonazorske pozicije: stvarnu i magično apstraktnu, pogansku i crkveno-kršćansku. Ti su rituali narodno-tradicijski, a kao sinteza dugotrajnih svjetovnih predodžbi su kontaminacijska pojava. Organski su se ispleli narodni i kulturološki svjetonazor u jednoj nakani: potpomoći ratarsku djelatnost i seoski boljitak. Pečenje svježega kruha, a također i ritualnih križeva, okruglica od tijesta (koržy) kojima su seljani hranili radnu stoku – produženi su nastavak nešto izmijenjenoga rituala prinošenja žrtve. Moguće je da je drevnija zajednička osnova rituala s kruhom imala analogno utjelovljenje na svom etničkom prostoru. Upravo je na toj pojavi vidljiva socijalno-proizvodna zakonitost slabljenja iracionalnih rituala pod utjecajem usavršavanja cjelokupnog agrotehničkog procesa. Brže su zaživjele ritualne radnje proizvodnog obilježja ondje gdje su se pojavili usavršeni alati oranja, gdje je bila organizirana oračka proizvodnja visokog stupnja. Ti su rituali u

većini slučajeva imali estetsku ulogu, a ne proizvodno-obrednu. Davnu osnovu rituala pri početku oranja uspjeli smo otkriti kod ratara starijeg doba, koji su, ako to sami nisu ostvarivali, vidjeli kako su to radili njihovi roditelji. Potkraj 19. st. ritual se očuvao na Polissju, djelomično na Podilli i na Livoberžži, a također i u Karpatima. Na Vinnyčyni su na početku oranja pekli kruh koji su nosili u polje. Ondje su ga stavljali na raširenu maramu na budućoj okopanoj zemlji, razrezali ga i blagovali. [2, 2, list. 33–34]. Sličan običaj zapisali smo na Volynju u selu Ljubytiv Kovel'skog rajona, ali je obvezan atribut bila sol [2, 1, list. 8]. Susreće se mnogo inačica s kruhom među ratarima Karpata [2, 2, list. 2]. Na Poltavščyny su pred početak oranja pekli „hrestyky“ (križići) od tijesta, koje su jeli u polju. U toj epizodi vidljiv je kontaminacijski akt stapanja poganske predmetne magije tijesta i kršćanskoga simbola križa. Upravo je ta prva magična osnova rituala u 19. st. u nekim mjestima bila zaboravljena, a njezino je mjesto zauzeo crkveni obred. Svugdje su se susretala prepričavanja da se na prvu oranicu odlazilo s posvećenom vodom kojom su se škropili i radna stoka, i alati, i polje [2, 26, 35.39, 1, list. 47]. Taj ritual je u suštini bio narodan, u njega je vjerovao ratar, prema njemu je stvarao psihološku ravnotežu koja je bila iluzija, ali je bila ravnoteža.

Neophodnost provođenja rituala mistično-kulturnog sadržaja bila je uvjerenost seljanina, postala je tradicionalno obilježje cijelog agrotehničkog procesa. Iako je potkraj 19. st i na početku 20. st. vjera u efektivnost magičnih radnji bila uzdrmana, ipak je svjetonazorska refleksija obvezivala njihovo ispunjenje. No stoljeće ranije je obavljanje takve radnje bilo neophodno, kao i obavljanje tehničke operacije. Oba oblika: svjetonazorski (duhovni) i tehnološki (materijalni) prihvaćali su se ravnomjerno, čak uz moguću prevagu svjetonazorskoga. Kada nije bilo uroda, uzrok tome se vidio u netočno provedenim magijskim ritualima.

Vremenska socijalna stereotipizacija povijesno-kulturoloških dobitaka dovodi te radnje na razinu narodno-tradicionalnih, neovisno o obliku službeno-kanonskoga svjetonazora koji je bio kršćanstvo, ili narodno-svjetonazorskih predodžbi koje su bile poganske. Svjetonazorski odjek ima samo ocjenjivački karakter, dakle etičko-racionalnu razinu, dok su obredno-ritualne radnje postale etičko-psihološkim uvjerenjima, ne izgubivši konačno prerađivački sadržaj. Zajedno s tehnološkim radnjama kao sintezama duhovnog i materijalnog, obredno-ritualne radnje bile su bit narodnog ratarstva. U tom kontekstu iracionalnost magičnih radnji imala je takav sadržaj, ali ne i emotivno-psihološki utjecaj na ratara, gdje je njihova uloga bila praktična.

Duševno-psihološka ravnoteža orača nije bila manje važna u agrotehnoškom procesu od svih tehnoloških primanja i tehničkih načina rada.

Odlazak u polje na prvo oranje i rituali povezani s njime bili su zajednička tendencija svih ratarskih naroda, ali sadržajno-scenska slika imala je ne samo etničko, već i regionalno obilježje. Zadaće tih obrednih postupaka bile su usmjerene na to da bi za vrijeme oranja sile, kojima su se obratili i kojima su prinostili žrtve, štatile stoku od bolesti i nesreće, a oruđe od štete. To je bio obrambeno-proizvodni dio obredno-ritualnog sadržaja. Drugi dio odnosio se na rezultate rada – uroda, i bio je usmjeren na perspektivu.

Analogno općetničkim obrednim radnjama provodili su se obredi planinskih ratara.

Prije nego se krenulo orati u polje, obavljao se red magijskih radnji kako bi se odvratilo napast (ukr. *lyhu godynu*) od konja ili volova. Kod Bojka gospodar je sam tri puta obilazio na posjedu upregnuti voz s ratarskim oruđem i škropio svetom vodom. Ostatak svete vode izlijevao je konjima pod noge. Pred konjima je na zemlji štapom ocrtavao križ, prekrizao se i tek tada išao u polje [9, str. 47]. Ponegdje je gazdarica stavljala na stupove dva kruha koje je gospodar uzeo sa sobom u polje i zaorao s njima tri brazde. Već na mjestu prije nego što je zaorao prvu brazdu, gospodar je svetom vodom poškropio konje ili volove, zemlju i zamolio Božju pomoć „svim ljudima i meni prvu brazdu zaorati“ [1, 256, sv. 3, list. 49]. Za razliku od predmetno-religijske magije Bojka i Lemka, kod Gucula je prevladavala verbalna magija: prekrizili su se, izgovorili molitvu, obratili se Bogu s molbom „biti uvijek od pomoći“.

Mnogo štete donosilo je rataru vjerovanje u „teške“ i „nesretne dane“. Kako bi se izbjegle poteškoće u preradi, nesreća, nije se smjelo započinjati s oranjem „ni u utorak, ni u subotu, ni za punog mjeseca“ [45, str. 164].

Etničko obilježje obredno-ritualnih radnji uvelike je predstavljeno u božićnom razdoblju, kada su ratari imitativnim pokretima, verbalnom pratnjom rituala, oblikovali inicijalnu sferu uspjeha ratarske radnje za cijelu tekuću godinu.

Praznovjerno-magičan oblik očuvanja uroda bio je čvrsto usađen u vjerovanje i svakodnevicu gorana. Već na Badnjak ratar je usmjeravao imitativne radnje nad šticićenim urodom od tuče, oluje. U vreću su stavljali pomalo od svih pripremljenih jela te obilazili kuću govoreći: „Gavrijle, Myhajile, Harlajime, molimo na večeru da dođeš u goste, kad ne bi došao, nemoj dolaziti cijele

godine, da tuča ne udari [18, str. 149]. Iz te epizode izvire lukavstvo, mudrost seljaka koji zna da nitko od pozvanih svetaca neće doći te se javlja nada da će tuča mimoići njegovo polje.

Bilo je još mnogo takvih manipulacija za zaštitu od propadanja pojedinih kultura. Kada su uzimali prvu žlicu kuhane pšenice („kutja“), svi su ustajali kako pšenica ne bi poglela i jeli zatvorenih očiju kako bi vrapcima „promaklo“ kljuvati zrno [21, str. 92]. Da gusjenice ne bi štatile kupusu, gazdarica je sa zdjelom kupusa izlazila iz kuće i pitala kroz prozor „dobar li je kupus“, a njoj su odgovarali „da nije ukusan, već kiseli“, na što je ona odgovarala: „Neka on tako bude gusjenicama u ljeto neukusan...“ [41, str. 24–25]. Bilo je i vjerovanja: ako gazdarica na Božić spava popodne, na njezinu će polju lan pognuti, a koja se od Božića do Jordana (19. siječnja) vretenom („kudelju“) pokaže vani, zasigurno će na njivi s lanom izrasti „smerička“ (vrsta korova) [41, str. 24–25].

Postojalo je mnogo inačica magičnih procedura za neposredno odvrćanje oluje i tuče. Gotovo svako selo imalo je čovjeka „hmarnika“ (hmara – oblak) koji je, kako se vjerovalo, mogao „ne pustiti oblake u selo“.

Ponekad su pokušavali odbiti oluju crkvenim zvonima. Pritom se upotrebljavala određena melodija. Na Gucul’ščyni su smatrali da je za tjeranje oluje od njive za cijelo ljeto bilo dovoljno pri oranju pod prvu brazdu staviti sijeno koje je ležalo na stolu za ritualnog objeda na Badnjak [50, str. 107].

Svaki tehnološki proces bio je popraćen ritualno-mističnim radnjama. Ni kod sijanja nije bilo iznimaka. Lemki su imali običaj započeti sijanje neke kulture samo rano ujutro. A prije prvog sijanja obvezan je bio obred posvećivanja sjemenki vodom i sjetvenog inventara s namjerom da se sjemenu da životna snaga za cijelo razdoblje rasta. Gazdarica je odijevala kožuh naopačke, uzimala pod lijevu ruku kruh, obilazila dvorište tri puta, gdje je bilo zrno, i škropila ga posvećenom vodom [1, 256, sv. 3, list. 3].

Postojali su i običaji kada se prije stavljanja nekog posvećenog sjemena u „sivak“, na jednom njegovu rogu svezivalo malo posvećenog zrna, hostiju (proskurky) i posvećenu monetu. Taj obred imao je lokalno obilježje, i nismo pronašli u literaturi da bi se negdje susretao kod susjednih naroda.

S velikom nadom i unutrašnjim nemirom goranski je ratar očekivao dan kada će moći ići u polje na zlatnu njivu (zolutokos) s kosom ili srpom. Nemirom je prožet od misli nastale iz misli je li uspio udobrovoljiti vrhovne (mistične) sile točnim izvršavanjem ritualnih sakramentalnih obreda kroz cijeli godišnji ciklus, jer je u gnjevu, prema vjerovanju Lemka, Bog mogao u zadnji

čas poslati oblake s tučom, vihore i uništiti tako željeni urod, a uopće je do 18. st. za žetvu postojalo samo jedno oruđe – srp, poznat svim ratarskim narodima već od davnine.

U procesu prakse uzgoja žitarica dolazio je izbor boljih tehnoloških vještina. Empirijsko znanje botanike žitarica zajedno s empirijskim poznavanjem tla postali su osnova za stvaranje racionalnih tehnoloških procedura. Osnovna zadaća bila je u stvaranju zaliha rodnosti za trogodišnji ciklus obogaćivanjem agrofizičke strukture tla okopavanjem (obradom) u više navrata, kada su korijenje i sjemenke bilja, koji su prljali polje, strunuli.

Privlači pozornost što tehnološki proces mehaničke obrade tla, kao i sva agrarna kultura, ima nekoliko razina uvjetovanih etničkim i teritorijalnim osobitostima. Prije svega, izdvaja se tehnološka razina oranice, karakteristična za sve ratarske narode (mehanička obrada tla kada se ostvaruje prevrtanje sloja zemlje odozgo prema dolje, dubina brazde, širina iskopane zemlji, štihanje i dr.); formira se specifičan slavenski etnokulturni masiv koji je postao osnova za nastanak agrarne kulture triju slavenskih etnokulturnih masiva. Dalje se manifestiraju etničke i lokalno-etnografske razine. Njihova se gradacija provlači kroz organizaciju i vođenje oranica.

Početak oranica u Ukrajini predviđao je kao domicilnu komponentu izvršavanje obredno-ritualnih radnji. Tu su bili dostupni i slavenski obredni sadržaji, i etnički, i lokalno-etnografske obredno-ritualne procedure. S time se etnička specifičnost javila u tehnologiji, regionalnosti pojedinih tehnoloških operacija. I već se uska lokalna specifičnost vidi u transportu oračkog oruđa u polje, tehnici oranja, u svakodnevicu „plugatara“ (orača), premda su i ovdje primjetne zajedničke crte.

Proces etnizacije agrarne kulture imao je nekoliko razina te se završio stvaranjem ukrajinske narodnosti. Pri tome su kao objektivna zakonitost nastale lokalno-etnografske, povijesno-kulturne regije s tehnološkim osobitostima tradicionalnog ratarstva. Kada je riječ o tradicionalnoj kulturi, još jednom je posvjedočeno postojanje dijalektalno promjenjivog sustava koji je bio uzrokovan kompleksom objektivnih i subjektivnih čimbenika. Narodna agrotehnika nastupa kao svojevrsna povijesno-kulturna, gospodarsko-prerađivačka pojava. Njezin sadržaj obuhvaća područje kako materijalne, tako i duhovne kulture, međusobnu povezanost i međusoban utjecaj koji se odvio na razini adekvatnog poznavanja prirodnih procesa i efektivne primjene racionalnih znanja. Narodna agrarna kultura je organski uvjetovana cjelina tehnoloških znanja i duhovnih

oblika kulture povezanih s tim znanjima. U takvom aspektu ona istupa kao pojava tradicionalne kulture naroda. Agrarna kultura je dio zajedničke narodne kulture, jedna od karika koje zajedno stvaraju cjelovitost etničke pojave.

Kolektivno-tradicionalni agrarni materijal iz Ukrajins'kih Karpata čvrsto potvrđuje svoje etničko ukrajinsko podrijetlo. Njegovi nositelji bili su ukrajinski ratari koji su se iz različitih povijesno-kulturnih uzroka našli na planinskom masivu, pridonijeli ljetopisnim stanovnicima Karpata – Bijelim Hrvatima, a u Istočnom Prikarpatju – Uličima raširili svoj gospodarski prerađivački arsenal i pretvarali površine u obradiva tla za ratarsku kulturu.

Gospodarsko-prerađivački proces i svakodnevica planinskih naseljenika nisu bili izolirani, lišeni dodira sa susjednim etnosima. Odvio se prirodni proces uzajamnog bogaćenja stečenim rezultatima stvaranja i rada. Stoga se često u tradicionalnoj agrarnoj domeni planinskih ukrajinskih ratara susreću agrotehnički elementi susjednih naroda.

Karakteristično je da je etnokontaktna zona među susjednim narodima bila bogata usvojenim elementima iz ratarskih kultura, ostavljajući nepromjenjivu etničku osnovu.

Literatura

Arhiv Instytutu narodoznavstva NAN Ukrajiny.

1. Arhiv LV IMFE URSR.
2. *Aulih, V. V.* Gospodarstvo i social'ni vidnosyny naselennja Prykarpat'tja i Volyni u VI–IX st. // Naselennja Prykarpat'tja i Volyni za dobu pozkladu pervisnoobščynogo ladu ta davnorus'kyj čas. – Kyjiv, 1976.
3. *Barvinskij, V.* Krest'jane v Levoberežnoj Ukraine v XVII–XVIII vv. – Harkov, 1909.
4. *Brajčevs'kyj, M. J.* Bilja džerel slov''anskoji deržavnosti. – Kyjiv, 1964.
5. *Bromlej, J. V.* Očerki teorii etnosa. – Moskva, 1983.
6. *Vakulenko, L. V.* Pam''jatky Pidgir''ja Ukrajins'kyh Karpat peršoji polovyny I tysjačolittja n. e. – Kyjiv 1977.
7. *Vyžarova, Ž. N.* O proišoždenii bolgarskih pahotnyh orudij. – Moskva, 1956.
8. *Gvizd, M.* Tradycijne znaraddja zbyrannja ta pererobky vrožaju v pivničnoshidnij

- časťny Snynščyny // Naukovyj zbirnyk Muzeju ukrajins'koji kultury u Svydnyku. – 1979. – T. 9. – Č. 2.
9. *Golovac'kyj, J.* Mandrivka po galyc'kij ta uhors'kij Rusi // *Žovten'*. – 1976. – № 5.
10. *Gordijenko, G.* Selo Vyšne Studene // *Prykarpats'ka Rus'*. – Užgorod, 1936.
11. *Gorlenko, V. F., Bojo, I. D., Kunyc'kyj, O. S.* Narodna zemlerobs'ka tehnika ukrajinciv. – Kyjiv, 1971.
12. *Goško, J. G.* Atynaukovi koncepciji zaselennja Ukrajins'kyh Karpat // *Krytyka buržuaznyh teorij kul'tury*. – Kyjiv, 1982.
13. *Goško, J. G.* Naselennja Ukrajins'kyh Karpat XV–XVIII st. – Kyjiv, 1976.
14. *Demečenko, M. D.* Zemledel'čskije orudija moldovan XVIII– nač. XX vv. – Kišinjev, 1967.
15. *Dzendzelivs'kyj, J. O.* Sil's'kogospodars'ka leksyka govovoriv Zakarpattja: Leksyka, pov''jazana z obrobítkom zemli, vyroščuvannjam sil's'kogospodars'kyh kul'tur ta zborom urožaju // *Studium slavika*. – T. 10. – Budapest, 1964.
16. *Dovženko, V. J.* Zemlerobstvo Drevn'oji Rusi. – Kyjiv, 1961.
17. *Zapysky Naukovogo tovarystva im. T. Ševčenko*. – T. 86. – L'viv, 1908.
18. *Kobil'nyk, V.* Material'na kul'tura sela Žukotyń Turčams'kogo povitu // *Litopys Bojkivščyny*. – Č. 8.
19. *Kalojev, B. A.* Zemledelie narodov Severnogo Kavkaza. – Moskva, 1981.
20. *Kolessa, F.* Ljudovi viruvannja na Pidgir''jiv s. Hidovyči Stryjs'kogo povitu // *Etnografičnyj zbirnyk*. – T. 5. – 1898.
21. *Kočin, G. E.* Sel'skoje hozjajstvo na Rusi konča XIII – nač. XVI. vv. – Moskva–Leningrad, 1965.
22. *Krasnov, J. A.* Iz istorii železnych serpov v lesnoj polose evropejskoj časti SSSR // *Kratkie soobščeniya Instituta arheologii AN SSSR*. – Vyp. 107. – 1966.
23. *Krasnov, J. A.* K istorii rannego zemledelija v lesnoj polose evropejskoj časti SSSR // *Sovetskaja arheologija*. – 1965. - № 2.
24. *Kryp''jakevyč, I.* Knjažyj Sambir i Sambirs'ka volost' // *Litopys Bojkivščyny*. – Č. 10. – Sambir, 1934.
25. L'vivs'ka naukova biblioteka im. V. Stefanyka AN URSSR. Viddil rukopysiv, o/n 569, inv. № 71/8
26. *Mandybura, M. D., Pavljuk, S. P.* Zemlerobstvo. – Bojkivščyna. – Kyjiv, 1983.

27. Naukova biblioteka L'vivs'kogo Nacional'nogo universytetu. Vidil rukopysiv, № 515, ark. 109; № 514/III, ark. 10, 33.
28. *Pavljuk, S. P.* Zolotyj pužok ore // *Žovten'*. – 1983. – №. 4.
29. *Pavljuk, S. P.* Narodna agrotehnika ukrajinciv Karpat drugoji polovyny XIX – počatku XX st. – Kyjiv, 1986.
30. *Pavljuk, S. P.* Tradycijne hliborobstvo Ukrajiny: agrotehničnyj aspekt. – Kyjiv, 1991.
31. *Pavljuk, S. P.* Hliborobstvo // *Lemkivščyna*. U 2-h t. – T. 1. Materijal'na kul'tura. – L'viv, 1999.
32. *Penjak, S. I.* Rann'oslov'jans'ke i davn'orus'ke naselennja Zakarpattja VI–XIII st. – Kyjiv, 1980.
33. *Povest' vremennyh let*. – Č. 1. – Moskva–Leningrad, 1950.
34. *Potušnjak, F. M.* Z istoriji material'noji kul'tury na Zakarpatti // *Nauk. zap. Užgorods'kogo un-tu*. – T. 30. – 1957.
35. *Rikman, E. A.* Etničeskaja istorija naselenija Podnestrov'ja i prilegajuščego Podunav'ja v pervyh vekah našej ery. – Moskva, 1975.
36. *Ruskie: istoriko-etnografičeskij atlas*. – Moskva, 1967.
37. *Rybakov, B. A.* Kievskaja Rus' i russkie knjažestva IX–XIII vv. – Moskva, 1982.
38. *Smiško, M. J., Baran, V. D.* Plemena černjahivs'koji kul'tury // *Naselennja Prykarpattja i Volyni za doby pervsnoobščynnoho ladu ta v davn'orus'kyj čas*. – Kyjiv, 1967.
39. *Tarnovyč, J.* Material'na kul'tura lemktivščyni. – Krakiv, 1940.
40. *Turjans'ka, M.* Bojkivs'ki zvyčaji z Rizdvjanyh svjat, Novogo roku i Jordanu // *Litopys Bojkivščyny*. – Č. 3. – Sambir, 1934.
41. *Fal'kovs'kyj, J.* Selo Volosate Lis'kogo povitu // *Litopys Bojkivščyny*. – Č. 5. – Sambir, 1934.
42. *Central'nyj deržavnyj istoryčnyj arhiv*. – F. 19. – Op. 14. – Spr. 93. – Ark. 111–112.
43. *Čerencov, A. V.* O periodizacii rannej istorii vostočnoslovjanskih pahotnyh orudij // *Sovetskaja arheologija*. – 1972, q 3.
44. *Šuhevyč, V.* Gucul'ščyna. Č. 2. // *Materialy do ukrajins'ko-rus'koji etnologiji*. – T. 4. – L'viv, 1904.
45. *Akta Grozkie i Zemskie*. – T. 18. – 1901.

46. *Bielowski, A.* Pokucie // Czas: Dod. Mies. – T. 6. – 1857.
47. *Dołżucka, B.* Ugorowanie w gospodarce chłopskiej // Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego. – T. I. – Wrocław, 1993.
48. *Drahny, V.* Zemledilstvo v Podkarpatskoj Rusi // Podkarpatska Ruś. – New York, 1924.
49. *Falkowski, J.* Pińnocno-wschodnie pogranicze Huculsczyny. – Lwów, 1938.
50. Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego. – T. II. – Wrocław, 1994.
51. *Moszyński, K.* Kultura ludowa słowian. – Kraków, 1929.
52. Podrecznik statystyki Galicji. – T. 6. – Cz. 1. – Lwów, 1900.
53. *Podwińska, Z.* Źródła pisane i ikonograficzne do historii rolnictwa Polski średniowiecznej // Studie z dziejów Gospodarstwa wieskiego. – Warszawa, 1960
54. *Podwińska, Z.* Technika uprawy roly w Polsce średniowiecznej. – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1972.
55. *Slawkovsky, Peter.* Rolnik a jego praca. – Bratislava, 1988.
56. *Zubrycki, D.* Rys do historii narodu ruskiego w Galicji i hierarchij serkowej. – Lwów, 1837.

S ukrajinskoga prevela Ivana Hanžek

Myhajlo Tyvodar

Etničke tradicije u stočarstvu

O pitanju uloge slavenskih, uključujući rus'ko-ukrajinsku, te inoetničkih, među ostalima i istočnoromanskih tradicija u otvorenom pašnjačkom stočarstvu raspravlja se u znanstvenoj literaturi već više od 200 godina. Raširena je misao da je otvoreno pašnjačko stočarstvo, osobito ovčarstvo, genetski povezano s kolonizacijom Karpata na temeljima „volos'kog“ običajnog prava koje se ostvarivalo među polietničkim skupinama nomadskih pastira te da zato pašnjačko planinsko stočarstvo u slavenskim Karpatima nije bilo autohtono. U ranim etapama te kolonizacije navodno su Ukrajins'ke Karpate prožimali istočnoromanski etnički elementi, a Zapadne Karpate istočnoslavenski, tj. ukrajinski. Takvo tumačenje podrijetla karpatskoga pašnjačkoga planinskog stočarstva, ovčarstva, ne uključuje niz bitnih tendencija i osobitosti povijesnoga te gospodarsko-kulturnoga razvoja Istočnih Karpata.

Pri proučavanju problema suodnosa slavenskih i inoetničkih tradicija u karpatskome stočarstvu i problema kolonizacije Karpata na „volos'kome“ običajnom pravu treba uzeti u obzir da je karpatsko stočarstvo prošlo dugotrajan razvojni put od neolitika do brončanog doba, te da su na osnovi dacijsko-slavenskih stočarskih tradicija od 2. st. do početka 5. st. postupno nastajale slavenske starine pašnjačkoga planinskog stočarstva, kako bi se dalje stvarale gotovo sve crte slavenskog i staroukrajinskoga seoskog i pašnjačkoga planinskog stočarstva.

Proučavanje geneze karpatskoga stočarstva daje materijal važan za pojašnjenje prijelaza etnokulturnih procesa i etnogeneze Ukrajinaca Istočnih Karpata. Arheološke, etnografske, povijesne i lingvističke spoznaje pružaju mogućnost predstavljanja stočarsko-pašnjačkih tradicija Ukrajinaca u srednjovjekovlju te pogleda u dubinu stoljeća, sve do genetskih izvora (početaka) stočarstva stanovništva Istočnih Karpata. Arheološki materijali svjedoče da su Ukrajins'ki Karpati bili jedan od tih teritorija, višetenička naselja, koja su u nastavku nekoliko tisućljeća stvorila niz tradicija lokalnog stočarstva koje su stekli ukrajinski i drugi etnosi Karpata. Ali arheološki materijali ne otkrivaju etničku specifičnost stočarskih tradicija ranih povijesnih vremena. Kako bismo

nadomjestili taj nedostatak, koristit ćemo se lingvističkim podacima, dakle pokušat ćemo otkriti etimologiju stočarsko-pašnjačke terminologije. Iza svakog termina skriveno je postojanje određene pojave. Pojedini od njih sežu do indoeuropskog doba, drugi do praslavenskih ili ranoslavenskih vremena. Niz stočarsko-pašnjačkih termina Ukrajinci Karpata usvojili su od svojih etničkih susjeda ili preuzeli iz tradicije balkanskog stočarstva.

Stočarske tradicije stanovništva Ukrajin'skih Karpata od sredine 19. st. do prve polovice 20. st. spoznavat ćemo na temelju osnovnih etapa etničke i gospodarske povijesti Karpata. Pritom će pozornost biti usmjerena na razvoj etnokulturnih pojava i tradicija koje se odnose na sve oblike planinskog stočarstva.

Tradicionalno stočarstvo Ukrajinaca Karpata od sredine 19. st. do prve polovice 20. st. odvijalo se u granicama seoske zajednice, bilo je povezano s toloko-carynim sustavom poljoprivrede s obveznim izmjenama, određivanjem termina poljodjelskih radova i običajima slobodne ispaše svih polja do početka i po završetku poljodjelskih radova, kada su sva seoska zemljišta prelazila u društveno korištenje. Osim toga sačuvali su se i ostaci društvenog vođenja zemljišta kao što je zajedničko korištenje pašnjaka i šuma. Navedeni čimbenici i konkretni povijesni, ekonomski te prirodno-geografski uvjeti i etničke tradicije odredili su organizirane oblike ispaše, trajanje ispašne sezone te uvjetovali stvaranje lokalnih tradicija pašnjačkoga stočarstva.

Znatna većina tradicija pašnjačkoga stočarstva Ukrajinaca Karpata povezana je s funkcioniranjem seoskih zajednica, rodno-obiteljskih skupina i obitelji, u to doba malih socijalnih skupina, tj. pašnjačkih udruženja i pastirskih kolektiva. Upravo su se u njihovoj sredini očuvale i prenijele stočarske tradicije koje daju mogućnost objasniti genezu stočarskih tradicija te njihovo etničko podrijetlo. Tradicionalno stočarstvo Istočnih Karpata 19. st. do prve polovice 20. st. bilo je sastavnica etničko tradicionalne kulture Ukrajinaca. Ako su neki od elemenata pašnjačke tradicije bili i uneseni u ukrajinsku sredinu, izmijenivši se stoljećima dobili su nove oblike, sadržaj i simboliku.

U devetnaestom stoljeću i do prve polovice 20. st. u pašnjačkom stočarstvu karpatskih Ukrajinaca bili su prošireni različiti oblici kolektivne i individualne ispaše stoke. Oni su se oblikovali na osnovi ranoslavenskih i staroukrajinskih tradicija društvenog vođenja i korištenja zemlje. U kolektivnim oblicima ispaše nekoliko vlasnika, žitelji dijela ili čitava sela, objedinjavalo je svoju stoku i ovce te su ih pasli u stadima u granicama seoskih zemljišta ili u planinama.

Jedni od tih oblika funkcionirali su kao tradicija društvenoga kolektivizma, dok su drugi bili uzrokovani socijalno-ekonomskim odnosima feudalizma i kapitalizma. Tražiti u njima ostatke pašnjačke („volos’ke“) kolonizacije, a još više istočnoromanske utjecaje, nema nikakve osnove.

Kolektivnu ispašu stoke u seoskim društvima organizirala su izborna tijela, provodila se u granicama seoskih parcela i na stalnim seoskim pašnjacima (tolokama) te je obuhvaćala cijeli poljoprivredno-stočarski rajon Ukrajins’kih Karpata. U sjeverozapadnim rajonima Istočnih Karpata rijetko su se susretala jer je u tim predjelima visokoga gorja bilo vrlo malo terena za ispašu. Zajednička ispaša stoke seoske zajednice formirala se u doba ranog feudalizma. Tome svjedoči članak 59A *Poljičkog statuta* 14–16. st., čija je zajednica, prema mišljenju B. D. Grekova, stvorila *verv¹ Rus’ke pravde* 11–13. st. [32, str.88–89]. Feudalci su poticali i nametali društvu kolektivnu ispašu stoke pod nadzorom pastira jer su time osiguravali polja od štetočina. Dokumenti 14. st. s teritorija Slovačke, koja je kao i Zakarpattje bila u sastavu Ugarske, svjedoče o ograničenjima i zabranama individualne ispaše te su kolektivnu ispašu preporučali u granicama seoskih parcela [60, str. 53; 136, str. 29; 187, str. 80].

Analizirajući tadašnje dokumente, J. Perfeckij je došao do zaključka da je tadašnji poljoprivredni sustav Ukrajinaca Zakarpattja obvezno predviđao postojanje stalnih pašnjaka na kojima je pasla seoska i vlastelinska stoka. U opisima tadašnjih feudalnih posjeda nisu se spominjale ispaše u njihovu sastavu. To potvrđuje da je u 13. i 14. st. u Zakarpattju bila proširena ispaša stoke, kako na društvenim pašnjacima, tako i njezina slobodna ispaša po svim zemljama, do početka poljodjelskih radnji te po njihovu završetku ujesen [180, str. 31-32].

Također je bila proširena naizmjenična zajednička ispaša stoke nekoliko vlasnika („na rjad“, „na očerid“ – po redu, na red) u granicama seoskih parcela. Pritom je svaki gospodar noću spremao stoku u tor na svojem polju s ciljem njegova gnojenja [142, str. 141–142]. Ispaša ovaca „na rjad“ može se smatrati prijelaznim oblikom iz individualne u kolektivnu ispašu. Takva ispaša povezana je s toloko-carynim dvopoljnim sustavom. Pri tome su se mliječni proizvodi pripremali u domaćim uvjetima. J. Podolak smatrao je taj oblik ispaše jednim od najstarijih [185, str. 70–72; 187, str. 83–84]. Planinska ispaša ovaca „na rjad“ („na očerid“) susretala se samo u ukrajinskim selima Brožavs’koga

1 Davnorus’ka seoska zajednica koja je upravljala posjedovanjem i korištenjem zemlje, a čiji su članovi bili obvezani uzajamnom odgovornošću.

planinskog masiva. Podojeno ovčje mlijeko odnosilo se u selo i tamo su od njega pripremali mliječne proizvode. Planinska ispaša ovaca „na rjad“ obično se povezuje s početkom pašnjačke („volos’ke“) kolonizacije Karpata. No teško ju je povezati sa spomenutom kolonizacijom jer je stvorena na osnovi društvenoga kolektivismu. Pa i pokretni pastiri („volohi“) su se ondje pojavili samo na početku 14. stoljeća. Ali su već prije njihove pojave feudalci počeli uzimati planinske ravnice kojima se koristilo istočnoslavensko stanovništvo od 6. do 9. stoljeća [11, str. 233–234; 70, str. 12–18; 142, str. 142].

Planinska ispaša stoke postala je važna utoliko što su kroz naredna stoljeća feudalci počeli uključivati planinske ravnice u svoje posjede. Tako su 1402. sinovi „volos’kih“ vojvoda Balaka (Balako) i Draga (Dragomira) „isposili“ od ugarskoga kralja planine Kanč, Apec’ku, Čornu (danas u Rumunjskoj) te planinske masive Svidovec’ i Krasnu. Godine 1411. su Dovgai (od sela Dovge) dobili planinu Kuk. Iz povelja 1401., 1451. i 1500. saznaje se da su mnoge zakarpats’ke planine postale vlasništvo feudalaca. U opisu tih planina, pri označivanju međusobnih granica, često su se u poveljama spominjale kolibe ovčara [21, str. 41–42; 70, str. 18; 155, str. 46, 201, 208; 179, str. 123–124, 165].

Rasprostranjena ispaša stoke, pretežito ovaca, bila je ispaša povezana s organizacijom pastirskih zadruga, koje su se osobito razgranale 1920-ih i 1930-ih godina. Zadruga su provodile zajedničku ispašu stoke na kolektivno unajmljenim planinama. Organizatori takvih ispaša bili su izabrani rukovodioci („deputaty“, „polonyn’oši“, „polonynnyky“, „gazdy“, „zavidci“, „vatagy“, „leviranty“ i dr.). U rumunjskim selima ukrajinsko-rumunjskoga pograničnog prostora u Zakarpattju nazivali su ih „gazde de munte“. Funkcije „deputata“ i njegove posade poznate su u svim oblastima Karpata. Na Pidgalli su ga nazivali „salašnyk“, u Slovačkoj „salašnyj gazda“, „košarnyk“, „salašnyk“ [46, str. 122; 56, str. 19; 28, str. 33; 142, str. 144]. J. Podolák tvrdio je da su u Slovačkoj organizatori pašnjačkih zajednica bili poznati i pod nazivom „šoltesy“ („šoltes“ – organizator i starješina sela njemačkog prava – M. T.). Prema njegovu mišljenju, funkcija organizatora pašnjačke zadruga u Karpatima razvila se u doba kapitalizma na osnovi institucije lokatora (organizatora naselja – M. T.). Oni su za vrijeme kolonizacije Karpata na „volos’kome“ pravu naselili određeni teritorij naseljenicima kojima je osnovni zanat bilo pašnjačko stočarstvo. Sličan stav je zauzeo i poljski etnograf R. Reinffus [183, str. 153; 184, str. 207–208; 189, str. 26]. Prema našem mišljenju, funkcije i uloge

„deputata“ („polonyn’oša“, „šoltesa“ i sl.) nisu povezane s doseljeničkim pravom, već s tradicijama seoske zajednice, rodno-obiteljskih i susjednih grupa koje su postupno širile punomoć organizatora i rukovodioca kolektivne ispaše stoke [142, str. 31]. Stvaranje i razvoj kolektivnih oblika ispaše stoke kod karpatskih Ukrajinaca povezani su s osobitostima njihova gospodarskog, socijalnog i političkog razvoja, te zato tražiti u njima ostatke prvotnih tradicija ili ih dovoditi u vezu s opunomoćenjem organizatora stanovništva („lokatora“) nema nikakvih osnova.

U granicama proširenja toloko-carynog dvopoljnog sustava nalazi se ispaša stoke bez pastira. Kod Bojka Mižgirščyne postojala je tijekom druge polovice 19. st. sve do 1930-ih godina. Kod takva dvopoljnog sustava zemlja je s jedne strane rijeke ili potoka na dvije-tri godine postajala oranicom, a na drugoj strani – ugarom (pašnjakom), a zatim su ugar postajali oranicom, a oranice pašnjacima. Takve pašnjake (toloke) ograđivali su od oranica i sjenokoša. Sukladno rješenju seoske zajednice, svaki je gospodar stavio nekoliko metara ograde („dil’ nycju“ – dio). Na ograđenu pašnjaku stoka je pasla do večeri, a uvečer su je vraćali u selo [43, str. 21; 135, str. 151; 136, str. 31]. Ispaša stoke na ograđenim pašnjacima nosi u sebi različite tragove stajškoga (pridomnog) stočarstva koje je poznato već kod ranoslavenskog stanovništva Karpata. Ograđivanje pašnjaka te ispaša stoke pod nadzorom pastira štitili su polja od štetočina. Nije slučajno spomenut oblik nepoznat Guculima koji se gotovo nisu bavili poljoprivredom [142, str. 147–148].

Osim kolektivnih oblika kod karpatskih Ukrajinaca, prošireni su bili i različiti oblici individualne ispaše stoke. Najjednostavnija od njih bila je individualna ispaša u granicama seoskih parcela koju su obavljali članovi rodbine na pašnjacima („tolokama“), sjenokosnim lukama, u proljeće na svim poljima do početka poljodjelskih radova, a ujesen nakon njihova završetka, u šumama, grmlju, na pustopoljinama. Pastiri su bili djeca, članovi obitelji s fizičkim manama [136, str. 82]. Takva ispaša stoke u potpunosti je povezana s uvođenjem kompleksnoga poljoprivredno-stočarskoga gospodarstva.

Također je bila proširena ispaša ovaca vlastitog stada u proljeće i ujesen na svim poljima, a ljeti u granicama toloko-carynoga dvopoljnog sustava. Netko od članova obitelji postao bi ovčarom ili bi ga unajmili. Pri tome su obvezno stadom „košaruvali“ (postavljali u torove) polja i luke [29, str. 697; 84, str. 28; 136, str. 31]. U drugoj polovici 19. st. planinska ispaša ovaca vlastitog stada stekla je određeno proširenje među galicijskim i bukovyns’kim Guculima.

Pritom je „vatag“ (čoban) bio neki od sinova vlasnika planina ili unajmljeni ovčar [142, str. 148].

U individualnu ispašu ubraja se i ispaša ovaca prikupljanjem stada („zaganjaty salaš“ – šibati, goniti) jednim ili više gospodara, koja je bila proširena u sjeverozapadnim rajonima Zakarpattja i na Bojkivščyni. Jedan ili više gospodara („supružnyky“, „vagaty“, „salašnyky“, „gazdy“ i dr.) pozivali su mještane da im pasu ovce, unajmljivali ovčare ili birali nekoga od rodbine. Sudionik je na tom dijelu zemlje postavljao tor, gnojio svoje polje, bavio se preradom mlijeka i predajom mliječnih proizvoda vlasnicima ovaca. U nizu sela zakarpats'koga srednjogorja i viskokogorja te u Skolivščyni, Turktivščyni i Starosambirščyni takav organizacijski oblik ispaše susretao se samo u proljeće i ujesen [13, str. 106; 56, str. 5–10, 22–23; 136, str. 31–32].

Uzvodno od rijeke Už, Viči, Riky te kod Ukrajinaca Istočne Slovačke bila je proširena ispaša stoke u organiziranom obliku „na vydavok“, koji se odvijao u granicama seoskih parcela za vladavine toloko-carynoga dvopoljnog sustava. U rano proljeće su ovčari („jugasi“) prikupljali stado. Njihovim vlasnicima se na kraju sezone predala ugovorena količina „brynzy“ (ovčjeg sira). Ovčara koji je prikupljao stado nazivali su pojmom „bača“, a u selima Irvanščyni „samodyvom“. On je upravljao ispašom, unajmljivao ovčare, vodio mliječno gospodarstvo. Nagrada „bači“ za rad bio je višak mliječnih proizvoda te „košaruvannja“ (gnojenje preko torova) vlastitog polja [69, str. 155; 105, str. 199; 136, str. 32]. U selima na izvoru rijeke Už odvijala se čak jesenska ispaša volova organizacijskim oblikom „na vydavok“. Tu je pastir ograđivao vlastito polje (postavljao „zarubu“ ogradu) i na njemu čuvao volove. Oplemenjeno polje („gnojišče“) bilo je jedina isplata za ispašu [142, str. 152].

J. Podolák smatrao je da su organizacijski oblik „na vydavok“ proširili ukrajinski ovčari iz istočnoslovačkoga sela Lendak na sve rajone Istočne Slovačke [185, str. 58–59]. A poljski etnograf K. Moszyński smatra ga najstarijim oblikom i povezuje ga s utjecajem istočnoromanskih organizacijskih oblika ispaše, jer je organizatorom ispaše postajao stariji ovčar („vatag“, „bača“) [179, str. 119]. Teško je složiti se sa zaključkom K. Moszyńskog, jer su ispaša „košaruvannjem“ (postavljanjem torova) polja i višak mliječnih proizvoda bili prošireni u poljoprivredno-stočarskim rajonima, čije se stanovništvo pretežito bavilo poljodjelstvom. Pritom je ispaša ovaca bila u potpunosti podređena potrebama poljoprivrede. Osim toga, u karpatskome rajonu, s najizraženijim ovčarskim obilježjem (nekadašnja Maramaroščyna), gdje je prevladavalo

poljoprivredno-stočarsko gospodarstvo, organizacijska forma „na vydavok“ bila je potpuno nepoznata. Organizacijska forma „na vydavok“ slična je organizacijskoj formi ispaše „zganjaty salaš“. Vjerojatno je druga forma ispaše prerasla u formu „na vydavok“. Napomenimo da se Maramaroščyna nalazi na granici ukrajinsko-rumunjske etničke pogranične zone, ali njezino stanovništvo ne poznaje pojam organizacijskog oblika ispaše „na vydavok“. Termini „vatag“, „bača“ (čobani) za organizatore oblika ispaše „na vydavok“ ostali su samo zato jer su oni predvodili ovčarski kolektiv. Te karakteristike ne daju mogućnost povezivanja oblika ispaše „na vydavok“ s istočnoromanskim pašnjačkim tradicijama. Smatramo da ju je moguće povezati sa starim poljoprivrednim i stočarskim običajima slavenskih etnosa Karpata (u prvome redu Ukrajinaca) još i zato jer je ona zahtijevala ispašu ovaca u granicama seoskih parcela.

Ispaša stoke seoskih zajednica unajmljivanjem pastira, ograđivanjem pašnjaka (pašnjak bez pastira), pastirskim zadrugama, organizacijskim oblicima „na rjad“ („na očerid“, „na vydavok“, „zganjaty salaš“) ili vlastitim stadom u potpunosti je povezana s ukrajinskim poljoprivredno-stočarskim tradicijama. U njima nisu vidljiva nikakva inoetnička posuđivanja, a tim više ni termini istočnoromanskog podrijetla. Čak je samostalna ispaša ovaca vlastitog stada („maradykom“) usko prepletena s ukrajinskim tradicijama kolektivnog vođenja i iskorištavanja zemlje, a riječ „maradyk“ („ostatak stada“) preuzeta je iz mađarskog jezika. Prezime Maradyk u Zakarpattju je poznato iz 1222. godine [50, str. 389; 142, str. 148; 155, str. 365].

Općenito većina termina koji označuju organizatore ispaše stoke („zavidecja, košarnyk, polonyn'oš, polononynnyk, polonyns'kyj gazda, supružnyky), kao i organizacijski oblici ispaše stoke („na vydavok“, „vlasnoju otaroju“, „zganjaty salaš“), ima praslavensku i staroslavensku osnovu poznatu ukrajinskom jeziku iz davnih vremena. Čak je i riječ „vatag“ u staroukrajinskom jeziku potvrđena 1190., iako je preuzeta, kao i riječ „salaš“, iz turkijskih jezika. Riječ „gazda“, koja je u ukrajinski jezik došla preko mađarskoga, preuzeli su Mađari iz slavenskih jezika [48, str. 339, 450–451; 49, str. 13–15, 218, 534–535; 50, str. 67–68, 805; 87, str. 450–451; 124, str. 130; 151, str. 805]. A termini „deputat“ i „levirant“ koji dolaze iz latinskog jezika [49, str. 34–35, 85], kao i riječ „maradyk“, našli su se u ukrajinskoj pašnjačkoj terminologiji očito kao rezultat kontakata s Mađarima i istočnim Romanima. Navedena inoetnička terminologija lokalno je proširena i samo je duplikat ukrajinske terminologije.

S ispašom stoke tijesno je povezana tradicija striženja ovaca i obilježavanjem krupne stoke („VRH – velyka rogata hudoba“ – krupna stoka), mjerenje i evidentiranje podojenog mlijeka te selekcija mliječnih proizvoda.

Označavanje stoke povezano je s kolektivnim oblicima njezine ispaše. Među oznakama, koje su postavljali ovcama na uši, najčešće su bile: „ottjato“, „ostroka“, „visimka“, „zubec“, „kočerga“, „vyščok“, „očko“, „strilka“, „skosak“, „rozkil“, „protjato“ i dr. Ponekad su ih poistovjećivali s urezima na rogovima i pločicama učvršćenima na uškama. Kombinacije tih oznaka daju bezbroj varijanata [44, str. 109–110; 56, str. 4; 66, str. 57; 113, str. 122; 184, str. 227–228]. Gotovo je u cijelim Karpatima karakter oznake jednak, razlikuju se samo nazivima, a ne oblikom. Navedeni nazivi te nekoliko desetaka navedenih svjedoče da u ukrajinske dijalekte Karpata oni nisu uneseni izvana, već pripadaju lokalnim starim stočarskim tradicijama. Iznenadujuće jedinstvo oblika oznaka daje osnovu smatrati da oni kod Ukrajinaca imaju staro podrijetlo. Stavljanje oznaka (znam'ja, mitky, klejma) u Kyjivskoj Rusi poznato je od 10. do 11. st., a riječi „znak“, „znam'ja“ poznate su u praslavenskom, staroslavenskom i staroukrajinskom jeziku [49, str. 270; 119, str. 39, 46].

Krupnu rogatu stoku i konje označavali su prije ljetne kolektivne ispaše („cehuvaly“). Znakovi, koji su se ubadali na kožu i urezivali na rogove, najčešće su bili brojevi, inicijali vlasnika ili kombinacija brojeva i slova. Označavanje stoke u Mađarskoj i na Zakarpattju prvi put se spominje 1431. godine. Tadašnji je zakon obvezivao označavanje sve stoke koja je išla u prodaju [192, str. 64; 196, str. 198]. Prezime Ceh na Tjačyvščyni zabilježeno je već 1325., a 1452. se u Przemyšlu spominje Stanislav Ceh [155, str. 591]. Ne gledajući na jasno istaknut imovinski karakter označavanja i tetoviranje stoke, oni su davno postali sastavni element tradicionalne kulture karpatskih Ukrajinaca.

Priprema ovaca za ljetnu ispašu povezana je sa striženjem. Svaki gospodar je sam stigao svoje ovce. Oštriganu vunu s jedne ovce nazivalo se „runom“. Prema pojašnjenjima ovčara, naziv potječe od toga jer ovca nakon trećeg striženja daje jednaku količinu vune („runo tul'ko jak typyr“). Prvo striženje janjeta daje „mic'ku“ („myc'ku“), drugo striženje (jarky) notynynu“, a treće striženje (vivci) „runo“ [46, str. 35–38; 65, str. 23; 142, str. 112–113]. Riječ „runo“ ima davno indoeuropsko podrijetlo, a riječi „myc'ka“ („mic'ka“) i „notynna“ smatraju se posuđenicama iz istočnoromanskih jezika [50, str. 469; 51, str. 114; 151, str. 518].

Gospodarskim tradicijama, koje su prethodile kolektivnoj ispaši ovaca, pripadali su običaji miješanja ovaca u jedno veliko stado te provođenje kontrolnog dojenja (dojenje na mjeru, „na miru“). Pri tome su označavali količinu podojenog mlijeka ovaca svakog vlasnika. Na osnovi dojenja „na mjeru“ tijekom cijele ljetne ispaše provodila se raspodjela mlijeka i mliječnih proizvoda. Na dan dojenja „na mjeru“ ovce su ujutro dobro napasli u odvojenim torovima („maradykama“). Na Rahivščyni su za dojenje „na mjeru“ okupljali tri stada („boteji“) po 100 ovaca [78, str. 132–134; 110, str. 168; 198, str. 13]. Riječ „botej“ je u osnovi slavenska ili grčka, ali su je istočni Romani preuzeli i prošili u Karpatima [48, str. 238].

Podojeno mlijeko su precizno mjerili i evidentirali. Kod karpatskih Ukrajinaca bilo je poznato nekoliko varijanata mjerenja mlijeka: na „gelety“, na „mirtuky“ („pariji“), na težinu („vag“, „dat“). „Geleta“ je drvena posuda, kanta, vjedra zapremnine 8–14 litara, koja je proširena svugdje u Karpatima. Riječ „geleta“ etimološki je povezano s lat. *Galleta* i njem. *Gallette*. Proširena je u mnogim indoeuropskim jezicima, a u karpatskim dijalektima ukrajinskog jezika našla se posredovanjem slavenskih ili istočnoromanskih jezika [27, str. 112; 48, str. 492; 78, str. 132–133; 113, str. 121–122; 142, str. 117; 175, str. 275–277].

Na izvorima rijeka Teresvy, Terebli, Šopuruky na Zakarpattju te u selima Nadvirnjanščyne mjerenje i evidencija mlijeka provodili su se „na mirtuke“. U izliveno mlijeko u posudu uranjala se palica, a količina mlijeka označavala se urezom („karbom“). Takva palica je već „mirtuž“. Nju su prepolovili, jednu polovicu „vatag“ su ostavljali sebi, a drugu su davali gospodaru. Vlasnik ovaca mogao je dobiti mlijeko ili mliječne proizvode samo pokazavši „mirtuk“. Riječ „mirtuk“ („mrijavka“) potječe iz slavenskih jezika, povezana je s praslavenskim i staroslavenskim „mirjaty“ (mjeriti), a riječ „parija“ („pario“ – računica) potječe iz latinskoga [50, str. 481–482; 51, str. 295; 89, str. 174–175; 110, str. 168; 158, str. 205].

U mnogim selima Ukrajins'kih Karpata evidencija mlijeka i odjeljivanje mliječnih proizvoda provodili su se na „dat“ – prema dogovorenoj količini mliječnih proizvoda. Za „mirtuk“ (litru) ovčjega mlijeka za 10 dana ispaše odjeljivali su u drugoj polovici 19. st. kilogram sira („brynzy“). Pri tome se količina pomuzena mlijeka pretvarala u kilograme i označavala se na daskici ili palici („rovaši“). Riječ „dat“ povezana je s praslavenskim i staroslavenskim riječima „daty“, „viddaty“, što je zabilježeno u pisanim izvorima Kyjivs'ke Rusi

11–13. st. [27, str. 112; 49, str. 13–15; 78, str. 137–138; 92, str. 10; 98, str. 73–74; 117, str. 175].

Slično prema sadržaju i formi bilo je izdavanje mlijeka prema težini („vag“), koje je bilo prošireno u Ukrajinskim Karpatima u drugoj polovici 19. st. do početka 20. stoljeća. Kod Gucula je takvo davanje mliječnih proizvoda nestalo još na početku 20. st., kada je bilo istisnuto davanjem mlijeka na „gelete“. Starogornjonjemačka riječ „vaga“ je došla do karpatskih Ukrajinaca posredstvom poljskog jezika [48, str. 317; 78, str. 137; 165, str. 103–104].

U svakodnevnoj kulturi ukrajinskih pastira obje su se forme ispreplele toliko da su ih poistovjećivali. No nema sumnje je starije davanje mliječnih proizvoda na „dat“. Nekada se ono, očito, provodilo bez mjerenja izmuzena mlijeka te se iznos „datu“ („vagu“) određivao dogovorom između ovčara i vlasnika ovaca. Takvo davanje mliječnih proizvoda bilo je prošireno još u prvoj polovici 20. st. kod Bojka Drogobyččyni i Skolivščyni, a u Zakarpattju – u Perečyns'komu i Velykobereznjans'komu rajonu. Poljski etnograf K. Moszyński je takav oblik davanja mliječnih proizvoda smatrao najstarijim i povezivao ga je s kolonizacijom Karpata na „volos'kome“ običajnom pravu, s istočnoromanskim pastirstvom [179, str. 119].

Povezivanje navedene forme davanja mliječnih proizvoda s istočnoromanskim pastirstvom nije korektno, jer je ono bilo prošireno u rajonima gdje je prevladavalo poljoprivredno-stočarsko gospodarstvo, a sasvim nepoznato na Gucul'sčyni gdje je planinsko stočarstvo odigralo prijelaznu ulogu. Štoviše, ima osnove za tvrdnju da je davanje mliječnih proizvoda na „dat“ bez provedbe mužnje „na mjeru“ izravno povezano s rajonima u kojima je bilo prošireno planinsko poljodjelstvo s postavljanjem torova na zemljištu, ispašom ovaca u granicama seoskih parcela, dakle s tradicijama poljoprivredno-stočarskoga gospodarstva [142, str. 120].

U pojedinim selima Skolivščyne i Mižgirščyne mjerili su i odjeljivali mliječne proizvode „na udoji“ („na moloko“ – na mlijeko, prinos mlijeka). Pomuzeno mlijeko od stada ovaca nazivali su „jedan udij“ („jedno moloko“), ovce su se muzle oko 150 dana u ljetnoj sezoni (tri mužnje na dan, dakle 450 udoja; a ujesen po dvije mužnje na dan). Udoji su se razdjeljivali među vlasnicima u odnosu na broj ovaca za mužnju svakog od njih. Takva forma raspodjele mliječnih proizvoda u potpunosti je povezana s praslavenskim i staroslavenskim jezičnim tradicijama, sa slovom „dojity“ te s gospodarskom praksom Rusyna-Ukrajinaca 11–13. stoljeća [49, str. 103; 117, str. 290; 142, str. 120–121].

Običaji mjerenja i raspodjele mliječnih proizvoda na „gelety“, „mituky“, „vag“, „dat“, „moloka“ povezani su s kolektivnim organizacijskim oblicima ispaše ovaca koji su odavna bili prošireni kod Slavena, uključujući i Ukrajince. Pa i termini „mirtuk“, „dat“, „moloko“ etimološki su povezani sa slavenskim jezicima, vaga („vag“) preuzet je iz starogornjonjemačkoga, a mjerenje na „gelety“ u planinskom stočarstvu karpatskih Ukrajinaca, prema svjedočenju starosjedioca, proširilo se relativno nedavno [48, str. 317; 50 str. 481; 78, str. 137].

S gospodarskim običajem mužnje na „miru“ (mjeru) povezano je miješanje ovaca u jedno stado. Zbog toga je taj običaj često poznat pod nazivom „mišannja“ (miješanje). Pomuzene ovce su gonili u velikom stadu ili ujedinjavali u veliko stado. Po završetku provjere oznaka, postavljali su torove, istjerivali ovce iz skupine, a prestrašene ovce su se izmiješale. Pri tome su ovčari s uzvikom „von z barabom“ (van s ovnom) izbacivali ovnove na rub provalije („dybri“). To je značilo da određeno vrijeme ovnovi neće pasti u stadu. Miješanje ovaca različitih gospodara u jedno stado nazivali su „mišannja“ od praslavenske i staroslavenske riječi „mišaty“, „mešaty“ [29, str. 697; 50, str. 488; 110, str. 170; 122, str. 139; 134, str. 110].

Svugdje u Karpatima su količinu pomuzena „na miru“ mlijeka, broj ovaca u izmiješanom stadu te njihove oznake označavali urezima na palicama različitih dužina. Takve palice s urezanim znakovima poznate su u Karpatima pod nazivom „rovaš“. „Rovaš“ je imao ulogu dokumenta, na osnovi njega se vlasnicima ovaca davalo mlijeko i mliječni proizvodi. Njega se moglo prodati, zamijeniti, dati kao jamčevinu, njime su se kao dokumentom koristili prilikom prikupljanja poreza, bio je platna knjiga za šumske poslove, pravni dokument galicijskih sudova [65, str. 114; 89, str. 175–177; 142, str. 122].

Kod karpatskih Ukrajinaca, Rumunja i Mađara Zakarpattja ulogu „rovaša“ za mlijeko imala je i prepolovljena palica. Taj njezin dio koji je ostajao kod „vataga“, smatrao se „kolodkom“, a drugi dio dobitkom (vidlupok) i ostajao je kod vlasnika ovaca [27, str. 112; 142, str. 124]. „Rovaše“ u Ukrajinskim Karpatima ne treba smatrati isključivom stočarskom tradicijom. Oni su poznati i u Naddnjiprjansčyni, gdje su pastiri na njima („cipkama“) označavali broj ovaca u stadu, seljani količinu plaćenih poreza, visinu isplate, zajma i dr. [76, str. 362–364; 142, str. 124, 130].

„Rovaš“ („ravaš“) je uglavnom imao različite funkcije, njegova upotreba bila je raširena u pastirskom stočarstvu naseljenika Karpata. Njegovo postojanje

svjedoči da ga ne treba povezivati samo s tradicijama pastirskog stočarstva, kao vlasništvo nekoga konkretnog etnosa, tražiti u njegovim pojavama izvore etničkih kulturnih oznaka. Riječ „rovaš“ („ravaš“) proširila se u Istočnim Karpatima iz mađarskog jezika [155, str. 475]. Sežući svojim korijenjem do razdoblja ljudske povijesti prije pojave pisma, „rovaš“ je organički ušao u kulturne tradicije svih etnosa Srednjoistočne Europe.

Važnu ulogu u razvoju, očuvanju i predaji tradicija karpatskoga stočarstva odigrale su male tadašnje društvene skupine kao što je pastirska zadruga. One su vodile brigu o stoci, bavile se preradom mlijeka i pripremom mliječnih proizvoda, te očuvale i prenosile tradicije pastirskog stočarstva sljedećim naraštajima.

Ovisno o vrsti stoke koja se pasla, razlikovali su se nazivi za pastire: „pastyr“, „pastuh“ (pastir), „skotar“ (stočar), „skotarka“ (stočarka), „vivčar“, „baranjar“ (ovčar), „kozar“ (kozar), „korovar“ „telyčar“ (kravar), „konjuhar“, „stadar“ (konjušar), „svynar“ (svinjar) i dr., koji imaju praslavensku i staroslavensku jezičnu osnovu karakterističnu za staroukrajinski jezik. Tako su, naprimjer, riječi „pastuh“ i „pastyr“ zabilježene u staroukrajinskom jeziku već 1057. [48, str. 46, 138–139, 398; 49, str. 448, 494, 549; 50, str. 39, 311; 114, str. 31; 120, str. 333; 125, str. 165; 151, str. 578, 743; 152, str. 38; 175, str. 380–381]. Raznolikost nazivlja pastira svjedoči da su navedeni nazivi pripadali karpatskim dijalektima ukrajinskog jezika. Pored njih se upotrebljavaju i termini preuzeti iz drugih jezika. Nazivima inoetničkoga podrijetla pripada riječ „bovgar“ („povgar“), koja dolazi iz latinskog jezika i prenesena je u karpatske dijalekte ukrajinskog jezika u doba „volos’ke“ kolonizacije, a riječi „bojtar“, „guljar“ („guljaš“), „jugas“, „kondaš“ su mađarskoga podrijetla; arapsko „gajdej“ Ukrajins’ki su Karpati dobili posredovanjem turskoga, južnoslavenskih ili istočnoromanskih jezika [48, str. 218, 224, 452, 617; 49, str. 549; 155, str. 640; 175, str. 193, 227, 242–243, 292].

Riječ „čoban“, proširena kod Ukrajinaca na međuriječju rijeka Teresva i Šopurka, smatra se turkijskoga podrijetla, dakle kumanskog ili turskoga, gdje su pastira ovaca nazivali „čobanom“ [133, str. 154–155, 177, 23, 237, 250, 258, 263, 287]. Preuzeti nazivi upotrebljavali su se uz lokalne nazive. To daje osnovu za tvrdnju da su se oni nataložili na lokalno ukrajinske relativno nedavno, imajući sekundarno podrijetlo.

Kod Gucula Rahivščyne zajednici pastira pripadale su i mljekarice („skotarky“, „majerky“), koje su se brinule o kravama i muzle ih te prerađivale

mlijeko. Riječ „majerka“ unijeli su u ukrajinski jezik njemački kolonizatori 13–14. st., koji su se također bavili planinskom ispašom krava [142, str. 160; 155, str. 355-356].

Zajednicu ovčara predvodio je najobrazovaniji pastir koji se u Karpatima nazivao „vatag“. J. Golovac'kyj i V. Šuhevyč daju i naziv „vatažko“ [29, str. 697; 158, str. 189]. Bojki su „vatagom“ nazivali gospodara koji je dolazio ubirati mlijeko („rjad“). U selima doline rijeke Už, u ukrajinskim selima Istočne Slovačke te u rumunjskim selima Zakarpattja na uzvisinama rijeke Tise vođu zajednice ovčara nazivali su „bača“ [137, str. 24; 167, str. 44–45; 185, str. 56]. „Vatag“ („bača“) je morao dobro poznavati tehnologiju prerade mlijeka, liječiti životinje i pastire i dr. Guculi su za „vataga“ govorili „...znajet'sja do moloka, ne dast' moloko vidibraty, znajet'sja na čortah, ne dast' vivci zaganuty, znaje vorožyty“ (razumije se u mlijeko, ne dozvoljava da mlijeko oduzmu, zna se s vragovima, ne da ovci da uquine, zna vračati) [198, str. 13–15], a stanovnici doline obale rijeke Borožavy su za obrazovanog ovčara govorili: „Staryj vivčar znaje psiv zavorožyty ta vodu 'skljagaty“ (stari ovčar zna pse začarati i vodu zastaviti) [105, str. 210].

Riječ „vatag“ za označavanje vođe ovčarske zajednice prošireno je u cijelim Karpatima. D. Krandžalov izveo ju je iz tatarske „vatag“ – predvodnik [175, str. 441], a *Etimološki rječnik ukrajinskog jezika* od turske „Vattas“ – pastir. Izvođenje termina „vatag“ iz turskog jezika nije dovoljno istražena, jer je u staroukrajinskom jeziku potvrđena već 1190. [48, str. 339; 115, str. 23]. O. Sulejmanov riječ izvodi iz kumanskog jezika, u kojem su „vatagom“ nazivali vođu pastirske zajednice [133, str. 154–155, 177, 234, 237, 250, 258, 263, 287]. U rumunjskim selima ukrajinsko-rumunjskoga pograničja riječ „vatag“ se ne susreće, a važno je pretpostaviti da su je Rumunji preuzeli od Turaka i prenijeli u Ukrajins'ke Karpate. U ukrajinskim selima koja graniče s Rumunjima u gornjem dijelu rijeke Tise riječ „bača“ se ne susreće. Antroponim Bača u Karpatima, između ostalog u Zakarpattju, spominje se već 1215. i 1278. godine. Riječ „bača“ spominje se gotovo kod svih etnosa karpato-balkanskog prostora, proširila se kao rezultat pastirske kolonizacije i smatra se starom riječju karpatske kulture srpskog i hrvatskog podrijetla [48, str. 154; 142, str. 159; 155, str. 51; 175, str. 202–203].

Ispaša ovaca i druge stoke započinjala je u rano proljeće, a završavala u kasnu jesen, tajala je 8–9 mjeseci. Proljetna („vesnovyšče“) i jesenska („osinovyšče“) ispaša razlikovale su se od ljetne („litovyšče“) sastavom i veličinom stada stoke

koja je pasla, sastavom i brojem pastirske zajednice te dnevnom rutinom. Riječi ljeto („litovyšče“), proljeće („vesnovyšče“), jesen („osenovyšče“), koje imaju praslavensko i staroslavensko podrijetlo, u staroukrajinskom jeziku zabilježene su već u 11–12. st. [48, str. 363; 50, str. 269–270; 115, str. 114; 121, str. 217–219]. Osim toga, proljetna i jesenska ispaša provodile su se u granicama seoskih posjeda te su bile podređene poljoprivrednim potrebama.

Osobito naporan bio je dan na zaseocima („salašima“), gdje su se pripremali mliječni proizvodi. Započinjao je u 5 sati ujutro i završavao nakon večernje ispaše („skornjaly“, „pornjaly“, „povernyka“, „povirnyka“) negdje oko 23 sata. Riječ „pornjala“ susreće se samo u dijalektima ukrajinskog i rumunjskog jezika. D. Krandžalov izveo ju je iz rumunjske „pornčla“ – odlaziti, okupljati se na cesti [142, str. 172; 175, str. 361, 438]. S tim se teško složiti, jer riječ „pornjala“ („skornjala“) ima crkvenoslavensko podrijetlo. Preuzeli su je istočni Romani i proširili na Ukrajins'ke Karpate. Osim toga, treba uzeti u obzir da su karpatski Ukrajinci riječju „skornjala“ nazivali travu na kojoj su pasli ovce nakon večernje mužnje. Pri tome su u karpatsko ukrajinskim dijalektima večernju ispašu ovaca nazivali i „povernyk“ („povirnyk“), što se tumači kao pašnjak a koji se ponovo vraćaju ovce [34, str. 345; 48, str. 358; 51, str. 467, 523, 527]. Očito da je riječ „povernyk“ („povirnyk“) odavno poznata karpatskim ukrajinskim ovčarima, a riječ „skornjala“ („pornjala“) preuzeli su iz balkanskog stočarstva u dijelu pastirske kolonizacije Ukrajins'kih Karpata.

Najam i plaća rada pastira u Istočnim Karpatima regulirali su se normama običajnog prava. Većina dogovora imala je usmeno, a samo u pojedinim slučajevima pismeno obilježje. Pastire su unajmljivali predstavnici pastirske zadruge ili sela. Pastiri („pastuhy“) su, ovisno o vrsti ispašne stoke, dobivali naturalnu („sembrylju“), naturalno-novčanu ili novčanu plaću [29, str. 697; 78, str. 42; 110, str. 168; 142, str. 163; 159, str. 190]. Riječ „sembrylja“ je istočnoromanskog podrijetla i u ukrajinskom jeziku označava isplatu u naturi, uključujući mliječne proizvode [35, str. 113; 155, str. 513; 175, str. 378, 411, 432].

Pri naturalnoj i naturalno-novčanoj isplati ovčari su za svoj rad dobivali mlijeko i mliječne proizvode, hranu, sol, duhan, ponekad i obuću, pravo na ispašu određenog broja ovaca u zajedničkom stadu, uzastopno se koristiti odjećom („gunja“) vlasnika stoke i sl. Često je svakom ovčaru pripao i jedan udaj mlijeka od cijeloga stada ovaca. Tu dodatnu plaću su davali jedino u suglasnosti svih vlasnika ovaca i nazivali su ju „myryndja“, „meryndja“ [142,

str. 163–165]. Riječ „meryndja“ potječe iz latinskog jezika i označava vreću s hranom, jelo za put i drugo; u ukrajinskom se dijalektu našla posredništvom južnoslavenskih ili istočnoromanskih jezika [50, str. 442; 175, str. 344–346].

U selima Velykobereznjans'koga i Perečyns'koga rajona Zakarpattja, galicijskoj Bojkivščyni, kod Ukrajinaca i Slovaka Istočne Slovačke, tamo gdje je prevladavala poljoprivreda, dodjeljivao se dio oranice (0,5 ha) ovčarima na korištenje ili luke na 3–4 voza sijena. Ovčari su takvu zemlju „košaruvaly“ (postavljali torove radi ispaše stoke i gnojenja zemlje – op. prev.), obrađivali i ubirali s nje urod [142, str. 165–166].

Pastiri krupne rogate stoke, konja i svinja također su dobivali naturalno-novčanu plaću. Na miješanim planinskim zaseocima stočarskih nastamba, gdje su pri pripremi mliječnih proizvoda miješali ovčje i kravlje mlijeko, pastir je osim novčane isplate dobio i „brynzu“ (višak), prehrambene proizvode („tyžn'ovynu“), ponekad obuću, imao je pravo pasti 1–2 glave krupne rogate stoke u zajedničkom stadu i dr. Naturalno-novčanu plaću dobivali su i ti pastiri koji su pasli stoku u granicama seoskih parcela. Isplata u naturi je stara tradicija, a novčana – inovacija koja se proširila tijekom druge polovice 19. st. – 1930-ih godina [14, str. 169–171].

Kod karpatskih Ukrajinaca mlijeko i mliječni proizvodi imali su važnu ulogu u prehrani, i stoga su seljani davali prednost uzgoju stoke koja daje mlijeko. U domaćim uvjetima pili su sirovo, kuhano ili kiselo mlijeko, s njega su ubirali vrhnje, pripremali sireve i maslac. U stočarskim nastambama ovaca i krava pripremali su se posebni mliječni proizvodi. Prerada mlijeka u planinama odvijala se na otvorenom ili u „stajama“ i „kolibama“.

Pomuzeno mlijeko ovčari su izlivali u veliku drvenu posudu („putery“, „putyny“). Na planinama su iz ovčjega mlijeka pripremali zrnati sir („budz“, „bundz“, „buc“, „bundzuk“, „mandryk“, „grudka“, „pleskanka“), „urdu“ (domaći kuhani sir), gusto kiselo mlijeko („gusljanku“), „žentycju“ (sirutka od ovčjega mlijeka). Svi mliječni proizvodi, osim „gusljanke“, pripremali su se od ukiseljena mlijeka [142, str. 176; 178–179].

Riječ „budz“ nema opću nazivnu etimologiju, a njezino podrijetlo nije jasno. Neki je izvode iz latinskoga, a njezino proširenje posredovanjem slavenskih ili istočnoromanskih jezika, neki iz keltskog ili albanskoga, a riječ „mandryk“ (veliko zrno sira) iz novogrčkog jezika [48, str. 278; 50, str. 381; 62, str. 159–162; 155, str. 361; 175, str. 159–162]. Riječ „budz“ nije šire rasprostranjena u Ukrajin'skim Karpatima. Zato je slovo „budz“ vrlo rašireno

na Gucul'sčyni [142, str. 178–179]. Riječ „grudka“ etimološki je povezana sa staroslavenskom „gruda“, a „pleskanka“ sa staroslavenskom „ploskъ“ – spljošten, ravan [48, str. 603–604; 51, str. 453; 117, str. 144–145].

Riječ „urda“ („gruda“, „vurda“) nema općeprihvaćenu etimologiju. Njezino podrijetlo povezuju s latinskim i turskim jezikom, drugi smatraju da je karpatska riječ autohtona, a G. Rejhenkor uključio ju je u niz nesumnjivih dacizama. U Zakarpattju se već 1437. spominje prezime Urda [48, str. 440, 62, str. 142–144; 152, str. 167; 155, str. 566; 175, str. 405–407].

Mlijeko izliveno u drvenu posudu („putynu“) su kiselili sirištem („kljagom“), biljkama ili gljivama. Biljka za fermentaciju („zakvaska“) bila je rasprostranjena u Europi i podrijetlo joj seže do starih indoeuropskih tradicija, poznatih davno prije pojave fermentacije „kljagom“ [52, str. 155; 142, str. 178; 166, str. 172–173]. Riječ „kljag“ se u Ukrajins'kim Karpatima proširila iz latinskog jezika posredovanjem Istočnih Romana [62, str. 152–156; 175, str. 280–284].

Ukiseljeno mlijeko ostavljali su da se stvrdne 20–40 min., a kada se na njegovu vrhu pojavio sloj vodenaste tekućine, „vatag“ ga je miješalicom („ščitkom“, „kolotivkom“, „batalevom“) miješao sve dok komadići sira („syrnycja“, „gušča“, „gutyra“, „guterja“) nisu isplivali na površinu. Zatim je „syrnycju“ okretao miješalicom kako bi komadići sira pali na dno i stvrdnuli se. Komade sira su uzimali i stavljali u cjedilo (domaće istkano platno) i podizali kako bi iz njih iscurila tekućina. Gotov komad sira („budz“) su odlagali u spremište („komarnk“).

Riječ „batalev“ izvode iz latinskoga ili galskog jezika, a u Ukrajins'kim se Karpatima mogla pojaviti posredovanjem rumunjskog jezika [48, str. 149–150]. Riječ „guterja“ („gutirja“) ima staru indoeuropsku osnovu [48, str. 629]. Druge riječi (kolotivka, mišalka, syrncja, gušča, komarnyk) imaju praslavensku i staroslavensku jezičnu osnovu. Pokušaj dokazivanja istočnoromanskog podrijetla ili proširenosti riječi „komarnyk“ među Rumunjima nije uvjerljiv, jer je ona potvrđena u staroukrajinskom jeziku već u 12. st., puno prije početaka pastirske („volos'ke“) kolonizacije Karpata [48, str. 627; 49, str. 488, 522, 523; 531; 120, str. 280].

Nusprodukt izrade zrnata sira bila je sirutka („nevarka“, „žentycja“, „žentyčnyk“, „dzer“, „zer“). Od „nevarke“ se pripremala vrsta slatkog sira koji je u Karpatima poznat pod nazivom „udra“, „vudra“, „gurda“. Pripremali su je redosljedom: podgrijavanje „nevarky“, dolijevane sirova mlijeka u

nju, dolijevanje kisele „kvasnoji nevarky“, hlađenje, podgrijavanje u kotlu nad vatrom, a kada je sirna masa isplivala na vrh, uzimali su je polonnykom („dirkavcem“, „drušljakom“), stavljali u platneno cjedilo i pustili da odstoji 2–3 dana [142, str. 179–181].

Riječi „dirkavec“, „kvasnyj“, „nevarka“, „ženticja“, „polonnyk“ praslavenskoga su i staroslavenskoga podrijetla [48, str. 332; 49, str. 136, 193, 416; 50, str. 500; 51, str. 486; 115, str. 22, 143; 117, str. 395–396; 119, str. 243].

Riječ „dzer“ („zer“) može biti dačko-mezijuskog ili trakijuskoga podrijetla, a riječ „drušljak“ se u ukrajinskim dijalektima Karpata našla iz starogornjonjemačkoga posredovanjem poljskog jezika [49, str. 57–58, 136, 139; 175, str. 251–253].

Osnovni mliječni proizvod planinskog stočarstva bio je slani sir („bryzna“), koji su pripremali od zrnata sira. Pripremu „bryzne“ su nazivali „byty bryznu“ – tuči, „čynyty bryznu“ i dr. U bugarskom jeziku „bryzna“ se prvi put spominje 1370., u slovačkome 1470., u češkome i rumunjskome u 16. st., ali nije široko rasprostranjena, već samo lokalno. Zato je pokušaj da se „bryzna“ izvede iz rumunjskog jezika neuvjerljiv. Riječ ima složenu etimologiju i najvjerojatnije je davni indoeuropeizam [48, str. 258; 175, str. 221–225].

Pripremanje „bryzne“ uključivalo je rezanje na komade i soljenje „budza“, tučom mješalice, uzimanje iz posude („putere“) i slaganje na „konovok“, „gelet“, „berebenyc“. Do 1880-ih godina ponekad su „bryznu“ držali u očišćenim kozjim želucima („burdjuky“, „burdjegy“, „burdugy“). Takvo čuvanje zabilježeno je u Gucul'sčyni u selima doline rijeke Čornoji Tysy te u planinskim selima Tjačivščyne [41, str. 103; 103, str. 19; 142, str. 182–183; 184, str. 268]. Riječ „burdug“ ima složenu etimologiju. Ukrajinci su ga preuzeli od turkijskih (ali ne iz turskog) jezika. Od Ukrajinaca su ju preuzeli Istočni Romani [48, str. 299–300; 175, str. 217].

Gotovo svi planinski mliječni proizvodi pripremali su se od kiselog („zakljaganog“) mlijeka. Osim toga su na planinama i u kućnim uvjetima od ovčjeg i kravljega mlijeka pripremali gusto kiselo mlijeko („gusljanku“), na taj način što su svježje mlijeko kuhali, ohladili, izlili u posudu i dodali nekoliko žličica kiselog vrhnja ili stare „gusljanke“. Takvo kiselo mlijeko bilo je jedno od osnovnih prehrambenih namirnica Gucula. Ali ne treba smatrati „gusljanku“ („gustjanku“) isključivo posebnosću gucl's'koga stočarstva. Priprema gusta kiselog mlijeka dobro je poznata etnosima Balkana i Rumunjima. Sama riječ

„gustjanka“ („gusljanka“) ima praslavensku jezičnu osnovu [48, str. 332; 49, str. 136, 193, 416; 50, str. 500; 51, str. 486–487; 115, str. 22, 143; 117, str. 395–396; 127, str. 243].

Osim ovčjeg i kozjega mlijeka, na planinama Istočnih Karpata i u kućnim uvjetima prerađivalo se i kravlje mlijeko. Na planinama Karpata su često kravlje mlijeko miješali s ovčjim i pripremali zrnati sir, „urdu“, „gusljanku“, a u kućnim uvjetima iz kravljeg su mlijeka proizvodili ponekad i zrnati sir, a iz njega „bryznu“. Osim toga, u kućnim uvjetima su kravlje mlijeko pili sirovo, kuhano ili kiselo, pripremali su sir i maslac [142, str. 184–186].

Ovisno o vrsti pašnjaka, prevladavajućim načinima ispaše, organizacijskim oblicima provođenja pašnjačkog stočarstva, tradiciji itd., kod karpatskih su Ukrajinaca poznati planinski, seoski i stepski kampovi stočarskih nastamba („salaši“). Riječ „salaš“ potječe iz turkijskih, ali ne obvezno iz turskog jezika. Preuzeli su je i proširili balkanski Slaveni i Mađari [142, str. 189, 192–193; 175, str. 376–377]. Kamp stočarskih nastamba („salaš“) za ovce Guculi su nazivali „stajom“, a za krave „stilom“. Njihova pripadnost staroj slavenskoj kulturi i slavenskim jezicima ne izaziva sumnju [151, str. 749].

Predvodnik pastirske zadruge („deputat“, „polonyn’oš“), predvodnik ovčarske zajednice („vatag“), ili obojica zajedno, izabirali su mjesto koje će postati kampom za stočarske nastambe. Na njemu su se, ovisno o vrsti stoke koja se pasla, o planinskim ili seoskim ispašama, izgradile različite stambeno-gospodarske građevine.

U ovčarskim kampovima („stajama“) gradili su se „staja“ ili „kolyba“, „zastajky“, „košary“, „okil“ sa „strunkom“, „jalivnyk“, ponekad „kuča“ za svinje. Kod planinske ispaše krava, kamp („stilo“) Gucula je pravo planinsko selo koje se sastojalo od kompleksa nastamba i gospodarskih građevina. Kako su krave držali na otvorenom, tako se „stilo“ izgradilo kao ovčji „salaš“. Ako su telad i krave držali u zatvorenim prostorijama, onda su vjerojatno sve građevine bile stacionarne [96, str. 16; 142, str. 194].

Građevine su razmještali po kampu („stilah“) u krug, u jedan niz, dva niza, ili proizvoljno. U kružnim „stilama“ nastambe i gospodarske građevine stavljali su tijesno jednu uz drugu oko trga, do kojeg su ostavili prolaz i postavljali vrata. I. Mogitič smatra kružna („kil’ceva“) „stila“ najstarijim u Karpatima, vidi u njima ostatke ranoslavenskih „gordyšč-shovyšč“ (gradolikih utvrda) 8–9. st. te staroukrajinskih „gorodyšča“ (gradova) 10–13. stoljeća [85, str. 128].

Na planinama Gucul'sčyne bilo je također individualnih kampova stočarskih nastamba („salaša“) koji su nalikovali pravoj utvrdi – zatvorenih gradskih imanja. I. Kral je opisao takav kompleks s nižih dijelova planine Kračunjeska, koji je pripadao Guculima sela Jasinja. Spomenuti kamp je pravokutan životno-gospodarski kompleks koji je uokolo okružen visokom strmom ogradom načinjenom od balvana. U pravokutnim drvenim kućama nalazila se dvoprosotorna nastamba (kuća + trijem „hata+sinyk“), dvije staje i teljatnyk (prostorija za telad). S vanjske strane staje nisu imale čvrste zidove, već su se podupirali letvama. U zatvorenim kompleksima koji nisu bili trajno naseljeni I. Kral je tražio strane etničke utjecaje [173, str. 74]. Teško je prihvatiti takav zaključak, jer je postojanje zatvorenih kompleksa te stalno naseljenih seoskih imanja najviše bilo uvjetovano obilježjem lokalnoga pašnjačkog stočarstva, prirodno-geografskim prostorom, potrebom zaštite od zvijeri i neželjenih gostiju, specifičnošću življenja u nerazdvojnim obiteljima i dr. Osim toga, treba uzeti u obzir da su stalna naselja s jednim dvorištem ili malim dvorištem (2–3 gražde) bila razbacana jedna od drugih na udaljenosti od nekoliko kilometara. Velika (bagatodvirna) naselja kod Gucula Rahiv'sčyne nastala su 14–16. stoljeća. Zatvorena imanja ne treba smatrati isključivo pojavom kulture karpatskih Gucula. Takvih imanja, kao gospodarsko-obrambenih građevina, bilo je u Polissju, Volynju Kyjiv'sčyni, Černigiv'sčyni, Podillju, u Rumunjskoj, Slovačkoj, Poljskoj, Bjelorusiji, Rusiji, skandinavskim zemljama [142, str. 195–196; 153, str. 91–93].

Na stočarskim kompleksima („salašima“) gradile su se stacionarne i prijenosne nastambe i gospodarske građevine. U poljoprivredno-stočarskim naseljima nastambe su bile jednake i primitivne, a kod stočara Gucula su bile pretežito stacionarne i vrlo kapitalne. U Istočnim Karpatima razlikuju se dvije vrste pastirskih nastamba:

nepokretne građevine poznate pod nazivom „staja“ („kolyba“);
lagane prijenosne nastambe poznate pod nazivom „kolyba“.

Prvi je tip proširen na Gucul'sčyni, a drugi u svim oblastima Istočnih Karpata i na susjednim područjima, od jugoistočne Bukovyne do Spiša i Goregrona u Istočnoj Slovačkoj [184, str. 82].

Na Gucul'sčyni je najrasprostranjeniji stambeni objekt ovčara bila četverozidna drvena stambeno-gospodarska građevina – „staja“ („stajja“). Nalikovala je na dvoprostornu nastambu bez prozora i stropa. Prva prostorija je „vatarna“ (od ognjišta – „vatry“), druga je soba („komarnyk“) [84, str.

34; 85, str. 139; 158, str. 185–186; 185, str. 85]. Riječ „staja“ u značenju stambenog objekta za život pastira ili kao prostor za stoku proširena je kod karpatskih Ukrajinaca u Kriovograds'koj, Čerkas'koj i Poltav'skoj oblasti, u ponekim slavenskim dijalektima Balkana, u češkim i slovačkim dijalektima, u sjevernoruskim dijalektima, u govoru sibirskih Rusa. Riječ „staja“ se spominje u staroukrajinskim pismenim izvorima 11–13. st., dakle sve do početaka pastirske („volos'ke“) kolonizacije Ukrajin'skih Karpata [62, str. 163–167; 85, str. 140; 151, str. 749].

Unutrašnje planiranje „vatarynka“ ovisilo je o smještaju ognjišta („vatry“) te postavljanju vrata na bočne ili na duge zidove. Postoji pet varijanti smještaja ognjišta u „staji“. Četiri od njih bilježe varijante smještanja ognjišta pokraj jednog od zidova, a peti po sredini „vatarynka“. Zadnja varijanta zabilježena je u 1970-im godinama na planinama Vedenjska (selo Verhnje Vodjane) i Kurpyn (selo Kobylec'ka Poljana). Osim toga, takvo smještanje ognjišta u „stajama“ zabilježeno je na planini Kukuj Čornogir'skoga hrpta te u drugim gucul's'kim planinama [142, str. 224–226]. Ognjište po sredini nastambe pronađeno se u Zakarpattju na malokopans'komu naselju u 8–9. stoljeću. I. Prohnenko je takvo smještanje ognjišta neutemeljeno povezao s nomadskim ili polunomadskim stočarstvom Mađara [106, str. 276–277, 280]. Prema našem mišljenju, treba uzeti u obzir i to da su se kod Istočnih Slavena 5–7. st. susretale poluzemunice s ognjištem na sredini. Osim toga, F. Potušnjak je istaknuo da se u zapadnim rajonima Zakarpattja te u drugim rajonima Karpata donedavno (do sredine 19. st.) u kućama s otvorenim ognjištem bez dimnjaka koje su imale samo jednu sobu, ognjište postavljalo na sredinu ili u jednom od kutova. Prema mišljenju istraživača, takve su se kuće razvile od nadzemnih koliba [105, str. 215, 217; 112, str. 30]. Primijetiti ćemo da je mađarski etnograf L. Kovács smatrao postavljanje ognjišta nasred nastambe osobitošću rumunjskog pastirstva, a mađarski pastiri su postavljali ognjišta povišeno do kotla pokraj jednog od bočnih zidova [169, str. 12]. Oslanjajući se na postojanje zemunica s ognjištem na sredini kod Istočnih Slavena, kuća s otvorenim ognjištem kod Ukrajinaca Zakarpattja sredine 19. st. te planinskih „staja“ s ognjištem na sredini, mogli bismo tvrditi da je to istočnoslavenska, točnije staroukrajinska etnička tradicija. Ali na tome ne inzistiramo, jer pokušaji isticanja etničke osobitosti u smještanju ognjišta gotovo nisu mogući. Iz te je pretpostavke J. Štika dobro primijetio da smještanje ognjišta otkriva potpunu identičnost svih etnosa Karpata i susjednih teritorija [195, str. 267–284].

U „vatarynku“ uzduž jednog ili dva zida protezale su se široke klupe, a pred njima je stajao široki stol, pokraj jednog zida, bliže ognjištu, smještali su krevet-naryj – na daske („potlaš“), a dalje od ognjišta policu za posuđe („podišor“, „podušer“). Riječ je uvelike poznata u Ukrajinskim, Poljskim, Slovačkim i Rumunjskim Karpatima. Njezina se etimologija izvodi iz dačko-rumunjskih dijalekata, u kojima je „podisor“ mjesto u kompleksu gdje se ubiru mliječni proizvodi [62, str. 221–222; 175, str. 360; 185, str. 85].

Glavno mjesto u stambenom prostoru je zauzimalo otkriveno ognjište („vatra“). Na ognjištu su kuhali hranu, pripremali pojedine mliječne proizvode, ono je grijalo prostoriju. Vatra se palila na zemlji. Nju su oblagali velikim kamenjem ili debelim cjepanicama („kymakamy“, „prutjancjam“, „prygotovkamy“). Kako se oganj ne bi ugasio, stavljali su na njega panjeve ili debeli cjepanice („naklad“) [142, str. 233; 184, str. 253–254; 185, str. 84]. Riječ „vatra“ ima složenu etimologiju. Ona razotkriva općeslavenske korijene i smatra se naslijeđenom od indoeuropskoga prajezika, proizlazi iz jezika albanske ili dačke podloge [48, str. 339–340].

Na otkrivenom ognjištu „staja“ su na različite načine povisivali kotlove za kuhanje „urde“. Sprava za njihovo vješanje smještala se kraj jednog od zidova ili u sredini „vatarynka“. Takva sprava („verkljug“) kod karpatskih Ukrajinaca je poznata pod nazivom „berfela“, „zubec“, „kitlovyna“, „kužba“, a kod Slovaka „kumhak“ ili „kolovrat“ [78, str. 73; 84, str. 36–37; 85, str. 144; 167, str. 35; 184, str. 253; 190, str. 380]. Sastojala se od tri dijela: „verkljuga“, „rozsoke“ („rozvylyne“) i „kužbe“. Vertikalni stup („verkljug“) učvršćivao se tako da ga se moglo okretati.

Postavljanje pokretne sprave za vješanje kotlova je očito inovacija kraja 18. st. i početka 19. st. Karpatski Ukrajinaci poznavali su i druge načine. Jedan od starijih načina vješanja kotlova bio je lanac s kukom („kitljuk“, „duga“), koji se učvršćivao na strop točno iznad ognjišta. Drugi način – u drveni zid su jednim krajem učvršćivali dugu čvrstu palicu, a njezin su drugi kraj učvrstili lancem kojim su regulirali visinu kotla nad ognjištem. Bili su poznati i drugi načini vješanja kotlova nad ognjištem [89, str. 84; 142, str. 234; 185, str. 84; 197, str. 15].

Navedeni načini poznati su na cijelim Karpatima. Od riječi kojima se označuju sprave za vješanje kotla vjerojatno samo „berfela“ ima istočnoromansko podrijetlo [48, str. 175, 613]. Ona se kod karpatskih Ukrajinaca proširila relativno kasno, očigledno potkraj 18. stoljeća. Svi drugi termini su

karakteristični za praslavenski i staroslavenski jezik, a u staroukrajinskome se „kužba“ spominje u 13. st., „kotel“ već 1076. godine [48, str. 358–360, 374–375; 49, str. 140, 281; 50, str. 57, 125; 117, str. 155; 119, str. 66–67; 120, str. 379–380]. Kod Mađara Bergn’og Potyssja sprave za vješanje kotlova su identične ukrajinskima, čak su i poznate pod nazivom „kužba“ [169, str. 12; 175, str. 381; 175, str. 381; 195, str. 267–284].

U drugoj polovici 19. st. i prvoj polovici 20. st. u Istočnim Karpatima su se susretale i jednodimenzionalne „staje“. Sastojale su se samo od „vatarnyka“, čije je planiranje bilo jednako kao i u dvosobnim „stajama“. Pri tome su prostoriju („komarnyk“) za skladištenje sira postavljali u neposrednu blizinu, zajedno sa „stajom“ u obliku polica na visokim stupovima, koja se natkrivala pokrovom. Riječ „kamarnyk“ proizlazi iz bugarskog jezika ili od slovačkoga: „komora“. U staroukrajinskom jeziku je riječ „komora“ zabilježena već u 12. st. [49, str. 531–532, 540; 120, str. 280].

Drvene „staje“ u Istočnim Karpatima pretežito su proširene na Gucul’sčyni. Ali ne treba ih smatrati specifičnošću gucul’s’koga planinskog stočarstva, jer je takvih građevina bilo u svim oblastima Karpata, no pod drugim nazivima [85, str. 139–140]. Promatrajući podrijetlo i vrijeme pojave „staja“, I. Mogitič ih je povezao s dvosobnom ranoslavenskom nastambom 8–9. stoljeća. Najstarijima smatra one u kojima se ognjište postavljalo nasuprot vrata ispod unutrašnjeg poprečnog zida, ili pokraj uzdužnih zidova, ali dalje od ulaza. Takvo postavljanje ognjišta bilo je svojstveno ranoslavenskoj nastambi do 10. stoljeća. Vrijeme pojave „staja“ određuje početkom treće četvrtine 1. tisućljeća nove ere [85, str. 140]. Takvu je tvrdnju teško prihvatiti. Povijesni razvoj karpatskoga stočarstva na otvorenom prilično svjedoči o razvoju drvenih planinskih stambenih građevina, od jednosobnih do dvosobnih.

Na stambene građevine na planinama, seoskim pašnjacima, poljima, lukama i šumama odnose se i one koje su u karpatsko-balkanskim govorima određene riječju „kolyba“. To je naziv za pastirovu drvenu nastambu s pokrovom nagnutim na dvije ili na jednu stranu kolibe, prijenosne kućice, daščare i dr. Nastamba Slavena pod nazivom „kolyba“ spominje se u pisanim izvorima već u 6. stoljeću [62, str. 207–217; 93, str. 432, 490; 185, str. 100, 160; 190, str. 52]. Južni Slaveni su ju preuzeli iz grčkog jezika, a balkanski su pastiri riječ „kolyba“ proširili u Karpatima za pastirske kolonizacije. U značenju nastambe pastira ona je prodrla u ukrajinski, zapadnoslavenske, istočnoslavenske i mađarski jezik [49, str. 510; 62, str. 207–217; 120, str. 239; 175, str. 313–315].

U Ukrajins'kim Karpatima bile su proširene drvene četverozidne i krovne (jednokrovne i dvokrovne) „kolybe“. Samo su na Gucul'sčyni bile proširene jednosobne i dvosobne drvene „kolybe“ te „kolybe“ („skotarky“, „bovgarky“) od balvana ili isklesanih dasaka koje su se učvršćivale među vertikalnim stupovima. Natkrivalo ih se jednoslivnim ili dvoslivnim krovštima. U prostoriji nastambe nalazilo se otkriveno ognjište s „verkljugom“ („kužboa“) za pripremu jela [142, str. 241–253].

U Ukrajins'kim Karpatima su jednokrovne i dvokrovne „kolybe“ bile poznate pod nazivima: „vataz'ka kolyba“, „vatažka“, „vivčars'ka kolyba“, „kolyba“, „pastyrka“, „skotarka“, „zastjaka“, „zavatra“, „stajka“, „bovgarka“, „buda“, „lub"janka“ i dr. Za većinu navedenih je već ustanovljena etimologija. Riječ „lub"janka“ povezana je s praslavenskom „lubъ“, a riječ „buda“ – lagana građevina, koliba, premda se i spominje u staroukrajinskom jeziku, već se 1175. smatra posuđenicom iz srednjogornjonjemačkog jezika posredstvom poljskoga [48, str. 277; 50, str. 296–297; 114, str. 344; 121, str. 290–291; 142, str. 255].

U Istočnim Karpatima poznato je nekoliko varijanti jednostrešnih „vataz'kih kolyba“ koje su bile osnovne stambeno-gospodarske građevine na pašnjacima. Njihovu su osnovu činili stupovi zabijeni u zemlju, na koje se stavljala prečka. Na nju su učvršćivali po dužini letve koje su se nižim dijelom upirale o zemlju ili krupnu kladu. Na letve su zakucavali ili vezali „laty“ zaštitu, a na nju su polagali krov od daščica („dranka“) ili su je pokrivali daskama, korom i dr. Strane su prekrivali daskama, korom, travom i dr. Prednji zid ostao je otvoren, iznad njega se postavljala streha ukošena prema naprijed, koja je štitila ognjište od kiše i vjetra [30, str. 113; 78, str. 107; 84, str. 28–30; 142, str. 257–259, 263].

Na nizu planina galicijske Bojkivščyne te u bojkiv'skym selima uzvodno od rijeke Riky i Goljatynky na Zakarpattju, „vataz'ku kolybu“ su izrađivali od prirodno savijenih palica koje su izgledale kao sanjk („senytori“, „senetariji“, „kryvul“, „kors“). U selima zakarpats'ke Bojkivščyne su svaku zakrivljenu palicu i svaku prečku nazivali „senytorija“ [142, str. 263]. Istodobno su riječi „senytor“, „synetor“ imale i druga značenja. Naprimjer, narodne pjesme („kolomyjky“) zabilježile su takvo značenje riječi:

„Oj na gori syneta,
paslo divča jagnjata...“

„Ej vučarju synetarju,
Pokin' vuci pasty...“

„Ej vučarju synetarju,
Ssučy my voloky...“ itd.

J. Stryps'kyj je izveo riječ „syneta“ od planinske trave (*Hupericum*), koja je dala naziv planini Synetorija u Užgorodščyni. Etimologija riječi „synetor“, „sanatorija“ potječe od latinske riječi „sonator“ – onaj koji svira na fruli ili „floyari“ ovčara [131, str. 79-80].

Pokraj „vataz'kih kolyba“ provodila se izrada mliječnih proizvoda i pripremanje hrane, tu su se skladištile prehrambene namirnice, alat, odjeća, tu su se odmarali „vatag“ i „rjadovyky“. Pred ulazom kolibe palili su ognjište, u blizini njega ukapali su stup i na njega učvrstili „verkljug“ („kužbu“) [30, str. 113; 78, str. 107; 142, str. 259]. Druge jednostrešne kolibe bile su kao i „vataz'ka“, ali manje veličine i u njima se nije postavljala „kužba“. Postavljali su ih u okolici sela na pašnjacima – tolokama, lukama, u šumama. Takvu su kolibu u cijelim Karpatima nazivali „stina“. K. Moszyński tumači praslavenski naziv „stina“ kao zagrada, a to, prema njegovu mišljenju, u potpunosti otkriva namjenu takvih koliba [151, str. 754; 179, str. 480–481].

Kod proljetne i jesenske ispaše stoke na lukama, poljima i u šumama, ljetne ispaše na seoskim tolokama u zakarpats'kim selima na međuriječju rijeka Teresve i Boržave nekada su nastambe bile dvostrešne kolibe. Jednostrešne i dvostrešne kolibe u Karpatima ubrajaju se u najstarije. Posvuda su raširene, ali su najpotpunije prikazane u Zakarpattju i u galicijskoj Bojkivščyni, gdje su bile osnovnim stambeno-gospodarskim građevinama kompleksa. Takve kolibe nisu imale ni jednu izmjenu kroz cijelo 2. tisućljeće n. e., došle su do nas u prvotnom obliku [81, str. 161; 142, str. 265; 185, str. 86]. K. Moszyński smatra da su jednostrešne kolibe postale osnova za najstarije stanovnike pastire s otkrivenim ognjištem i dvoslivnim krovom [179, str. 480–481].

Gospodarske građevine na pašnjacima Istočnih Karpata nisu se isticalle različitošću i bogatstvom oblika. Među njih treba ubrojiti otkrivene neprenosive ograde („košary“), građevine za krave te za čuvanje mlijeka i mliječnih proizvoda.

Najraširenija vrsta gospodarskih građevina na pašnjacima bile su otkrivene ograde, koje se na cijelim Karpatima i na Balkanu nazivaju „košara“. Riječ „košara“ O. Sulejmenov izvodi iz kumanskoga „koš“ – tabor, nastamba, tor za

ovce [133, str. 154–155, 177, 234, 237, 250, 258, 263, 287]. Međutim riječ „košara“ – pletena ograda za stoku, susretala se u praslavenskim dijalektima, a u staroukrajinskom jeziku zabilježena je u 13. stoljeću. Guculi doline rijeke Biloji Tysi „košaru“ su još nazivali „gorod“, u značenju „zagoroža“, „ogoroža“ (ograda) i „gorodyty“ (ograđivati) [48, str. 570–571; 62, str. 188–200; 179, str. 125].

Ovisno o namjeni kompleksa, stoke koja se čuvala u njemu, gospodarskih funkcija, materijala i tehnike izgradnje torovi su bili poznati pod nazivima „gorod“, „bovgarka“, „vakarka“, „kolešnja“, „stadarka“, „mury“, „teljatnyk“, „jagnačarka“, „jalivnyk“, „hromarka“ i dr. Zntna većina riječi ima praslavensku i staroslavensku gospodarsko-kulturnu tradiciju i jezičnu osnovu [48, str. 570–571; 50, str. 46, 188–189; 114, str. 21; 142, str. 280; 151, str. 511, 743; 182, str. 38, 277, 554–555]. Od njih samo „bovgarka“ i „vakarka“ potječu iz latinskog jezika, a u ukrajinki su došle posredstvom južnoslavenskih i istočnoromanskih jezika [48, str. 218, 321], te riječ „mury“, koju je ukrajinski jezik preuzeo iz srednjogornjonjemačkoga posredstvom poljskog jezika [151, str. 13]. Pritom su riječi stranog podrijetla za označavanje torova bile lokalno proširene i bile su samo varijante ukrajinskih naziva. To svjedoči da su u karpatsko-ukrajinski dijalekt prenesene relativno nedavno.

Na ovčjim „salašyima“ postavljalo se nekoliko torova. Tor za mužnju ovaca („okil“) postavljali su na otkrivenom sunčanom mjestu, torove za dnevni odmor ovaca pod drvećem. Spomenuti torovi imali su različita konstrukcijska rješenja i ovisno o tome različite nazive: „lomy“, „zaruba“, „zarub“, „stina“, „verynjanka“, „parkany“, „štahety“ i dr. [142, str. 280; 151, str. 754]. Osim toga, razlikovali su se prijenosni i neprenosivi torovi. U neprenosive se ubrajaju „lomy“, „zarub“, „stina“, koji su još u 19. st. i na početku 20. st. bili rašireni na Gucul'sčyni, u zakarpats'kome dijelu Bojkiv'sčyne te u selima doline uzvodno od rijeke Teresve. „Lom“, „zarub“, „zaruba“, „stina“ su pravokutne ograde od polegnutih drva visine 1,5–2 m. Ovčari („jugasi“) sela Ljuta na planini Ljutjans'ka Golycja su neprenosivi tor („zarub“) gradili od palica zabijenih u zemlju i letvica koje su na njima bile gusto učvršćene [85, str. 160; 142, str. 281; 158, str. 187]. Na planinama su takve ograde za bikove i volove postavljali pod gustim drvećem, a u proljetnoj i jesenskoj ispaši volova na lukama, s ciljem njihova gnojenja [8, str. 257; 18, str. 177; 142, str. 281].

Prijenosni torovi na planinama i pašnjacima Ukrajins'kih Karpata proširili su se tijekom 19. st, a počeli su prevladavati od 1920-ih do 1930-ih

godina. U poljoprivredno-stočarskim rajonima proširili su se od 17. stoljeća [194, str. 64-70]. Prijenosni torovi kod karpatskih Ukrajinaca bili su poznati pod nazivima „žyrdjanky“, „prutjanky“, „tynjanky“, „ostorožyny“, „palisaty“ i dr. Osnovom svih prijenosnih torova bio je „zidić“ („polotno“, „lisa“, „prjaslo“) koji se pričvršćivao na stupove *gužvama* [142, str. 283–285]. Od navedenih naziva torova samo „palisaty“ potječe od latinskoga „palus“ – kolac [51, str. 267], a svi drugi imaju praslavensku i staroslavensku jezičnu i gospodarsko-kulturnu tradiciju. Tako je naprimjer „lisa“ zabilježena u staroukrajinskom jeziku 1263., „žerd“ – „žyrdjanka“ u 11. st., „lomy“ 1190., „zarub“ 1224. i dr. [49, str. 193; 50, str. 188–189, 266–267; 51, str. 169, 228, 267, 620; 115, str. 27–28, 33; 118, str. 91, 289; 121, str. 210–211, 277–280; 123, str. 331–332].

Osim torova za dnevni i noćni odmor ovaca, na planinama su se postavljali torovi u koje su zatvarali ovce pred mužnju. Na jednom od zidova bilo je smješteno mjesto za mužnju („strunka“). Guculi su pravokutni, ovalni ili tor za ovce u obliku stošca nazivali „okil“ („okul“, „okuv“). U nekim slučajevima su tom riječju označavali otkrivene torove pravokutnog ili ovalnog oblika, u drugima torove s krovštem, a u trećima napola ili potpuno zatvorene torove [62, str. 204–207]. Riječ „okil“, „okul“, „okol“ se u mađarskim pisanim izvorima spominje 1086., 1193., 1291. te u narednim godinama. I. Szabadfalvi smatra da su riječ zajedno s otkrivenim torom mađarski pastiri preuzeli od Istočnih Slavena [191, str. 40–48]. Riječ „okil“ („okol“, „okul“) je bila raširena u praslavenskom i staroslavenskom jeziku, u staroukrajinskom u značenju „okolo“ spominje se 941., a u značenju ograde, zida u 11. stoljeću. Ona ima općeučajinsku rasprostranjenost i etimologiju joj povezuju s ukrajinskim jezikom [46, str. 126; 51, str. 169; 62, str. 204; 123, str. 332, 381]. „Okil“ su postavljali kao poseban tor ili u kombinaciji s torom za dnevni i noćni odmor ovaca. Na Bojkivščyni se često postavljao jedan veliki tor koji se zidom dijelio na dva dijela: manji je bio „okil“, a veći tor („zarub“). Pri terenskoj ispaši ovaca s „košaruvannjem“ polja svaki je prijenosni tor s postavljenim mjestom za mužnju ovaca imao ulogu „okola“ [142, str 286].

Postavljeno odjeljenje ili mjesto za mužnju ovaca na jednom od zidova tora se na cijelim Karpatima naziva „strunkoju“ („strugoju“, „strynkoju“, „strengoju“, „zastrungoju“ i dr.) „Strunky“ s potkorovljem su stara pojava pastirske kulture Karpata i Balkana. Jedni riječ „strunga“ izvode iz trakijskog jezika, drugi ju povezuju sa staroslavenskom „stranga“, a D. Krاندžalov ju povezuje s karpatskim dijalektima slavenskih jezika [175, str. 387–389].

Potkraj 19. st. i početkom 20. st. na gercul'skim i zakarpatskim planinama gradili su se pokrovlja za krupnu rogatu stoku („dahy“, „šopy“, „carky“) te četverozične štale. Njihova veza s tradicionalnim pastirstvom vidi se jedino u tome jer su takve građevine ponegdje nazivali „carkamy“. Tom se riječju označavalo ograđeno mjesto u svinjcu, nastambi, toru ili „staji“, a ponekad građevina za skladištenje mlijeka i mliječnih proizvoda. Riječ „carok“ je proširena na cijelim Karpatima i na Balkanu. Jedni smatraju da je to istočnoromanska riječ, drugi je izvode iz latinskog jezika. Najvjerojatnije je riječ „carok“ autohtona, povezana s dačkom jezičnom tradicijom [46, str. 128; 62, str. 200–204; 175, str. 233]. Riječi „dak“ i „šopa“ su se javile u karpatsko-ukrajinskim dijalektima iz njemačkoga posredovanjem poljskog jezika [49, str. 15; 152, str. 466]

U drugoj polovici 19. st. i do sredine 20. st. u Karpatima i na Balkanu bilo je prošireno jesensko-zimsko održavanje stoke izvan granica sela (na lukama, planinskim oranicama i u šumama). Takvo održavanje stoke karpatski su Ukrajinci nazivali „zymarka“ („zymivka“, „zemnjenyk“, „zymuvka“, „pastyrka“, „skotarka“, „zymovyj salaš“ – hrv. zimovnik, op. prev.). Tim su riječima označavali sve stambeno-gospodarske i pomoćne građevine te sustav vođenja brige za stoku izvan granica sela. U običnom razumijevanju riječi, „zymarka“ je građevina za tadašnje stanovanje ljudi u vrijeme pripreme sijena te jesensko-zimskog hranjenja stoke. Zymarky Gucula – je tip tadašnjih privremenih planinskih naselja, grane osnovnih gospodarstava [142, str. 205–206]. Etimologija riječi „zymarka“ potječe od staroslavenske riječi „zyna“ [49, str. 261–262].

Znatnu većinu „zymarok“ postavljali su na udaljenosti 2–5 km od imanja gospodara, a uzvodno Bilogo i Čornogo Čermoša, Biloji i Čornoji Tysy do 24 km. Takvo zimovanje stoke davalo je mogućnost „košaruvaty“ luke i dijelove oranica. Kod Bojka, Dolinjana i Lemka svi su „zymarky“ imali izrazito poljoprivredno-stočarsko obilježje. Još je 1960–70-ih godina na Zakarpattju bilo „zymarok“ na koje su se stavljali torovi s granama, ovce su hranili sijenom na izgaženu snijegu, dohranjivali su ih lišćem i iglicama [142, str. 205–206; 201, str. 53–54, 59]. Ponegdje su Guculi još na početku 20. st. svakoga dana tjerovali ovce do stogova i hrpa sijena. Takvo hranjenje su nazivali „sydity na davani“. Obavljala su ga djeca koja su se grijala pokraj zapaljenog ognjišta, a navečer su se s ovcama vraćala do sela [29, str. 695; 89, str. 113].

Povijesni razvoj zimskog održavanja stoke izvan granica sela svjedoči da su se „zymarky“ razvili pod utjecajem socijalno-ekonomskih, prirodno-geografskih, demografskih faktora te gospodarskih tradicija lokalnog stanovništva. Oni su postepeno prerastali u grane osnovnoga gospodarstva, a zatim i u stalna naselja. Kod karpatskih Ukrajinaca bili su poznati „zymarky-stijbyšča“ bez građevina ili s jednostrešnim kolibama i torovima, zymarky s kolibama-zemunicama („dymljanke“ u selu Torun’ i Repynne na Mižgirščyni), zymarky-staji („hižky“) na sjenokosnim lukama koji su se razvili u dvosobne kuće (koliba + svinjac), zymarky-lazy stočarsko-poljoprivrednog usmjerenja koji su bili grane osnovnih gospodarstava [142, str. 310–329].

Riječ „laz“ ima staroindoeuropsku osnovu, kod Tračana je poznata riječ „laza“ – šumski put, preko poljana, a kod Istočnih Romana riječ „laz“ preuzeta je iz slavenskih jezika. U staroukrajinskom jeziku „lazь“ je zabilježen u 12–13. st. kao dio šume namijenjen za pašnjake, ili za polje [48, str. 182; 87, str. 333; 121, str. 162-163; 128, str. 537]. Na Gucul’ščyni je „zymarka“ („dgori“) jedna kapitalna građevina od nekoliko prostorija pod jednim krovom. U okolicama sela Jasnja takva je „zymarka“ imala sijeno, osvijetljenu sobu („svitlycju“), štagalj („stajnju“), drvarnicu („drovarnju“) te otkrivene torove, stogove, nekoliko malih stogova sijena [142, str. 324; 173, str. 76–79].

Vođenje otvorenoga planinskog stočarstva uvjetovalo je stvaranje svojevrsnog posuđa i alata koji se javljaju kod svih etnosa Karpata i pokazuju zapanjujuću sličnost oblika te imaju jednaku gospodarsku namjenu. Kod mužnje se upotrebljavalo drveno vjedro ili posuda („geleta“, „skopec“, „žuhtarka“) za izlijevanje i kiseljenje mlijeka te se za pripremu zrnatog sira koristila posuda nalik boci od 35–100 l („putera“, „putyna“), a mlijeko i mliječne proizvode su prikupljali i prenosili u bocolikim bačvama. Na galicijskoj Bojkivščyni su mjerili 2 l vjedrom „konovlja“ („kavuš“, „korec“), a na zakarpats’koj Bojkivšyni 150 grama štapom „polonnykom“ ili 400 grama malenim loncem „gornja“ („kubka“, „kuhar“). Na Gucul’ščyni mlijeko su mjerili drvenom posudom s uhom („mirtukom“). Za prikupljanje „kljaga“ koristili su se „kljagivnicjeju“, pripremali su maslac u „masljanici“ („masljenici“, „bodenci“, „zbušci“), posebnoj drvenoj posudi za prikupljanje masnoće, jeli su iz širokih drvenih posuda („bljud“, „džožloban’ok“, „tal’ok“) [142, str. 333–342].

Većina navedenih riječi ima staro podrijetlo i nije izravno povezana s pastirskom („volos’kom“) kolonizacijom. Moguće je da su samo riječi „geleta“, „kupka“, „kljagivnyca“, koje potječu iz latinskog jezika, te istočnoromanske

riječi „berebenycja“ i „kavuš“, u Ukrajins'kim Karpatima proširili pastiri [48, str. 168, 492, 531; 49, str. 144, 407; 121, str. 124]. Riječi „putera“ („putnyna“), „žuktarka“, „kuhar“ te „kofel“ pojavile su se u karpatsko-ukrajinskom dijalektu iz njemačkoga posredovanjem poljskog jezika [50, str. 164–165; 51, str. 486–487, 641; 127, str. 243; 175, str. 364, 367, 445]. Svi ostali termini („skopec“, „skopec“, „vyndylka“, „konovlja“, „korec“, „polonnyk“, „masljanka“, „bodenka“, „zbuška“, „džolobn'ka“) poznati su već u praslavenskom i staroslavenskom jeziku, pa zato govoriti da su ih proširili putujući pastiri, a tim više istočnoromanski, nema osnove. Pritom je riječ „polonnyk“ zabilježena u staroukrajinskom jeziku 1073., a „konovlja“ u 12–13. stoljeću [48, str. 204, 213, 221–223; 49, str. 53, 204, 221, 248, 407, 413, 443, 552; 50, str. 9, 16–17; 120, str. 279; 122, str. 243; 149, str. 184; 150, str. 650; 152, str. 486–487].

Osim toga, za pripremu mliječnih proizvoda u nastambama su se upotrebljavale različite alatke. Za miješanje ukiseljena mlijeka služili su se „trepakom“ („betelevom“, „betaluvom“), mlijeko su u kotlu miješali miješalicom („viškoju“, „mišaljkoju dlja grudy“), odjeljivali su komade sira od sirutke „kočergoju“, prikupljali su sir velikom rupičastom žlicom („drušljakom“, „serebakom“, „zberennykom“, „rešetarem“, „dirkavcem“), „bryznu“ su nabijali u posudu ručnim maljem („brajem“) [142, str. 342]. Od navedenih riječi samo se „batalev“ („betaluv“) našla u ukrajinskom jeziku iz latinskoga, posredovanjem istočnoromanskih jezika, riječ „braj“ ima nejasnu etimologiju, a riječ „drušljak“ se našla u ukrajinskom iz njemačkog posredstvom poljskog jezika [48, str. 149, 243; 49, str. 136]. Druge navedene riječi imaju praslavensku i staroslavensku jezičnu osnovu [48, str. 247–249; 49, str. 136; 50, str. 66, 488].

Tradicionalna prehrana karpatskih Ukrajinaca bila je određena stupnjem razvoja poljoprivrede i stočarstva, tradicijama i socijalno-ekonomskim čimbenicima. Na većem dijelu teritorija Istočnih Karpata osnovu narodne kuhinje činile su žitarice, proso i mahunarke, mliječni proizvodi, meso, povrće i voće. Samo u narodnoj kuhinji Gucula prevladavali su mliječni proizvodi i meso. Hrana pastira na pašnjacima bila je jednolična i bjednija nego u selu. Pastiri u kampovima su najčešće jeli „kulešu“ palentu („mamaligu“, „tokan“) od kukuruznog brašna, kulešu na pire krumpiru, različite vrste kaša („mučanky“), kaša s mlijekom, kuleša s vrhnjem („banuš“, „balmoš“), kulešu prekrivenu slojevima „bryzne“ i „urde“ („babu“). Na planinama Zakarpattja kiselo mlijeko su ovčari podgrijavali na slaboj vatri, dok ne bi isplivali komadi

sira. Takvo varivo („šutrjanku“) su hladili i jeli kao juhu. Guculi i Ukrajinci Istočne Slovačke (sela Vihodna, Pribina) su kuhali juhu od „bryzne“ s kruhom i kuminom („demikat“) [142, str. 352-355]. U prehrani pastira Ukrajinskih Karpata osobito mjesto zauzima „gusljanka“, sir, „brynza“, „udra“, sirutka („žentycja“) i dr.; samo su se kod Bojka i Dolynjana Zakarpattja u ishrani pastira naširoko upotrebljavali poljoprivredni proizvodi.

Jela kao „mamlyga“, „demikat“ i „banuš“, kao i odgovarajuće riječi, karpatski su Ukrajinci očigledno preuzeli posredovanjem istočnoromanskih jezika. Riječ „mamalyga“ je u istočnoromanske jezike došla iz bugarskoga, a „demikat“ iz latinskoga, „banuš“ iz turskoga u bugarski, „baba“ iz slavenskih jezika, a u rumunjskome je dobila preneseno značenje [48, str. 102–103, 128; 49, str. 30, 395–396; 50, str. 376; 175, str. 248, 343].

Svakodnevna i svečana odjeća pastira i stočara kod karpatskih Ukrajinaca nije se razlikovala od odjeće ostatka stanovništva. Bili su to košulja, hlače („portky“, „porkenycja“, „gaši“), postoli, kapeljuh (šešira), čeres (remena), torba, a za nevremena su je dopunjavali lokalnom gornjom odjećom („keptar“, „lejbyk“, „ujoš“, „sirak“, „kocovata guneja“, „guglja“ i dr.). Takvu se odjeću ne može smatrati specifičnom odjećom pastira.

Posebna odjeća ovčara bili su košulje, hlače, kape („smoljanky“) prokuhane u toplom loju, maslacu ili uronjene u tekućinu od johe i smole, koje su se nadopunjavale širokim pojasom („čeresom“), postolima, crnim krznom gunjom te pastirskom opremom. Načini prokuhavanja i zasmoljavanja odjeće su u Karpatima bili više-mane jednaki. Guculi i Dolynjany međuriječja rijeka Teresve i Boržave su u kotlu rastopili nekoliko kilograma ovčjeg maslaca i 20 minuta u njemu kuhali košulju i hlače („gati“). Ponekad su u maslac dodavali smrekinu smolu („žyvyci“) i vosak. Odjeću prokuhanu u takvoj smjesi („tovščiči“) sušili su, a u selima Jasinja i Bogdan još i ribali („budyly“). Tako iskuhanu košulju nazivali su „smoljarka“, a hlače „buguzija“, na Mižgirščyni „vyprajuvana soročka“, šešir – „zamaščenka“, „zasmolena šapka“ [105, str. 208; 142, str. 357; 158, str. 190]. U selima doline Teresve ovčari su odijevali šešir prožet mastima. Za običan šešir su nekoliko puta muzli ovce, a sušili su ga kada je skupio dovoljno masti („zadojena šapka“) [142, str. 357].

Odijevanje iskuhane ili usmoljene odjeće ovčari su pojasnili time da ona dobro štiti tijelo od vrućine i kiše, na njega se ne primaju bodljike, tjera komarce, u takvoj odjeći će tijelo biti čisto u trajanju cijele planinske sezone. Ponekad su oblačenje takve odjeće pojašnjavali vjerovanjima. Ovčari su bili

uvjereni da bi promjena košulje nanijela štetu gospodarstvu planinskih kapova. Takvu su košulju oblačili prije odlaska u planinu, a skidali su je po završetku planinske sezone [27, str. 112; 78, str. 124–125; 142, str. 358; 185, str. 136–137].

Potkraj 19. st. i početkom 20. st. u rumunjskom selu Bila Cerква, koje je na Rahivščyni, mogla se susresti stara odjeća ovčara – kožne hlače. Šili su ih od ovčje kože vunom do sredine (Rumunji su ih nazivali „cioáreci“, „roaperi“). U drugim rumunjskim i susjednim selima nisu zabilježene. V. Zelečuk je smatrao taj element odjeće ovčara rumunjskom etničkom tradicijom [55, str. 69, 74–78].

Svaki pastir je upotrebljavao još i određenu opremu. Pripadali su mu: ravna drvena palica („bota“, „bigar“, „popljuvanyk“, „nasika“, „kostur“) ili duga, na vrhu zavinuta palica („kol’ba“, „gyrlyga“), dugi kožni bič („korbač“, „batug“), rogovi od volova, trembit (rog – op. prev) te puhački glazbeni instrument („pyščaky“, „dudky“, „gajdyčky“, „muljatky“, „drymby, „flojary“ i dr.) [56, str. 37–39; 89, str. 161–162; 142, str. 359–360]. Od navedenih riječi samo je „gyrlyga“ iz bugarskog jezika bila proširena posredovanjem balkanskih pastira („volohi“ – Vlasi) [48, str. 509], ostatak riječi je poznat u praslavenskom i staroslavenskom jeziku ili preuzet iz njemačkoga („kol’ba“, „drymba“), turskoga („korbač“) ili arapskoga („gajdyčka“) posredovanjem turskoga ili južnoslavenskih jezika [48, str. 150–151, 182, 186–187, 238–239, 452, 488, 509, 611–612, 620; 49, str. 127, 140, 196, 388, 423–424, 508; 50, str. 55, 213; 51, str. 158, 376].

Starim tradicijama pastirske kulture karpatskih Ukrajinaca pripada i „živa“ vatra („žyva vatra“), koja se dobivala trenjem drva o drvo („pylennja“ ili „sverdlennja“) i kresanjem. Njezino dobivanje ulazilo je u obveze „vataga“ („bači“) po odlasku u planinu. Živi oganj (novi, drveni, suhi, božji, sveti, šumski, čudesan itd.) smatrao se blagoslovljenim i pripisivali su mu čudotvorne osobine [29, str. 698–700; 142, str. 362; 186, str. 90–99, 105]. Različiti načini dobivanja živoga ognja sačuvali su se pretežito kod pastira, osobito ovčara. Poljoprivrednici su ga dobivali samo u vezi s uzgojem i liječenjem stoke.

Uzgoj stoke je zahtijevao određena racionalna znanja i vještine. Seljani su uvijek pažljivo brinuli o stoci, posebno u vrijeme okota i teljenja. Novorođenu životinju su nosili „carku“, kravu ili ovcu su napojili toplom vodom, dali joj jesti suhe otave i dobro izmuzli. Do druge polovice 19. st. seljani nisu obraćali pažnju na selekciju goveda, oplodnja ženka se odvijala bez ljudskog nadzora.

Ako ženka nije bila oplodena, seljanin se primio vradžbina: na kraju repa životinje vezali su uzao ili su se obraćali vraču („znahar“), koji je odveo ženku do rijeke i tri puta je proveo oko velikoga kamena ili hrpe kamenja i izrekao čaroliju, kako bi se u njoj sve promijenilo i kako bi bila oplodena [142, str. 364–365, 367–368].

Važnim se smatralo iskoristiti kastriranoga junca, vola, konja, ovna. Kastrator („horošal’nyk“, „obertal’nyk“, na Mižgirščyni je kastrator svinja bio „voloh“ – Vlah) – lokalni seljani, ovčari ili volohy („volohy“) pristigli iz Istočne Slovačke, koje su na Hustščyni i Mižgirščyni nazivali „kačajlo“. Pristigli kastratori su išli selom i vikali: „Voloh!“ „Voloh!“ [89, str. 147; 142, str. 368; 179, str. 126–127].

Jedna od glavnih obveza pastira bilo je liječenje stoke. Prema vjerovanju su čari (uroci) uzrok bolesti. Narodno veterinarstvo se oslanjalo na racionalna znanja. I premda je prevladavalo mišljenje da „skotyňa ne ljudyňa i tak vyhodyt’sja“ (životinja nije čovjek i tako će ozdraviti – op. prev.) brinuli su se o bolesnim životinjama i liječili ih, pokušavali su umaknuti bolestima pomoću magičnih radnji. Kako bi povratili apetit, životinjama su davali piti posoljeni kvas, rasol od kupusa, vodu s primjesama uvaraka od metvice i pelina. Kada bi životinja izgubila elan, opuštale su joj se uši („počavsja napad“), tada su joj puštali krv iz ušiju ili repa [88, str. 91–93; 142, str. 369].

Infektivne bolesti: upalu papaka („kropak“, „hrapak“ „drjapak“), gliste („žyvyj volos“ – živa kosa, op. prev.), ugrize komaraca („taka muha“), šugu („čuhanku“, „korostu“), uši i buhe, upalu kože pod uškama („mokrec“, „grudka“), upalni proces u ustima („jazykuvannja“), otekline u ustima („žabu“), bradavice u ustima („ovsjanku“) i upalu vimena („osovyšč“) liječili su ispiranjem („promyvky), oblozima („prymočkamy“), uvarkom („vidvarom“), mastima („mjazamy) i dr. Za liječenje su upotrebljavali sol, plin, ocat, gorilku, sapun, otopinu sumpora, neslani maslac, ulje konoplje, uvarke johine i hrastove kore, slatke jabuke, divlji mažuran, duhan, izmravljeni prah kamenja i hrastove kore, sluz puževa, mast iz smjese smole („žyvyjce“), vrhnje i suhu koru kiseljaka („mask“) i dr. Pastiri jedino nisu znali liječiti sibirski čir („selezjun“, „krovljkanku“), koja je u Ukrajins’ke Karpate bila donesena za Prvoga svjetskog rata [78, str. 151; 142, str. 370–371].

Osim infektivnih bolesti, pastiri i znahari (vračevi) su liječili i trbušna i unutrašnja oboljenja: upalu crijeva („červinka“), trovanje otrovnom travom ili paukom („trunka“), zatvor, prehlade („boloto“), bolesti jetre („motylycja“),

nadutost („napad“, „uduttja“) i dr. Pri liječenju su se koristili kašom od žita ili zobi, s primjesama tučenog drvenog ugljena i kuhanog jajeta, gorkom solju pomiješanom s mlijekom, pljevom pomiješanom sa solju, suhim lišćem konoplje, sjemenom konoplje pomiješanim s brašnom, uvarcima od brezine kore, glavicom češnjaka prokuhanom u mlijeku, kiselim kupusom, rasolom, sapunicom, iglicama smreke i dr. [78, str. 149; 142, str. 371–372; 184, str. 251].

Pri liječenju središnjega živčanog sustava („červak u golovi“ – crv u glavi, op. prev.) provodila se trepanacija lubanje ovaca. Takve su operacije nekad izvodili „vatagy“ u Zakarpattju, Rumunjskoj, Istočnoj Slovačkoj i Mađarskoj [78, str. 149; 164, str. 579; 184, str. 251–252]. Rumunjski su etnografi nastojali dokazati da trepanacija lubanje i liječenje bolesti „červak u golovi“ pripada rumunjskoj pastirskoj kulturi. D. Krandžalov je zaključio da su trepanaciju lubanje, kao pojavu narodne kulture pastira, preuzeli Slaveni već u doba seobe na karpatsko-balkansku oblast, dakle puno prije dolaska Mađara i početaka pastirske kolonizacije Karpata. Spomenuta metoda liječenja pripada starim tradicijama Tračana, Ilira i Grka, a u Karpatima – Slavena [177, str. 236–238].

Uz racionalnu praksu, u narodnoj su se veterini koristile različite magijske metode liječenja. Pri tome su se „znahary“ (vračevi) koristili uvarcima, napitcima, biljkama kojima su se pripisivala iscjeliteljska svojstva. Kada se životinja jedva držala na nogama („padačka“), tada ju je znahar (vrač) dimio, pio posvećenom vodom i izgovarao različite čarobne riječi („zamovljannja“). Kletvama („zaklynannja“) su liječili otekline, zmijske ugrize, nadutost i sl. Otečenost vimena su liječili dimom zapaljenog bilja i zaklinjali („bajaty“) oteklinu („marena“). Staroukrajinska riječ „bajaty“ spominje se 1073. u značenju kleti [12, str. 206–207; 26, str. 18–19; 48, str. 157; 52, str. 143–144]. Narodna vjerovanja su otečenost vimena („marena“, „morena“, „merena“) povezivala sa zlim duhom, nečistom silom, teškom i neshvatljivom bolešću, bijedom, nesrećom. U ranoslavenskim vjerovanjima se bolest povezivala s likom mitološke boginje Morene (Marene), koja se smatrala utjelovljenjem bolesti i smrti („mary“, „mory“). Očito je da su ta vjerovanja povezana sa staroindoeuropskim vjerovanjima i podsjećaju na staroindijskog ubojitog boga Mara [83, str. 452; 139, str. 116].

U glavnini je narodno veterinarstvo karpatskih Ukrajinaca sačuvalo stara racionalna znanja i magijske načine liječenja, čiji izvori sežu do ranoslavenskog doba. Nismo primijetili neke značajnije inoetničke utjecaje u nazivima bolesti, načinima liječenja te magijskih manipulacija.

Tradicionalan sustav osiguravanja egzistencije Ukrajinaca odigrao je važnu ulogu u proizvodima stočarstva, a to se utisnulo na svu tradicionalnu kulturu, uključujući blagdane, obrede i vjerovanja. Uz njihovu pomoć pokušavali su povećati broj, mliječnost i utovljenost životinja. Kako bi to postigli, nisu se koristili samo racionalnim znanjima, već i raznovrsnim obredima i magijskim radnjama. U osnovi demonologije Ukrajinaca vidljive su općeindoeuropske, praslavenske, istočnoslavenske, staroukrajinske i kršćanske komponente. Najstariji pretkršćanski obredi, vjerovanja i predodžbe Ukrajinaca povezani su s gospodarskim interesima te su se oslanjali na vjeru u njihovu moć i djelotvornost, na vjeru da je pomoću njih moguće stići do željena rezultata.

Pastirsko stočarstvo postalo je važnim gospodarskim zanatom karpatskih Ukrajinaca u doba kada su njihovi preci osvojili ta područja. Njihova pastirska kultura uključila je cijeli sustav vjerovanja, obreda, predodžbi i magijskih radnji povezanih s uzgojem i ispašom stoke. Svi su oni odigrali važnu ulogu u dane kalendarskih blagdana i dane sjećanja. Tako su na Blagovijest (Blagoviščennja) seljani štitili stoku od vještica znakovima-zaštitama (obereh) na drvima i zidovima štala, na rebrima i vimenu krava, dimljenjem prostorija, paljenjem vatre na granicama, izgovaranjem čarolija, čarobnih riječi [12, str. 227–228; 90, str. 31–34; 142, str. 379]. Na Cvjetnu nedjelju, Cvjetnicu (Verbna nedilja) su u crkvi posvećivali vrbine grančice. Njima se pripisivala magična moć, sposobnost da zaštite ljude i stoku od bolesti i nesreće, da pogoduju razmnožavanju stoke [9, str. 96; 12, str. 229–230; 13, str. 236; 90, str. 34]. Čisti četvrtak (Žyvnyj četver) su određivali kao „čisti“, povezivali su ga s običajem čišćenja vodom i dimljenjem stoke. F. Potušnjak i A. Onyščuk su povezivali naziv „živi“ („žyvnyj“) s činjenicom da su nekada na taj dan palili „živu vatru“. Guculi su ga čuvali sve do tjeranja stoke u planine [90, str. 34–35; 102, str. 8–9; 138, str. 34].

Osnovni elementi uskršnjih (Velikden') vjerovanja, obreda i rituala Ukrajinaca povezani su s poljoprivredom, no i u njima se protežu stočarski motivi. Oni se pojavljuju u vjeri u zaštitnu i ljekovitu moć Uskrsa, njezinu mogućnost da poveća količinu mlijeka kod krava [12, str. 230–232; 90, str. 38–40; 138, str. 34], u vjerovanjima povezanima s uskršnjim obojenim i neobojenim jajima („vydutka“ – ljuska ispuhanih jaja) koja su se nizala na nit u obliku vijenca te su se vješala nad ulazom u štalu. Njima su štitili stoku od uroka [142, str. 380].

Izrazito stočarsko obilježje imao je blagdan svetog Jurija (Jurja), s kojim je povezano svečano tjeranje stoke na seosku ispašu. S njime su se povezivali svi običaji, obredi i vjerovanja koji su trebali osigurati uspješno vođenje cijeloga pastirskoga gospodarstva. Narodna tradicija je svetog Jurija smatrala zaštitnikom stoke i pastira, stočarskim bogom, i time on odgovara staroslavenskom bogu Velesu (Volosu), čiji je dio funkcija prenesen na njega primitkom kršćanstva. Veles je u kršćanskoj epohi bio asimiliran i zamijenjen kršćanskim zaštitnikom stoke svetim Vasilijem [54, str. 88; 82, str. 274; 90, str. 43; 138, str. 35; 159, str. 246]. Istodobno je blagdan svetog Jurija poprimio većinu obilježja proljetnog božanstva Jarila, te se zato u njemu protežu obilježja proljeća, poljoprivrednih kultova povezanih sa zabranom slobodne ispaše stoke na poljima i lukama, obrednim kalačem („jurivnyk“ – obredni kruh od bijeloga brašna, isprepletenog oblika), živim ognjem i dr. [108, str. 168, 171, 174, 185; 138, str. 39].

Blagdan svetog Jurija kod karpatskih Ukrajinaca ima izrazito stočarsko obilježje. Na dan uoči blagdana palili su ognjišta, pred štalu su stavljali trnje i drljaču, mjesto za odmor stoke su posipavali pepelom s ognjišta („kuryva“) ili solju, vimena krava su namazali češnjakom, crtali su na štalama znakove-zaštite i sl. [12, str. 241; 27, str. 49; 192, str. 210-211]. Na dan blagdana su ukrašavali imanje brezinim i trnovitim granama, stoku su dobro hranili, rogove krava su ukrašavali vijencima od cvijeća („juročky“), stoku su štitili od vještica tako da bi vani ljuljali zapaljeni kotač od sijena i sl. [142, str. 382–384].

Proljetnog Mykolaja (22.05) karpatski su Ukrajinaci smatrali zaštitnikom stoke te se zato on također povezivao sa staroslavenskim bogom Velesom [83, str. 217]. Od toga je dana započelo tjeranje stoke na planine, koje se kod Gucula ističe kao narodni blagdan „Polonyns'kyj hid“. U selima gdje je ovčarstvo imalo važnu ulogu, sačuvalo se mnogo pretkršćanskih obreda, vjerovanja i magijskih radnji. Naprimjer kod Gucula se prije odlaska u planinu provodila kontrolna mužnja („mira“). Prije početka dojenja na vrata tora su učvršćivali drvce mlade smreke („strile“), očišćeno od iglica. Ovce su protjerivali ispod „strile“ te su ih time pokušavali zaštititi od bolesti i napasti. Nakon mužnje „na miru“ ovce su vodili u krug kako bi ostale u jednoj grupi. Pritom je u rukama „vataga“ bila sjekira, žar i (?) kolo („užov“), koja se nekad povezivala s plugom [12, str. 242; 54, str. 91; 78, str. 133; 138, str. 38].

Nakon mužnje „na miru“ ovčari su prali ruke nad posudom, a zatim su posvećivali vodu u crkvi. Njome su škropili ovce kako bi osigurali uspješno

vođenje planinskoga gospodarstva. U selima Rahivščyne obredno puštanje ovaca iz tora se nekada provodilo tako da je „vatag“ gol stajao na vratima i škropio tom vodom ovce koje su kroz njih prolazile. U selima rijeke Bile Tyse dva su ovčara skidala hlače, postavili ih na klupi tako da bi tvorile prolaz za ovce. „Vatag“ je stajao pokraj i škropio ovce vodom i izgovarao čarolije. Takvo škropljenje ovaca bugarski etnograf P. A. Petrov povezuje s pastirskim starotrakijskim običajima škropljenja ovaca mlijekom ili sirutkom, propuštanjem kroz prolaz od hlača, ritualnim dojenjem te boginjom Kibelom [97, str. 46–47], a ruski istraživači s kultom plodnosti [14, str. 101, 122; 108, str. 168, 171, 174, 185]. Staro tračko podrijetlo običaja potpuno je moguće jer se kod starih Grka Kibela smatrala zaštitnicom planina, šuma i zvijeri, regulatorom plodnosti [82, str. 647].

S obredom tjeranja stoke na planinu povezana je tradicija dobivanja „žive vatre“. Nju je, u pravilu, dobivao „vatag“. Otišavši u planinu, on je stavio u kut staje donesene stvari, zabio sjekiru u drvo, stavio na mjesto starog ognjišta potkovu ili srp, kosu i tkaninu kojom su obrisali uskršnje pisanice. Time je nastojao zaštititi stoku od bura, groma i munja. Nakon toga je „vatag“ trenjem ili kresanjem dobivao „živu“ vatru [17, str. 43; 78, str. 157–158; 142, str. 388]. Takvu su ognju pripisivali čudotvorne moći. Njime se zabranjivalo paliti vatru na susjednim planinama, gaziti, tući palicama i dr. [17, str. 43; 47, str. 262–264; 138, str. 39]. „Živi“ oganj su čuvali za trajanja cijele planinske sezone, nosili ga pri prelasku na drugu planinu, njegova krađa ili gašenje smatrali su se nesrećom za ljude i stoku, jer ga je zapalio bog. U staroslavenskoj mitologiji oganj je jedan od personificiranih imena Peruna. Prema takvu se ognju odnosilo s velikim poštovanjem, jer bi se za nepoštivanja osvetio ranama, plikovima, čirevima ili paljenjem kuće. On se smatrao živim bićem [26, str. 31, 36; 52, str. 288–289; 78, str. 156–159; 142, str. 388–389; 184, str. 240].

Ako bi se „živi“ oganj ugasio, prinosili bi mu žrtvu – ovcu. Ako se to ne bi učinilo, vukovi bi lovili stado. To prinošenje žrtve povezano je s arhaičnom tradicijom jurijevskog obreda slavenskih etnosa [142, str. 388–389].

Ujesen nakon blagdana Svete Bogorodice, pastiri su napuštali planine, a „živi“ oganj morao se sam ugasiti. Kršenje zabrane moglo je postati razlog nesreće i bolesti stoke, mogle su izgorjeti sve stočarske nastambe u sklopu kampova. Općenito su „živom“ ognju pripisivali obrambenu i pretvorbenu moć. Prema njemu su se postavljali kao prema božjoj moći i smatrali ga simbolom života, a mnogobrojni obredi s njim povezivali su se s ranoslavenskim kultom Sunca. [26, str. 26; 102, str. 12–13; 142, str. 389].

Gotovo svi ljetno-jesenski blagdani, obredi i vjerovanja karpatskih Ukrajinaca imaju izražen poljoprivredni karakter. Samo se kod pojedinih javljaju određeni stočarski motivi. Tako su Guculi obilježavali Uznesenje kako bi zaštitili životinje od grabežljivaca [90, str. 46]. Određeni stočarski motivi provlače se u Zelenim blagdanima („Zeleni svjata“) te blagdanu Ivana Kupala. Na „rusal’ni“ petak (sedmi tjedan nakon Uskrsa – op. prev) seljani su amuletima i češnjakom štitili stoku od vještica, kadili su ju biljem („rozkurnok“), škropili posvećenom vodom, vršili različite magijske radnje [78, str. 176–177; 142, str. 313; 146, str. 225–226].

Na blagdan Petra i Pavla za pastire se pripremao svetkovni ručak („petrykuvannja“), koji se odvijao na pašnjacima za zemljanim stolom. Postavljanje zemljanog stola kod ranih Slavena povezuje se s kultom predaka [78, str. 176–177; 142, str. 313; 146, str. 225–226]. Seljani su vjerovali da u prvi dan svetkovine haraju zle sile i divlje zvijeri („rozygry“), mavky („njavky“ – šumske vile, op. prev.) svoja igranja organiziraju na planinama, zato pastiri nisu cijeli dan spavali kako ih ne bi opustošile mavke („njavky“), a stoku su štitili amuletima i magijskim radnjama [142, str. 393].

Na svetkovinu Sv. Ilije („Illja“, „Ilija“, „Ilja“) pastiri nisu radili, jer bi prekršitelja zabrane ubio grom ili bi ubio njegovu stoku ili spalio planinsko stybišće. U narodnoj tradiciji Ilija se smatrao zaštitnikom groma, munja i kiše, o njemu je također ovisila plodnost stoke [1, str. 204; 90, str. 52; 199, str. 79]. Od jesenskih svetkovina samo su Bogorodica, Dmitrija i Vavedenije („Prikazanje djevice Marije“ – op. prev) u nekoj mjeri povezani sa stočarskim tradicijama. Na blagdan Sv. Bogorodice završavali su planinsku ispašu, od svetkovine Sv. Dmitrija stoku su prevodili u stajsko držanje, Sv. Vavedenije smatralo se danom potpunog završetka pastirske sezone [142, str. 394].

U zimskim svetkovinama karpatskih Ukrajinaca prevladavali su poljoprivredni obredi te su se samo u pojedinima javljali stočarski motivi. Tako su pastiri obilježavali svetkovinu Sv. Mykolaja da stoku ne bi napadali grabežljivci. Na taj su dan također štitili stoku od vještica žeravicom, češnjakom, solju, crtanjem znakova-zaštita na stajama i dr. [142, str. 395–396].

Među zimskim svetkovinama glavni su bili praznici (svetkovni dani od Božića do Jordana), koji su trajali 12 dana. Kod starih su se Slavena te svetkovine povezivale sa zimskim solsticijem. Kada je završila stara godina, ugasili su sve vatre, a novu su godinu dočekali paleći nove, često su čak palili „živi“ oganj i pekli svetkovne kruhove – kalače [107, str. 392–393; 108, str.

164, 173, 185]. Niz vjerovanja, obreda i magijskih radnji svetkovina bili su usmjereni na plodnost, zdravlje i mliječnost životinja.

Kod Gucula je uoči Božića, nakon zalaska sunca, gospodar uzimao obredni kruh – kalač, komad tamjana i tri puta po suncu ophodio staju, molio se za stoku, svakoj je životinji medom radio križ među rogovima, dodirivao životinje kalačem i izgovarao magične riječi. Nakon toga je zatvarao vrata i pod prag je stavljao komadiće češnjaka i sjekiru kako bi zaštitio stoku od grabežljivaca [90, str. 15, 17-19]. U selima Velykobereznjanščyne na dan uoči Božića životinje su hranili komadima obrednoga kruha – kalača i s nekoliko zrna mahunarki, izgovarali su čarobne riječi za zdravlje, plodnost i mliječnost stoke [99, str. 194].

U noći prije Božića palili su svetkovne vatre, u nizu sela su ih palili samo pastiri. Gospodari su uzimali žeravicu, stavljali ju u posudu s tamjanom i tri puta obilazili staje. Pri tome su žeravicom grijali uši stoke, kadili ih zajedno s prostorijom kako bi bili zdravi cijele godine. Donijevši tanjur sa žeravicom kući, gospodar ju je stavljao pod stol, članovi obitelji su se izuvali, grijali noge i izgovarali čarobne riječi za zdravlje stoke i za zaštitu od vještica i uroka [12, str. 211; 13, str. 234; 41, str. 288–289; 102, str. 6–7]. U svim tim obredima i vjerovanjima važnu ulogu odigrala je vatra i sve od nje: žar, žeravica, pepeo, dim, pa čak i njome zapaljene svijeće. Ponekad su takve vatre palili trenjem, što je status ognja podizalo do blagoslovljenog. Stari Slaveni su oganj povezivali s kultom Sunca, zimskim solsticijem [59, str. 122–124; 108, str. 171, 174, 185].

Većina stočarski svetkovnih obreda, vjerovanja i magijskih radnji povezana je s Badnjom večeri i svetkovnim kruhom kalačem („kračun“), koji je stajao na stolu svake kuće od Božića do svetkovine Sv. Vasylja (Nove godine). „Kračun“ se smatrao simbolom obiteljskog bogatstva. Njega su pekli u pratnji brojnih obreda i magijskih radnji. Na Mižgirščyni, pripremajući ga, oblačili su rukavice i gunju (krzno), kako bi obitelj bila bogata [12, str. 203–207; 63, str. 6; 73, str. 94; 90, str. 20–39; 147, str. 23–25]. Svi stočarski obredi, vjerovanja i magijske radnje Badnje večeri bili su usmjereni na zaštitu stoke, njezine plodnosti i mliječnosti. Prema narodnim predodžbama, „kračun“ ima magičnu moć, ljekovita svojstva, štiti stoku od vještica i nesreće, liječi bolesti kod ljudi i životinja i dr. [86, str. 23–24; 142, str. 397–399].

Etimologija riječi „kračun“ različito se tumači. Izvode ga iz „kratk-korotk“, imajući na umu da je u božićnu noć dan najkraći, drugi iz srpskog i hrvatskoga „kračati“ („koračati“), albanskoga „krecum“ (panj, božićni panj).

Najvjerojatnije je riječ „kračun“ preuzeta iz latinskog jezika – *creationem* (obredni kruh Badnjaka) te je stigla u ukrajinski jezik posredovanjem istočnoromanskih jezika [50, str. 79–80; 73, str. 94; 82, str. 623].

Stočarski obredi, vjerovanja i magijske radnje božićnih svetkovina povezani su s medom, snopovima, koledarkama, prekrivanjem poda u kući i staji slamom, magijskim radnjama za stolom, „polaznykom“ i dr. U „kračun“ su stavljali nekoliko žlica meda, davali ga životinjama kako bi cijele godine bile zdrave. Na Badnju večer zajedno s „kračunom“ na stol su stavljali snop zobi ili pšenice i izgovarali magične riječi kako bi se u gospodarstvu uzgajala stoka. Stočarstvo se opjevalo u koledarkama. Prema narodnim predodžbama, Isus Krist i sveti Petar su hodali nebom i poput pastira prizivali svoje ovce trembitima – zvijezdama, a skup zvijezda na nebu („kuraška“) smatralo se stadom ovaca [12, str. 208-210; 100, str. 177; 101, str. 52; 104, str. 1-3; 142, str. 399].

Na Badnjak se vršio niz magijskih radnji za stolom: njega su prekrili otavom, stavljali su na njega „kračun“ i snop, pod njega su stavljali jaram, ovratnik ili konjsku zapregu, vezali noge lancima i sl. [90, str. 216; 158, str. 10]. Sve je to trebalo osigurati zdravlje stoke, zaštititi ju od nesreća i grabežljivaca. Visoki stol na nogama kod Istočnih Slavena proširio se u 9–10. st. te je bio povezan s razvojem nastamba [146, str. 226]. Zato obrede povezivanja nogara stola, postavljanje jarma i konjske sprege ispod njega smatramo inovacijom ranokršćanskoga doba.

U božićnu noć prakticirao se još i obred s vodom i „polaznykom“. U planinskim selima su prije svitanja skupljali vodu u vjetro, u nju stavljali monetu, škropili tom vodom staju i stoku, umivali njome lice, a lice su brisali „gunjom“ kako bi se u gospodarstvu množile ovce [12, str. 207–208; 79, str. 49-51; 147, str. 23–24]. Nakon oškropljavanja stoke, član obitelji je ulazio u kuću s vodom te su njega nazivali „polaznyk“. Srž vjerovanja bila je u tome da su se seljani brinuli kako bi prvi posjetitelj („polaznyk“) bio bogat, dobar i sretan čovjek. Arhaični element tog vjerovanja bilo je dodjeljivanje uloge posjetitelja („polaznyk“) domaćim životinjama. Još na početku 20. st. „polaznyk“ je bio vol, krava, ovca i dr. Počeci štovanja vola (bika), a kasnije i drugih domaćih životinja, sežu već u eneolitik, kada je bik bio simbol produktivne sile čovjeka, poistovjećivao se s muževnošću. U svjetonazoru ratara Ukrajine bik se smatrao simbolom zdravlja, sreće, dobrobiti, dodjeljivale su mu se samo pozitivne kvalitete, pridavala mu se velika moć, a Ukrajinci u Zakarpattju su ga smatrali i najčišćom životinjom. Očito je da je kod karpatskih Ukrajinaca do sredine 20.

st. sve to pridonijelo očuvanju običaja praindoeuropskog podrijetla prijevoza pokojnika, čak ljeti, u kolima s volovima upregnutima u sanjke. Obred je povezan sa svjetonazorskim predodžbama o „otpravljanju“ pokojnika na drugi svijet. Životinja koja je vršila „otpravljanje“ bio je vol, što svjedoče očuvane predodžbe o volu kao totemu [25, str. 72, 94; 143, str. 272–273; 144, str. 68–69; 145, str. 409–411]. Ako je „polaznyk“ bila životinja, mazili su je i hranili sijenom ili otavom s božićnog stola, ostacima svih jela božićne večere, a zatim tjerali u staju [12, str. 218–219, 220, 222; 101, str. 52; 147, str. 25; 154, str. 16]. Prema narodnom vjerovanju, sve su te radnje trebale osigurati zdravlje i plodnost životinja, uspješno vođenje cijeloga gospodarstva.

Zimskim svetkovinama pripadaju i obredi Nove godine (svetkovina Sv. Vasylija). Većina ih je namijenjena uspješnom vođenju stočarskoga gospodarstva: pospremali su staje, stavljali svježju slamu, hranili stoku najboljom krmom, jeli su grah da bi ovce bile okrugle, štitili su stoku od čarobnica i zlih sila, škropili staju i stoku posvećenom vodom, hranili životinje „kračunom“ i slično [12, str. 223–224; 13, str. 235; 41, str. 291; 90, str. 20–21, 24–25; 142, str. 401].

Svetkovni ciklus završavao se svetkovinom Jordana („Vodohrest“). Na dan uoči svetkovine seljani su štitili štale od vještica tako da su ugljenom ili vapnom na drvenim štalama crtali križeve i solarna kola, škropili stoku i štalu posvećenom vodom. Vodi posvećenju na Jordan pripisivali su magičnu pročišćavajuću i obrambenu moć, zato su njome na dan svetkovine škropili životinje, štale te ostale gospodarske prostorije [12, str. 224–226; 147, str. 26–27; 154, str. 16].

Posljednja od zimskih svetkovina bila je svetkovina Sv. Vlasija (11.02.), koji se smatrao kršćanskim zaštitnikom stoke i dobrim pastirom. U vrijeme pokršćavanja Vlasij je asimilirao staroslavenskog boga Velesa (Volos), koji se kod starih Ukrajinaca smatrao „stočarskim bogom“, odnosno bogom izobilja. Zato se Vlasij-Veles smatrao zaštitnikom stoke, pastirom nebeskih stada (oblaka). Veles (Volos) se spominje u pisanim spomenicima Kyjivs'ke Rusi iz 907. i 980. godine, u književnom spomeniku 12. st. *Slovo o polku Igoreve* i dr. Veles je imao općeslavensku proširenost, njegovo je ime isključivo slavensko [48, str. 421; 80, str. 104–107; 82, str. 227].

Osobitu su važnost karpatski Ukrajinci pridavali običajima, obredima i vjerovanjima koji su bili povezani sa stokom i njezinom produktivnošću. Seljani su se za stoku molili, postili, određivali za sebe (?) dane, zazivali crkvenu

službu, novorođenu telad i janjad su pazili kao djecu, izgovarali su molitve – zakletve, čuvali su stoku od uroka i zlih pogleda, od vještica i sl. Kako se stoka ne bi gubila za vrijeme ispaše, za pastire i „vatage“ nisu se unajmljivali zločinci, lažljivci, šarlatani i pijanice. Pastiri i seljani na mjestu ubojstva čovjeka („sukrovyščė“) nisu postavljali šatore, nisu pasli stoku, nisu tjeroali preko njih stada i stoku itd. Kako bi zaštitili stoku i mjesto ispaše od nesreće, na njima je bilo zabranjeno zviždati, primati na noćenje žene, djevojke, pijanice, zločince, ubojice. Kako ne bi došlo do gubitka mliječnosti, seljani su spavali u štalama, nisu puštali strance kod krava, a ako je stranac ušao u štalu, nakon njegova su je izlaska škropili posvećenom vodom, nisu prodavali mlijeko na (?) dane, zabranjivali dojiti krave nepoznatim ljudima itd. [142, str. 402–406].

Općenito je karpatsko stočarstvo složena gospodarsko-kulturna pojava. Njezini su se elementi počeli slagati još u neolitiku i eneolitiku te brončanom dobu, kada je stanovništvo Istočnih Karpata uzgajalo krupnu rogatu stoku, ovce, koze, konje i svinje. U brončanom dobu kod nositelja kulture Noua prevladavao je uzgoj krupne rogate stoke, a u zonama širokolisnih šuma još i svinja. To se potvrđuje i time što je kod nositelja kulture Noua među ostacima kostiju domaćih životinja 47% pripadalo krupnoj rogatoj stoci. O tome svjedoči porast broja stoke, širenje mliječnoga gospodarstva, obrada koža, kult bika [3, str. 144–150; 25, str. 30; 94, str. 58–74] te stvaranje elemenata stajskog i otvorenog („vidginne“ „vidgonno“) stočarstva, ograđivanje polja, pastirska ispaša stoke, počeci eksploatacije planina, uzgajanje vunastih vrsta ovaca i dr. [142, str. 410–411; 156, str. 189, 396; 157, str. 212, 219–228]. U stočarsko-poljoprivrednom gospodarstvu za vrijeme raspada praindoeuropske zajednice prevladavalo je „vidginno“ stočarstvo mesno-mliječnog usmjerenja. Praindoeuroljani su se služili naprednim metodama prerade mlijeka, vune, kože, a u njihovoj religiji bio je proširen kult bika, konja, sunca i oganj. Najstariji Indoeuroljani Istočnih Karpata bili su nositelji kulture bojnih sjekira, koji su došli na ovo mjesto iz Srednjega Podunavlja pred kraj ranog neolitika. A u doba eneolitika ovamo su stigli stari Indoeuroljani – nositelji kulture (???). Upravo u doba eneolitika doživjeli su preci Slavena uzlet u razvoju stočarstva, a s vremenom kristaliziranja Slavena treba povezati početke oblikovanja tradicija koje su ostavile trag i u suvremenoj stočarskoj terminologiji slavenskih etnosa [6, str. 272, 274, 294, 297, 302; 53, str. 82–83, 97; 94, str. 73, 76; 95, str. 109–116; 112, str. 123–132].

U brončanom dobu, kada su se u Istočnim Karpatima sudarile tradicije nomadskih stočara kulture „Nyírség“ sa sjedilačkim stočarstvom nositelja kulture bojnih sjekira, može se govoriti o početku nastanka pojedinih elemenata otvorenoga planinskog stočarstva s vođenjem mljekarskoga gospodarstva [140, str. 53]. Postojanje indoeuropeizama („guterja“, „brynza“, „vatra“, „laz“) te brojnih praslavenizama u terminologiji planinskoga stočarstva karpatskih Ukrajinaca potvrđuje tu pretpostavku.

Rano željezno doba u Karpatima obilježeno je složenim etnokulturnim procesima: prodiranje Kelta, miješanje različitih etničkih gospodarsko-kulturnih tradicija, nastanak spomenika tračko-kimerijskog doba, povećavanje značenja otvorenoga planinskog stočarstva. Primjetan su trag ostavili Kelti u obliku toponima Galyčyna, Galyč, Galac, Galat [5, str. 145, 150, 156–157; 38, str. 138; 57, str. 61–67; 64, str. 121–125], a na Zakarpattju – Galoč, Gališ i dr. Postojanje planinskih naselja svjedoči o korištenju lokalnog stanovništva prirodnim resursima srednjeg i visokoga gorja Karpata, uključujući planine za ispašu ovaca s vođenjem mljekarskog gospodarstva [4, str. 67; 10, str. 11, 17–19; 22, str. 187].

Gospodarsko-kulturnim uvjetima Istočnih Karpata okoristilo se od doba neolitika i eneolitika razno etničko poljoprivredno-gospodarsko stanovništvo. Uzajamno djelujući tisućljećima, s prirodnim okruženjem stvorile su se genetski srodne tradicije iskorištavanja lokalnih prirodnih resursa, načina života, društvenih odnosa, materijalne i duhovne kulture. Pri prodiranju novih etničkih skupina ili pri izmjeni dominantnih etničkih zajednica, gospodarsko-kulturne tradicije lokalnog stanovništva su se predavale pridošlicama koji su ih prisvojili kao sredstvo adaptacije nove prirodno-geografske i društvene sredine, a također su svojim tradicijama utjecali na lokalno stanovništvo. Smjenjujući jedan drugoga, ti etnosi nisu nestali bez traga. Svaki od njih zajedno sa svojim gospodarsko-kulturnim i svakodnevnim tradicijama postao je etničkom i kulturnom podlogom za sljedeći, koji je usvojio dostignuća prethodnika, unosio nešto svoje u lokalnu etnokulturnu tradiciju i tako sve do pojave Slavena u Istočnim Karpatima.

Pred kraj 1. tisućljeća pr. n. e. i na početku 1. tisućljeća n. e. Ukrajins'ki su Karpati bili obuhvaćeni složenim etnokulturnim procesima povezanim sa prodorom Kelta (3–2. st. pr. n. e.), procvatom geto-dačke civilizacije (kraj 1. tisućljeća pr. n. e. – početak 1. tisućljeća n. e.), rimskom ekspanzijom, seobenim procesima, nastankom černjahivs'ke kulture u kulturi karpats'kih kurgana, koja

je nova etnokulturna tvorevina nastala miješanjem geto-dačkih i slavenskih etničkih elemenata. U svojoj osnovi sastojala se od Geto-Dačana, koji su se postepeno slavenizirali. Kultura karpatskih kurgana postala je podlogom za formiranje slavenskih starina Karpata i susjednih teritorija 5–7. stoljeća [10, str. 177; 16, str. 228–229, 235, 260–262; 67, str. 204–205].

Postojanje trako-dacizama „zer“ („dzer“), „carok“, „urda“ („vurda“), „podišer“ („podyšer“), štovanje boginje Kibebe te liječenje bolesti „červak u golovi“ trepanacijom lubanja bolesnih ovaca svjedoči da je niz stočarskih tradicija Daka pridonijelo formiranju slavenskih stočarskih starinskih tradicija. Geto-dačane se može smatrati tvorcima planinske kulture Karpata koja je obilježena vještim korištenjem planinskih padina kao polja, širokim korištenjem planina i na njima izgradnjom gospodarskih i stambenih građevina. Iz njihovih gospodarskih građevina E. Rikman je izdvojio torove za stoku („styny“), koji su kod karpatskih Ukrajinaca poznati pod nazivima „stina“, „zaruba“. Lingvisti smatraju da su se na osnovi tračkih dijalekata oblikovali karpaticizmi koji su karakteristični za jezike svih etnosa Karpata [7, str. 10–13; 48, str. 440; 49, str. 49, 52, 58; 62, str. 142–144, 200–204, 221–222; 109, str. 232–234, 237; 175, str. 233, 360, 405–407].

Pad Rimskoga Carstva, provala Huna te demografska eksplozija uzrokovali su propast kulture karpatskih kurgana, a pisani izvori 5–7. st. u zapadnoukrajinskim zemljama spominju istočnoslavenske etnose (plemena) Duljiba, Tiveraca, Bijelih Hrvata te lokalnih barbarskih kraljevstava nomadskog obilježja [6, str. 272, 274, 294, 297, 302; 23, str. 24–25; 58, str. 42–43; 95, str. 109–116; 112, str. 123–132].

Uglavnom je doslavensko naslijeđe u tradicionalnom stočarstvu Istočnih Karpata jako važno. Nekoliko tisućljetni proces stvaranja lokalnih gospodarsko-kulturnih tradicija postao je podloga na kojoj su izrasle etnokulturne tradicije otvorenoga pašnjačkog stočarstva staroslavenskih etnosa (Uliča, Tiveraca, Hrvata) a s vremenom – Ukrajinaca. Upravo kroz 5–7. st. stvorena je većina staroslavenskih tradicija seoskoga stočarstva Istočnih Karpata. U to su doba stari Slaveni osvojili srednje i visokogorske planine Karpata. Svi su stari autori isticali brojnost glava stoke kod Slavena, a Prokopije je pisao o Slavenima 6. st. da oni „...žive u bijednim kućicama, smještajući se (doslovno – „bacajući šatorve“) daleko jedan od drugoga, svaki je mijenjao, što je češće moguće, mjesto boravka“ i „...da oni naseljavaju mjesto boravka (prostor) rasijano...“ jer „...rotiraju (doslovno – migriraju, pasu, hrane se) na većem dijelu druge

obale Istre“. Ali Prokopije nije niti jednom Slavene nazvao nomadima, već ih je svrstavao u plemena koja su se preseljavala („pasla“, „pasla stada“) ili nastanjivala [2, str. 7–9; 23, str. 25; 24, str. 56, 60–86]. Pri kraju 6. st. i početkom 7. st. Pseudo Mauricije je pisao o Slavenima kao o poljoprivrednicima koji imaju veliku količinu stoke. U to se doba kod njih razvio sustav stalnih naselja s prikućnim, vyginnim i vidgonnim planinskim stočarstvom. Prema mišljenju H. Clarkea, takvo je obilježje imalo i slavensko ovčarstvo, koje se organski upisalo u lokalno poljodjelstvo [61, str. 127; 188, str. 46].

Razdoblje 8–9. st. u Ukrajins'kim Karpatima je doba stvaranja ranodržavnih tvorevina, a potkraj 9. st. i do početka 10. st. postupnog uključivanja zapadnoukrajinskih zemalja u sastav Kyjivs'ke Rusi, vrijeme pojave Mađara u Srednjem Podunavlju. Upravo se kroz 8–10. st. stvarao osnovni stočarsko-poljoprivredni gospodarsko-kulturni okvir Istočnih Karpata koji imamo pravo nazivati ukrajinskim. Ukoliko je načinom adaptacije etnosa konkretnim prirodno-geografskim uvjetima nastupila i konkretna etnička kultura, tada se može govoriti o onome dijelu ukrajinske terminologije stočarstva koja se izgradila na praslavenskoj, staroslavenskoj i staroukrajinskoj jezičnoj osnovi.

Slavenskoj terminologiji karpatskoga stočarstva treba priključiti i riječi iz karpatskih dijalekata ukrajinskog jezika: baba (hrana – sloj kuleše stavljen na sloj brynze), baran, batig, bača, bajaty, byk, bylyndity (žigosati), bodak, botej, buguzija, vydavok, vym"ja, vivčar, vil, voryna (vorynjanka), gyrlyga, gov"jedo, gorod, gruda (komad sira), gunja, gustjanka (gusljanka), dat, dijnycja, dil"nycja, dzobjanka, dirkavec',duga, dudka, zymarka, znak, znam"ja, žentycja, žerd' (žyrđjanka), zavidcja, zarub, zberennyk, zbuška, zvarka, zubec', kačajlo, kvas (kvasna brynza), kin', kypryj (kypriak), kolodka, kolotivka, konovka, kostur, korova, košara, kočerga, kužba, kupka, kuča, lisa, litovyšče, lomy, lošak, lub"je (lub"janka), mandryk (veliki komad sira), mamalyga, maržyna, maslo, mira, nevarka, nedoprjatok, okil, ostrožyna, otara, očerid', pastuh, povernyk (povirnyk), polonyna, polonnyk, polotno, popljuvanyk, piščavka, prut, prjaslo, runo, rjad, svynja, syr, syrycja, skot, smola, stado, staja, stina, stilo, teljatnyk, tobivka, čereda, čeres, cehuvannja, jalivka, hrapak, hromarka jagnja, jarka i mnogo drugih.

U 10–13. st. većina teritorija Ukrajins'kih Karpata ušla je u sastav Kyjivs'ke Rusi, a drugi su se našli pod njezinim gospodarsko-kulturnim utjecajem. U Istočnim Karpatima je prevladavalo rus'ko-ukrajinsko

stanovništvo. Unutrašnje mikromigracije nisu unosile bitne promjene u etnički sastav stanovništva. U 10. st. Uliči i Tiverci su se povukli pod pritiskom nomada u šumske i planinske rajone Karpata. Bojkivščyna i Lemkivščyna su u 10–13. st. bile dovoljno prekrivene gustom mrežom stočarsko-poljoprivrednih i poljoprivredno-stočarskih naselja, a u Zakarpattju su se, zajedno s Rusynima, opazali utjecaji bugarskih, mađarskih i njemačkih etničkih elemenata. Upravo je u to doba u Zakarpattju nastalo 35 toponima za „Osoj“, koji se smatraju toponimima bugarskoga podrijetla [13, str. 48–50; 71, str. 57–60; 132, str. 246–248].

U prvim desetljećima 11. st. Mađarska je proširila svoje državne granice bliže Karpatskom gorju. Već se u 1030-im godinama u popisu komitskih gradova spominje Užgorod, a potkraj 12. st. u Zakarpattju su bili stvoreni Užans'kyj, Berez'kyj i Ugočans'kyj komitat. Cijelo visokogorje, srednjogorje i teritorij budućega Maramaros'koga komitata nalazili su se u pograničnoj zoni koja je bila naseljena rus'sko-ukrajinskim stočarsko-poljoprivrednim stanovništvom [42, str. 41–47; 68, str. 40–41; 130, str. 18–19, 24, 377–379]. To se potvrđuje i time što više od 50% toponima Maramarošćyne ima slavensko, 25% – mađarsko, a 25% – rumunjsko podrijetlo. Pritom se većina mađarskih i rumunjskih toponima stvarala na slavenskoj jezičnoj osnovi ili pod snažnim slavenskim utjecajem [163, str. 38; 168, str. 227–228].

Kroz 11–12. st. gospodarsko-kulturno međudjelovanje staroukrajinskog stanovništva Karpata s Poljacima, Mađarima i Nijemcima dovelo je do proširenja inoetničkih tradicija i terminologija u lokalnom stočarstvu. Očito su već tu posredovanjem poljskog jezika ili njemačkih preseljenih skupina bili preuzeti germanizmi: buda (budyra), voloh, dah, drymba, dršljak, kol'ba, kuhar, putyna (putera). Kao rezultat kontakata s Mađarima, u karpatsko ukrajinskim dijalektima proširili su se hungarizmi: bojtar, guljar, kondaš, maradyk, jugas. Većina ih je povezana s uzgojem krupne rogate stoke. Na toj pretpostavci su pojedini mađarski istraživači neutemeljeno tvrdili da su uzgoj krupne rogate stoke karpatski Ukrajinci preuzeli od Mađara [175, str. 195].

Već u prvim desetljećima 13. st. u Ukrajins'kim su Karpatima nastale ustaljene stočarske tradicije s ispašom stoke na stalnim pašnjacima, poljima, lukama, u šumama, na planinama, s vođenjem mljekarskog gospodarstva i pripremom mliječnih proizvoda. To se potvrđuje time što su mađarski pisani izvori 1086., 1193. i 1291. zabilježili torove za dojenje ovaca pod nazivom „okil“.

Mongolo-tatarske provale 1241. te glad 1242. zadale su velike štete stanovništvu i gospodarstvu Istočnih Karpata. U to je vrijeme na nekoliko stoljeća važan čimbenik razvoja Ukrajinskih Karpata postala stalna opasnost pljačkaških naleta Tatara. Postojanje te opasnosti, te međusobni i dinastijski ratovi znatno su pojačali strateško značenje srednjogorja i viskogorja Karpata. U tim uvjetima glicijsko-volyn's'ki kneževi te mađarski kraljevi ubrzano osvajaju međugranične prostore, grade obrambene građevine, pozivaju nove doseljenike, pridonose stvaranju feudalnih posjeda [70, str. 7–10; 148, str. 47; 180, str. 40].

Po odlasku MongoloTatara u okolici mjesta Debrecen bili su naseljeni Kumani, a na Zakarpattje su počeli pristizati njemački kolonizatori koji su se s političkom i društvenom potporom državnih organa nastanjivali u naselja gdje su živjeli Rusyni, ili su pak stvarali nova na temeljima njemačkog prava [15, str. 115; 77, str. 9–13; 133, str. 154–155, 177, 234, 237, 250, 258, 263, 287]. Prodiranje novih njemačkih kolonizatora te njihovi kontakti s lokalnim stanovništvom u drugoj polovici 13. st. u Zakarpattju doveli su do proširenja riječi „vagy“ (wage) u ukrajinskim dijalektima Karpata te stvaranja i širenja običaja davanja mliječnih proizvoda „na vag“, dakle na vagu, što je znatno starije od davanja mliječnih proizvoda na „gelete“. Osim toga u karpatsko ukrajinske dijalekte su već tada prodrli germanizmi: bljaha (mirjavka), vijt, vacok, žuhtarka, kavalok, karb, kofel', mury, taška, šutyj, šopa [48, str. 165, 317–318, 381, 397; 49, str. 387–388; 50, str. 164–165, 334; 151, str. 13, 30; 152, str. 132, 406, 492].

Za Rusyne Ukrajince Karpata 13. st. (s kraja 12 – početka 13. st. stanovništvo Zapadne i Istočne Ukrajine, Bukovyne i Zakarpattja nazivalo se Rusynima) bilo je karakteristično prevladavanje poljoprivredno-stočarskoga gospodarstva na ravnicama i stočarsko-poljoprivrednoga gospodarstva u planinama. Posvuda na ravnicama i u pretplaninskom prostoru razvio se sustav stalnih polja s toloko-carynim dvopoljnim sustavom te stalnim ispašama. U planinama je bitnu ulogu odigralo pašnjačko gospodarstvo s ispašom stoke u planinama. Tu su se već u 12–13. st. u dolinama rijeka Tyse, Šopurke, Teresve, Tereblje, Ryke i Boržave osnovala stočarsko-poljoprivredna te potpuno stočarska naselja. Na Spiščyni su takva rus'ka pašnjačka naselja zabilježena također u 13. st. [39, str. 491–492, 494, 496; 171, str. 10–14; 172, str. 17; 175, str. 193; 180, str. 27–28], dakle još prije početaka „volos'ke“ kolonizacije. Ukrajinsko-slavensko obilježje stočarstva Istočnih Karpata 12. st. potvrđuje se

dobro datiranom terminologijom staroukrajinskog jezika 10–13. st. (pogledati navedenu tablicu).

Na početku 14. st. u Ukrajins'kim su se Karpatima, uključujući i Maramarošćynu, počele pojavljivati skupine stočara koje su nastanjivale rus'ka sela ili osnivale nova. I. Kral je potpuno argumentirano razlikovao dvije skupine novih stanovnika: a) pastire-Rusyne i b) pastire-Romane. Prvi su vodili sjedilačko stočarsko-poljoprivredno ili stočarsko gospodarstvo, dok su drugi davali prednost nomadskim i pokretnim oblicima stočarstva. Obje su skupine novih stanovnika u Ukrajins'ke Karpate prenijele tradicije balkanskoga planinskog ovčarstva. Rusyni Maramarošćyne su lako usvojili niz elemenata balkanskog ovčarstva, jer su bili bliski lokalnim tradicijama [170, str. 15–16; 171, str. 10–14; 172, str. 17; 173, str. 38; 174, str. 11–13]. Obje skupine naseljenika su u Maramarošćynu stigle iz Transilvanije, gdje su bile poznate pod nazivom „Volohy“ („Vlahy“).

Terminologija staroukrajinskog jezika 10–13. stoljeća.²

Br.	Termin (riječ)	Jezik podrijetla	Godina, stoljeće	Literatura
1.	Bača	drkk, srp.-hrv.	1215., 1278.	48, str. 154; 155, str. 51
2.	Botej (bota)	stsl.	1217., 1219.	48, str. 238; 155, str. 85

2 Dogovorene skraćenice naziva jezika i dijalekata:

bug. – bugarski

drkk. – stara riječ karpatske kulture

opsl. – općeslavenski

prasl. – praslavenski

srp.-hrv. – srpsko-hrvatski

mađ. – mađarski

got. – gotski

prie. – praindoeuropski

njem. – njemački

stsl. – staroslavenski

turk. – turkijski

cslav. – crkvenoslavenski

3.	Baran	prsl.	XI.	114, str. 71–72
4.	Batig (batug)	stsl.	XI.	48, str. 150–151; 114, str. 363, 368
5.	Byk (byčok)	prsl., stsl.	992., 1047.	48, str. 182; 114, str. 363, 368
6.	Bysjaga (bysaga)	-	1182., 1183.	114, str. 186
7.	Bodak (bosty)	prsl., stsl.	1096., 1151.	114, str. 268–269
8.	Bajanyty (vorožyty)	prie., stsl.	1073.	48, str. 157; 114, str. 83
9.	Buda (budara)	njem.	1175.	114, str. 277, 344
10.	Vatag	turk.	1190.	115, str. 23
11.	Vesna (vesnovaty)	prsl., stsl.	1149.	115, str. 114
12.	Vil (vul)	prsl., stsl.	XII.	115, str. 312
13.	Vorona (vorynka)	prsl., stsl.	XII–XIII.	116, str. 33
14.	Vorota	prsl., stsl.	907.	116, str. 34
15.	Vim’ja	prsl., stsl.	XIII.	48, str. 376
16.	Vsprjagnuty	stsl.	1032.	116, str. 53
17.	Gadaty	stsl.	1071.	48, str. 449; 117, str. 54

18.	Gov''jedo	prsl., stsl.	1238.	48, str. 451; 117, str. 144– 145
19.	Gruda (grudka)	prsl., stsl.	XIII.	48, str. 451; 117, str. 144– 145
20.	Daty (dat)	prsl., stsl.	XI–XIII.	49, str. 13–15; 117, str. 175
21.	Debr' (dybrja)	prsl., stsl.	977.	49, str. 20; 117, str. 197
22.	Dil (dil'nycja)	prsl., stsl.	XI.	49, str. 91; 117 str. 203
23.	Dirka (dirkavec')	prsl., stsl.	1067., 1202.	49, str. 136; 117 str. 395– 396
24.	Duga (vse zignute v dugu)	prsl., stsl.	XII.	49, str. 140; 117, str. 371– 372
25.	Žerd' (žyrdjanka)	stsl.	XI.	49, str. 193; 118 str. 91
26.	Zaplata (plata)	prsl., stsl.	XII.	51, str. 430– 431; 126, str. 75–76
27.	Zarub (zaruba)	prsl., stsl.	1224.	118, str. 289
28.	Zyma (zymarka)	prsl., stsl.	1188.	49, str. 261– 262; 118, str. 388–391

29.	Znak (klejmo)	prsl., stsl.	X.	49, str. 270; 119, str. 39
30.	Znam''ja (znak)	prsl., stsl.	XI.	49, str. 270; 119, str. 46
31.	Zobaty (dz'benka)	prsl., stsl.	XI.	49, str. 242; 119, str. 52–53
32.	Zub, zubec' (dio nečeg)	stsl.	XI–XII.	49, str. 281; 119, str. 66–67
33.	Kvas (kvasnyj)	prsl., stsl.	1057.	49, str. 416; 120, str. 103– 105
34.	Kyprij (kyprjak)	prsl., bug.	XI.	49, str. 434; 120, str. 132
35.	Kin' (konjuhar)	prsl., stsl.	1146.	49, str. 448; 120, str. 287– 288
36.	Koloda (kolodka)	prsl., stsl.	XII–XIII.	49, str. 516– 517; 120, str. 244–245
37.	Komora (komaranyk)	prsl., bug.	XII.	49, str. 530, 531; 120, str. 280
38.	Konov (konovka)	stsl.	XII–XIII.	49, str. 552; 120, str. 278– 279
39.	Korova (korovar')	prsl., stsl.	XI.	50, str. 34; 120, str. 333

40.	Kotel (ktljuk)	prsl., got.	1076, XI.	50, str. 57; 120, str. 379–380
41.	Košara	opsl.	XIII.	50, str. 67–68; 120, str. 392
42.	Kužba (kižba)	prsl., stsl.	XIII.	48, str. 613–614; 50, str. 125; 117, str. 155
43.	Kupka (glek)	prsl., bug.	XII.	50, str. 114; 121, str. 124
44.	Kuča (hata, namet)	prsl., stsl.	XII.	50, str. 162, 167; 121, str. 150
45.	Laz (lazovi zmarky)	prie., prsl.	XII–XIII.	50, str. 182; 121, str. 162–163
46.	Lis (lisa – pletena ograda)	prsl., stsl.	XII., 1263.	50, str. 266–267; 121, str. 210–211
47.	Lito (litovyšče)	prsl., stsl.	XI.	50, str. 269–270; 121, str. 217–218
48.	Lom (lomy)	prsl., stsl.	1180.	50, str. 188–189; 121, str. 277–280
49.	Loša (lošak)	turk.	XII.	50, str. 296; 121, str. 389

50.	Maradyk (dio stada)	mađ.	1222.	50, str. 389; 155, str. 362
51.	Mysa (myska)	stsl.	XIII.	122, str. 278
52.	Mišaty (mišannja)	prsl., stsl.	1128., XIII.	50, str. 389; 155, str. 362
53.	Ožycja (ložka)	stsl.	1057.	123, str. 305
54.	Okil (okolo – ograda)	prsl., stsl.	941., XI.	123, str. 331– 332
55.	Otara	stsl.	1282.	124, str. 180
56.	Pastyr	cslav.	1057.	51, str. 311; 125, str. 168
57.	Pastuh	prsl., stsl.	1057.	51, str. 311; 125, str. 168
58.	Polonnyk	prsl., stsl.	1073.	51, str. 486– 487; 127, str. 243
59.	Popljuvanyk	prsl., stsl.	1057.	51, str. 158; 126, str. 82
60.	Jagnja	prsl., stsl.	1076.	48, str. 46; 114, str. 21

„Volohy“ su kao planinski pastiri ili kao pastiri-Romani poznati na Balkanu već u 9. stoljeću. Tu su se bavili pretežito planinskim pašnjačkim ovčarstvom. Već su u Makedoniji bili etnički izmiješani, često dvojezično ili trojezično. Upravo takve skupine „Voloha“ Slavena i „Voloha“ Romana su se potkraj 13. st. počele pojavljivati na prostoru Ukrajinskih Karpata [19, str. 267–269; 74, str. 170’–175; 168, str. 2–3, 48–49, 123–128, 165; 177, str. 228–229]. Teško je jednoznačno odrediti etničku pripadnost tih skupina

pastira, jer su srednjovjekovni etnosi bili vrlo amorfni, sastojali su se od velikog broja subetnosa te etnografskih skupina. Zato se pri određivanju etničke pripadnosti „Voloha“ koriste izrazi: „slavenske etničke skupine“ (elementi) i „istočnoromanske etničke skupine“ (elementi). Osim toga treba uzeti u obzir da je razina etničke svijesti članova takvih skupina bila izrazito niska. Svoju etničku pripadnost izražavali su gospodarskim tradicijama, materijalnom i duhovnom kulturom, obiteljsko-bračnim i rodbinskim odnosima, svetkovno-obrednim kulturama i dr.

„Volos’ka“ kolonizacija je uvijek u sebi nosila etničko obilježje zemalja iz kojih je proizišla. U Verhn’omu Potyssju imala je kako slavenske, tako i neslavenske etničke elemente Balkana i Transilvanije. Zato treba govoriti o kretanju skupina slavensko-romanskoga stočarskog („volos’kog“) stanovništva Balkana i Transilvanije u Zakarpattje (u Maramarošćynu) u 14. stoljeću. U Transilvaniji su se smatrali „Volohima“ Rusyni, Bugari, Mađari, Nijemci, Istočni Romani i svi koji su se bavili stočarstvom ili se držali istočnoga (grčkoga) crkvenog obreda. Zato su tu zabilježena cijela sela „Voloha“ sa saksonskim prezimenima: Sas, Bljušč (Bljus), Gocman, Aleman, Mann i dr. [20, str. 83–84; 42, str. 40–46, 48, 50, 64–65; 75, str. 101–102; 200, str. 3–6].

U Maramarošćyni je „volos’ka“ kolonizacija imala pretežito rusynsko-ukrajinsko etničko obilježje, a vođe preseljeničkih skupina bili su pripadnici različitih etnosa. Povelje iz 1363. navode prezimena (imena) „volos’kih“ vojvoda i kneževa: Stan (Stanyslav) – staroslavensko, Balk (Balko), Bogdan, Drag (Draguš, Dragomir) – južnoslavensko, Sas – transilvanijsko-saksonsko, Jugov (Jugas) – mađarsko, Jan – kalendarsko-katoličko. Gotovo sva najstarija „volos’ka“ sela Maramarošćyne bila su naseljena Rusynima koji su lako prešli na „volos’ko“ običajno pravo, jer je to davalo određene porezne olakšice te ih svrstavalo među skupine slobodnog stanovništva [155, str. 46, 75, 208, 503, 531, 640, 644; 164, str. 13; 161, str. 84; 162, str. 8–10, 16–18, 20–22, 29, 42, 62, 65–68, 104–105, 108].

Samo u rajonima ukrajinsko-rumunjskoga pograničnog prostora u Maramarošćyni „volos’ka“ je kolonizacija uključivala i istočnoromanske etničke elemnte, a što dalje na zapad i sjever, sve se jasnije očitovale rusynsko-ukrajinsko etničko obilježje. U Galiciji su sela „volos’kog“ prava u potpunosti bila ukrajinska [31, str. 29; 40, str. 377, 380; 71, str. 59; 176, str. 74–76; 177, str. 220–230]. Povelje kasnijega razdoblja često su Rusyne nazivale „Volohima“, mada se u povelji 1451. jasno označavalo: „...naša rusyns’ka sela

... po običaju volos'kih kneževa darujemo..." [20, str. 83–84; 160, str. 18; 161, str. 84; 179, str. 362].

Prvi put se skupine putujućih pastira („Voloha“) u Verhn'om Potissju spominju 1284., a pouzdani podaci o njima datiraju iz 1299. godine. Povelje iz 1317. i 1326. bilježe prvi val kolonizacije u Maramarošćyni na „volos'kom“ običajnom pravu. Drugi val dogodio se 1334–1336. Među pastirima prvoga i drugoga preseljeničkog vala započeli su sukobi oko pašnjaka. U središtu sukoba našao se vojvoda Bogdan koji je bio župan Maramaros'koga komitata. Pokušaji smirivanja sukoba nisu dali rezultata. Godine 1348. ili 1349. bio je smijenjen s mjesta župana. Uništivši posjede imetke svojih suparnika Dragiv, Bogdan je s pokretnim stočarima 1349. napustio Maramarošćynu i otišao do Moldavije. Uspjelo mu je bez dozvole ugarskoga kralja mobilizirati do Moldavije znatan broj maramaros'kyh „Voloha“ i započeti ondje borbu za vlast s vojvodom Sasom, koji je ostao vjeran ugarskim vlastima [142, str. 446–447]. Nastanjeni stočari-Rusyni („Volohi“) ostali su na Maramarošćyni.

Taj ishod nije mogao dodirnuti skupine nastanjenoga stočarsko-poljoprivrednog stanovništva, jer se u dokumentima druge polovice 14. st. u Maramarošćyns'kom komitatu spominje više od 66 sela te funkcioniranje Husts'ke zemlje (krajine) [178, str. 6–10, 13, 17–19, 21, 26, 29–33, 36–38, 41, 45, 50–53, 56–57, 60–66, 68–71, 73, 77–80, 82, 85, 89, 90, 91, 94–98, 100–103, 109–118, 124]. Ako bi Maramarošćyni napustili veće skupine sela, tada podaci o funkcioniranju sela ne bi bili toliko brojni, a oni o pustim selima bili bi češći. Dio „Voloha“ se 1352–1353. pod vodstvom braće Draga (Dragomira) i Balka (Balko) vratio u Maramarošćynu. Zato su dobili od ugarskoga kralja imetke vojvode Bogdana u dolinama rijeka Vyšove, Ize te uzvisine rijeke Tyse [81, str. 47; 168, str. 232–233; 178, str. 56, 59, 73, 87, 114, 127; 200, str.10–13]. Povelje 1360-ih i 1370-ih godina bilježe socijalni i pravni status sela koja su funkcionirala na temeljima „volos'kog“ običajnog prava. Tako povelja iz 1363. govori o sudskom sporu za nasljedstvo između Ivana iz sela Belenjaša s njegovom braćom Bogem i Balkom s jedne, te solotvyns'kog „Voloha“ Mykolaja s njegovom braćom Janom, Genigom, Blažejem, Ladislavom, Tatomirovom i Stanislavom s druge strane [178, str. 236–237; 182, str. 611–612, 621].

Dio romanogovornih pastira („Voloha“) nastanio se u selima Bila Cerkva, Verhnje Vodjane (Verhnja Apša) te Dibrova (Nyžnja Apša). Kako su živjeli u okruženju Rusyna-Ukrajina i postupno stupali u kontakt s njima,

Istočni Romani navedenih sela nisu se asimilirali, sačuvali su svoju etničku pripadnost te kulturno-svakodnevne osobitosti. U Zakarpattju nije zabilježena niti jedna pouzdana činjenica ukrajinizacije istočnoromanskih sela od 14. st. do danas. To stavlja pod sumnju pretpostavku da je većina romanogovornih pastira bila ukrajinizirana. Najvjerojatnije su gotovo svi pristigli „Volohi“ u 14. st. iz Transilvanije bili Slaveni ili čak Rusyni, a većina pristiglih putujućih romanogovornih pastira („Voloha“) već je u 14. st. otišla s vojvodom Bogdanom u Moldaviju.

Upravo su u razdoblju od 1299. do 1349. stočari Rusyni Maramarošćyne prihvatili pojedine tradicije balkanskog ovčarstva s njegovom terminologijom. Očito su se tada proširili grecizmi „kolyba“, „burdej“, „galambic“, „petek“, koji su se našli u karpatsko-ukrajinskom dijalektu posredovanjem južnoslavenskoga, istočnoromanskoga ili mađarskoga jezika [48, str. 229, 457; 49, str. 510; 50, str. 36; 175, str. 229–230]. Tada ili nešto kasnije su se mogli proširiti latinizmi „bateluv“, „bovgar“, „budz“, „vakar“, „geleta“, „gljag“, „deputat“, „kolastra“, „kračun“, „kupka“, „meryndja“, „palisaty“, „parija“, „postoly“, „synegorija“, „čurgov“ [48, str. 149–159, 218, 278, 321, 492, 531; 49, str. 34–35, 507–508; 50, str. 80, 144, 442; 51, str. 114, 267, 295, 537–538; 131, str. 79–80; 152, str. 386] posredovanjem južnoslavenskih, istočnoromanskih, mađarskoga ili njemačkog jezika. Istočnoromanizmi „berbenycja“, „berfela“, „braj“, „denikat“, „mantul“, „mac’ka“, „notynyna“, „sembrylja“, „cap“, „caryna“, „Flojara“ očito su u Ukrajins’ke su Karpate prenijeli romanogovorni pastiri („Volohy“) [35, str. 113; 48, str. 168, 175, 243; 49, str. 30; 50, str. 469; 51, str. 114; 142, str. 354; 152, str. 289–290; 175, str. 378, 411, 438].

Rusynsko-ukrajinsko stanovništvo Maramarošćyne preuzelo je niz tradicija balkanskog ovčarstva zajedno s novim terminima te novim načinima prerade ovčjega mlijeka i pripreme planinskih mliječnih proizvoda. U Maramarošćyni su se na uzvisinama rijeka Tyse, Šopurke, Teresve, Tereble, Ryke te u dolini rijeke Boržave Berez’koga komitata stvorile osnove tradicija sjedilačkog otvorenoga planinskog stočarstva karpatskih Ukrajinaca. Taj teritorij je postao karpatskim središtem novog vala stočarsko-poljoprivrednih kolonizacija na temeljima „volos’kog“ običajnog prava u zapadnim rajonima Zakarpattja, Galicije, Istočne Slovačke i dalje na zapadu [36, str. 6–24, 53–113, 177–196, 198–264; 37, str. 272–275; 72, str. 170; 168, str. 293, 294–296; 181, str. 87]. Stočari-poljoprivrednici (Rusyni) Maramarošćyne prenijeli su dalje ne samo obnovljeno planinsko stočarstvo, već i tradiciju osnivanja sela ili njihova gospodarskog oživljavanja na temeljima „volos’kog“ običajnog prava.

Planinska ispaša stoke u 14. st. postala je utoliko važna jer su feudalci počeli prisvajati planine. Kako svjedoče povelje-darovnice, u Zakarpattju su u vlasništvo feudalaca 14–15. st. ušle planine Kanč, Apec'ka, Čorna, Kuk te planine planinskih masiva Svydovcja i Krasnoji [21, str. 41–42; 70, str. 18; 178, str. 123–125, 165]. Pri opisu planina i označavanja granice među njima dokumenti su često spominjali kolibe ovčara, ističu kako „Volohi“ – Rusyni imaju brojnu stoku, u planinama žive u kolibama, a ugarski je vladin odbor iz 1569. zabilježio da Rusyni ne siju mnogo, samo ječam, žito i zob, i to malo, ali su zato veliki stočari, imaju jako puno stoke (volova, krava, ovaca i koza) [28, str. 56].

Tijekom 14–17. st. djelomični gospodarsko-kulturni karpato-balkanski kontakti nisu prestajali. To se potvrđuje time što su u karpatske dijalekte ukrajinskog jezika prodrle turske riječi „banuš“, „valiv“, „klobuk“, „korbač“, „čoban“, a turcizmi kao „burdjug“, „salaš“, „vatag“ očito su bili preuzeti znatno ranije od Pečenega ili Kumana.

Povijesni razvoj stočarstva Istočnih Karpata svjedoči da su već u prvim desetljećima 13. st. ovdje bile stvorene ustaljene tradicije sjedilačkoga pastirskog stočarstva Rusyna-Ukrajinaca sa sveobuhvatnom, uključujući i planinskom, ispašom stoke, vođenjem mljekarskoga gospodarstva te pripremom mliječnih proizvoda. Postojanje ustaljene slavenske terminologije stočarstva u karpatskim dijalektima ukrajinskog jezika svjedoči da su se uzgojem sitne i krupne rogate stoke Istočni Slaveni (Rusyni) bavili puno prije početaka pastirske („volos'ke“) kolonizacije. U stočarstvu karpatskih Ukrajinaca pojavljuje se samo nekoliko riječi koje nemaju zamjenu u lokalnim dijalektima. Jedne su od njih staroindoeuropeizmi („brynza“, „guterja“, „laz“, „runo“), a druge trako-dacizmi („zer“, „podišer“, „strunka“, „urda“, „carok“), grecizmi, istočnoromanizmi, turkizmi, hungarizmi te germanizmi. Svi termini karpatskoga stočarstva stranoga podrijetla imaju jednu ili nekoliko zamjena u karpatskim dijalektima ukrajinskog jezika. Većina inojezičnih termina stočarstva naslojila se na lokalne relativno nedavno te u karpato-ukrajinskim dijalektima imaju sekundarno podrijetlo.

Starost podrijetla stočarstva karpatskih Ukrajinaca svjedoče također stambene i gospodarske građevine, posude, odjeća, mliječni proizvodi, narodna demonologija, obredi, vjerovanja, magijske radnje, tradicionalno veterinarstvo te racionalna znanja. To potvrđuje da je ono nastalo kao jedan od načina prilagodbe gospodarstva konkretnim prirodno-geografskim uvjetima puno prije početaka pastirske („volos'ke“) kolonizacije Ukrajin'skih Karpata.

U dva vala pastirske („volos’ke“) kolonizacije u 14. st. u Maramarošćynu su bile prenesene tradicije balkanskoga pastirskog stočarstva. Pokretni stočari Balkana, Transilvanije te ukrajinsko-rumunjskoga pograničnog prostora povijesnoga Zakarpattja (Maramarošćyne) uključivali su razne etničke elemente, u ovom slučaju južnoslavenske (srpske, hrvatske, bugarske), rusynsko-ukrajinske, mađarske, istočnoromanske, njemačke i dr. U poveljama objavljenima J. Migalom 1905., u Maramarošćyni se spominje 143 imena, od kojih je 95 slavenskih, a 48 neslavenskih [178, str. 452]. Kako svjedoči P. Čučka, visok postotak prezimena Ukrajins’kih Karpata ima imensko podrijetlo. U Zakarpattju ona čine 42% svih prezimena. Oblikovala su se na osnovi vlastitih imena koja su s vremenom postala nadimci, zatim prezimenim nazivima, a u 18. st. prezimenima. Još nekoliko stotina godina nakon toga prezimenima nisu označavali samo osobu, već su je obilježavali različitim oznakama, u ovom slučaju etničkim [155, str. VII, XIV, XVIII–XX].

Uzimajući u obzir da imena, nadimci i prezimena sadržavaju i etničku obojanost, navest ćemo niz imena Maramarošćyne 14–15. st. koja svjedoče o etničnosti njihovih nositelja. Od staroslavenskih imena u poveljama Maramarošćyne zabilježena su: Barzan (Borzyj – brz), Bosak, Bratoš (Bratun’), Vojk (Vovk), Doba (Dobrian), Karačun (Kračun), Prodan, Stan (Stanislav), Stojan, Tatoš (Tatomir), Šuška (Šuško) i dr. [155, str. 48, 85, 88, 120, 199, 302, 468–469, 531]. Imenima južnoslavenskoga podrijetla pripadaju Balk (Balco), Bilk (Belko), Bogdan, Vaška (Vaško, Vaš), Vlad (Vladimir), Gosta (Gostovyč), Got’ko (Godomir), Dan-Danč (Danilo), Drag (Dragomir), Stojka (Stojko) i Najden [155, str. 46, 67, 75–76, 113, 119–120, 157, 179, 180, 185–187, 208, 360, 405, 535–536]. Imenima staroukrajinskoga podrijetla pripadaju Gavryla-Gavrylko, Gulja (čvrga), Il’ko, Ivaško, Kozna (Kuz’ma), Lukač (Luka), Manko (Man’ko), Manajlo (Manaj), Migajlo (Myhajlo), Ostaš (Ostap), Semera (Semeryj), Stec’ (Stefan), Šorban (Ščerban) i dr. [155, str. 129, 183, 236–238, 276, 347, 360, 362, 388, 420, 508, 535]. Istočnoromanskima pripadaju imena Bärzân (medvjed), Gorzo-Gorzow (Gorzov), Kodra-Coreda (Kodra), Lupša (vuk), Mandra-Mandru (Mandra – ponosan), Moise (Mojsa), Nergila-Negrea (Negrja), Nikola (Nykola, Nykora), Opriša (Opryš), Opressewana (Oryšan), Orda (Urda) [155, str. 49, 179, 247, 252, 257, 356, 510, 568, 617]. Mađarskima pripadaju imena: Bala-Balo (Ballo), Erdő-Erdeu (šuma), Kaliman (Kalman), Kende-Kendess (Kenteš), Kĩroly (Karol’), Farkstan (Farkaš – vuk), Maris – Maroš (Maroš – stanovnik regije Maroš), Sereč –Serechyn (Serečin

– sretan), Sador (Oleksandr) [155, str. 46, 221, 247, 252, 257, 365, 510, 568, 617]. Njemačko ime nose: Hercz (Hank, Johann), Man-Mann (čovjek), Petermann, Sas, Zovard [155, str. 137, 360, 440, 503]. Osim toga u poveljama Maramarošćyne 14–15. st. spominju se još imena kalendarsko-kršćanskoga, grčkoga te čak i talijanskog podrijetla. Neka od navedenih stvorena su na osnovi staroslavenskih, južnoslavenskih i staroukrajinskih imena prema modelima južnoslavenskih i ukrajinskog jezika, a druga na neukrajinskome jezičnom materijalu te prema modelu neukrajinskih jezika [155, str. VI].

Nabrojana prezimena (imena) svjedoče o polietničkom obilježju „volos’ke“ kolonizacije 14–15. st. u Maramarošćyni. Pritom su u njoj jasno prevladavali slavensko-balkanski te rusynsko-ukrajinski etnički elementi. Od inoetičkih prezimenih naziva najbrojniji su istočnormomanski i mašarski, što daje osnovu govoriti o sudjelovanju rumunjskih i mašarskih pastira Transilvanije u „volos’koj“ kolonizaciji Zakarpattja, uključujući Maramarošćynu.

Pa čak 300–400 godina prije toga u Ukrajins’kim Karpatima nije bilo pravih prezimena. Bila su samo vlastita imena, nadimci, patronimi, dakle prezimeni nazivi. Tijekom 16–17. st. državni su činovnici prakticirali prevoditi zakarpats’ke ukrajinske prezimene nazive na mašarski jezik. Tako je obitelj Cybuljak (1588, 1605.) iz sela Čumalevo koje je na Tjačivšćyni zapisana kao St. Hogyma (ukr. S. Cybulja). Tek su 1780. državne vlasti Austrijskog imperija u Galiciji, Bukovyni i Zakarpattju pridružile svakom stanovniku stalno prezime, koje se obvezno potomstvu davalo u nasljedstvo [155, str. VI, XXXIX].

Cijeli kompleks materijalne kulture, racionalnih znanja, obreda i vjerovanja, terminologije stočarstva te prevladavanje slavenskih imena na Maramarošćyni u 14–15. st. daje osnove za tvrdnju da se stočarstvo Ukrajins’kih Karpata oblikovalo na praslavenskim, staroslavenskim i staroukrajinskim stočarskim gospodarsko-kulturnim starinama. Na njih su se naslojile pojedine tradicije balkanskoga putujućeg (pereginn) ovčarstva, koje su ovdje bile prenesene preko dva vala polietničkih preseljeničkih skupina u vrijeme pastirske („volos’ke) kolonizacije. Upravo su se u maramarošćins’kom etničkom pograničnom prostoru susretale dvije gospodarsko-kulturne tradicije: staroukrajinsko sjedilačko planinsko stočarsko-poljoprivredno gospodarstvo te pokretno pašnjačko stočarstvo. Može se pretpostaviti da se pašnjačko balkansko (slavenoromansko) stočarstvo Ukrajins’kih Karpata oblikovalo na granicama različitih etnosa i povijesnih epoha. Osim što prevladavaju slavenske stočarske starine, javljaju se tu i elementi keltskih, tračkoačkih, latinskih, grčkih,

ranozurkijskih, istočnoromanskih, mašarskih, njemačkih, turskih i drugih stočarskih tradicija koje su se organski utkale u narodnu kulturu karpatskih Ukrajinaca.

Pastirska („volos’ka“) kolonizacija 14. st. povezala je stočarske tradicije Ukrajins’kih Karpata s balkanskima. Zato one često pokazuju sličnost pa čak i identičnost, iako su regularne veze među njima izgubljene već nekoliko stoljeća prije. Potkraj 14. st. sve se više udaljavaju, jer u karpatskome stočarstvu u to doba nije bilo vlastitih mobilnih i putujućih oblika balkanskoga stočarstva. Po odlasku većine putujućih pastira („Voloha“) iz Maramarošcyne u Moldaviju, u Ukrajins’kim se Karpatima uobičajilo samo sjedilačko stočarstvo, jer nije bilo zimskih ispaša.

U sjedilačkom stočarstvu Ukrajins’kih Karpata 14–15. st. razlikuje se nekoliko oblika: vidginno-planinsko, vyginno-planinsko, vyginno-zaselak te vidgino-ravničarsko. U to se doba stočarstvo Istočnih Karpata udaljilo od balkanskoga utoliko što se već od 17. st. do početka 18. st. može govoriti o odvojenosti i osebnosti lokalnoga stočarstva; međutim, ovčarstvo je sačuvalo i razvilo i stare prijevolos’ke tradicije, a također i tradicije koje je donijela pastirska („volos’ka“) kolonizacija.

Literatura

1. *Agapkin, T. A.* Ilja // Slavjanskaja mifologija: Encikopedičeskij slovar’. – M., 1995.
2. *Angelov, D.* Problemy peredgosudarstvennogo perioda na teritoriji budućeg Bolgarskoga gosudarstva // Etnosocial’naja i političeskaja struktura rannefeodal’nyh savjanskih gosudarstv i narodonostej. – M., 1987.
3. *Arheologija Ukrajskoj SSR.* V 3-h t. – T. 1. – K., 1985.
4. *Balaguri, E. A.* Šlestiv’s’ke gorodyšče – pamj’jatka naseleennja rann’oualizničnoji doby Zakarpattja // Doslidžennja sarodavn’oji istoriji Zakarpattja. – Užgorod, 1972.
5. *Bandrivs’kyj, M. S.* Etnokul’turna sytuacija u pivnično-shidnyh Karpatah u period rann’ogo zaliza // Etnogenez ta etnična historija naseleennja Ukrajins’kyh Karpat. U 4-x t. – T. 1. – L’viv, 1999.
6. *Baran, V. D.* Shidnokarpats’kyj region u V–VII st. n.e. // Etnogenez ta etnična historija naseleennja Ukrajins’kyh Karpat. U 4-x t. – T. 1. – L’viv, 1999.
7. *Brenštejn, S. B.* Problemy karpatskogo jazykoznanija // Karpatskaja dialektologija i onomastika. – M., 1972.

8. *Byros, E.* Polonyns'kyj žyvot v Jasnju // Naš ridnyj kraj. – № 10. – Tjačevo, 1927.
9. *Bigun, I.* Velykodni zvyčaji iz sela V. Kopani b. Župy Učoga // Pidkarpats'ka Rus'. – Ričnyk VII. – Užgorod, 1930.
10. *Bidzilja, V. I.* Historija kul'tury Zakarpattja na rubeži našoji ery. – K., 1971.
11. *Biljanjuk, P.* Rozmiščennja naselennja Zakarpattja oidlja vysočyn // Naukovyj zbirnyk geografičnoji sekciji pry ukrajins'kyh students'kij gromadi v Krakovi. – Krakiv, 1930.
12. *Bogatyrev, P. G.* Voprosy teorii narodnogo iskusstva. – M., 1971.
13. *Bojkivščyna. Istoriko-etnografične doslidžennja.* – K., 1983.
14. *Botivnnik, M., Kogan, Rabanovič, M., Seleckij, B.* Mifologičeskij slovar'. – M., 1965.
15. *Brodell', F.* Struktura povsvedovnosti: vozmožnoe i nevozmožnoe. – T. 1. – M., 1986.
16. *Vakulenko, A. V.* Naseleňnja Shidnyh Krapat v pizn'oryms'kyj čas // Etnogeneza ta etnična historija naselennja Ukrajins'kyh Karpat. U 4-h t. – T. 1. – L'viv., 1999.
17. *Vovk, Hv.* Studiji z ukrajins'koji etnologiji ta antropologiji. – Praga, 1924.
18. *Voron, A.* Pidkarpats'kyj gučuly // Pidkarpats'ka Rus'. – Ričnyk VIII. – Užgorod, 1931.
19. *Gadžega, V.* Dvi najdavniši naši pryvileji // Naukovyj zbirnyk tovarystva „Prosvita. – Ričnyk VI. – Užgorod, 1929.
20. *Gadžega, V.* Knjaz' Fedor Korjatovyč v usnij narodnij tradiciji // Naukovyj zbirnyk tovarystva „Prosvita. – Ričnyk VII. – Užgorod, 1930.
21. *Gadžega, V.* Knjaz' Fedor Korjatovyč i Maramoroš // Naukovyj zbirnyk tovarystva „Prosvita. – Ričnyk VII. – Užgorod, 1930.
22. *Gredot.* Historija. V 9-ti kn. – Leningrad, 1972.
23. *Gidin, L. A.* Značenie lingvo-filologičeskikh danyh dlja izučeniya ranih zanatov slyvanizaciji Karpato-Balkanskogo prostranstva // Etnosocial'naja i poliitičeskaja struktura ranneslavjanskih gusdarstv i narodnostej. – M., 1987.
24. *Gidin, L. A.* K hronologii i harakteru slavjanizaciji Karpato-Balkanskogo prostranstva (po lingvističeskim i filologičeskim dannym // Formiruvanie rannefeodal'nyh slavjanskih narodnostej. – M., 1987.

25. *Gluško, M.* Genezys zvarynnogo zaprjagu v Ukrajinі: Kul'turno-istoryčna problema. – L'viv, 2003.
26. *Gnatjuk, V.* Znadoby do ukrajins'koji demonologiji. – T. 2. Vyp. 1 // Etnografičnij zbirnyk. – T. 33. – L'viv, 1912.
27. *Gnatjuk, V.* Guculy. – T. 2. Vyp. 1 // Pidkarpats'ka Rus'. – Ričnyk I. – Užgorod–Bratislava, 1923–1924.
28. *Godynka, A.* [Eden Sokynyc'kyj Syrohman]. Utjuznyna, gazduvstvo i prošlost' južno-karpatskyh rusynov. – Nired'gaza, 2000.
30. *Goško, J. G.* Naselennja Ukrajins'kyh Karpat XV–XVIII. st. – K., 1976.
31. *Goško, J. G.* Zvyčajevo pravo naselennja Ukrajins'kyh Karpat ta Prykarpattja XIV–XIX st. – L'viv, 1999.
32. *Grekov, B. D.* Kyjevskaja Rus'. – M., 1953.
33. *Grynčenko, B. D.* Slovar' ukrajins'koji movy. – T. II. – K., 1908.
34. *Grynčenko, B. D.* Slovar' ukrajins'koji movy. – T. III. – K., 1909.
35. *Grynčenko, B. D.* Slovar' ukrajins'koji movy. – T. IV. – K., 1909.
36. *Gruševs'kyj, M.* Žerela do istoriji Ukrajiny-Rusy. – T. I. – L'viv, 1895.
37. *Gruševs'kyj, M.* Žerela do istoriji Ukrajiny-Rusy. – T. II. – L'viv, 1900.
38. *Gruševs'kyj, M.* Istorija Ukrajiny-Rusy. V 11-ty t., 12-ty kn. – T. I. – K., 1991.
39. *Gruševs'kyj, M.* Istorija Ukrajiny-Rusy. V 11-ty t., 12-ty kn. – T. II. – K., 1992.
40. *Gruševs'kyj, M.* Istorija Ukrajiny-Rusy. V 11-ty t., 12-ty kn. – T. V. – K., 1994.
41. *Gucul'sčyna. Istoryko-etnografične doslidžennja.* – K., 1987.
42. *Deže, L.* Očerki po istorii zakarpatskih govorov. – Budapest, 1967.
43. *Deško, A. O.* O Karpatskoj Rusi // Kijevljani. – Kn. 3. – M., 1850.
44. *Dzendzelivs'kyj, J. O.* Vivčars'ka leksyka govoriv Zakarpats'koji oblasti // Dopovidi ta povidomlennja UŽDU. Serija filologična. – Vyp. 4. – Užgorod, 1959.
45. *Dzendzelivs'kyj, J. O.* Nazvy nemoločnyh produktiv vivčarstva v zakarpats'kyh govorah // Tezy dopovidej do juvilejnoji konferenciji, prysvjačenoji 20-riččju užgorodskogo deržavnogo universytetu. Serija movoznavstva. – Užgorod, 1965.
46. *Dzendzelivs'kyj, J. O.* Ovčevodčeskaja leksika zakarpatskih govorov // Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas (Materialy i issledovanija). – M., 1965.

47. *Dzendzelivs'kyj J. O.* Zaperty v praktike karpatskih ovcevodov // Slavjanskij i balkanskij fol'klor. – M., 1984.
48. *Etymologičnyj slovnyk ukrajins'koji movy.* – T. 1. – K., 1982.
49. *Etymologičnyj slovnyk ukrajins'koji movy.* – T. 2. – K., 1985.
50. *Etymologičnyj slovnyk ukrajins'koji movy.* – T. 3. – K., 1989.
51. *Etymologičnyj slovnyk ukrajins'koji movy.* – T. 4. – K., 2004.
52. *Zaklynnanja jak zahvorije korova* // Naš ridni kraj. – № 5. – Tjačevo, 1933.
53. *Zaliznjak, L.* Narysy starodavn'oji istoriji Ukrajinu. – K., 1994.
54. *Zelenin, D. K.* Vostočnoslavjanskaja etnografija. – M., 1991.
55. *Zelenčuk, V. S.* Kostjum rumynskogo naselennja Zakarpatskoj oblasti // Karpatskij sbornik. – M., 1976.
56. *Zubryc'kyj, M.* Godivlja, kupivlja i prodadž ovec' u Mšenšči Starosambirs'kogo povitu // Materialy do ukrajins'ko-rus'koji etnologiji. – L'viv, 1900.
57. *Ivanov, V. V., Toporov, V. N.* K voprosu o proishoždenii etnonima „valahi“ // Etničeskaja istorija vostočnyh romancev. Drevnije i srednie vjeka. – M., 1979.
58. *Ivanov, V. V., Toporov, V. N.* Drevnee slavjanskoe pravo: arhaičnye i mifo poetičeskie osnovy i istočniki v svjete jazyka // Formirovanie rannefeodal'nyh narodnostej. – M., 1981.
59. *Ivanov, J. V.* Obrjadovyj ogon' // Kalendarnyje obyčai i obrjady v sranah zarubežnoj Evropy. Istoričeskie korni razvitie obyčaev. – M., 1983.
60. *Historija SSSR s drevbejših vremen do konca XVIII. v.* – M., 1983.
61. *Klark, G.* Doistoričeskaja Evropa. – M., 1959.
62. *Klepikova, P.* Slavjanskaja pasušeskaja terminologija. – M. 1974.
63. *Kmit, J.* Slovnyk bojkivs'kogo govoru // Litopis Bojkivščyny. – № 4. – Sambir, 1934.
64. *Kobyčev, V. P.* Ob odnoj pozabytoj gipotezje (K etnogenezu vostočnyh romancev) // Sovetskaja etnografija. – № 4. – 1983.
65. *Kobil'nyk, V.* Material'na kultura sela Žukotyn, Turčans'kogo povitu // Litopys Bojkivščyni. – № 7. – Sambir, 1936.
66. *Kobil'nyk, V.* Material'na kultura sela Žukotyn, Turčans'kogo povitu // Litopys Bojkivščyni. – № 8. – Sambir, 1937.
67. *Kozak, V. D.* Osoblyvosti etničnoji istoriji shidnokarpats'kogo regionu v

- latens'kyj čas i v peršyh stolittjah našoji ery // Etnogenez ta etnična historija naselennja Ukrajins'kyh Karpat. U 4-h t. – T. I. – L'viv, 1999.
68. *Karl', J.* Historija kolonizaciji Podkarpats'koji Rusy // *Pidkarpats'ka Rus'*. – Praga–Bratislava, 1924.
69. *Kurc, V.* Hov oveci v gorah // *Selo*. – № 12. – Užgorod, 1937.
70. *Lelekač, M.* Proces zakriplennja zakarpats'kogo seljanstva v XIV–XV st. // *Naukovi zapysky Užgorods'kogo deržavnogo universytetu*. – T. 29. – Užgorod, 1937.
71. *Lemkivščyna. Istoriko-etnografične doslidžennja*. U 2-x t. – T. I. – L'viv, 1999.
72. *Linničenko, I. A.* Čerty istorii soslovij v jugo-zapadnoj (Galickoj) Rusi v XI–XV. vv. – M., 1870.
73. *Lintur, P. V.* Ugro-russkie koljady // *Narodna škola*. – № 6. – Užgorod, 1940–1941.
74. *Litavrin, G. G.* Narody Balkanskogo poluostrova v sostavje Vizantinskoj imperii XI–XII vv. // *Formiruvanie ranefeodal'nyh slavjanskih narodnostej*. – M., 1981.
75. *Lukčaj, M.* Istorija karpats'kyh rusyniv. V 6-ty z. – T.2. – Užgorod, 2000.
76. *Maleča, N. Z.* Narodnoji aryhmetiky// *Materialy do etnografiji i antropologiji*. – T. 21–22. – L'viv, 1929.
77. *Mandybura, M. D.* Gucul'skoje poloninskoje hozjajstvo vtoroj poloviny XIX–načala XX. v. // *Karpatskij sbornik*. – M., 1972.
78. *Mandybura, M. D.* Polonins'ke gospodarstvo Gucul'sčyny drugoji polovyny XX–30-x rokiv XX. st. – K., 1978.
79. *Myscevyč, O.* Rizdv''jani zvyčaji ipisni iz sela Verimin' // *Litopis Bojkivščyny*. – № 10. – Sambir, 1938.
80. *Mytropolit Illarion.* Dohrystyans'ki viruvannja ukrajins'kogo narodu. – Vinnipeg, 1965.
81. *Mycjuk, O.* Narysy z socijal'no-gospodars'koji istoriji Pidkarpats'koji Rusi. – T. I. – Užgorod, 1936.
82. *Mify narodov mira.* Enciklopedija. – T. 1. – M., 1988.
83. *Mify narodov mira.* Enciklopedija. – T. 2. – M., 1988.
84. *Mogityč, I. R.* Žilyje i hozjajstvennyje podtrojki na poloninah Gucul'sčyni // *Karpatskij sbornik*. – M., 1972.

85. *Mogityč I. R.* Polonins'ke budivnyctvo // Narodna arhitektura ukrajins'kyh Karpat. – K., 1987.
86. *Moškarynec', V.* povir'ja ma poodynoki svjata u seli Kal'nyky/ Pidkarpats'ka Rus'. – Ričnyk VII. – Užgorod, 1930.
87. *Murzaev, E. M.* Slovar' narodnyh geografičeskikh terminov. – M., 1984.
88. *Narodnyj kalendar na perestupnyj 1932. r.* – Užgorod, 1931.
89. *Onyščuk, A.* Z narodnogo žyttja guculiv. Ostanky perevisnoji kul'tury u guculiv (Zapysano v seli Zelenij Nadvirnjans'kogo povitu) // Materialy do ukrajins'koji etnologiji. – T. 15. – L'viv, 1912.
90. *Onyščuk, A.* Z Narodnyj kalendar u zelency Nadvirnjanskogo povitu (na Gucul'sčyni) // Materialy do ukrajins'koji etnologiji. – T. 15. – L'viv, 1912.
91. *Ohrymovyč, V.* Znadoby do piznannja narodnyh zvyčajiv ta pogljadiv pravovyh // Žyttije i slovo. – T. 3. – L'viv, 1985.
92. *Ohrymovyč, V.* Pro ostanky perevisnogo komunizmu u bojkiv – verhovynciv u Skil's'kij i Dolyns'kij sudovem poviti // Zapysky naukovogo tovarystva im. T. Ševčenka. – T. 31–32. – Kn. 5 i 6. – L'viv, 1899.
93. *Pan'kevyč, I.* Ukrajins'ky govory Pidkarpoats'koji Rusi i sumižnyh oblastej. – Praga, 1938.
94. *Peleščynyšin, M. A., Konolja, V. M.* Shidnokarpats'kyj region u perevisnosti (kam''janyj vik) // Etnogenez ta etnična istorija naselennja Ukrajins'kyh Karpat. U 4-h tomah. – T. 1. – Lviv, 1999.
95. *Penjak, S. I.* Rann'oslov''jans'ke i davnjoukrajins'ke naselennja Zakarpattja v VI–XIII st. – K., 1990.
96. *Petrik, Š.* Poloninskija pobudovi // Selo. – № 1–4. – Užgorod, 1937.
97. *Petrov, P. A.* K'm voprosa na osnovite na balkano-karpatsko ovcevodstvo // Izvestija na Etnografičeskie institut i muzej. – Kn. 13. – Sofija, 1971.
98. *Povhan, F.* Mišannja ovec' na volovs'kij verhovyni // Naš ridni kraj. – № 3. – Tjačevo, 1930.
99. *Potokij, G.* Velykyj Bereznyj // Naš ridni kraj. – № 7. – Tjačevo, 1933.
100. *Potušnjak, F. M.* Sonce, luna, zvizdy i nebesa u narodnom virovaniji // Naša rodna škola. – № 8–9. – Užgorod, 1940.
101. *Potušnjak, F. M.* Dozvudky pastyrs'kogo periodu v narodnom fol'klori // Literaturna nedilja. – Ričnik I. – Užgorod, 1941.

102. *Potušnjak, F. M.* Ogen' v narodnyh viroabjah // Otdel'nyj ottysk iz žurnala „Zorja – Najnol“. – № 1–2. – Užgorod, 1941.
103. *Potušnjak, F. M.* Baranky // Literaturna nedilja. – Ričnyk II. – Užgorod, 1942.
104. *Potušnjak, F. M.* Koljady // Otdel'nyj ottysk iz žurnala „Nedilja“. – № 2. – Užgorod, 1944.
105. *Potušnjak, F. M.* Zakarpats'ka ukrajins'ka etnografija: značennja, istoriografija, zavdannja, problemy ta virišennja, elementy ta jih rozmiščennja // Tyvodar, M. Žyttja i naukovi pošuky Fedora Potušnjaka. – Užgorod, 2005.
106. *Prohnenko, I. A.* Seredn'ovičnyj horizont Malokopan's'kogo gorodyšča // Karpatyka – Carpatika. – Vyp. 21. – Užgorod, 2004.
107. *Rybakov, B. A.* Kijevskaja Rus' i russkie knjažestva XII–XIII veka. – M., 1982.
108. *Rybakov, B. A.* Jazyčestvo drevnej Rusi. – M., 1987.
109. *Rikman, E. A.* Problemy etnogeneza v sovremenoj prumynskoj etnografii // Voprosy etnogeneza i etničeskoj istorii slavjan i vostočnyh romacev. – M., 1967.
110. *Rudyj, E.* Nira abo mišannja na Zakarpatti // Litopys Bojkivščyna. – № 1. – Sambir, 1931.
111. *Rumyno-russkij slovar'.* – M., 1954.
112. *Sedov, V. V.* Vostočnyje slavjane v VI–XII v. – M., 1982.
113. *Symonenko, I. F.* Očerki byta kolhoznoho krestjanstva Zakarpattja (Rukopys) // Biblioteka Deržavnogo arhivu Zakarpats'koji oblasti.
114. *Slovar' russkogo jazyka XI–XVII v.* – Vyp. 1. – M., 1975.
115. *Slovar' russkogo jazyka XI–XVII v.* – Vyp. 2. – M., 1975.
116. *Slovar' russkogo jazyka XI–XVII v.* – Vyp. 3. – M., 1975.
117. *Slovar' russkogo jazyka XI–XVII v.* – Vyp. 4. – M., 1975.
118. *Slovar' russkogo jazyka XI–XVII v.* – Vyp. 5. – M., 1975.
119. *Slovar' russkogo jazyka XI–XVII v.* – Vyp. 6. – M., 1975.
120. *Slovar' russkogo jazyka XI–XVII v.* – Vyp. 7. – M., 1979.
121. *Slovar' russkogo jazyka XI–XVII v.* – Vyp. 8. – M., 1980.
122. *Slovar' russkogo jazyka XI–XVII v.* – Vyp. 9. – M., 1981.
123. *Slovar' russkogo jazyka XI–XVII v.* – Vyp. 12. – M., 1982.
124. *Slovar' russkogo jazyka XI–XVII v.* – Vyp. 13. – M., 1987.

125. *Slovar' russkogo jazyka XI–XVII v.* – Vyp. 14. – M., 1987.
126. *Slovar' russkogo jazyka XI–XVII v.* – Vyp. 15. – M., 1988.
127. *Slovar' russkogo jazyka XI–XVII v.* – Vyp. 16. – M., 1989.
128. *Slovnyk staroukrajins'koji movy XIV–XV st.* – T. 1. – K., 1977.
129. *Slovnyk staroukrajins'koji movy XIV–XV st.* – T. 2. – K., 1977.
130. *Stavrovs'kyj, O.* Slovac'ko-pol's'ko-ukrajinske prykordonnja do 18. stolittja. – Bratislava, 1967.
131. *Stryps'kyj, J.* Čto značyt' slovo „synetar“ // Literaturna nedilja. – Ričnyk I. – Užgorod, 1941.
132. *Stryps'kyj, J.* Putanicja okolo nazvy // Literaturna nedilja. – Ričnyk I. – Užgorod, 1941.
133. *Sulejmanov, O.* Az i Ja. – Alma-Ata, 1975.
134. *Tyvodar, M. P.* Odyn cikavyj narodnyj zvyčaj // Narodna tvorčist' ta etnografija. – № 3. – 1964.
135. *Tyvodar, M. P.* Gospodarstvo i material'na kul'tura naselennja girskych rajoniv Zakarpattja // Doslidžennja starodavn'oji istoriji Zakarpattja. – Užgorod, 1972.
136. *Tyvodar, M. P.* Tradicijni formy vypasu hudoby v ukrajinciv Karpat (kinec' drugoji polovyny XIX – seredyny 40-h rr. XX st.) // Narodna tvorčist' ta etnografija. – № 3. – 1964.
137. *Tyvodar, M. P.* Obov''jazky ta oplata pastuhiv Ukrajins'kyh Karpat (kinec' drugoji polovyny XIX – seredyny 40-h rr. XX st.) // Narodna tvorčist' ta etnografija. – № 6. – 1986.
138. *Tyvodar, M. P.* Vesnjani skotarski svjata, obrjady ta viruvannja naselennja Ukrajins'kyh Karpat (druga polovyna XIX – seredyny 40-h rr. XX st.) // Narodna tvorčist' ta etnografija. – № 5. – 1988.
139. *Tyvodar, M. P.* Maren, maren sidyj jak polonyna // Narodnyj kalendar na 1991. r. – Bratislava–Prjaviš–Užgorod, 1990.
140. *Tyvodar, M. P.* Istoryčni ta gospodars'ko-kul'turni peredmovy formuvannja tradycijnogo skotarstva v Ukrajins'kyh Karpatah z najdavnišykh časiv do počatku jih kolonizaciji na „volos'komu pravi“ // Karpatyka – Carpatica. – Vyp. 1. – Užgorod, 1992.

141. *Tyvodar, M. P.* Tradycijne „peretykuvannja“ v Ukrajs'kyh Karpatah Karpat (kinec' XIV st. – perša polovyna XX st.) // Materialy naukoivoji konferenciji, prysvjačenoj pam'jati Ivana Pan'kevyča (23–24. žovtnja 1992. roku). – Užgorod, 1992.
142. *Tyvodar, M. P.* Tradycijne skotarstvo Ukrajs'kyh Karpatah Karpat drugoji polovyny XIX – peršoji polovyny XX.st. – Užgorod, 1994.
143. *Tolstov, N. I.* Byk // Slavjanskije drevnosti: Etnolingvističeskij slovar'. – T. I. – M., 1995.
144. *Tolstov, N. I.* Byk // Slavjanskaja mifologija: Enciklopedičeskij slovar'. – M., 1995.
145. *Tolstov, N. I.* Vol // // Slavjanskije drevnosti: Etnolingvističeskij slovar'. – T. I. – M., 1995.
146. *Toporov, A. V.* Proishoždenie elementov zastol'nogo etiketa u slavjan // Etničeskie stereotypy povedenija. – Leningrad, 1985.
147. *Turjans'ka, M.* Bojkivs'ki zvyčaji z rizdv'janyh svjat, Novogo roku i jordana (Tarnava Vyšnja, pov. Turka) // Litopys Bojkivščyny. – № 3. – Sambir, 1934.
148. *Ukrainskije Karpaty. Historija.* – K., 1989.
149. *Fasmer, M.* Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka. – T. I. – M., 1964.
150. *Fasmer, M.* Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka. – T. II. – M., 1967.
151. *Fasmer, M.* Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka. – T. III. – M., 1971.
152. *Fasmer, M.* Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka. – T. IV. – M., 1973.
153. *Fedaka, P.* Narodne žytlo ukrajinciv Zakarpattja XVIII–XX stolit'. – Užgorod, 2005.
154. *Čyčula, A.* Narodna požyva v Drogobyc'kim poviti // Materialy do ukrajins'koji etnologiji. – T 18. – L'viv, 1918.
155. *Čučka, P.* Prizvyšča zakarpats'kyh ukrajinciv istoryko-etymologičnyj slovnyk. – L'viv, 2005.
156. *Šnirel'man, V. A.* Voznikovenie proizvodjaščego hazjajstva. – M., 1989.
157. *Šnirel'man, V. A.* Proishodženije skotarstva. – M., 1990.
158. *Šuhlevyč, V.* Gucul'sčyna. – Č. 2 // Materialy do ukrajins'koji etnologiji. – T. 4. – L'viv, 1901.

159. *Šuhlevyč, V.* Gucul'sčyna. –Č. 4 // Materialy do ukrajins'koji etnologiji. – T. 7. – L'viv, 1904.
160. *Bélaj, V.* Máramoros megye társadalka és nemzetiségei. A megye betelepülésétől a XVII. század elejéig. – Budapest, 1943.
161. *Bidermann, H.* Die Ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte. – T. 2. – Innsbruck, 1867.
162. *Chaloupecky, V.* Valaši na Slovensku. – Praha, 1947.
163. *Csánki, D.* Maramorsmegye és olashag a XV. században // Századok. – Budapest, 1882.
164. *Dunare, N.* Trepanácia oviec ako ľudova liečebná praktika v karpatskom pastiersve // Slovensky národopis. № 9. – 1961.
165. *Flakowski, J.* Zachodnie pogranicze Huculszczyzny. Dolinami Prutu, Butzysy Nadwornianskiej, Bustruzycy Solotwinskiej i Lomnicy. – Lwow, 1937.
166. *Gunda, B.* Tejtolto novenyek a Karpatokoban // Ethnographia. – Szam 2. – Budapest, 1967.
167. *Harasymczuk, R. W.* Tabor W. Etnografia polonin huculsjich a uherskych. – Lwow, 1938.
168. *Kadlec, K.* Valaši a valašske pravo v zemich slovanskych a uherskych. – Praha, 1916.
169. *Kovac, z L.* Pasztortuzhelyek Erdelyben, 1900 korul // Nepi kultura-nepi tarasadalom. – Evkonyve 2–3. – Budapest, 1969.
170. *Karl, J.* Čorna Hora v Podkarpatske Rusi // Spisy vydavane pryrodoveckou fakultou Karlovy university. – Číslo 2. – Praha, 1923.
171. *Karl, J.* Osidleni Karpatske Rusi // Sbornik Československe společnosti zeme pisne. – № 29. – 1923.
172. *Karl, J.* Polonina Rivna v Podkarpatske Rusi. // Spisy vydavane pnrrodovedeckou fakultou Karlov university. – Číslo 2. – Praha, 1925.
173. *Karl, J.* Sviodovec v Podkarpatske Rusi. – Dil 3. – Bratislava, 1936.
174. *Karl, J.* Boržava v Podkarpatske Rusi. Sidla obyvatelstva. Hospodarske využitie. – Praha, 1938.
175. *Karandžalov, D.* Rumunske vilvy v Karpatech ze zvalšnim zrete lem k moravskemu valašsku. – Praha, 1938.

176. *Karandžalov, D.* Valaši na Morave. Materialy, problemy, metody. – Olomouc, 1963.
177. *Karandžalov, D.* Zur Frage des Ursprungs und seines Wortschaftzusun den Karpaten // *Veihwirtschaftnund Hirtenkultur.* – Budapest, 1969.
178. *Myhalyi, J.* Maramarosi diplomak a XIV. es XV. szazadbol. – Maramaros–Sziget, 1900.
179. *Moszynski, K.* Kuiltura ludowa Slowian (Kultura materialna). – T. 1. – Krakow, 1967.
180. *Prefeckij, E.* Socralne-hospodaske pomery Podkarpatske Rusi ve stoleti XIII–XV. – Bratislava, 1924.
181. *Persowski, Fr.* Osady na prawie ruskiem, niemieckiem i woloskiem w zemi Lwowskiej. – Lwow, 1927.
182. *Petrovay, A.* A maramarosi olahak. Betelešedesuk, vajdaik es kenezek // *Szazadok.* – № 45. – Budapest, 1911.
183. *Podolak, J.* Poznatky z vyskumu karpatskeho pastierstva Rumunsku // *Slovenski narodopis.* – № 1.– Bratislava, 1961.
184. *Podolak, J.* Poloninske gospodarstvo Huculov v ukrajinskyh Karpatoch. // *Slovenski narodopis.* – № 14. – Bratislava, 1961.
185. *Podolak, J.* Pastierstvo v oblasti Vysokych Tatier. – Bratislava, 1967.
186. *Podolak, J.* Prastare sposoby nietenia ohna u karpatskych pastirov // *Slavistika. Narodopis.* – Bratislava, 1970.
187. *Podolak, J.* Tradične ovčiarstvo na Slovensku. – Bratislava, 1982.
188. *Pramena k dejnam Velkej Moravy.* – Bratislava, 1964.
189. *Reinffus, R.* Ze studiow nad kultura materialna Bojkow. – Warszawa, 1939.
190. *Simonenko, I. P.* Almenwirtschaft Schaftzuch der ukrainischen Bevölkerung in den Waldkarpaten in 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts // *Viehzucht und Hirtenleben Ostmitteleuropa.* – Budapest, 1961.
191. *Szabadfalvi, J.* Az akol tipusa es funkciojo // *Nepi kultura-nepi tarasadalom.* –Evkonyve IV. – Budapest, 1970.
192. *Szabo, O.* O magyar oroszokrol (Ruthenek). – Budapest, 1913.
193. *Szamoto, S., Zolnai, K.* Magyarok levezatar. – Budapest, 1961.

194. *Štika, J.* Badani o karpatskem salašniectvi a valaške kolonizaci na Morave // slovenmsky narodopis. – № 9. – Bratislava, 1961.
195. *Štika, J.* Ohnište v karpatskych kolibach // Česke Lid. – № 4. – Praha, 1967.
196. *Tarakny-Suzücs, E.* A jaszagok egetett tulajdfanyigyei Magarországön // Etnogeaphia. – Budapest, 1965.
197. *Vulčanescu, R.* Catografierea etnografica a transhumatei in Oltenia de Vest // Revista de etnografiee si folclor. – №. 11. – 1964.
198. *Wajdiel, L.* O huculach. Zarys etnograficzny. – Krakow, 1887.
199. *Witwicki, S.* Huculy // pamietnik Towarzystwa Tatraskiego. – T. 1. – Krakow, 1876.
200. *Wyrostek, L.* Rod Dragow-Sasow na Wegrzech a Rusi Halickej // Rocznik polskiego Towarzystwa heraldycznego. R. 1931–32. – T. 12. – Krakow, 1932.
201. *Zlatnik, A.* Srudie o statnich lesieh na Podkarpatské Rusi. – Praga, 1934.

S ukrajinskoga prevela Ivana Hanžek

Roman Silec'kyj

Tradicijsko graditeljstvo

Pri istraživanju problema etničke povijesti populacije Istočnih Karpata, rasprave među znanstvenicima zaoštavaju se oko teorije o takozvanoj volos'koj¹ kolonizaciji karpatske regije, ili oko njezine modificirane varijante, o „volos'korus'koj“² kolonizaciji. Glavni argumenti koji govore u prilog teoriji dotiču se nesumnjivo važnih pitanja etnologije, poput povijesti naseljavanja toga gorskog područja te mjesta stočarstva u strukturi gospodarskih poslova lokalnog stanovništva. Nedostaju ipak argumenti koji bi sa sigurnošću mogli odgovoriti na pitanje: postoje li ikakvi vjerodostojni podaci koji dokazuju prisutnost volos'ko-rumunjskog etničkog supstrata u toj regiji? Ukoliko postoje, kakvu je ulogu odigrao volos'kyj³ stočarsko-nomadski element u osvajanju Karpata?

Odgovor na ta iznimno složena i zamršena pitanja može ponuditi analiza materijalne kulture karpatskih Ukrajinaca, koju s jedne strane obilježavaju promjenjivost i raznolikost, a s druge vrlo jak i primjetan utjecaj tradicije, što uvjetuje trajno očuvanje oblikovanih specifičnosti [36, str. 31].

Unutar mnogih sastavnica materijalne kulture važno mjesto zauzima tradicijsko stambeno graditeljstvo. Tek u tradicijskoj kući mogu se promatrati ne samo prirodno-geografski i društveno-ekonomski čimbenici koji su utjecali na razvoj graditeljstva, nego i davne, čvrste etničke tradicije, ali i izvanetničke posudbe koje mogu imati mjesto u procesu dugotrajnih i uskih međuetničkih dodira. Međutim, sve osobitosti tradicijske kuće ne može se ni približno smatrati nositeljima etnogenetske informacije na osnovi koje se mogu donositi pravilne rekonstrukcije i generalizacije. Važno je napomenuti da podaci o građevnom materijalu, tehnici gradnje i konstrukciji zgrada, tipovima gradnje dvorišnog prostora, funkcionalnoj ulozi zgrada, njihovim društveno-ekonomskim karakteristikama i drugo nemaju veliko značenje za etnogenetska istraživanja. Te sastavnice tradicijskoga stambenoga graditeljstva mogu imati

---

1 волоської – od ukr. *Волохи*, odnosi se na Vlahe (ovdje i dalje – op. prev.).

2 руської – od ukr. *Русь*, odnosi se na staro ime, vezano za starokijevsku državnost, *Rus'ka zemlja*.

3 волоський – vlaški.

sekundarno značenje pri istraživanju etničke povijesti ako nisu postojane, nego uvjetovane raznolikim varijantama. Međutim, analiza planiranja tradicijske kuće, određivanje veze s arheološkim spomenicima rann'oslovjans'kog⁴ i davn'orus'kog⁵ doba te usporedba s etnografskim tipovima ravničarskih rajona⁶ Ukrajine i susjednih naroda omogućuju etnogenetsku rekonstrukciju. Upravo je taj aspekt tradicijskoga stambenoga graditeljstva osnova rada ruskih etnologa pod naslovom *Krest'janskoe žilišče zapadnyh slavjan: Tipy sel'skogo žilišča v stranah zarubežnoj Evropy* (1968), gdje se, među ostalim, naglašava da je planiranje tradicijske kuće jedna od najvažnijih odrednica njezine povijesne tipologije. Stoga je neophodno promotriti razvitak tradicijske kuće, označiti primarnu jezgru iz koje su raznim putovima (segmentacijom, pridruživanjem) niknuli različiti stambeni kompleksi s određenim sustavima grijanja (ognjište, peć i dr.) [8, str. 9].

Prije toga važno je vidjeti argumente pristalica teorije volos'ke kolonizacije Karpata, osobito one koji se više ili manje dotiču pitanja tradicijskoga stambenoga graditeljstva. Poljski istraživač Francisek Persowski pokušao je prikazati etničku osobinu tradicijskoga graditeljstva u naseljima L'vivs'ke zemlje, zasnovanima na *volos'komu zakonu*. Ta se metodika pokazala pogrešnom na rezultatima istraživanja. Jedan od najvećih nedostataka njegova rada je mehanički prijenos naziva zakona kojima se koristilo selo na etničku pripadnost naseljenika (ako je naselje zasnovano prema *volos'komu zakonu*, pretpostavlja se da su i njegovi stanovnici *Volohy*⁷). Kada je riječ o tradicijskome stambeno-gospodarskom graditeljstvu, autor je tražio volos'ke etničke elemente u položaju zgrada prema stranama svijeta, pojavi ili odsutnosti vapna na zidovima, visini krova, obliku nadstrešnica na ognjištima. Očito je da su istraživanja bila uzaludna, što je autor i priznao ističući „sličnost“ volos'koga i rus'koga (ukrajinskoga – R. S.) graditeljstva. U istraživanim naseljima nije uspio pokazati gotovo ni jedan specifično volos'kyj trag u narodnom graditeljstvu. U metodici spomenutog istraživanja važna su njegova traganja za volos'kym paralelama ne samo u Moldaviji ili Rumunjskoj, nego i u narodnom graditeljstvu Gucul'sčyne⁸, Bukovyne⁹ te istočne Moravske [51, str.150].

4 ранняословянського – ranoslavenski.

5 давньоруського – u značenju staroukrajinsko.

6 район – teritorijalna jedinica u Ukrajini, odgovara općini u Hrvatskoj.

7 Волохи – Vlasi.

8 Гуцульщина – Gucul'sčyna, pokrajina na jugoistoku Ukrajins'kih Karpata.

9 Буковина – Bukovyna, povijesna pokrajina u Ukrajins'kim Karpatima, na granici s Rumunjskom.

Poljski istraživač Roman Reinfuss imao je suprotno mišljenje, smatrajući da Volohy-nomadi „nisu mogli na karpatski teritorij donijeti vlastite oblike graditeljstva prilagođene sjedilačkom načinu života. Uzorke takva graditeljstva morali su posuditi od susjednoga poljoprivrednog stanovništva (?!), ili se koristiti onim što je za sobom donio val rus'kog stanovništva koji je došao iz doline“ [54, str. 19]. Slična stajališta ima i poljski etnolog Jerzy Čajkowski, pretpostavljajući da su „rus'ko-volos'ke stočarske skupine, naseljavajući područje Beskyda¹⁰, u početku za primjer uzele graditeljstvo potkarpatskih poljoprivrednika“(!) [43, str. 219]. Istodobno, autora iznenađuje činjenica da su na Lemkivščyni¹¹, već u prvoj polovici 17. st., mještani gradili zatvorena jednorodna imanja koja se ne razlikuju od sličnih građevina 19–20. stoljeća, razvijenih i savršenih u konstrukcijsko-planskom i funkcionalnom smislu. Zaključuje da su Lemki¹² tek sto godina nakon naseljavanja toga gorskog područja imali savršenije planiranje zgrada nego stanovnici drugih (isto tako i ravničarskih) područja. Međutim razlog takva stanja vidi samo u pojavi dostatne količine savršenoga građevnog materijala kao što je drvo na Lemkivščyni [42, str. 119].

Smatramo da navedena razmatranja nisu dovoljno uvjerljiva. Naročito je nepotkrijepljena teza zašto pretpostavljeni Volohy-nomadi, došavši u Istočne Karpate, nisu mogli donijeti nekakav vlastiti tradicijski oblik stambenoga graditeljstva, prilagođen sjedilačkom načinu života. Ipak, povijesne činjenice i etnografske paralele svjedoče suprotno. Naprimjer mađarska su nomadska plemena došla na Dunav u 9. stoljeću. Pokorivši i asimilirajući slavenska plemena, postupno su prešla na sjedilački način života i preuzela od starosjedilaca niz elemenata stambeno-gospodarskoga graditeljstva, među ostalim i sustav grijanja pomoću peći [11, str. 68]. Istraživači smatraju da se peć u mađarskoj narodnoj kući javila prilično kasno – otprilike sredinom 18. st. [10, str. 160]. Međutim kod Mađara se sve donedavno očuvala arhaična tradicija otvorenog ognjišta – ostatak davne kuće nomada. Neko vrijeme otvoreno je ognjište u stacionarnim kućama postojalo paralelno sa zatvorenim (9, str. 705–706). Stoga je logično pretpostaviti da su Volohy nakon kolonizacije Karpata trebali zadržati ostatke nekih vlastitih, etnički volos'kyh elemenata u stambenom graditeljstvu. Tim više što se izmjena tradicijskih elemenata materijalne

10 Бескиди – Beskydy, planinski lanac sjevernog pojasa Karpata.

11 Лемківщина – Lemkivščyna, pokrajina u Ukrajini, smještena u Karpatima, između rijeka S'jan i Poprad.

12 Лемки – Lemky, etnografska skupina Ukrajinaca koja živi u Karpatima, na padinama Istočnih Beskyda.

kulture, pa bilo i posuđivanjem od drugog etnosa, ne odvija trenutačno, nego zahtijeva dulje razdoblje. Bez obzira na sve, poljski istraživači nisu našli volos'ke elemente u kući karpatskih Ukrajinaca.

Etnologu su nerazumljive i navedene definicije tipa: „susjedno poljoprivredno stanovništvo“, „potkarpatski poljoprivrednici“ i dr. Ipak, ne radi se o nositeljima nekih tajnih i malo poznatih arheoloških kultura, nego o stanovništvu Istočnih Karpata u kasnome srednjem vijeku. Očito da su u 16. i 17. st. ti „poljoprivrednici“ morali imati nekakvu jasno naznačenu etničku pripadnost, tj. nisu bili etnički neobojeni, kakvima ih pokušavaju prikazati navedeni istraživači.

Kada je riječ o pojavi dostatne količine visokokvalitetnoga građevnog materijala, drva, kod ukrajinskih se gorštaka može primijetiti da to nije neophodan uvjet za razvijeno stambeno graditeljstvo, osobito ne za planiranje. U ravničarskim regijama Ukrajine planski razvijenu kuću gradilo se i od drugih materijala – gline, kamena i dr. Očito je da uzrok visokog stupnja razvoja kuće Ukrajin'skih Karpata nije bio odgovarajući materijal¹³, nego stare i duboke etničke tradicije.

Pokušat ćemo usporediti tradicijsku kuću karpatskih Ukrajinaca s kućom ravničarskih predjela Ukrajine i s rumunjskom kućom, kako bi se otkrila i utvrdila njezina stara i etnički važna obilježja.

Odmah treba istaknuti da smo zbog do danas nedostatnih arheoloških istraživanja Ukrajin'skih Karpata (naročito stambenoga graditeljstva rann'oslovjans'kog i davn'orus'kog perioda) prisiljeni odustati od jednostavne i logične rekonstrukcije geneze i razvitka kuće karpatskih Ukrajinaca koja bi se temeljila na arheološkim podacima i omogućila promatranje njezine evolucije do etnografske stvarnosti 18–19. stoljeća. Stoga je najbolje primijeniti metodu retrospektivne rekonstrukcije i poredbene analogije.

Osnovu ukrajinske tradicijske kuće čini *hata*¹⁴ – grijana zgrada kvadratnog ili pravokutnog oblika. Važna tipološka karakteristika *hate* je sustav grijanja: desno od ulaza (u uglu između stražnjeg i bočnog zida) smještena je kuhinjska peć. Njezin prednji dio („čeljusti“¹⁵) obično je okrenut prema uzdužnom

---

13 Drvo, kao osnovni materijal za gradnju kuće, koristili su još rani Slaveni, osobito na području suvremenih ukrajinskih zemalja (vidi: 27, str. 113–114).

14 хата – кућа, означаје средишњу зграду сеоског иманја, у нjoj живи обителј.

15 челюсти – предњи отвор кухинјске пећи.

(fasadnom) zidu¹⁶. Takav smještaj uređaja za grijanje – peći – u tradicijskoj kući Ukrajinaca prevladava¹⁷ na cijelome području koje naseljavaju [19, str. 120–121]. Pritom nisu iznimka ni kuće karpatskih Ukrajinaca – Bojka¹⁸, Gucula¹⁹, Lemka [16, str. 81].

Osim za Ukrajince, kuhinjska peć u kući karakteristična je i za druge istočnoslavenske i zapadnoslavenske narode. Međutim takav sustav grijanja nemaju narodi Srednje Europe, Srednje Azije, Kavkaza i Sibira [39, str. 238].

Sustav grijanja tradicijske ukrajinske kuće pomoću peći i posebnost njezina smještaja sežu najmanje do doba Kyjiv's'ke Rusi²⁰. Ruski arheolog Pavlo Rappoport, analizirajući golem činjenični materijal, zaključio je da u slavenskim kućama Istočne Europe u 6. i 7. st. potpuno prevladavaju *peći-kamjanky*²¹ [27, str. 144]. Provedena istraživanja potvrdila su mu da je konstrukcija peći i sustav njezina razmještaja u kući vrlo osjetljivi na najraznolikije etničke izmjene i utjecaje. Također je došao do zaključka da naprimjer pojava peći usred staništa nalik zemunici²² ili primjena otvorenog ognjišta²³ umjesto kupolaste peći izazivaju sumnju na neslavenski karakter kuće [27, str. 144]. U tom kontekstu ni staništa ljetopisnih slavenskih plemena – Ulyča²⁴, Tyveraca²⁵ i Bilyh Horvata²⁶, do plemenskih područja u koja su ulazila područja Istočnih

16 Samo na Lemkivščyni peć su okretali prednjom stranom prema uskom bočnom zidu (vidi: 16, str. 112).

17 Tradicija kuhinjske peći u ukrajinskoj narodnoj kući, uobičajenost njezine pojave odrazila se i u ukrajinskom folkloru, među ostalim u poslovicama: „Невелика річ, що в хаті є піч.“ („Nije neka stvar, što u kući ima peć.“), „Не чудна річ, що в хаті піч, чудно було б, коли б її не було.“ („Nije čudna stvar, što u kući ima peć, čudno bi bilo, kad nje ne bi bilo.“), „Не в тім річ, що в хаті піч, а біда, як нема.“ („Nije u tom stvar, što u kući ima peć, bijeda je, ako je nema.“), „Дивная річ, що в хаті піч.“ („Čudne li stvari, u kući je peć!“) (vidi: 24, str. 140–141).

18 Бойки – Војку, etnografska skupina Ukrajinaca koja živi u Karpatima, između rijeka Limnyc'e na istoku i S'jana na zapadu.

19 Гуцули – Guculy, etnografska skupina Ukrajinaca koja živi u Karpatima.

20 Київська Русь – Kyjiv's'ka Rus', staroukrajinska državna tvorevina na području Istočne Europe, sa središtem u Kyjivu. Postojala je od 9. do 13. stoljeća.

21 піч-кам'янка – poseban tip kamene peći.

22 Напівземлянкової – napola zemunica.

23 Otvoreno se ognjište u kući, kao relikvijska pojava u narodnoj kulturi Ukrajinaca, sporadično susretalo i na početku 20. st. na nekim lokalitetima u ukrajinskome Polissju (detaljnije vidi: 30, str. 495-500; 31, str. 230-247).

24 Уличі – istočnoslavensko pleme, nastanjivalo donji tok Dnjepra.

25 Тиверці – istočnoslavensko pleme, nastanjivalo područje između Dnjestra, Pruta i Dunava.

26 Білі Хорвати – slavensko pleme koje spominje ljetopisac Nestor.

Karpata, nisu bila iznimka. Treba istaknuti i da je od 8. do 10. st. osnovno pomagalo za grijanje u kući protoukrajinskih plemena (s kojima se povezuje podrijetlo Gucula, Bojka i Lemka – etnografskih skupina ukrajinskog naroda) bila *peč-kamjanka* [34, str. 109-110].

Arheološki nalazi svjedoče da je do 10. st. peć u kućama Kyjiv'ske Rusi bila smještena u uglu nasuprot ulazu. Od 10. do 11. st. peć je smještena u prednjem uglu, uz ulaz. Usta (otvor) peći usmjerena su prema ulazu (*čiljna stina*)²⁷ [27, str. 139]. Iz toga doba poznate su nastambe u kojima pri sličnom razmještanju peći njezin prednji dio („čeljusti“) ne gleda na *čiljnyj* zid, nego na ulazu suprotan zid – *pryčilkovyj*²⁸ [27, str. 140] (takav položaj otvora peći karakterističan je za kuću Lemka). Na osnovi takve sheme planiranja pojavio se „ukrajinsko-bjeloruski“ tip planiranja narodne kuće [39, str. 241], koji se u gotovo nepromijenjenu obliku sačuvao do 20. st., te je opravdano govoriti o njezinoj tradicionalnosti, originalnosti i smatrati je etničkom tradicijom.

Jedna od karakteristika narodne kuće Ukrajinaca (među ostalim i karpatskih) su i hladni, negrijani *siny*^{29,30}. Tom se posebnošću ukrajinska kuća razlikuje od južnoslavenske i kasnije kuće zapadnih Slavena (ukoliko su se u potonjih – Poljaka, Čeha, Slovaka – *siny* s vremenom pretvorile u topli grijani prostor), a i od kuće drugih naroda Srednje Europe [39, str. 235].

Kada je riječ o narodnoj kući Rumunja, osobito o sustavu grijanja, ona se suštinski razlikuje od ukrajinske utoliko što ju obilježava pojava ognjišta [48, str. 62, 71]. Rumunjski etnolozi tvrde da je otvoreno ognjište bilo tradicijski način grijanja kuće u svim dijelovima Rumunjske [3, str. 639–640]. Georgette Stoica je istaknula da je već u „18. i 19. st. ognjište bilo neophodno u seoskoj svakodnevici (Rumunja – R. S.) kao glavni izvor topline te se nije mogla pronaći ni jedna zgrada bez njega“ [35, str. 67]. S vremenom su ognjište zamijenili *siny*, a soba za boravak grijala se pomoću *peči-gollandky*³¹. Na granici s istočnoslavenskim etnosom (Ukrajincima), kao posljedica utjecaja potonjega, ognjište je bilo zamijenjeno kuhinjskom peći³² [29, str. 46; 35, str.74].

27 чільна стіна (ovdje i dalje daje se izvornik, transliterirano u tekstu – op. prev.).

28 причілкова стіна.

29 сіни – dio seoske kuće ili malih gradskih zgrada, koji spaja nastanjeni dio kuće s trijemom ili dijeli kuću na dva dijela.

30 Osim za Ukrajince, hladni *siny* karakteristični su i za kuće Bjelorusa, Rusa te njima susjednih neslavenskih naroda Istočne Europe.

31 піч-голландка – vrsta peći za grijanje.

32 вариста піч – peć za kuhanje.

Na taj se način sustav grijanja narodne kuće karpatskih Ukrajinaca pomoću kuhinjske peći, kao živi element tradicijske kulture, poistovjećuje s onim u ukrajinskoj kući ravničarskih predjela Ukrajine. Istodobno nema ništa zajedničko s otvorenim ognjištem u rumunjskoj kući. Osim toga su kod Bojka, Gucula i Lemka, kao i posvud u Ukrajini, postojali i hladni, negrijani *sinjy*, dok su se kod Rumunja oni grijali.

Interijer narodne kuće ukrajinskih gorštaka također ima posebnost koja se može promatrati kao općeučajinska tradicija, nepostojeća u rumunjskoj narodnoj kulturi. Riječ je o čvrstoj sastavnici tradicijskog interijera poput stola, osobito njegovu obliku, razmjeru te mjestu u kući. Kod karpatskih Ukrajinaca, kao i na cijelome području koje naseljavaju Ukrajinci, stol se nalazio u uglu, dijagonalno od peći [19, str. 120–121]. Kod Bojka je njegovu funkciju imao *ctil-skryn'a*³³ [16, str. 115]. Stol pripada stacionarnom namještaju ukrajinske kuće. Njegovo mjesto u kući bilo je utvrđeno višestoljetnom tradicijom. Mjesto za stolom pod ikonama smatralo se najpočasnijim. Za stolom su se održavali najsvečaniji obiteljski i kalendarsko-religijski praznici.

Međutim, kod Moldavaca se veliki visoki stol pravokutnog oblika (sličan ukrajinskomu) donedavno vrlo rijetko pojavljivao u tradicijskoj seoskoj kući, a smještali su ga ili pored fasadnih prozora, ili u uglu. Za tradicionalno jelo upotrebljavao se niski stolić okruglog oblika, koji se poslije vješao na kuku zabijenu u zid, ili se podizao i odlagao na klupu [1, str. 166]. Sličan mali okrugli stolić, za kojim se sjedi na niskim klupicama ili jednostavno na podu, karakterističan je također za narodnu kuću Rumunja [29, str. 51; 48, str. 74]. Može se ustvrditi da ta sastavnica interijera pripada skupini tradicijskih elemenata narodne kuće Moldavaca i Rumunja. Uzimajući u obzir tradicijski karakter interijera narodne kuće, ta bi posebnost trebala biti prisutna i u kući stanovnika Bojkivščyne, Guculščyne i Lemkivščyne da su ta gorska područja masovno zauzeli volos'ki naseljenici stočari. Međutim okrugli niski stolić kao element interijera kuće karpatskih Ukrajinaca nije poznat, te ga nema u pisanim izvorima ni u spomenicima narodnoga graditeljstva³⁴.

33 *стіл-скриня* – sastoji se od dva dijela; donji dio se upotrebljavao za spremanje raznih stari, dok je gornji dio služio kao stol.

34 Očito je uzrok razlike između ukrajinskog i rumunjskog stola u narodnoj seoskoj kući način života, koji se u tih etnosa razlikuje i načinom konstrukcije i uporabe pomagala za grijanje: konkretno – kuhinjske peći i otvorenog ognjišta.

Istodobno, u ukrajinskoj i rumunjskoj tradicijskoj kući može se uočiti red zajedničkih crta, između ostalog u nekim elementima interijera te u horizontalnom planiranju. To se može pojasniti trajnim susjedstvom i, u skladu s tim, uskim etnokulturnim dodirima [1, str. 158]. Pritom treba istaknuti da istraživači podcrtavaju utjecaj slavenske (ukrajinske) kuće na rumunjsku. Štoviše, etnolozi su primijetili da „ukoliko je u pridunavskim rajonima Oleteniji i Munteniji u planiranju (rumunjske narodne kuće – R. S.) bilo neposredne veze između podzemne i nadzemne kuće, koja seže, možda, i do trakijjskoga stanovništva, tada se sjeverno od toga područja takva veza može vidjeti na polupodzemnoj kući slavenskih naselja Moldavije i sjeveroistočne Muntenije (Sučava’–Șypote–Jassy i dr.), koja pripadaju 6–7. stoljeću.“ [29, str. 43–44]. Na kraju, utjecaj ukrajinskoga tradicijskoga stambenoga graditeljstva na rumunjsko priznaju i rumunjski etnolozi [3, str. 639–640]. S tim u vezi se pri poredbenoj analizi narodne kuće treba ograničiti samo na sustav grijanja, posebnost interijera i funkcionalnu ulogu *siny*, jer drugi aspekti imaju bitno manje etnorazlikovno značenje. Kada je riječ o tradicijskome načinu gradnje dvorišta karpatskih Ukrajinaca, o uzrocima njihove geneze također postoje različita gledišta i pretpostavke, osobito kada je riječ o njihovu etničkom podrijetlu. F. Persowski je Bojkivščynu i Gucul’ščynu smatrao „područjima na koje je prodrla volos’ka kolonizacija ili rodnim mjestima Voloha“ [51., str. 146]. Jedan od glavnih dokaza koji govore u prilog toj tvrdnji je postojanje dvorišta zatvorenog tipa gradnje – *gražda*³⁵ kod Gucula. Volos’ko podrijetlo gucul’s’ke „graždy“ izvodi iz toga što sličan tip gradnje dvorišta postoji u gorskim rajonima Rumunjske, koji su susjedni Gucul’ščyni [51, str. 146].

Smatramo da navedena argumentacija u prilog volos’koga podrijetla zatvorenog dvorišta Gucula nije uvjerljiva. Ipak su u gorskim rajonima Rumunjske, o čemu svjedoči etnografska literatura, postojala dvorišta slična slovu „P“ (ukr. П), pod zajedničkim krovom („taj tip dvorišta uključuje prostor za stoku, okružen ogradom i uvučen pod krov“ [3, str. 635]), ili čak i drugačija – „zatvorena dvorišta, pokrivena krovom“ [29, str. 52]. Iz navedenih opisa može se zaključiti da se radi o natkrivenom dvorištu. Posebnost potonjega je u tome što je gospodarsko imanje, koje ulazi u kompleks dvorišta, odozgo natkriveno krovom. Međutim, gucul’s’ki „graždy“ pripadaju isključivo zatvorenom tipu gradnje s dvorištem otvorenim odozgo.

---

35 ukr. Гражд.

Tipološka crta zatvorenog dvorišta (u našem slučaju – gucul's'ke „graždy“) je pojava međusobno grupiranih stambenih i gospodarskih zgrada te s njima konstrukcijski povezane visoke drvene ograde, pokrivene asimetričnim krovicom. U središtu toga kompleksa nalazi se sa svih strana zatvoreno, ali odozgo otvoreno imanje [32, str. 106]. Ovdje je, dakle, riječ o pojavi dva potpuno različita [2, str. 133] podtipa zatvorene gradnje dvorišta – natkrivenom i nenatkrivenom. Važno je primijetiti da nenatkrivena dvorišta nisu bila karakteristična za karpatske Ukrajinke, kao ni za ravničarska područja Ukrajine.

S druge strane zatvorena gradnja dvorišta nije iznimna pojava, raširena samo u Gucul'sčyni. Na području etničkog naseljavanja Ukrajinaca taj tip gradnje dvorišta susreće se na nizu lokaliteta. U karpatskoj regiji poznat je u zapadnom dijelu Lemkivščyne [20, str. 63–64] (zanimljiva, ali na određen način i indikativna je činjenica da susjedno poljsko stanovništvo naziva taj način gradnje dvorišta *rus'koju postavoju*³⁶ [43, str. 73], očito ističući njegovu karakterističnost za lokalno ukrajinsko stanovništvo). Izvan granica Karpata zatvoreni tip gradnje dvorišta poznat je u Ukrajini i na Polissju (*pidvarok*)³⁷ [12, str. 294], Podillju [17, str. 72–74] te na jugu Ukrajine [19., str. 118]. Postojao je također i kod drugih slavenskih naroda – Bjelorusa, Rusa, Poljaka, Čeha i Slovaka [39, str. 242–244; 41, str. 67, 71]. Na taj se način pojave slične gucul's'koj „graždy“ mogu tražiti ne samo u narodnoj kulturi Rumunja, nego, osim u Ukrajini, i na širim područjima ostalih slavenskih zemalja.

Jezikoslovne usporedbe također nisu dovoljno uvjerljive kada je riječ o volos'kome podrijetlu „graždy“. Rumunjski naziv „grajd“ („gražd“) označava staju, konjušnicu [28, str. 369; 41, str. 67, 71]. Međutim on nije u potpunosti rumunjskoga podrijetla, nego je posuđenica iz bugarskog jezika [33, str. 403–404; 13, str. 581].

Srodni termini poznati su i u drugim regijama Ukrajine („goroža“³⁸), u Rusiji („ograždenije“³⁹, „ograždat“⁴⁰) [21, str. 380] te u mnogim zapadnoslavenskim i neslavenskim jezicima (polj. *grodza*, češ. *hrad*, slov. *hradza*, lit. *gardas*, gor. luž. *hradz*), gdje se upotrebljavaju uglavnom u značenju „pregrada“, „ograda“ [13, str. 581–582].

36 *руською поставою.*

37 *підваро.*

38 *горожа.*

39 *ограждение.*

40 *ограждать.*

Pod terminom „gražda“ Guculy ne podrazumijevaju prostor za stoku, nego jaku drvenu ogradu, pokrivenu asimetričnim zabatnim krovicom, koja u potpunosti ili dijelom okružuje dvorište. Usporedo se uz taj pojam na Gucul'sčyni upotrebljava i leksem „piddašje“⁴¹, za označavanje ograde. Pod dužim nagibom krova ograde obično se čuvao gospodarski inventar, prijevozna sredstva i drva. Nije isključena ni mogućnost da je tu ponekad mogla boraviti i stoka. Građevine za držanje domaćih životinja, tradicionalne za gucul's'ko dvorište, poznate su pod nazivima „stajenka“⁴², „stajnja“⁴³, „hliv“⁴⁴, „dahy“⁴⁵, „prytula“⁴⁶, „kolešnja“⁴⁷. Osim toga zatvorena dvorišta, „graždy“, Guculy su označavali i drugim nazivima: „hata z ogražoju“⁴⁸, „hata z bramamy“⁴⁹, „hata z piddašjem“⁵⁰. Domaći i inozemni istraživači narodne kulture Gucula (F. Vovk, V. Šuhevyč, V. Gnatjuk, R. F. Kajndl', I Kopernicki, H. Gasiorowski, J. Falkowski) pod „graždom“ nisu podrazumijevali staju niti cijelo zatvoreno dvorište, nego prethodno opisanu drvenu ogradu sa zabatnim krovicom [4, str. 93; 38, str. 108–109; 6, str. 80; 46, str. 32–34; 47, str. 23; 45, str. 117; 44, str. 47–61].

Kod Rumunja, međutim, termin „grajd“ označava isključivo prostor za stoku.

Volos'ko podrijetlo zatvorenoga gucul's'kog dvorišta osporavaju i stari ukrajinski nazivi zgrada koje ulaze u taj kompleks: „horomy“⁵¹, „klit“⁵², „komora“⁵³, „šopa“⁵⁴, „vozovnja“⁵⁵, „drevorub“⁵⁶ i dr.

---

41 піддаше.

42 стаєнка.

43 стайня.

44 хлів.

45 дахи.

46 притула.

47 колешня.

48 хата з огаžoю брамами піддашем.

49 хата з брамами.

50 хата з піддашем.

51 хороми.

52 кліть.

53 комора.

54 шопа.

55 возовня.

56 дrevоруб.

Stoga se može tvrditi da je zatvoreni tip gradnje dvorišta na Gucul'sčyni („gražda“) autonomna pojava i nije povezan sa zatvorenim dvorištima Rumunjske. Važnu ulogu u procesu njegove geneze imale su, osim prirodno-geografskih i društveno-ekonomskih čimbenika, stare slavenske tradicije (o čemu svjedoči postojanje sličnih dvorišta kod mnogih drugih slavenskih naroda) i raspršeni tip gradnje gucul's'kih naselja [32, str. 38–53, 110].

Zatvoreni tip gradnje dvorišta, karakterističan za Bojkivščynu i Lemkivščynu (u literaturi poznat pod nazivima „dovga hata“⁵⁷, „dovga hyža“⁵⁸, „hyža pid odnym pobojem“⁵⁹), neki istraživači također promatraju kao rezultat izvanetničkih utjecaja. F. Persowski je tvrdio da su jednoredne varijante i varijante slične slovu „G“ (ukr. Г) zatvorenog tipa gradnje na Bojkivščyni volos'koga podrijetla, jer slični stambeno-gospodarski kompleksi postoje u Rumunjskoj, stoga da su i Bojki potomci Voloha naseljenika [51, str. 145–146]. Ukrajinski etnolog Fedir Vovk smatrao je da su se bojkivs'ka dvorišta zatvorenog tipa gradnje javila kao posljedica razvitka „četverokutnog dvorišta“ pod utjecajem njemačke arhitekture, koja se raširila posredovanjem Slovaka [4, str. 94]. Međutim, autori nisu naveli bitnije dokaze za svoje pretpostavke.

U međuvremenu arheološki podaci potvrđuju da su zatvaranje kuće gospodarskim zgradama kao princip grupiranja stambenih i gospodarskih zgrada, koji je u osnovi zatvorenog tipa gradnje dvorišta Bojka i Lemka, Slaveni šumskog pojasa poznavali već u doba Kyjivs'ke Rusi [40, str. 82–83]. Očito je da se tradicija nastavila i kasnije. O tome svjedoči postojanje zatvorenih dvorišta ne samo na Bojkivščyni i Lemkivščyni, nego i u ravničarskim rajonima Ukrajine, među ostalima na Podillju [17, str. 72], Polissju [12, str. 292], također i u nekim oblastima⁶⁰ Bjelorusije i Rusije [39, str. 244–245] te kod zapadnoslavenskih naroda – Slovaka i Poljaka [5, str. 171]; dakle zatvoreni tip gradnje dvorišta poznat je mnogobrojnim slavenskim narodima, pa Bojkivščyna i Lemkivščyna, kao mikroregije slavenskoga svijeta, nisu iznimka. Stoga nema dovoljno razloga ni pouzdanih osnova povezivati podrijetlo zatvorenog dvorišta Bojka i Lemka s rumunjskom narodnom arhitekturom. Tim više što rumunjska dvorišta, oblikom gradnje bliža zatvorenim jednorednim dvorištima i dvorištima oblika slova „G“ Bojka i Lemka, etnolozi smatraju izvanetničkom

57 довга хата.

58 довга хижа.

59 хижа під одним побоем.

60 Teritorijalna jedinica u okviru država.

posuđenicom u osnovi koje je tzv. franački (srednjonjemački) oblik dvorišta, koji su njemački doseljenici u 12. i 13. st. donijeli u Rumunjsku, točnije u Transilvaniju [29, str. 52–53; 3, str. 636].

Kada je riječ o njemačkim utjecajima (tzv. franačko ili srednjonjemačko dvorište) na zatvoreni tip gradnje Slovaka, a njihovim posredovanjem na „dovgu hyžu“ Bojka i Lemka, suvremena istraživanja ne potvrđuju njihovu prisutnost, nego upravo suprotno: govore u prilog samostalnosti i originalnosti razvitka dvorišta tog oblika gradnje u Slavena [5, str. 159–160].

Osim toga etnolozi nisu pokazali tragove procesa „otvaranja“ četverokutnog (zatvorenog – R. S.) dvorišta na Bojkivščyni i njegovu preobrazbu u zatvoreno jednoredno dvorište ili dvorište nalik slovu „G“. Međutim na Gucul’ščyni su poznate tzv. otvorene „graždy“ [20, str. 35], koje se pak nisu razvile u zatvorena dvorišta.

Također nema opravdanih razloga govoriti o utjecaju njemačkih doseljenika na genezu zatvorenih dvorišta Bojka i Lemka. Ipak su se oni na tim područjima pojavili dosta kasno – približno od kraja 18. stoljeća. A zatvorena jednoredna gradnja dvorišta kod karpatskih Ukrajinaca potvrđena je u 16. st. [20, str. 52] (što ne znači da nije postojala ranije). U tom smislu važna je i činjenica da čak na krajnjem zapadu ukrajinskog etničkog područja u Karpatima – Lemkivščyny – poznati istraživač R. Reinfuss spominje „nedostatak ... jasnih tragova njemačkih naseljenika“ [54, str. 8]. Upravo u zapadnim rajonima Lemkivščyne zatvoreni tip gradnje (u kojemu su sve stambene i gospodarske građevine dijelom ili u potpunosti međusobno grupirane i pokrivene zajedničkim krovom), koji prevladava na ostatku područja tog etnografskog rajona, ustupa mjesto slobodnom tipu gradnje s međusobno nepovezanim stambenim i gospodarskim zgradama [26, str. 48].

Stoga se može zaključiti da se zatvoreni tip gradnje dvorišta javio kod karpatskih Ukrajinaca na osnovi starih istočnoslavenskih tradicija. Njegova raširenost (u usporedbi s drugim regijama Ukrajine) na Bojkivščyni i Lemkivščyni objašnjava se specifičnostima geografskog područja i posebnostima gospodarskih poslova lokalnih ukrajinskih gorštaka [32, str. 117].

Na prikladnost i prilagođenost zatvorenih dvorišta gorskim uvjetima upozorio je Ivan Franko: „Bojko gleda stvari sa stajališta koristi i prikladnosti. Način gradnje kuće dopušta mu da zimi ima svu stoku takoreći kraj sebe, pod jednim krovom, domaćin ima mogućnost da, ne prelazeći prag vlastite kuće, iznutra zatvori sva vrata“ [37, str. 87].

O problemu geneze oblika seoskih naselja karpatskih Ukrajinaca postoje također razna stajališta. Poljski antropogeograf Bogdan Zaborski objasnio je postojanje raspršenih naselja na području između Nadvirne⁶¹, Snjatyna⁶² i Kuta⁶³ (dakle u jugoistočnome dijelu Gucul'sčyne i na Pokutti) posebnostima geografskog područja i rumunjskim utjecajima [55, str. 56]. F. Persowski je smatrao da sva „razbacana“ (raspršena – R. S.) naselja imaju temelje u *volos'komu pravu* i da je njihov oblik uvjetovan stočarskim usmjerenjem volos'koga gospodarstva [51, str. 97–100]. Čak ako osnivanje nekog sela na *volos'komu pravu* nije potvrđeno dokumentima, tzv. lokacijskim prvenstvom (naprimjer bojkivs'ko naselje Peregins'ko), autor ga je smatrao volos'kym samo na osnovi „razbacanog“ tipa planiranja i plaćanja poreza stokom, što je navodno bilo obilježje samo Voloha. Ako su sela raspršenog tipa prevladavala na Gucul'sčyni i javlja se na Bojkivščyni [32, str. 38, karta-shema 2], Persowski je smatrao da te ukrajinske etnografske rajone nastanjuju volos'ky naseljenici. Početak volos'ke kolonizacije prenosio je na početak 16. stoljeća. Poljoprivredno obilježje „volos'kyh“ naselja Prykarpattja, među ostalima i Bojkivščyne, objašnjavao je time što su Volohy na kraju 16. st. „brzo“(!) zamijenili stočarski tip gospodarstva poljoprivrednim. Takva promjena bila je uvjetovana „oporavkom trgovine u Poljskoj i prelaskom na novčano gospodarstvo“, posljedica čega je „porast cijena dobara“. Međutim, tvrdi autor, čak ni nakon suštinskih promjena u strukturi gospodarstva, naselja Voloha nisu promijenila oblik, nego su nastavila čuvati „prvotni“ raspršeni karakter [51, str. 97–100].

Navedene postavke nisu točne. Prije svega ne postoji osnova za tvrdnju o volos'koj etničkoj pripadnosti stanovnika sela osnovanih na *volos'komu pravu*. Poznato je da se u srednjem vijeku naziv „voloh“ nije upotrebljavao samo kao etnonim, nego i sinonim za riječ „stočar“ [15., str. 22]. Nazivi poput „moldavany“⁶⁴, „moldo-vlahy“⁶⁵ i dr. postupno su izgubili etnički sadržaj i označavali tek pripadnost određenoj feudalnoj državnoj tvorevini [23, str. 605].

---

61 Надвірна – naseljeno mjesto u Ukrajini.

62 Снятин – naseljeno mjesto u Ukrajini.

63 Кути – naseljeno mjesto u Ukrajini.

64 молдавани.

65 молдо-вlahи.

Također je utvrđeno da je stanovništvo bojktivskih sela, osnovanih na *volos'komu pravu*, bilo ukrajinsko [7, str. 181–184]. Osim toga su na Bojkivščyni raširenim oblicima seoskih naselja pripadali lančani i redani oblici, dok su se raspršena sela susretala sporadično [32, str. 39, karta-shema 2]. F. Persowski je pogrešno odredio tip planiranja u nekoliko bojktivskih sela. Selo Peregins'ko, što potvrđuju arhivski kartografski materijali iz sredine 19. st., nije bilo raspršeno, nego miješano, jer se u osnovi sastojalo od fragmenata lančanog, redanog i uličnog tipa planiranja [32, str. 52].

Teza F. Persowskog o „brzom“ prijelazu Voloha sa stočarstva na poljoprivredni tip gospodarstva također nije vjerodostojna. Malo je vjerojatno da je Volohyima-stočarima bilo ekonomski isplativo napustiti svoje tradicionalne gospodarske poslove naseljavajući se po gorskim područjima (na području suvremenih Ukrajinskih Karpata), i prijeći na nepoznatu i, na tim siromašnim kamenim terenima, vrlo napornu poljoprivredu, koja je prije toga u takvim prirodno-geografskim uvjetima bila niskoproduktivna. Čak bi i pretpostavka da se takav suštinski i brzi prijelaz s nomadskoga, stočarskog oblika gospodarstva na sjedilački, poljoprivredni i dogodio izazvala niz pitanja: zašto seoska naselja na Bojkivščyni nisu raspršena? (prema F. Persowskom ona nisu morala izmijeniti prvotnu „razbacanu“ formu); zašto se sličan prijelaz sa stočarstva na poljoprivredu nije dogodio na Gucul'sčyni, gdje prevladava stočarstvo i gdje su raširena raspršena naselja?

Suštinska pogreška njegova koncepta bila je rasprava o raspršenim naseljima u Karpatima kao specifično *volos'ka* pojava. Ipak se ona javljaju kod svih istočnoslavenskih naroda, kao i kod etnosa koji naseljavaju Karpate i Balkan [25, str. 214]. Postojanje raspršenih sela na Gucul'sčyni nije uvjetovano izvanetničkim (*volos'ko-rumunjskim*) posudbama, nego specifičnim geografskim uvjetima koji su onemogućili poljoprivredne poslove [22, str. 16–18] i u skladu s tim utjecali na planiranje seoskih naselja.

Gospodarske potrebe, među ostalim i stočarsko-poljoprivredno obilježje gospodarstva Gucula [18, str. 97], potaknule su lokalne stanovnike da se ne naseljavaju kompaktno, nego nesustavno i disperzivno – što je moguće bliže iskoristivim pašnjacima i travnjacima⁶⁶, izvorima vode. Očito su slični čimbenici uzrokovali pojavu raspršenih naselja i kod drugih naroda karpatske regije, među ostalima i Rumunja [3, str. 634].

---

66 сіножатка – livada namijenjena košnji trave za sijeno.

Nastanak nizanih naselja, raširenih u Istočnim Karpatima na Bojkivščyni i Lemkivščyny [32, str. 53], B. Zaborski je povezao s „njemačkom ili njoj sličnom kolonizacijom od 13. do 14. stoljeća“. Međutim, istaknuo je i nedostatak podataka o njemačkom podrijetlu nizanih sela⁶⁷ između rijeka S'jan i Bystrycja Solotovyns'ka⁶⁸, dakle u galickom dijelu Bojkivščyne [55, str. 60–63]. Poljski etnolog-slavist Kazimir Moszynski također je karpatska nizana sela smatrao „posljedicom kolonizacije sa zapada, iz njemačkih krajeva“ [50, str. 562–564]. Adam Malicki je pretpostavljao da se takvo planiranje moglo javiti kao posljedica nastanjivanja sela „gradskim ljudstvom“ prema njemačkom pravu [49, str. 6–7].

Poljska istraživačica Kristina Pieradzka, za razliku od svojih prethodnika, povezivala je postojanje nizanih sela na Lemkivščyni s poljskim etnokulturnim utjecajima. Tvrdila je da je u Istočnim Karpatima nizani tip planiranja naselja prevladavao ondje gdje su „poljski etnički utjecaji bili najjači“ te ga je smatrala „važnim dokazom poljskih utjecaja“ [52, str. 118].

Smatramo da tvrdnje o njemačkom podrijetlu nizanog tipa planiranja seoskih naselja kod karpatskih Ukrajinaca ne odgovaraju stvarnosti. Tipovi planiranja sela ukrajinskih gorštaka, među ostalima i nizanih, bili su u vrijeme pojave njemačkih kolonija (otprilike u zadnjoj četvrtini 18. st.) već formirani. I ulični oblik njemačkih kolonija, koje su nastale u drugoj polovici 18. st., naprimjer u nekim selima zakarpats'ke Gucul'sčyne, nije utjecala na raštrkani tip gradnje naselja, karakterističan za taj etnografski rajon [14.]. U vezi s utjecajem njemačkog prava na genezu nizanog tipa planiranja valja napomenuti da se ukrajinski gorštaci njime nisu koristili [7, str. 24–45]. Tipovi planiranja njemačkih kolonija u gorama umnogome se razlikuju od tipova planiranja karpatskih Ukrajinaca, na što je upozorio I. Franko za vrijeme etnografske ekspedicije na Bojkivščyny [37., str. 78]. U Ukrajins'kim su Karpatima njemačke kolonije imale većinom ušoreno i, rjeđe, nizano planiranje s čvrstim, kompaktnim načinom gradnje [32, str. 81].

Kada je riječ o poljskim utjecajima na oblik seoskih naselja karpatskih Ukrajinaca, valja napomenuti da se sela poljskih Gurala⁶⁹ razlikuju tipom planiranja od ukrajinskih, naročito lemktivs'kyh. Na tu razliku upozorio je poljski etnolog i folklorist Vincentij Pol: „Ako kod poljskih gorštaka vidimo da

67 ланцюгівка.

68 Бистриця Солотовинська – rijeka u Galiciji, kod današnjeg Ivano-Frankivs'ka.

69 Гуралі – etnokulturna grupa koju istraživači smatraju subetnosom Poljaka.

njihove kuće leže razbacane po gorama, u rus'kom je običaju obrnuto – kuće lokalnih gorštaka (Lemka – R. S.) [razmještaju se] u red pokraj potoka“ [53, str. 107].

Stoga nema razloga govoriti o utjecajima njemačkih naseljenika ili Poljaka na genezu nizanog tipa planiranja naselja u Bojkivščyny i Lemkivščyny. Nizani oblik sela u Ukrajins'kim Karpatima javio se kao posljedica niza prirodno-geografskih i društveno-ekonomskih čimbenika [32, str. 58–59] te je bio prilagođen poljoprivredno-stočarskom usmjerenju gospodarstva [22, str. 5–34].

Literatura

1. *Бобок, С. С.* Лившиц М. Я. Жилище // Молдаване: Очерки истории, этнографии, искусствоведения. – Кишинёв, 1977.
2. *Витов, М. В.* Вопросы этнографической систематики восточнославянского народного жилища (Классификация типов застройки усадьбы) // Вестник Московского университета. Историко-философская секция. – Но. 4. – Москва, 1958.
3. [*Вледуциу, И., Вуйя, Р., Вулканеску, Р., Флореску, Ф. Б.*]. [Румыны] Поселения и жилище // Народы мира: Народы Зарубежной Европы. – Т. 1. – Москва, 1964.
4. *Вовк, Хв.* Етнографічні оцобливості українського народу // Вовк, Хв. Студії з української етнографії та антропології. – Київ, 1995.
5. *Ганицкая О. А., Грацианская, Н. Н.* Крестьянское жилище западных славян // Типы сельского жилища в странах зарубежной Европы. – Москва, 1968.
6. *Гнатюк, В.* Гуцули // Подкарпатская Русь, 3. – Ужгород, 1924.
7. *Гошко, Ю. Г.* Населення українських Карпат XV–XVIII ст.: Заелення. Міграції. Побут. – Київ, 1976.
8. *Грацианская, Н. Н., Листова, Н. М., Токарев, С. А.* Введение: Типология народного жилища в странах зарубежной Европы. – Москва, 1968.
9. [*Гроздова, И. Н., Гунда, Б.*][Венгры:] Поселения и постройки // Народы мира: Народы зарубежной Европы. – Т. 1. – Москва, 1964.
10. *Гроздова, И. Н., Ковальская, Н. Г.* Жилище венгров Закарпатья // Материальная культура компактных этнических групп на Украине. Жилище. – Москва, 1979.

11. *Гроздова, И. Н.* Сельское жилище венгров // Типы сельского жилища в странах Зарубежной Европы.
12. *Груков, В. С., Гошко, Р. Ю.* Усадьба // Полесье: Материальная культура. – Київ, 1988.
13. *Етимологічний словник української мови.* В 7-ми т. – Т. 1. – Київ, 1982.
14. Закарпатський облбласний державний архів. – Ф. 125. – Оп. 2. – Спр. 308. – Арк. 1-139; Спр. 309. – Арк. 1-112; Спр. 4359. – Арк. 1-85; Спр. 4360. – Арк. 1-88; Спр. 4361. – Арк. 1-90.
15. *Зеленчук, В. С.* Судьбы романизованного населения. Роль славян в этногенезе восточно-романских народностей. Волохи. // Молдоване: Очерки истории, этнографии, искусствоведения. – Штиинца, 1977.
16. *Кіщук, Т. П.* Інтер'єр // народна архітектура українських Карпат XV–XX ст. – Київ, 1987.
17. *Косміна, Т. В.* Сільське житло Поділля. Кінець XIX–XX ст.: Історико-етнографічне дослідження. – Київ, 1987.
18. *Мандибур, М. Д., Тибодар, М. П.* Тваринництво // Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження. – Київ, 1987.
19. *Миронов, В. В., Наулко, В. И., Космина, Т. В.* Украинцы // Этнография восточных славян: Очерки традиционной культуры. – Москва, 1987.
20. *Могитич, І. Р.* Типи та розвиток будівель селянського двору // Народна архітектура українських Карпат XV–XX ст. – Київ, 1987.
21. *Ожегов, С. И.* Словарь русского языка. Изд. 17-е, стереотипное. Около 57 000 слов. – Москва, 1985.
22. *Павлюк С. П.* Народна агротехніка українців Карпат другої половини XIX – початку XX ст.: Історико-етнографічне дослідження. – Київ, 1986.
23. *Паску, С., Салманович, М. Я.* Этногенез и историческое развитие румынского народа // Народы мира: Народы зарубежной Европы. – Т. 1. – Москва, 1964.
24. *Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини.* – Київ, 1989.
25. *Рабинович, М. Г.* Поселения // Этнография восточных славян: Очерки этрадиционной культуры. – Москва, 1987.
26. *Райнфусс, Р.* Народная архитектура лемков // Карпатский сборник: Труды Международной комиссии по изучению народной культуры Карпат и прилегающих областей. – Москва, 1972.

27. *Ранпорт, П. А.* Древнерусское жилище // Древнее жилище народов Восточной Европы. – Москва, 1975.
28. *Румынско-русский словарь* (Под ред. Б. А. Андрианова и Д. И. Михальчи). Изд. 2, 42000 слов. – Москва, 1954. – С. 369.
29. *Салманович, М. Я.* Типы румынского народного жилища // Типы сельского жилища в странах Зарубежной Европы.
30. *Сілецький, Р.* До питання про відкрите богнище як опалювальний пристрій народного житла на Правобережному Поліссі // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 34. – Львів, 1999.
31. *Сілецький, Р.* Проблема типології опалювальних пристроїв стародавнього житла в Україні (конструктивно-функціональні особливості печі) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Секції етнографії і фольклористики. – Т. 242. – Львів, 2001.
32. *Сілецький, П.* Сільське поселення та садиба в українських Карпатах ХІХ – початку ХХ ст. – Київ, 1994.
33. *Словарь болгарского языка по памятникам народной словесности и произведениям новейшей печати.* – Т. 1. – Москва, 1989.
34. *Смиленко, А. Т.* К изучению локальных особенностей культуры союзов восточнославянских племен VII–X вв. // Древние славяне и Киевская Русь: Сборник научных трудов. – Киев, 1989.
35. *Стойка, Дж.* Дом и хозяйство румынского крестьянина (Перевод Т. Воронцовой и П. Николау). – Бухарест, 1984.
36. *Токарев С. А.* К постановке проблемы этногенеза // Советская Этнография. – No. 3. – Москва, 1949.
37. *Франко, І. Я.* Етнографічна експедиція на Бойківщину // Франко І. Я. Зібрання творів. У 50-ти т. – Т. 36. – Київ, 1982.
38. *Шухевич, В.* Гуцульщина. Ч. 1 // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 2. – Львів, 1899.
39. *Чижикова, Л. Н.* Жилище // Этнография восточных славян: Очерки традиционной культуры. – Москва, 1987.
40. *Юра, Р. О.* Найдавніші традиції у плануванні східнослов'янського житла // Археологія. – No. 1. – Київ, 1971.
41. *Butureț, V.* Etnografia poporului roman: Cultura materială. – Cluj–Napoca, 1978.

42. *Czajkowski, J.* Budownictwo ludowe w Karpatach w XVI–XIX wieku: Źródła, komentarze. – Sanok, 1988.
43. *Czajkowski, J.* Wiejskie budownictwo mieszkalne w Beskidzie Niskim i na przyległym Pogórze // Rocznik muzeów województwa Rzeszowskiego. – T. 2. – Rzeszów, 1969.
44. *Falkowski, J.* Zachodnie pogranicze Huculszczyzny. Dolinami Prutu, Bystrzycy Nadworniańskiej, Bystrzycy Sołotwińskiej i Łomnicy. – Lwów, 1937.
45. *Gąsiorowski, H.* Ludność tubylcza // Wierchy. – Rok. 11. – 1933.
46. *Kaindl, R. F.* Die Huzulen: Ihr Leben, ihre Sitten und Volksüberlieferung. – Wien, 1894.
47. *Kopernicki, I.* O góralach ruskich w Galicyi: Zarys etnograficzny według spostrzeżeń w podróży, odbytej w końcu lata 1888 r. – Kraków, 1889.
48. *Langer, J., Bočkova, H.* Dům v Karpatech a přilehlých oblastech balkánských. – Ročnov pod Radhoštěm, 1999.
49. *Malicki, A.* Tyry wsi w Polsce. –Lwów. [6. p.].
50. *Moszyński, K.* Kultura ludowa słowian. – Cz. 1: Kultura materialna. – Kraków, 1929.
51. *Persowski, F.* Osady na prawie ruskiem, polskiem, niemieckiem i wołoskiem w ziemi Lwowskiej: Studjum z dziejów osadnictwa. – Lwów, 1926.
52. *Pieradzka, K.* Na szlakach Łemkowszczyzny. – Kraków, 1939.
53. *Pol, W.* Górale Czuchońkowie // Pol W. Prace z etnografii północnych stoków Karpat. – Wrocław, 1966.
54. *Reinfuss, R.* Śladami łemków. – Warszawa, 1990.
55. *Zaborski, B.* O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu. – Kraków, 1926.

S ukrajinskoga preveo Josip Ralašić

Pavlo Fedaka

Formiranje gorskih naselja

U svjetlu povijesno-etnografskih istraživanja kulture tradicionalnog načina života u Zakarpattju ocrta se vrlo složena slika prepletanja različitih elemenata kulture, po svojem etničkom podrijetlu i kronologiji.

Tijekom stoljeća zakarpats'ki su Rusyni-Ukrajinci bili odvojeni od ostalih rus'ko-ukrajinskih područja državnim granicama – kraj je pripadao zemljama kao što su Mađarska, Austrija, Austro-Ugarska, Čehoslovačka i drugim državno-političkim tvorevinama, dakle nalazio se pod utjecajem i djelovanjem odgovarajućih državno-političkih i pravnih, idejno-kulturnih, vjeroispovjednih i etničkih utjecaja, u okruženju mađarskog, slovačkog, rumunjskog i njemačkog etnosa, što je utjecalo na formiranje niza zajedničkih karakteristika u narodnoj kulturi, posebice u kući, čemu su također pogodovali slični prirodni i gospodarski uvjeti. Istodobno, bez obzira na nastanak regionalnih posebnosti tradicionalne kuće Zakarpattja tijekom stoljeća, neosporna je činjenica njezina rus'ko-ukrajinskoga podrijetla, budući da se njezini osnovni sastavni dijelovi uglavnom apliciraju na zajedničku rus'ko-ukrajinsku osnovu.

U prvoj polovici 1. tisućljeća n. e. u današnju Karpats'ku oblast¹ počeli su prodirati Slaveni i masovno naseljavati Gornje Potissje od 7. do 9. st. [1, str. 85; 22, str. 170].

Na kraju 9. i u 10. st. do povijesnoga Zakarpattja prostirale su se granice Velikomoravske države, Kyjivs'ke Rusi, Poljskoga kraljevstva i Bugarske kneževine, moćnih zapadnoslavenskih, istočnoslavenskih i južnoslavenskih težnji. Na kraju 9. st. u tiso-dunavsku nizinu upao je element drukčijeg etnosa i jezika – mađarska nomadska plemena, što se odrazilo na formiranje etničkog sastava ne samo Zakarpattja, već i cijele Srednje i Jugoistočne Europe.

Već u razdoblju prije tatarske najezde (11. st. – prva polovica 13. st.) ukrajinsko stanovništvo iz nizinskih područja postupno dolazi bliže planinama, a njihova mjesta zauzimaju mađarski i njemački naseljenici.

Treba naglasiti da je do sredine 13. st. (do tatarske najezde) Verhovyna (planinska područja), za razliku od nizine, prigorja i širokih planinskih dolina

---

1 Oblast – teritorijalno-administrativna jedinica u Ukrajini, odgovara pojmu županija (ovdje i dalje – op. prev.)

u kojima su arheolozi pronašli starorus'ka naselja iz 9–11. st., bila pokrivena šumama i nalazila se iza granica Mađarske, gotovo bez stalnih naselja, s iznimkom malobrojnih rus'kih naselja pokraj planinskih prijelaza iz Mađarske u Rus', te iz Rusi u Mađarsku. Također je i veći dio Maramarošćine², osim slanih izvora pokraj kojih su odavno bile kuće, do sredine 13. st. ostao gotovo nenaseljen i tek ga od 15. st. naseljavaju iseljenici iz Galicije, Bukovyne te nizinskih područja Zakarpattja. Ipak, Rusyne (Rusyče) su dovodili rus'ki kneževi, koji su često sklappali rodbinske veze s mađarskim kraljevima iz dinastije Arpadovića, iz černjigivskog, kijevskog, galicijskog i drugih područja, ili su dolazili stihijski: uglavnom iz Galicije i Bukovyne [17, str. 41; 20, str. 17–23; 39, str. 91–110].

Nakon pustošecęga tatarskog prodora (1242.), zakarpats'ka područja počeli su naseljavati mađarski, njemački i rumunjski kolonisti te Rusyni iz zaleđa Karpata.

Od kraja 13. st. do početka 14. st. nastao je niz mađarskih i njemačkih naselja na temelju njemačkog prava na ravnice i niske obale, bogate solju ili rudama. Preseljenje mađarskih seljaka u ravničarska područja, na mjesta nekadašnjih rus'kih naselja, uzelo je maha od 14. do 16. stoljeća. U prvoj polovici 14. st. dolaze i rumunjski naseljenici, koji nisu živjeli samo u Maramurešu (Rahivs'kyj i Tjačivs'kyj rajon³), nego su i u selima Berez'kog⁴ i Ugočans'koga komitata⁵, a veći dio emigrirao je 1342–43. do Moldove. Rumunjska naselja u zakarpats'kom djelu Maramarošćine, na desnoj obali Tise, u dolinama rijeka Apšycja i Glybokyj Potik, spominju se u pisanim izvorima druge polovice 14. st. i od tada se nalaze između gukul's'ke etnografske granice i husts'ko-tjačivs'koga dolinskoga, ukrajinskoga Maramaroškog masiva na zapadu [12, str. 25–26; 31, str. 33–34; 39, str. 91–110].

Od početka 1730-ih godina odvija se nova njemačka kolonizacija. Preseljenici iz srednjonjemačkih pokrajina (Bamberga, Würzburga, Schwarzwalda, Bavarije, Austrije, Sudeta) nastanjuju se na Mukačivščyni i u rajonu Mukačiva; među njima su bili ratari i obrtnici, posebice graditelji.

2 Područje oko rijeke Maramureš (ukr. Мараморощ).

3 Rajon – upravna teritorijalna podjedinica federalnih subjekata (oblasti, krajeva, autonomnih republika) te većih gradova.

4 Po gradu Beregovu (ukr. Беґеґово).

5 Komitat – župa, županija; u staroj Mađarskoj glavna jedinica administrativno-teritorijalne podjele, kojom je vladao župan.

Od 1770-ih u Maramaroščini, u Husti, Tjačevu i Rahovu te na gornjem toku rijeke Teresve naseljavaju se Austrijanci iz Salzkammerguta, uglavnom šumski radnici i obrtnici, a od početka 19. st. okolicu Mukačiva koloniziraju Nijemci iz Češke, iz raznih pokrajina Slovačke (Spiša, Banske Bistrice, Zvolena), a također iz Moravske (Olomouca); područje gucul's'kih naselja Rahova i Jasinja naseljava dio Nijemaca iz Spiša (Cipseri) [21, str. 3–18; 33, str. 16–138].

Starom slovačkom selu Jovrju (danas Storožnica kraj Užgoroda) s vremenom su se pripojila slovačka naselja koja su nastala kao posljedica kolonizacije od 18. st. do poč. 19. st., posebice iz Liptova, Spiša, Abaujskog i Zemplynskog okruga. Ljudi koji su se naseljavali pokraj nalazišta ruda, ljevaonica željeza i tvornica na područjima Užgoroda, Perečyna, Velykog Bereznog i drugih mjesta bili su uglavnom obrtnici [7, str. 108–110].

Nakon tatarske najeзде došlo je do intenzivnog naseljavanja opustošenih područja Rusynima iz raznih rus'kih područja, posebice Galicije, Bukovyne, Podillja, u obliku organiziranog i stihijskog preseljavanja. Organizirano preseljavanje odvijalo se na dva načina: dolazili su i naseljavali se bračni parovi s obiteljima te kmetovi pod vodstvom svojih kneževa (poznata su velika preseljenja seljaka s černjigivskog i kijejskog područja 1242–1262. pod vodstvom kneza Rostyslava Myhajlovyča, zeta mađarskoga kralja Bele IV. i preseljenje supružnika i seljaka na kraju 14. st. iz Podillja pod vodstvom kneza Fedora Korjatovyča, koji je od mađarskoga kralja dobio Mukačivs'ki i Makovyc'ki dominij)⁶; drugi način bio je preseljavanje na temelju šoltys'kog (kenez'skog) prava (od 14. st. do kraja 17. st.). Stihijsko preseljavanje Rusyna s raznih ukrajinskih područja odvijalo se bez prestanka sve do kraja 18. st. i početka 19. st., kada nastaju i nova zasebna naselja na području Zakarpats'ke Gucul'sčyne i u planinskom predjelu Bojkiv'sčyne [16, str. 44; 18, str. 41]. Ta preseljenja imala su bitnu ulogu u očuvanju i jačanju ovdašnje stare rus'ko-ukrajinske jezgre.

U 19. st. etnička karta Zakarpattja izgledala je ovako: osnovni dio teritorija naseljavali su Ukrajinci (planinski greben, prigorje, dio nizina), južni, ravničarski dio bio je naseljen uglavnom Mađarima, na istoku područja smjestilo se nekoliko rumunjskih naselja, na zapadu – slovačkih, u kojima je živio također velik postotak Ukrajinaca, a sa zapada od Užgoroda i Mukačiva te na istok do Rahova i Jasinja smjestile su se njemačke enklave. Među Ukrajinacima Zakarpattja u 19. st. razlikovale su se etnografske skupine Gucula,

6 Teritorij ili područje nad kojim postoji kontrola, vlast ili utjecaj; kolonija, domena, posjed.

Bojka i Lemka, zatim skupine koje su naseljavale doline, a također niz sitnijih taksonomičnih tvorevina u sastavu tih skupina i etnokontaktne zone. Sve je to uvjetovalo neke lokalne razlike u narodnom graditeljstvu; ipak su etnografske skupine imale više zajedničkih osobina nego razlika, nastalih kao posljedica dugotrajnih povijesnokulturnih kontakata, djelovanja jednakih prirodnih, gospodarskih i drugih čimbenika.

Do 1918. područje s rus'kim (rusynskim, ukrajinskim) naseljima, od Poprada na Spišu do gornjeg toka Crne i Bijeje Tise u Maramurešu, bilo je etnički masiv čija je narodna kultura imala zajedničku osnovu, iako se pregledom specifičnih prirodnih, gospodarskih, etničkih i drugih čimbenika isticalo zasebnim obilježjima. Rusyni su živjeli u komitatima u smjeru sa zapada na istok: Spiš, Šariš, Zemplen, Ung, Ugoča, Maramureš i često Abaúj-Torna, iako pojedini istraživači znatno proširuju granice drevne raseljenosti Rusyna u sredinu Mađarske, navodeći činjenicu pripadnosti sredinom 18. st. Mukačivskoj grkokatoličkoj eparhiji 13 komitata-županija u kojima su živjeli grkokatolici: Maramureš, Ugoča, Bereg, Satmar, Sabolč, Ug, Zemplen, Šariš, Spiš, Abaúj-Nograd, Boršod, Gemer⁷. Prema podacima istraživanja, u tim je komitatima 1760-ih godina bilo 824 rus'kih naselja i 499 miješanih, tj. gotovo dvostruko više nego danas na prostoru Zakarpattja i Prešovskoga kraja.

Godine 1919. između Podkarpats'ke Rusi i Slovačke uvedena je uvjetna granica po rijeci Už, koja je od 1945. postala državna, dijeleći na dva dijela jedno etničko narodno tijelo koje se od tog razdoblja nalazi u sastavu različitih država (Slovačke i Ukrajine). Godine 1919. odvojeno je od matičnoga dijela još oko 2000 četvornih metara rus'ko-ukrajinskog etničkog teritorija na području Maramureš–Szygot i pripojeno Rumunjskoj.

Naše istraživanje ne odnosi se na povijesni teritorij cijele nekadašnje Zakarpats'ke Rusi-Ukrajine, već samo na prostor Zakarpats'ke oblasti Ukrajine (nekadašnje, do tada određene državnim granicama, komitate Maramureš, Bereg, Ugoča, Už), bez Prešovskoga kraja gdje žive Ukrajinci istočne Slovačke i rumunjskog dijela Maramureša s ukrajinskim naseljima.

Velik utjecaj na narodno graditeljstvo i na njegove osobitosti imali su i prirodni uvjeti: 4/5 teritorija zauzimaju planine, a 1/5 tiso-dunavska nizina. Prirodno-klimatski Zakarpattje se dijeli na tri zone: 1) nizina, 2) prigorje i 3) planinska zona, što je ostavilo trag u korištenju građevnih materijala i oblikovanju domaćinstva. Najveći utjecaj na stvaranje sličnoga gospodarsko-

---

7 Gömör/Gemer – grad u Mađarskoj.

-kulturnog tipa, posebice na kršu⁸, imala je vlaška kolonizacija, a na razvoj naselja – vladine regulacije.

Analiza svih dostupnih izvora pokazala je da se u Zakarpattju ocrta vrlo složena slika prepletanja i međusobnog križanja areala rasprostranjenosti raznih elemenata i pojava graditeljske kulture, po svom podrijetlu i kronologiji.

Naprimjer postojanje raspršenih naselja na Gucul'sčyni, gucul's'ko-bojkiv's'kom pograničnom području i kod Rumunja povezano je sa stočarstvom, posebice s pretvaranjem nekadašnjih zimskih boravišta u trajne domove, kao posljedica preseljenja iz osnovne jezgre odvojene obitelji. Kao što je poznato, sustav individualnog držanja stoke preko zime u zimskim nastambama bio je proširen ne samo po cijelom predjelu srednjih, Ukrajins'kih Karpata, nego i na području rumunjskih Karpata, na području Niskih Tatri u Slovačkoj, istočnoj Moravskoj, te pojedinim regijama Poljske [19, str. 111–113; 29, str. 305–329; 31, str. 45–46; 40, str. 280–284]. U to doba način naseljavanja pašnjačkih i oraničnih površina Karpata i osnivanja hutira⁹ bio je proširen i kod Bojka, Lemka i Slovaka, tj. ondje gdje je prevladavao ratarski ili ratarsko-stočarski oblik gospodarstva [6, str. 15; 31, str. 46]. Nizana naselja prostirala su se uskim dolinama među planinama po cijeloj regiji Karpata, od Gucul'sčyne do Slovačke i Moravske, njihovo postojanje bilo je uvjetovano ponajprije reljefom lokaliteta i sustavom vodenih tokova [4, str. 159; 6, str. 15–22; 18, str. 235–238; 31, str. 47–48].

Rasprostranjenost uličnih naselja u nizinskim i prigorskim područjima svih etnosa povezana je s vladinim regulacijama, razbijanjem područja na uska zemljišta, na kojima su se gradila kućanstva u jednom nizu, a nakon poznate „Regulatio urbarialis“ Marije Terezije (1760.–1770.), koja je jasno regulirala gradnju u granicama „intravillana“ i određivala veličinu zemljišta individualne gradnje, naselja su se razvijala u zbijenim formama, jer su na zemljištu s vremenom nastajala kućanstva odvojenih sinova, do kojih su se nizale uličice i prolazi. Nabolji primjer je ulica u njemačkim naseljima Zakarpattja, posebice na gornjem toku rijeke Teresve, gdje su se kućanstva nizala ravnom linijom, izlazila zabatima¹⁰ neposredno na ulicu, odvajajući se od nje zatvorenim ogradama – naslaganim trupcima (ukr. *palanaka*), koji su činili neprekinut drveni zid.

8 Gorsko-planinski reljef.

9 Hutir – zaselak, majur, salaš (ukr. *xymip*).

10 Trokutast dio zida na bočnim završecima krovišta.

Reliktom kulture i načina života karpatskih Ukrajinaca smatra se zbijeno-gnjezdoliki oblik gradnje staroga podrijetla – u obliku ostataka rodbinskih kompaktnih naselja s nekoliko imanja, koja su se kasnije pretvorila u nizana i cestovna, te u kojima su u cijelim ulicama ili četvrtima živjeli i još uvijek žive rođaci s istim prezimenom. Naprimjer u pojedinim ukrajinskim selima Husts'ke kotline (Maramaroščina) dvije, tri ili četiri obitelji čine cijelo selo, a osobe koje nisu u rodu, ali imaju isto prezime, naseljavaju zasebne ulice ili četvrti [25, str. 75–83; 31, str. 51–55; 31, str. 35].

Etnička specifičnost naselja najviše se očituje u njihovu vanjskom izgledu, iako su i tu djelovali prirodni čimbenici, posebice vertikalna zonalnost sela.

Ravničarska i prigorska zona podudaraju se s etničkom skupinom Ukrajinaca-Dolynjana, gdje su prevladavala cestovna, nizana i zbijena sela, s dovoljno širokom (ili širokim) ulicama, ponekad s trgovu u središtu sela, s obje strane ulice od imanja do imanja protezala se nevisoka pletena ograda iza koje su se smjestile seoske zgrade – kuće bliže ulici, a gospodarske zgrade u dubini imanja. Kuće obijeljene s četverostranim piramidalnim, relativno niskim krovovima, pokrivenima slamom razbacano (ukr. *u natrusku*) ili u snopovima (ukr. *shidcjamy*, *župamy*), s đermom pokraj njih te malim vrtom između kuće i ulice, u kojem su sadili cvijeće između voćaka i akacija. Vertikalna dominantna bila je crkva, koja je kompozicijski ujedinjavala cijelo selo te mu davala arhitekturno savršenstvo. Ta su sela po vanjskom izgledu bliska selima Podillja, a u etnokontaktanim zonama – mađarskima, rumunjskima i slovačkima.

U planinskoj zoni Gucul'sčyne, Bojkiv'sčyne i Lemkiv'sčyne, bez obzira na tipološku bliskost među zgradama ravničarskih i prigorskih područja Zakarpattja, naselja su imala drugačiji vanjski izgled: utisnuta u uskim dolinama, pokraj potoka i gornjih tokova rijeka, ponekad pored šuma, protegnuta u oblik lanca ili slobodno razbacana po padinama planina, s neograđenim dvorištima, otvorenim brvnarama tamnosive ili tamnosmeđe boje, visokim četverostranim piramidalnim slamnatim krovovima na Bojkiv'sčyni i Lemkiv'sčyni, te nevisokim četverostranim piramidalnim krovovima s nevelikim zabatima na vrhu s daščicama na Gucul'sčyni, s drvenom crkvom na uzvisini, srodna naseljima gotovo cijeloga planinskog predjela Karpata [6, str. 75, 78, 69; 4, str. 159–160; 10, str. 169; 18, str. 265; 31, str. 52–56].

U devetnaestom stoljeću i na početku 20. st. kod Ukrajinaca je prevladavalo otvoreno imanje, s nepovezanim ili često međusobno povezanim građevinama u raznim varijantama, u osnovi sličnim uobičajenom ukrajinskom imanju.

Zona rasprostranjenosti bila su nizinska i prigrorska područja Zakarpattja i cijeli planinski predio Gucul'sčyne, Bojkiv'sčyne i Lemkiv'sčyne, iako su u posljednje tri etnografske oblasti postojali i drugi tipovi imanja: zatvoreni („gražda“) kod Gucula i jednoredna građevina s blokovskom vezom zgrada, sjedinjenih jednim krovom – dugačka „hyža“ („longhous“) na Lemkiv'sčyni i u zapadnome dijelu Bojkiv'sčyne. Otvoreni tip imanja postojao je i u mjestima koja su naseljavali Mađari i Rumunji u Zakarpattju [3, str. 62–63; 4, str. 160; 6, str. 29, 41, 36; 13, str. 8; 18, str. 243; 31, str. 85–90].

Dugačke kuće, osim u naznačenim područjima, postojale su u cijelome zapadnom ukrajinskom dijelu Zakarpattja, među ostalim u nizini i kod Slovaka toga kraja. Nastajale su pod utjecajem raznih prirodnih i ekonomskih čimbenika, iako ne treba odvajati i etničku tradiciju koja se širila sa zapada preko Slovačke na istok: naprimjer kod Lemka i Slovaka lemktiv's'ko-bojkiv's'koga graničnog područja. U Zapadnoj Bojkiv'sčyni, u ravničarsko-ukrajinske zapadnom dijelu Zakarpattja, sve građevine dugog reda kuća sjedinjene su konstruktivno i zajedničkim krovom, a cijela građevina ima naziv „hyža“, „dugačka hyža“, dok je istodobno kod zakarpats'kih Mađara postojao tip dugačke građevine, čije pojedine sastavnice nisu sjedinjene ni konstruktivno, niti zajedničkim krovom [13, str. 15]. Ako prva činjenica potvrđuje obilježje tradicije, druga svjedoči o pobjedi ekonomskih čimbenika, o nedostatku zemlje i slično, iako se to može povezati i s utjecajem slavenskog etnosa na Mađare, posebice Ukrajinaca i Slovaka.

Tipološki, prema našem uvidu, nastanak dugačke kuće potječe od starih oblika građevina poznatih već u razdoblju Kyjiv's'ke Rusi. U svezi s podrijetlom i rasprostranjenošću dugačkih zgrada riječ je o arhaizmima, reliktima staroga graditeljstva, prilagođenih uvjetima života, a posebice surovoj klimi, napadu divljih zvijeri na stoku i drugih životnih stihija u uvjetima naselja planinske zone Karpata. Rasprostranjenost dugačkih kuća na nizine i prigorja Zakarpattja treba pojasniti utjecajem Slovaka i planinskih etnografskih skupina karpats'kih Ukrajinaca, te nedostatkom zemlje i ekonomičnošću građevnih materijala.

Dugačke kuće rasprostranjene su na području Lemkiv'sčyne [23, str. 48–50], a na srednjim i istočnim lemktiv's'kim područjima Prešovskoga kraja (danas u Slovačkoj) bile su slične tipu imanja zakarpats'kih Lemka u Perečyn's'kom i Velikobereznjans'kom području, čak u detaljima [27, str. 36].

Jednoredan oblik veze kućanstva i gospodarskih zgrada postojao je također u Slovačkoj, Rumunjskoj (Transilvaniji), istočnim i južnim područjima

Poljske, na Britanskom otočju, u Danskoj, sjevernom dijelu Zadunavskoga kraja i predjelu Alföld u Mađarskoj, u Njemačkoj, Austriji, Nizozemskoj, Belgiji [30, str. 65, 171, 332; 36, str. 44–45].

Kada je riječ o imanju zatvorenom po perimetru i otvorenom odozgo – o gucul's'koj „graždi“, moglo ga se susresti samo na Gucul'sčyni, pokraj drugih tipova imanja. Pokušaj da mu se dade status arhaičnog i čak prvotnog u povijesti graditeljstva Ukrajinaca i drugih naroda, što su dokazivali Volodymyr Sičyns'kyj i Fedir Vovk, je privlačan, ali i proturječan [5., str. 88, 89; 26; 41., str. 62–63]. S jedne se strane, doista, na primjeru „gražde“ primjećuje savršenstvo arhitekturno-umjetničkih oblika, konstruktivnih detalja i tehničkih primjena, izgrađivanih tijekom mnogih stoljeća, što seže možda do tradicije obrambene arhitekture Kyjiv's'ke Rusi [14, str. 245, 275], povijesne povezanosti opće obrambene koncepcije cijeloga kompleksa, tradicije velike nerazdvojene obitelji koja se sastojala od nekoliko bračnih parova koji su za spavanje, osim soba, koristili prostorije kojih je u „graždi“ bilo nekoliko; s druge strane na nastanak i postojanje tog tipa imanja utjecali su pašnjački oblik gospodarstva, osobitosti prirodno-geografskih uvjeta i dr.

Slični tipovi zatvorenih imanja postojali su ne samo u gucul's'kim selima Zakarpattja, Prikarpattja i Bukovyne, nego i na području Rumunjske, Slovačke, Poljske, u Polissju, Volynju, Podillju, u Bjelorusiji, Švedskoj, Norveškoj, Finskoj i Danskoj, pa i u Zapadnom Sibiru i uzduž cijele nekadašnje ograđene linije Moskovske države, u Orlovskoj, Brjanskoj, Kurskoj, Voronezkoj, Tambovskoj, Penzenskoj, Rjazanskoj, Tul's'koj, Kalužkoj i Smol'enskoj oblasti [3, str. 192; 2, str. 23–26; 9, str. 11; 11, str. 102–103; 30, str. 331, 338–340, 347–348]. Nastajali su na širokom prostoru u različito vrijeme, različiti su im uzroci nastanka i razlikuju se od staroga gucul's'kog tipa imanja, ali činjenica njihova postojanja vrijedna je pozornosti istraživača pučkoga graditeljstva, uključujući istraživače gucul's'ke „gražde“.

Kada je riječ o kućanstvu, treba reći da pripada općekarpatskomu tipu drvenoga doma, što znači da u načinu sastavljanja zidova, stropa, krova i trijema, u korištenju građevnih materijala, konstruktivnih detalja, planiranju i dr. ima sličnosti s graditeljskom kulturom regije Karpata, od ukrajins'kih (Gucul'sčyne, Bojkiv'sčyne, Lemkiv'sčyne) do Moravske [31, str. 329; 37, str. 327–463]. Istodobno je genetski povezano s narodnim kućanstvom drugih regija Ukrajine, osobito u tradiciji unutrašnjeg i vanjskog bijeljenja zidova, unutarnjeg planiranja, graditeljske terminologije i dr.

Prema načinu planiranja, u Ukrajins'kim se Karpatima u 19. st. razlikuje nekoliko tipova kuća: s dvije prostorije – *hata*, dakle soba + predsoblje, s tri prostorije – *hata*, odnosno soba + predsoblje (*siny*) + *komora* (ostava) i s dvije prostorije *hata* + drveni dio – *klit'*. U zaseban podtip može se svrstati gucul's'ka kuća, koja se sastoji od dviju toplih soba (lijeva kuća – *hata-livačka*, desna kuća – *hata-pravačka*) i širokoga hladnog predsoblja između njih.

Po cijeloj regiji (kod Ukrajinaca, Rumunja, Mađara, Slovaka) najrašireniji je tip kuće s tri prostorije, koji se sastojao od toploga (grijanoga) životnog prostora, hladnog predsoblja i hladne prostorije (predsoblje je na sredini dispozicije, od njega nalijevo i nadesno su ulazi u kuću i prostoriju); nastajao je na razne načine: dogradnjom prostorije (*komore*) do predsoblja, a u asimetričnoj varijanti – do sobe kućanstva s dvije prostorije; sjedinjavanjem prostora pokraj smještenih kuća s jednom prostorijom i prostora izgrađenog od drvene građe; segmentacijom predsoblja u domu s dvije prostorije. Taj tip karakterističan je i za druge regije Ukrajine [24; 35]. Poseban nastanak mogao je imati dom s tri prostorije u gucul's'kim „graždama“. Kod zatvorenog imanja drveni dio i zgrada za stanovanje među njima (buduće predsoblje) mogli su biti zasebne građevine. Središnja zgrada imanja (među *klitima*) mogla je služiti kao osnovno proizvodno i životno središte gdje su se obavljali razni poslovi i pripremala hrana. Ognjište se nalazilo na sredini, ili u jednoj od *kliti* te građevine. S vremenom su se *kliti*, koje su se koristile i za spavanje, približile osnovnoj građevini, poslije se s njom konstrukcijski sjedinile, a zatim je u jednu od brvnara (kasnije u obje) preseljeno ognjište koje je pretvoreno u peć, a *kliti* u stalna mjesta stanovanja, dok se istodobno nekadašnja jezgra doma pretvorila u predsoblje s odgovarajućim namjenama za tu vrstu prostora. Kod prikarpats'kih Gucula u dolinama sačuvao se stari naziv *horomy*, *horimci* za označavanje predsoblja, što svjedoči o prvotnoj namjeni te prostorije kao osnovne, a ne pomoćne. Karakteristična je i velika površina predsoblja u „graždama“, ravna, ponekad veća od cijele površine kuće. Na taj način predsoblje je u gucul's'kim „graždama“ moglo biti prvotnom jezgrom doma [31, str. 164].

U zaseban podtip može se izdvojiti kuća s tri prostorije asimetričnog planiranja, kada se soba ne nalazi na kraju, nego na sredini, između predsoblja i prostorije; s pročelja zgrade vode dva zasebna ulaza: u predsoblje, povezano sa sobom, te u prostoriju koja nije povezana vratima sa sobom. Varijacija je dom s tri prostorije, kada se *siny* nalaze na sredini zgrade i povezane su sa sobom, a prostorija isto tako iz pročelja ima zaseban ulaz. Takve su se kuće gradile

na Bojkivščyni, rijetko na Gucul'ščyni. Češki etnograf V. Frolec povezivao je nastanak asimetričnog planiranja kuće s pretvaranjem sezonskih domova u trajne [34, str. 31–34]. Istodobno, uzimajući u obzir visoku graditeljsku kulturu, savršenstvo arhitekturno-umjetničkih oblika i funkcionalno korištenje mjesta stanovanja bojkivskih domova 18–19. st., razvoj kuće treba povezati i sa starim ratarskim tradicijama Bojkivščyne.

Tip kuće s dvije prostorije, koji se sastojao od tople (grijane) sobe i hladne *kliti* sa zasebnim ulazima s trijema u pojedini boravišni prostor (*klit'* i soba međusobno nisu bile povezane prolazom/vratima), lokaliziran je u ravničarsko-prigorskoj zoni istočnoga dijela Zakarpattja, kod Ukrajinaca Husts'ke kotline, a postojao je i na sjeveru Rumunjske, u sjeveroistočnoj Mađarskoj te na području Kosova u Jugoslaviji [31, str. 169; 30, str. 129].

Od kraja 19. st. pod utjecajem grada, u nizini i prigorju kod Ukrajinaca, Mađara, Rumunja i Slovaka započinje proces preobrazbe prostorija trodijelne kuće: *sinj* se pretvaraju u kuhinju, *komore* – u drugu sobu, a nakon Prvoga svjetskog rata ta se prostorija odijelila u stražnji dio trijema. Takve kuće bile su česte još 1950-ih i 1960-ih godina, a sobe za stanovanje su Ukrajinci i Slovaci nazivali „prednja hyža“ i „stražnja hyža“, ili „velika hyža“ i „mala hyža“.

U jugozapadnome dijelu Zakarpattja, kod Ukrajinaca, Mađara i Slovaka, na početku 20. st. pojavljuju se kuće uzvišene na jednoj strani, a ispod njih nalazili su se uređeni pivski podrumi (*pyvnyci*). Nastali su zbog potrebe za posebnim zgradama, građevinama u vezi s razvojem povrtlarstva, vrtlarstva i vinogradarstva, te pod utjecajem gradske arhitekture.

Na planu etnogeneze važno mjesto ima unutrašnje planiranje, interijer i korištenje životnog prostora (*hata, hyža*), gdje se pripremala hrana, odmaralo se, primalo goste, radilo, izvodilo zasebne obrede i rituale.

Životni prostor, čija površina u načelu nije prelazila 25 kvadratnih metara, koristio se racionalno. Uvjetno se dijelio na kuhinjski dio (mjesto pripremanja hrane) – peć, polica za posude *mysnyk, ložečnik*; predio za spavanje (krevet, kolijevka); blagovaonica i reprezentativni blok (stol, klupe, stolci). Prema funkcionalnoj namjeni sve što se nalazilo u kući dijelilo se na tri velike skupine: namještaj, posuđe, predmeti dekorativnog i religijsko-kultnog obilježja. Prvoj skupini pripadali su krevet, stol, klupice, stolci, kolijevka, škrinja, polica za posude *mysnyk, ložečnik*, vješalica za našivene ručnike (*rušnyki*) i odjeću; u drugoj skupini su posude *mysky*, glinene posude – *goršky* za pripremu hrane, žlice, posuđe za sol – *soljanky*, vrč za mlijeko, vjedro, bačvica (*dijnyci, konovky*,

berbenyci) i dr., a u trećoj su bile posude za ukrašavanje zidova: *mysky* – tanjuri, ikone, *rušnyki*¹¹, stolnjaci.

Takva uporaba životnog prostora karakteristična je za sve etnografske skupine Ukrajinskih Karpata (Gucule, Bojke, Lemke), stanovništvo susjednih prigorskih i nizinskih područja Zakarpattja, Galicije, Bukovyne i drugih regija Ukrajine, te Ukrajinke u istočnoj Slovačkoj [6, str. 112; 27, str. 174; 31, str. 174; 44, str. 63–67, 71–72, 76–77].

Unutrašnje planiranje životnog prostora je jedno od najbitnijih etničkih obilježja i uvjetovano je ponajprije mjestom postavljanja peći i smjerom otvaranja njezinih vratašca.

Za Ukrajinke regije Ukrajinskih Karpata karakteristično je da se s lijeve ili s desne strane od ulaza postavljala peć, iza nje do zida bez prozora bio je smješten krevet ili ležaj, uzduž zida pročelja (zid na kojem se nalazi ulaz, tj. vrata) i bočnih zidova nalazile su se klupice, među njima u uglu dijagonalno od peći bio je stol, a pokraj ulaza sa suprotne strane od peći polica za posude – *mysnyk*. Slično unutrašnje planiranje životnog prostora karakteristično je i za tradicionalnu kuću drugih ukrajinskih regija.

U 19. st. i na početku 20. st. na cijelome teritoriju Ukrajinskih Karpata postojali su raznovrsni tipovi peći: bez dimnjaka, peć koja se napola ložila i s odvođenjem dima na tavan ili izvan kuće. Peć se postavljala u jednom od uglova pokraj vrata (zdesna ili slijeva). Kod Gucula i Bojka vratašca peći otvarala su se prema zidu pročelja, a kod Lemka prema bočnim zidovima. Prva varijanta odgovara općeučajinskoj, druga, analogna, srednjoruskoj, a također češko-moravskoj i slovačkoj varijanti [3, str. 224; 30, str. 167].

Na jugu Husts'kog i Tjačiv'skog rajona Zakarpattja peć se nalazila u uglu nasuprot vrata i prema njima su bila okrenuta vratašca peći. Takav razmještaj postojao je isključivo u kući s dvije prostorije tipa soba (*hata*) + *klit'* (do svake prostorije vodili su zasebni ulazi s trijema).

Najstarija na cijelome području Ukrajinskih Karpata bila je *glynobytna pič*, glinena peć¹² bez dimnjaka („kurjanka“, „dymnjanka“), te je dim izlazio neposredno iz kućanstva. U najizdvojenijim gorskim naseljima, osobito na Bojkivščyni i Lemkivščyni, ona je postojala kao reliktna pojava do sredine 1940-ih godina.

11 Tradicionalna ukrajinska dekorativna tkanina, s našivenim ili istkanim uzorkom, obvezan dio ukrajinskih običaja (kao što su krštenje, prosidba, vjenčanje i dr.).

12 Izrađena od smjese gline i slame, pijeska ili šljunka.

Široko je poznata i tzv. rus'ka peć (Ukrajinci je nazivaju i „varysta“), koja posebno obilježava ukrajinski dom.

Rus'ka peć je na područjima Istočne Europe vrlo star izum: već su se u trypil'skim kućama, koje potječu iz 3. tisućljeća pr. n. e., pojavile glinene peći kao prototip najjednostavnijih inačica rus'ke peći [3, str. 224].

Slične peći po konstrukciji i zasebnim detaljima bile su rasprostranjene i zapadno od ukrajinskog etničkog teritorija: kod Poljaka, Slovaka, Čeha, a na jugozapadu kod Hrvata i Slovenaca [30, str. 167].

Sljedeća etapa u razvoju kućanstva bila je glinena peć koja se napola ložila (*napivkurna pič*), kada se na peć s dimnjakom namjestio širok dodatak od pletenog pruća („kiš“), odnosno koš povezan s cijevi koja je dim odvodila do predsoblja.

Peći koje su se napola ložile još su na kraju 19. st. te na početku 20. st. prevladavale u seoskim kućama u cijelome području Ukrajins'kih Karpata.

Vratašca peći imala su zaobljen vrh, iako su postojale i peći s pravokutnim, sličnima kvadratu, vratašcima.

I peći s dimnjakom, i peći s odvodnim dimnjakom (*kurni, napivkurni*) u kući Ukrajins'kih Karpata (Gucula, Bojka i Lemka) dosezale su velike razmjere, zauzimale su približno četvrtinu površine kućanstva. U vezi s višestrukom namjenom peći (grijanje kućanstva, pripremanje jela, stočne hrane /*kormy*/ i dr.), višenamjensko bilo je i korištenje prostora kućanstva (za spavanje i odmor, zajednički ručak ili večeru, primanje gostiju, obilježavanje obiteljskih proslava i dr.).

Oblici peći uvjetovali su i općenit izgled interijera kućanstva. Obilježavao ga je nepomičan, odvojen drveni namještaj konstrukcijski povezan s drvenom kućom – *zrubom*, čiji se oblik stvarao stoljećima te se isticao racionalnošću, jednostavnošću, praktičnošću i umjetničkom savršennošću.

U kuhinjskome dijelu (babin kut, kut) najvažniju ulogu imala je peć. Osim za pečenje kruha i pripremanje jela, na njoj se sušilo zrnje, voće, gljive i odjeću, spavalo se i grijala se djeca, bolesni i stari, na središnju plohu njezina kuta stavljao se plosnati kamen, a na njega – gorući komad drva – *skipu* za osvjetljavanje kuće. Na peći i pokraj nje bili su predmeti vezani uz pečenje kruha (lopata, žarač), posude za pripremu stočne hrane i grijanje vode za domaće životinje, ptice i dr.

S druge strane vrata nalazila se drvena polica za posuđe („mysnyk“, „polycja“, „taloš“, „podyšur“).

Uzduž zida bez prozora, iza peći, bio je smješten ležaj („ležanka“, „pil“, „priča“) ili krevet („postilj“, „liško“). Ležaj od dasaka konstrukcijski je bio povezan s kućom – *zrubom*. S vremenom ga je zamijenio krevet, koji se sastojao od pravokutne drvene kutije na četiri visoke noge. Svi detalji starih kreveta međusobno su nalikovali daščicama ili drvenim kolcima („tybljama“, „čopykama“). Što je krevet bio stariji, to je bio viši. (Zabilježili smo stare, visoke /do 1 m/ krevete kod Gucula.)

Nepomičnim predmetima pripadale su i motke („žerd“, „žerdka“, „grjadka“) za odjeću i ručnike, čiji su krajevi bili usmjereni u suprotne zidove stambenog prostora, te su se protezale iznad kreveta uzduž cijeloga zida bez prozora. Osobito su bile slikovite motke kod Gucula i stanovnika dolina rijeka Teresve, Tereblje, Boržave i na jugu Hуста’kog rajona na Zakarpattju. Nad krevetom se učvršćivala kolijevka, poluokruglog ili okruglog oblika, izrađena od daščica ili letvica, ispletana od pruća lješnjaka, vrbe ili izdubljena u cijelom komadu drva.

Važno mjesto u kući pripadalo je stolu („stil“, „stul“, „stiv“). On se uvijek nalazio u suprotnom kutu po dijagonali od peći, između klupa. Kut u kojem je stajao stol smatrao se najpočasnijim, najreprezentativnijim. Za njega se posjedalo počasne goste, tu se u vrijeme slavlja okupljala cijela obitelj, s njim su povezani mnogi obredi i rituali. Najstariji tip stola, rasprostranjen u prošlosti u istraživanome području, bio je stol-škrinja. Prema obliku zasebnih dijelova i rezbarije ne može se uvijek odrediti vrijeme njegove pojave. Neporeciva je jedino povezanost njegovih oblika, tehnike, rezbarije i motiva ornamentike s konstrukcijsko-dekorativnim elementima vanjskog i unutrašnjeg oblikovanja staroga karpatskog doma i njegova namještanja.

Klupice su se postavljale uzduž. Njihovi stari primjerci su masivne daske (širine 50–60 cm i debljine do 10 cm), zabijene kolcima u *zrub* (gredu – op. prev.) kuće (ponekad su kao njihovi potpornji bile zakopane u zemlju masivne klade – „kovbany“, „kovbyci“).

Posebno obilježje sobe u kućanstvu bile su ikone i dekorativni tanjuri, obješeni na zidu s vratima i na bočnom zidu. U kućama s dimnjacima nije ih bilo na zidu. U prigorskim i nizinskim područjima Zakarpattja ikone se postavljalo jednu pokraj druge, a ispod njih u red (ili u nekoliko redova) vješali su se dekorativni keramički tanjuri i zdjele – *mysky*.

Pri nabranju istovjetnosti i različitosti etnosa Zakarpattja valja istaknuti da su Ukrajinčima, Slovacima, Rumunjima, Nijemcima i zasebnim mađarskih

naseljima zajedničke kuće sastavljene od obrađenog drva; Ukrajincima, Slovacima, Rumunjima i djelomično Mađarima – četverostrani piramidalni pokrov s krovom od konstrukcije dviju greda pod kutom; Ukrajincima, Slovacima, Rumunjima, Nijemcima i Mađarima – trijemovi (*pryz'by* ili *galereji* ili *ganky*); Ukrajincima, Slovacima, Rumunjima – tip istočnoeuropske peći s dimnjakom [8, str. 95–107; 13, str. 16–18; 31, str. 331]. Iako se u svezi s razmještajem peći i okretanjem njezinih vratašca ističe razlikovnost. Na Bojkivščyni, Gucul'sčyni i njima susjednoj Maramaroščyni, te kod Rumunja, peć se smještala u kut bliži ulazu u kućanstvo i vratašca su bila okrenuta prema uzdužnom zidu pročelja. Takav razmještaj raširen je po svim regijama Ukrajine.

U zapadnom, nizinskom i prigorskom dijelu Zakarpattja, na lemkivs'ko-bojkivs'kom graničnom području, Lemkivsčyni i kod Slovaka postojao je tip peći s vratašcima okrenutima do bočnog zida. Taj tip raspoređuje se čak do Moldavije [3, str. 224; 30, str. 67; 31, str. 174; 36, str. 64].

U kućanstvima s dvije prostorije tipa *hata + klit'*, peć se nalazila u kutu nasuprot vrata i vratašca su bila okrenuta prema vratima.

Od osobitosti narodnoga graditeljstva Zakarpattja treba istaknuti glinene kuće Mađara; tzv. njemačke krovove (dvije ukošene grede u suprotnim smjerovima s frontonima¹³ usječnim odozgo) kod Nijemaca i Mađara, koji su od kraja 19. st. i na početku 20. st. postupno ulazili u uporabu i kod Ukrajinaca u Zakarpattju, te se od 1920-ih godina znatno proširili po nizinama i prigorju; postojanje udvostručenih i utrostručenih dugačkih kuća kao oblika kućanstva podijeljenih obitelji u zapadnom dijelu, kod Ukrajinaca, Slovaka i dr. [31, str. 143, 191–193].

Odvojene kulturne pojave imaju sličnosti na vrlo udaljenim prostorima Europe.

Naprimjer na Zakarpattju se očuvala zgrada za pljevu i drugi otpad pri preradi žitarica pod nazivom „pelevnja“, „pelevnyk“. Takva se zgrada pod nazivom „pljevnja“, „štaven“ sačuvala kod Bugara, a također u Orlovskoj i Novgorodskoj oblasti u Rusiji. Kućanstvo s dvije prostorije tipa *hata + klit'* sačuvalo se i na području Kosova (Srbija). Riječ „kuća“ za označavanje nevelike kuće s dvije prostorije kod zakarpats'kih Ukrajinaca, kao i kod Srba, označava kućanstvo. Peć u prednjem kutu s okretanjem vratašca prema pročelnom zidu raširena je i u zapadnoruskom i bjeloruskom kućanstvu. Istodobno je

13 Trokutast završetak iznad vrata ili prozora.

peč u prednjem kutu s vratašcima okrenutima prema pročelnom zidu, osim u Slovačkoj i Moravskoj, postojala također na sjeveru Rusije i u srednjoruskom području. Zašto je ta čvrsta etnička karakteristika tradicionalnoga kućanstva nejednaka čak i u granicama nevelikog teritorija Zakarpattja i u isto vrijeme ima sličnost na širokim područjima, teško je odgovoriti. Možda je riječ o vrlo starim, plemenskim razlikama, ali nije isključeno da su slična planiranja nastala kod pojedinih naroda čak i u središtu etnografskih skupina jednog etnosa, neovisno jedna od drugih.

Literatura

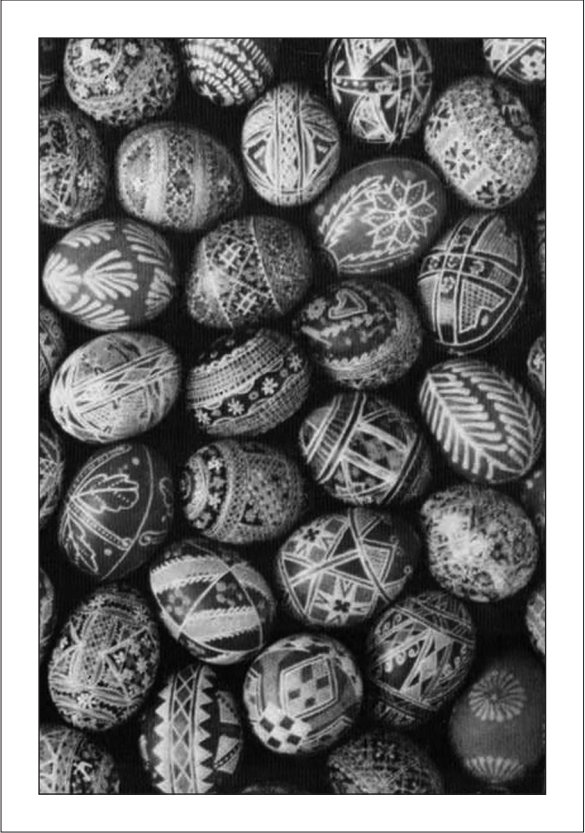
1. *Bakaguri, E. A., Penjak, S. I.* Zakarpattja – zemlja slov’jans’ka. – Užgorod, 1976.
2. *Belaruskaje narodnaje žyllje.* – Minsk, 1973.
3. *Blomkvist, Je. E.* Krestjanskije postrojki ruskih, ukraincev i belorusov // Vostočnoslavjanskij etnografičeskij sbornik. – Moskva, 1956.
4. *Bojkivščyna: Istoryko-etnografične doslidžennja.* – Kyjiv, 1983.
5. *Vovk, F.* Studiji z ukrajins’koji etnografiji ta antropologiji. – Praga, 1927.
6. *Goško, Ju. G., Kiščuk, T. P., Mogytyč, I. R., Fedaka, P. M.* Narodna arhitektura Ukrajins’kyh Karpat XV–XX st. – Kyjiv, 1987.
7. *Gracianskaja, N. N.* Sovremennye i bytovye processy u slovakov Zakarpattja // Karpatskij sbornik. – Moskva, 1972.
8. *Grozdova, I. N.* Etničeskaja specifika vengrov Zakarpattja // Karpatskij sbornik. – Moskva, 1972.
9. *Gurkov, V. S.* Razvitije sel’skih poselenij i usadeb Belorussii (vtoraja polovina XIX–XX vv.): Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk. – Minsk, 1976.
10. *Gucul’sčyna: Istoryko-etnografične doslidžennja.* – Kyjiv, 1987.
11. *Danyljuk, A. G.* Zamkneni dvory na Polissi // Narodna tvorčist’ ta etnografija. – № 4. – 1975.
12. *Deže, L.* Očerki po istorii zakarpatskih govorov. – Budapešt, 1967.
13. *Dragun, V. I.* Narodnoje žilišče vengrov Zakarpat’ja XIX–XX vekov: Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk. – Minsk, 1976.
14. *Drevnee žilišče narodov Vostočnoj Evropy.* – Moskva, 1975.
15. *Historija gorodov i sel Ukrainskoj SSR: Zakarpatskaja oblast’.* – Kyjiv, 1982.

16. *Kolomicz, I. G.* Očerki po istorii Zakarpat'ja. – T. 1. – Tomsk, 1953.
17. *Kral', Ju.* Istorija kolonizaciji Pidkarpats'koji Rusi // *Pidkarpats'ka Rus'*. – № 2.– 1924.
18. *Lemkivščyna: Istoryko-etnografične doslidžennja.* U 2-h t. – T. 1. Material'na kul'tura. – L'viv, 1999.
19. *Mandybura, M.* Polonyns'ke gospodarstvo Gucul'sčyny drugoji polovyny XIX – 30-h rokiv XX st. – Kyjiv, 1978.
20. *Mycjuk, O.* Narysy z social'no-gospodars'koji istoriji Pidkarpats'koji Rusi. – T. 1. – Užgorod, 1936.
21. *Pavlenko, G. V.* Nimci na Zakarpatti. – Užgorod, 1995.
22. *Penjak, S. I.* Rann'joslovjans'ke i davn'orus'ke naselennja Zakarpattja VI–XIII st. – Kyjiv, 1980.
23. *Rajnfuss, R.* Narodnaja arhitektura lemkoj // *Karpatskij Sbornik.* – Moskva, 1972.
24. *Samojlovyč, O. P.* Ukrajins'ke narodne žytlo. – Kyjiv, 1972.
25. *Simonenko, I. F.* Perežitki patronimii i bračnye otnošenija ukraincev Zakarpatskoj oblasti // *Sovetskaja Etnografija.* – № 1. – 1947.
26. *Sočyns'kyj, V.* Etrus'kyj dim i gucul's'kyj osedok. Okremyj vidbytok. – Praga, 1930.
27. *Solopyga, M.* Narodne žytlo ukrajinciv Shidnoji Slovaččyny. – Bratislava–Prjašiv, 1983.
28. *Stel'mah, G. Ju.* Istoryčnyj rozvytok sil's'kyh poselenj na Ukrajinu. – Kyjiv, 1964.
29. *Tyvodar, M. P.* Tradycijne skotarstvo Ukrajins'kyh Karpat drugoji polovyny XIX – peršoji polovyny XX st. – Užgorod, 1996.
30. *Typy sel'skogo žylišča v stranah zarubežnoj Evropy.* – Moskva, 1975.
31. *Fedaka, P. M.* Narodne žytlo ukrajinciv Zakarpattja XVIII–XX stolit'. – Užgorod, 2005.
32. *Filep, A.* Istoričeskie typy vengerskogo narodnogo žylišča i ego mežetničeskie svjazi v Karpatah // *Karpatskij sbornik.* – Moskva, 1972.
33. *Filimonova, T. D., Šun, S. R.* K voprosu ob etnokul'turnom razvitii nemcev Zakarpattja // *Karpatskij sbornik.* – Moskva, 1972.

34. *Frolec, V.* Zapadnaja granica rasprostranjenja tradicionnogo karpatskogo tipa doma v Čehoslovakii // Karpatskij sbornik. – Moskva, 1972.
35. *Jurčenko, P. G.* Narodnoe žilišče Ukrainy. – Moskva, 1941.
36. *Langer, J., Bočkova, H.* Dum v Karpatach a přilehlich oblastech balkanskych. – Rožnov pod Radhoštěm, 1999.
37. *Mencl, V.* Lidova architektura v Československu. – Praha, 1980.
38. *Moszyński, K.* Kultura ludowaslowian. – T. 1. Kultura materjalna. – Warszawa, 1967.
39. *Perfeckij, E.* Sociálně-hospodářski poměry Popdkarpatské Rusi ve století XII–XV. – Bratislava, 1924.
40. *Podolak, J.* Poloninske gospodarstvo huculov v Ukrajinskych Karpatoch // Slovenskū narodopis. – 1966.
41. *Sičynskij, V.* Dřevěne stavby v Karpatské oblasti. – Praha, 1940.

S ukrajinskoga prevela Ana Sekereš Rukavina

Roman Kis', Marija Majerčyk

Agrarni sloj arhaične ritualnosti karpatskog areala

Kronološki ne ulazeći u keltsko doba ili doba naseljenosti Karpata narodima geto-trakijskoga kruga, dotaknut ćemo se, prije svega, ranoslavenske populacije Karpata. Upozoravajući na daljnju argumentaciju o ranoj kolonizaciji Karpata plemenima agrarnog tipa kulture, podsjećamo na fenomen karpatsko-balkanskoga „lateralnog“ pojasa kojeg je već uočio velik broj lingvista. U granicama spomenutog dometa postoji cijeli niz izoglosa (prije svega izoleksa) koje odražavaju govorno zajedništvo Istočnih i Južnih Slavena sve do razdoblja njihova razdvajanja. Zanimljivo je što su se zajedničke crte duboke arhaičnosti očuvale samo u poljsko-karpatskom arealu. Stoga nije čudno što u Hrvata i Slovenaca postoji niz zajedničkih, s karpatsko-ukrajinskim govorima, apelativa, toponima, običaja i drugih elemenata kulture, što je odjek agrarnog sloja drevne kulture Slavena [3; 13].

Poznato je da su se zapadni Slaveni već u 3. st. (tj. prije epohe seobe naroda) odvojili od osnovne mase slavenstva i tek kasnije, u 3. i 4. st., niz slavenskih plemena iz „istočnog područja“ selio se preko Karpata na jug, na Balkan; stoga nije čudno da su se izoleksa, i s njom korelativna izopragma, „karačun“, uz druge izoglose koje odražavaju stvarnost agrarnog iskustva, do danas zadržale i u Karpatima, i na Balkanu. Osim toga to najbolje svjedoči da će otkriće karpatskoga etnogenetičkog čvora i ubuduće zahtijevati konstantno uzimanje u obzir karpatsko-južnoslavenskih etnokulturnih paralela, koje nisu samo zajednička ostavština slavenstva nego i posljedica zajedničkog života u karpatskome prostoru u 3. i 4. stoljeću.

Rituali ukrajinskih gorštaka često se temelje na magičnim ili proročkim radnjama povezanima s kruhom, žitom i dr. Prigodom mnogih blagdana – Svi Sveti, Badnjak, Uskrs, Andrij, vjenčanje i dr. – od pamtivijeka se pekao poseban ritualni kruh, koji se razlikovao unaprijed zadanim oblikom, ukrašavanjem, nazivom, imao je poseban ritual pečenja i konzumiranja, posjedovao je sadržajnu aureolu određene sakralizacije i sl. Sve to daje predodžbu da su nositelji tih rituala nekada bili uglavnom zemljoradnici.

Ipak, činjenica povezanosti populacije Karpata s agrarnom simbolikom nije dovoljna da se odluči kako su nositelji tih vjerovanja – potomci agrarnih plemena.

Budući da ritualnost ima polistadijalni karakter, i agrarni su elementi mogli biti iz kasnijeg doba, mogli su se pojaviti kao rezultat zamjene (tzv. supstitucije) za starije, neagrarnne simbole i djelovanja, ili biti nastavak interferencije (kulturalne difuzije) neposrednim kontaktom na području između dvaju etnosa.

Dakle vanjski izraz magičnog ili proročkog djelovanja nije dovoljna i neophodna pretpostavka za konačne zaključke i traži dublju analizu. Tek kad se uvjerimo da su agrarni elementi osnova mitološkog jezika, da tvore sustav mitoloških ideja, tj. da su temelj pragmatičkog modela, određenog hijerarhiziranog složenog dinamičkog sustava, tek tada hipoteza o agrarnom podrijetlu ukrajinskih gorštaka dobiva snažan argument.

To je važno s obzirom na teoriju o vlaškoj kolonizaciji Karpata, prema kojoj je neposredni prethodnik i čak supstratna podloga ukrajinskih gorštaka stočarsko stanovništvo pretežito istočnoromanskog (dakoromanskog) podrijetla.

1. Arhaičnost „karačuna“ i s njim povezan kompleks vjerovanja

Poznato je da djelovanja s kruhom, kako u obiteljskom tako i u kalendarskom ciklusu rituala, imaju važno mjesto.

Takav je, naprimjer, obred vezan uz božićne blagdane. Duž cijelih Karpata poznat je običaj da se za Božić peče poseban kruh koji se naziva *karačun*, *kerečun*, *kračun*, *kračunnyk* i dr. Ne razmatrajući detaljno povijesnokulturna istraživanja fenomena *karačuna* A. Potebnje, M. Gruševs'kog i K. Sosenka, istražiti ćemo funkcioniranje simbola isključivo kao poveznicu božićnoga ritualnoga kompleksa. Navedene činjenice o ritualnom *karačunu* prikupili su 1995. autori ove publikacije za vrijeme ljetne ekspedicije u Karpatima, koristeći se također zapisima P. Bogatyryjova iz 1920-ih godina [1].

Karačun se pekao ujutro uoči Božića. Kada peče *karačun*, domaćica odijeva rukavice i gunj (Nyžnij Synevyr Mižgirs'koga rajona) (taj isti gunj odijevali su mladenci na vjenčanju, koliko god vani bilo vruće). U još sirovo tijesto stavlja se glavica češnjaka i mala teglica meda, ponekad, umotan u komadić platna,

prstohvat soli, stavlja se također bilje posvećeno u crkvi na Makoveja. Osim toga, vrh se ukrašava križem, a u sredini križa načini se malena rupa u koju se stavi zrno pšenice, „da kerečun ne bi puknuo“ (Prysliip Mižgir'skoga rajona).

Ako *karačun* popuca, znak je koji upućuje na smrt gospodarice. Negdje drugdje se u rupu stavljalo pomalo od svih zemaljskih plodova: zobi, kupusa, pšenice, kukuruza i dr. (Mižgir'ja, Nyžnij Synevyr). U Verhovyni Bystrij postoji tradicija da se u *karačun* stavlja magična količina proizvoda – njih devet.

U Prysliipi se *karačun* vezuje konopčićem od lana i konoplje, a u sredinu se stavlja stabljika zobi.

Karačun vezuju i ukrašavaju momak ili djevojka spremni za ženidbu, kako bi bili dobar ženik ili „djevojka kao cvijet“.

No *karačun* se nije jeo na Badnjak. Stajao je na stolu do Svetog Vasylja (do Nove godine po starom kalendaru). Na Novu godinu se s tim *karačunom* išlo do potoka. U potoku su za početak prali *karačun*, a potom su se svi kupali govoreći: „Kako je voda zdrava, tako neka i ja budem zdrav, kako svi poštuju kruh, tako neka i mene poštuju.“ (Ščerbivec' Volivec'koga rajona) (druga varijanta – sve se to radilo prije Badnjaka ili poslije – nakon ponoći). Ponekad su *karačun* prali ne zaranjajući ga u vodu, nego močeci rukom njegovu površinu na tri mjesta (broj 3, kao i 9, imao je magičan smisao). Sličan zapis ostavio je, također na Gucul'sčyni, J. Szneider već u 19. stoljeću [21, str. 213].

Kada se *karačun* stavljalo na stol, ispod njega se podmetao zamotuljak vune: ako je gospodar htio bijele ovce – tada bijelu vunu, a ako je htio crne – crnu (Nyžnij Synevyr).

Imitativna (ili tzv. homeopatska) magija se ovdje istodobno križala s kontagioznom i parcijalnom (dio ovce – zamotuljak vune – kao da predstavlja cijelu ovcu), ali osnovu ritualno-djelotvorne dominante i, reklo bi se, središnji generator magične sile (ili osnovni indikator u vraćanju) oduvijek je bio baš *karačun*, a sporedno je bilo sve što je bilo u dodiru s *karačunom*, što se odnosilo na njega i dr.

Očigledno je da je prvotni naziv *karačun* bio prenesen iz naziva određenoga kalendarskog razdoblja na naziv ritualnoga kruha. To potvrđuje jedan od novgorod'skih ljetopisa iz 1143. godine: „Стояща вся осенина дъждева от Госпожина дни до Корючюна“ [12, str. 9]. Isto značenje *koročuna* kao naziva zimskog blagdana sačuvalo se kod Rusina iz Ruskoga Krstura: На треци дзень кед було шнігу то шицка младеж санкала на санках а хлапци на коньох „позганяли“ Крачун (Рождество) [9, str. 53]. Rusmaky iz Vojvodine,

koji su se preselili iz Zakarpattja već u 18. st., također upotrebljavaju izraz „Крачунски швета“ za označavanje cijeloga blagdanskog razdoblja, premda su u isto vrijeme poznata semantička polja „kračunska večera“ kao naziv Badnjaka i *kračun* kao obredni kruh [8, str. 38]. U ruskome dijalektnom govoru očuvao se izraz що скеровує¹, gdje se može tražiti izvorna semantika i etimologija riječi *kračun*: frazeologizam „карачун пришол“² označavao je neočekivanu, iznenadnu smrt. „Вот и грохни сосна..., а почтарь тут как тут. Водночасье ему и карачун пришел“ (Šiškov, *Vuk iz tajge*) [13, str. 32]. Također se očuvao i žargonizam „Вот тебе и карачун“, koji je označavao „Ось тобі і кінець“³. Etimološki (i semantički!) jedan od najbližih leksema u tom kontekstu je riječ starobugarskoga (crkvenoslavenskoga) podrijetla – „pre-krašć-enie“⁴.

Kračun kao element liminalnog (prema Turnerovoj terminologiji) rituala kao da je „pre-krašć-al“ (prekidao) staru godinu, završavao radnu godinu i započinjao novu.

Upravo u tom kontekstu (semantičko polje je povezano sa „skraćivanje“, „završavanje“) postaje jasno posebno tanatologijsko značenje toga demonskog lika koji se u bjeloruskom folkloru povezivao s *kračunom*. На Беларусі Карачун лічылі злым духам, які скарачау жыцце, выклікау сугаргу, раптоуную смерць у маладым узросце (адгэтуль праклены) „Каб цябе карачун зярау“, ці „Каб цябе карачун скруціу“ [4, str. 248].

Što je arhaičniji sastavni dio obredne radnje (što je dublji njegov vertikalni – dijakronijski – kontekst), to je sastavni dio (u ovom slučaju *kračun*, kao glavni element smisla obredno-simboličkoga koda) polivalentniji.^{5*} Na taj se način ova komponenta javlja u većoj raznolikosti veza, odnosa i smisaonih veza. I time taj obredni atribut predstavlja složeniju konfiguraciju značenja u kontekstu različitih obrednih radnji. Taj „razgranati“ angažman *kračuna* (*kerečuna*) u raznovrsnom akcionalnom (prema terminologiji Nikite Tolstoja)

1 що скеровує – koji usmjerava (ovdje i dalje – op. prev.).

2 карачун пришол – stigao je *kračun*.

3 Ось тобі і кінець – Došao je tvoj kraj.

4 Prekrašćenie – prestanak.

5 * Valentnost je tu, podsjećam, sposobnost kompatibilnosti s određenim (ali ne i drugim!) odnosima. Polivalentnost: mogućnost imati funkcionalne (višefunkcionalne) veze mnogih kontekstâ, kao, naprimjer, *kračun*: kao kršćanski badnji atribut, kao generator magične sile u kontagiozno-terapeutskoj magiji (vidi dalje – primjeri iz sela Verhnje Vysoc'ke); kao izvor vitalno-prokreativne snage i dr. Svi ti heterogeni odnosi upravo se zato nazivaju polivalentnima, jer koegzistiraju u sinkronijskim kulturno-semantičkim konfiguracijama.

i simboličko-semiotičkom kodiranju (kada je *karačun* kao simbolička riječ označavao vrijeme i prostor ritualnog sacruma), a istodobno se upotrebljavao i u magičnim (izvan karakterističnoga kronotopa slavljenja Božića) djelovanjima, potvrđuje ne samo polivalentnost i polifunkcionalnost odgovarajućih simboličkih reprezentacija (koji – na semiotičkom planu – mogu biti istodobno i denotati i designatori), nego i njihovu duboku arhaičnost. Ukoliko *karačun* (*kerečun*), kao svojevrsni čvor križanja guste „paučine“ relacija obrednog semiozisa, stječe semantički naboj sacruma, tada se na odgovarajući način posvećena stvar (po-svećena, prije svega, svojom prisutnošću u samom žarištu badnjeg obrednog lokusa) nastavlja i dalje koristiti već u drugim izvanobrednim (profano-svakodnevnim) situacijama kao ona koja posjeduje posebnu „silu“ – vitalnu sposobnost, magičnu, prokreativnu (o tome nešto poslije). Takva mnogostrukost pragmatičkih fokusa korištenja *karačuna* (korištenja njegove „sile“) potvrđuje ukorijenjenost u duboku (još pretkršćansku) dijakroniju. Premda, posve razumljivo, svojstvena narodnoj kulturi polistadijalnost u fantazmagoričan (sinkretičan) način objedinjuje ovdje i kršćanske i poganske magično-zarazne radnje i ideje. Kao što se to, naprimjer, vrlo jasno vidi u kontekstu ciklusa božićnih blagdana u bojkivs'kome selu Verhnje Vysoc'ke na Turkivščyni. Na stolu je za Badnjak stajao tzv. Korol'⁶ (također obredni kruh) s utaknutom posvećenom svijećom. „Kraj Kralja teglica s medom, da bi život bio sladak i prijatan. Češnjak – da bi svi bili zdravi, soljenka – da bi hrana uvijek bila ukusna, te *Kerečun* – kao simbol sunca i života. *Kerečun* je veliki okrugli kruh, unakrsno povezan posvećenim lanenim *povismom*⁷. *Povismo* (vezicu) se posvećuje u crkvi prije Badnjaka, čuva ga se cijelu godinu. Ako se netko od čeljadi ili stoke (blaga) razboli, onda ga dime zapaljenim *povismom*. To posebno pomaže kod bolesti kao što je 'ruža' (crvenilo). Načine se tri mala prstena od posvećenog *povisma* (podsjećam da je odgovarajuća vezica imala 'podvojenju' posvećenost – u tom slučaju putem izravnog 'kontakta' sa 'silom' *kerečuna* – R. K.), stavlja se na bolno mjesto laneni rubac, a na rubac stavljaju tri zapaljena prstena od posvećenog *povisma* i crvenilo ('ruža') nakon toga nestaje.“ [5, str. 218]

Ta strukturna hijerarhija i diversifikacija agrarne obrednosti s *kerečunom*, koje su ukorijenjene u dubini arhaičnoga zemljoradničkog svjetonazora dostatan su razlog za proučavanje *karačuna* i s njim povezane magične i proročke radnje

6 Korol' – Kralj.

7 povismo – konopac ispleten od lana i konoplje.

kao središnje sistemostvaralačke karike obreda, kao njegove dubinske srži te isključuje vjerojatnost kasnije pojave tih simbola.

Ništa manje složen i razgranat nije, također, ni običaj donositi u kuću na Božić snop zobi. Taj snop se žnjeo ujesen od najbolje zobi i čuvao se posebno za Badnjak. Na Badnjak je gospodar donosio snop povezan vrpcom i stavljao ga na stol. U nekim selima Voliveččyne (Zakarpattje) na stol su stavljali, kao krov, dva snopa, a pod njih – *karačun*.

Posebna sakralnost božićnih snopova izražava se time što ih se posebno pripremalo još tijekom žetve od najbolje zobi. Tu nije riječ samo o semantičkoj i ritualno-kodnoj artikuliranosti toga snopa, već i o složenoj sustavnoj povezanosti raznih razina godišnjega ritualnog ciklusa, u kojima su prožimajući dijakronijski element bili upravo agrarni znakovi. Dakle već činom žetve ritualnog snopa, žeteoci kao da su ga prenosili iz svakidašnje – radne u sakralnu sferu, jer sama činjenica žetve je u tom kontekstu dobivala ritualni smisao. Blagdan završetka godišnjega radnog (i adekvatno sunčeva) ciklusa – njegovo „skraćivanje“, počinjalo je već ljeti.

P. Bogatyrvov je također zapisao običaj da se na Božić dijete krije pod snop: ono muče kao krava, rže kao konj, bleji kao ovca, kako bi te životinje bile plodne cijelu godinu [1, str. 208–209]. U tom magičnom ritualu također se opaža sinkretičan i polifunkcionalni spoj raznih vrsta (kako po načinu, tako i po namjeni) magičnih radnji. Kontagiozna magija (neposrednim kontaktom snopa s djetetom, što je kao izvor sile prokreacije i plodnosti), kao i mnogi drugi obredi koji posjeduju agrarnu svjetonazornu osnovu, ima izraziti karakter istovjetne (izravne i neizravne) veze: moć rođenja, plodnosti i vitalne snage prenosi se kako s njive (polja) na čovjeka ili na obitelj, tako i obrnuto – od čovjeka do povećanja uroda.

Sakralni i magični smisao ritualnoga kruha od najstarijih je vremena jasno vidljiv u bojkiv'skym pogrebnim obredima, o čemu se doznaje iz jednog od najranije zabilježenih tekstova, *Okolica Zadniestrzańska między Stryjemi Łomnica* J. Czerwinskog. Autor potvrđuje da su na tom području, kada su iznosili pokojnika, na mjesto gdje je ležao, upravo tamo gdje mu je bila glava, stavljali štrucu kruha, a na lijes su stavljali dvije štruce [19, str. 184]. Također je i u lemkiivskom pogrebnom obredu kruh bio jedan od magičnih strukturno-formirajućih komponenata. Oleksij Toront's'kyj podsjeća na običaj paljenja voštane svijeeće zabodene u kruh, te kapajućim voskom raditi križ na stolu [17, str. 414–415].

Kao i u svim akcionalno-kodnim elementima, u osnovi kojih je bio *karačun* i snop („diduh“), i u pogrebnim obredima osnovnu magičnu energiju na sebi koncentriraju kruh. Svi ostali predmetni i akcionalni elementi obrednoga djelovanja u tom smislu bili su izvedbeni ili ovisni: oni kao da su „se punili“ odgovarajućom magičnom silom kao posljedica izravnoga kontakta s kruhom (zabodeni u kruh, zapečeni u kruhu, dodirnuti kruhom i dr.). Zatim su, kao svojevrsni posrednici ili medijatori, prosljeđivali tu silu na objekt magičnog djelovanja: nastambu, stoku, ljude ili njivu. Agrarne komponente i njihovi semiotički korelati bili su toliko važni u cijelom sustavu razumijevanja svijeta da su se istodobno upotrebljavali i kao djelotvorna sredstva proricanja.

Simbolika sjetve i posebna vrsta kruha – *oščypok*⁸ – nisu se samo upletali u ritualno platno, već su bili konstruktivni u nizu djevojačkih proricanja. Evo ukratko jednog od njih, zapisanog u selu Ščerbivec' Volivec'kog rajona: *na Andrija* je djevojka „mijesila kruh, *oščypok*, pekla, stavljala si pod zaglavlje, i usnut će mladića koji će ju doći prositi“. Valja primijetiti da *oščypok* postaje ne samo prijenosnik, nego i izvor ili generator, informacija u slučaju proricanja ili magične sile u slučaju magičnog čina.

Genetičku dubinu mitološko-poetičnog jezika povezanog s agrarnom simbolikom, njegovu ukorijenjenost u ponajviše arhaičnim slojevima narodne kulture, potvrđuje, među ostalim, i to što se u bojkivskom svadbenom obredu kruh javlja ne samo kao vanjski atribut obrednog djelovanja, već kao organska komponenta širega semiotičkoga kompleksa. Karakterističan uzorak toga je zapis iz 1886. napisan u bojkivskom selu Lolynu: „Idući po zimzelen, uvijek nose... kruh, stavljaju na njega katanac (lokot). Zabadaju nož kroz kuku u kruh tako da bi se katanac držao na nožu“ [2, str. 76].

I ovdje, kao i u spomenutom obredu pokrivanja djeteta snopom zobi, vidi se tipološki isti simbolični paralelizam prokreacije i plodnosti. I u obitelji, i u odgovarajućoj agrarnoj sferi taj simbolizam je tako transparentan da, vjerojatno, ne zahtijeva posebno objašnjenje. Treba imati na umu da kada bi agrarna atributika (kruh, snop, zrno i dr..) bila kasni sloj već feudalnog doba, tada se ona (agrarna atributika) ne bi strukturno izgradila kao cjeloviti kodni metajezik, susretala bi se sporadično bez obzira na zajedničke mitološko-poetične predodžbe agrarnoga tipa.

---

8 Oščypok – posni kruh.

Vraćajući se zapisu iz Lolyna primjećujemo da ne samo akcionalni, nego i sam materijalni kôd (nož – uho lokota – kruh) nije samo zbroj znakova, nego detaljan, cjelovit tekst koji sadržava i sižejnu sintagmatiku i projekciju mitske paradigmatske. Paradigmatski model tog obreda je fundamentalno izomorfan u tom kodiranom značenju te je prikriiven obredom pokrivanja djeteta snopom zobi. Ključan, i tamo i tu, je mitem povezan s utjecajem na plodnost i prokreaciju. U navedenom lolynskome predsvadbenom činu sintagmatski niz „kruh – uho lokota – zabodeni nož“ strukturalno korelira s nizom „grudi – vulva – falus“, a njihov sinkronični spoj na semiotičkom planu odražava čin defloracije, što je često jedna od ključnih semantičkih slika u stvaranju smisla prigodom razvoja svadbenog čina.

Razvijeni sustavi ritualno-simboličkoga kodiranja koji se temelje na agrarnim idejama i mitologemima agrarnoga društva, po našem mišljenju, svjedoče da početni tip nomadskog čuvanja stoke na balkansko-karpatškome području (uključujući etnosocijalne skupine koje su bile njihovi nositelji i stalno migrirale) nije znatno utjecao na staru slavensku bijelo-hrvatsku populaciju Ukrajinskih Karpata. Već u ranosrednjovjekovlju (3–5. st.) slavenska populacija Karpata je sigurno ostvarivala kompleksno agrarno-stočarsko, odnosno stočarsko-agrarno gospodarstvo s njemu svojstvenim agrarnim (a ne nomadskim) tipom čuvanja stoke i njemu korelativnim načinom života. Toponimi, ojkonomi i hidronimi tzv. vlaškog podrijetla u suvremenim Ukrajinskih Karpatima, a također poprilično obilna terminologija istočnoromanskoga podrijetla povezana sa stočarstvom i proizvodnjom mliječnih proizvoda, nije bila ni supstratne niti superstratne formacije. Radi se, naravno, samo o djelomičnoj interferenciji na razini leksičko-semantičkih sustava, a ne o velikom strukturalnom preokretu ili kulturnoj difuziji. I sami „Vlasi“ nisu, očigledno, bili čiste istočnoromanske populacije, nego kulturno „višekatan“ (na dijakroničnom planu) i etnički heterogen plemenski konglomerat.

Kada čak i neki suvremeni rumunjski znanstvenici govore o vlaškom utjecaju na naše Gucule i Bojke, uvijek ih drže za slavenizirane „Vlahe“ (tj. Dakoromane); pritom oni sasvim ignoriraju vrlo rane utjecaje cijelog načina života slavenskih zemljoradnika u Karpatima na dakoromansku populaciju. Povezanog s kultom sunca (i odgovarajućim godišnjim ciklusima), *karačun* su usvojili Dakoromani, a kasnije (potkraj 9. i početkom 10. st.) – pridunavski Ugari od protoukrajinskih karpatskih plemena. Kao što je karpatoslavenskoga podrijetla riječ *boroană*, i mnogi drugi leksemi povezani s agrarnom životnom

djelatnošću, tako su i značajke nekih procesa povezane s pečenjem kruha. Tako, naprimjer, rumunjska riječ *a arunca* – „stavljati“ (kruh u peć) – ima isti korijen sa srpskim i crnogorskim – *kročun* i *krečun*, ili mađarskim *karbcsony* – i svi su oni genetski povezani sa starokarpatoukrajinskim *krečen*, *karačun*.

Utjecaj karpatoslavenske agrokulture bio je tako intenzivan i sveobuhvatan na svoje neposredne susjede da se čak u rumunjskim božićnim željama (čestitkama) gotovo u svakom retku nalazi agrarna terminologija karpatoslavenskoga podrijetla. U vrijeme tzv. hodanja s plugom (ukr. *ходження із плужком*), moldavski Rumunji su čestitali ovako:

Кэ се усукэ брэздица („борозда“ – P. K.)

Сэриць ку сэмынца

Сэриць ку колаку („колач“ – P. K.)

Prijevod:

Požuri sa sjetvom,

Jer će brazda isušiti,

Požuri s kruhom...

(Prijevod – I. P.) [10, str. 31].

Karpatska obrednost zimskog ciklusa koja je povezana s izraženim agrarnim elementima (i, naročito, prokreativno-agrarnom magijom) još je, nažalost, malo istražena. Zabilježeni od strane njihovih autora, terenski materijali svjedoče ne samo o njihovu širokom (karpato-balkanskom) arealu rasprostranjenosti (to je tema drugog rada), nego i o dubokoj arhaičnosti povezanoj s cjelokupnom mitološkom slikom svijeta, u granicama koje je ritualni božićno-novogodišnji kruh imao ne samo magičnu funkciju, nego je bio i svojevrsni ritualni medijator-posrednik među raznim razinama godišnjega radnog ciklusa. Tako se, naprimjer, u selu Kropyvnyk Volovec'kog rajona za Božić posebno pekao mali ritualni kruščić – tzv. *orannyk*, koji se čuvao sve do prve proljetne brazde. Tu treba naznačiti da se početno, potpuno agrarno obilježje obredâ zimskog ciklusa, jednako kao i u Karpatima, vrlo očito prati na Balkanu, posebno u zapadnoj Bosni. Treba naglasiti samo jedan trenutak. Ritualno mlaćenje odvijalo se u kući kraj peći (magičnost kućnog ognjišta reprezentirao je tu „oganj“ nebeski), mlatilo se klasje iz zadnjeg snopa, a namlaćena zrna koristila su se za pripremu glavnog božićnog kruha – *česnice* [15, str. 248].

2. Agrarni elementi u kontekstu magičnih i proročkih djelovanja (arhaični sloj materijalnoga i akcionalnoga kodiranja)

Češnjak, med i bilje koji su bili zapečeni u *karačunu* poprimali su ljekovita i zaštitna (apotropejska) svojstva. Čuvali su ih kao lijek protiv bolesti i za ljude, i za stoku (osobito uz pomoć trava, koje su navodno akumulirale magičnu silu preko kontakta s karačunom, mogli su kaditi stoku, trljati ju češnjakom, a med su uglavnom upotrebljavali kao lijek za oči). U selu Baranynci Užgorods'koga rajona su iz korita gdje je bilo tijesto za karačun strugali ostatke, oblikovali mali kruščić i stavljali u njega toliko češanja češnjaka koliko je bilo stoke u gospodarstvu. Pred Badnjak su lomili komadić kruščića s češnjakom i davali svakoj životinji posebno. Na Prjašivščyni su uz karačun pekli i manje kruščiće – *pidpalke*, posute makom (mak, osobito poljski mak – u kontekstu ukrajinskih magičnih vjerovanja, oduvijek je posjedovao funkciju apotropeja, gotovo diljem cijele zemlje). Davali su ih jesti stoci kada su je prodavali jer će za nju dobiti onoliko novaca koliko je maka na kruščiću – *pidpalku* (raznolikost homeopatske ili imitativne magije). Drugi takav *pidpalok* bio je (a pekli su ga s karačunom) *pidpalok-bocmanka*, koji se koristio u čaroliji protiv neželjenih polaznika. *Bocmankama* su također nazivali i *polaznyčja*. U Čabynah (prešovska Lemkivščyna) su pekli *polaznyčja-ošipja*. Ta *polaznyčja-ošipja* pekli su na Badnjak, ali ne na peći, već na ploči [17, str. 166–167]. Raznolikost, razgranatost, obredno-situativna diversifikacija božićno-novogodišnjih ritualnih kruhova; raznovrsnost (pa čak i određena arhitektonska složenost) magičnih činova s tim kruhom svjedoče, po našem mišljenju, kako o dubokoj arhaičnosti sličnih rituala koji su genetski povezani još s protoukrajinskim agrarnim plemenima u Karpatima i na Pidkarpattju, tako i o sigurnom putu evolucije tih rituala koji su upili mnogo sekundarnih slojeva, iako nisu u potpunosti promijenili svoju osnovnu agrarnu jezgru.

U nekim mjestima Gucul'sčyne tipološka i funkcionalna analogija *karačuna* bio je obredni kruh koji su nazivali „Vasyl“ (tako su ga nazivali zbog njegove ritualne primjene u obredima „na Vasylja“ – na staru Novu godinu). Zanimljiv (još uvijek prilično jedinstven na području Gucul'sčyne) zapis povezan s tim kruhom – „Vasyljom“ načinio je J. Sznaider na Gucul'sčyni već u 19. st.: U ponoć je sam gospodar s kruhom, kojeg su nazivali „Vasyl“, i vjedrom išao do rijeke ili potoka, triput moćio kruh u vodu, govoreći: „Ne kupa se kruh u vodi, nego ja u zdravlju i snazi.“ Uzimajući vodu govorio je:

„Ne uzimam ja vodu, već mlijeko, med i vino.“ Došavši do kuće, triput je kotrljao kruh od praga do stola. Ako je kruh padao donjom stranom prema gore, to je značilo nesreću, nečiju smrt. Tim kruhom je gospodar doticao glavu svakog člana obitelji govoreći: „Neka budete tako veliki, kao ovaj „Vasil“ veliki [21, str. 213]. Bojki su brojali koliko okretaja napravi kruh dok se kotrlja po zemlji, jer će toliko kola sijena i žita biti prikupljeno u jesen (tu je već tipičan primjer proricanja). U karačunu, kao u fokusu svih ritualnih djelovanja, presijecale su se pradavne mitološke, magične i proročke ideje, rekonstrukcija kojih bi trebala biti tema posebnog istraživanja. Ta strukturna hijerarhija, ta mnogoaspektna i polifunkcionalna diversifikacija obrednosti povezana s *kerečunom*, koja je ukorijenjena u dubinama arhaičnog agrarnog pogleda na život, dovoljan je temelj da se karačun i s njim povezana magična i proročka djelovanja promatraju kao središnja karika koja tvori sustav drevnog obreda, kao njegova dubinska srž.

Iz knjige J. Czerwinskog saznaje se da se na Bojkivščyni kruhom posvećivalo rođenje djeteta; gospodar je stavljao kruh na mjesto prve brazde proljetnog oranja. Posebno je zanimljivo da se kruh stavljao pod uglove temelja buduće kuće. To je, očigledno, imalo smisla kao apotropejska magija, kao i obilježavanje svojevrsnog perimetra sakralnosti koje odvaja unutrašnje od vanjskog (binarna semantička opozicija unutarnje–vanjsko, kao što je pokazao C. Lévi Strauss, je osnova za mnogo mitema arhaičnog mišljenja).

U dolini rijeke Bystryce Solotvyns'ke (prema promatranjima poljskog etnologa J. Falkowskog) – na zapadnom prigraničju Gucul'sčyne – gospodari su uzimali cijelu „štrucu“ kruha, nenačetu, stavljali su je na plug među drške i, načinivši nekoliko brazda, vraćali se s kruhom doma: „Neka rodi“ [20, str. 115]. U tom je slučaju kruh, kao utjelovljenje obilja (i, očigledno, nositelj prokreativne sile, plodnosti, vitalne energije), morao „prenijeti“, putem kontakta s ralom, svoje kvalitete budućem urodu. Kontagiozna magija djelovala je tu u kombinaciji s imitativnom magijom: urod je morao biti tako pun, kao „nenačeti“ kruh. Pretpostavka da se u ovom slučaju bavimo ne samo kontaktnom, nego i imitativnom magijom, nema sumnje nakon usporedbe navedenog djelovanja s njegovom analogijom u središnjoj Gucul'sčyny, gdje se smisao tog djelovanja dopunjuje i „dešifrira“ verbalnom magijom. Tu je gospodar prije oranja prislanjao kruh uz svoju glavu i glave konja (ili vola) i pritom govorio: „Hvala Gospodinu što je pomogao dočekati ovaj kruh, tako, Gospodine, pomoz dočekati ovo što na njemu orem“ [18, str. 164]. U

magičnom činu tu su se slili elementi kontagiozne, imitativne i verbalne magije sa sinkretično mjestimičnim elementima kršćanske molitve.

Približno takvu semantiku i sličan akcionalno-kodni smisao na Gucul'sčyni imalo je magično djelovanje povezano sa sjetvom: kruh su u tom slučaju stavljali u „samar“ (sakva) među zrna pripremljena za sjetvu [20, str. 115].

Agrarna vjerovanja i magične ideje usko su povezani i zajedno su djelovali s cijelim sustavom kalendarskih i obiteljskih običaja i obreda. Tako, naprimjer, kruh koji su privezivali volovima na jaram za proljetnog oranja (po završetku *vesnuvannja*⁹ davali su ga volovima da ga pojedu) pekao se od mješavine jela koja su se od Badnjaka posebno čuvala za tu prigodu [20, str. 33].

Postojao je također običaj da se na treći dan božićnih blagdana mlati snop zobi, koji se stavlja na Badnjak u kut kuće (*dido*) i dodaje izmlačeno zrnje zrnju namijenjenom za sjetvu. [20, str. 122].

Već je istaknuti ruski znanstvenik V. J. Propp utemeljio principe strukturno-tipološke analize agrarno-gospodarskih predodžbi: dokraja razumjeti te predodžbe, kako pretpostavlja istraživač, može se samo rekonstruiranjem uzajamne povezanosti (samog načina te uzajamne povezanosti) svih elemenata godišnjeg običajno-obrednoga kompleksa u njihovu jedinstvu i dinamici [11].

Upozorivši na duboko unutarnje povijesno-genetsko i tipološko jedinstvo obrednoga ženidbenog i kalendarskog folklora, jedan od njegovih istraživača, I. I. Zemcov'skyj, smatra da je pred nama razgranati folklorno-etnografski kompleks, koji ima karakteristike organskog sustava. Važno je samo, naglašava istraživač, ne zaokupiti se odvojenim podudarnostima, nego shvatiti srodnost folklora agrarnih i obiteljskih obreda u cjelini, srodnost koja vodi međusobnom prepletanju u jedan organsko spojen godišnji ciklus [7]. Upravo takvu strukturno-tipološku analizu obreda (zajedno s povijesno-genetskom rekonstruktivnom reprodukcijom arhaičnih pogleda na život, koji su u osnovi odgovarajućih struktura) predlaže i bugarska istraživačica T. Koleva u važnom (za našu analizu!) članku o zimskom ciklusu običaja Južnih Slavena [7].

Ustvari, u smislu strukturno-sustavnog pristupa važne su nam ne samo komponente (elementi) i njihova svojstva i znakovi, nego i temeljni način kombiniranja – zajednički, i za Karpate, i za Balkan tipološki modeli agrarno-ritualnog oblikovanja (u isto vrijeme često naizgled sasvim različite forme pa čak i razlike u semantici mogu skrivati identičan temeljni sustav kodiranja).

---

9 Vesnuvannja – proljetni radovi.

Literatura

1. *Богатырьов, П.* Магические действия и верования Закарпаття // Богатырев, П. Вопросы теории народного искусства. – Москва, 1971.
2. *Весілля.* У 2-х т. – Т. 1. – Київ, 1970.
3. *Гинцин, Л. А.* Значение лингво-филологических данных для изучения ранних этапов славянизации карпато-балканского пространства // Этносоциальная и политическая раннефеодалных славянских государств и народностей. – Москва, 1987.
4. *Этнографія Беларусі.* Энцыклапедыя. – Мінск, 1989.
5. *Зборовський, П.* Різдвяний цикл свят за традицією села Верхнє Висоцьке на Турківщині // Часопис „Бойки“. Видання науково-культурологічного товариства „Бойківщина“. – Дрогобич, 2002.
6. *Земцовский, И. И.* К проблеме взаимосвязки календарной и свадебной обрядовости славян // Фольклор и этнография. Обряды и обрядовый фольклор. – Ленинград, 1974.
7. *Колева, Т. А.* Зимний цикл обычаев южных славян (к вопросу о структурно-типологическому анализу обрядности) // Советская Этнография. – No 3. – 1971.
8. *Мушинка, М.* Фольклор руснацох Войводини. – Нови Сад, 1988.
9. *Олеяр, Я.* Зос перешлосци русинок у руским Керестуре (з окремих оглядом на прекази и звичаї) // Традиційна культура Югославянских русинок. – Нови Сад, 1971.
10. *Попович, Ю. В.* Молдавские новогодние праздники. – Кишинів, 1974.
11. *Пропт, В. Я.* Русские аграрные праздники (опыт историко-этнографического исследования). – Ленинград, 1963.
12. *Полное собрание русских летописей.* – Т. 3. – Москва, 1962.
13. *Словарь русского языка.* – Т. 2. – Москва, 1986.
14. *Толстой, Н. И.* О соотношении центрального и маргинальных ареалов в современной Славии // Ареальные исследования языкознания и этнографии. – Ленинград, 1977.
15. *Толстые, Н. И. и С. М.* О вторичной функции обрядового символа // Историко-этнографические исследования по фольклору. – Москва, 1994.

16. *Торонський, О.* Русини-лемки // Зоря Галицька яко альбум. – Львів, 1860.
17. *Шмайда, М.* А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини. – Братіслава–Пряшів, 1992.
18. *Шухевич, В.* Гуцульщина. Ч. 2. // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 4. – Львів, 1904.
19. *Czerwinski, J.* Okolica Zadniestrzańska między Stryjami Łomnicą. – Lwów, 1811.
20. *Falkowski, I.* Zachodnie pogranicze Huculszczyzny. – Lwów, 1937.
21. *Sznaider, J.* Z kraju huculów // Lud. – Т. 5. – Lwów, 1899.

S ukrajinskoga prevela Ivana Puharić

Kornelij Kutel'mah

Kalendarska ritualnost kao etnogenetski izvor

Jedan od najstarijih oblika duhovne kulture naroda je njegova ritualnost. To je specifičan sistem simboličnih radnji, posvećen obilježavanju najvažnijih događaja u životu zajednice, obitelji, pojedinaca, početku ili kraju određenih sezona, prirodnih ciklusa – zime, proljeća, ljeta i jeseni. Ritualnost kao sistem nastajala je iz običaja – tih svakodnevnih ustaljenih pravila ponašanja koji su se povijesno formirali na osnovi ljudskih odnosa radi višestrukog provođenja jednih te istih radnji i svijesti njihova društvenog značaja. Oni se, kao nepisani zakoni, rađaju zajedno s narodom i predaju se s koljena na koljeno, to jest postaju tradicija.

Ritualnost bilo kojeg naroda ima jasno izražen etnički ili nacionalni karakter. Jedan od prvih koji je obratio pozornost na to je bio Herodot. Prema njegovim tvrdnjama, svaki narod, kada bi mu se dala mogućnost da izabere najljepše običaje, izabrao bi samo vlastite. Ni Ukrajinci nisu iznimka, oni su od svojih predaka naslijedili i usvojili sve bogatstvo duhovne kulture, unaprijedivši i sačuvavši njegovu etničku jezgru, možda i unatoč utjecaju svojih susjeda drugih nacionalnosti. Možemo biti ponosni što su Ukrajinci, uz sve povijesne peripetije, sačuvali i umnožili ritualnu sferu svojih predaka i trenutačno su među nacijama u Europi čija je ritualnost jedna od najbogatijih i jako starih, kao i sam narod. To se potvrđuje velikim bogatstvom njezine verbalne potpore – pjesmama, željama-čestitkama, uzrečicama i slično. Ritualni folklor Ukrajinaca je uistinu nepresušan izvor za sinkronično rasvjetljavanje tih ili drugih rituala. Ali sam po sebi on ne može poslužiti kao povijesni izvor pri dijakronijskom pristupu. Znanstvenici su upozorili da taj oblik narodnog stvaralaštva, koji uvijek prati osnovne obredne djelatnosti, živi punokrvnim životom samo u određenim granicama – uvjetno ne više od pet stoljeća [18, str. 141]. Sljedeće generacije sigurno uvode nešto novo u ritualni folklor. Stoga je gotovo nemoguće do kraja u dijakroniji pratiti dinamiku kalendarskih običaja i rituala samo na obrednom folkloru. Sve je razumljivije nastojanje znanstvenika da što bliže dođu do genetskih izvora ritualnosti, za što treba češće i sigurnije vraćati se povijesno-etnografskoj stvarnosti.

U ritualnosti Ukrajinaca razlikuju se dva oblika – familijarni ili obiteljski i kalendarsko-svakodnevni. Prvi oblik rituala usko je povezan s javnim razumijevanjem važnosti događaja u životu svake obitelji ili čovjeka. Obiteljski rituali prate društvene proslave rođendana, punoljetnosti, vjenčanja, pogreba itd. Za drugim oblikom rituala posezali su u vrijeme svečanog slavljenja početka ili završetka određenih sezona, prirodnih ciklusa – zime, proljeća, ljeta i jeseni. Očigledno da su u davna vremena oba oblika bila jedan ritualni sistem. I vjenčanja, i proslave punoljetnosti ili inicijacija adolescenata u stanje zrelosti (takozvane inicijacije) obavljali su se u određenim kalendarskim razdobljima. Čak su se i vjenčanja prema staroj ukrajinskoj tradiciji raspoređivala ili zimi, ili ujesen. Iznimka su bili samo rituali koji su pratili rođenje djeteta ili sahranu preminulog.

Takva dva odgovarajuća oblika obilježavaju i tradicijski sistem narodnih običaja i rituala karpatskih Ukrajinaca, struktura, semantika, simbolika i atributika kojih su potpuno suglasne s odgovarajućim komponentama običajnosti i ritualnosti domaćeg stanovništva drugih regija Ukrajine. Njihove lokalne razlike su posljedica načina gospodarskog poslovanja i, s tim u vezi – neznatnih razlika u svakodnevici i domeni društvenog i obiteljskog života. Koliko god bili intenzivni kontakti karpatskih Ukrajinaca s drugim slavenskim i neslavenskim narodima tijekom mnogih stoljeća, Ukrajinci su do danas sačuvali praukrajinsku osnovu kao jedan od izraza svojeg etnogenetskog zajedništva. Istodobno imaju i takve ritualne elemente i djelovanja koji svojim kontinuitetom sežu i nekoliko tisućljeća. Posljednji čine osnovu nacionalnog kalendarsko-obrednog sistema, koji se temelji na pradavnim tradicijskim vjerovanjima. Oni se jasno očituju u običajima i ritualima karpatskih Ukrajinaca. Unatoč svim kontaktima na pograničnom prostoru s drugim etnosima, karpatski Ukrajinci su sačuvali tu pravadnu obrednu osnovu kao svojevrzni etnogenetski kôd sjećanja. Prema točnim zapažanjima pojedinih antropologa, promjene u mitovima određenog naroda istodobno su popraćene i promjenama u sastavu krvi. Promjene u sastavu krvi određuju stupanj asimilacije određenog etnosa drugim. Nije uzalud ukrajinski poliglot Jurij Lypa smatrao da je upravo sastav krvi važan čimbenik u karakteristici određenog naroda [51, str. 37]. Zato je posve jasno da je asimilacijski proces, uključujući i promjene u sastavu krvi, popraćen i promjenama u mitovima asimiliranog etnosa. Očito, to se ne odnosi samo na mitove, nego i na vjerovanja i podređene im običaje i obrede. Stoga kalendarsko-svakodnevna ritualnost karpatskih Ukrajinaca pri detaljnoj

analizi može biti svojevrsan etnografski izvor, koji u kombinaciji i usporedbi s povijesnim, arheološkim i drugim izvorima barem fragmentarno daje odgovor na pitanje koji je genetski korijen suvremenih karpatskih Ukrajinaca.

I. Osnovni motivi kalendarsko-svakodneve ritualnosti (na materijalima zimskog ciklusa)

U širokoj ritualno-običajnoj raznolikosti godišnjega kalendarskoga kruga Ukrajinaca jasno se vidi ideja blagostanja čovjeka, obitelji, društva. Upravo je ta ideja najočitija u ritualnosti karpatskih Ukrajinaca. Odražava se u nekoliko osnovnih motiva – zoomorfnima, agrarnima, spomen-motivima i bračnima. Zapravo, oni tvore jasno ocrtanu jezgru ukrajinske ritualnosti u kojoj je neposredno usredotočena, prije svega, osnovna ljudska briga za sigurnost svojih vitalnih, a potom i komunikativno-estetskih potreba.

Ratarsko-stočarski karakter osnovnih djelatnosti ukrajinskih gorštaka odrazio se na njihovim običajima i ritualima u kojima su vodeću ulogu imali ne samo poljoprivredni proizvodi, u prvom redu kruh, nego i predmeti ratarske svakodnevice – snop, slama, žito i dr.

Zimski ciklus bogato je popunjen kršćanskim blagdanima, među kojima su najvažnija mjesta imali Božić, Nova godina, Krštenje Isusovo ili Jordan, popraćeni tradicionalnim obrednim radnjama. Među kalendarskim datumima kršćanskoga kalendara nije teško pronaći polaznu točku zimskog ciklusa. Za Ukrajince-gorštake, kao i za seljake drugih regija Ukrajine, to je dan Uvedenja svete Bogorodice u hram, koji se u narodu nazivao i *Vvedennje* (Bojkivščyna), *Vovedenje* (Gucul'sčyna). Od toga dana, u poljodjelskom smislu, počinje se odmarati zemlja, koju se ne može kopati lopatom sve do sljedeće Blagovijesti. Od Uvedenja počinje priprema za osnovne božićne blagdane. Do toga dana su djevojke i momci morali završiti tući ili trljati lan i konoplju, a do Božića se trebalo završiti i predenje, koje se odvijalo za dugih zimskih večeri na sijelima (posijelima). Tko nije na vrijeme završio s tim poslom, zazivao je naljeto oluju na svoje polje, a na sebe – prezir ljudi.

U Lemaka je postojao i svojevrsan običaj – takozvani *lamanyk*. „Za vrijeme tradicionalnih sijela (posijela, prela) pred Božić su mladići razbijali vretena i preslice, da djevojke ne bi prele sve do Božića“ [66, str. 131]. U mnogim selima zapadne Bojkivščyne blagdan *Uvedenja* su smatrali „prvom

koledom“. Tada su počinjali učiti božićne pjesme, pripremali „odjeću“ za božićnu predstavu i „prerušene“ (maškare). Čak je vvedenjska večera do određene mjere nalikovala badnjem obroku s obveznim varenikama.

Posebnu ulogu za zimskih blagdana za gorštace su imali ratarski proizvodi – kaša i kruh. Kao i svugdje u Ukrajini, bez njih se nije moglo ne samo za kalendarskih blagdana, nego i obiteljskih – vjenčanja, krštenja, sahrana. Važno mjesto među zimskim ritualnim jelima imala je *kutja*. Kao i u drugim ukrajinskim regijama, *kutju* su na Bojkivščyni pripremali od u grubo zdrobljenih zrna pšenice, začinjali makom i medom. Slično su spremali *kutju* – *dz'obavku* s makom i medom – i Guculi, kod kojih je pšenica bila rijetkost. A u lemktiv'kim selima, gdje pšenicu, kao i kod Gucula, nisu uzgajali, *kutju* su pripremali od ječma. To je takozvani *pencak*. Prema mišljenju nekih istraživača, običaj pripremanja pšenične *kutje* za badnji objed Lemki su posudili od svećenika i učitelja koji su dolazili iz istočne Galicije [66, str. 104]. Ali *kutju* od ječma nisu pripremali samo Lemki. Polišćuki iz Ovručyne također su je radili. Oni su, kao i stanovništvo Karpata, zrno ječma i, znatno rjeđe – pšenice, iako su je uzgajali, tradicionalno tukli („gurali“) u mužaru.

Običaj prerađivanja žita za *kutju* na najprimitivniji način – tučenjem („guranjem“) u mužaru navodi na mišljenje da je povijest *kutje* kao jednog od najvažnijih ritualnih jela od žitarica trebala početi u neolitiku. Bio je u pravu ukrajinski znanstvenik Fedir Vovk kada je pisao da „...skuhana u vodi zrna pšenice ili ječma s medom i skuhanu u vodi sušeno povrće (tradicionalni uzvar – K. K.) podsjećaju na neolitsko doba“ [9, str. 188]. Kriza lovačko-skupljačkog načina dalekih predaka i prijelaz na novi oblik gospodarenja kojim je potom, nakon takozvane neolitske revolucije, postalo ratarstvo, dovelo je do toga da je u ritualnosti Ukrajinaca grubo zdrobljena kaša zauzela jedno od najpočasnijih mjesta. Vjerojatno je na teritoriju suvremene Ukrajine poznanstvo s njom započelo već u mezolitiku. Zbog toga neki od istraživača, možda ne bez razloga, traže tragove ratarstva u Ukrajini u mezolitskom razdoblju [38, str. 53–76].

Oslanjajući se samo na te činjenice, može se tvrditi da agrarni motivi u kalendarskim običajima i ritualima Ukrajinaca imaju povijest od nekoliko tisuća godina.

Iznimka nisu ni karpatski Ukrajinci kod kojih je čelno mjesto na objedu za Badnjak također imala *kutja*. Kuhali su je tako da su žito dobro namočili. Dobro pripremljena *kutja* bila je ponos gazdarice. Čak su za blagdanski objed Bojki, Lemki i Guculi spremali uglavnom dvanaest jela, no ipak, *kutji* su

prilazili s posebnim poštovanjem. Uopće nije bilo važno jesu li je jeli prvu ili su njome završavali blagdanski objed. Za njezinu pripremu trebalo je čak imati novi lonac ili čuvati na gospodarstvu lonac isključivo za pripremu *kutje*. Sličan običaj zabilježio je autor ovih redaka na Polissju [46, str. 204]. Ondje je pronađen niz zanimljivih ritualnih radnji s *kutjom*, od pripreme sve do jela, što se već zaboravilo u Karpatima ili istraživači nisu na vrijeme zabilježili. Poliščuki su *kutju* pripremali tijekom dana. Gazdarica ju je vadila iz peći prije večere. A već svečano u kut, koji se nalazio dijagonalno od peći (ukr. *pokut*), nosio ju je gazda ili netko od djece. Pritom su lonac omatali ručnikom ili su stavljali rukavice da ga ne uzimaju golim rukama. Od te radnje je čini se ovisio sljedeći urod. „Već je otac nosio s rukavicama, da ne bi golim rukama i govorio:

– Da tako vrapci ne bi vidjeli nikakvu oranicu, kako ja ne vidim to što nosim *kutju* u kut!“.

Za lonac s *kutjom* su Poliščuky u kutu načinili mjesto – prostirali su sijeno ili od njega vili vijenac. Na poklopac lonca stavljali su *paljanycju*¹ i „prstohvat“ soli. U mnogim poliskim selima sačuvao se običaj imitirati zvukove stoke ili domaćih životinja u trenutku prenošenja *kutje* s peći u kut. Ponegdje je put *kutje* do kuta bio znatno duži. S njim su još obilazili kuću ili cijelo gospodarstvo. Kako su svjedočili ispitanici iz Polissja, *kutju* nose djevojke u rukavicama. Za početak s loncem triput obilaze kuću i kruh. Po putu govore:

– Ide *kutja* u kut. A kokoš – kvo! A pijetao – ku-ku-ri-ku! [46, str. 204].

U nešto manjoj mjeri, ali zato isti način radnji s *kutjom* sačuvao se i među karpatskim Ukrajincima. Prije nego sjednu večerati, Guculi, Bojki i Lemki triput su obilazili oko kuće. Osim kruha, kojeg su u nekim mjestima Guculščyne nazivali „kruhom od oluje“ [86, str. 208], svijeće i žlice meda, obvezno su uzimali i žlicu *kutje* [43, str. 287]. Triput obilazeći kuću, gazda se svaki put zaustavljao ispred prozora uzvikujući: „Gurr!“. Tada bi gazdarica, koja je ostajala u kući kraj svečanog stola, upitala: „Tko tamo gurka?“. Nato bi dobila odgovor izvana: „Sam Krist s *kutjom* začinjenom makom!“.

To je trebalo značiti da *kutja* za badnji objed potječe od Boga [86, str. 208].

U gorskim selima Starosambirščyne za sličnih obilazaka u kojima je sudjelovao gazda s gazdaricom, odvijao se dijalog:

– Po što ideš?

– Po kosti u mlijeku, po koljena u vrhnju!

1 Paljanycja – kruh od pretežito pšeničnog brašna (ovdje i dalje – op. prev.).

To je trebalo osigurati buduće blagostanje cijele obitelji. Ta se ideja jasno vidi i u običajima raširenima među karpatskim Ukrajinacima, kada se za vrijeme badnjeg objeda baca *kutju* do stropa.

Na Bojkivščyni su to činili da bi „pšenica rasla visoka“, a u pčelara „da bi se pčele dobro rojile“. Ponegdje se na Gucul'sčyni u vrijeme objeda, prije nego što obitelj krene jesti *kutju*, gazda, uzevši prvu žlicu, obraćao prisutnima:

– Gospode, blagoslovi, *абисмо діждали від тенер за рік усі ірцzeni!*

Prve tri žlice *kutje* bacaо je do stropa govoreći:

– Neka se i u mene tako vode konji, volovi!...

Pri tome, kada se *kutja* ne bi zalijepila za strop, on bi žalio:

– Oj, ne prima se moja žrtva! [87, str. 21–22].

Još potpunija izgovaranja za ritualnog bacanja *kutje* zabilježio je V. Šuhevyč u Kosmači [78, str. 14]. Međutim, to ni daleko nije potpun popis ritualnih radnji s *kutjom*, na koja ćemo se vratiti kasnije. Upravo nam one omogućuju tvrditi koliko je važna bila *kutja* kao pradavno jelo od žitarica kod ukrajinskih gorštaka. Nema nikakva razloga za sumnju da su ju tijekom stoljeća precizno suvremenih karpatskih Ukrajinaca preuzeli od susjeda drugih nacionalnosti s kojima su bili u kontaktu. Tako istraživači tvrde da „...u Zapadnih Slavena, kao i u Istočnih, jako rasprostranjeno jelo za Badnjak bila je kaša“ [11, str. 211–213].

U nekim krajevima istočne Poljske pripremali su je od ječmene ili pšenične krupice s makom i medom, nazivajući ju, kao i Lemki, *pencak* ili *kutja*. U selima nedaleko od Przemysla također je postojao, kao i kod karpatskih Ukrajinaca, običaj da se *kutju* baca do stropa. Smatralo se da što se više zrna zalijepi za strop, to će godina biti rodniija. Takva vjerovanja uglavnom nisu bila karakteristična za središnje i zapadne krajeve, bez obzira što je kaša u ritualnoj praksi Zapadnih i Južnih Slavena zauzimala važno mjesto. Što bliže suvremenome poljsko-ukrajinskome pograničnom prostoru, to se češće spominje *kutja* kao osnovno ritualno jelo badnje trpeze. I u tome nema ništa čudno, jer su istočna područja suvremene Poljske bila dovoljno naseljena Ukrajinacima koji su čak i u poljskom okruženju sačuvali svoj nacionalni obredni identitet.

U suvremenoj Poljskoj i Češkoj prihvaćeno je na Badnjak (*veliju* i *vigiliju*) pripremati riblje jelo [11, str. 212], posebno u Poljskoj „šarana na kraljevski“.

Uzmimo kao primjer još jedne susjede karpatskih Ukrajinaca – Mađare. Istraživači primjećuju zajedničke elemente u ritualnoj praksi božićnih blagdana Mađara i susjednih im slavenskih i germanskih naroda. Tako su ratarski

proizvodi i poljoprivredno oruđe, kao i u slavenskih susjeda, dio blagdanskog dekora njihovoga doma. Međutim, agrarnih motiva u badnjim običajima i ritualima nema dovoljno. Od Južnih Slavena Mađari su preuzeli običaj na blagdanski stol staviti posudu sa zrnjem svih vrsta žitarica od novog uroda. Ali to zrnje nije posve slično južnoslavenskoj „varici“ i s njim se ne provode nikakve radnje. Istodobno, u blagdanskom objedu Mađara gotovo nema kaše [17, str. 197]. Prema tome, oni na pretke suvremenih karpatskih Ukrajinaca nikako nisu prenijeli običaje povezane s *kutjom*.

Više zajedničkih elemenata je u zimskoj ritualnosti ukrajinskih gorštaka i njihovih susjeda – Rumunja. Oni su usvojili ritualno jelo koje zapravo odgovara *kutji*, a to je koljivo. Rumunji su također pripremali koljivo od kuhane pšenice i začinjali medom i makom. Kada su ga pripremali, bilo je zabranjeno probati jelo sve dok se ne bi završilo. Kod Rumunja se ukorijenilo vjerovanje, sukladno s kojim tko prekrši zabranu, lice će mu prekriti prištevi [64, str. 289].

Upravo je i sam naziv Božića kod Rumunja – *Krečiun* – sličan nazivu blagdana kod Slovenaca ili Bugara – *kračun*. Bojki i Lemki slično su nazivali božićni ritualni kruh. U raznim mjestascima Ukrajin'skih Karpata njegovi nazivi bili su ponešto izmijenjeni. Kod slovačkih Lemaka *kračunom* su nazivali veliki božićni kruh koji je bio obvezan na badnjem stolu. Pri njegovu pečenju su u tijesto stavljali teglicu s medom, češnjak i sol. Ipekavši *karačun*, med su uklanjali, a češnjak i sol ostavljali do Nove godine, dajući ih potom stoci kao svojevrstu obranu od vještica. Osim *karačuna*, pekli su i nekoliko manjih kruščića koje su nazivali *karačunovom braćom* [77, str. 166]. Sličan kruh su na Bojkivšćyni nazivali *kerečunom* ili *karačunom*. Na božićnu noć u ponoć je gazda uzimao *karačun* omotan predivom i trčao do rijeke. Vrativši se s *karačunom* kući, kotrljali su ga po podu, koji je pokriven platnom, od praga do stola. Ovisno na koju stranu padne kruh, proricalo se hoće li za članove obitelji biti dobra ili zla sudbina u nastupnoj godini. Na Novu godinu se ponavljalo slično vraćanje. Nakon doručka rezali su *karačun*, četiri okrajka davali stoci, a sredinu su čuvali do dana oranja [23, str. 223].

Kao što se vidi, karpatski Ukrajinici su se uvijek s poštovanjem odnosili prema kruhu. Otud i njegova velika uloga u običajima i ritualima.

Kada je riječ o terminu *kračun* (*koročun*), koji se sačuvao u primjeni ukrajinskih gorštaka, u vezi s etimologijom ne postoji suglasnost, premda njegova pradavnost ne izaziva nikakvu sumnju. Nije slučajno da se taj termin ukorijenio u nazivu zimskih blagdana. Naziv blagdana Rođenja Kristova na

jezicima karpatsko-balkanske regije glasi: ukrajinski – *Rizdvo Hrystove*; poljski – *Gody, Godnie święta*; slovački – *Hody, Vianoce*; hrvatski i srpski – *Božić*; makedonski – *Božik*; bugarski – *Božič, Koleda*; a također mađarski – *Karácsony*; moldavski – *Krečun* [56, str. 62]. Tumači ga se kao posuđenica iz moldavskoga, rumunjskog ili čak praalbanskog jezika [20, t. 2, str. 80]. Drugo mišljenje imao je ruski teolog S. O. Tokarev. U kasnijim modifikacijama termina uočio je praslavenski korijen „krč“, povezan s praslavenskim božanstvom zime i smrti, u čiju čast je na dan zimskoga solsticija bio blagdan [70, str. 108–109]. Posve je moguće da je taj termin do Rumunja došao upravo od Slavena, jer su Trakijci – preci Rumunja – imali neposredan kontakt s precima Ukrajinaca na teritoriju suvremene Rumunjske. U drevna su vremena zimski blagdani kod Rumunja imali pretežito pastirsko obilježje. Čak i rumunjski znanstvenici smatraju da se blagdan pastira pod utjecajem Pravoslavne crkve relativno kasno spojio s Božićem. Prema tome su iz mnogih koleda iščezli motivi pastirstva kao osnovnog zanimanja Rumunja. Zamijenile su ih nove ideje i motivi povezani s ratarstvom [64, str. 289].

Baš kao i Rumunjima, i ukrajinskim gorštacima poznato je koljivo. Baš kao i *kutju*, pripremali su ga od dobro kuhane pšenice u koju su dodavali med ili šećer. Koljivo nisu začinjali makom i nisu ga ukrašavali kao Rumunji, u križ poslananim orasima. Kako je *kutja* Ukrajinacima bila važno ritualno jelo zimskih blagdana, tako se koljivo služilo – isključivo na karminama. Davalo ga se svim prisutnima, pozvanima na objed nakon pogreba nekoga iz obitelji. Na spomen-večeri *komašnji*, kako su je nazivali na Bojkivščyni, svi su prisutni na početku objeda pojeli po nekoliko žlica koljiva. Ponegdje su ga jeli na kraju. U nekim selima Gucul'sčyne ulogu koljiva imala je takozvana *pokuška*, koju su jeli za vrijeme karmina. Pravili su je od izmrvljenoga bijeloga kruha, koji su močili u slatkoj vodi ili posipali šećerom [15, str. 93]. Istodobno, kod Rumunja ulogu spomen-jela u vrijeme zimskih blagdana, osobito za ritualnog objeda uoči blagdana Krštenja Isusova, nije imalo koljivo, nego dva kruščića i čaša vode koje su posebno stavili za preminulu rodbinu [64, str. 295]. Izravne sličnosti radnji s koljivom vide se kod karpatskih Ukrajinaca i Ukrajinaca iz Polissja, što je zabilježio autor ovih redaka. Polišćuki su tri ili četiri puta godišnje priređivali neposredno spomen-večere za svoju preminulu rodbinu, takozvani *didy (djedy)*. Važno jelo na obiteljskoj spomen-večeri petkom bilo je koljivo (*syta, kanun, kana*). Tako su nazivali vodu zaslađenu medom, u koju su mrvili kruh ili pecivo. Tko nije imao meda, u vodu je stavljao šećer. Upravo tim koljivom su i

započinjali večeru. Svatko od prisutnih morao je pojesti tri žlice, a po završetku večere jednu. Ponekad je na spomen-večeri prve dvije žlice svatko od prisutnih morao pojesti sam, a treću – izliti na zemlju, odnosno podijeliti s pokojnom rodbinom [45, str. 176–177]. Prema mišljenju lingvиста, termin „koljivo“ je crkvenoslavenskim posredovanjem preuzet u staroruski jezik iz grčkoga [20, t. 2, str. 511]. Ali to ne znači da su običaj sjećanja na pokojnu rodbinu na određene kalendarske datume precizno prihvatili zajedno s kršćanstvom. Kao što će se vidjeti, spomen-motivi sežu u znatno dalja vremena. Nije neobično što se spomen-motivi u zimskom ciklusu karpatskih Ukrajinaca tijesno isprepleću s agrarnima, prikazani ne samo u ritualnim objedima za Božić, Novu godinu ili Krštenje Isusovo (Jordan), kada su glavna ritualna jela bila neposredni proizvodi ratarstva.

Istodobno, važno mjesto u zimskoj ritualnosti karpatskih Ukrajinaca imali su predmeti poljodjelske svakodnevice – snop, slama, žito, čak i poljoprivredni strojevi i dr. Glavni atribut božićnih blagdana kod karpatskih Ukrajinaca bio je neizmračeni snop. Na Bojkivščyni, posebno u gorskim selima Starosambirščyne, zobeni ili raženi snop su ukrašavali kiticama udikovine, ponegdje „šljokicama“ – sjajnom folijom. Za zimske blagdane su ga posebno čuvali nakon završetka žetve. Gdje je bila tradicija, završavajući žetvu, plesti poseban vijenac, ondje su ga zajedno s odabranim lijepim snopom stavljali u „sveti kut“ ili neposredno na stol za kojim je na Badnjak trebala sjediti obitelj. Poštovanje prema njemu sačuvalo se u nazivu *did*. U prigrorskim selima su taj blagdanski snop nazivali i *diduh*. U mnogim naseljima Bojkivščyne držali su ga u kući sve do Nove godine. U zoru na Novu godinu je netko od ukućana išao s *diduhom* do rijeke ili potoka po vodu. Većinom je to ulazilo u snahine obveze. Ona je uzimala snop koji je stajao u kutu dijagonalnom od peći, pod ruku – kruh, a u drugu ruku – vjedro. Lagano umačući triput snop u vodu govorila je: „Snop mijem, vodu prizivam – sa sve četiri strane na svoje dvorište.“ Vrativši se kući, snop je nosila u staju, a s kruhom i vodom je ulazila u kuću govoreći: „Na sreću, na zdravlje, s Novom godinom!“ [27, str. 37–38].

Upravo na taj dan, odnosno na dan sv. Vasylja, *diduh* su mlatili na blagdanskome stolu, a njegova zrna su dodavali sjemenu za sjetvu „za zasivku“; da bi njiva bolje rodila, u nekim su selima zrna *diduha* skupljali mladi i išli njime „sijati“ uz novogodišnje čestitke.

Istodobno su u kuću unosili snop i stavljali u „sveti kut“ uoči blagdana Krštenja Isusova (Jordana). Dok je gazdarica radila križeve na zidovima, gazda

je donosio iz staje blagdanski snop. Prije nego uđe u kuću, kucao je na vrata i triput pitao: „Što se sije?“. Nato mu je gazdarica odgovarala: „Raž-pšenica!“. I tek je tada otvarala vrata gazdi koji je svečano unosio snop u kuću sa željama, kao i na Badnjak [47, str. 89].

Takvo poštivanje božićnog snopa, kojeg su nazivali *didom* ili *diduhom*, *korolem*, nije karakteristično samo za Bojke. Može ga se vidjeti i kod Gucula, kod kojih bi zbog određenih okolnosti agrarni motivi trebali biti manje karakteristični. Ali i na Gucul'sčyni bio je široko rasprostranjen običaj donositi u kuću za božićne blagdane snop zobi kojeg su također nazivali *didom* ili *koljednykom*. Kada na gospodarstvu nije bilo snopa zobi, tada su čak uzimali i snop grahorica i stavljali ga na počasno mjesto. Na zapadnome pograničnom području Gucul'sčyne birali su najbolji snop zobi kojeg su unosili u kuću i također nazivali *didom*. Na treći dan božićnih blagdana škropili su ga posvećenom vodom, a zatim mlatili. Izmlaćeno zrnje dodavali su sjemenu izabranome za sjetvu. To je trebalo osigurati dobar urod u sljedećoj godini [57, str. 16]. U ponoć na Novu godinu nisu išli s njima, kao Bojki, do potoka ili bunara po vodu, nego su uzimali sa sobom blagdanski kruh, „*Vasylja*“. Umačući ga u vodu, gazda je govorio: „Ne kupa se kruh u vodi nego ja u zdravlju i snazi!“. Uzimajući u vjedro vodu govorio je: „Ne uzimam ja vodu nego mlijeko, med i vino!“ [86, str. 213; 78, str. 200].

Snop zobi su za badnji obrok u kuću unosili i Lemki [66, str. 104; 63, str. 36, 37]. Za to su birali snop s bogatim klasjem. U lemkijskim selima u Slovačkoj se, unoseći snop, gazda pozdravljao s prisutnima: „Pomozi Bože sa srećom, zdravljem u toj Novoj godini!“.

Ponegdje su snop rasprostirali na kraju stola. Tada ga je gazdarica prekrivala stolnjakom, na koji je potom stavljala blagdanski kruh (*kračun*) [77, str. 173]. Češće su ga stavljali na počasni kut na stolu, a do njega gurali mlatove. Tamo je ostajao sve do Nove godine (prema starom kalendaru). Izmlaćeno s njega zrnje dodavali su sjemenu za sjetvu, što je trebalo osigurati bogat urod. Na stol su stavljali već izmlaćeni snop, kojeg su u lemkijskim selima nazivali *didom*, *diduhom*, *koljadom*, *koljadnykom*, a na Zakarpattju – *koročunom*.

U zapadnoj Bojkiv'sčyni su unosili, osim snopa, bunt slame, zajedno sa svežnjem sijena. Bunt su nazivali *didom*, a sijeno – *babom*.

Gotovo svugdje su karpatski Ukrajinci prostirali sijeno po blagdanskome stolu, po čijim su kutovima stavljali češnjak kao obranu od „sveg zla“, po sredini su posipali zrno žitarice da bi dobro rodilo i sl. Prekrivši stol stolnjakom, stavljali

su blagdanski kruh. Slamu su prostirali po podu. Gazda ju je, sjedeći na snopu namlaćene slame, razbacivao po kući imitirajući pokrete kvočke. Djeca su za to vrijeme „meketala“, oponašajući zvukove stajskih životinja. Ponegdje su na Gucul'sčyni djeca „blejala“ na slami ispod stola, „da bi ovce dobro uzgojile“ [82, str. 123]. U nekim selima slovačke Lemkiv'sčyne su na Badnjak unosili po nekoliko snopova namlaćene slame, da bi svakom članu obitelji pripao po jedan. Tako je svaki ukućanin za badnjeg objeda sjedio na svojem snopu namlaćene slame [77, str. 174]. Ta radnja nalikovala je na običaj koledavanja na pljevi u doba žetve, koji je zabilježen u Karpatima.

U većini karpatskih sela *dida*, tj. slamu kojom su prekrivali pod, držali su u kući nekoliko božićnih dana. Ujutro na dan sv. Stjepana iznosili su slamu iz kuće. Pretežito su je spaljivali u vrtu ili polju. Običaj *paliti dida* zabilježio je autor ovih redaka, osobito na Starosambir'sčyni. U nekim mjestima bio je popraćen preskakanjem mladeži preko vatre, slično kao na dan Ivana Kupala [47, str. 91]. Dok iz kuće nisu iznijeli *dida*, kuću nisu meli. U nekim mjestima na Gucul'sčyni su od Badnjaka do Nove godine skupljali smeće u kući ispod peći, a ujutro na dan sv. Vasylja iznosili su ga u vrt ili povrtnjak i tamo spaljivali. Taj su običaj objašnjavali tako da pokojni preci uvijek zahvaljuju živima za novogodišnju vatru, a drveće u vrtu će bolje uroditi [43, str. 291]. Osim toga gazde su izlazili u vrt s konopcima i tamo podvezivali svako drvo, govoreći: „Neka svijet se ne završi i da ovaj vrt uvijek rodi.“ [78, str. 202].

Nešto drugačije je izgledao običaj podvezivanja drveća u Bojaka i Lemaka. Taj čin odvijao se do badnjeg objeda. Bio je popraćen svojevrsnim „zastrašivanjem“ drveća. U lemktiv'skim selima je gazda sa sinom inscenirao malu scenu. Sin je zamahivao sjekirom, prijeteći: „Jabuko, ja ću te posjeći jer ti ne rađaš“ – a tata je branio: „Nemoj sjeći jer ja jamčim za nju.“ Tada je sin podvezao drvo *pereveslom*². Koliko je slame bilo u *pereveslu*, toliko je trebalo roditi drvo [66, s. 104]. Na Bojkiv'sčyni je odgovarajuću scenu u vrtu odigravao gazda s gazdaricom. Triput su „zastrašivali“ svako drveće, i tek onda ih podvezivali *pereveslom* [47, str. 92].

Određeni običaji nikako nisu bili izumi samo ukrajinskih gorštaka ili njihovih susjeda druge nacionalnosti. U svoje ih je doba zabilježio poznati ukrajinski etnolog P. P. Čubyn's'kyj u regijama Ukrajine znatno udaljenima od Karpata [76, str. 2]. Autor ovih redaka nedavno ih je zabilježio na Pollisju,

2 Pereveslo – pletenica ispletена od osušene slame koja je služila za vezivanje snopova.

najviše na Ovručyni. Poliski običaji razlikovali su se od karpatskih samo u neznatnim detaljima. „Zastrašivanje“ vočki i podvezivanje slamom, „da bi bolje rodilo“, odvijalo se na *bogatu kutju*, kako su Poliščuky nazivali Badnjak uoči Nove godine. Dok je gazda „plašio“ drveće sjekirom i podvezivao ih *pereveslima*, neka od djevojaka iznosila je smeće iz kuće i prosipala pod svako drvo. U nekim mjestima taj se čin dopunjavao svojevrstnim „hranjenjem“ vočki; idući podvezati drveće, gazda je uzimao u posudu pomalo od svakog jela pripremljenog za večernji objed i bacao pod svako drvo. Pritom je govorio: „Daj Bože da nam rode kao što mi njima dajemo!“. A ujutro su to trebali pojesti „vrapčiči“.

Ponegdje su Poliščuky podvezivali vočke ujutro na tradicionalnu Novu godinu slamom, na kojoj su večerali na *bogatu kutju* i još ih i „kadili“ – potpaljivali *perevesla*, da ne bi bilo gusjenica [46, str. 203].

Takve polisko-karpatske sličnosti mogu se vidjeti i u ostalim ritualnim radnjama zimskog ciklusa s jasno izraženim agrarnim motivima.

Dovoljno je prisjetiti se odnosa prema potpuno neblagdanskim stvarima kao što je u svakodnevici poljoprivredno oruđe. Na zapadnom pograničnom području Gucul'sčyne gospodar, obilazeći oko svojega dvorišta, triput je zamahivao kosom [81, str. 122–123]. Tek nakon toga vješao je kosu na mjesto kako bi se „odmorila“. Bojki su također pazili da na tradicionalno mjesto u *bojis'ku*³ ostave sve svoje poljoprivredno oruđe, jer i ono mora „odmoriti“ tijekom svih blagdanskih dana. Na Prjašivščyni su još do badnjeg objeda, odmah nakon obilaska stoke, Lemki odlazili do „šupe“ i tamo na okupu vezivali *pereveslom* grablje, vile i mlatila. Iznimka su bila samo kola, koja ni za vrijeme blagdana nisu imala pravo odmarati. Lemki su posebno na njih stavljali malo slame, da bi bila puna cijelu godinu. Tek nakon toga su birali snop zobi s bogatim vlatima, kojeg su svečano unosili u kuću [77, str. 173]. Ponegdje su Lemki zavezana mlatila stavljali u kut blagdanskog stola pored snopa [77, str. 164; 83, str. 39]. U gorskim selima iznad Limnyce Bojki su u blagdanski snop (*dida, korolja*) umetali vreteno, da bi lan ili konoplja rodili [88, str. 199–200].

U nekim lemkijskim selima suvremene Poljske postojao je običaj da se mlatilo objesi u kući pod strop. Čisteći kuću za blagdane, Lemki su podvezivali

---

3 Bojis'k – mjesto gdje se mlati sijeno.

pereveslom grede – dvije grede pod stropom. Govorilo se: da se krave ne bi ritale. Tu su se vješala „na odmor“ i mlatila, kako bi bilo što za mlatiti, namotana pređa i vreteno, da bi lan rodio [66, str. 104]. Kako bi se osigurao budući urod, Lemki na Prjašivščyni su na Badnjak upotrebljavali čak i staru metlu od breze (*drapačka*), koju su na badnji objed posebno iznosili na dvorište kako u ljeto ne bi bilo suše [77, str. 163]. Odgovarajuću analogiju tom činu ima poljski običaj „sjeći metlu“ („сікти деркача“).

Ukrajinski gorštaci su u zimskom ciklusu naveliko upotrebljavali i ostale predmete seoske svakodnevice, osobito proizvode od metala. Još dugo prije badnjeg objeda Lemki Prjašivščyne su u kuću donosili sjekiru, ralo, crtalo i lanac, kojim je gazda omatao noge stola, da bi se obitelj držala na okupu kao „karika lanca“. Netko od istraživača ritualnosti karpatskih Ukrajinaca bezrazložno smatra da je taj običaj karakterističan samo za Lemke [77, str. 164]. Ali to je daleko od istine. Guculi su također pod blagdanski stol stavljali jaram, sedlo ili sjekiru, a noge stola omatali su lancem [43, str. 288]. Bojki su također noge stola podvezivali lancem da bi se sva čeljad u kući zadržala. Pod stol su još stavljali i dio pluga ili sjekire. Tek tada su u kuću unosili glavni blagdanski atribut – snop zobi [47, str. 88]. Ponegdje su sjekiru zabijali u dovrtak, pod prag, ispod klupe [23, str. 233]. Na kraju, uporaba metalnih predmeta u zimskom ciklusu za osiguranje blagostanja i zdravlja obitelji i gospodarstva kao cjeline nacionalna pojava je u kojoj su neposredno vidljivi agrarni motivi.

Neposredna briga ukrajinskih gorštaka o sudbini budućeg uroda izražena je istodobno u različitim vraćanjima ograničenima na zimski ciklus. Osnovni su im atributi bili predmeti poljodjelske svakodnevice. Spomenute su već neke ritualne radnje s *kutjom* i blagdanskim kruhom. Zamijesivši tijesto za *kračun*, Lemkinje bi poskakivale da bi narastao visok. A stavivši kruh u peć, bavile su se vraćanjem za urod. U tu svrhu prebirale su po užarenom ugljenu za određenu vrstu žitarica ili povrća. Što više pepela ostane od ugljena, kultura bi trebala bolje uroditi [80, str. 320]. Slično su radili i na Gucul'sčyni. Ali tu se vraćanje odvijalo navečer na Malanku⁴, uoči stare Nove godine. Time su se bavile žene. Radile su takozvani mali vrt. Postavljajući hrpice užarenog ugljena ispod peći, gazdarica bi govorila: „Ovo je za ciklu, ovo je za ječam, ovo je za konoplju, ovo je za luk, ovo je za jabuku, ovo je za kruške, ovo je za šljive...“ itd. Zapravo su nabrajale kulture koje su se sijale ili sadile na gospodarstvu.

4 Malanka (Melanka, Melanky) – ukrajinski narodni i crkveni blagdan.

Što je više pepela od ugljena, to će bolji biti urod kulture na koju su stavljali ugljen [78, str. 193]. Vadeći ispečeni blagdanski kruh, svaka je gazdarica odmah morala zabijeliti mjesto gdje se pali vatra. Taj su običaj na zapadnoj i srednjoj Lemkivščyni pojašnjavali time što ako ga se nije pridržavalo, moglo se naštetiti urodu žitarica [80, str. 320]. Odgovarajuća vraćanja karakteristična su i za Bojke [27, str. 37–38]. Slično su vraćali na ugljenu, ne samo za urod, nego i za stoku i za djecu u obitelji [81, str. 124; 88, str. 210].

Među ukrajinskim gorštacima je za blagdanih božićnih objeda bilo popularno vraćanje za budući urod pomoću klasja, slame ili sijena. U nekim lemkijskim selima Prjašivščyne odmah nakon badnjeg objeda svi su članovi obitelji morali malo prileći na rasprostrtu slamu u kući, da bi u polju za vrijeme žetve snopovi bili gusti. U srednjoj i zapadnoj Lemkivščyni za vrijeme te večere nitko se nije smio nasloniti laktovima na stol, jer će tada ruke boljeti, a u polju će žitarice poleći. Raširen je bio običaj nakon večere izvući stabljiku sijena ispod blagdanskog stolnjaka. Što je stabljika bila duža, to se očekivao bolji urod [86, str. 324]. Slično su spominjali za budući urod i na Bojkivščyni. Već nakon večere je gazdarica izvukla ispod blagdanskog stolnjaka stabljike sijena utvrđujući hoće li u nastupnoj godini „lan lijepo uroditi“ [23, str. 234]. Na prjašivškoj Lemkivščyni pokušavali su utvrditi i najpodobniji dan za prvo oranje budućeg uroda. Nakon badnjeg obroka gazda je nasumce izvlačio iz snopa, na kojem je ležao božićni kolač – *kračun*, tri klasa. Svaki od njih označavao je jedan dan (ponedjeljak, utorak, srijedu ili četvrtak). Na koji je od tih dana pao najobilniji klas, na taj dan je seljak morao prvi put zaorati njivu [77, str. 183].

Slična vraćanja za budući urod uz pomoć slame ili sijena bila su rasprostranjena i na Polissju, znatno udaljenom od regije Karpata. Osobito su na Ovruččyni u njima često sudjelovali svi članovi obitelji. Jedan je ispod stolnjaka iz zažynkova snopa, na kojem su večerali *bogatu kutju*, izvlačio jednu slamu – za ječam, drugu – za zob, i još poneku za neku kulturu. Po tome su utvrđivali koja će žitarica biti najrodnija u nastupnoj godini [46, str. 204]. Jednoličnost polisskih i karpatskih ritualnih radnji zimskog ciklusa s osobito izraženim agrarnim motivima svjedoče ne samo o tipološkom zajedništvu ritualnosti Polissja i Karpata, nego još više o genetskom odnosu nositelja – Poliščuka i karpatskih Ukrajinaca, ne obzirući se što se gospodarska djelatnost stanovništva Polissja i Karpata odvijala u raznim prirodno-geografskim uvjetima.

Na kraju, čak su u granicama Karpats'ke regije uvjeti bili raznoliki. Po mišljenju istraživača, Ukrajins'ki su Karpati u zadnjim stoljećima imali složenu sliku međuodnosa poljodjelstva i stočarstva. Stočarstvo je zauzimalo glavnu ulogu u ekonomiji Gucula. Istodobno, povijesni izvori svjedoče o starosti poljodjelske kulture u Bojaka. Osnovna zadaća stanovništva Lemkivščyne, čak visoko u planinama, također je bilo poljodjelstvo [68, str. 56–58]. Međutim određena razlika gospodarske strukture u uvjetima podnožja ili gorja nije bitno utjecala na karakter ritualnosti ukrajinskih gorštaka. O tome svjedoči tipološko zajedništvo agrarnih motiva, karakteristično za ritualnost zimskog ciklusa svih etnografskih skupina Ukrajins'kih Karpata.

Uzimajući u obzir važnu ulogu stočarstva u gospodarskoj djelatnosti, osobito na Gucul'sčyni, treba vidjeti kako je taj oblik djelatnosti prikazan u zimskoj ritualnosti ukrajinskih gorštaka. Radi se o zoomorfnim motivima u blagdanima zimskog ciklusa, u kojima se neposredno odražava briga za osiguranje plodnosti i produktivnosti stoke i simboličnog njihova štovanja kao važnoga gospodarskog čimbenika u životu seljaka. Naime stoka nije davala samo prehrambene proizvode, sirovinu za odjeću i obuću. Istodobno je stoka krupnog zuba osiguravala njivu poljodjelaca gnojivom i bila osnovna vučna snaga bez koje je nezamislivo oračko poljodjelstvo. A to nije moglo ne utjecati na kalendarsko-svakodnevnu ritualnost.

Istraživači narodnih tradicija Bojka, Lemka i Gucula su u 19. i 20. st. zabilježili znatnu količinu ritualnih radnji u zimskom ciklusu, usmjerenih kako bi se zaštitila stoka od svakog negativnog utjecaja, „urokljiva oka“ svake vrste čarobnjaka koji su se poznavali s „nečistom silom“. Upravo su zato, prema starim vjerovanjima, oni mogli poslati bolest na stoku, ukrasti mlijeko od krava i dr. Da bi zaštitili ne samo sebe, nego i stoku od posljedica mogućih dodira s „neželjenim gostima“ koji nose opasnost svijetu živih, koristili su se odgovarajućim obranama. Jedna je skupina bila usmjerena na razdvajanje živog i izmišljenog svijeta, stvaranje situativne granice među njima. Druga skupina obrana trebala je neutralizirati svaku nečist i zadati joj izravan udar. Kao obrana služile su stvari ili predmeti koji su sami po sebi imali negativnu energiju, bili mali po veličini, neugodna okusa ili mirisa, metalni predmeti oštri na dodir kao što su kosa, sjekira, drljača, zatim prirodne stihije – voda i vatra. Osim predmetnih, obrana su mogle biti i određene riječi ili čarolije, ritualni šum i dr. Takvim su se načinima branili ne samo karpatski Ukrajinci, nego i Ukrajinci

iz drugih regija za vrijeme opasnih razdoblja u godini (kalendarski prijelazi koji su signalizirali promjenu godišnjeg doba, a za jedno – i ciklus gospodarske djelatnosti, također i važni kršćanski, takozvani godišnji blagdani). Prema tradicionalnim shvaćanjima, doživljavali su se kao razdoblja aktivizacije ili odvajanja „nečiste sile“.

Kalendarski „prijelaz“ od jesenskog do zimskog ciklusa, kao što je već spomenuto, bio je dan Uvedenja. Prema vjerovanjima ukrajinskih gorštaka, toga dana sjeda „... vještica na žarač i ide krasti manu“ [57, str. 56]. Bojki, Lemki i Guculi su još večer uoči tog blagdana posezali za svojevrsnim obranama da bi zaštitili stoku od svake „nečisti“. Najčešće su se kao način zaštite upotrebljavali mak, češnjak, kreda i katran. Maka, kao što je poznato, boje se vještice, demoni, likovi s dvije duše. Oni ne smiju prijeći preko sjemena dok ga ne proberu. A to im se nikada ne da, jer za taj posao im se neće „pijetao oglasiti“. Zato su Guculi još uoči blagdana posipali krave makom i maslom im mastili vimena [78, str. 268]. Na Nadvirnjansčyni su na Uvedenje, kao i na Blagovijest (7. travnja), kravama na čelu, vimenu i kralježnici „mastilom“ crtali križeve. Slične križeve stavili bi na dovratke i na vrata staja. Za to su na Karpatima upotrebljavali nečistoće, katran, kredu i dr. Na sam blagdan, nakon ručka ili predvečer, stoku su posebno kadili tamjanom, terpentinom i biljem [57, str. 31, 56]. Ponegdje na Gucul'sčyni su ispred staje palili i vatru. U nju su dodavali gnoj da bi bilo više dima. Pritom su govorili: „Kao što nitko ne može ovaj dim u mijeh skupiti, tako neka nitko ne može moje vrhnje bijelo (smetanu – K. K.) ukrasti“ [86, str. 219].

Posvuda su na taj dan izbjegavali sve poslove. U selima slovačke Lemkivščyne žene nisu čak skupljale jaja iz gnijezda, jer je veliki grijeh to raditi na tako velik blagdan [77, str. 132].

Zbog stoke su bili zabranjeni određeni oblici rada i na druge blagdanske dane zimskog ciklusa. Tako su u Tjačivs'kom i Husts'kom rajonu Zakarpattja na dan sv. Andrija muškarci izbjegavali bilo koji posao kako na ljeto stoku ne bi napadale divlje zvijeri [68, str. 295]. Posvuda su se pridržavali određenih zabrana tijekom svakog blagdanskog razdoblja od Božića do Jordana. Čak na radne dane između blagdana Lemki nisu ni motali niti obrađivali ispredeno, da vukovi i smrt ne bi zalutali do sela. Djeci su branili jesti kruh na dvorištu, da vukovi potom ne bi napadali stoku [77, str. 258].

Posebno važno mjesto, paralelno s agrarnim, zauzimali su zoomorfni motivi u ritualnim radnjama, ograničenima na Božić, staru Novu godinu i Krštenje Isusovo (Jordan).

Svojevrsna pojava štovanja domaćih životinja bilo je njihovo ritualno hranjenje dan prije ili na dan tih važnih datuma crkvenoga kalendara. Prije nego bi sjeli za badnji obrok, ukrajinski gorštaci su odrađivali, kako se govorilo, ritualne obilaskе imanja. Nisu zaobilazili ni staje, gdje su stoku posipali makom i kadili biljem – da im vještice ne bi pristupile. A na prag staje su zabijali i sjekiru. Odgovarajućim obrambenim načinima koristili su se karpatski Ukrajinci da bi osigurali plodnost i produktivnost stoke. Kod Gucula je pretežito gospodar uzimao kruh, koji su u nekim mjestima nazivali kruhom od oluje, svijeću, med i *kutju*, i s nekim od članova obitelji obilazio imanje [43, str. 287]. Medom je crtao križeve na čelu svake životinje „da bi se stoka ljubila, a ne se međusobno tukla“. U to vrijeme molio se „Očenaš za stoku“. Kruhom je triput doticao svaku životinju, a prisutnima je pritom naređivao da ne zovu životinje po njihovim nadimcima tijekom cijelih zimskih blagdana, nego da im se obraćaju – „*svyt'otha*“ [57, str. 16–17]. Ponegdje na Gucul'sčyni, dok je gazdarica stavljala po određenom redu ritualna jela na badnji stol, gazda je uzimao pomalo od svakog u korito, posolivši i promiješavši s mekinjama odnosio stoci, gdje je svakoj životinji davao da proba „večeru Gospodnju“ [78, str. 11]. Nakon toga je stavljao u jaslje bolje sijeno, da bi i marva osjetila da su blagdani.

Slično tome su Lemki štovali domaće životinje. U nekim mjestima su do stoke išli tek nakon što su se umili u potoku. Vrativši se prvi kući, gazda je išao do staje, dijelio sa stokom kruh s češnjakom, da bi bila zdrava [80, str. 320]. U nekim je lemkijskim selima gazda, idući do staje, uzimao prvi kruh – *pidpalok*, što se pekao u peći odmah nakon *karačuna*, i pečene *pyroge*⁵. Po komadić *pidpalka* dijelio je kravama i ovcama, a *pyroge* – samo kravama [77, str. 173]. Stoku su hranili po starosti, od najstarije krave do najmlađeg teleta. Tek zatim su davali stoci za jaslje ili u korito bolje nego inače zob sa soli, djetelinu, najbolje sijeno [66, str. 103–104; 63, str. 35].

U nekim se selima gazdarica prije Badnjaka išla zadnja umiti do potoka. Sobom je nosila ručnik i *dijnyk*. Umivši se, dvaput je zahvaćala vodu uzvodno

---

5 Pyrogy – pečeni proizvodi od pšeničnog tijesta koji mogu imati različite nadjeve.

u posudu i izlivala. Zahvaćajući vodu treći put je govorila: „Vodice, vodice, budi mi pomoć, ja uzimam svojoj kravi mlijeko.“ S tom vodom se vraćala doma, a dio te vode ostavljali su u *dijnyku* kojeg su stavljali na stol pored blagdanskog snopa [77, str. 177]. *Dijnycj* su stavljali na počasno mjesto i na Bojkivščyni. U Karpatima je izrazito bio rasprostranjen običaj odlagati u *dijnycj* ili u posebnu posudicu po žlicu svakog jela „za *polaznyka*“. Taj je termin dobro poznat ne samo na Bojkivščyni, nego i među Guculima i Lemkima. Njime su označavali neobičnog posjetitelja koji bi prvi došao u kuću ujutro na božićne blagdane. Istodobno je to mogao biti i netko od obitelji. Na Mižgirščyni su *polaznykom* nazivali i nekoga od obitelji, upravo onoga koji je rano na Božić s vjedom išao do potoka po vodu s kojom su se umivali u kući, a potom škropili stoku. Taj koji je škropio stoku vodom u kojoj su se rano umivali smatrao se također *polaznykom* [7, str. 207, 208, 218–219]. Kako su svog *polaznyka* rado primali, stranog su primali s nepovjerenjem, jer bi strani mogao doći s namjerom da nešto čara. Karpatski Ukrajinci su iskreno vjerovali da o prvom posjetitelju ovisi blagostanje i obilje u obitelji. Sasvim dobrim *polaznykom* smatrali su mladog čovjeka koji bi bio sam u obilju. Guculi, kao i Poliščuki, vjerovali su da ako prvi kuću posjete momci, krave će oteliti više bikova, a ako djevojke, onda telica [43, str. 290]. Jako je loše kada bi kuću posjetila stara baba ili bolesna žena. Zbog toga se žene u Karpatima i danas pridržavaju nepisanog pravila da ne idu na božićni dan do susjeda kako ne bi bile loš *polaznyk*. Istodobno su Bojki, Lemki i Guculi unaprijed pokušavali neutralizirati mogući negativni utjecaj stranog posjetitelja. Jedan od oblika neutralizacije negativnog posjeta bilo je izbjegavanje bilo kakva razgovora s nepozvanim posjetiteljem. Zanimljiva radnja zabilježena je na slovačkoj Lemkivščyni. Kada bi na Božić došao neželjeni *polaznyk*, gazda ili gazdarica brzo bi uzimali s police „*polaznyča*“ i razbijali ga *polaznyku* o glavu. Pri tome bi izgovarali želju da sve što je loše ostane na toj gospodi, „...neka ostane na tvojoj glavi“ [77, str. 211]. Taj posebni kruščić čak nisu pekli u peći kao *kračuna* i njegovu „braću“ ili *pidpalok*, kojeg su posipali makom i u vrijeme badnjeg obilaska dijelili među stokom što su je naumili prodati, nego na ploči. Čak i tijesto za njega su mijesili malim prstom lijeve ruke [77, str. 166–167].

Izrazito rasprostranjen oblik neutralizacije negativnog posjeta u Karpatima je bilo uvođenje stoke u kuću na Božić, koja je morala prva doći u posjet. Tako su se ukrajinski gorštaci osiguravali od iznenadne tuđe pridošlice. Lemki su vjerovali ako prvi *polaznyk* u kući bude tele, ovca ili konj, tada obitelj nije bila

ugrožena nekom nesrećom čak i ako bi slučajno došao netko stran [77, str. 211]. Na Gucul'sčyni se gotovo svugdje početkom 20. st. upotrebljavao naziv *polaznyk*, u kuću su uvodili bika, tele, janje [43, str. 290]. Takva četveronožnog *polaznyka* ugošćavali su ostavljenima u *dijnyk* ili *dijnycjy* badnjim jelima. Upravo zbog toga bi kraj stola za badnjeg obroka ukrajinski gorštaci stavili *dijnycjy* ili *masljanyčku*, da bi se imalo gdje odvajati prve žlice hrane kada se za vrijeme večere prelazilo na novo jelo. U nekim selima Prjašivščyne je to radila gazdarica [77, str. 185]. U gorskim selima Starosambirščyne je to radio svatko od prisutnih na badnjem objedu. Na to su čak podsjećali jedni druge: „A *polaznyku* s vrha?“. Prema mišljenju lokalnog stanovništva, takvo se poštivanje domaćih životinja na Božić trebalo pokazati kako stoka ne bi otišla. Na Starosambirščyni su štovali stoku i na druge blagdanske datume zimskog ciklusa. Ponegdje su kao *polaznyka* stoku uvodili u kuću još na *prvu koledu*, to jest na dan Uvedenja (4. prosinca) [47, str. 91].

Vjerovanja povezana s *polaznykom* na dan Uvedenja zabilježena su i kod Lemaka. Na taj blagdan, kao i na dan sv. Andrija, bilo je zabranjeno posuđivati bilo što iz kuće ili uopće ići do susjeda, da ne bi bio loš *polaznyk* [77, str. 133, 137–138]. Istina, tu zoomorfni motiva ograničenih na te blagdanske datume, kao što je zabilježeno na zapadnoj Bojkivščyni, nema. Zato se štovanje domaćih životinja vidi u ostalim blagdanima zimskog ciklusa.

Kao i na Badnjak, uoči stare Nove godine ukrajinski gorštaci su obilazili stoku, trudili su se hraniti ju bolje nego drugih dana. Nakon doručka na Novu godinu Bojki su izrezali četiri „roga“ *karačuna* i hranili stoku, sredinu su ostavljali do dana oranja, a samo ostatak bi pojeli sami [23, str. 233]. Lemki su također dio *kračuna* sa zapečenim u njemu češnjakom i posvećenom soli na Novu godinu davali jesti kravama, da bi ih se zaštitilo od vještica [77, str. 166, 168]. Na taj su dan i Guculi davali stoci dobro jesti, da ne bi bila „prokleta“ [81, str. 124; 57, str. 25]. Ujutro na Novu godinu Lemki su specijalno uvodili u kuću četveronožnog *polaznyka*, to jest tele, janje ili drugu životinju govoreći: „Daj nam, Bože, sreće, zdravlja, Božjega blagoslova.“ Tek kad su ga dobro nahranili, *polaznyka* su izvodili iz kuće [55, str. 300]. Na Pokutti, naročito u okolici Kolomyje, nakon crkvene službe na Novu godinu netko od momaka ukrašavao je vola, konja ili ovcu vrpcama, udikovinom i zimzelenom i uvodio u kuću čestitati gazdi Novu godinu, poželjati novu sreću [83, str. 131]. Ponegdje na Prikarpatju postojao je običaj, u skladu s kojim je, ne čak

najstariji od sinova nego susjedski momci, pokušavali rano na Novu godinu ukrasti konja ili junicu iz tuđe staje da bi ih potom doveli gazdi u kuću. Gazda kojem su napravili takvo iznenađenje „bio je ponosan“. Ukradena konja ili junicu ukrašavali su „trakicama“ (vrpcama – K. K.). Malena dječaka omatali su *pereveslima*, na glavu su mu stavljali slamnati šešir i posjeli bi ga na stoku i tako vodili do kuće. Tada se s gazdom pregovaralo za „otkupninu“, to jest za gorilku⁶. Postigavši sporazum, „lopovi“ su željeli gazdi da sljedeće godine ima još više stoke i još bolju „otkupninu“ za dati [50, str. 26].

Slična štovanja domaćih životinja vide se u obilježavanju blagdana Jordan kod ukrajinskih gorštaka. Na „šćedryj“ večer Lemki su pekli *polaznyke* – malene kruščiće s češnjima češnjaka. U nekim lemkijskim selima nazivali su ih *šćedraki*. Za obilaska imanja i stoke, gospodar je dijelio redom po komadić kruha kravama, jer je svakoj kravi pri tome pripadao češanj češnjaka [80, str. 330]. Takvo ritualno hranjenje stoke karakteristično je za stanovništvo zapadne Bojkivščyne. U gorskim selima Starosambirščyne slične kruščiće nazivali su *zakusuvanci*, a u prigorskim – *šćedraki*. Upravo su s njima prije večernjeg objeda, obilazeći gospodarstvo s posvećenom vodom, ulazili u staju i po komadić dijelili stoci [47, str. 91].

Svojevrsna apoteoza zoomorfnih motiva u zimskom ciklusu karpatskih Ukrajinaca može biti običaj zabilježen u svoje vrijeme na Gucul'ščyni. Tu su se gazde trudile sačuvati pomalo od ritualnih jela od svake večere, božićne, *na Vasylja*, na Krštenje Isusovo, stavljajući u jednu posudu. Dodavši malo brašna ostatku jela, zamijesili bi i ispekli kruščić. Trudili su se da ga, sa soli koja je stajala na blagdanskome stolu i sijenom kojim je bio prekriven stol, podijele stoci tijekom godine sve do novoga kruha. To su radili Guculi, „...da bi se marva tako držala na okupu, kao što se blagdani uvijek drže“ [78, str. 208].

Tako se zoomorfni motivi jasno vide u ritualnoj praksi ukrajinskih gorštaka, a da se ne spominju i obredne maškare. Odgovarajuće mjesto našli su i u obrednom folkloru, osobito u koledama i *šćedrivkama*. Više generacija istraživača obraćalo je na to pozornost. Međutim geneze takve pojave do danas nisu pronađene.

---

6 Gorilka – tradicionalno ukrajinsko alkoholno piće od pšenice.

Prilično potpunu historiografiju tog pitanja dao je suvremeni ukrajinski etnolog M. Gluško. On je na nov način rasvijetlio funkcije zaprežnih životinja (vola i konja) u tradicionalnoj ritualnosti i svjetonazoru Ukrajinaca [13, str. 71–104]. Proanaliziravši važne činjenice s područja Karpata i Polissja, došao je do zaključka „...da je u davnoj ritualnosti Ukrajinaca, posebno božićno-novogodišnjoj, glavno mjesto među životinjama zauzimao vol“, jer su i terminom *polaznyk* označavali u dalekoj prošlosti predstavnika radne životinje [13, str. 88, 97]. Do takva zaključka istraživača su dovele dodatne etnografske realije sačuvane u ritualnosti Južnih Slavena, kod kojih je ulogu *polaznyka* obnašao vol – „*dešnak*“ kojeg su uprezali u jaram s desne strane. Njemu su na desni rog stavljali kolač kojeg su uzimali u kući i razlamali na tri dijela. Jedan su davali jesti *dešnaku*, drugi njegovu paru, a treći su stavljali u zrnje koje su prikupili za sjetvu proljetne njive [13, str. 97]. Slično djelovanje bilo je i na Prykarpattju. Tu su u nekim selima za božićne blagdane također pekli okrugli kolač s rupom u koju su za badnjeg obroka ubadali svijeću. Potom se taj kolač, zajedno s jelima ostavljenima za *polaznyka*, čuvao u *dijnyci* do Nove godine. A kada su ujutro dovodili u kuću *polaznyka* – bika, tada su kolač uzimali iz *dijnyce* i zabadali biku na rog. Odvešći bika s kolačem na rogu do staje, gazda je uzimao kolač, lomio ga na komade i dijelio među stokom [50, str. 13, 26–27].

Istraživači, nažalost, osim tih pojedinačnih zapisa nisu obratili pozornost na tu pojavu. A ona rječito potvrđuje zaključke M. Gluška o važnoj funkciji vola u tradicionalnoj ritualnosti [13, str. 97]. U stadiju prijelaza na oračko poljodjelstvo uz primjenu određenog alata i vučnih životinja, pretežito bikova (volova), trebale su se stvoriti i odgovarajuće ritualne radnje kojima se iskazivalo poštovanje upravo njima.

Međutim mora se uzeti u obzir da je u razvoju bilo koje pojave uvijek početna etapa ona kada se razvijaju samo crte koje poslije označavaju njezin formiran oblik. To se odnosi i na zoomorfne motive koji još nisu započeli s iskazivanjem poštovanja vučnim životinjama. Ukoliko je populacija na početku svoje povijesti prošla kroz lovački način života, utoliko su se u toj ili drugoj mjeri, većinom kod svih naroda, sačuvali ostaci posebnog tretmana životinja. Iznimka nisu bili ni davni preci Slavena, pa ni Ukrajinci.

Tradicionalni obilazak stoke u vrijeme badnjih večera temeljio se na pradavnim vjеровanjima da baš u taj blagdanski čas stoka međusobno razgovara.

Vjerovanje u razgovor volova na Badnjak na Polissju su zabilježili istraživači prije 150 godina. Istodobno se isticalo da su se seljani još i tad bojali kasno navečer ići do staje da ne bi u prolazu čuli neprijatan razgovor kako se vol žali volu da će uskoro biti prisiljeni voziti svojega gazdu na groblje. U Karpatima su postojala slična vjerovanja [87, str. 27]. U gorskim selima Starosambirščyne vjerovali su da na Badnjak „...bik pita bika:

- Ti sit?
- Sit! Neka tako moj gazda bude sit!“ [47, str. 91].

Prema vjerovanjima Gucula „...na *Vasylja* – kad se nebo otvori – govori svaka živina, svaka božja životinja“ [57, str. 25]. To na Novu godinu sam Bog razgovara sa stokom. „Da se stoka ne bi žalila pred Bogom, navečer ju polako obiđu, istimare i daju soli“ [78, str. 201]. Na Pokutti, u okolici Kolomyje, pri obilasku domaćih životinja na Badnjak i Krštenje Isusovo bilo je zabranjeno davati stoci sijeno vilama, nego samo rukama [83, str. 133]. Prema vjerovanjima Lemaka, na blagdane su stoku počeli bolje hraniti otkako je počela govoriti [77, str. 172].

U navedenim vjerovanjima jasno se odražava promicanje domaćih životinja kao živih bića bliskih čovjeku. One su također trebale svečano večerati kao i njihove gazde, dakle sudjelovati u slavljenju božićnih blagdana. Među svim domaćim životinjama iznimka su bile svinje. Zato o ritualnom hranjenju svinja nema nikakva nagovještaja. Možemo se slagati s mišlju da takva predrasuda prema toj vrsti životinje ima temelj u orijentalnim utjecajima ritualnog karaktera ili u usvojenim evangelističkim izvješćima o opsjednutom i stadu svinja [50, str. 38]. Sve ostale domaće životinje u određenom kritičnom trenutku imaju, kao i ljudi, dar govora. Zbog toga ih također treba željeti i odgovarajuće ih ugostiti ritualnim jelima. Ta pojava, koja se vidi u zimskim blagdanima karpatskih Ukrajinaca, Polissja ili drugih područja Ukrajine, karakteristična je za mnoge narode. To nije poseban oblik štovanja životinja, nego zoolatrija. Ona se razvila i došla do naših dana nakon prijelaza na poljodjelski i stočarski način gospodarenja. Istraživači joj utvrđuju podrijetlo iz drevnoga kulta životinja, točnije od ostataka totemizma koji su se pokazali otporniji u naroda koji su duže zadržali lovački način [67, str. 149–150, 203]. Upravo na stadiju totemizma je samo određenu vrstu životinja štovala određena

grupa ljudi kao svoje pokrovitelje, davatelje bogatstva, pretke u kolektivnoj sličnosti.

Prema preciznoj definiciji J. Semenova, totemizam je bio izvorni i istodobno vizualni oblik svijesti o generičkom jedinstvu i pripadnosti materinskom rodu. Svaki takav rod imao je vlastiti totem – životinju koju su štovali [65, str. 69]. U procesu povijesnog razvoja izvorne ideje o svijesti određene grupe ljudi s konkretnom životinjom doživjele su znatne transformacije. No ostaci elemenata te pojave zadržali su se do danas. U etnologiji se to vidi na primjeru mnogih naroda. Upravo zbog toga zoolatriju smatraju kasnijim oblikom štovanja životinja. U tom stadiju, za razliku od totemizma, životinju nije štovala određena grupa ljudi, već cijeli narod [67, str. 203].

Jasne tragove zoolatrije pokazali su zimski blagdani karpatskih Ukrajinaca, Ukrajinaca Polissja i drugih područja Ukrajine. Zbog toga se jednoličnost štovanja životinja ne može promatrati kao nekakva posuđenica od susjeda drugih nacionalnosti.

Tome treba dodati da su se i kod Poliščuka, kao i kod karpatskih Ukrajinaca, osim zoolatrije sačuvali i ostali ostaci totemističkih ideja. Njihove tragove nije teško pronaći u brojnim vjеровanjima o takozvanim vukodlacima. Različitom rodu vještica je narod pripisivao sposobnost da se pretvore u žabu, pticu, insekt, zmiju i slično, i tako prodru do tuđe staje kako bi ukrale mlijeko od krava ili pretvore ljude u pse, mačke, svinje, vukove itd. Osobito su na Polissju postojala vjеровanja o takvim vukodlacima – demonima. Njima su pripisivali čak i posebne oznake – postojanje spojenih obrva i crvenih očiju. Vukodlacima su mogli postati i mladi koji nisu pozvali vrača na vjenčanje. Međutim, nakon te svojevrstne kazne ponovo su postajali ljudi.

O starosti takvih vjеровanja svjedoči činjenica da su postojala još u doba Herodota. Grci su mu pričali o Neurima kao posebnom narodu čarobnjaka, gdje godišnje svaki Neur postaje vuk na nekoliko dana, a zatim – ponovno postaje čovjek [67, str. 103].

Vjеровanja o takvim vukodlacima tijekom mnogih stoljeća već na stadiju proizvodnoga kulta sve do prijelaza na reproduktivne oblike gospodarenja održalo se ritualnim maškaranjem u zvijeri. Zadnje se temeljilo na totemističkim idejama o odnosu određene grupe ljudi s određenom vrstom

životinja. Usporedo su ta nekadašnja razumijevanja prerasla u legende o određenim životinjama i pticama koje su imale važnu ulogu u životu čovjeka, pridonijevši kompilaciji čarobnih životinja iz bajki – kao pokćerka nekadašnjih mitova. Ta pojava je karakteristična za indoeuropske narode. Tako vučica kod Rimljana od nekadašnje drevne srodnice postaje samo skrbnica osnivača Rima – Romula i Rema. Pokrivala za glavu Francuskinja iz Bretanje, premda su se radila od pamučnih tkanina, sačuvala su u raznim naseljima nazive neke životinje. Tragovi totemizma vide se i u nazivima određenih grupa drevnih Germana [67, str. 37–38].

Iznimka nisu bili ni slavenski narodi kod kojih se, očigledno, iz doba praslavenskog jedinstva formirao takozvani kolektivni epos. Njihov znatan korpus zabilježen je u Karpatima i Prikarpatju [13]. S razlogom su se među ukrajinskim gorštacima sačuvala drevna vjerovanja da u određene blagdanske dane čak i domaća stoka razgovara. Sve to i jesu udaljeni tragovi totemizma „...i njegovi ostaci“ – kako je smatrao istaknuti ukrajinski crkveni i kulturni djelatnik I. Ogijenko – sačuvali su se svugdje, a također u nas, iako su mali“ [54, str. 64]. U tome je imao potpuno pravo, jer se trag zoolatrije jasno sačuvao u ritualnoj praksi Ukrajinaca. A ona vuče korijene upravo iz totemizma.

Istina, neki od suvremenih istraživača pokušavaju to osporiti. Tako prema mišljenju poznatog ukrajinskog jezikoslovca J. Karpenka, „...činjenice koje se kvalificiraju kao oznake slavenskog totemizma nisu to“ [30, str. 14]. On tvrdi da „...u starijem periodu postojanja praslavenskog jezika u naših predaka je vladala stočarska etapa poganstva“, tada je i postala „...pojava posebnog boga stoke – Velesa“, koji je u Kyjivskoj Rusi još u 10. st. bio jedan od vodećih bogova [30, str. 12, 15]. Ne ulazeći u detaljnu analizu tvrdnji J. Karpenka, mora se uzeti u obzir da ljetopisni spomeni o Velesu, kao i o Perunu, svjedoče o jednome – postojanju na početku 10. st. plemenskih božanstava. Određeni antagonizam među njima nije prikaz socijalnog antagonizma kneževe vojske i kmetova [30, str. 15], nego izraz opozicije – čak i srodnih plemena.

Suvremenoj etnologiji su poznati putovi formiranja plemenskih božanstava. Nisu iznimka ni opozicijski parovi kao Hor i Set u Grka ili Perun i Veles u Slavena. Ta plemenska teogonija počinjala je iz totemističkih ideja o srodnosti ljudi i zvijeri, zatim – percepcije predaka u zajedničkom vremenu sve do njihove podjele u rang demiurga, kulturnih heroja, s njihovim nastupnim

štovanjem [67, str. 98]. U tom kompliciranom procesu nestaju njihova zajednička obilježja. Zato se u ritualnoj praksi čuvaju određeni tragovi davnih vjerovanja, u tom slučaju i štovanje predaka u obličju životinja.

Pregledavši niz primjera o prisutnosti zoomorfnih motiva karakterističnih za zimске ritualnosti Bojaka, Lemaka i Gucula, može se tvrditi o raznim tragovima svojevrsnog štovanja stoke – takozvanoj zoolatriji. Ta pojava karakteristična je i za suvremene Poliščuke, kao i za cijeli ukrajinski etnos. Korijeni te pojave sežu u doba lova kao prevladavajućeg oblika gospodarenja i totemističkih vjerovanja kao svojevrsne ideologije matrijarhata. Uništenje tih općih načela na stadiju prijelaza do patrijarhalnih odnosa doveli su do transformacije totemističkih poganskih vjerovanja. Međutim njihovi su se tragovi sačuvali u određenim ostacima, a upravo u zoolatriji, što se jasno vidi na teritoriju Ukrajine i na stadiju prijelaza na proizvodne oblike gospodarenja – poljodjelstvo i stočarstvo. Čak i prihvaćanje kršćanstva nije bitno utjecalo na oblike ritualnog štovanja domaćih životinja i učvrstilo se u zimskoj ritualnosti Ukrajinaca. S razlogom je I. Ogijenko tvrdio da se čak kršćanstvo „...trebalo smatrati takvim bliskim odnosom čovjeka sa svojom domaćom životinjom, i uzelo ga pod svoje okrilje“ [54, str. 70].

No nisu samo stabilni korijeni same pojave pridonijeli formiranju tipološki povezanih oblika štovanja stoke kod karpatskih Ukrajinaca i Poliščuka. Njihovi su se tragovi do određene mjere održali i u drugih indoeuropskih naroda, zato se oblici takva štovanja životinja u znatnoj mjeri razlikuju od nacionalne pozadine. Otud se i dolazi do zaključka da je zajedništvo oblika u zoomorfnim motivima karpatskih Ukrajinaca i Ukrajinaca Polissja svjedočenje etnogenetskog odnosa njihovih nositelja – Poliščuka i karpatskih Ukrajinaca. Takav njihov odnos vidi se na primjeru agrarnih motiva.

Pokušajmo razjasniti je li ta pojava vidljiva na primjeru spomen-motiva koje se smatra jednim od najstarijih u ritualnoj praksi Ukrajinaca [42, str. 142]. Spomen-motivi su odgovarajuće ritualne radnje povezane neposredno sa štovanjem pokojnih predaka. Na nacionalnoj pozadini oni danas imaju dvojako obilježje. Jedni od njih jasno odbrojavaju od datuma smrti nekoga od obitelji. Njih treba pridodati grupi kauzalnih ili uzročnih rituala. Pripadaju im *pomyinky*⁷ – „vrući ručak“ ili, kako su ih nazivali u Karpatima, „*komašnja*“,

7 Pomyinky – obredni objed za mir pokojnika koji se održavao nakon sahrane ili na godišnjicu smrti.

i to je zaključna radnja pogrebnog rituala. Tu pripadaju i spomen-objedi na treći, deveti ili četrdeseti dan i godišnjicu smrti. Drugu skupinu čine spomen-radnje, neovisno o datumu smrti te ili druge osobe, a ograničeni su na određene kalendarske datume, naročito na kršćanske blagdane i ulaze u godišnji kalendarsko-ritualni krug. S razlogom je ruski folklorist V. Propp pisao: „Sjećanje na mrtve u raznim oblicima jedan je od stalnih elemenata agrarnih ritualnih blagdana, što daje temelj početku istraživanja tog običaja“ [61, str. 14–15].

Štovanje predaka kao dio kompleksa čovjekova svjetonazora na početku oblikovanja primitivnog sistema zasnivalo se na idejama o obitelji, u sastav kojih su ulazili ne samo živi, nego i mrtvi, te oni koji su „otišli“. A svaki gubitak radne snage izazivao je u članova obitelji, kao što je dobro izrazio A. M. Gor’kyj, „...nesvjesnu, ali neophodnu i intenzivnu želju popuniti gubitak, uskrsnuti onoga koji je otišao, zadržati ga u svojoj okolini“ [16, str. 28].

Zato se s vremenom i smrt počela tumačiti kao prijelaz na „drugi svijet“, što nije narušavalo veze među članovima obitelji. Smrt nije prekidala brigu živih o mrtvima i obrnuto. Na kraju, u Ukrajini se pokojnik doživljavao, po riječima H. Jaščuržyn’skog, „...ne kao predmet bez duše, nego kao biće koje osjeća, razumije i sudjeluje u žalosti i radostima obitelji“ [79, str. 5]. Upravo zato se spomen-motivi jasno u godišnjem ritualnom kolu Ukrajinaca.

U određenim ritualnim radnjama jasno je izražena prisutnost periodičnog kontakta i praćenje predstavnika raznih svjetova – obitelji s duhovima njezine pokojne rodbine. Jedan od glavnih oblika takva komuniciranja je objed. Takva pojava nije samo nacionalna, nego i svjetska kategorija, kao što je svojstvena mnogim izvornim poljodjelicima [1, str. 228–229]. Iskaze takve brige živih za pokojne neki su narodi sačuvali do danas. Izvorne varijante mogu se vidjeti na primjeru naroda čiji je razvitak ostao na nivou kamenog doba. Tako su neka plemena u Novoj Gvineji još donedavno imala običaj da u domovima čuvaju mumije pokojne rodbine, a vilice im svaku večer „hrane“ juhom sa škrobom [72, str. 82]. Kasnije su u ritualnoj praksi izvornih poljodjelskih civilizacija odgovarajući objedi prerasli u prinošenje žrtve, kada žrtvenu hranu nisu konzumirali neposredno samo sudionici obrednog objeda, nego je prinosili u korist određenog božanstva, točnije – osoba koje su mu služile, to jest svećenika. Kao što je tvrdio A. Ardzinba, još u ritualnoj praksi spomenutoj

u starim anatolijskim tekstovima, „...hrana i piće koje mi nazivamo žrtvama, proizlazeći iz našeg suvremenog...shvaćanja...naziva se 'jelom', 'doručkom'. Jelo se izjednačava sa žrtvom i u drugim tradicijama“ [2, str. 45]. Znatno duže i potpunije takva se tradicija zadržava kod Ukrajinaca, u tom slučaju i ukrajinskih gorštaka.

Gotovo svaki važni kršćanski blagdan karpatski su Ukrajinci popraćali ritualnim radnjama u kojima su, više ili manje, prisutni spomen-motivi. Kalendarsko komuniciranje rodbine s dušama pokojnih rođaka osobito su karakteristični za zimske blagdane. Glavna komponenta takva komuniciranja je hrana koja u ukrajinskoj tradiciji tako i nije postala žrtva. To potvrđuju običajno-ritualne radnje kojih se tradicionalno pridržavaju ukrajinski gorštaci tijekom pripreme i održavanja svečanoga badnjeg objeda.

Prije nego što se sjedne za blagdanski stol, u kući je moralo biti čisto i uredno. Svi članovi obitelji morali su se umiti i presvući u čistu odjeću. Sve je u kući moralo izgledati kao da se obitelj pripremila za susret s poželjnim gostima. Na stol, pripremljen za objed, u mnogo lemkijskih sela stavljale su se žlice ne samo za sve prisutne, nego i za preminule, i još jedna žlica za nekoga od siromašnih ili putujućih [66, str. 105]. Sjedajući za večeru, za stolom na klupama ostavljali su toliko slobodnih mjesta koliko je pokojnih bilo u obitelji, te jedno mjesto više. Već pri početku objeda, za koji je trebalo biti devet ili dvanaest jela, gazdarica je pozivala sve prisutne i neprisutne najmilije na večeru:

– Dođi, duše, najesti se kada si gladan [80, str. 321].

U nekim mjestima gazdarica je to radila svaki put kad su prelazili na novo jelo. Uzevši tri žlice svježeg jela i stavivši ih u poseban lonac koji je stajao u slami u kutu, govorila je:

– Duše s onoga svijeta, dođite večerati!

Samo na kupus je zvala gusjenice kako potom ne bi radile štetu, a ne pokojne pretke [77, str. 180].

Običaj da se odvoji po nekoliko žlica od svakog jela u posebnu posudicu i stavi na potprozornik za preminule duše zabilježen je i na Gucul'sčyni [29, str. 101].

U nekim su mjestima u neupotrijebljen lonac ili posudu stavljali po žlicu badnjih jela, prekrivali „prvim kruhom“, to jest onim kojeg su prvog izvadili iz peći i sa svijećom triput obilazili cijelo imanje. Vrativši se s te „večere“ kući, stavljali su je na blagdanski stol, a sami su kleknuli na molitvu za duše umrlih [43, str. 268]. U tim molitvama Guculi su molili Boga „...da pusti na večeru i one duše koje ne znaju, ali im se vesele...“ [78, str. 13].

Vjerovanja da pokojni preci dolaze na badnji objed karakteristična su i za Bojke. U mnogim selima Bojkivščyne također su ih obavezno pozivali na večeru, što je zabilježio autor ovih redaka. Posebno su to radili u prigorskim i gorskim selima Starosambirščyne. Čim se obitelj umila i preodjenula u čistu odjeću, gazdarica je pozivala:

– Dođite sve duše koje su otišle od nas. Pozivamo vas sve na badnju večeru!

Čak su na stol stavljali više žlica nego što je bilo čeljadi u kući, jer „... još će pokojni doći večerati“ [47, str. 93]. Zbog toga su im ukrajinski gorštaci ostavljali mjesta za blagdanskim stolom, odvajali u nekorištenu posudicu po nekoliko žlica od svakog jela i stavljali ju na potprozornik. U nekim mjestima su još na potprozornik stavljali komad kruha s češnjakom.

Stol nakon objeda nisu raspremali. U zdjelicama ili tanjurima ostavljali su ostatke hrane „...za mrtve duše koje će navodno doći večerati“. Samo su žlice, u skladu s tradicionalnim običajem rasprostranjenim u Karpatima, skupljali, podvezivali *pereveslom* i stavljali u sijeno pod stolnjakom. To je „da stoka ostane na okupu...“. Međutim, sve ostalo, osim kruha i *kutje*, obvezno su morali ostaviti na stolu. Tradicionalno je nakon badnje večere bilo zabranjeno prati posuđe, jer su se njime trebale koristiti duše predaka.

Te su se radnje temeljile na iskrenim vjerovanjima u stvarnost dolaska „dalekih“ gostiju. Istraživačica božićnih običaja Ukrajinaca I. Levkovyč, koja je zapisivala terenske materijale premještene za Drugoga svjetskog rata u tabore Münchena, Mittenwalda i Berchtesgadena, pretežito iseljenika iz Prikarpatija, zabilježila je niz pripovijesti o tome da pokojni preci zaista sudjeluju u badnjem objedu. Sugovornici su joj pričali da su čuli kako je u noći pred Božić „...nešto lupalo po posudi“, ili su vidjeli ujutro da „...je bila prevrnutu žlica oko *kutje*“ [50, str. 18].

O poštovanju duša preminule rodbine svjedoči i ponašanje svih članova obitelji za vrijeme badnjeg objeda. Prema tradicionalnim normama ukrajinskih gorštaka, večera se morala odvijati ozbiljno, ako ne i tužno. To su zahtijevali i od djece. Zabranjivalo se tući nogama pod stolom, ustajati i odlaziti od stola do završetka badnje večere. To je mogla raditi samo gazdarica. Lemki su vjerovali da se tijekom večere ne smije naslanjati laktovima na stol jer će na ljeto žitarice u polju poleći, a istovremeno će i ruke boljeti [80, str. 279-280].

Bit tih zahtjeva jasno se odražava u gucul'skom običaju, sukladno s kojim čak nitko od ukućana nakon svečane večere nije smio sjesti na klupu ne puhnuvši na mjesto na koje je sjedao, kako ne bi „sjeo“ na nečiju dušu [43, str. 288]. S tim se običajem u karpatskih Ukrajinaca povezivao još jedan običaj – ne rasprostirati krevet. Stariji su se trudili ne leći spavati na božićnu noć da na ljeto ne bi „žitarice u polju polegle“, a djeca su spavala na slami kojom su prekrili pod. Lemki su smatrali ako čovjek legne spavati, onda će mu sijeno voda zaliti, a ako legne žena – krumpir će zarasti u korov. Po mišljenju nekih istraživača, krevet su ostavljali za duše preminulih predaka koje će posjetiti obitelj te noći [80, str. 325; 63, str. 45].

Obvezan predmet badnjeg objeda bila je svijeća. Još na početku večeri ubadali su je na vrh kruha, ili u posebno ispečen kolač s rupom, ili u posudicu s već prokljalim zrnjem. Ovisno o mjesnim tradicijama, svijeću su palili gazda ili gazdarica. Uglavnom je morala gorjeti sve dok se sama ne ugasi. Za vrijeme večere pratili su čija će se sjena pojaviti na zidu kao najduža, taj će najduže poživjeti. U skladu s narodnim tumačenjima, ako „...gori svijeća, tada večeraju duše“ [50, str. 19]. Nije slučajno slična radnja karakteristična i za pogrebnu ritualnost karpatskih Ukrajinaca, jer su i oko mrtvacu palili svijeću, u skladu s narodnim objašnjenjima „...da bi duša vidjela...“ [50, str. 19]. Na takvim vjerovanjima temelji se običaj da se uoči badnjeg objeda zapali svijeća na grobovima najbliže rodbine.

U mnogim gucul's'kim selima, već potkraj 19. i početkom 20. st., svijeće su palili za blagdanski objed ne samo u kućama, nego i na grobovima rodbine. U nekim selima sačuvao se još jedan oblik tog običaja. Prije obilaska imanja, gazda je palio vatru u dvorištu. Guculi to nisu radili zbog utilitarne potrebe – da osvijetle dvorište. Potvrđuje to drugi gucul's'ki običaj, kada su uoči ritualne večere žene stajale u vratima sa svežnjem slame od zobenog snopa (*koljednyka*)

i tu ga palile [43, str. 288]. Međutim, najduže se zadržao običaj uoči večere paliti svijeće na grobovima pokojnih. Na Pokutti, kad su prije badnjeg objeda išli paliti svijeće na grobovima bliske rodbine, uzimali su sobom i nešto od blagdanskog peciva. Na Kaluščyni su uz svijeću uzimali u zdjelicu malo *kutje*, koju su stavljali na grob i tek tada palili svijeću koja je trebala izgorjeti do kraja [50, str. 17]. Taj se običaj zadržao do danas u zapadnoj Bojkivščyni. U gorskim i prigorskim selima Starosambirščyne pored svijeća su na grob stavljali i malo *kutje*. Sugovornici su pojasnili autoru ovih redaka: „...Idu sa svijećama na groblje, tko može od obitelji... To je velika tradicija, nešto od hrane stavljaju...“ [47, str. 93]. Tu su tradiciju neprekidno zadržali. Čak ni snježni nanosi uoči božićnih blagdana nisu bili prepreka. Ako su se mogli probiti kroz snijeg do grobova bližnjih, u mnogim selima zapadne Bojkivščyne na desetke zapaljenih svijeća ostavljali su u kapelici na groblju. Prema mišljenju nekih istraživača, paljenje svijeća na grobovima trebalo je pokazati koga to očekuju na Badnjak, a paljenje svijeća u kućama – gdje točno očekuju goste [50, str. 18]. Kao što se vidi, svijeća je sigurno ušla u ukrajinsku ritualnu praksu i, očigledno, istisnula paljenje ostalih ritualnih vatri, čije su tragove najviše sačuvali Guculi.

Usmena predaja narodnih tradicija nije tome pridonijela pa je danas vidljivo kako, kada i zašto su se palile ritualne vatre. Istraživači su pokušali izreći svoje pretpostavke na osnovi neizravnih podataka. Tako je ruski znanstvenik D. Zelenin smatrao da su za susret predaka kao željenih gostiju mnogi slavenski narodi palili ritualnu vatru na koju se preminula rodbina navodno dolazila ugrijati, što je obećavalo dobar urod proljetne pšenice [24, str. 256]. S gledišta utilitarnog prakticism, navodno svojstvenoga starom poljodjelcu, pitanje je obrazložio ruski folklorist V. Propp: „Obred grijanja predaka održavao se s ciljem održanja dobrog uroda“ [61, str. 19]. Vjerojatnije da u osnovi običaja nije bila proizvodna potreba, nego norme obiteljske svakodnevice i shvaćanje koje je održavalo svijest ljudi u doba kada se formirala osnova kalendarsko-svakodnevnih ritualnosti Ukrajinaca. Ne možemo se složiti ni s tvrdnjama moldavskog istraživača J. Popovića, koji je smisao zimskih blagdana vidio u štovanju sunca, njegova zemaljskog namjesnika – plamena, a ujedno i preminulih rođaka [60, str. 108, 145]. Stari običaj da se u hladne zimske večeri zapali vatra u dvorištu – „da grije mrtve“ – ruski istraživač V. Čičerov pojasnio je iz pozicije „solarnog mita“: ritualne vatre su palili da bi „zapalili Sunce“. Odlučno se protivio takvu pristupu poznati ukrajinski istraživač V. Petrov. Zaslužan je

za kompleksan pristup božićnim običajima i obredima, koje je smatrao samo sastavnim elementom prastaroga zimskog blagdana. Po njegovu uvjerenju, zimski blagdan je u pretkršćansko doba počinjao pozivanjem. Približavanjem večeri, glava obitelji izlazila je u dvorište i zvala preminulu rodbinu da dođu i sudjeluju u obiteljskom objedu. Pozvane je trebalo nahraniti i ugrijati [59, str. 30]. Možda su zato na Badnjak nasred dvorišta ili na vratima spaljivali slamu, vjerujući da preminula rodbina ustaje iz grobova i dolazi ugrijati se. Paljenje svijeća u kućama i na grobovima predaka uoči badnjeg objeda samo je kršćanska prerada te stare radnje.

Običaj pozivanja predaka se tijekom stoljeća promijenio. Istraživači su u Karpatima zabilježili dva oblika. Prvi je bio pozivanje pokojne rodbine na badnju večeru.

Drugi oblik pozivanja ima uglavnom posredno obilježje i u njemu se ne vide spomen-motivi karakteristični za prvi oblik, kada se neposredno prije objeda pozivalo pokojne. Zato on prednjači u strogom nizu svih ritualnih radnji. Neposredno je povezan s obilaskom cijelog imanja koji je u Bojaka, Lemaka i Gucula obavljao samo gazda. Na kraju, i karakter gostiju koje se pozivalo bio je drugačiji. Njihov dolazak trebao je biti jednokratni, i to isključivo na Badnjak. Zato tijekom godine nisu trebali smetati seljacima ni u kući, ni u smočnici, niti u polju. „Jednokratni“ gosti ukrajinskih gorštaka trebali su biti oluja, tuča, vukovi, miševi, vrapci, to jest sve što je moglo učiniti štetu na gospodarstvu. Tako je u nekim gucul'skim selima gazda nakon obilaska imanja, unoseći u kuću blagdanski snop i držeći ga u rukama, pozivao na večeru oluju, tuču i vukove. Istodobno je upozoravao pozvane: „Ako ne dođeš danas, onda nemoj cijelu godinu dolaziti k meni“ [81, str. 122–123]. U nekim galicijskim selima je gazda, prije no što će unijeti u kuću blagdanski snop, išao u smočnicu. Ondje je uzimao po šaku žitarica koje je imao i sijao po kući, štali, smočnici i dvorištu. Pritom je govorio: „Sijem žito miševima! Žito vam dajem, svetu tajnu večeru, da ne biste pravili štetu cijelu godinu ni u polju, ni u kući, ni nigdje!“ [50, str. 19]. U nekim lemkijskim selima gazda je nakon obilaska gospodarstva, idući po blagdanku slamu do *bojis'ka*, odlamio komadiće kruha kojim je prije toga častio stoku i bacao miševima. Bacajući komadić kruha kroz otvor koji je vodio na tavan, govorio je: „Tu imate taj kruh, da ne biste jeli žito!“ [77, str. 172]. Ponegdje je gazda, kad su trebali sjesti za večeru, unosio kosu u kuću i oštrio ju govoreći: „Zvijeri, ptico, dođi do nas na večeru“ [80,

str. 321]. U nekim selima Lemki su pozivali na večeru i vukove. Već u vrijeme večere otvarali su prozor i bacali žlicu graška govoreći: „Evo ti, vuče, graška, da ne bi imali od tebe straha“. Slično su na večeru pozivali i vrapce: „Vrapci, dođite večerati“ [77, str. 182]. Takav čin karakterističan je i za Bojke. Osobito su u mnogim gorskim i prigorskim selima Starosambirščyne na večeru pozivali vrapce. Bacajući prvu žlicu *kutje* do stropa, gazda je pozivao: „Vrapci, vrapci, pozivam vas na pšenicu. Ako vas sad ne vidim, tako vas ne želim vidjeti ni na svojoj njivi.“ U nekim bojkivskim selima gazda je prvom žlicom *kutje* prilazio prozoru i pozivao anđele [47, str. 93]. Osim spomenutih radnji, u nekim pokutskim selima je, kad su tek počinjali jesti *kutju*, netko od obitelji pozivao na *kutju* i „*tetu*“ (groznicu – K. K.), kojoj su slično zabranjivali da se pojavljuje tokom godine ako ne dođe večerati [83, str. 82].

Očigledno, drugi oblik pozivanja kada su se obraćali raznoraznim zvijerima-glodavcima ili grabežljivcima, pticama, ne treba smatrati ostacima neke magije u kojoj se odražava samo seljački pragmatizam. Tu nije bila glavna želja da se snagom riječi riješi svega što može učiniti štetu gospodarstvu. On ima znatno dublje korijene koje treba tražiti među ostatkom totemističkih poimanja. O tome dovoljno svjedoče vjerovanja ukrajinskih gorštaka koja su se održala i danas.

I Bojki, i Lemki, i Guculi iskreno su vjerovali da duše pokojnih održavaju veze sa svojim živim srodnicima, za čije blagostanje nisu marili. Preminuli su samo „otišli“, „prebacili se“, „odletjeli“ kao ptice, u visinu. Ali u određenim kalendarskim razdobljima njihove se duše vraćaju svojim i brinu se za njihovo blagostanje. Jedno od tih kalendarskih razdoblja je i zimski blagdanski ciklus, a osnovno mjesto susreta je rodna kuća.

Budući da živi ne mogu vidjeti duše pokojnih predaka, njihov je dolazak nevidljiv. Zato se njihova prisutnost u kući na blagdane očituje indirektno: ili se žlica prevrnula, ili je nešto „lupalo“ po posudi u noći, ili je nepoznato odakle je usred zime doletjela muha. Takvu badnju muhu su ukrajinski gorštaci doživljavali također kao „dušu od svojih“, koju se ne smije otjerati [50, str. 18]. Slična vjerovanja da se duše rodbine u određene trenutke vraćaju preobražene u pticu, muhu, pčelu ili leptira široko su rasprostranjena i danas. Nisu povezana samo s kalendarom, nego i obiteljskom, a naročito pogrebnom ritualnošću. „Kad je svekar umro, postavili smo svijeću i vodu. Doletjela je muha i tako pila

vodu da se voda pomjerala. A da li je to bila duša...ja ne znam“ [47, str. 90]. Slične pripovijesti mogu se čuti ne samo od Bojaka, nego i Lemaka i Gucula. Usput treba napomenuti da čak pauka, kojeg bi u doba gradnje slučajno vidjeli u kutu kuće, nisu ubijali. Pažljivo bi ga uzimali u ruku i puštali u dvorište kroz otvoren prozor, jer tko zna da li je to nečija duša.

Dodaju li se tome mnogobrojna vjerovanja Bojaka, Lemaka i Gucula o vukodlacima i raznim oblicima reinkarnacije ili različiti tragovi zoolatrije kao svojevrsni oblik štovanja stoke koja u određeni trenutak razgovara, dobiva se jasna slika ljudske duše u životinjskom obličju. Takvo shvaćanje bilo je karakteristično ne samo za slavenski, nego i za antički svijet. Kada je umro starogrčki filozof Platon (3. st.), a njegov prijatelj, vidjevši pod krevetom pokojnika zmiju koja se neko vrijeme skrivala u pukotini zida, doživio ju je kao Platonovu dušu [67, str. 6].

Netko smatra da štovanje predaka u životinjskom obličju pridonosi predodžbama o prijelazu duša umrlih u životinje, ptice, zmije i dr. [67, str. 112]. S tim se ne treba složiti. Prisjetimo se što je poznati ukrajinski istraživač V. Petrov o toj temi rekao: „Nije duša ušla u zvijer, nego se preminuli pretvarao u životinju“ [cit: za 50, str. 18, prim. 9]. Bio je u pravu, jer su u prastaro doba pokojne pretke doživljavali u životinjskom obliku. Te su predodžbe imale totemističke temelje obiteljske međusobne povezanosti materinskog roda s određenim predstavnikom životinjskog svijeta. Još za života se izvorni lovac za uspješan lov maskirao u određenu zvijer. S vremenom, maskiranjem ili maškaranjem u zvijeri bile su popraćene svojevrsne posvete mladih u kolektiv odraslih – takozvane inicijacije ili čak sahrane nekoga od rodbine. Zato je znanosti poznato da su se u većini naroda na kugli zemaljskoj preci u početku štovali u liku razne životinje. To se štovanje očitovalo kroz prinošenje žrtve, održavanja svečanosti u njihovu čast i slično. Sve se radilo, po mišljenju Z. Sokolove, „...da bi, kao prvo, zaštitili sebe od gnjeva predaka, a kao drugo, osigurali sebi pomoć i njihovu zaštitu...“ [67, str. 98, 119].

Štovanje umrlih karakteristično je za sve epohe, počevši od paleolitika. Izvorno štovanje umrlih u obliku zvijeri započelo je od totemističkih predodžbi u stadiju lova i skupljanja.

Posebnu ulogu u starim predodžbama pokojnici su dobili prijelazom na nastanjeni poljodjelski način života. Rast unutarnjeg zajedništva kolektiva i značenje vertikalne povezanosti, kako tvrdi istraživačica kulture starih poljodjelaca prednje i srednje Azije O. Antonova, dopušta smatrati štovanje pokojnih predaka jednom od glavnih crta vjerovanja u društvu s proizvodnim tipom gospodarenja [1, str. 38]. U biti, poljodjelska nastanjenost pogodovala je razumijevanju stalne veze kolektiva rodbine s odgovarajućim mjestom boravka. A to je dovodilo i do promjene životnog prostora i mjesta sahrane, gdje se tijesno prepleću motivi štovanja predaka s ukopnim motivima. Veze među ljudima doživljavaju se aktualnima, a preci gube zajedničke crte. Lik štovanog pretka kao stvarne osobe, s njezinim radom u polju, brigom o stoci, rođenjem djece, pripremom hrane, predenjem i tkanjem, izgradnjom doma, dopunjuju se predodžbom o duhu preminulog [71, str. 197].

Trag tog veličanstvenog puta kojeg je prošla populacija u većoj ili manjoj mjeri zadržali su se u ritualnoj praksi Bojaka, Lemaka i Gucula, naročito u spomen-motivima zimskog blagdanskog ciklusa. To pokazuje primjer nesačuvanih dvaju oblika pozivanja predaka i njihova ritualnog „hranjenja“. Kao glavno ritualno jelo bila je *kutja*, kao najstarije jelo izvornih poljodjelaca koje su bezrazložno nazivali „magičnom hranom“ ili „simbolom uroda i obilja“ [42, str. 148]. Upravo su njome živi dočekivali pokojne pretke. A oni su se, prema narodnim vjerovanjima, boraveći među živim srodnicima sve do kraja zimskog ciklusa, trebali brinuti o njima, pogotovo i za to „da rodi proljetna pšenica“. *Kutja* je bila i sastavni dio „večere“ za preminule („za preminule duše“, „za milodar“), koju su razmjenjivali sa susjedima i rodbinom, darivali njome prosjake. *Kutjom* su častili i glavnu oznaku božićnih blagdana – snopić koji su u Karpatima i Prykarpattju nazivali „*didom*“, „*diduhom*“, „*koljednykom*“, „*korolem*“, pa i „*Vasilem*“. Njemu su davali prvu žlicu *kutje*, „da bi *diduh* jeo i umrle duše“ [50, str. 20]. Uostalom, i u samom nazivu blagdanskog snopa skrivena je njegova veza sa spomen-motivima. Na počasno mjesto u kući na Badnjak nisu stavljali ništa drugo, kao simboličan dio uroda pokojnih predaka [44, str. 247].

Zaključni akord spomen-motiva zimskog ciklusa bio je blagdan Bogojavljenja koji se u narodu nazivao *Jordan*, *Vodohreščy*, *Vidorščy*, a njegovo predvečerje drugim Badnjakom, *Ščedryj* večer ili Badnjakom *vodohresnym*. Sve večeri između prve i druge badnje večeri ukrajinski su goštaci smatrali svetima;

tada su se čak i u radne dane zabranjivali određeni oblici rada, naročito šivanje i predenje. Sačuvalo se i objašnjenje tih zabrana: „Grijeh je, jer je *dido* u kući“ [50, str. 10].

Sukladno tradicionalnim vjerovanjima, pokojni preci koje su gorštaci svugdje pozivali na badnji obrok nevidljivo su obitavali u rodnoj kući sve do *Jordana*. Uoči toga, na *Ščedryj* (drugi Badnjak ili Badnjak *vodohresnyj*) također se održavala blagdanska večera. Ponegdje joj je prethodio obilazak imanja i stoke koju su častili kruhom s češnjakom. Za to su Lemki posebno pekli toliko „*polaznyka*“ s češnjakom koliko su imali krava na gospodarstvu [80, str. 330]. U nekim mjestima na Bojkivščyni je *paljanycj*, s kojom je gazda išao do stoke, svaki član obitelji morao prethodno kušati [27, str. 39]. Za tog obilaska kadili su biljem sve živo i škropili posvećenom vodom. Istodobno su brašnom, zamiješanim sa svetom vodom, „slikali“ križeve po zidovima kuće i vratima. Ponegdje su to radili kredom. Na Gucul'sčyni su još radili i drvene križeve u obliku lutaka, ukrašavali ih biljem i vješali na vidna mjesta: vrata, bunare, iznad ulaza u kuću. U skladu s gucul'skim vjerovanjima, ta svojevrsna obrana je trebala obezvrijediti bilo koje loše naume zlog čovjeka s kojima se on približavao kući [43, str. 292]. Tek nakon toga su sjedali za večeru koja se u nekim detaljima razlikuje od badnje večere. Na Bojkivščyni su ponegdje pripremali i manje jela [27, str. 39]. Istina, u nekim mjestima su i na *Ščedryj* večer u kuću za večeru unosili blagdanski snop [47, str. 39]. Na Pokutti na „*gladnu kutju*“ nisu razmjenjivali večeru sa susjedima „za preminule duše“ i nisu bacali *kutju* do stropa [83, str. 133]. Samo u nekim mjestima na Gucul'sčyni gazdarice su odvajale pomalo od svakog jela u posebnu posudu koju su stavljale na potprozornik „...da bi se duše nahranile...“, kao i na Badnjak [78, str. 204].

Nešto drugačiji karakter imali su običaji u Lemaka. Tu su isto kao i na Badnjak pripremali blagdanski stol, ali na večeru pokojne pretke nisu pozivali. Za njih nisu ostavljali, kao prije, mjesta za stolom. Nisu odvajali u posebnu posudicu po nekoliko žlica ritualnih jela. S druge strane, neke radnje još do svečane večere podsjećale su na svojevrsno provođenje duša pokojnih iza granice rodnoga doma. Već za obilaska kuće u lemki'skim selima su galamili. Pred svakim uglom kuće gazda je izvikivao: „Tu obitava Bog, tu Sveta Marija obitava!“; ponegdje, osim *ščedra* i češnjaka kojima su hranili stoku prije večere, gazda je sa sobom uzimao i sjekiru. Njome je za obilaska kucao u svaki ugao kuće, „...da bi ljudi bili zdravi...“. Bilježeći te radnje u Lemaka, poljska

istraživačica D. Blin-Oljbert je opravdano došla do zaključka da je kucanje i galama za vrijeme obilaska na *Ščedryj* večer čin provođenja duša umrlih [80, str. 330, 347].

Zbog toga treba dodati dvije suprotne radnje s *kutjom*. Ako su na Badnjak karpatski Ukrajinci prvu žlicu *kutje* davali u kući prisutnome „*diduhu*“, a drugu bacali do stropa, to na *Ščedryj* večer nisu radili. Prisjetimo se da su u drugim regijama Ukrajine *kutju* na Badnjak držali u kutu kuće, a na „gladnu“ su je pripremali udarajući mužarom u sveti kutak. U biti, i to djelovanje se dobro slaže s činom *provoda*⁸ pokojnih predaka [42, str. 150]. To se neposredno vidi i u tradicionalnim običajima ograničenima na kršćanski blagdan Bogojavljenje. Rano nakon crkvene službe u bojkivs'kim, lemktivs'kim ili gucul's'kim selima ljudi su u organiziranoj procesiji išli na mjesto posvete. No tek što je svećenik posvetio vodu, odmah je posvuda započinjao metež. Bilježeci posvetu vode u Gucula, A. Onyščuk je primijetio: „Narod, u početku spokojan, odjednom se uskomeša i svatko pokušava preduhitriti drugoga da zagrabi u zdjelu vodu...“ [57, str. 28]. Lemki su s posvećenom vodom što su brže mogli išli kući da posvete kuću i odagnaju „zlog duha“ [80, str. 332]. Slično su činili i Bojki. Tu su također s posvećenom vodom žurili kući. Sugovornici iz zapadne Bojkivščyne tvrdili su autoru ovih redaka: „Tko prije poškropi kuću, od njega zlo pobjegne“. „S vodom trče...da bi prvi poškropili svoju kuću, rastjerali svoje vragove kod susjeda“. „Tri ugla su škropili, a jedan ugao ostavljali da zlo ima gdje izaći“ [47, str. 95].

I radnje s koljivom, i put s procesijom do mjesta posvete vode očigledno su povezani s *provodima*, kada su „pozvanu rodbinu“ vodili do mjesta njihova stalnog prebivanja, koje se u folklornoj tradiciji najčešće povezivalo, ne s grobljem, nego s rijekom. Ljudi su svečano išli do rijeke, a otud su se trudili vratiti kući što brže. Umrle nisu više samo spominjali, nego su i dizali galamu, da nitko od pozvanih ne ostane među živima.

U tim *vodohresnym* obrednim *provodima* V. Petrov uviđa potpunu jednakost s nekim obredima na Kupala, ukoliko se oni temelje na zajedničkoj osnovi – predodžbama, karakterističnima za vremena prvotnih općina. Prema njegovu mišljenju, svaki je kalendarski ciklus (zimski, proljetni, kupalski,

---

8 Provody – običaj sjećanja na mrtve na grobovima tijekom tjedna nakon Uskrsa.

obžynkovi) započinjao obredom zazivanja, a završavao *provodyma*, to jest po svojoj strukturnoj građi bio je dvodijelan [59, str. 32].

Tu tradiciju, čak i u kasnijoj, kršćanskoj interpretaciji, dovoljno su sačuvali karpatski Ukrajinci, čime se ne mogu pohvaliti njihovi susjedi drugih nacionalnosti. Tako se u Rumunja, naprimjer, ne vidi ni zazivanje pokojnih predaka, niti odvajanje hrane za njih. Iako su se tijekom cijelih božićnih blagdana Rumunji trudili imati na stolu obredna jela prekrivena malim stolnjakom, samo u predvečerje posljednjega blagdanskog dana posebno su za pokojne pretke dodavali dva kruščića i čašu vode [64, str. 289, 295]. Spomen-motivi nisu karakteristični ni za božićni ciklus Mađara. U protestantskim obiteljima nakon svečane večere nisu ostavljali jela na stolu. Tek ponegdje u katolika je postojao običaj ostaviti nakon objeda malo hrane u tanjurima „za Krista i njegove anđele“ [17, str. 198]. Više zajedničkih crta može se vidjeti u spomen-motivima zimskog ciklusa Zapadnih ili Južnih Slavena, naročito najbližih susjeda – Poljaka. Poljaci su također sjedajući za badnji objed ostavljali slobodno mjesto za nekoga od pokojnih. Međutim, s vremenom su ga počeli doživljavati kao mjesto za slučajnoga gosta [11, str. 211].

Karpatskim Ukrajincima su najbliže obredne radnje Polišćuka. Polišćuci su najpotpunije sačuvali spomen-motive, ne samo u zimskom ciklusu, nego i u godišnjem obrednom krugu. Tu, kao i u Karpatima, pokojnu su rodbinu susretali na Badnjak. Za njih su ostavljali žlice i jela od objeda. Za stolom su se ponašali tako da ni riječju ni gestom ne uvrijede „goste“, uz iznimku „bogate“ („šćedre“) *kutje* uoči stare Nove godine kada se za stolom moglo ponašati „slobodnije“. Za vrijeme objeda na „*posnu*“ i „*gladnu kutju*“ Polišćuci su, prema svjedočenjima sugovornika, „...večerali tiho, bez smijeha i brbljanja... – to je veliki grijeh... Tako, kao na spomen-večeri“ [45, str. 181]. U biti, spomen-večere ili poliski takozvane „*djedy*“ („*didy*“) ostale su kao svojevrsni kod spomen-motiva u godišnjem obrednom krugu svih Ukrajinaca [detaljnije vidi: 45, str. 172–180]. Istina, ako su na spomen-večeri Polišćuci obvezno pozivali svoje pokojne, onda su na zimskom blagdanskome objedu pozivali mraz: „Mraz, mraz, idi jesti *kutju*. Da ne dolaziš na Svetog Petra.“ Zato su Polišćuci iskreno vjerovali: „...Doći će pokojnici večerati“. I žlice su ostavljali, nisu ih prali. I hranu su ostavljali [45, str. 201].

Kao i karpatski Ukrajinci, Poliščuki su vodili pozvane goste, što se povezuje s drevnim poljskim običajima „oprašati se s koledom“ ili „istjerivati“ ili strijeljati „koledu“. Oproštaj s koledom u Poliščuka se odvijao na gladnu (*gnjuču*) *kutju*. Bît te radnje bila je u crtanju kredom stiliziranih crteža, na kojima su se prikazivali jahači na konjima ili obični križevi. „Po vratima su slikali, i po tim loncima u kojima su *kutju* kuhali slikali su križeve – Božić je prošao.“ Uglavnom odgovarajuće obrane su bile prisutne i kod ukrajinskih gorštaka. Slično se odvijalo posvećivanje vode na *Vodohryšči* i povratak s posvećenom vodom kući [47, str. 95]. Tome treba dodati identičan sustav zabrana za određene oblike rada tijekom cijeloga zimskog ciklusa.

Zajednička za Poliščuke i karpatske Ukrajince je dvodijelna struktura zimskog ciklusa – „susret“ i „*provody*“, koji se u Poliščuka povezuju s „posnom *kutjom*“ i *Vodohryščom*. Dakle, zajednička kontinuiranost obrednih tradicija ukrajinskih gorštaka i Poliščuka potvrđuje se i spomen-motivima i oblicima štovanja pokojnih predaka. Iako su se tijekom stoljeća u raznim teritorijalno odijeljenim mjestima oblici tih spomena ponešto promijenili, bît im ostaje ista, kao što ista ostaje i njihova drevna osnova. Njezini korijeni sežu u razdoblje prijelaza sa skupljaštva i lova na poljodjelstvo. Počinjući od izvornih poljodjelskih vremena, nekadašnji živi preci, kako Poliščuka tako i ukrajinskih gorštaka, po nekoliko su puta godišnje štovali sjećanje na one koji su ih naučili sijati i konzimirati žitarice. Takva tradicija došla je i do našeg vremena. Zato se može s velikom vjerojatnošću tvrditi da je osnova nacionalne obredne prakse bila i ostaje štovanje predaka, a ne kult predaka, kako u znanosti nazivaju tu pojavu, tim više što na nacionalnoj osnovi tragovi molitvi za pokojne pretke nisu pronađeni, nego samo razni oblici njihova štovanja [49, str. 96].

Osim spomenutih agrarnih, zoomorfnih i spomen-motiva, u zimskom obrednom ciklusu ukrajinskih gorštaka sačuvali su se razni tragovi bračnih motiva. Starost tih motiva ne izaziva sumnju. Već u zori ljudske civilizacije briga za produženje ljudskog roda bila je čimbenik povezivanje interesa prvotnih obitelji i društva, a ne samo izraz instinkta samoočuvanja. S razlogom su znanstvenici na to obratili pozornost.

Pa su tako ruski istraživači D. Zelenin, a za njim i V. Čičerov motive bračnog saveza u tradicionalnoj ritualnosti promatrali kao osnovu zajedničkog čina agrarne i svadbene ritualnosti, ukoliko su se i svadbeni obredi, prema

njihovu mišljenju, formirali u sustavu poljodjelskoga kalendara [74, str. 39, 44, 51]. Upravo tako je smatrao i poznavatelj kalendarskog folklora Slavena, I. Zemcovskij [25, str. 147, 154]. I zaista, u folkloru kalendarskih ciklusa nalazi se mnogo bračnih motiva, a u obrednim ritualima – udvaralačkih zabava i igara mladih. Prema mišljenju ukrajinskog etnologa K. Koperžinskog, inicijativa u njima pripadala je pretežito djevojkama [37, str. 29]. Možda i zbog toga u zimskom obrednom ciklusu Bojaka, Lemaka i Gucula najčešće susrećemo djevojačka vraćanja prigodom budućeg braka. Njihova početna točka u zimskom ciklusu je, očigledno, bilo Uvedenje. Već u jutro blagdanskog dana mlade su Guculke u nekim mjestima očekivale kraj crkvenih vrata trenutak kada će svećenik ući u crkvu. Idući za njim šaptale su: „Kako sada uvodiš djevojke, tako od danas za godinu dana neka uvodiš udane“ [57, str. 56]. Puno nade u sretno stvaranje obitelji mladi su polagali na *mjasnyce* – tradicionalno proljetno doba kod Ukrajinaca koje je trajalo od završetka božićnih blagdana sve do Korizme, to jest pet ili devet tjedana, ovisno o datumu Uskrsa. Svojevrsnim pripremim razdobljem za *mjasnycu*, kada su mladići i djevojke imali priliku bliže se upoznati, dopasti se jedni drugima, bio je predbožićni post zvan *Pilypivka*. Tijekom tog ne baš, iz perspektive mladih, veselog časa mladići i djevojke za udaju mogli su se tijekom dugih jesensko-zimskih večeri, osim posljednjeg tjedna pred Božić, javno sastajati. Zbog toga su svugdje u Ukrajini bila poznata sijela – „večirky“, „večorky“, „večurky“, „prjadky“, kako su ih još nazivali u lemkijskim, bojkivskim i, rjeđe, u guculskim selima. Na sijela su išle većinom djevojke. Ali, dolazili su tu i vremešni ljudi, u tom slučaju i muškarci. Samo u nekim selima su se starije žene okupljale odvojeno [80, str. 315–316]. O kući za sijela, ili takozvanoj *kudel'noj hyži*, kako su govorili Lemki, unaprijed su se dogovarali. Zajedničkim doprinosima organizirali su posvećivanje, donosili sa sobom i hranu, jer bi se bavili određenim poslom do ponoći. Djevojke i žene prele su lan, konoplju, vunu; mladići i muškarci pleli su košare, rešeta, slamnate šesire, šivali cipele i slično. Tijekom posla su pričali razne pripovijetke, basne, pjevali duhovne pjesme, a ako nije bilo starijih, onda i nešto veselije. Istodobno su se odvijale mladenačke zabave koje su za cilj imale zblizavanje mladića i djevojaka. Samo na Lemkivščyni je zabilježeno više od četrdeset takvih zabava, među kojima je bila najpopularnija igra „u slijepog strica“, koju su na zapadnoj Bojkivščyni nazivali „u dupe“. Neke od tih igara imale su jasno izražen erotski karakter [80, str. 317]. Tome je pridonijelo i maskiranje, posebno karakteristično za lemkijska sijela.

U „*kudel'nu byžu*“ su zajedno s mladićima dolazili i „*perebyranci*“, to jest zamaskirani. Među njima su bili „medvjed“ – momak u izvrnutome kožuhu, „vol“ – s drvenom glavom i pokretnom čeljusti, ponekad – „koza“, „cigani“ i „židov s kosom“, kojom je crnio čađom djevojke. Njih su pratili „*strahy*“, momci u običnoj odjeći, samo su preko ramena, prsa i pojasa bili podvezani slamnatim *pereveslima*, sa slamnatim šeširima, kao stogovi, s vrpcama koje su padale na prsa i skrivale lice. U rukama „*strahy*“ su palice sa zvončićima s kojima su se nagurali do djevojaka. Među „*perebyrancima*“ bila je i „smrt“, obučena u bijelo i s kosom, i drugi likovi [80, str. 316]. Sudjelovanje zamaskiranih na sijelima doživljavalo se kao svojevrsan oblik kratkog odmora tijekom jednoličnoga večernjeg rada. Te večeri, kao što vjerno zapažaju istraživači, obnašale su barem dvije funkcije: ekonomsku, jer se u grupi bolje i produktivnije radilo, te kulturnu, ukoliko su imali ulogu mladenačkog kluba gdje se moglo zabavljati, čuti novosti, upoznati se s mladićem ili djevojkom. Najvažnije, one su pogodovala u *mjasnyci* stvaranju nove seoske obitelji i produženju ljudskog roda [66, str. 132]. Bez obzira što su se u karpatskim selima odvijale raznorazno, završavale su tjedan prije božićnih blagdana. Na Pokutti su povodom toga organizirali gozbu koju su nazivali „*rozhidnycom*“. Za gorilku su skupljali zajedničkim doprinosom, a hranu je donosila svaka djevojka [83, str. 76–77]. Na Lemkivščyni su sličnu gozbu, koju su nazivali „*lamanec*“, „*lamančyk*“, ponegdje premještali na treći dan Božića. Tada su od pamuka „radili“ ptice i vješali po stropu [80, str. 329].

U vrijeme *Pilypivke* su bračnim motivima osobito bili ispunjeni dani na koje su padali crkveni blagdani ili sveci. Među njima je glavno mjesto zauzimao dan sjećanja na Andrija Pervozvanog (13. prosinca). U crkvi se taj dan smatrao svecem, ali za karpatsku mladež on je bio važan blagdan, prepun bračnih motiva. Gotovo u svim karpatskim selima su uoči Andrija većinom djevojke, a u nekim mjestima i mladići, proricali svoju sudbinu. Najrasprostranjeniji način djevojačkog vraćanja bilo je „sijanje“ lana ili konoplje. Na zapadnoj Lemkivščyni djevojke su „sijale“ lan po putu i s muškim hlačama imitirale drljanje govoreći:

Andriju, Andriju, ja s tobom lan sijem.

Daj mi, Bože, znati, s kim ću se udati.

Ako dođe pas, vjenčanje je danas.

Ako bude vrana – cijelu godinu doma.

Ako bi zasijanim putem prvi prošao čovjek, djevojka je očekivala da će se sljedeće godine udati [80, str. 318]. Sa sličnim uzrečicama, ali već u „biži“, djevojke su „sijale“ lan i na zapadnoj Bojkivščyni, zasijano su vukle u „hlačama“ i stavljale ih preko noći pod glavu. Kojeg je mladića te noći djevojka usnula, za toga se trebala udati [27, str. 52]. U nekim gucul'skim selima djevojke su išle sijati konoplju do drvarnica tih gazda gdje su bili mladići. Sijući u tuđoj drvarnici, govorile su: „Andriju, Andriju, ja konoplju sijem, s hlačama vučem, jer udati se hoću“. A doma su stavljale hlače pod glavu. Kojeg je momka usnula, tome se i nadala [82, str. 71]. Ponegdje su mlade Guculke, idući posijati konoplju u drvarnicu, na glavu stavljale muške hlače [86, str. 219]. Ponegdje su to radile gole [84, str. 212]. Na Pokutti su djevojke, kad su išle na sijelo, u usta stavljale zrna konoplje. Prije predenja, već na mjestu okupljanja, sijale su sjeme po podu, lijegale na pod i skupljale ga. Svaka od djevojaka je vjerovala da koliko sjemena podigne s poda, toliko će imati svatova [83, str. 80]. U nekim lemkijskim selima djevojke su u pregaču skupljale kukuruz i hodale po selu. Njime su gađale prozore gdje su bili mladići i čekale da im na to iz kuće kažu: „Dabog da se udala.“ A ako su u kući šutjeli, čekale su tko će se pojaviti na prozoru: muškarac ili žena [77, str. 142].

Popularna su u karpatskim selima bila djevojačka vračanja na letvicama u plotu. Ponegdje na Guculščyni, došavši na sijelo, djevojke su u početku prele. A zatim su, ako nije bilo mladića, zajedno izlazile na ulicu i počinjale brojati do devete letvice u plotu. Svaku devetu letvicu djevojka je povezivala koncem. Ukoliko su to radile zavezanih očiju, onda su sljedećeg dana išle provjeriti koja je letvica kakva ispala. Ako je velika, onda je i suđeni trebao biti velik, a ako je s korom – znači bogat itd. [86, str. 219]. Ponegdje su devetu letvicu odlamale i stavljale pod jastuk, da bi usnule suđenoga [81, str. 126]. Bojkivške djevojke, brojeći letvice, govorile su: „To udovac, to mladić“. Na kojoj je riječi brojalice završila, za takvog bi se i trebala udati [27, str. 52]. Drugačije su brojale letvice djevojke u lemkijskim selima. Ponegdje su brojale letvice do devete. U nekim selima na svaki slog uzrečice: „Kil, ki – ly – cja, ci ja bu – du mo – lo – dy – cja?“ [77, str. 144], a u drugima – da li su letvice u plotu u parne [80, str. 318].

Jako često su na Andrija proroci djevojačke sudbine bili pas, mačka ili stoka. U nekim lemkijskim selima djevojke su dijelile „*gusku*“ (pogaču) na dijelove, svaka od njih trebala je označavati tu ili drugu djevojku. Tada su u kuću puštali psa i pratili čiji će dio prvi pojesti; ta djevojka iz te grupe trebala se udati [80, str. 318]. Na Pokutti su djevojke kuhale piroge i puštale mačku [83, str. 78]. Na Guculščyni je djevojka išla u staju i sa zavezanim očima dirala stoku. Ukoliko joj je prva pod ruku došla junica, znači da će brak pričekati; krava – postat će zaručena, bik – udat će se [87, str. 33]. Ponegdje na Lemkijsčyni djevojke su trčale do usjeva. Kucajući na vrata pitale su:

Tuk, tuk, tuk, moja svinja.

Da li ću biti ove godine gazdarica?

Kada bi svinja zaroktala, značilo je da će biti svadba u roku godinu dana [66, str. 129; 63, str. 86].

Osobito su se veselo u Karpatima odvijala kolektivna djevojačka vraćanja na koja nisu puštale mladiće u kuću. U nekim lemkijskim selima djevojke spremne za udaju vraćale su na tanjurima. Pod okrenuto prema gore dno tanjura stavljale su kalem, konce, lutku i prsten. Zatim su tanjure prebacivale s mjesta na mjesto da nitko ne bi znao gdje je što. Nakon toga su djevojke birale. Koja izabere tanjur ispod kojeg su konci, udat će se u drugo selo; lutka – imat će vanbračno dijete; prsten je označavao svadbu, a kalem – još će jednu godinu biti djevojka [77, str. 142]. Kako bi saznale hoće li se neki par uzeti, na klupi su radile dvije hrpice kućine. Zapalivši ih, pratile su plamenove. Ako su se plamenovi ujedinili, mladež će se uzeti [80, str. 318]. Djevojke su proricale svoju sudbinu rastopljenim olovom ili voskom, koji su izljevale kroz prsten ključa u posudu s vodom. Ovisno o tome koji predmet prikaže ohlađeni u vodi vosak ili olovo, takva bi trebala biti i sudbina. Prsten, violina i vijenac naviještali su zaručke, svadbu; križ i lijes su naviještali smrt; lutka je naviještala vanbračno dijete. Za vrijeme takvih vraćanja u nekim lemkijskim selima djevojke su pri tome i pjevušile:

Lij se, lij se, olovo, brzo,
pored mene o mojoj sudbini brzo,

neka, Andriju, moj dobri čarobnjak,

Dam ti za to jedan zlatni groš! [77, str. 139].

Odgovarajuća andrijevska vraćanja u grupi odvijala su se većinom u svim karpatskim selima. Samo na Gucul'sčyni su slično vraćali još i uoči stare Nove godine, a tu svojevrsnu djevojačku večer nazivali su „djevojačkim obredom“ [43, str. 290].

Na andrijevske večeri čak su i uobičajene građevinske stvari služile djevojkama za proricanje sudbine. Rasprostranjen je bio običaj brojati u kuću unesena drva. Prema svjedočenju M. Zubrićkog na Bojkivščyni „...kako nose drva (trupce) u kuću, stavljaju nasred kuće i broje, da li je parno ili ne...“ [27, str. 52]. Na Lemkivščyni su se djevojke za vrijeme kolektivnih vraćanja dogovarale da idu po selu krasti drva do dvorišta gdje su mladići koji su ih zanimali. Vraćajući se s ukradenim ponovno do grupe, svaka je prebrojavala je li donijela paran broj. Izuvale su se i stajale na sredini kuće leđima okrenutima prema vratima. Svaka je po redu bacala svoje čizme iza sebe prema pragu. Ako su čizme izletjele preko praga, značilo je da se u godinu dana djevojka trebala udati [77, str. 145].

Time se ni izdaleka ne iscrpljuje nabrojanje djevojačkih načina proricanja svoje sudbine u Karpatima. Dok su djevojke vraćale, mladići su na Andrija organizirali razne nepodopštine: nekome su vrata podupirali balvanima, nekome su premazivali prozore, a nekome su kola ili saonice povlačili na stabla ili strehe. Osim toga, u nekim selima Starosambirščyne mladići su vodom polijevali žene koje su u selu bile na lošem glasu. Također se pakostilo gazdama koji nisu puštali djevojke na sijela. Međutim, ukrajinski gorštaci su smatrali takozvane ritualne ekscese kao nešto dopušteno i što ne podliježe osudi društva.

Istodobno su se u Karpatima sačuvali tragovi i momačkih andrijevskih vraćanja. Kao što su na Lemkivščyni djevojke išle do momaka, tako su momci išli do djevojaka krasti drva za ogrjev, a zatim negdje prebrojavati da li je bio paran broj. Ponekad je do gazde gdje su bile lijepe djevojke išlo i po nekoliko mladića. Ako se nije moglo ukrasti drva, onda su barem brojali letvice u plotu gdje je bila željena djevojka [66, str. 130].

U Karpatima je bio rasprostranjen običaj proricati sudbinu trešnjinim ili višnjinim granama koje su odrezali na andrijevsku noć da bi procvjetale do Božića.

Ali time nisu završavali bračni motivi zimskog ciklusa. Već uoči Božića su djevojke spremne za udaju u mnogim karpatskim selima proricale svoju sudbinu. Tako su na Lemkivščyni ujutro, pripremajući kuću za Badnjak, djevojke iznosile smeće do potoka. Bacajući ga pored vrbe govorile su: „Neka dođe za mnom toliko prosaca koliko na tvoju vrbu cvijeta“. Bacajući smeće u vrt, dozivale su vrapce:

Cir-r-r, vrapci, za mnom, momci! [77, str. 171].

Na Bojkivščyni su navečer djevojke tjerale pse na dvorište, a zatim osluškivale: ako „pas laje, bit će svadba“ [27, str. 56]. Nakon večere su i Guculke spremne za udaju išle „slušati“. One su uzimale sa sobom kruščić kojeg su kradomice ispekale i vani osluškivale noćne zvukove. Koja je prvo čula zvuk trembite, tješila se da će se dogodine udati. Koja je od djevojaka čula pseći lavež, smatrala je da će ostati još djevojka. Ako je odnekud dopirao ljudski glas, s te su strane trebali doći i svatovi [78, str. 15]. Nakon večere bi mlade Guculke brzo pokupile žlice kojima su večerali i trčale van. Lupkajući žlicama, osluškivale su s koje strane će zalajati pas [81, str. 123; 87, str. 22]. Slično su radile i u bojkivs'kim i lemktivs'kim selima. U nekim mjestima su se lemktivs'ke djevojke trudile, pobjegavši nakon večere iz kuće, izvući slamu iz strehe. Koliko se slame dalo istrgnuti, toliko je vjerenika trebalo biti u godini [66, str. 106]. Ponegdje su lemktivs'ke djevojke nakon večere bježale s mlatom do usjeva, udarale i pitale za svoju udaju (koliko puta svinja zarokće, kroz toliko godina će se udati). A već rano na Božić, idući u crkvu, nosile su sa sobom zimzelen. Trgajući listiće po putu govorile su neka prosci idu za njima tako kao što ljudi idu u crkvu [77, str. 191]. Sa sobom su nosile zimzelen idući u crkvu i Bojkivčanke, spremne za udaju. One su ga bacale pred ulazom u crkvu. Koji mladić bi nagazio na njega, taj bi se trebao i oženiti s njom. Istodobno se smatralo ako bi na zimzelen nagazio oženjen muškarac, da bi mu žena trebala umrijeti [27, str. 57].

Misli o sretnom braku mučile su djevojke i sljedećih blagdanskim dana, naročito na takozvani pometeni dan. Tako su Lemki nazivali drugi ili treći dan nakon Božića, kada je trebalo iznijeti slamu koja je bila za Badnjak i prvi put

pomesti kuću. Upravo je taj običaj karakterističan za sve ukrajinske gorštace. Toga su dana djevojke spremne za udaju još prije svitanja išle pomesti kuću i iznijeti smeće da se o njima ne bi loše govorilo po selu. Mlade Lemkinje, iznijevši smeće u vrt, što dalje od kuće, „ojkale“ su. S koje su strane čule nečiji glas, odatle su do njih trebali doći i svatovi. U nekim mjestima, bacajući smeće pratile su koja će ptica prva sjesti na njega. Ako bi prvi sjeo vrabac, značilo je da će djevojku prositi mladić, a ako bi bila vrana – onda udovac [77, str. 215, 221].

Osim individualnih, u božićnom su se razdoblju dosta dobro sačuvala i kolektivna djevojačka vraćanja. Karakteristična su osobito za Gucul'sčynu. U mnogim gucul's'kim selima su se na Melaniji, to jest uoči stare Nove godine, kao i na Andrija, djevojke okupljale u jednoj kući. Donosile su mak, sir, mast i brašno da bi skuhalo varenike. Svaka je djevojka označavala svoju vareniku. Kada su varenike već bile poslagane na pokrivač, u kuću su puštale mačku. Čiju je vareniku mačka pojela cijelu, ta će se već u najbližoj *mjasnyci* udati [81, str. 194]. Slično su radile i djevojke koje su ostale kod kuće. Skuhavši do dvanaest varenika, svaku od njih je označavala imenom svoje prijateljice i zatim puštala mačku. Natrgavši iz vretena malo *povisma*, stavljala ga je na dvije hrpe i zapalila, podsjetivši na mladića i djevojku. Ako su se plamenovi isprepleli, onda će se i taj par uzeti [78, str. 194]. Čak i posvećena na Jordan, voda je trebala pomagati sretnu sudbinu. Umivajući se njome, svaka djevojka za udaju nadala se postati „...tako čista kao sveta prečista“ [88, str. 213].

Prema mišljenju istraživača, ta božićna djevojačka vraćanja u Bojaka, Lemaka i Gucula imala su općeslavenski karakter i bila su jako bliska andrijeuskima [80, str. 325]. I, zajedno s tim, bračni motivi Bojaka, Lemaka i Gucula u zimskom obrednom ciklusu se međusobno ničim ne razlikuju. O tome svjedoči skup identičnih načina djevojačkih vraćanja. Očigledno, o ozbiljnim posuđenicama ukrajinskih djevojaka u Karpatima od susjeda drugih nacionalnosti ne može biti riječi. Tako su rumunjske djevojke tijekom zimskih blagdana vraćale o budućoj udaji i svečano obilježavale blagdan Andrija. Međutim, u osnovi su se običaji rumunjske mladeži dosta razlikovali od običaja kojih su se pridržavali njihovi vršnjaci u ukrajinskim selima Karpata. Neki zajednički trenuci novogodišnjih vraćanja nisu dokaz nikakvih posudbi [64, str. 285, 292–293].

Mađarske su djevojke u zimskom obrednom ciklusu također mnogo pozornosti pridavale vraćanjima za brak, posebno na dan sv. Andrija. Komplet alata je kao i u drugih slavenskih naroda, stoga su istraživači upozoravali da su Mađari preuzeli niz običaja od svojih susjeda [17, str. 192–193, 197].

Znatno bliži po sadržaju i obliku ostaju bračni motivi u obrednoj praksi karpatskih Ukrajinaca i Zapadnih Slavena. Jedni te isti datumi vraćanja tijekom zimskog ciklusa, jedna te ista sredstva kojima se koristila mladež karpatskih Ukrajinaca, Poljaka, Čeha i Slovaka [11, str. 205, 215] mogu upućivati na zajedničku praslavensku obrednu osnovu. Praslavenska obredna osnova osobito se vidi u obrednoj praksi karpatskih Ukrajinaca i Poliščuka, o čemu svjedoče arhaični elementi bračnih motiva koji su se sačuvali do danas [4, str. 322–324; 41, str. 333–335]. Kako agrarni, zoomorfni i spomen-motivi, tako i bračni motivi karpatskih Ukrajinaca i Ukrajinaca Polissja u zimskom obrednom ciklusu potvrđuju mišljenje o etnogenetskom odnosu njihovih nositelja.

II. Cikličnost osnovnih motiva i njihova drevna osnova

Priznajući uvjetnost podjele godišnjeg obredno-blagdanskoga kruga karpatskih Ukrajinaca na četiri jednaka dijela, od kojih svaki ima vlastitu semantičku težinu sukladno s godišnjim prirodnim ciklusima: zimom, proljećem, ljetom i jeseni, ipak ga se pridržavamo, jer sukladno s izmjenama prirodnih ciklusa izmjenjuje se i odgovarajući ciklus procesa rada tijekom godine. Na primjeru običajno-obredne sfere zimskoga blagdanskog ciklusa Bojaka, Lemaka i Gucula vidjeli smo kako se odražava osnovna ideja tradicijske ritualnosti: osiguranje blagostanja čovjeka, obitelji, zajednice – u osnovnim motivima. Međutim oni se, u manjoj ili većoj mjeri, ponavljaju u prirodnom ciklusu. U određenom ciklusu jedni od njih dosežu svoj apogej, drugi se približavaju ugasnuću, ali ne nestaju potpuno bez traga, da bi u sljedećem ciklusu ponovno dosegli maksimum. To će se još potvrditi, čak i na površnom pregledu cirkulacije osnovnih motiva u godišnjemu kalendarskom krugu. Njih nije ugasilo čak ni zimsko doba koje je za seljaka, osnovnog nositelja narodnih tradicija, razdoblje relativnog odmora. No zimi ne zamire briga o nastupnom urodu – osnovnom izvoru obilja poljodjelaca, o plodnosti stoke, produženju ljudskog roda ili o štovanju onih koji su nam predali u nasljedstvo svoje radno iskustvo. Dakle svi su ti motivi koncentrirani istodobno u zimskom ciklusu, bogato prožetom raznovrsnim kršćanskim blagdanskim datumima. Oko

kršćanskih blagdanskih datuma grupirani su najupečatljiviji zimski običaji i obredi koji su navodno bili podređeni štovanju sunca.

Nikako se ne možemo složiti s tvrdnjama niza istraživača koje proizlaze iz davno zastarjele solarne teorije. Sukladno s tom teorijom, zimsko se razdoblje doživljavalo tobože kao razdoblje ponovnog rođenja Sunca, pa time i trijumf prirode. Otud, prema mišljenju nekih znanstvenika, zimski se ciklus smatra determinantnim razdobljem za cijelu nadolazeću godinu, što je karakteristično za slavenske narode [8, str. 396–398].

Valja napomenuti da izvorne skupljače i lovce, od kojih je ritualnost i započinjala, nije zabrinjavalo kretanje Sunca, a podjela godine na prirodne cikluse i oblikovanje kalendara zbilo se znatno kasnije [42, str. 144–147]. Na stadiju poljodjelstva zimski ciklus se već doživljava kao svojevrsni prijelazni most od minule godine prema nadolazećoj godini. Možda su zato tijekom godine izvodili, po definiciji B. Rybakova, obrede čaranja za cijelu sljedeću godinu [62, str. 26]. Ustvari, u ovom su se blagdanskome ciklusu ravnomjerno koncentrirali osnovni motivi koji se zatim, u određenoj mjeri, ponavljaju u drugim ciklusima godišnjeg obrednoga kruga. Upravo zato je i za njihove karakteristike bilo izabrano zimsko razdoblje. Ono čini samo dio tradicionalnoga narodnog kalendara koji je tijekom godišnjega kalendarskog kruga regulirao poslovni ritam gospodarske djelatnosti seljaka, neposredno zavisan od slijeda prirodnih ciklusa – zime, proljeća, ljeta i jeseni. Nažalost, svaki od četiri kalendarsko-obrednih ciklusa nije došao do nas u svom početnom obliku. „Mi znamo ritualnost“ – istaknuo je stručnjak za slavensku povijest B. Petrov – „u djelomičnim ulomcima, odvojenim fragmentima. Neke komponente su se sačuvale u jednomu ciklusu, dok su u drugima ili potpuno izumrle, ili se izgubile; ili su se, pak, sačuvale, zatamnjene i izobličene sekundarnom, prije svega crkvenom interpretacijom“ [59, str. 31].

Ako ćemo promatrati kalendarsku ritualnost kroz svakodnevnu prizmu, onda je znanstvenik bio u pravu. Jer, zaista, danas ne možemo zamisliti zimu bez Rođenja Kristova, *vertepa* i *kutje* za Badnju večer. Isto tako je nezamislivo i proljeće bez Kristova Uskrsnuća, a sam Uskrs – bez pisanica, *vesnjanki*⁹,

9 Vesnjanke – ukrajinske zborne narodno-obredne pjesme koje pjevaju o buđenju prirode, ljubavi, nadama za urod i dr.

*gajivki*¹⁰. Ljeto nam dolazi sa Zelenim blagdanima¹¹, koje ne možemo zamisliti bez ukrašavanja kuće i dvorišta svježim zelenim raslinjem. Prijelaz iz ljeta u jesen nije potpun bez blagdana Preobraženja Gospodnjeg i Velike Gospe, u kombinaciji sa žetvenim obredima. Jednom riječju, do kojega god ciklusa kalendarsko-blagdanske sfere bilo koje regije Ukrajine da se obratimo, svugdje ćemo imati posla s povijesno potvrđenim kršćanskim motivima. Nije iznimka ni kalendarska ritualnost karpatskih Ukrajinaca u kojoj su se određenim važnim crkvenim blagdanima dodavali poznati tradicionalni ritualni motivi. Za te ritualne motive je karakteristično ponavljanje u svakom prirodnom ciklusu. Na temelju te cikličnosti, obredna godina se smatrala kao svojevrsni zatvoreni krug. Ta regularnost se vidi na primjeru osnovnih motiva.

Imali smo mogućnost uvjeriti se da se agrarni motivi u zimskom ciklusu odražavaju samo indirektno. Jasnije se oni manifestiraju u proljetnom, ljetnom ili jesenskom ciklusu. Na nacionalnoj pozadini radni ritam seljačke svakodnevice bio je popraćen tradicionalnim običajno-obrednim radnjama kao što su „oranje“, „zasivke“¹², „dosivke“¹³, „zažynke“¹⁴, „obžynke“¹⁵ i slično. U spomenutim radnjama je izravno izražena osnovna briga seljaka. Istodobno su one manje ograničene na crkvene datume, zato su više povezane sa seljačkim radnim ritmom. Takve ritualne radnje stekle su važan status u regijama Ukrajine gdje su bili povoljni prirodno-klimatski uvjeti za poljodjelstvo. U granicama Karpatske regije, gdje je znatno manje pogodnih zemljišta za poljodjelstvo, spomenute ritualne radnje nisu stekle izrazite blagdansko-svečane crte. Zato se odjeci običaja i obreda s jasno izraženim agrarnim motivima mogu vidjeti među Bojkima, Lemkima i čak Guculima, u kojih je prevladavao stočarski smjer osnovnih gospodarskih zadataka.

Glavne prekretnice proljetnog obrednog ciklusa za karpatske Ukrajinice su bili Blagovijest, Uskrs, Bijela nedjelja i Jurjevo. Među Bojkima, Lemkima i Guculima je bilo široko rasprostranjeno vjerovanje da na Blagovijest (7. travnja) „...Bog blagoslovi zemlju i svaka živina što je u zemlji izlazi na površinu...“

---

10 Gajivke – ukrajinske narodne obredne pjesme; vesnjanke.

11 Zeleni blagdani – tri zadnja dana Zelenoga tjedna (tjedan prije Duhova) i tri prva dana tjedna nakon Duhova (još su ih nazivali i Rusaliji).

12 Zasivke – početak sjetve.

13 Dosivke – završetak sjetve.

14 Zažynke – davni ukrajinski narodni ritual početka žetve.

15 Obžynke – davni ukrajinski narodni ritual završetka žetve.

[57, str. 31]. Do tog dana, posvud u Karpatima, nisu počinjali raditi u polju. Na Bojkivščyni, čak i kad je bilo toplo, do tog dana nisu orali i sijali [27, str. 40]. Na Blagovijest su Lemki izbjegavali dirati krumpir ili žitarice, to jest sve što je bilo ostavljeno kao sjeme. Smatrali su da je dovoljno tog blagdanskog dana čak i dirnuti sjeme, što je značilo da će ono umrijeti, to jest neće uroditi [80, str. 333]. Stoga su osnovne poljodjelske brige karpatskih Ukrajinaca izravno u polju započinjale sljedećih dana. Čak je i među Guculima postojala uzrečica: „Na Blagovijest ne vraćaj, samo kruh u zemlju položi, to će Bog uroditi“ [57, str. 31].

Agrarni motivi prisutni su i u obredno-običajnoj domeni karpatskih Ukrajinaca puno prije Blagovijesti. Na to upućuju određene radnje ograničene na određene crkvene datume. Svojevrsno prijelazno razdoblje iz zimskog u proljetni ciklus bio je blagdan Svijećnica, čije su određene radnje bile utvrđena granica za početak tih ili drugih gospodarskih radova, a također i razna vraćanja povezana s budućim urodom. Lemki su na taj dan promatrali sige. Što su veće sige visjele s nadstrešnice, to je bolje trebao uroditi lan [80, str. 332]. Guculi su na taj dan vraćali, kao i na Četrdeset svetih, za budući urod kukuruza, krumpira ili neke druge kulture. Na jaja su crtali krumpir, kukuruz i slično. Obilježeno jaje stavljali su preko noći na krov ili među letvice u ogradi, a ujutro su gledali na kojem mjestu je jaje puknulo. Ako je ljuska puknula na iscrtanom jajetu, značilo je da krumpir neće roditi [43, str. 293]. Čak u prvom tjednu Korizme, koju su i Lemki i Guculi nazivali *Fedorovicom*, žene u Karpatima su si proricale budući urod lana ili konoplje.

Odmah nakon *zapusta*¹⁶ (*puščanje*) u ponedjeljak su se Lemkinje skupljale u jednoj kući i zajedno pripremale gozbu – „bapski blagdan“, na kojeg nisu puštali muškarce. Smatralo se da što se duže žene goste, to će im bolje uroditi lan [66, str. 117]. Bio je rasprostranjen običaj za vrijeme te gozbe poskakivati što je moguće više, jer je o tome ovisio rast lana [80, str. 333]. Slično su se ponašale žene u prigrorskim selima Bojkivščyne za kolektivnog slavljenja *zapusta*. Na Guculščyni su se žene tijekom cijeloga tjedna bojale presti. Taj posao su mogle obavljati samo žene koje su „zamotale Fedora“, to jest prakljaču ili valjak ogrnule dronjcima, stavile u kut i još prekrile koritom da „*Fedir*“ ne vidi da se u kući prede. Inače lan ili konoplje neće narasti [43, str. 293].

16 Zapust – posljednji dani uoči velikog posta, kada je vjernicima dozvoljeno skromno jesti.

Zamatanje „Fedora“ podsjeća na običaj raditi pokladnu lutku – „*Kolodija*“, koji je bio rasprostranjen od Podillja do Hersonščyne [42, str. 166]. Istodobno su Guculi vjerovali da onaj koji tijekom „*fedorovyce*“ najbrže večera, brže će odraditi proljetne radove u polju [81, str. 124]. Slična vjerovanja ograničena na prvi tjedan Korizme, s odrazom određenih agrarnih motiva, postojala su i u bojkivsk'kim selima.

Još jedan datum, na koji su se podudarali agrarni motivi, u karpatskih Ukrajinaca bilo je Jurjevo (6. svibnja). Guculi su ga smatrali prvim danom pravog proljeća [78, str. 246]. Unatoč očitijoj stočarskoj usmjerenosti običaja tog dana, iskreno su vjerovali da ako netko ne izore polje kupusa do Jurjeva, netko bi u toj obitelji trebao umrijeti [86, str. 27]. Bojki su smatrali da je „najljepša proljetna sjetva dva tjedna prije Jurjeva i dva tjedna nakon“ [23, str. 287]. U nekim karpatskim selima su na taj dan organizirali put križa – crkvenu procesiju sa svećenikom, molitvu za dobar urod i posvetu zimskih usjeva [77, str. 469].

Svojevrsni seljački blagdan koji je bio popraćen raznovrsnim radnjama bio je dan prvoga proljetnog oranja i sjetve. U njemu su agrarni motivi dosegli svoj apogej. Već smo naveli da su ukrajinski gorštaci već u vrijeme božićnih blagdana određivali dan prvog odlaska u polje. Sve obredne radnje bile su ispunjene brigom seljaka za budući urod. O tome svjedoče neki detaljno zabilježeni trenuci pripreme za prvi odlazak u polje u Lemaka. Tako je, spremajući se na prvo oranje, gazda u torbu stavljao kruh ili *paljanycu* od božićnih blagdana, jaja i sol. Od slame, koja je bila u kući na Badnjak, radio je škropilo i triput škropio kola i volove. Ostatak vode je prolivao iza kola, a slamu je potom spaljivao na mjestu oranja [77, str. 343–345]. U drugim područjima je posvećenom vodom stoku, kola i plug triput škropila gazdarica, „...da žito ne bi poglelo u polju“. Gazda je trljao šije volova ili konja jajetom, „da bi bili tusti kao ovo jajce“ i ukrašavao jaram svježim zelenim raslinjem [66, s. 117]. U nekim mjestima je gazdarica ukrašavajući zapregu zimzelenom, njime ukrašavala i oračev šešir [77, str. 342]. Već pred vratima je gazdarica presijecala put oraču s punim vjedrima, „...da bi imao sreće u polju“. Na polju je orač kleknuo kraj stoke i, triput se prekrizivši, stavljao šaku zemlje u njedra, „da bi se zagrijala od ljudskog tijela i dobro urodila žitom“. Izoravši prvu brazdu, pod sloj zemlje je stavljao jaje, „da bi žito urodilo puno, kao to jaje“. Nakon nekog

vremena je davao stoci da se odmori i častio ju *paljancjom* s češnjakom [77, str. 343–344]. Kada se gazda vratio kući, gazdarica je već čekala svog orača s vjedrima punim vode. Njima je polijevala i gazdu i stoku, da bi cijelu godinu bili svježi kao voda [66, str. 117].

Bojki su također nosili na prvi odlazak u polje komade badnjega kruha – „*kerečuna*“ ili „*vasyljnyka*“, kojeg su privezivali na jaram volovima za vrijeme proljetnog oranja [31, str. 215]. Već u tim radnjama ukrajinskih gorštaka agrarni motivi zimskog i proljetnog obrednog ciklusa nalikuju jedni drugima. Prisjetimo se da je za badnjeg objeda bilo zabranjeno nasloniti se laktovima na stol, a nakon njega spavati, da žitarice u polju ne polegnu. Za prvog oranja, a naročito sjetve, ukrajinski gorštaci su, „da žito ne bi poleglo“, jeli u polju stojeći [66, str. 117].

Po završetku proljetnih poslova, sve brige karpatskih Ukrajinaca bile su usmjerene na zaštitu usjeva. Da za vrijeme žetve ne bi bilo pljuska, Lemki su se pokušali osigurati još na Blagovijest. Vraćajući se toga dana iz crkve, dijelili su *proskuru*¹⁷ na dijelove i bacali na četiri strane, da gonič oblaka ne bi poslao na izraslo polje obilne kiše [77, str. 336].

Tim su brigama u Karpatima prožete neke obredne radnje ograničene na važne blagdane ljetnoga ciklusa, pogotovo na Zelene blagdane i Kupala (Ivanjska noć). Agrarni motivi vide se u običaju ukrašavanja zasijanog polja. Da bi se obranila njiva od oluje, karpatski Ukrajinci su na Zelene blagdane ukrašavali polje granama javora, a na Kupala – granama lijeske. Samo su nasade lana, konoplje ili kupusa uvijek ukrašavali vrbom [88, str. 215].

Obrani budućeg uroda trebali su dodati i obilaske polja s crkvenom procesijom. Ovisno o mjesnim tradicijama, njih su održavali na Blagovijest, Uznesenje, deveti četvrtak nakon Uskrsa, na Zelene blagdane i čak na dan apostola Petra i Pavla, to jest uoči žetve.

U usporedbi s drugim regijama Ukrajine, žetva u Karpatima je započinjala nešto kasnije. Međutim, i tu je žetvena ritualnost sačuvala neke ostatke pretkršćanskih slavlja koji su se podudarali s razdobljem skupljanja meda, voća i uroda. U tradicionalnome narodnom kalendaru prijelaz na jesen se podudara s crkvenim blagdanima Makoveja (14. kolovoza), Preobraženja

¹⁷ *Proskura* – bijeli kruščić posebnog oblika koji se upotrebljava u pravoslavnom bogoslužju.

Gospodnjeg (19. kolovoza) i Velike Gospe (28. kolovoza). U ta tri „dana Spasa“, kako su ih nazivali u narodu, izbijaju davni elementi koji upućuju na vezu jesenske ritualnosti s ritualnošću ostalih ciklusa. Na folklornom materijalu je to popratio ruski muzikolog I. Zemcovskij. Naglasio je da „... je melodična osnova žetvenih pjesama u potpunosti povezana s kalendarskim intonacijama... i je njihova apoteoza“, s ponavljanjem „...obraćanje i zazivanje, vapaji i pozivi cijele kalendarske godine“ [26, str. 156]. Na tu vezu podsjeća i dvodijelna struktura obrednog čina koja je do nas došla u obliku *zažynki* i *obžynki*. Zadnje, kao završni akord agrarnih motiva u godišnjem kalendarskom krugu, identične dvodijelne strukture zimskog ciklusa, u kojem se jasno vidi „susret“ i „*provody*“.

Zažynke i *obžynke* nisu imale jasno određen datum. Istodobno, obaziruci se na određeni nagib gospodarske strukture gorštaka, u raznim su se područjima odvijale drugačije. Nažalost, prethodni istraživači nisu obratili pozornost na žetvene običaje u Karpatima, ali oni u sustavu tradicionalnoga kalendara nisu mogli biti ograničeni na kršćanske blagdane. Zato su ih i bilježili samo povremeno. Međutim, i u takvu stanju se makar djelomično može pratiti nacionalna osnova žetvenih običaja u Karpatima.

Ukrajinski gorštaci započinjali su žetveni ciklus *zažynkama*. „Kada idu prvi put žeti“ – naglašava F. Kolessa – „onda uzimaju sa sobom kruh, smotaju šaku klasja, stavljaju na kruh, a gazda kaže: 'Gospode, pomози!' – i onda tako započinju *zažynku*“ [36, str. 86]. Slično su započinjali žetvu gotovo svugdje u Karpatima. Takav obredni čin je bolje zabilježen u drugim regijama Ukrajine. S razlogom ukrajinski istraživač poljodjelske obredne poezije Slavena, J. Krut', objašnjava nacionalni običaj *zažynke* kao svečani blagdan seljaka, za koji su se odijevali u čistu odjeću, ponegdje se ukrašavali cvijećem, uzimali sa sobom kruh – „*zažynáč*“ i na „lagani“ dan išli žeti zrele žitarice [39, str. 26–27].

Karpatski Ukrajinci, kao i u drugim regijama Ukrajine, završavali su žetvu *obžynkama*. Osobito se u Lemaka žnjelo zajedno, uz pomoć obitelji i susjeda. Izašavši sa srpovima u polje, stajali su licem okrenuti prema izlasku sunca. Prekriživši se, počinjali su žeti. Završavajući žeti njivu, od zadnjih stabljika su polagali križ, vezivali „*bradu*“ koju su ukrašavali cvijećem. Istodobno su od žitarica vili vijenac kojeg su ukrašavali poljskim cvijećem [66, str. 127]. Pjevajući su nosili taj vijenac do kuće gazde te njive. U *obžynkovim* pjesmama slavili su gazde, darežljivu njivu, završeni posao:

Tako je naš vjenčić lijep,

Kao na nebu mjesec jasni.

Toliko je u njemu klasja,

Kao na nebu zvjezdica [80, str. 292].

Na Pokutti su takve vjenčice vili od bilo koje žitarice koju su požnjeli, čak i heljde, graška ili repice. Svaki vijenac je nosila druga djevojka koju su nazivali „mladom“ ili „kneginjom“. Ona je, uručujući vijenac, zaželjela gazdi da dočeka sjetvu, a radnicima u polju – žetvu. Vijenac su vješali na kuku u hodniku. Čuvali su ga do sljedećeg doba kada su sa zrnjem oljuštenim s njega počinjali sjetvu [83, str. 206–207]. Premda u susjedstvu s Pokuttjom, na Gucul'sčyni, *obžynkovi* običaji nisu zabilježeni, iako se vide njihovi tragovi [43, str. 301].

Možemo se složiti s tvrdnjama suvremenih etnologa da se i na Bojkivščyni sačuvalo malo *obžynkovih* obreda i pjesama, premda se i tu sačuvala tradicija da se od zadnjeg snopa žitarica isplete „*dida*“ – blagdanska oznaka božićnih blagdana [23, str. 237]. Autor ovih redaka je neke tragove *obžynkovih* običaja nedavno otkrio na zapadnoj Bojkivščyni. Posebno u gorskim selima Starosambir'sčyne su neposredno u polju pleli vijenac koji je za božićnih blagdana zauzimao počasno mjesto u kući [47, str. 88]. Osim *obžynkova* vijenca, tu su u polju ostavljali snop nepožnjevenih stabljika koje su povezivali koncima i okruživali kamenjem. Pri tome su pjevušili: „Stavim stog miševima u zalog.“ Sukladno s narodnim tumačenjima, radnja ostavljanja na polju snopa nepožnjevenih žitarica ili za miševe, ili za vrapce, ili za to da bi sljedeće godine bio bolji urod [36, str. 86] zaista je ostatak pretkršćanskih vjerovanja po kojima su pokojni preci također sudjelovali u žetvi. Drugačije se taj trenutak vidi u poliskom folkloru [34, str. 344–345]. U nekim žetvenim pjesmama na Polissju kći poziva pokojnu majku da pomogne žeti njivu. Upravo za takve pomoćnike je postavljen kruh „*zažynac*“, koji su ukrajinski gorštaci, kao i Poliščuki, uzimali na *zažynke*. U Kyjiv'skom Polissju su „*zažynaca*“ zamijenili ritualnim keksima „*hrestcima*“, koje su pekli do srijede *hrestopoklonnog* tjedna (četvrta srijeda Korizme. – K. K.). Uoči *zažynaka* Poliščuki su održavali čak i svečanu večeru, da ne spominjemo činjenicu da su na samu *zažynku* odijevali čistu, pa i svečanu odjeću [44, str. 235–237]. Za vrijeme *obžynaka* su na polju ostavljali svežanj

nepožnjevena klasja. Poliščuki su ga vezivali na nekoliko mjesta crvenim koncem i ukrašavali cvijećem. Uništivši korov, gazdarica je prostirala čistu tkaninu na koju je stavljala komadić soli. Karakteristični su i nazivi za stručak nepožnjevene žitarice ukrašen cvijećem. To su „*kvitka*“, „*obžynok*“, „*borodka*“. Međutim, nevjerojatno rasprostranjen na Polissju bio je antroponimski termin „*did*“, koji je, očito, izvoran i neposredno se uklapa u nazive božićnog snopa u Karpatima. To već nije „stog miševima u zalog“, nego izravan dio pokojnim precima koji su vjerojatno nekada ostavljali u polju [42, str. 191–192]. Takve polisko-karpatске paralele s agrarnim motivima karakteristične su ne samo za zimski ili jesenski ciklus, nego i za proljetno-ljetne običaje i obrede.

Tu se treba prisjetiti prvog oranja ili „*zasivke*“, ritualnih obilazaka njive s crkvenom procesijom, ukrašavanja poljâ na Zelene blagdane i dr. Istina, vidi se neznatna razlika. Tako je u Poliščuka dosad postojao običaj obilaska žita na Jurjevo, kada su s obiteljima izlazili na njive i kotrljali se po zelenim izdancima, što je trebalo osigurati bolji urod. Za vrijeme tih šetnji su još organizirali svojevršne gozbe u polju [46, str. 208, 209]. Odjek tog poliskog običaja se djelomično sačuvao u Lemaka. Nije bio u isto vrijeme, to jest nije se odvijao na Jurjevo, nego na Rusalja, kako su Lemki nazivali Zelene blagdane. Njegovim izvođačem nisu bili gazde ili cijele obitelji, nego mladići koji su tog dana obilazili dvorišta, kao i na Jordan, sa štapovima od lijeske. Za početak su išli u polje i valjali se po ozimim usjevima. Izvukavši svežanj zelenih izdanaka, vezivali su ga na štapić od lijeske i s tim obilazili kuće s odgovarajućim željama, za što su ih darivali žemljama – *šćedrakima* [80, str. 339].

Takve obredne radnje su, kako u Poliščuka tako i u ukrajinskih gorštaka, u svim blagdanskim ciklusima prožete jednom brigom – osigurati svoje blagostanje. Njihovi su agrarni motivi identični, i po obliku, i po sadržaju. Bit te identičnosti se krije u zajedničkim osnovama kalendarske ritualnosti.

Cikličnost u ritualnosti karpatskih Ukrajinaca je karakteristična i za zoomorfne motive. Brigom za plodnost i produktivnost stoke prožeti su običaji i obredi kako proljetnog ili ljetnog, tako i jesenskog blagdanskog ciklusa. U njima su se sačuvali neki oblici štovanja stoke, tipični za zimski ciklus, međutim bez jasnih tragova zoolatrije. Istodobno su se dodavali novi oblici, potaknuti proljetnim izgonom stoke na ispašu, ljetnom ispašom u planinama i jesenskim prijelazom na držanje u staji. Ali i takozvani „put na planinsku ispašu“ na

proljeće i jesenski povratak životinja iz planinskih ispaša ukrajinski gorštaci su obilježavali kao svojevrsni blagdan. Međutim, nećemo se zaustavljati na svim takozvanim stočarskim običajima i obredima. Tome su posvećene detaljne publikacije [52, 68]. Želimo se usredotočiti na zajedničke elemente, tipične za sve običaje ukrajinskih gorštaka. Zato osnovna točka računanja zoomorfnih motiva u proljetnom ciklusu počinje od blagdana Blagovijesti, iako je neke njihove tragove moguće pronaći i ranije. Takva kombinacija je tipična ne samo za populaciju Ukrajin'skih Karpata, nego i za druge regije Ukrajine.

Posvuda su Ukrajinci smatrali Blagovijest važnijim blagdanom od Uskrsa. Kada bi oba ta blagdana pala na istu nedjelju, što bude slučaj svakih nekoliko stotina godina, onda je u crkvi za početak trebalo održati liturgiju prigodom Blagovijesti, a tek potom – Uskrsa. Inače, prema gucul's'kim vjerovanjima, ne bi svanulo [57, str. 33]. Ali tako su smatrali i ostali gorštaci, također i na zapadnoj Bojkivščyni, o čemu svjedoče priče slične gucul's'kima o tome kako su ljudi „zaboravili na Blagovijest“. Isto tako su taj dan doživljavali i Poliščuki. Smatrali su da do Blagovijesti „sveta zemljica spava“ i ne smije ju se dirati: ni kopati, ni orati. Do tog dana je bilo zabranjeno popravljati ograde, graditi plotove, jednom riječju ograđivati polje ili vrt. Prekršitelja je očekivala kazna – polijevanje vodom za to što „će se kiša ispriječiti“ [46, str. 205–206]. Prema mišljenju Gucula, samo onaj koji je „...prodao dušu Judi teše na Blagovijest kolac i zabija ga u zemlju“ [78, str. 214].

Već smo spomenuli vjerovanja karpatskih Ukrajinaca da je upravo od tog dana zemlja blagoslovljena i može započeti provođenje proljetnih radova. Sukladno s tradicionalnim vjerovanjima Bojaka, Lemaka i Gucula, s proljetnim buđenjem prirode aktivira se i svaka „nečista sila“ koja može naštetiti stoci ili uzeti mlijeko od krava. Da bi se zaštitili od svakog vida čarobnica, Lemki su vrata staja podupirali drljačom s klinovima prema gore, a imanje posipali makom [80, str. 333]. Slično su radili i Bojki na druge blagdanske dane. Valja primijetiti da su metalni predmeti seoske svakodnevice (drljača, plug, sjekira, kosa i slično) služili karpatskim Ukrajincima kao svojevrsna zaštita i u zimskom ciklusu. Često su ih upotrebljavali, a da ne spominjemo mak, u ritualnim radnjama i Poliščuki [48, str. 151–152]. Upravo takvim zaštitama su se na Polissju služili protiv onih koji „hodaju“ poslije smrti. O zajedničkim vezama zoomorfnih motiva zimskog i proljetnog ciklusa svjedoče gucul's'ki običaji hraniti stoku jako rano na Blagovijest otavom koja je bila na badnjem stolu,

začinjenom solju i mekinjama i ostacima badnjih jela. To je trebalo zaštititi životinje od vještica i ugriza zmija [78, str. 213], koje, sukladno narodnim vjerovanjima, toga dana izlaze iz zemlje. Da životinje na ljeto ne bi grizle, taj dan su ih gonili na pašu bez obzira da li već ima trave ili ne [87, str. 29]. Ponegdje su na Gucul'sčyni s imanja gonili marvu od sunca, dalje od kuće, da ne bi čekala na gotovu hranu nego se sama pobrinula za sebe [78, str. 214]. Goneći stoku, pod prag staje su stavljali komadiće užarenog ugljena, što ih je trebalo obraniti od vještica. A još prije tog blagdana su od raznih nečistoća radili „mastilo“ i crtali križeve stoci po čelu, rebrima, kralježnici i vimenu. Takve križeve su crtali i na dovratke i vrata staje. Istodobno su tamjanom i biljem kadili stoku [57, str. 31].

Za vrijeme prvog oranja i sjetve, koji su nastupali nakon Blagovijesti, karpatski Ukrajinci su također svojevrsno štovali stoku, pogotovo vučnu, pri izlasku i izravno u polju. Upravo zato su sa sobom uzimali kruščić, *paljanycju* ili ostatke badnjeg „*kerečuna*“, kojima su je čistili za kratkog odmora. Slično su radili i Poliščuki. Na Polissju se početak proljetnih radova nije odvijao bez ritualnoga kekša – „*brestca*“, „*pluga*“ ili „*borone*“. Njega su u polju dijelili vučnim životinjama i samo ponekad su ga vraćali kući, gdje su ga davali kravama. Bit same radnje davno se zaboravila, a održavali su je čak 1850-ih godina, jer „tako to mora biti“, to jest tradicionalno [46, str. 207].

Zoomorfni motivi su se dosad jasno vidjeli u običajnim radnjama karpatskih Ukrajinaca, ograničenih do uskršnjih blagdana. Prisjetimo se da sukladno nacionalnim vjerovanjima na „Čisti četvrtak“ svi se preminuli vraćaju s „onog svijeta“ i može ih se vidjeti u crkvi kada se kasno navečer onuda prođe. Prema vjerovanjima Lemaka, na četvrtak uoči Uskrsa, kojeg su nazivali „*žyvnyj*“, vještice su se skupljale kod bezdana na sabat. Da vještice ne bi naškodile stoci i da ne bi uzele kravama mlijeko, Lemki su kosili travu s devet međa i hranili stoku. Istodobno, nisu svi mogli tu večer ići u crkvu na večernju misu. Netko od ukućana je morao ostati čuvati imanje da vještice prerusene u žabe ne bi prodrle do stoke i napravile joj štetu [77, str. 385]. Ponegdje su na Gucul'sčyni na taj dan palili u kući „živu vatru“, plamen koje su održavali do dana kada su stoku slali na livade, to jest do dana puta u dolinu [57, str. 35]. U nekim mjestima na Bojkiv'sčyni, kad u vrijeme crkvene službe „pasije“ zazvoni zvono, neke od žena „se kuckaju“ s bocama vrhnja – rade maslo, da bi se tako radilo tijekom godine [27, str. 43].

Zoomorfni motivi izravno se vide i u uskršnjim običajima. Svugdje među ukrajinskim gorštacima bio je rasprostranjen običaj da se što brže vrate kući s posvećenom *paskom*¹⁸ i raznim uskršnjim namirnicama, slično kao i s posvećenom vodom na blagdan Jordana. O tome je ovisilo blagostanje obitelji. U Lemaka su, vrativši se s posvećenim kući, triput trčali oko imanja [77, str. 407]. Guculi su, ne ulazeći u kuću, prvo žurili u staju. Gazda je bisagama s posvećenim doticao svaku životinju i pozdravljao: „Krist je uskrsnuo!“. A netko od domaćih bi odgovarao: „Uistinu je uskrsnuo!“. Gazda je zaželio svakoj životinji da ne doživi nikakvo zlo, kao što „...se ništa ne može dogoditi posvećenoj *paski*“ [57, str. 39]. U nekim su mjestima, dotičući triput bisagama kravama kralježnicu, govorili: „Kakav krasan poklon, takav da bi Bog davao telice lijepo“ [78, str. 236]. A potom su išli u kuću na svečani objed. Stoci su također odrezali komad *paske*, posuli ga solju i častili ju. Do tada životinjama nisu davali jesti [81, str. 125].

Za vrijeme uskršnjega skromnog jela nakon posta ponegdje su na Bojkivščyni onome koji je čuvao stoku na ispaši zabranjivali jesti meso, jer bi to naštetilo stoci [27, str. 44]. Taj su običaj održavali i u mnogim selima nad Limnycom, gdje su također smatrali da pastiri na Uskrs ne smiju jesti meso kako ljeti vukovi i medvjedi ne bi napadali stoku [88, str. 211]. Mrvice od posvećenoga, zajedno sa solju, Guculi su davali kravama, govoreći da u krava vime bude veliko kao *paska* [57, str. 40]. Svojevrsna obrana stoke od „urokljiva oka“ bila je čak i ljuska od jaja, takozvani *vydutki*. U ukrajinskim selima Mižgirščyne, Hustčyne i Tjačivščyne su iz jaja ispuhivali sadržaj, ljuske nizali na konac i vješali iznad ulaza staje [68, str. 380], što znatno podsjeća na gucul's'ki običaj vješanja drvenih križeva na Jordan.

U proljetnom ciklusu zoomorfni motivi su poprimali najviše tonove do Jurjeva. Prema gucul's'kim vjerovanjima, tog se dana proljeće spušta na zemlju, stoga se može svirati trembitu i ići s marvom u dolinu, ako ima trave [57, str. 43]. S obzirom na stočarsku usmjerenost gospodarskih poslova, u njihovim jurjevskim običajima najizraženiji su zoomorfni motivi. Još dan prije tog blagdana skupljali su drva za ogrjev, triješće, sve smeće u vrtu. U prvi sumrak su s *davynom*, to jest sijenom koje nije pojela stoka, u gucul's'kim selima palili vatru. Palili su je oko vrata ili kraj ograde gdje spava stoka, ili jednostavno u vrtu. Pri tome su molili Boga za toliko „marve koliko bude pepela od vatre“

[78, str. 246]. Ponegdje su u vatru bacali sve što je nepotrebno, čak i istrošene cipele da bi „smrđjelo“. Dim od takve lomače trebao je obraniti stoku od vještica [57, str. 43], koje „tu noć pohlepno idu za mlijekom“. Preko dogorjele vatre su tjerali stoku „...da bi bila tako oštra kao vatra“. Zatim su u nju bacali drva za ogrjev da bi gorjela „... do trenutka kad se kokot oglasi“ [78, str. 246].

Osim jurjevskih vatri, ukrajinski gorštaci su posezali i za sustavima obrane koji su nam poznati iz drugih obrednih ciklusa. Tako je na Pokutti u jurjevsko predvečerje svaki gazda, koji je imao bar jednu kravu, širokim kistom činio križ na vratima i ulazu u staju, da vještica ne bi imala pristup. Pritom su stoku posipali makom, da bi se vještica „zabavila“ [83, str. 198]. Takozvanim pucketavim makom posipali su stoku i na bojkivs'ko-gucul's'kom pograničnom prostoru. Tu su rano na Jurjevo stavljali kantu za mužnju na dvorište, da bi skupili jurjevsku rosu. Njome su polijevali krave da bi davale više mlijeka [81, str. 125].

Za sličnim obranama su posezali i Bojki. U noći uoči Jurjeva bojali su križeve katranom na vratima staja, podupirali vrata drljačama. M. Zubryc'kome se posrećilo da zabilježi priču kako je mačka zapela na drljaču. Odrezali su joj kandžu, a nakon toga su saznali da je susjeda ostala bez jednog prsta [27, str. 46]. Takvim su se obranama koristili i Lemki. Oni su osim drljače dodavali i šipak, što je naročito karakteristično za poliske običaje. Istodobno su na vratima staja kredom, vapnom ili katranom crtali križeve da nikakva „nečista sila“ ne bi naškodila stoci. Oko staje su još posipali pepeo da bi se vidjelo jesu li dolazile vještice [77, str. 474].

U karpatskim običajima i vjerovanjima za blagdan Jurjeva djelomično su sačuvani tragovi zoolatrije, jasno vidljivi u zimskom ciklusu. Među Guculima je zabilježeno vjerovanje da na Jurjevo sve zvijeri međusobno razgovaraju [57, str. 44]. S tim je, očividno, povezan običaj, kao i u božićnim danima, da se najbolje nahrani svoje domaće životinje. Guculi su u jutro na Jurjevo davali kravama muzarama svijetložuto cvijeće (*Ranunculus acris*), koje su nazivali „*jurijivkama*“, „*jurinkama*“. To sitno narezano proljetno cvijeće posipali su solju koja je stajala na badnjem stolu ili solju posvećenom na Uskrs. „*Jurijivkama*“ su Guculi ukrašavali i svoja vrata na koja su tog dana stavljali „*kecku*“, to jest dren. U nju su zabadali i grane vrbe te držali na vratima sve do Kupala kao način obrane od vještica. Istodobno su, osim odabrane hrane, stoci davali da liže sol

zakopanu na Blagovijesti u mravinjak. Od toga su životinje trebale davati više mlijeka. Ako je stoka prije Jurjeva već išla na ispašu, vodili su je na taj dan na najbolji pašnjak [43, str. 298].

Svojevrsni tragovi zoolatrije izraženi ritualnim hranjenjem životinja na Jurjevo sačuvali su se i u Lemaka. Na Prjašivščyni naročito, iako su taj dan smatrali samo posvetom, a svečano su ga slavili u selima gdje je bila crkva sv. Jurija; pekli su „*korov*”*janča*“ ili „*poškrebenača*“. Taj kruščić su pekli od tijesta koje je ostalo kad su pekli *pasku*; dodavali su mu razne sjemenke. Na Jurjevo, prije vođenja stoke na pašnjak, ribali su „*korov*”*janč*“; posipali posvećenom soli i mekinjama te davali kravama, da vještice ne bi uzele mlijeko [77, str. 469, 474]. Prije no što bi pustili stoku iz staje, gazdarica bi ih kadila posvećenim biljem i škropila posvećenom vodom. Pod prag staje stavljala je sjekiru, a na nju – nekoliko užarenih komadića ugljena, preko kojih je trebala prijeći stoka. Ponegdje su pod prag stavljali jaje kojim su u dvorištu milovali po kralježnici svaku životinju, a potom jaje davali pastiru na polje [77, str. 463]. To se podudara sa stočarskim običajima na Polissju i drugim regijama Ukrajine.

Osim toga, lemkivski pastiri su na Jurjevo pletli vijence od lopoča ili dobričice kojima su ukrašavali krave. U nekim mjestima su vijencima ukrašavali samo jalove krave. Kada bi krava donijela cijeli vijenac, gazdarica bi ga uzela, isjekla i nahranila njime životinje. Ranije razvaljen vijenac označavao je nesreću [77, str. 470]. Taj običaj nije bio samo izum Lemaka. Odgovarajuće vijence pletli su i stavljali stoci na rogove na jurjevski dan u mnogim selima ukrajinski gorštaci. Ta je obredna radnja povezana s vjerovanjem da stoku „ukrašenu“ vijencima na Jurjevo tijekom ljeta neće dirati nikakva zvijer [43, str. 298]. Pletenje jurjevskih vijenaca i „ukrašavanje“ stoke bilo je popraćeno posebnim pjesmama – *ladkankama* [32, str. 38]. Međutim, prema mišljenju suvremenih folklorista, taj jedinstveni oblik obredne poezije Karpata i Prykarpattja nije dovoljno istražen. Na temelju spomenutih jurjevskih običaja i obrednog folklorista neki od njih smatraju da je u Karpatima, kao i u drugim područjima, postojao običaj prvi put voditi stoku na ispašu baš na Jurjevo [33, str. 96]. S tim se možemo složiti samo ukoliko se radilo o prvom vođenju stoke seoskom pastiru. Podsjetimo da su Guculi vodili stoku dalje od kuće još na Blagovijest, da bi se ona na ljeto brinula sama za sebe. Lemki su također stoku vodili na ispašu još prije Jurjeva, svaki svoje krave posebno. Ali onaj koji je čuvao stoku na ispaši do Jurjeva nije smio ni pjevati, ni zviždati, niti pucketati bičem,

da ne bi privukao pažnju vještica [77, str. 470]. U gorskim selima zapadne Bojkivščyne prvi su put vodili stoku na ispašu baš na Jurjevo, jer do tada je nisu puštali, jako su se bojali. Smatralo se da ako se životinje odvede prvi put na ispašu prije Jurjeva, da će krava „poblesaviti“, ili će ju „poljubiti pjegava“ (ugristi otrovnica – K. K.), ili će ju na ljeto napasti divlja zvijer.

Svojevrsno štovanje stoke ograničeno na jurjevski dan ukrajinski su gorštaci gotovo u potpunosti ponavljali i u obrednoj praksi ljetnoga ciklusa.

Kao i na Jurjevo, Lemki su na Rusalja također zelenim vijencima, kojima su dodavali grančicu lipe, „krasili“ stoku, istodobno su pastiri na pašnjacima obilježavali svoj stočarski blagdan vatrom, častili se kajganom pa i gorilkom [80, str. 339]. Slično su slavili Zelene blagdane pastiri zapadne Bojkivščyne, koji su na pašnjacima organizirali takozvanu *zelenivku*. Osobito su se na Starosambirščyni, još i u poratnim godinama, unaprijed dogovarali koji će pašnjak ostaviti za ispašu stoke samo za Zelene blagdane. Za dan ili dva su na odabranoj livadi ostavljali mjesta za sjedenje i za stol, takozvanu *stolycju*. Ujutro na Svetu nedjelju svaki je pastir donosio na okupljanje svoju torbu. Svaka gazdarica je u nju stavila kruh, sir, maslac, jaja i gorilku. Ali to je već pastirska svakodnevica. Dakle zoomorfni motivi u „*zelenivci*“ vide se kasnije. Kada su se pastiri trebali vratiti sa stokom kući, svakoj su životinji na rogove zadjenuli zeleni vijenac.

O običajima „ukrašavanja“ stoke na Zelene blagdane već je bilo spomena u literaturi iz 1937. godine. Ne zamjeramo autoru opisa ove radnje, I. Blyznaku, koji je iz neznanja smatrao da su oni karakteristični samo za neka sela Turkivščyne, što također nestaje. On je primijetio da su pastiri vijence pleli unaprijed, još na zelenu subotu, čuvali ih u vodi ili u hladovini da ne bi uvenuli, dok je stoka pasla, a pastiri pripremali svoju gozbu. Pletenje vijenaca i vraćanje „ukrašene“ stoke kući bili su popraćeni obrednim pjesmama – *ladkankama* [6, str. 120–122]. Suvremeni istraživači su dokazali da običaj „ukrašavanja“ stoke uz pratnju *ladkanki* obuhvaća znatno šire područje [33, str. 97]. Istina, karpatski Ukrajinci su ga u nekim mjestima obilježavali na Jurjevo, a u drugima – na Zelene blagdane.

Pregled zoomorfnih motiva u ljetnom ciklusu ne bi bio potpun da se ne spomenu neki lemkijski zelenoblagdanski (*rusaljni*) običaji. Jedan od njih podsjeća na gucul's'ki običaj zakapanja soli u mravinjak na Blagovijest i čašćenje

stoke njome na Jurjevo. Na Lemkivščyni su gazdarice koje su htjele dobiti puno mlijeka od krava u *rusaljni* petak uzimale kruh, sol i listove dobričice te ih zakapale unutar susjedstva. Rano u subotu su otkapale i time hranile svoje krave [80, str. 399]. Nažalost, ostalo je nezabilježeno koliko je ta radnja povezana s rusalkama, iako su te dane Lemki nazivali „*rusavnyma*“. Prisjetimo se polisskog vjerovanja da su se upravo u petak prije Zelenih blagdana rusalke zajedno s „*djedima*“ (pokojnim precima) vraćale s „onog svijeta“ k svojoj obitelji. Upravo taj petak oni i trče oko ograđenog imanja. Jesu li mjesto zakapanja svojevrsne predblagdanske stočne hrane Lemkinje birale slučajno ili je, možda, u tome bilo nekakve pravilnosti – otvoreno je pitanje. Međutim, u samom hranjenju mliječnog stada vidi se odjek zoolatrije.

Neki tragovi zoomorfnih motiva se primjećuju i u ljetno-jesenskim obrednim ciklusima: osnovne radnje i sustavi obrane ponavljat će se i u njima. Istodobno se prepleću akcenti poštovanja, kada poštovanje dobivaju ne životinje, nego njihovi čuvari, to jest pastiri, o čemu dovoljno piše u etnološkim publikacijama [52; 68].

Osim spomenutih agrarnih i zoomorfnih motiva, u proljetnom, ljetnom i jesenskom obrednom ciklusu ukrajinskih gorštaka jasno se vide i spomen-motivi. Spomen-motivima je karakteristična ista cikličnost, skup radnji i načini prisjećanja kao i u drugim regijama Ukrajine, osobito Polissju. To se vidjelo na primjeru obrednih radnji zimskog ciklusa, u kojemu je osnovno mjesto kontakta živih s pokojnom rodbinom bila rodna kuća. S promjenom prirodnog ciklusa takvo mjesto postaje groblje. Ali, neovisno o godišnjem dobu, spomen-motivi u ritualnosti karpatskih Ukrajinaca ostaju ograničeni na važne datume crkveno-narodnog obrednog kalendara.

Svojevrsni prijelaz sa zimskog na proljetni ciklus karpatskim je Ukrajinacima bilo vrijeme Korizme. Od njezina početka do Zelenih blagdana Lemki su obilježavali pet zadušnih subota, za kojih su se u crkvama održavale mise zadušnice. Za crkvenih službi čitali su se „zapisi“, to jest popisi imena pokojnih, koje je prema željama vlasnika spominjao svećenik. Na te zadušne subote, od kojih je prva bila prije mesopusne nedjelje, a peta – prije Rusalja, na spomen pokojnih župljani su donosili po jedan kruh (umjesto nekadašnje *kutje*¹⁹).

19 Tu se pod nazivom *kutja* misli na „razne namirnice: kruh, *pidpalke*, sir, meso, med, voće, ponekad ulje, vino, žito i slično“ [77, str. 362-363].

Na Pokutti je na prvi tjedan Korizme svaki gazda davao crkvi svoj *pom''janyk*²⁰ s imenima pokojne rodbine. Takvi *pom''janyki* ostajali su u crkvi tijekom četrdeset dana posta. A svaku srijedu i petak spominjali su ta imena. Samo na Veliki četvrtak, odnijevši odgovarajuću naknadu u crkvu, uzimali su *pom''janyke* kući [83, str. 142]. Zato su crkvena spominjanja pokojnih u obrednoj praksi karpatskih Ukrajinaca bila samo preludij. Osnovni spomen-motivi u proljetnom ciklusu Bojaka, Lemaka i Gucula padali su na uskršnje blagdane.

Nisu bez razloga Pokutjani uzimali svoje *pom''janyke* na „veliki“, „*strastnyj*“ ili „*žyvnyj*“ četvrtak, kako su ga nazivali karpatski Ukrajinaci. I Bojki, i Lemki, i Guculi vjerovali su da se upravo na taj dan duše pokojnih vraćaju s „onoga svijeta“. O tome svjedoči vjerovanje zabilježeno na Gucul'sčyni da na *žyvnyj* četvrtak „...kako navečer ljudi idu iz crkve, tako dolaze mrtvaci na molitvu“ [57, str. 35].

Prema vjerovanjima Lemaka, taj dan se otvaraju grobovi i duše umrlih lutaju svijetom. Lemki su na *žyvnyj* četvrtak posjećivali grobove svojih bližnjih, a svećenik je održavao misu zadušnicu [80, str. 334]. Slična vjerovanja je u svoje vrijeme zabilježio i P. Kuliš na području znatno udaljenom od Karpata [40, str. 43–44]. To je osobito karakteristično za Poliščuke. S razlogom su na Kyjiv's'kom i Žytomyrs'kom Polissju četvrtak prije Uskrsa nazivali „čistim“. Prema narodnoj etimologiji takav naziv dolazi otud što do tog dana na gospodarstvu sve mora biti čisto. Zato se do tada trebalo počistiti kuću i dvorište, jer su do velikog blagdana, ali i nakon njega trajali pripremni radovi za Uskrs. Ujutro, još prije izlaska sunca, svaki član obitelji morao se umiti i odjenuti čistu odjeću. Upravo su se tako Poliščuki pripremali na susret s pokojnom rodbinom na „*djedy*“. A navečer nakon crkvenog obreda „*pasije*“, održavala se ritualna večera s posnim jelima koju su Poliščuki nazivali „*tajnom*“, „*strastnom*“ ili „*paskovom*“. Na nju su također pozivali i pokojne. Osim ostataka jela, na stolu su za njih stavljali i lončić s vodom i svijeću [45, str. 181–183]. To podsjeća na božićne običaje karpatskih Ukrajinaca.

Na običaje „*žyvnyj*“ četvrtka, prethodni su istraživači obraćali manju pozornost. Zato i u Karpatima treba potražiti poliske analogije, jer stariji ljudi u gorskim selima Starosambir'sčyne pamte „tajnu večeru“ u *žyvnyj* četvrtak za

---

20 Pom''janyk – popis umrlih za mise zadušnice.

koji su radili posne varenike, palili svijeće i ostavljali ostatke objeda na stolu do jutra. Lemki su također, nakon cjelodnevnog posta, pripremili laganu večeru [66, str. 119].

Spomen-motivi su neposredno izraženi i u guculskom obrednom činu „*grijati dida*“, ograničenom većinom na *žyvnyj* četvrtak. Sačuvao se do sredine 20. st., većinom u obliku kakav su zabilježili etnografi u prošlosti, ne spominjući ritualnu svrhu [78, str. 228–229; 86, str. 214]. Starije generacije Gucula objašnjavale su da se tako radilo davnih dana, jer je to pridonosilo urodu njive i potomstvu stoke. Glavni izvođači bila su djeca. Većinom su na *žyvnyj* četvrtak, u nekim mjestima već u srijedu ili na preduskršnju subotu, išli od kuće do kuće i vikali pod prozorima: „Grijte *dida!* Grijte *dida!* Dajte kruha! Neka vam ovčica, neka vam janjića, neka vam telića!“, a netko bi iz kuće odgovarao: „Grijemo, grijemo, dajemo!...“. Djecu su darivali *kukucama* – malim pšeničnim ili raženim kruščićima koje su posebno pekli za tu prigodu. Zahvaljujući za darove, *kukucari* su željeli: „Daj, Bože, dušama umrlih carstvo nebesko, a vama, gazda, da vam se ovčice mirno nakote i da bude janjaca!“. „Za milostinju“ su *kukuce* darivali, ne samo djecu, nego bilo kojeg od prvih posjetitelja [43, str. 295].

Taj običaj izražava vjerovanje o vezi prvog posjetitelja na *žyvnyj* četvrtak s dobrobiti i srećom obitelji, što je karakteristično i za zimski ciklus.

Važan element običaja „*grijati dida*“, koji je sjedinio ritualne radnje zimskog i proljetnog ciklusa, bila je i vatra. Palili su je u vrtovima i preko nje triput preskakivali. Taj ritual su povezivali s budućim urodom i zdravljem članova obitelji.

Na *žyvnyj* četvrtak vatru su palili i Lemki. Radili su to većinom mladići na poljima. A s ugljenom (žarom) od te vatre palili su kod kuće novu vatru [80, str. 334]. U zimskom ciklusu je svrha vatre bila susret s pokojnim precima. Očigledno, to se odnosi i na „*strastne*“ vatre. Kao i pred Božić, gorjele su vatre u Karpatima i pred Uskrs. U subotu navečer su palili ritualne vatre na dvorištima i održavali ih sve do svitanja. Na Gucul'sčyni je takva tradicija postojala i u 20. stoljeću. Prema svjedočenjima sugovornika, kraj vatri koje su gorjele, osobito kraj crkve, predsjedali su najstariji muškarci u selu. Da bi se imalo što za paliti, čak su održavali i svojevrzne „štafete“, kao što se događalo na Polissju za vrijeme

pripreme za Kupala. U nekim gucul's'kim selima svako dvorište je davalo po nekoliko drva koje su u kolicima vozili na mjesto uskršnje vatre oko crkve [43, str. 295]. Ponegdje su u te vatre stavljali daske, ljestve i slično, ukradene od seljana [80, str. 160]. Na Lemkivščyni su kraj crkve palili „*sobitke*“²¹, koje su čuvali mladići od petka do Uskrsa [80, str. 335]. Istodobno su u nekim selima Prjašivščyne, skupljajući suho lišće i smeće, palili vatre u vrtovima i na petak prije Uskrsa [77, str. 39]. U nekim pokutskim selima su na Veliku subotu palili vatre na grobljima, gasili ih prije svitanja ili tijekom sljedećega dana, ali *sobitkama* ih nisu nazivali [83, str. 146].

Uskršnje vatre gorjele su i na Polissju. Palili su ih na dvorištu svake obitelji. Taj se običaj održao do danas, iako se ritualna svrha uskršnjih vatri ponešto zaboravila. Većina ispitanih pokušala je objasniti zašto su vatre na Uskrs palili oni koji nisu išli u crkvu na „*vsjunošnu*“²², a kod kuće se nisu imali čime baviti. Da ne bi zaspali (a prema tradiciji tu noć se nije smjelo spavati), palili su na dvorištima vatre, kraj kojih su se skupljali susjedi i međusobno razgovarali do svitanja. Međutim, na Polissju su bila i bolja tumačenja ritualnih vatri: „Na *vsjunošnu* pale oko rijeke oni u koga su se utopljenici potopili.“ Jasno je da te vatre nisu palili za zabavu, nego u nadi da će se do vatre na obali rijeke doći ugrijati duše utopljenih.

Osim uskršnjih vatri na dvorištu, u kući je trebala gorjeti svijeća tijekom cijele noći. Čin paljenja vatri na obali rijeke dopunjavalo se običajem odvajati u posebnu posudu pomalo od jela za vrijeme spomen-večere na „*djedy*“, a ujutro te ostatke bacati nasumce u rijeku. Tog se običaja u Polissju pridržavala svaka obitelj, neovisno da li se u obitelji sačuvalo sjećanje na taj običaj, ili je u obitelji bio utopljenik ili ne [45, str. 183–184]. Upravo je u tim poliskim obrednim radnjama pronađen ključ „tajni“ ritualne svrhe, kako božićnih tako i uskršnjih vatri u Karpatima.

Spomen-motivi u uskršnjim običajima ukrajinskih gorštaka neposredno su izraženi. Na uskršnji objed, kao na Badnjak, pokojnu rodbinu nisu pozivali. Oni su već bili među živima od *žyvnoğ* četvrtka, očekujući *rozgovyny*. Upravo se s tim vjerovanjima povezuje čin povratka iz crkve s posvećenom paskom. O toj prigodi piše A. Onyščuk s Naddvirnjanščyne: „Nakon što je svećenik

---

21 Sobotka – drugi naziv za Kupala.

22 Vsunošna (vsenošna) – pravoslavna crkvena služba koja se održava cijelu noć pred Uskrs.

posvetio paske, narod se počinje kretati kao 'mravi – svaki uzima što prije košaru, sjeda u kola ili na konja i utrkujući se žure domovima. Konji utiskuju kopita', žuri da ne ostanesh pozadi, trče što jače – sve ih pokreće vjera: 'Tko brže bude u kući, taj će prije napraviti ljeto...'.“ [57, str. 39]. U drugim gucul's'kim selima nakon posvete paske „svatko trči kući najbrže što može, da bi si brzo iz polja uzeo“ [81, str. 125]. Lemki su također s posvećenim žurili kući, jer „tko prije dođe kući, taj će prije i odraditi u polju“ [66, str. 120]. Istodobno će onaj koji zadnji dođe s paskom kući, u godinu dana umrijeti. Takva kazna čekala je i onoga kojemu na putu ispadne paska [77, str. 407]. Slično su kući s posvećenim vraćali i Bojki. Međutim, to nije bila individualna ili povremena pojava u Ukrajins'kim Karpatima. Taj običaj je dobro poznat Polišćukima, kako s Kyjivščyne tako i sa Žytomyrščyne. Oni su također smatrali da on ima neposredan utjecaj na blagostanje obitelji [45, str. 181–185].

Njegovo značenje Polišćuki su objasnili slično kao i ukrajinski gorštaci. Ali potpuno je jasno da je u oba slučaja narodno postupanje znatno kasnijega podrijetla, kada se pravi smisao čina već zaboravio. Očigledno je davno bio usmjeren da što brže zadovolji pokojne pretke od kojih su, kao ravnopravnih sudionika zajedničkog objeda sa živom rodbinom, očekivali pomoć u gospodarstvu, u općem blagostanju i obilju obitelji. Izravne dokaze zajedničke veze, koji su barem djelomično zabilježeni u ritualnosti izvornih poljodjelaca Anatolije ili Mezopotamije, gdje je hrana (objed) bila glavno sredstvo komunikacije živih i mrtvih, na poliskom i karpatskom području ne treba tražiti. Zato su se posredna svjedočenja potpunije sačuvala u poliskim spomen-obredima, naročito u „*didyma*“. Čak i do uskršnjeg objeda su Polišćuki, kao i na „*didy*“, nakon molitve i želje carstva nebeskog pristupali pokojnoj rodbini. Sam uskršnji objed je prema običaju i na Polissju, i u Karpatima počinjao s posvećenim jajetom. Jaja, pisanice, *krašanke*, *farbovanke* bile su oznake mnogo uskršnjih radnji, pa i mladenačke zabave. Nije se potpuno zaboravio ni običaj bacanja u vodu (rijeku) ljuski od jaja ili njihova zakapanja zajedno s ostacima od objeda na svom polju, što je karakteristično za Polišćuke. Zato je običaj bacanja ljuski od jaja u rijeku izraženiji kod karpatskih Ukrajinaca. Tu je on imao jasno izraženo spomen-obilježje [43, str. 297].

Istodobno se na Uskrs događala formalna promjena mjesta spomena. Osnovno mjesto ritualnog čina u cijelome tjednu nakon Uskrsa bilo je groblje. Ukrajinski gorštaci su ga čak nazivali „bijelim“. Svugdje su nazivali

„bijelom“ i prvu nedjelju nakon Uskrsa, koja je bila svojevrsna kulminacijska točka spomen-motiva u proljetnome ritualnom ciklusu. Sam naziv „bijela“ su karpatski Ukrajinci povezivali s tim da ona „...donosi svjetlo“ [57, str. 41]. Neki od suvremenih istraživača duhovne kulture ukrajinskih gorštaka smatraju da se termin „bijela nedjelja“, kao i „bijeli tjedan“, premjestio s doba Rusalije, „...kada su naši preci pjesmama provodili rusalke do rijeka...“, na uskršnje razdoblje [77, str. 414]. Prema „komadićima“ narodnih tradicija koje su zabilježili istraživači u Karpatima, danas se ne može dati potpun odgovor. Može se samo primijetiti da uvjerljivih dokaza u korist takve tvrdnje nema. A kada je riječ o provodu rusalki, on se na poliskom području ne odnosi neposredno na nacionalnu tradiciju štovanja pokojnih predaka [48, str. 144]. Tome su posvećeni i običaji bijelog tjedna, zabilježeni u Ukrajinskim Karpatima. Posredno svjedočenje su tradicionalne zabrane određenih poslova. Treba se prisjetiti da su se za božićnih blagdana, čak i u radne dane, izbjegavali teški poslovi, „jer je *dido* u kutu“ [50, str. 10]. Sličnih zabrana pridržavali su se ukrajinski gorštaci i tijekom bijeloga tjedna. Pa i Lemki u te dane nisu prali prakljačom na potocima, da na ljeto „ne bi pucao“ Perun i da ne bi padala tuča [77, str. 415]. Sličnih zabrana pridržavali su se i Bojki [27, str. 45].

Tijekom bijeloga tjedna Guculi nisu sijali lan i konoplju, jer su vjerovali da će platno od njih obvezno prekriti nečiji lijes [57, str. 41]. U neke dane bijeloga tjedna na Volynju su također branili određene vrste rada, da ne navuku na sebe gnjev mrtvih [19, str. 66–67]. Polišćuki su u četvrtak nakon Uskrsa obilježavali „*navs'kyj*“ (*nas'kyj*) ili „Uskrs umrlih“. Već njegov naziv govori sam za sebe. Taj su dan izbjegavali teške poslove po kući i gospodarstvu. Ispitujući desetke poliskih sela Kyjivščyne i Žytomyrščyne, ritualnih objeda ograničenih na taj dan, kao na Uskrs, nije pronađeno. Međutim, davno prije ih je očigledno bilo. Inače se skupljač narodnih običaja na Ovručyni M. Pjetrovs'kyj prije 150 godina ne bi mogao žaliti da „...su na *besede* na *navs'kyj* Uskrs Polišćuki zaboravili“ [10, str. 319]. „*Besedama*“ su u njegovo doba nazivali ritualne objede u kojima su sudjelovali rodbina i susjedi, koji su počinjali u jednoj kući, a nastavljali u drugima po redu. Najvažniji čin toga dana, koji se sačuvao do danas, je posjet mjestu pokopa svoje rodbine. Stariji ljudi i danas nose na grobove pisanice koje kotrljaju oko groba, a potom zakapaju kraj križa. Osim toga, u nizu poliskih sela postojao je običaj obilježavati toga dana „*grobky*“ ili „*provody*“. Osim paske i jaja, tada su nosili i druga jela karakteristična za

uskršnje blagdane u tom ili drugom selu, ili čak u drugoj obitelji. Među jelima je moralo biti i ono koje „...su za života voljeli pokojnici“. Istodobno su nosili na groblje i *sytu* (*kanun, kolyvo*), koji su bili nezaobilazni kod kuće na „*didy*“ ili *pomyinky*. Takva *radovnycja*, to jest „dan kada se i mrtvi raduju“, kako su tumačili Polišćuki, održavala se u raznim selima na različite dane – od bijelog ponedjeljka do bijele nedjelje. Više je tome razloga. Da li je drevnoj tradiciji odgovarala rastegnutosť „*grobaka*“ u vremenu i prostoru, trenutačno je nemoguće otkriti [45, str. 185–187]. Istraživači na to nisu obratili pozornost [10, str. 322]. Sam termin „*grobky*“ je Polišćukima označavao da „...svi, to jest, svaka obitelj svoj grob poštuje“. Za to su birali, prije svega, grob oca ili majke, ne zaboravljajući i na grobove ostale pokojne rodbine. Grobove su prekrivali lanenim stolnjakom na koji su stavljali dio donesenih jela. U unaprijed dogovoreno vrijeme okružili su oko groblja i održavala se misa zadušnica za pokoj duša. U vrijeme službe svećenik je čitao s „popisa sjećanja“ imena pokojnika svake obitelji, a potom je posvećivao grobove na zahtjev obitelji. Nakon ceremonije je molitvom započinjao objed sjećanja na prekrivenim grobovima. Poželjevši umrlima carstvo nebesko, prvu natočenu času ostavljali su kraj križa, a tu su ostavljali i nešto od jela „...da bi mrtvi imali što za jesti na onome svijetu“. U nekim selima nekadašnjega Čornobyľ'skog rajona vide se tragovi tradicionalnih poziva pokojnih na objed na groblju [45, str. 187]. Sjećanje na pokojne pretke na „*navs'kyj* Uskrs“, prvo u crkvi, a potom na grobovima, karakteristično je i za Volynjane, osobito na Kremeneččyni [5, str. 6].

Kao svojevrsan prijelaz između spomen-motiva Polišćuka i karpatskih Ukrajinaca mogu poslužiti sačuvane obredne radnje u nekim mjestima na Volynju. Tako se na Kremeneččyni tradicionalno obilježava „*navs'kyj* Uskrs“, kao i u Polišćuka. Njegove obredne radnje sjedinjuju poliske i karpatske spomen-motive. Prema svjedočenjima očevidaca, na bijeli četvrtak „...u jutro iz svih krajeva sela idu žene s velikim pletenim košarama, prekrivenima izvezenim ubrusima ili ručnicima, okupljaju se kraj crkve... Većinom su u svakoj košari po dvije paske, keksi, torte, kolači i slatkiši, a po krajevima košare, složene u redovima, pisanice i *krašanke*...“ [5, str. 6]. Za vrijeme službe Božje, uz svjetlost zapaljenih svijeća na prinesenim paskama, svećenik spominje umrle, što podsjeća na guculske „*didove subote*“. Zatim u procesiji svi idu na grobove. Triput obišavši groblje, procesija se zaustavlja na slobodnom mjestu. Tu za vrijeme mise zadušnice svećenik ponovno proziva imena pokojnika, a

zbor pjeva „Krist je uskrsnuo“. Zatim svi odu do grobova svojih najmilijih koje prekrivaju ubrusima ili ručnicima, vade namirnice iz košare i čekaju svećenika koji posvećuje grobove svetom vodom.

Samo djelići takvih radnji primjećuju se u Karpatima. Ali i Lemki, i Bojki, i Guculi su tijekom bijeloga tjedna posjećivali grobove pokojne rodbine. Iako termina kao *navs'kyj* Uskrs, „Uskrs umrlih“ ili *radovnycja*, kao u Poliščuka, tu nema. Istodobno se još uvijek sačuvao običaj da se na uskrsnje blagdane, a da se ne govori o svuda rasprostranjenim misama zadušnicama i posvetama grobova, ostavi na grobovima komad posvećene paske i jaja. U Lemaka, u kojih je spomen na mrtve počinjao od *žyvnog* četvrtka, i trajao, prema mišljenju suvremenih istraživača, sve do bijelog utorka, do Drugoga svjetskog rata sačuvao se običaj, osim paske, donositi ostalu raznoliku hranu [77, str. 414]. U nekim selima na Pokutti „na grobove“ su išli već na uskrsnji ponedjeljak. Ponijeli bi nekoliko pisanica i par sirnica. Uz te „pogače“ dodavali su i zapaljenu svijeću. Svećenik je, kao što piše O. Kolberg, obilazio služeći misu oko grobova. Međutim, objeda na grobovima, kao u Poliščuka, vjerojatno nije bilo, ukoliko je đakon tu prikupljao i kolače, i pisanice, i ostatke svijeća u korist crkve i svećenika. Određeni dio išao je i đakonu [83, str. 149]. Prema podatku O. Kolberga, na bijelu nedjelju, kao i „zadušnu subotu“, karpatski Ukrajinci su donosili u crkvu kruh, žitarice i mast. Taj „prinos“ su stavljali oko oltara, a također i na grobove. Nakon crkvene službe su ga dijelili: tri dijela crkvi, a jedan su davali siromašnima [84, str. 282].

Darivanje siromašnih kao jedan od elemenata spomen-motiva osobito je karakteristično za Gucule, za zimski i proljetni ciklus. „Za milostinju“ su se razmjenjivali ritualnim pecivom i prije posvete paski, i poslije. Istodobno su darivali siromašne posvećenim. Iznimka nije bila ni bijela nedjelja. U nekim su se gucul's'kim selima u bijelu subotu, koju su nazivali i „*didovom*“, a ponegdje i neposredno u bijelu nedjelju, na grobljima održavale mise zadušnice, takozvane „*oprovody*“. Prema svjedočenjima V. Šuhevyča, Guculi su tom prigodom uzimali uskrsnju pasku, pogače, jaja, pisanice, sir, mlijeko i išli na groblje. Tamo su stolnjacima prekrivali grobove svojih srodnika i palili svijeće. Kada bi svećenik završio „*oprovody*“, pozivali su jedni druge do „stola“, to jest do groba svoje obitelji prekrivenog stolnjakom, i častili jedni druge „... za dušu mame...“ [78, str. 241–242]. Takvi objedi „za preminule duše“, kako je istaknuo V. Šuhevyč, „...gdje jedu i piju to što su jedni drugima dali“, mogli

su trajati do večeri. Taj gukul's'ki običaj zvan „*grobky*“ uistinu podsjeća na polisku *radovnycjy* ili *grobky*.

Na osnovi ovih podataka može se zaključiti da se u običajima sjećanja karpatskih Ukrajinaca, posebno Gucula i Poliščuka, vidi dvodijelna struktura – „susret“ i „*provody*“. Vremenski izražen susret proljetnih gostiju s „onoga svijeta“ povezuje se s Uskrsom, točnije sa *žyvnym* četvrtkom, a *provody* – s bijelom nedjeljom.

Svojevrsno prijelazno mjesto u obrednim radnjama spomena proljetnog i ljetnog ciklusa bio je takozvani „*rahmanski Uskrs*“, na četvrtu srijedu nakon Uskrsa, koja dijeli vrijeme od Uskrsa do Zelenih blagdana na dva ravnopravna dijela. Termin „*Rahman*“, „*rahmanski*“ je poznat, kako Guculima tako i Bojkima. Prema vjerovanjima Bojaka, to su pravedni ljudi koji žive pod zemljom i cijelu godinu poste [27, str. 46]. Različita vjerovanja o *Rahmanima* zabilježena su među Guculima; smatrali su da „...su oni takve vjere, kao i mi“. *Rahmani* „...otkupljuju naše grijehе, posteći kroz cijelu godinu...“, a samo na Uskrs dvanaest *Rahmana* dijele jedno jaje [78, str. 243]. Prema drugim gukul's'kim vjerovanjima, *Rahmani* žive ispod vode, „na onome svijetu“ [57, str. 43]. S tim su vjerovanjima u Bojaka i Gucula povezani običaji bacanja ljuske jaja, koje se stavlja u tijesto za pasku.

Prema gukul's'kim vjerovanjima, ljuska od jajeta bačena u vodu doplutala bi do njih na četvrtu srijedu nakon Uskrsa i ponovno postajala cijelo jaje. Njega su jeli *Rahmani*. U čast tih dalekih pravednika bio je zabranjen bilo kakav rad, osobito u polju. „Kada bi radio na taj blagdan, zemlja bi sedam godina žalovala, ne bi ništa rodila“ [57, str. 42]. Na „*rahmanski Uskrs*“ su postili do večeri. Kao i na Badnjak, na večeru su sjedali uz zalazak sunca. Ritualno jelo bilo je jaje. Zatim su ljuske od jaja cijele obitelji nosile i bacale u rijeku da otpluta „*Rahmanima*“. I tek nakon toga su dovršavali ostatke uskršnje paskе s posnim jelom [47, str. 297].

U vjerovanjima o „*Rahmanima*“ vidi se veza sa spomen-motivima. Rad u polju na „*rahmanski Uskrs*“ jednak je znaku nepoštovanja prema pokojnicima, čije je mjesto boravka povezano s vodom. Zato su Bojki i Guculi ljuske jaja upotrijebljenih za pasku i od jaja kojima su započinjali objed bacali isključivo u vodu. Voda je, u skladu s drevnim vjerovanjima, bila zamišljena kao mjesto prebivališta predaka. Zato je s vodom povezano puno obrednih činova. To se

vidjelo na primjeru zimskog ciklusa, a obilježava i proljetne običaje i obrede karpatskih Ukrajinaca.

Kao što je vatra ukazivala na svečani susret s pokojnicima, tako je voda – na povratak do njihova stalnog mjesta boravka. Dakle, i karpatskim Ukrajincima i Poliščukima su zajednički bili kako načini susreta i *provoda* pokojnih predaka, tako i oblici obrednih činova. Prikazali su se većinom jednako, kako u zimskom ciklusu, tako i u proljetnom.

U ritualnosti karpatskih Ukrajinaca spomen-motivi su svojstveni i ljetnom ciklusu. U osnovi su se grupirali oko Zelenih blagdana. U raznim mjestima su ih različito nazivali. Za Gucule je to bila Sveta nedjelja, za Lemke – Rusalja, a Bojke – Svetoga Duha. Ako su Poliščukima Zeleni blagdani bili apogej spomen-motiva i po svojoj važnosti nisu zaostajali za uskršnjim obrednim radnjama, pa čak ih i nadjačali, u Karpatima činovi sjećanja nisu bili tako jasni. Polisska obredna praksa temeljila se na mnogobrojnim vjerovanjima o rusalkama, koje su uglavnom utjelovljavale pokojne pretke [48, str. 111–112]. Možda je odsutnost ili nerazvijenost takvih vjerovanja u Karpatima osiromašila tradicionalnu obrednu praksu ukrajinskih gorštaka. Očigledno je to dalo osnovu da se Zeleni blagdani (Rusala) smatraju blagdanom mrtvih duša koji je „...svoju izvornu funkciju...“ davno izgubio [55, str. 310]. To je tek djelomično istina. Bît je u tome da se u prošlosti nije u svim regijama Karpata bilježila narodna tradicija. Najviše se posrećilo Gucul`ščyni, koja je najčešće bila u vidokrugu istraživača i skupljača. Upravo otud potječe šire poimanje narodnih tradicija karpatskih Ukrajinaca.

U Gucula je priprema za taj blagdan, koji su tradicionalno obilježavali tri dana, unaprijed započinjala. U petak, koji su nazivali „spomenim“, zabranjivalo se obavljati niz poslova: šiti, presti, oblikovati ili izbjeljivati. Zabrane imaju objašnjenje: „Da se ne zapraše prašinom mrtve duše“, „Da se mrtve duše ne bi zaprljale blatom“ i slično [57, str. 47]. Jednake zabrane bile su i na Polissju. Poliščuki su na taj dan organizirali posebnu spomen-večeru, takozvani „*trojski didy*“, koji su se smatrali najvažnijima u godini [45, str. 175].

Ukrajinski gorštaci su za blagdan grobove pokojne rodbine ukrašavali vijencima i cvijećem. Kao i Poliščuki, u subotu su ukrašavali kuće. Ukrašavanje kuća u Karpatima imalo je posebno obilježje. Na Lemkivščyni, osim

tradicionalnog ukrašavanja kuće, djevojke-pastirice su nad potokom radile svojevrsne sjenice, gdje su se zatim skupljali na mladenačke zabave [66, str. 123]. U raznim mjestima su različiti broj dana držali ukrašenu kuću. Bît tog običaja moguće je razumjeti samo na poliskom području. U nekim lemkijskim selima sa na Rusala s crkvenom procesijom obilazili polja, a zatim su išli na groblje do grobova svojih najmilijih. Većinom su se svugdje u karpatskim selima uoči Zelenih blagdana održavale zadušnice ili *didove subote*. Posebno je zanimljiva ta radnja bila u Gucula. Dok se ukrašavala kuća, gazdarica je pripremala kolače, svijeće, sir i mlijeko. Sa svim tim su išli u crkvu. Čim je svećenik završio zadušnicu, ostavljajući dio crkvi, većinu donesenog su uzimali i nosili na grobove. Tamo su s prinesenim darivali siromašne. Pri svakom davanju mlijeka, ili sira, ili kruha govorili su: „Neka Bog prihvati pred dušom moga tate“. Istodobno su prozivali ime pokojnog rođaka [78, str. 250–251]. Često prinesenim nisu darivali prosjake, nego jedni druge. Svatko darovan trebao se pomoliti na grobu. Ponegdje su kuću ukrašavali tek nakon tog čina na groblju, jer „...dok sunce sja i ljudi rade, grijeh je *rubaty majku*“ (psovati? – op. prev.) [57, str. 47].

U tim gucul'skim obrednim radnjama vide se polisko-karpatske usporedbe. Istodobno se na primjeru gucul'skih običaja može vidjeti dvodijelna struktura spomen-motiva. Tako se „susret“ s pokojnim precima i njihovo štovanje događalo na „spomeni petak uoči Zelenih blagdana“. „*Provody*“ treba tražiti u tjednu nakon tih blagdana. Upravo tada je bilo zabranjeno šivati. Polišćuki su u ponedjeljak, prvi dan Petrivke²³, obilježavali „*rozygry*“²⁴ ili „*provody* ruslaci“. Termin „*rozygry*“ je poznat i Guculima. Ali oni nisu razumjeli njegovo značenje [57, str. 46]. Neki odjeci „*provoda*“ sačuvali su se u obliku zabrana određenih radova tijekom cijelog tjedna nakon blagdana, kao u „*spomeni petak*“.

U jesenskome blagdanskome ciklusu karpatskih Ukrajinaca prevladavali su običaji vezani uz završetak skupljanja uroda i povratak stoke s ljetnih ispaša. U njima je, kao i u prijašnjim ciklusima, djelomično izražena glavna seljačka briga – očuvanje izraslog uroda i osiguranje produktivnosti stoke.

23 Petrivka – post prije dana Petra, pravoslavnoga crkvenog blagdana u čast apostola Petra i Pavla.

24 Rozygry – prvi dan Petrivke kada je, prema narodnim predajama, po šumama hodala nečista sila.

Jesenski ciklus nisu zaobišli ni spomen-motivi. Preludij do njih bio je blagdan Preobraženja Gospodnjeg. Među Bojkima, Lemkima i Guculima postojalo je vjerovanje da se na taj dan ne smije jesti voće. To se osobito odnosilo na žene kojima su umrla djeca [57, str. 53]. Voće je za početak trebalo posvetiti. Toga su se dosta pridržavali Guculi. Kada su jabuke ili kruške bile posvećene, neposredno kraj crkve su se međusobno darivali „za mrtve duše“. Istodobno je svaki darovan morao pojesti barem komadić jabuke, pojesti kolač i zaliti vodom [78, str. 264–265]. U nekim karpatskim selima su na Preobraženje Gospodnje odvojeno išli s posvećenim voćem na groblje. Na grobovima rodbine ostavljali su jabuku ili krušku. Tragovi tog običaja sačuvali su se do danas u selima Starosambiršćyne. Posvećeno voće slično su ostavljali na grobovima i u poliskim selima.

Apogej spomen-motiva u ritualnosti jesenskog ciklusa bio je blagdan Dmytra. U mnogim karpatskim selima su uoči tog dana obilježavali „*didovu subotu*“. Lemki Prjašivšćyne su u nekim mjestima obilježavali i „*Kuz'movu*“, „*Myhajlovu*“, a ponegdje i „*Lukynovu*“ subotu [77, str. 363]. To su bile zadnje subote uoči tih blagdana. Guculi su „*didovu subotu*“ obilježavali četiri puta godišnje, pa i na zadnju subotu prije dana Dmytrija. Prema svjedočenjima očevidaca, ta „*didova subota*“ je trebala biti najveličanstvenija. Taj dan su čak i najsiromašniji nosili na grobove svoje rodbine makar neka jela, koja su obvezno dijelili još siromašnjima i bogaljima „za milodar“. Bogati su, prema svjedočenjima V. Wajgela, taj dan imali gozbu na grobovima [89, s. 8].

Karpatske „*didove subote*“ i poliski „*didy*“ razlikuju se u mjestu štovanja pokojne rodbine. Ukrajinski gorštaci su štovali svoje preminule na mjestu pokopa, to jest na grobovima. Poliščuki su to radili izravno u rodnoj kući, gdje je sjećanje na pretke bio obiteljski objed. Kako u Poliščuka, tako i u karpatskih Ukrajinaca postojalo je općeslavensko vjerovanje da se pokojnici hrane parom toplih jela kada u blagdanske dane posjećuju svoje srodnike. Upravo zato je u Karpatima i na Prikarpatju bio običaj ne prekrivati lonce već skuhanih jela za „*didovu*“ subotu koje su trebali nositi na groblje. Prema svjedočenju O. Kolberga, poklopce s lonaca su uklanjali ponajviše da bi po kući išla para [84, str. 225].

Uspoređujući spomen-motive u ritualnosti karpatskih Ukrajinaca i Poliščuka u cijelome godišnjem kalendarskom krugu, uvjeravamo se u genetički

odnos oblika i načina štovanja pokojnih u tim teritorijalno udaljenim regijama Ukrajine. Glavna komponenta kalendarske komunikacije živih s njihovom pokojnom rodbinom uvijek je bila hrana. Jedino su ostali i datumi spomena koji nisu ovisili o astronomskima. Astronomskima, to jest danima proljetne i jesenske ravnodnevice, zimskog i ljetnog suncostaja, oni su samo bili prisiljeni odgovarati. Ukoliko radni ritam bilo kojega naroda ovisi o promjeni godišnjeg doba, utoliko o tome ovisi i svakodnevice. A već sama obredna praksa ovisi o toj svakodnevici. Nebitna razlika, koja je povremeno primijećena u obrednoj praksi karpatskih Ukrajinaca i Polišćuka, samo potvrđuje to pravilo.

Usporedo sa spomen-motivima, u ritualnosti ukrajinskih gorštaka proljetnog, ljetnog i jesenskog ciklusa pojavljuju se i bračni motivi. Svojevrsno prijelazno mjesto od zimskog na proljetni ciklus bilo je razdoblje završetka *m'jasnyca*. Već na takozvane *m'jasne pušćanje (zapusti)* na Gucul'sčyni se mladost skupljala na svoju „*sobotku*“. Njome je upravljao „stariji mladić“ koji je za zimskih blagdana bio „breza“. On se brinuo za kuću, glazbu i imao je pravo izbaciti iz kuće djevojke koje u svoje vrijeme nisu k sebi puštale koledare [87, str. 109]. Ponegdje su se djevojke okupljale odvojeno. Mjesto takvih okupljanja bila je kuća s djevojkama za udaju. Tada su se, kao i na sijelima, odvijala djevojačka vraćanja. U rešetio su skupljale svoje zavijene pojaseve i tresle. Čiji pojas ispadne, ta će se udati. Neku od djevojaka su izvodile iz kuće i potom pod jedan šešir stavljale maramu, a pod drugi – maramu za glavu koju su nosile udane žene. Tada su uvodile djevojku da izabere. Ako bi uzela šešir, gdje je bila sakrivena marama za glavu, to je nagoviještalo njezinu skorbu svadbu [81, str. 124].

Slično su radile i lemkijske djevojke. S vremenom su do njih dolazili i mladići. Tada je mladenačka zabava trajala do kasno u noć [66, str. 117].

Bračni motivi prestajali su za vrijeme Korizme i ponovno započinjali za uskršnjih blagdana. Kao što se mladež na Polissju okupljala na sastancima puno prije Uskrsa, organizirala zabave, pjevajući *vesnjanke* ponekad i od Četrdeset svetih, tako su se u Karpatima više pridržavali posta.

Na Pokutti je postojao zanimljiv običaj djevojaka za udaju, ograničen na *žyvnyj* četvrtak. Tajeći roditeljima, uglavnom dobre prijateljice su se skupljale i prije svitanja išle do vode. Dočekavši zoru, brzo su skidale odjeću i skakale

u vodu, moleći ju za skori brak [83, str. 145–146]. Na Uskrs, vraćajući se kući s posvećenim, Guculi koji su imali djevojku za udaju stavljali su joj posvećenu pasku na glavu govoreći: „Da budeš ljudima tako dobra, kao ova paska pšenična“ [57, str. 39].

Počevši od Uskrsa, u Ukrajinskim Karpatima su se u blizini crkvi održavale mladenačke proljetne igre. Na Prjašivščyni su „*velyčky*“ u kojima su sudjelovale maloljetne djevojke trajali tijekom tri uskršnja dana. Zatim su se ponavljali svake nedjelje sve do Zelenih blagdana (Rusalja). Starije djevojke su negdje na livadi imale svoje okupljalište („gaj“), gdje su za vrijeme plesova dolazili i mladići. Takvo razdvajanje karakteristično je bojkivs'kom i gucul's'kom mladenačkom okruženju, s dobnom i spolnom podjelom. Djevojke voze „*bilodančika*“, „*zovu vorodaj*“, igraju „*perepičku*“ ili „*kačkanja*“. Mladići su se u to vrijeme zabavljali u „*tretjaka*“, stavljali „*cerkovicju*“ ili „*oborig*“. Spojivši se, zajedničke mladenačke igre bile su popraćene *vesnjankama* i *gajivkama*. U takvim igrama, gdje je inicijativa bila na djevojkama, vide se motivi združivanja mladeži [77, str. 426–427].

Za uskršnjih zabava, mladi su razmjenjivali pisanice. Taj običaj bio je rasprostranjen u Karpatima. Na Gucul'sčyni su djevojke pisanicama darivale mladiće na „mokri“ ili „vlažni“ ponedjeljak, da ih momci ne bi polijevali vodom. Zato je mladić, uzevši od djevojke pisanicu, trebao za vrijeme mladenačkih okupljanja pozvati ju na ples kako bi podmirio dug. Kako su tvrdili istraživači, mladići su posebno u „mokri“ ponedjeljak išli po pisanice po kućama gdje su bile djevojke [43, str. 296]. To su bili svojevrsni pregledi obiteljskog života djevojaka. S razlogom su Guculi uskršnji ponedjeljak nazivali „mokrim“. Po pisanice, a i polijevati djevojke, išli su mladići u selima Prjašivščyne. Ponegdje je polijevanje djevojaka vodom počinjalo nakon ponoći i trajalo cijeli uskršnji ponedjeljak. Postojalo je čak i vjerovanje da se mladić koji nije polijevao djevojke vodom neće oženiti [77, str. 412]. Možda su i zbog toga Lemki uskršnji ponedjeljak nazivali „kupajućim“.

U ritualnosti karpatskih Ukrajinaca tragovi su se bračnih motiva vidjeli i na Jurjevo. Najočitije u Gucula, koji su na taj dan najvažniju ulogu pridavali vatri. Prethodnici su zabilježili da su u mnogim gucul's'kim selima jurjevsku vatru u dvorištu palile upravo djevojke koje su bile za udaju. J. Schneider ju je povezivao s proljetnom promjenom u mladenačkoj svakodnevic i momačkim

običajem ići na Jurjevo od vatre do vatre (od kuće do kuće) i birati djevojke kojima bi se poslije nabacivali. Kako su djevojke palile vatru, tako su ju momci cijelu noć održavali i zabavljali se na razne načine [87, str. 31, 40]. Za lemkijska sela Prjašivščyne uobičajenije su momačke nepodopštine na Jurjevo. U nekim selima su momci djelomično povukli kola na strehu, odnosili vrata dalje od kuće i slično [77, str. 476]. Lemkijskim momačkim nepodopštinama odgovarale su nepodopštine na novogodišnju večer mladih Poliščuka, koji su „zahvaljivali“ očevima koji nisu puštali djevojke na sijela [4, str. 322]. Ponegdje su se na Gucul'sčyni na Jurjevo, da bi momci zavoljeli djevojke, išli kupati na mjestu gdje se spajaju tri potoka, prije izlaska sunca [87, str. 13].

Siromašna bračnim motivima bila je ritualnost ukrajinskih gorštaka u ljetnom ciklusu. U osnovnim činovima Zelenih blagdana prevladavali su zoomorfni i spomen-motivi. Nešto više ih je u ritualnosti na Kupala. U Gucula su bračni motivi tog razdoblja najviše povezani s vodom i s rosom. Izraženi su u vjerovanjima o čudotvornoj sili sunca, vode i rose, poznatima mnogim slavenskim narodima. Za razliku od Poliščuka, Guculi nisu palili kupalske vatre. Ostatkom kupalskih vatri može se smatrati običaj „tući paprat“, ali ga ne obilježavaju bračni motivi [43, str. 300]. Da bi što brže dočekale svoju svadbu, Guculke su se, kao i na Jurjevo, išle prije svitanja kupati na mjesto gdje se spajaju tri potoka, dok crna vrana ne okupa dijete. Kupajući se u rijeci, djevojka je triput nogom pomicala oblutak u vodi i govorila: „Ne gazim plićak, ali mog suđenog srce diram“ [57, str. 51]. Ponegdje su mlade Guculke plele malene vijence i vješale ih na krovove, a sljedećeg dana gledale da li se u vijenac zaplela koja vlas i koje je boje. Po tome su utvrđivale svog suđenog [43, str. 300]. Istodobno se taj dan doživljavao kao najomiljenije doba za skupljanje bilja, pa i takvog kojim je moguće privući momka. Takvo bilje je, kako je utvrdio V. Šuhevyč, bila gorčica. Nisu je skupljale samo djevojke, već i njihove majke. Našavši to bilje, čupale su ga s korijenom i govorile: „Gorčice, gorčice! Ti mojoj djevojci devet momaka pozovi, od devetorice osam...“. Tako je brojala sve dok nije došla do jednog koji bi trebao postati suđeni [78, str. 259].

Bračni motivi u ljetnim običajima Lemaka su se često povezivali s vatrom. Još unaprijed su za taj dan većinom pastiri sakupljali drva za ogrjev i nosili ga na nekakvu uzvisinu da bi se vatra mogla daleko vidjeti. Na te vatre su se u noć pred Ivana Kupala skupljali mladi na svoju ljetnu *sobitku*. Oko vatre je mladež pjevala kupalske pjesme u kojima su djevojke zadirkivale momke, a oni su im

na to odgovarali [80, s. 340, 342]. U nekim selima su na mjestu buduće vatre zakapali visoku jelu i okruživali ju drvima za ogrjev. Paljenje kupalske vatre su dodjeljivali mladom paru koji su već „živjeli s mišlju o skorašnjoj svadbi“ [66, s. 124-125].

Sobitkama su nazivali kupalske vatre i u nekim prigorskim selima zapadne Bojkivščyne. Dakle, u ljetnom ciklusu su ukrajinski gorštaci bračne motive povezivali ili s vodom, ili s vatrom. Samo u nekim mjestima su mladi pleli vijence, ali ih nisu puštali u vodu. Biljem, vodom ili vatrom znatno su se više koristili Poliščuki. Istodobno se polisko-karpatске sličnosti vide i u cikličnosti bračnih motiva, snazi njihova zvučanja u različitim godišnjim dobima. Što bliže jeseni, to se više gase bračni motivi u ritualnosti gorštaka. Samo na sv. Pokrov su se bojkivs'ke, lemkivs'ke ili gucul's'ke djevojke ponašale tako da bi pokrile glave „barem čarapama“. Takvi jesenski djevojački zahtjevi poznati su i Poliščukima, i drugim regijama Ukrajine. A poslije su smatrali da je „samo na Dmytra djevojka hitra“, jer je nastupalo doba *Pylypivke*. A na post se vjenčanja u Ukrajini nisu obavljala.

Sumirajući etnografske realije koje su se odnosile na cikličnost osnovnih motiva u običajima i obredima karpatskih Ukrajinaca, može se pouzdano tvrditi o njihovoj jednoličnosti. Nekoga može zanimati kako se moglo održati takvo zajedništvo u obredima stanovništva znatno međusobno udaljenih regija. Etnografske realije ne daju jasan odgovor. U pomoć dolazi arheologija. Suvremeni znanstvenici su primijetili da su se sredinom 1. st. integracijskim procesima priključila zarubinska plemena koja su došla s Pryp'jats'kog Polissja nakon raspada njihove kulturne zajednice zbog prirodnih kataklizmi. Većina suvremenih znanstvenika smatra te pridošlice starim Slavenima. Njihovim dolaskom, prema mišljenju ukrajinskog arheologa D. Kozaka, Istočnokarpatска regija je postala dio teritorija gdje se formirala slavenska etnička zajednica [35, str. 401, 403]. Takvo mišljenje zagovara i aktivni istraživač Zakarpattja, etnolog M. Tyvodar [69, str. 101]. Dakle, polisko-karpatско obredno jedinstvo ima konkretan datum – 1. stoljeće. Naša etnografska istraživanja ne dosežu takvu dubinu. Narodna svijest nije zadržala neposredne kriterije kojima su se služili u to davno doba, oblikujući svoj obredni kalendar. Da bi dobili makar hipotetski odgovor, treba načiniti mali povijesno-etnološki izlet u prošlost, odakle se možemo uvjeriti da je prva osnova ritualnosti bio rad kao način borbe dalekih predaka za svoje postojanje i sredstvo spoznaje prirode. U procesu

rada ljudi su prešli s posvojnog na proizvodni oblik gospodarenja. Time se potaknula potreba orijentirati se na cikličnosti godišnjih doba. Kako svjedoče arheološki podaci određeni etnografskim sličnostima uz pomoć hipotetsko-deduktivne metode [28, str. 60–107], već kasnopaleolitički lovci na području Ukrajine razlikovali su dva godišnja doba: proljeće i jesen. Njihov premještaj na zajednički teritorij nije bio nesustavan i kaotičan. Stalna putovanja lovaca ciklično su se ponavljala ovisno o promjenama prirodnih ciklusa. Slično kako su se izvodili sezonski prijelazi stada biljojeda, tako su i putujući lovci mijenjali mjesta svojih naselja. S vremena na vrijeme su se vraćali na mjesta prijašnjeg sjedišta, da bi u bilo kojoj sezoni bili u mjestima najbolje osiguranima hranom. Ljetne i zimske oblike gospodarenja, ovisno o prirodnim ciklusima, imali su i lovci zatvorenih prostora [21, str. 11, 17–20]. Periodički povratak na mjesto prijašnjih sjedišta prvih, ili u ljetne ili zimske nastambe drugih sukladno je s godišnjim prirodnim ciklusima bio važan čimbenik formiranja svojevrsnoga gospodarskog kalendara i kasnijom ritualnošću koja je s njim povezana. O ritualnosti se danas može samo nagađati na temelju etnografskih sličnosti. Za prvi tip su to Nganasani s Tajmira, Karibu Eskimi iz Kanade, Nunamiuti s Aljaske. Lovci drugog tipa vodili su takav način života kao i Hanti-Mansi, Selkupi, Keti, Evenki, Udegejci, Saami, sjeverni Algonkinci, Atapaski, koji su se do kolonizacije njihovih teritorija zaustavili u razvoju na stupnju mezolitskih lovaca šumske zone Europe.

Iskustvo koje su stekli ljudi u stadiju ranog primitivizma bilo je razumljivo ljudima klasičnog i kasnog primitivizma [58, str. 3–13], kada na teritoriju Ukrajine počinje poljodjelsko-stočarska etapa kao kvalitetan nov oblik ekonomije koja je došla na red iskorištavanjem prirodnih resursa. U tom razdoblju su se začeci znanja o cikličnosti godišnjih doba dopunili zahvaljujući intenzivnomu specijaliziranom skupljaštvu, znanjima o vegetacijskim svojstvima biljaka i njihovoj vezi s prirodnim ciklusima. Postupno se stvarala svijest o vezi između kretanja nebeskih svjetala i ciklusa prirodnih pojava na zemlji, kojima su se klimatizirale promjene u životu i svakodnevicu naših dalekih predaka. Danas imamo dosta dokaza u korist postojanja začetaka astronomskih znanja na teritoriju Ukrajine iz dalekog doba [75, str. 383]. Prisjetimo se da su se Tripiljci u 4. tisućljeću pr. n. e. već koristili mjesečevo-sunčevim kalendarom, prema kojemu su izračunavali proljetne i jesenske blagdane [73, str. 13–24].

Taj izlet u dubine prošlosti je neophodan da bi se pronašao postupan i kontinuiran razvoj narodnih običaja i obreda. Veza proizvodnih procesa i svakodnevice s prirodnim ciklusima postala je početna točka kalendarsko-svakodnevnih ritualnosti, koju ne baš opravdano nazivaju i agrarnom [59], i osigurao ju je u određenim astronomskim datumima. A to je, pak s druge strane, dalo ritualnosti u određenoj mjeri solarno obilježje. Zato se već dugi niz stoljeća među znanstvenicima vode rasprave o tome da li su solarni naši blagdani i obredi ili ne. Ne treba stati na krajnje pozicije pristaša za „za“ ni „protiv“, jer je istina negdje u sredini. Na kraju krajeva, jasno je da solarnost nije bila prva osnova ritualnosti svakog naroda na planeti.

U svih naroda su prvu osnovu običaja i obreda činile norme života i svakodnevice, počevši od vremena formiranja rodnog sustava. Na temelju suvremenih arheoloških podataka, istraživači ga povezuju s musterijenskim razdobljem i kasnim paleolitikom [22, str. 135]. Upravo tada se i javila ideja o rodu kao oličenju povezanosti između žive i nežive prirode, to jest živih predstavnika roda i onih koji su „otišli“ na takozvani „drugi svijet“, svijet mrtvih. Mrtve su i dalje smatrali članovima roda. O njima su se brinuli kao o živima. Danas je nemoguće to rekreirati. Ali još nedavno su europski putnici mogli primijetiti razne oblike brige živih za mrtvu rodbinu, tako kako su to mogli raditi i naši daleki preci. U nastambama nekih plemena na Novoj Gvineji čuvale su se osušene mumije umrlih. A njihova rodbina, da bi naučila svoju djecu kako štovati pretke, svaku su večer hranili te lubanje škrobnom juhom. U njih se najbogatijom obitelji smatrala ta koja je sačuvala najviše takvih mumija [72, str. 82–83].

Zapravo, kult mrtvih kao jedan od oblika štovanja predaka razvio se, očigledno, na relativno kasnijem stadiju razvitka populacije, koji je danas već iznad 40 000 godina. Postupno se i smrt počela interpretirati kao prijelaz u drugo stanje, odlazak na „drugi svijet“. Ali ona nije raskidala vezu među članovima obitelji. Etnografski podaci tvrde da se izvorni obiteljski kolektiv nije ograničavao samo na te želje. Živi članovi obitelji nastavljali su se brinuti o mrtvima, a mrtvi su pridonosili blagostanju u gospodarstvu. Takva zajednička briga vidi se u godišnjem obrednom krugu Bojaka, Lemaka i Gucula.

Kao što se začeci takve povezanosti živih i mrtvih vide već u epohi kasnog paleolitika, njezin razvitak pripada klasičnom i kasnom stadiju izvornosti,

tijekom kojih se utvrđuje stvaralački način gospodarenja. U doba formiranja poljodjelsko-stočarske strukture života iskustvo starijih u obitelji dobiva nedjeljivi autoritet i postupno se sakralizira. I to je posve prirodno. Patrijarhalni odnosi jačaju taj trenutak. Zato razvitak štovanja predaka treba tražiti u neolitiku. Očigledno, tom razdoblju pripada završno formiranje osnovnih elemenata kalendarske ritualnosti, koju su kasnije naslijedili Ukrajinci. Bez obzira koliko su složenih etapa evolucije prošli ti obredni elementi tijekom tisućljeća, oni su se sačuvali do početka 20. st. – barem kao ostaci drevnih epoha. Na osnovi toga, štovanje predaka smatra se jednim od drevnih postava ukrajinske kalendarske ritualnosti.

Ono zauzima važno mjesto i u ritualnosti stanovništva Ukrajins'kih Karpata. Djelomičnost njezine sačuvanosti je kao i u drugim područjima Ukrajine, osobito Polissja, što svjedoči o identičnosti putova razvoja ritualnosti pa i o etnogenetskom odnosu Bojaka, Lemaka i Gucula s cijelim ukrajinskim etnosom. U tom slučaju, kalendarska ritualnost karpatskih Ukrajinaca s obje strane gorja je jedno od najvažnijih povijesnih izvora.

Štovanje predaka u kalendarskoj ritualnosti karpatskih Ukrajinaca, kao i na drugim područjima Ukrajine, karakteristično je za sve kalendarske cikluse. Ali njegov najpotpuniji prikaz nalazimo u zimskom i proljetnom ciklusu. To se potvrđuje terenskim materijalima, skupljenima za višestrukih ekspedicijskih istraživanja Ukrajins'kih Karpata. Materijali o običajima i obredima ne samo da pojašnjavaju neke teze istraživača duhovne kulture karpatskih Ukrajinaca 19. st. do početka 20. st., J. Golovac'kog, I. Vagylevyča, I. Franka, O. Kolberga, V. Šuhevyča, J. Schnaidera, R. Kajndlja, J. Falkowskog, V. Gnatjuka i dr., nego svjedoče i o dubini narodne svijesti koja je do danas sačuvala drevne elemente vjerovanja, prikazane u običajima i obredima. Da su to bile nekakve slučajne posuđenice, a ne obilježje karpatskih Ukrajinaca, već bi davno na njih zaboravili. Nijedan od naroda ne čuva u svojoj narodnoj svijesti slučajne tuđe inovacije. Čak i uzimajući nešto od susjeda, on prerađuje posuđeno da bude njegovo [3, str. 31–49]. Dakle, štovanje rodbine u kalendarskoj ritualnosti karpatskih Ukrajinaca, gdje god da su živjeli, nije preuzeta pojava.

S obje strane Ukrajins'kih Karpata bio je rasprostranjen običaj uoči božićnih praznika paliti ritualne vatre, koje su se palile, kako je to otkrio D. K. Zelenin [24, str. 256], za susret s pokojnom rodbinom. U to da su ritualne

vatre prije velikih blagdana usko povezane sa štovanjem predaka još jednom nas uvjeravaju etnografski materijali iz života drugih naroda. U tom pogledu je ekspresivan takozvani blagdan vatri u Japanaca [53, s. 117-128], koji se obilježava uoči Nove godine.

Mora se spomenuti i Badnja večer. Karakteristično je, kako su zabilježili mnogi istraživači i sam autor ovoga teksta, da su na njoj obvezno morali biti svi članovi obitelji, pa i oni koji su u vrijeme božićnih blagdana bili daleko od rodne kuće (posao, služba i slično). U prošlosti se nisu isključivali iz obrednog obreda ni oni što su „otišli“, to jest umrli. Njih su posebno pozivali na večeru. Iz tih su se poziva razvile koleda [42, str. 148–149], koje su postupno prerasle u veličanstvene zimske obredne pjesme.

U mnogim karpatskim selima je običaj da se uoči Badnjaka u posudu stavi jedna žlica svakog jela s blagdanskog stola; posuda se prekrije kruhom i nosi susjedu. To je takozvano *gucul's'ko* „za milodar“, namijenjeno sjećanju na pokojne pretke. Međutim, takav običajni čin nije samo vlasništvo gorštaka. U mnogim karpatskim selima zabilježeno je da se prije objeda posjećuju grobovi rodbine i na grobovima pale svijeće. Taj se običaj u određenoj mjeri može povezati s paljenjem vatri u dvorištima uoči božićnih blagdana. U nekim mjestima su paljenje vatri u dvorištima prebacivali na Novu godinu. Identičan čin je prije više od sto godina zabilježio etnograf P. P. Čubyns'kyj u mjestima znatno udaljenima od Karpata [76, str. 2]. Čini se da je on također bio nacionalan. I u njemu se nalaze tragovi brige živih za mrtve pretke. Oni su zahvaljivali živima i pridonosili plodnosti zemlje, što je označavalo blagostanje na gospodarstvu.

Nije isključivo karpatski ni običaj zabilježen na *Gucul'sčyni*. Sukladno s njim je članovima obitelji nakon badnjeg objeda bilo zabranjeno sjediti na klupu ili negdje drugdje ne puhnuvši ili ne mahnuvši rukom na to mjesto, da ne bi „sjeli“ na nečiju dušu koja je prisutna u kući. U drugim mjestima bilo je zabranjeno spavati nakon ritualnih objeda i u drugim kalendarskim ciklusima: da pšenica ne bi polegla. U takvu tumačenju nema spomena na duše pokojnih. Samo je rezultat čina: onaj koji za blagdane (nakon objeda) liježe spavati, prigušit će nečiju nevidljivu dušu. A nastavak je poznat – uvrijeđena duša osvetit će se urodu. To treba shvatiti kao razlog zašto pšenica polegne. Ne zaustavljajući se na obrednim trenucima svih ciklusa godišnjega kalendara,

valja podsjetiti da slične drevne elemente ljetnoga i jesenskoga ciklusa nemaju samo karpatski Ukrajinci, nego i Polišćuki. Može se pretpostaviti da su precima Bojaka, Lemaka i Gucula već gotove obredne oblike donijela zarubinska plemena s Pryp'jats'kog Polissja. Međutim, nije bilo tako. Najvjerojatnije su, kako smatraju suvremeni istraživači, oni bili, unatoč svemu, međusobno povezani. Dakle, i drevna obredna osnova, kako karpatskih Ukrajinaca tako i Polišćuka, bila je zajednička. Zato se, parafrazirajući poznati aforizam, može sa sigurnošću reći: to, što se u obredima izgubilo na Polissju, naći će se u Karpatima, i obratno.

Iz svega se mogu dobiti, možda i djelomične, ali dovoljno jasne ideje o drevnoj osnovi kalendarskih obreda Bojaka, Lemaka i Gucula. Ona tvori bit kalendarske ritualnosti svih Ukrajinaca. To genetsko jedinstvo povijesno svjedoči da su i Bojki, i Lemki, i Guculi dio jednog etnosa koji danas nosi ime – Ukrajinci. Tu spoznaju omogućila je kalendarska ritualnost karpatskih Ukrajinaca kao svojevrsni etnogenetski izvor.

Literatura

1. Антонова, Е. В. Обряды и верования первобытных земледельцев Востока. – Москва, 1990.
2. Ардзинба, В. Г. Ритуалы и мифы древней Анатолии. – Москва, 1982.
3. Арутюнов, С. А. Инновации в культуре этноса и их социально-экономическая обусловленность // Этнографические исследования развития культуры. – Москва, 1985.
4. Балущок, В. Традиційні молодіжні угруповання на півночі Центрального Полісся // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. – Вип. 1: Київське Полісся 1994. – Львів, 1997.
5. Бачинська, К. Навський Великдень у ц. Вуйковичі на Волині // Успенська вежа. – № 5. – 1999.
6. Близнак, І. Зеленосвятський звичай у бойківській місцевині Штуківець // Літопис Бойківщини. Самбір. – № 9. – Самбір, 1937.
7. Богатырев, П. Г. Вопросы теории народного искусства. – Москва, 1971.
8. Велецкая, Н. Н. О новогодних русалиях // Славяне и Русь. – Москва, 1968.

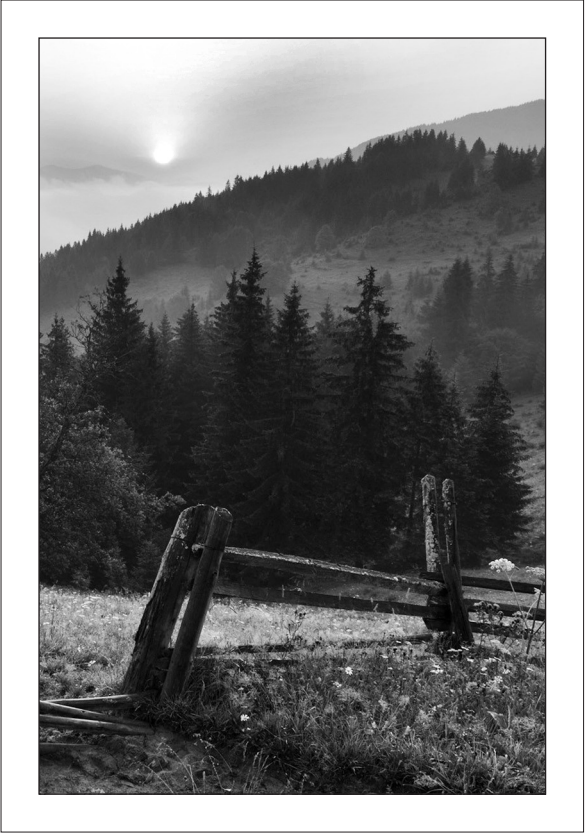
9. *Вовк, Хв.* Етнографічні особливості українського народу // Студії з української етнографії та антропології. – Київ, 1995.
10. *Возняк, М.* Народний календар з Овруччини у записах М. Пйотровського / Упорядкування, примітки та післямова К. Кутельмаха // Записки НТШ. – Т. 230. – Львів, 1995.
11. *Ганская, О. А., Грацианская, Н. Н., Токарев, С. А.* Западные славяне // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Зимние праздники. – Москва, 1973.
12. *Гладких, М. І.* Соціально-економічна інтерпретація пізньопалеолітичних жител та поселень // Археологія. – № 4. – 1989.
13. *Глушко, М. С.* Генезис тваринного запрягу в Україні. Культурно-історична проблема. – Львів, 2003.
14. *Гнатюк, В.* Українські народні байки (звіриний епос) // Етнографічний збірник. – Т. 37–38. – Львів, 1916.
15. *Гонтар, Т. О.* Народне харчування українців Карпат. – Київ, 1979.
16. *Горький, А. М.* Разрушение личности // Собр. соч. – Т. XXIV. – Москва, 1953.
17. *Гроздова, И. Н.* Венгры // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Зимние праздники. – Москва, 1973.
18. *Гуревич, А. Я.* Праздник, календарный обряд и обычай в зарубежных странах Европы / Рец. на кн. „Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Т. I–IV“ // СЭ. – № 3. – 1985.
19. *Доманицький, В.* Народний календар у Ровенським, повіті Волинської губернії // МУЕ. – Т. 15. – Львів, 1912.
20. *Етимологічний словник.* – Т. 2–3. – Київ, 1985–1989.
21. *Залізник, Л. Л.* Закономірностей розміщенні стоянок кам'яного віку // Археологія. – № 2. – 1989.
22. *Залізник, Л. Л.* Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. – Київ, 1989.
23. *Здоровега, Н. І.* Народні звичаї та обради // Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження. – Київ, 1983.
24. *Зеленин, Д. К.* Народный обычай „греть покойников“ // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Т. 18. – Харьков, 1909.

25. *Земцовский, И. И.* К проблеме взаимосвязей календарной и свадебной обрядности славян // Фольклор и этнография: Обряды и обрядовый фольклор. – Ленинград, 1974.
26. *Земцовский, И. И.* Мелодика календарных песен. – Ленинград, 1975.
27. *Зубрицький, М.* Народний календар, народні звичаї і повірки, прив'язані до днів у тижні і до рокових свят // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 3. – Львів, 1900.
28. *Кабо, В. Р.* Теоретические проблемы реконструкции первобытности // Этнография как источник реконструкции первобытного общества. – Москва, 1979.
29. *Кайндль, Р. Ф.* Гуцули, їх життя та народні перекази. Описані д-ром Р. Ф. Кайндлем. – Чернівці, 2000.
30. *Карпенко, Ю. О.* Чи існував скотарський етап слов'янського язичництва? // Мовознавство. – № 2–3. – 1996.
31. *Кирчів, Р. Ф.* Народні вірування і знання // Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження. – Київ, 1983.
32. *Кирчів Р. Ф.* Релікти юрійівської обрядовості в Українських Карпатах // Народна творчість та етнографія. – 1985. – № 2.
33. *Кирчів, Р. Ф.* Отзвуки архаической обрядности в весенней поэзии украинцев Карпат // Советская этнография. – № 2. – 1988.
34. *Клименко, І.* Жнивні мелодії Овруччини (У контексті „загальнобілоруського“ ареалу) // Київське Полісся: Матеріали історико-етнографічного дослідження. – Вип. 2. – Овруччина 1995. – Львів, 1999.
35. *Козак, Д. Н.* Висновки // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Т. 1. Археологія та антропологія. – Львів, 1999.
36. *Колесса, Ф.* Людові вірування на підгір'ю в с. Ходовичах Стрийського повіту // Етнографічний збірник. – № 5. – Львів, 1898.
37. *Копержинський, К.* Календар народної обрадовості новорічного циклу // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – Вип. 3. – Київ, 1929.
38. *Коробкова, Г. Ф.* Предпосылки сложения производящего хозяйства в Северо-Западном Причерноморье // Первобытная археология. – Київ, 1989.
39. *Круть, Ю. З.* Хліборобська обрядова поезія слов'ян. – Київ, 1973.
40. *Кулиш, П.* Записки о Южной Руси. – Т. 2. – Київ, 1857.

41. *Курочкін, О.* Причинки до обрядовості осінньо-зимового циклу на терених Чорнобильщини // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. – Вип. 1. Київське полісся, 1994. – Львів, 1997.
42. *Кутельмах, К. М.* Календарно-побутова обрядовість – традиції і сучасність // Соціалістична обрядовість на Україні: історичний досвід та сучасні проблеми. – Київ, 1983.
43. *Кутельмах, К. М.* Календарна обрядовість // Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. – Київ, 1987.
44. *Кутельмах, К. М.* Генетичне коріння спасової бороди // Древліани. Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. – Львів, 1996.
45. *Кутельмах, К. М.* Поминальні мотиви в календарній обрядовості поліщуків // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. – Вип. 1. – Київське Полісся, 1994.– Львів, 1997.
46. *Кутельмах К. М.* Аграрні мотиви в календарній обрядовості поліщуків // полісся України. – Вип. 2. – Овручина 1995. – Львів, 1999.
47. *Кутельмах, К. М.* Мандрівка вглиб віків (Прадавні елементи в зимовій обрядовості) // Старосамбірщина. Альманах. – Вип. 1. – Львів, 2001.
48. *Кутельмах, К. М.* Русалки в повір'ях поліщуків // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 242. – Львів, 2001.
49. *Кутельмах, К. М.* Дохристиянські та християнські мотиви в календарних обрядах українців: грані співіснування // Народознавці Зошити. – № 1–2. – Львів, 2003.
50. *Левкович, І.* Українські народні різдв'яні звичаї. – Лондон, 1956.
51. *Луца, Ю.* Розподіл Росії. – Львів, 1995.
52. *Мандибура, М. Д.* Полонинське господарство Гуцульщини другої половини ХІХ – 30-х років ХХ ст. – Київ, 1978.
53. *Маркарян, С. Б., Молодякова Э. Б.* Народный праздник Бон у японцев // Советская Этнография. – № 4. – 1988.
54. *Митрополит Іларіон.* Дохристиянські вірування українського народу: Історик-релігійна монографія. – Київ, 1992.
55. *Мушинка, М.* Календарні обряди та поезія // лемківщина: земля—люди—історія—культура. Т. 2. Записки НТШ. – Т. 206. – Нью-Йорк—Париж—Сідней, 1988.

56. *Общекарпатский диалектологический атлас*. Воспросник. – Москва, 1981.
57. *Онищук, А.* Народний календар: Звичаї й вірування, прив'язані до поодиноких днів у році. Зап. у 1907–1910 рр. в Зелениці Надвірнянського пов. // *Матеріали до української етнології*. – Т. 15. – Львів, 1912.
58. *Павленко, Ю. В.* Шляхи розвитку первісного суспільства // *Археологія*. – № 2. – 1990.
59. *Петров, В. П.* Обрядовий фольклор календарного циклу та його общинно-виробничі основи // *НТЕ*. – № 1. – 1966.
60. *Попович, Ю.* Молдавские новогодние праздники. – Кишинев, 1974.

S ukrajinskoga prevela Ivana Puharić

Sergij Segeda

Antropološki sastav Ukrajinaca Istočnih Karpata

Antropometrijska i antroposkopska istraživanja

Antropološka istraživanja naselja Istočnih Karpata započeli su poljski istraživači J. Majer i I. Kopernicki (Majer, Kopernicki, 1877.; 1885.), koji su objedinili materijale prikupljene od kotarskih liječnika ponajviše među Ukrajinacima, Poljacima i Židovima pozvanima u vojsku. Unatoč metodičkim pogreškama u prikazivanju općeg stanja znanosti toga doba, autori su došli do odgovarajućih zaključaka o tamnoj pigmentaciji očiju i kose, a također o brahicefaliji (od grč. *brachos*: kratak i *kefale*: glava), tj. zaobljenosti glave Ukrajinaca iz Galicije. Koristeći se materijalima navedenima u antropološkom znanstvenom radu etnologa Pavla Čubyns'kog (*Trudy etnografo-statističeskoj ekspediciji v Zapadnorusskij kraj*, 1972.), Majer je pokušao usporediti fizičke karakteristike galicijskih i naddnprjans'kih (naddnjeparskih) Ukrajinaca. Utvrdio je da je Galičanima svojstven nešto niži rast, malo viši pokazatelj glave, što svjedoči o zaobljenijem obliku glave, te nešto tamnija boja kose i očiju (Majer, 1877.). Ti zaključci su s vremenom redom bili ispitivani, iako su se temeljili na nesavršenim metodičkim osnovama.

To se odnosi i na rezultate istraživanja I. Kopernickog (1888.), posvećenog antropološkoj karakteristici malih odabranih skupina Ukrajinaca-gorštaka: 48 Gucula, 71 Lemka i 69 Bojka; od njih 36 Tuholjaca, odnosno stanovnika središnje Bojkivščyne. U njima je prvi put zabilježena prisutnost određenih razlika među zasebnim skupinama karpatskih Ukrajinaca, posebice tamnija pigmentacija kose i očiju kod Gucula i Bojka-Tuholjaca. Pozornost privlači i autorova studija o sličnosti fizičkog izgleda Ukrajinaca-gorštaka i stanovnika ravničarskih rajona Galicije.

Sljedeći korak u antropološkom proučavanju ukrajinskih stanovnika karpatskoga područja učinio je osnivač domaće antropologije F. Vovk. Tijekom ljetnih mjeseci 1903–1906. godine proveo je antropološka mjerenja 726

osoba – stanovnika Galicije, Bukovyne i Zakarpattja. Rezultate antropoloških istraživanja Gucula tih predjela objavio je u zasebnome članku (Vovk, 1908.), gdje je upozorio da prevladavaju ljudi visokog rasta, obla oblika glave i tamne pigmentacije kose i očiju. Proučivši prikupljene materijale, podržao je zaključak francuskog antropologa J. Denikera „o pripadnosti Ukrajinaca velikoj južnoj skupini visokih i tamnih brahicefala, koju naziva adriatičkom, tj. jadranskom (op. prev.) i koju bi se s antropološkoga gledišta moglo samo nazvati slavenskom“ (Vovk, 1908., str. 39).

U generalizirajućem radu iz antropologije ukrajinskog naroda F. Vovk je razvio vlastito mišljenje o relativnoj istovjetnosti fizičkih karakteristika, bez obzira na teritorijalne skupine ukrajinskog naroda. „Ukrajinci – pisao je tom prigodom – su dosta jednolično pleme, tamnokosi, tamnooki, viši od prosječnog ili visokog rasta, brahicefalni, usporedno/naporedno izdužene glave, uskog lica, s ravnim i dosta tankim nosom, usporedno kratkim gornjim i dužim donjim udovima. Smatramo da ukupnost tih obilježja možemo odrediti kao ukrajinski antropološki tip.“ (Vovk, 1916., str. 48). Prema njegovu mišljenju, navedena obilježja u najrazličitijim oblicima prevladavaju u srednjim i južnijim pojasiima Ukrajine i posebice u karpatskom predjelu. Uglavnom, Ukrajinci pripadaju jadranskoj, ili dinarskoj rasi proširenoj na Balkanu, očitujući najveće srodstvo s južnim i zapadnim Slavenima, uz iznimku Poljaka.

Za razliku od F. Vovka, S. Rudenko i T. Rakovs'kyj smatrali su da se antropološki sastav ukrajinskog naroda oblikovao kao posljedica miješanja „najmanje šest glavnih europskih tipova“ (Rudenko, Rakovs'kyj, 1927., str. 210). Istodobno, „osnovni je, bez sumnje, jadranski tip“, koji je prema rezultatima njihova istraživanja karakterističan za 44% Ukrajinaca. Smatraju da upravo taj tip prevladava među stanovništvom karpatskoga područja. Osim toga ovdje su, prema S. Rudenku i I. Rakovs'kom, također proširene osobine alpskog tipa ili rase koja se razlikuje od dinarske ponajprije niskim rastom. Sukladno s tadašnjim predodžbama, izraziti predstavnici toga tipa među slavenskim narodima su Česi i Slovaci.

Opsežne materijale na području Zakarpattja prikupio je češki istraživač V. Suk (1932.), koji je dao podatke o građi glave i lica te pigmentaciji očiju i kose 1800 muškaraca, žena i djece. Na temelju prikupljenih podataka došao je do zaključka o dominantnosti niskoga rasta i širokoga lica laponoidnog tipa u danoj regiji, genetski povezanog s nekadašnjim Baltima. Istodobno je na području današnjega Rahivs'kog rajona izdvojio dinarski tip, za koji je

karakterističan visoki rast te usko i dugo lice.

Svoje viđenje antropološkog sastava stanovništva zapadno-ukrajinskih područja predložio je poljski istraživač J. Czekanowski, voditelj poznate „lavovske škole“ u prijeratnoj Europi. Sukladno s njegovim predodžbama, morfološke osobitosti tog stanovništva uvjetovane su međusobnim djelovanjem šest tipova: nordijskoga, odnosno sjevernoeuropskoga, subnordijskoga, dinarskoga, laponoidnoga, pomiješanog s alpskim, sublaponoidnoga i sredozemno-morskoga. U karpatskoj zoni, prema J. Czekanowskom, raširen je nordijski tip, koji prevladava u središnjoj Galiciji s obiju strana Pruta i na zapadu Bojkivščyne; laponoidni, s dodatkom alpskoga, zastupljen je u Gucul'sčyni i na istoku Bojkivščyne; dinarski je proširen na istoku Galicije (Czekanowski, 1934.).

Teoretske osnove „lavovske škole“ imaju i radovi domaćeg istraživača R. Jendyka (1934., 1949.), jer je prema suodnosu spomenutih i nekih drugih tipova izdvojio na području Ukrajine četiri zone (vidi Tablicu 1). Iz podataka koje je naveo proizlazi da se a) u osnovi antropološkog sastava stanovništva karpatske regije, kao i u većini drugih predjela Ukrajine, nalazi dinarski tip; b) razlike između zasebnih skupina Ukrajinaca u Karpatima uvjetovane su utjecajem drugih tipova (subnordijskog, sublaponoidnog, armenoidnog i sredozemno-morskog).

Ocjenjujući rezultate istraživanja od druge polovice 19. st. do prve polovice 20. st., treba napomenuti da se oni, pored metodičkog neslaganja, ne razilaze u isticanju najkarakterističnijih morfoloških osobina stanovništva Ukrajin'skih Karpata (oblast glave, visok ili srednji rast, tamna boja kose i očiju), što se usuglašava s rezultatima suvremenih istraživača. Prikladnim su se pokazali i zaključci F. Vovka i njegovih sljedbenika o jugozapadnim izvorima tamno pigmentirane brahikrane komponente. Važno značenje imaju i studije I. Kopernyc'kog, J. Czekanowskog, R. Jendyka i dr. o prisutnosti određenih regionalnih različitosti, uvjetovanih složenošću etnološke povijesti kraja. Ipak pokušaji određivanja postotaka pojedinih tipova u toj ili drugim regijama treba promatrati kao danak vremenu: sukladno s danas općeprihvaćenim populacijskim konceptom rase (Aleksjev, 1969.), antropološki sastav suvremenog stanovništva ne može se promatrati kao mehaničku smjesu raznih „početaka“. A upravo su to činili sljedbenici i simpatizeri tipološke škole J. Czekanowskog.

Treba također imati na umu da su prije nekoliko desetljeća stručnjaci-antropolozi odbacili, jednom i zauvijek, određeno mjesto zasebnih etnosa u toj ili drugim shemama rasnih tipova, predloženih ponajprije na početku 20. stoljeća. To se objašnjava time što su granice rasnih kompleksa danas vrlo nejasne, same komplekse obilježava prisutnost brojnih prijelaznih zona, a u antropološkom sastavu svih bez obzira na narode – ovisno o stupnju generalizacije – moguće je uočiti veću ili manju količinu morfoloških varijanti (detaljno o tome: Alekseev, 1989.). Prema tome, može se govoriti ne o njihovoj rasnoj pripadnosti, nego o pripadanju velikim skupinama populacije koju karakterizira dominantnost određenih morfoloških osobina, a lokalizirana je u više-manje kompaktnim arealima. Treba napomenuti da se za razjašnjenje mjesta etnosa na antropološkoj karti regije i za konstataciju lokalnih različitosti treba pridržavati jedinstvenih metodičkih principa u određivanju suviše opisnih obilježja: boje očiju, kose, oblika nosa i tome slično.

Vezano za tu problematiku, tim zahtjevima odgovaraju samo radovi poslijeratnog razdoblja: monografija domaćeg znanstvenika V. Djačenka (1965.), posvećena općoj antropološkoj karakteristici ukrajinskog naroda, te članak poznatog ruskog stručnjaka V. Bunaka (1948.), u kojem je dana zbirna antropološka karakteristika devet skupina Ukrajinaca i jedne odabrane grupe Mađara u zakarpats'koj oblasti.

V. Djačenko je bio voditelj Ukrajinske antropološke ekspedicije Odsjeka za etnografiju u Institutu za povijest umjetnosti, folklor i etnografiju, u sklopu AN USSR¹ (1956–1963.), koja je svojim istraživanjem obuhvatila više od 7000 osoba – predstavnika 76 teritorijalnih skupina ukrajinskog naroda. Svaka je od njih pretežito uključivala muškarce od 16 do 60 godina, rođenih unutar jednoga rajona. Program istraživanja obuhvaćao je široki kompleks obilježja koja se primjenjuju u suvremenoj antropologiji: rast, uzdužni i poprečni dijametri glave, najmanja širina i oblik čela, razvoj područja iznad obrva, boja očiju, kose i kože, visina i širina nosa, visina korijena nosa, profil, poprečni profil leđa, položaja trtične kosti i osnove, visina, istupanje i brazda nosnih krila, položaj i oblik nosnica, širina očne duplje i razvoj nabora na gornjem kapku, oblik i visina dijela kože na gornjoj usnici, punoća obiju usnica, širina usta, oblik donje čeljusti, ušne školjke i potiljka.

Gotovo trećina ispitanih odabranih skupina potječe iz karpatske Ukrajine i susjednih regija (Ivano-Frankivs'ka, Zakarpats'ka, Černivec'ka oblast, južni

---

1 Akademija znanosti Ukrajinske Sovjetske Socijalističke Republike (ovdje i dalje – op. prev.).

dio okolice L'viva /Lavova/) (Tablica 2). Treba napomenuti da je sve materijale prikupio jedan autor – V. Djačenko. To uključuje razilaženja u određivanju opisnih obilježja, koja, kao što je poznato, ponekad mogu biti jako važna.

Na temelju rezultata istraživanja V. Djačenko je, kao i F. Vovk, došao do zaključka o relativnoj istovrsnosti morfoloških osobina ukrajinskog naroda „...Ukrajinci su – pisao je tom prigodom – općenito antropološki manje raznoliki nego, naprimjer, Nijemci ili Talijani, južne i sjeverne skupine koje se jako razlikuju svojim antropološkim sastavom (pigmentacijom i nizom drugih obilježja)“ (Djačenko, 1965., str. 126). Istodobno, prikupljeni materijali, po njegovu mišljenju, omogućuju da se na području Ukrajine razlikuje nekoliko antropoloških oblasti, stanovništvo kojih ima kombinacije najbitnijih obilježja: centralno-ukrajinska, karpatska, donje dnjeparsko-pruts'ka, valdajs'ka ili desnjans'ka i il'mens'ko-dnjeparska (Slika 1). Dvije od njih – karpatska i donje dnjeparsko-pruts'ka zastupljene su u karpatskoj regiji.

Karpatska antropološka oblast obuhvaća sjeverne padine Karpata i Zakarpattja, gdje prema prebrojavanju V. Djačenka stanuje približno 6% seoskog stanovništva Ukrajine. Analiza srednjih vrijednosti najvažnijih morfoloških obilježja u određenoj je mjeri potvrdila zaključke autora koji upućuju na oblost glave i tamnu pigmentaciju trajno naseljenih stanovnika istaknutih regija. Njima pripada najviši u Ukrajini glavni pokazatelj (približno 85), čija se veličina određuje međudjelovanjem širokog (poprečnog) i uzdužnog dijametra; tamne oči (oko 15% tamnih i 58% pomiješanih nijansi šarenice) i relativno tamna kosa (iznad 58% tamnih nijansi kose). Osim toga prosječni stanovnik karpatske zone ima gusti tercijarni dlakavi pokrov, o čemu svjedoči srednja ocjena razvoja brade – 3,36 i dlaka na prsima muškaraca – 2,11. Po pravilu, on je prema antropološkoj kategorizaciji prosječna rasta – iznad 167 cm, ima vrlo izduženo lice, čiji je pokazatelj 88–89, relativno dugi uski nos (pokazatelj nosa – približno 61) s često opuštenom osnovom koja oštro izlazi s površine lica. Još je jedna karakterna osobina – dominira ispupčen hrbat nosa nad udubljenim (odgovara blizu 24 i 7%) (Tablica 3).

Analiza materijala V. Djačenka i V. Bunaka svjedoči da se u arealu karpatske antropološke oblasti mogu izdvojiti dvije osnovne lokalne varijante (istočna i zapadna).

Stanovništvo istočnoga dijela Ukrajin'skih Karpata, ponajviše Guculi Zakarpattja, smatra se najmanjim među Ukrajinacima uzdužnim dijametrom glave (približno 184 mm) i najviše izraženom brahikefalijom, uskim i

izduženim licem, najplosnatijim (najravnijim) čelom s najslabijim razvojem područja iznad obrva. Izravne analogije tih obilježja vidljive su kod susjednih Bukovynaca (Zastavniv's'kyj i Storožynec'kyj rajoni Černjivec'ke oblasti) (Djačenko, 1987.). Slično objedinjavanje somatoloških (od grč. *soma*: tijelo) pokazatelja karakterizira stanovništvo Južnog Zakarpattja, koje u još većoj mjeri ima tamne oči (samo 25% svijetlih nijansi šarenice) i manju visinu lica.

Na zapadu Ukrajins'kih Karpata primjećuje se umjereno povećanje uzdužnog (do 188 mm) i poprečnog (do 160 mm) dijametra glave. Stanovništvo te regije usporedno s prethodnim ima šire lice. Osim toga karakterizira ga nešto niži postotak ispupčenog hrpta nosa. Kada je riječ o boji kose i očiju, pojavljuju se i dosta tamnopigmentirane, a i svijetlopigmentirane varijante. Stoga su Bojki iz visokih planinskih područja Slavs'kog okruga (Skoliv's'kyj rajon) na temelju pigmentacije (kao i prema većini ostalih somatoloških obilježja) povezani s tipičnim predstavnicima karpatske oblasti. U isto vrijeme stanovnici Boryns'kog okruga (Turkiv's'kyj rajon) pripadaju skupinama s najsvjetlijim očima (od 100 obuhvaćenih osoba ni jedna nema tamnu boju očiju) i svijetlom kosom u Ukrajini (Djačenko, 1983.). Tim i drugim obilježjima oni osjetno gravitiraju prema Lemkima – preseljenicima iz Peremyšl's'kog okruga. Većina današnjeg stanovništva Bojkivščyne slična je miješanoj populaciji Gornjeg Podnistrov'ja (Podnjestrovlja) (sjever Stryjs'kog, Javoriv's'kog i Vojnyliv's'kog okruga i dr.)

Osim glavne regionalne različitosti, Ukrajinke Karpata – predstavnike dnjeparsko-karpatske skupine (Bunak, 1932.) – jasno obilježava europeidni kompleks (bez ikakva mongoloidnog dodatka, čija je prisutnost najveća u središnjoj i južnoj Ukrajini). Prema većini glavnih somatoloških markera oni imaju analogiju ne samo među drugim teritorijalnim skupinama ukrajinskog naroda, već i kod nekih miješanih etničkih skupina, ponajviše – istočnih Slovaka, Poljaka-Guralja, Rumunja u Bukovyni, zasebnih skupina Čeha i Mađara. Slične osobine morfološke građe svojstvene su također Bugarima u sjeverozapadnoj Bugarskoj, Srbima u središnjoj i sjevernoj Srbiji, većini Hrvata (Djačenko, 1965., str. 126). Postoje osnove za razmišljanje da je karpatski antropološki kompleks sastavljen, u najmanju ruku, u razdoblju srednjeg vijeka, a možda i ranije. Naime moskovska istraživačica M. Velikanova objasnila je da se lubanje iz srednjovjekovne nekropole pored sela Vacyliv u Bukovyni (današnji Zastavniv's'kyj rajon u Černjivec'koj oblasti) ponešto razlikuju od drugih starorus'kih serija s područja Ukrajine. Posebice ih karakteriziraju dosta uzak nos, visoke orbite i visoko lice (Velikanova, 1975., str. 110), a

to je karakteristično i za današnje ukrajinsko stanovništvo Karpata. Nažalost detaljnije rasvjetljavanje pitanja o izvoru njihovih somatoloških osobina sprječava nedostatak kranioloških materijala s karpatskih područja, što se objašnjava proširenjem obreda kremacije u prošlosti.

Pruťka varijanta donjednjeparsko-pruťke antropološke oblasti zastupljena je među Ukrajinacima istočne Bukovyne. Obilježena je tamnom pigmentacijom kose i očiju (svijetle oči ima 27–28%, tamne oči približno 18%), više izduženim oblikom glave (glavni pokazatelj – 81, 5), izduženim licem, čija morfološka visina iznosi 126,5 mm, s jasno izraženim nosom, čiji je broj ispupčenih i udubljenih hrbata približno jednak (otprilike 15%), vrlo jakim razvojem tercijarnoga dlakavog pokrova (srednja vrijednost brade – 3,35), te visokim rastom (oko 170 cm). Sličan kompleks obilježja, koji je više puta opisan pod nazivom „dinarski“, pripada također Ukrajinacima sa sjevernih područja Moldavije i miješanim skupinama Rumunja.

Prema mišljenju V. Djačenka i T. Aleksejeve, antropološki sastav Ukrajinaca u Zakarpattju, gorskim područjima Karpata, Prikarpaća (Prykarpattja) i Bukovyne, koji su potomci srednjovjekovnih slavenskih plemena s tih područja, uključuje određenu starofrakijsku komponentu, prisutnost koje se očituje u relativno tamnoj pigmentaciji kose i očiju, maksimalnom razvoju tercijarnoga dlakavog pokrova i dominaciji ispupčenih hrptova nosa nad udubljenima (Djačenko, 1965., str. 126; Aleksejeva, 1973., str. 273). To se može prihvatiti, ali s bitnim upozorenjem: pitanje o njezinoj ulozi u formiranju genofonda stanovništva obuhvaćenih regija još je vrlo daleko od konačnog razjašnjenja. Prepreka je, prije svega, gotovo potpuni nedostatak kranioloških materijala, o čemu je ranije bilo riječi.

Odontološka i dermatoglifska istraživanja

Karakterna osobina suvremene povijesne antropologije je značajno proširenje programa potrage. Istodobno s tradicionalnim kraniološkim i somatološkim istraživanjima, primjena kojih ima vrlo staru tradiciju, za rasvjetljavanje etnogenetičke problematike danas su vrlo privlačni podaci odontologije (od grč. *odontos*: zub) i dermatoglifike (od lat. *derma*: koža i *glif*: gravirati) – zasebnih grana antropologije koje proučavaju građu zubi i reljef kože. One su razjasnile da geografska promjenjivost mnogih odontoloških i

dermatoglifskih obilježja pruža mogućnost izdvojiti određene teritorijalne skupine, koje diferenciraju stanovništvo na različitim razinama: od velikih rasnih gorostasa do malih rasa i još sitnijih taksonomičnih jedinica (Gladkova, 1966.; Zubov, 1973. i dr.). Prilikom izdvajanja i usporedbe tih kompleksa može se doći do vrijednih svjedočanstava o genetskim uzajamnim vezama davnih i današnjih populacija.

Od 1973. do 1975. godine autor dane podjele prikupio je na području Ukrajine, Ruske Federacije i Bjelorusije opsežne odontološke i dermatoglifske kolekcije (Segeda, 1979.; 1980.). Četiri od 17 obuhvaćenih ukrajinskih populacija potječu iz karpatske regije:

n.g.t. Vojnyliv, selo Sivka-Vojnyliv, selo Tomašivci u Kalus'kom rajonu u Ivano-Frankivs'koj oblasti – 100 osoba;

n.g.t. Verhovyna, selo Kryvorivnja u Verhovyns'kom rajonu u Ivano-Frankivs'koj oblasti – 91 osoba;

grad Vynogradiv, selo Pidvynogradiv u Zakarpats'koj oblasti – 100 osoba;

grad Hotyn u Černjivec'koj oblasti – 95 osoba.

Sve ispitane odabrane skupine uključuju dječake i mladiće od 12 do 16 godina – žitelje tog lokaliteta, koji su rođeni unutar granica jednog rajona. Antropološko-odontološka i dermatoglifska obilježja isticala su se općeprihvaćenim programima i metodikama (Zubov, 1968., 1974.; Cummins i Midlo, 1961.). Za usporedbu populacije prema kompleksu obilježja uspoređivale su se vrijednosti „srednjeg taksonomskog razmaka“ (STR) među njima, koje su se izračunavale na temelju Fišerova kriterija (Plohynskyj, 1970.). Prihvaćena je sljedeća gradacija vrijednosti STR: manje od 0,66 – različitosti među populacijama su neznatne; 0,33–0,66 – srednje; više od 0,66 – znatne (Aksjanova, Zubov, Kočyev, 1979.).

Varijacije najvažnijih odontoloških i dermatoglifskih obilježja u Karpatskoj regiji navedene su u tablicama 4 i 5.

Statistička usporedba po parovima odabranih skupina obuhvaćenih ispitivanjem pokazala je da su Ukrajinci općenito skup prilično istovjetnih populacija, koje pripadaju jednom, i to europskom odontološkom tipu. Da, STR među njima oscilira od 0,24 do 0,68, ponajviše u okvirima srednjih vrijednosti (Tablica 6). Opća antropološko-odontološka ocjena tog tipa može se dati na temelju srednje učestalosti glavnih obilježja (s obzirom na podatke N. Haldejeve prikupljene u Olevs'kome rajonu u Žytomyrščyni); to su vrlo niska

učestalost oblika sličnog lopati gornjih medijalnih sjekutića (1,5%), oblika sa šest zubnih kvržica prvih i drugih donjih kutnjaka (1,7 i 1,4% razmjerno), niske vrijednosti distalnoga grebena trigonida (2,4%) i koljenasti nabori metakonida (4,8%), umjeren postotak oblika s četiri zubne kvržice prvog i drugog donjega kutnjaka, a također vrlo smanjen oblik drugih gornjih kutnjaka (43,3%), dosta niska učestalost varijante II upadanja druge brazde metakonida (27,4%) i razmjerno visoka koncentracija Carabellijeve kvržice (42,9%).

Navedene brojke svjedoče da današnje stanovništvo Ukrajine karakteriziraju niski postoci „klasičnih“ rasno-dijagnostičkih obilježja sustava zuba (sjekutići slični lopati, distalni greben trigonida, koljenasti nabor metakonida), povećanje kojih je povezano s utjecajem „istočne“, mongoloidne antropološke komponente. Osim toga karakteristična je umjeren razina redukcije kutnjaka. Takvo združivanje obilježja odlikuje populacije tzv. srednjoeuropskog odontološkog tipa, osobine kojega su u toj ili drugoj mjeri vidljive u južnim i središnjim oblastima europskoga dijela Ruske Federacije, u središnjoj i južnoj Bjelorusiji, u Litvi, u jugozapadnoj Latviji, zasebnim područjima Estonije i dr. (*Etničeskaja odontologija SSSR*, 1979.). Obuhvaćajući golemo područja, ovaj tip objedinjuje nekoliko podvrsta – podtipova ili teritorijalnih kompleksa, koji se međusobno bitno razlikuju. Spomenute različitosti povezane su s utjecajem drugih europeidnih tipova – sjevernoga gracilnog i sjevernoga reliktnog, raširenih na sjeveru i istoku Istočne Europe među Rusima, finsko govornim i, djelomično, tursko govornim narodima (Gravere, 1987.; Zubov, Segeda, 1986. i dr.), te južnoga gracilnoga, rasprostranjenog na Balkanu, Kavkazu i u nekim drugim miješanim regijama (Kočihev, 1973.; Minkov, 1977. i dr.). Da, neke specifične osobine ukrajinskih populacija, utvrđene prilikom analize srednjih učestalosti u zbirnoj skupini (naprimjer malo snižen postotak varijante II upadanja druge brazde metakonida, jasna tendencija prema povišenju učestalosti oblika s četiri zubne kvržice prvog donjega kutnjaka – glavnog pokazatelja gracilizacije zuba, visoko reduciranih oblika gornjih lateralnih sjekutića, „plus“ i „x“ uzoraka na donjim kutnjacima, oblik s tri zubne kvržice drugog donjega kutnjaka i čak distalnoga grebena trigonida), orijentirane su u smjeru gracilnih južnoeuropskih varijanti. U najjasnijem obliku južnoeuropidni utjecaj u građi zubi utvrđen je kod pojedinačnih populacija srednje Naddniprovanščyne (na Poltavščyni i na jugu Kyjivščine, odnosno Kijevske regije) te u zapadnoj regiji Ukrajine, gdje se izdvaja zaseban teritorijalni kompleks (varijanta) – karpatski (Segeda, 1986.).

Karpatski kompleks obuhvaća Ukrajince Prikarpaća (Galičane), nekih gorskih regija (Gucule), stanovnike Zakarpattja i Bukovynce. Karakterizira ga veći postotak oblika s četiri zubne kvržice prvog (iznad 10%) i drugog (iznad 85%) donjega kutnjaka, povišena učestalost Carabellijeve kvržice (u 42–50% slučajeva) i najniža u Ukrajini koncentracija obilježja „istočne“ orijentacije: oblika sličnog lopati gornjega kutnjaka, distalnoga grebena trigonida (ne iznad 2%), koljenastog nabora metakonida (u osnovnom, 1–3%), oblika sa šest zubnih kvržica prvih i drugih donjih kutnjaka (do 2%). Općenito, prema združivanju najvažnijih antropološko-odontoloških obilježja, stanovništvo karpatske regije se do određene mjere razlikuje od ostalih ispitanih ukrajinskih skupina, svrstanih u poddijeparski kompleks s njegovim masivnim i gracilnim podvrstama (Segeda, 1979.) (Slika 3).

Ilustraciju tih različitosti daje grafikon (Slika 4), sastavljen s obzirom na otklone zasebnih odabranih skupina od zbirne serije prema kompleksu glavnih rasno-dijagnostičkih markera sustava zuba, koji se nalazi u osnovi odontološke tipologije europskih naroda. Otkloni što svjedoče o pojačanju europeidnih osobina (povećanje postotka oblika s četiri zubne kvržice prvog i drugog donjega kutnjaka i Carabellijeve kvržice, te suprotno snižavanje učestalosti oblika sličnog lopati gornjih sjekutića, distalnoga grebena trigonida, koljenastog nabora metakonida i oblika sa šest zubnih kvržica prvih donjih kutnjaka) nakupili su se na ordinati, otkloni na suprotnom, „istočnom“ pravcu – na apscisi.

Analiza grafikona pokazuje da su na „istočnome“ polu grafikona smještene srednjodijeparske i polis’ke skupine, koje karakterizira tipično „srednjoeuropsko“ združivanje odontoloških obilježja. Karpatske populacije nalaze se na suprotnom – „zapadnom“ polu. Grafička analiza potvrđuje opravdanost izdvajanja posebne – karpatske varijante srednjoeuropskog odontološkog tipa, koja prema rezultatima međugrupnih usporedbi ima sličnost sa zasebnim jugozapadnim skupinama Poljaka, Mađara u Zakarpattju, Grka-Helena u Pryazovju, Bugara i dr. Valja primijetiti da su osobine dane varijante (povišena razina redukcije M_1 , niska koncentracija obilježja „istočnog“ podrijetla, visok postotak Carabellijeve kvržice i dr.) vidljive kod starorus’kog stanovništva Galyča i kod jedne od teritorijalnih varijanti černjahiv’ske kulture – pruts’ko-dnistrjans’ke (dnjestarske) (Segeda, 1994.). Iz rečenog proizlazi da izvori antropoloških posebnosti Ukrajinaca Karpata sežu, u najmanju ruku, do prve polovice 1. tisućljeća.

Prema rezultatima dermatoglifskih istraživanja, Ukrajinci pripadaju tipičnim predstavnicima velike europske rase. Da, zbirnu odabranu skupinu karakteriziraju srednje nizak delta indeks – 12,77, što svjedoči o umjerenoj količini zavijutaka i dominaciji lukova na jastučićima prstiju prosječnog Ukrajinca – posebnosti svojstvene većini europskih naroda, srednje visok Cumminsov indeks – 8,37, vrijednost kojega upućuje na visoku smještenost glavnih linija dlana A, B, C, D, srednje nizak postotak osnih karpalnih triradijusa $t = 60,6\%$, srednje visoka količina uzoraka na hipotenu – 31,1%, srednji postotak dodatnih triradijusa među prstima – 18,6% (Segeda, 1980.).

Analiza varijacija dermatoglifskih obilježja i usporedba po parovima ispitanih populacija metodom STR pokazuje da su različitosti među zasebnim teritorijalnim skupinama ukrajinskog naroda, prema podacima dermatoglike, umjerene i pojavljuju se u relativno neznatnim otklonima od tog istog tipa (Tablica 7). Istodobno, karakter i smjer geografske promjenjivosti nekih glavnih antropoloških obilježja reljefa kože (naprimjer uzoraka prstiju i dodatnih triradijusa među prstima) upućuju na mogućnost izdvajanja lokalnih varijanti na područjima Ukrajine.

Usporedbom ispitanih skupina prema kompleksu najvažnijih markera (delta indeks, Cumminsov indeks, uzorci na hipotenu, karpalni triradijus t i dodatnih triradijusa među prstima), među Ukrajcima se izdvajaju tri osnovne regionalne varijante (kompleksi): poljsko-volynska, srednjoukrajinska i južnoukrajinska (Segeda, 1980.) (Slika 5). Većina karpatskih populacija (verhovynska, vynogradivska i hotynska) pripada južnom kompleksu, u okviru kojega su one vrlo srodne Ukrajcima u Odeščyni (Kotovskij rajon). Kada je riječ o stanovništvu Prikarpaća (Kaluski rajon), prema rezultatima antropološko-dermatoglifskih istraživanja ono gravitira prema stanovništvu istočnijih regija Ukrajine – predstavniku srednjoukrajinskoga kompleksa. To očigledno pokazuje grafikon koji utvrđuje otklone zasebnih odabranih skupina od zbirne ukrajinske serije (Slika 6).

Općenito, nositelje južnoga dermatoglifskoga kompleksa u europskom razmjeru obilježava srednji i visok delta indeks (do 13,5), srednji i nešto smanjen Cumminsov indeks (u osnovi 8,10–8,40), niska učestalost uzoraka na hipotenu (23–27%) i, po običaju, nizak postotak dodatnih triradijusa među prstima (do 20%).

Navedena povezanost obilježja upućuje na bitno jačanje južnoeuropskih osobitosti u građi reljefa kože, temeljit opis kojih sadrži monografija G. Hit'

(1983.). Saznanja iz literature svjedoče da po vrlo jasnim dermatoglifskim obilježjima Ukrajinci gravitiraju prema Bugarima, Gagauzima i Moldavcima s juga Moldavije, koje je istraživala N. Dolinova (1978.).

Potrebno je još jednom naglasiti da različitosti koje smo otkrili među regionalnim odontološkim i dermatoglifskim varijantama (kompleksima) imaju karakter tendencija i ne protuslove zaključcima o relativnoj antropološkoj istovrsnosti ukrajinskog naroda.

Hematološka istraživanja

Važan izvor etnogenetičke informacije su podaci hematologije – jedne od podgrupa antropološke discipline koja proučava geografsku promjenjivost antigena krvi među stanovnicima Zemljine kugle (Danylova, 1969.). Dokazano je da su varijacije tih biokemijskih obilježja u određenoj mjeri povezane s rasnom raspodjelom čovječanstva (Boyd, 1950.; Mourant, 1958. i dr.). Stoga se prema rezultatima proučavanja krvnih grupa sustava ABO, MN i drugih, u Europi izdvaja nekoliko velikih gensko-geografskih zona, koje su se povijesno oblikovale u procesu formiranja etničkog sastava današnjeg stanovništva kontinenta (Danylova, 1971., str. 53).

U drugoj polovici 1960-ih godina ukrajinski hematolozi su prikupili vrlo opsežan materijal, koji je generalizirala J. Danylova u zasebnoj monografiji (1971.). Prema rezultatima analize odvojila je na teritoriju Ukrajine pet gensko-geografskih zona, od kojih četiri (centralno-ukrajinska, desnjans'ka, sjeveroistočna ili polis'ka i jugoistočna) pripadaju velikoj istočnoeuropskoj, a jedna (karpatska) – sjevernobalkansko-karpatskoj zoni (Slika 7).

Karpatska zona obuhvaća Zakarpats'ku, Ivano-Frankivs'ku, jugozapadne rajone L'vovske (Lavovske), i vjerojatno veći dio Černjivec'ke oblasti. Stanovništvo navedenih područja posjeduje najautentičniji i najjedinstveniji skup hematoloških karakteristika u Istočnoj Europi. Njemu pripadaju visoka i vrlo visoka učestalost gena p (A) (od 27,5 do 35,6%, prosječno – 29,9%) i s druge strane niski i umjereni postoci gena q (B) (od 11 do 16%, sredina 14,2%). Osim toga u toj zoni pojavljuje se smanjena učestalost rezus-negativnosti. Po tim obilježjima Ukrajinci Karpata srodni su Moldavcima i Bugarima (uključujući one koji nastanjuju jugozapadnu Odeščynu), sjeveroistočnim Rumunjima, Mađarima, Slovacima, u manjoj mjeri Srbima, Bošnjacima i drugim južnim Slavenima (Danylova, 1971., str. 99).

Prema mišljenju J. Danylove, genetska iznimnost Ukrajinaca Karpata objašnjava se u najmanju ruku dvjema okolnostima: 1) teritorijalna blizina te regije s Balkanskim poluotokom i davnom genetskom uzajamnom povezanošću s etničkim skupinama jugoistočne Europe; 2) zajedničkim smjerom mutagenskih procesa s Balkanom, uvjetovanih sličnošću krajolika i relativnom izolacijom (u prošlosti) odvojenih malih populacija u gorskom lokalitetu (Danylova, 1971., str. 99).

* * *

Prema rezultatima antropoloških istraživanja, s obzirom na široki kompleks morfo-fizioloških obilježja, Ukrajinice Karpata obilježavaju brahikefalija, relativno tamna boja očiju i posebice kose, razvijen tercijarni dlakavi pokrov, dosta usko i izduženo lice, prevladava ispupčen hrbat nosa nad udubljenim – osobine koje posjeduju predstavnici karpatske i pruts'ke varijante donjednjeparsko-pruts'ke oblasti. Kao i ostatak teritorijalnih skupina ukrajinskog naroda, oni pripadaju dnjeparsko-karpatskoj skupini populacija, u okviru kojih ih karakteriziraju potpun nedostatak mongoloidnog dodatka i šire analogije sa susjednim etničkim skupinama, ponajprije sa Slovcima, Hrvatima, pojedinim grupama Poljaka, Čeha, Rumunja, Mađara, Srba, Bugara.

Vladalo je mišljenje da je jačanje jugoeuropskih osobina, karakteristično za karpatske Ukrajinice, povezano s utjecajem davne frankijske komponente, ali to zahtijeva daljnju argumentaciju. Utjecaj morfoloških osobina, svojstvenih južnim europeidima, utemeljen je također na osnovi analize odontoloških i dermatoglifskih podataka. Dakle karpatska varijanta srednjoeuropskog odontološkog tipa nastala je sudjelovanjem tzv. gracilne komponente u morfologiji zuba, što je antropološko-odontološka karakteristika i nekih skupina jugozapadne Poljske, Mađara u Zakarpattju, Grka-Helena u Pryazovju, Bugara i drugih južnih Slavena. Sukladno dostupnim paleoantropološkim podacima, osobine karpatske varijante bile su svojstvene starorus'kom stanovništvu Galyča (9–13. st.), a još ranije – nositeljima dnjestarsko-pruts'ke varijante černjahivs'ke kulture (6. st.). Prema tome morfološki izvori karpatskih Ukrajinaca dosežu barem prva razdoblja slavenske povijesti.

Važni argumenti u korist uske genetske povezanosti predaka današnjeg ukrajinskog stanovništva Karpata s etničkim skupinama susjednih i jugoistočnih predjela Europe su i podaci hematologije. Prema rezultatima proučavanja varijacija krvnih grupa sustava A, B, O, karpatske populacije pripadaju velikoj

sjevernobalkansko-karpatskoj serološkoj² zoni, u okviru koje su oni srodni Moldavcima, Bugarima, sjeveroistočnim Rumunjima, Mađarima, Slovacima, Srbima, Bošnjacima i drugim južnoslavenskim etnosima Balkana.

Iznimnost morfo-fizioloških obilježja stanovništva Istočnih Karpata, utvrđena brojnim istraživanjima, ne suprotstavlja se zaključcima o relativnoj antropološkoj istovrsnosti ukrajinskog naroda, na što je prvi upozorio istaknuti etnolog F. Vovk. Specifične osobine fizičkog izgleda zasebnih teritorijalnih skupina ukrajinskog naroda, uključujući karpatske Ukrajinke, trebalo bi promatrati kao odstupanje od jednog te istog antropološkog tipa.

Tablica 1

Antropološka karakteristika stanovništva ukrajinskih etnografskih područja (prema R. Jendyku, 1949.)

Red. br.	Grupe rasnih prvenaca	Okruzi
1.	I dinarski	Harkivščyna, jugozapadna i sjeveroistočna Galicija
2.	subnordijski	Lemki
3.	sublaponoidni	Bojki
4.		Holmščyna, sjeverozapadna Poltavščyna, bukovynski Guculi
5.	II dinarski s malom primjesom armenoidnog	galicijske skupine
6.		Podilja uz Dnjestar
7.		mađarski Guculi
8.		Bačka, mađarski Bojki, Podilja uz sjeverni Bug
9.		Tavrija, sjeverni Kuban'

2 Serologija: znanstvena disciplina koja proučava *in vitro* reakcije antigen-antitijelo.

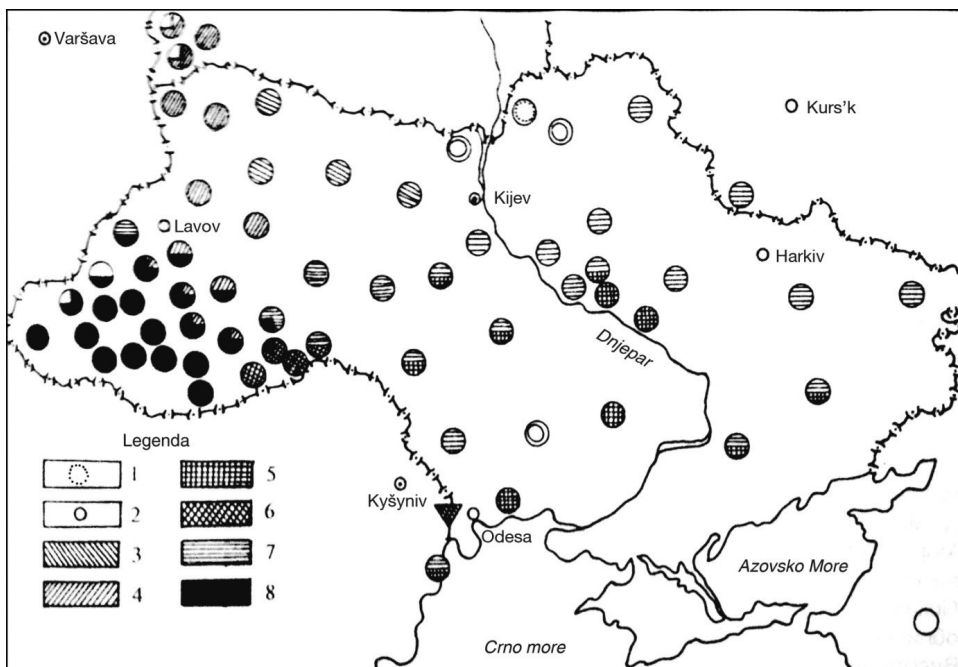
10.		Radomysl'sčyna
11.	IV nordijski s malom primjesom dinarskog	Kurščyna
12.		Volyn', južni Kuban'
13.	IV dinarski	Černigivščyna, južno Podilja, sjeveroistočna Poltavščyna
14.	sredozemnomorski, sublaponoidni, subnordijski	Voronižčyna
15.		središnja Galicija, središnja Bojkivščyna
16.		Kyjivščyna izuzev Radomysl'sčyne Katerynoslavščyna

Tablica 2

Početni podaci o populaciji karpatske zone, promatrani s obzirom na ukrajinsku

Lokacija	Količina	Lokacija	Količina
Ivano-Frankivs'ka oblast		Tjačivs'kyj rajon	100
Verhovyns'kyj rajon	62	Vynogradivs'kyj rajon	100
Koršivs'kyj rajon	100	Mukačivs'kyj rajon	100
Peregins'kyj rajon	86	Volovec'kyj rajon	100
Vojnylivs'kyj rajon	90	Černivec'ka oblast	
L'vivska oblast		Hotyns'kyj rajon	100
Slavs'kyj rajon	100	Zastavnivs'kyj rajon	100
Boryns'kyj rajon	100	Kel'menec'kyj rajon	100
Stryjs'kyj rajon	100	Storožynec'kyj rajon	62
Zakarpats'ka oblast		Putyl's'kyj rajon	70

Slika 1 Antropološke oblasti (tipovi) Ukrajine (prema V. Djačenku):
 1 – il'mens'ko-dnjeparska; 2 – valdajska; 3 – polis'ka varijanta centralno-ukrajinske oblasti; 4 – volyns'ka varijanta centralno-ukrajinske oblasti; 5-6 – donjednjeparsko-pruts'ka; 7 – centralno-ukrajinska; 8 – karpatska.

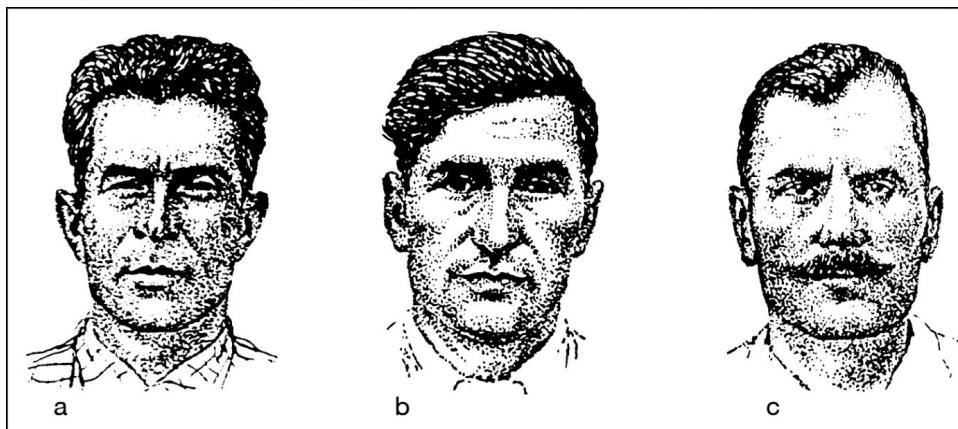

Tablica 3

Osnovna somatološka obilježja Ukrajinaca u karpatskom pojasu (prema V. Djačenku, 1965.)

Obilježja	Antropološke oblasti		Obilježja	Antropološke oblasti	
	Karpataska	Prutska varijanta Donjednjeparsko- Prutske		Karpataska	Prutska varijanta Donjednjeparsko- Prutske
Broj ispitivanja			4		
Dužina tijela			5		
Uzdužni	736	320	6-8	22,0	27,0
dijametar	1648	1698	9-26	34,7	33,0
Poprečni			M	38,0	33,7
dijametar	186,0	188,7	Profil hrbta	3,9	3,0
Pokazatelj			nosa	1,79	1,24
glave	157,5	153,7	udubljeni		
Dijametar	84,8	81,5	ispupčeni	6,8	14,5
jagodične kosti			Brada M	23,7	15,7
Morfološka	141,7	141,2	Dlake na	3,36	3,35
visina lica			prsimu M	2,11	2,04
Pokazatelj lica	125,2	126,4	Nabor		
Visina nosa	88,4	89,5	gornjeg kapka		
Pokazatelj	57,1	56,3	Nema	28,3	33,0
nosa	60,9	62,7	M	0,80	0,77
Boja očiju			Poprečni		
(prema			profil hrbta	2,92	2,92
Bunaku)	14,7	10,3	nosa M		
Tamne	26,8	28,2	Istupanja	1,81	1,79
(1-4)	0,88	0,82	nosnih krila	2,67	2,68
Svijetle			M		
(9-12)	1,4	3,3	Nagib čela M	1,33	1,33
M			Područje		
Boja kose			iznad obrva		
27			M		

Slika 2 Generalizirajući antropološki portreti Ukrajinaca:
a, b – Karpati i Bukovyna; c – stepske zone Ukrajine

Tablica 4

Antropološko-odontološka obilježja ukrajinskog stanovništva Istočnih Karpata

Obilježja	Rajoni							
	Kalus'kyj		Verhovyns'kyj		Hotyns'kyj		Vynogradivs'kyj	
Zbijenost gornjih I ²	98	7,1	89	11,2	94	6,4	99	4,0
Dijastema među gornjim I ²	97	17,5	89	10,1	95	9,5	98	12,2
Redukcija gornjih I ² (bodovi 2–3)	98	7,1	89	1,1	94	1,1	99	100,0
Prisutnost lopatastog gornjeg I ¹ (bodovi 2–3)	97	2,1	89	2,2	95	0,0	98	1,0
Redukcija hipokonusa M ² (bodovi 3,3+)	73	38,4	64	43,8	48	54,2	68	50,0
Carabellijeva kvržica na M ² (bodovi 2–5)	97	46,4	91	42,8	94	48,9	98	50,0

Carabellijeva kvržica na M ² (bodovi 3–5)	73	22,7	91	23,0	94	21,2	98	21,4
Donji M ¹ sa 4 zubne kvržice	94	11,7	89	15,7	92	10,8	95	11,6
Donji M ¹ sa 6 zubnih kvržica	94	1,1	89	3,3	92	2,2	95	1,1
Donji M ² s 4 zubne kvržice	76	85,6	67	85,1	52	90,4	63	85,7
Oblik +5 i x5 donjeg M ¹	94	26,6	89	28,1	92	16,3	95	23,1
Donji M ² sa 6 zubnih kvržica	76	0,0	67	1,5	52	0,0	63	1,6
Distalni greben trigonida na M ¹	94	0,0	90	0,0	94	0,0	96	0,0
Koljenasti nabor metakonida na M ¹	90	1,1	90	3,3	88	3,4	94	7,4
T.a.m.i. na M ¹	95	4,2	91	3,3	95	4,2	95	2,1
2 med. (II) na M ¹	74	27,5	71	26,8	65	30,8	69	27,6
2 med. (III) na M ¹	74	16,2	71	31,0	65	30,8	69	36,2

Tablica 5

Dermatoglifska obilježja ukrajinskog stanovništva Karpata

Obilježja	Rajoni				Obilježja	Rajoni			
	Kalus'- kyj	Verhov- yns'kyj	Hoty- ns'kyj	Vyno- gradiv- s'kyj		Kalus'- kyj	Verho- vyns'kyj	Hotyn- s'kyj	Vyno- gradiv- s'kyj
Vrste uzoraka otiska prstiju i delta indeks					Osni tri- radijusi dlana				
N					N	100	91	95	100
A + T					t	53	54,4	64,2	65,3
L					t'	26,0	22,5	18,4	17,1
W	100	91	95	100	t''	7,0	10,4	7,9	7,6
DI ₁₀	5,8	4,5	6,0	4,3	tt'	4,0	4,4	1,6	3,0
Tipovi linije	61,2	59,9	58,6	59,0	tt''	7,0	5,5	7,4	3,0
A	33,0	35,5	35,4	12,9	t't''	1,5	1,1	-	1,5
N	12,7	13,0	12,9	13,2	Druge				
1 + 2					veze	1,5	0,6	-	2,0
3 + 4	100	91	95	100	à svih veza	14,0	11,6	9,0	9,5
5+ 6+7	9,0	11,0	6,9	10,6	0	-	1,1	0,5	0,5
M _A	65,0	64,1	61,4	65,2	Pravi				
1 – 3	26,0	24,9	31,7	24,2	uzorci				
Tipovi linije					dlana				
D	3,34	3,27	3,49	3,27	N	100	91	95	100
7+8+x+O					Hy	35,9	27,6	23,5	25,5
9 + 10					Th/I	13,5	7,2	10,6	11,5
11+12+13M _D	16,7	16,0	11,7	10,6	II	3,5	3,9	2,3	7,1
7 + 11	31,0	37,6	32,7	44,2	III	42,0	24,2	37,4	32,5
Cummin-sov	52,3	46,4	51,1	45,2	IV	39,0	37,8	34,6	40,7
indeks					N	100	91	95	100
	9,6	9,6	9,3	9,6	II	5,0	4,9	5,3	9,0
					III	0,0	0,0	0,5	0,0
	8,4	8,1	8,5	8,2	IV	11,1	13,2	6,3	14,6
					à	16,1	18,1	12,1	23,6

Tablica 6

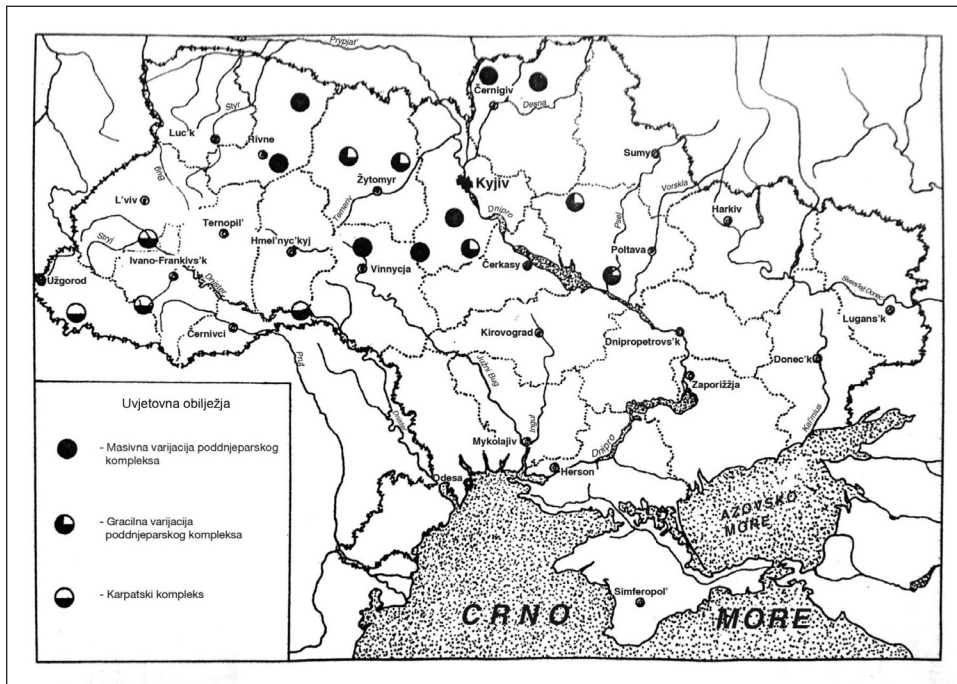
Srednji taksonomski razmak među ukrajinskim skupinama

Skupine	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
1.	0,43	0,40	0,37	0,45	0,39	0,62	0,69	0,39	0,64	0,49	0,45	0,45	0,54	0,55	0,46
2.		0,47	0,36	0,38	0,34	0,46	0,49	0,37	0,56	0,30	0,45	0,43	0,58	0,33	0,46
3.			0,33	0,46	0,46	0,50	0,64	0,36	0,48	0,53	0,46	0,29	0,44	0,46	0,49
4.				0,25	0,25	0,32	0,50	0,20	0,43	0,47	0,29	0,43	0,52	0,33	0,51
5.					0,35	0,38	0,29	0,27	0,46	0,31	0,32	0,38	0,42	0,26	0,42
6.						0,42	0,49	0,32	0,48	0,46	0,32	0,46	0,58	0,35	0,49
7.							0,45	0,34	0,36	0,45	0,48	0,58	0,50	0,24	0,41
8.								0,55	0,68	0,43	0,38	0,63	0,68	0,34	0,53
9.									0,33	0,45	0,33	0,38	0,39	0,42	0,50
10.										0,57	0,38	0,58	0,47	0,57	0,53
11.											0,54	0,45	0,57	0,30	0,42
12.												0,59	0,68	0,50	0,43
13.													0,27	0,55	0,42
14.														0,58	0,53
15.															0,38

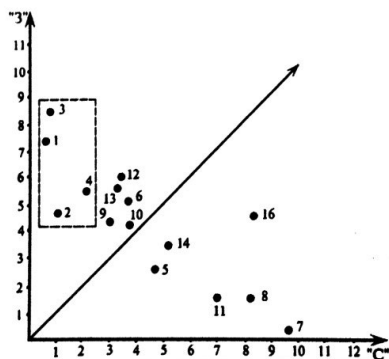
Brojčane oznake skupina

1. Kalus'kyj r.	5. Obuhivs'kyj r.	9. Lohvyc'kyj r.	13. Jemil'čins'kyj r.
2. Verhovyns'kyj r.	6. Boguslavs'kyj r.	10. Globyns'kyj r.	14. Malyns'kyj r.
3. Hotyns'kyj r.	7. naselje Polovec'ki	11. Ripkins'kyj r.	15. Rokytnivs'kyj r.
4. Vynogradiivs'kyj	8. Kalynivs'kyj r.	12. Menskyj r.	16. Goščans'kyj r.

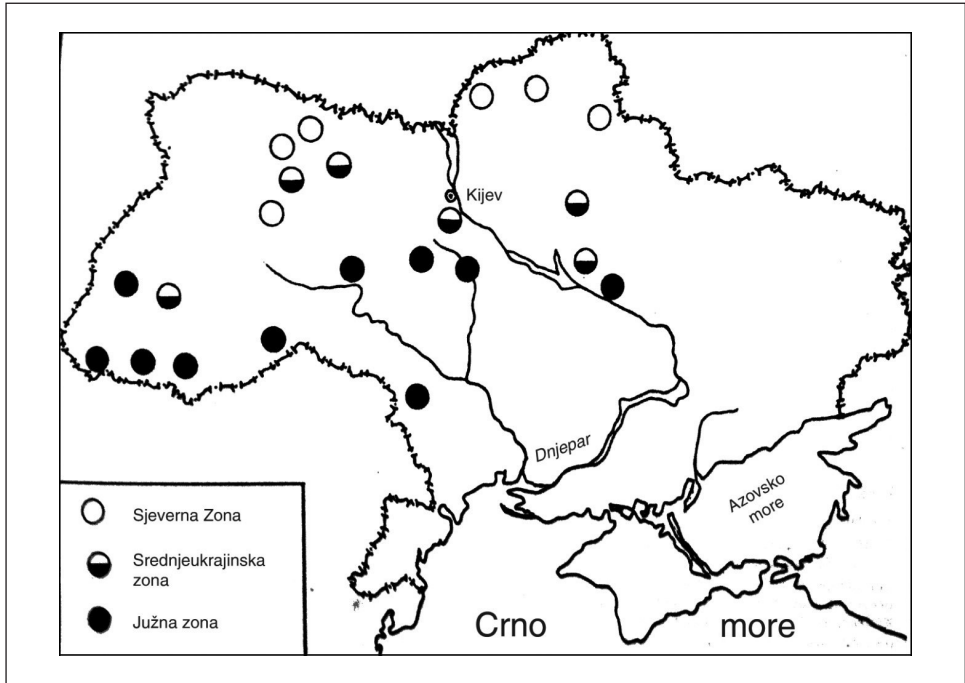
Slika 3 Odontološki kompleksi (varijante) na području Ukrajine

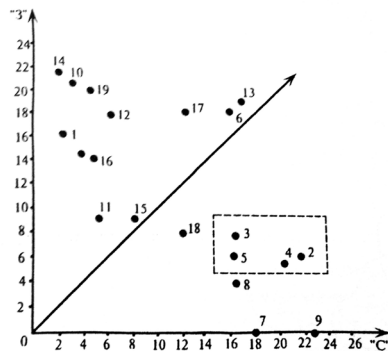
Slika 4 Uzajamna povezanost Ukrajinaca u Karpatima i drugih regija prema kompleksu antropološko-odontoloških obilježja: 1. Kalus'kyj r.; 2. Verhovyns'kyj r.; 4. Vynogradivs'kyj; 5. Kotovs'kyj r.; Odesk'Obuhivs'kyj r.; 6. Boguslavs'kyj r.; 7. naselje Polovec'ki; 8. Kalynivs'kyj r.; 9. Lohvyc'kyj r.; 10. Globyns'kyj r.; 11. Ripkins'kyj r.; 12. Menskyj r.; 13. Jemil'čins'kyj r.; 14. Malynskij r.; 15. Rokytynivs'kyj r.; 16. Goščans'kyj r.

Slika 5 Dermatoglifske zone Ukrajine

Slika 6 Uzajamna povezanost Ukrajinaca u Karpatima s drugim regijama prema kompleksu dermatoglifskih obilježja: 1. Kalus'kyj r.; 2. Hotyns'kyj r.; 3. Verhovyns'kyj r.; 3. Hotync'kyj r.; 4. Vynogradivs'kyj; 5. Obuhivs'kyj r.; 6. Boguslavs'kyj r.; 7. naselje Polovec'ki; 8. Kalynivs'kyj r.; 9. Lohyc'kyj r.; 10. Globyns'kyj r.; 11. Ripkins'kyj r.; 12. Menskyj r.; 13. Jemil'čins'kyj r.; 14. Malynskij r.; 15. Rokytnivs'kyj r.; 16. Goščans'kyj r.

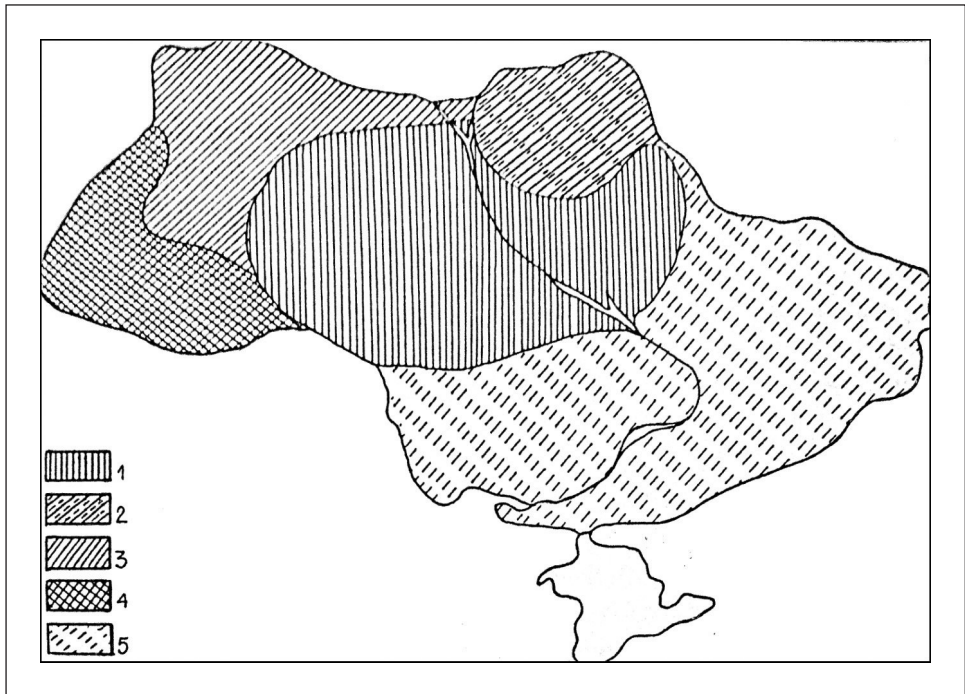
Tablica 7 Srednji taksonomski razmak među ukrajinskim skupinama (prema dermatoglifskim obilježjima)

Skupine	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
1.	0,23	0,55	0,57	0,33	0,35	0,30	0,46	0,29	0,19	0,46	0,32	0,28	0,64	0,43	0,40	0,60	0,20
2.		0,45	0,35	0,36	0,31	0,28	0,32	0,30	0,17	0,39	0,34	0,31	0,51	0,42	0,43	0,48	0,27
3.			0,36	0,41	0,21	0,35	0,25	0,60	0,52	0,40	0,35	0,63	0,46	0,58	0,58	0,54	0,48
4.				0,41	0,35	0,36	0,31	0,41	0,41	0,37	0,29	0,37	0,32	0,27	0,34	0,26	0,56
5.					0,40	0,37	0,43	0,24	0,29	0,29	0,42	0,37	0,61	0,37	0,46	0,58	0,37
6.						0,24	0,20	0,33	0,38	0,38	0,33	0,45	0,43	0,33	0,36	0,41	0,36
7.							0,34	0,51	0,34	0,47	0,32	0,45	0,43	0,36	0,41	0,49	0,45
8.								0,40	0,39	0,50	0,43	0,49	0,47	0,38	0,50	0,46	0,38
9.									0,21	0,30	0,40	0,24	0,58	0,32	0,48	0,55	0,25
10.										0,33	0,22	0,18	0,49	0,29	0,29	0,39	0,26
11.											0,38	0,46	0,47	0,34	0,40	0,41	0,55
12.												0,20	0,38	0,24	0,14	0,28	0,41
13.													0,54	0,41	0,26	0,39	0,25
14.														0,45	0,44	0,27	0,70
15.															0,34	0,29	0,48
16.																0,26	0,49
17.																	0,66

Brojčane oznake skupina

1. Kalus'kyj r.	6. Boguslavs'kyj r.	11. Ripkins'kyj r.	16. Ostroz'kyj r.
2. Verhovyns'kyj r.	7. naselje Polovec'ki	12. Menskyj r.	17. Rokytnivs'kyj r.
3. Hotyns'kyj r.	8. Kalynivs'kyj r.	13. Jemil'čins'kyj r.	18. Goščans'kyj r.
4. Vynogradivs'kyj	9. Lohvyc'kyj r.	14. Malynskyj r.	
5. Obuhivs'kyj r.	10. Globyns'kyj r.	15. Sarnens'kyj r.	

Slika 7 Genetsko-geografske zone Ukrajine (prema J. Danylovoj)

Literatura

- Aksjanova, G. A., Zubov, A. A., Kočijev R. S.* Materialy po odontologii komizyrjan kak etnogenetičeskij istočnik // Sovetskaja etnografija. – 1979. – № 3. – S. 60-70.
- Alekseev, V. P.* O nekotoryh položenijah teorii rasovoho analiza // Voprosy antropologii. – 1961. – Vyp. 9. – S. 43-59.
- Alekseev, V. P.* Istoričeskaja antropologija i etnogenez. – Moskva, 1989.
- Alekseeva, T. I.* Etnogenez vostočnyh slavjan po dannym antropologii. – Moskva, 1973. – S. 330.
- Boyd, W. C.* Genetics and races of man. An introduction to modern physical anthropology. – Boston, 1950. – P. 453.
- Bunak, V.* Neues Material zur Aussonderung anthropologischer Typen unter der Bevölkerung Osteuropas // Zs. Morphol. U. Anthrop. – Berlin, 1932. – Bd. XXX. – H. 3.
- Bunak, V. V.* Antropologičeskie issledovanija v Zakarpatskoj oblasti. Kratkie soobščeniija Instituta etnografii. – Moskva, 1948. – Vyp. 4. – S. 18-25.
- Cummins, H., Midlo, Ch.* Finger prints, palm and soles. – New York, 1961. – P. 319.
- Czekanowski, J.* Człowiek w czasie i przestrzeni. – Warszawa, 1934.
- Čubyns'kyj, P. P.* Trudy etnografo-statističeskoj ekspedicii v Zapadnorusskij kraj. – SPB, 1972. – T. 7. – S. 337.
- Danylova, Je. I.* Pro grupovi faktory krovi ta perspek.tyvy vykorystannja gematologičnyh danyh dlja etničnoji antropologii // Materialy do antropologiv Ukrajinu. – Kyjiv, 1969. – Vyp. 4.
- Danilova, Je. I.* Gematologičeskaja tipologija i voprosy etnogeneza ukrajskogo naroda. – Kyjiv, 1971. – S. 124.
- Djačenko, V. D.* Antropologičnyj sklad ukrajsn'kogo narodu. – Kyjiv, 1965. – S. 129.
- Djačenko, V. D.* Antropologična harakterystyka // Bojkivščyna, Istoryko-etnografične doslidžennja. – Kyjiv, 1983. – S. 37-38.
- Djačenko, V. D.* Antropologična harakterystyka // Gucul'sčyna, Istoryko-etnografične doslidžennja. – Kyjiv, 1987. – S. 41-45.
- Dolinova, N. A.* Materialy po kožnomu rel'efu narodov Moldavii // Polevyje

- issledovanija Instituta etnografii, 1976. – Moskva, 1978. – S. 174-179.
- Gladkova, T. D.* Kožnye uzory kisti i stopy obez'jany i čeloveka. – Moskva, 1966. – S. 152.
- Hit', G. L.* Dermatoglikifika narodov SSSR. – Moskva, 1983. – S. 280.
- Jendyk, R.* Vstup do rasovoji budovy Ukrajinu // Naukove tovarystvo im. Ševčenko. Biblioteka ukrajinoznavstva. – Mjunhen, 1949. – Č. 1. – S. 340.
- Kočijev, R. S.* Odontologičeskaja harakteristika etničeskich grupp Kavkaza: IX Meždunarodnyj kongress antropologičeskich i etnografičeskich nauk (Čikago, centjabr', 1973). Doklady sovjetskoj delegacii. – Moskva, 1973.
- Kopernicki, I.* Charakterystyka fizyczna górali ruskich // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – 1889. – T. 13. – S. 1-54.
- Majer, J.* Charakterystyka fizyczna ludności naddnieprzańskich z charakterystyka Rusińów galicyjskich // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – 1879. – T. III. – S. 28-35.
- Majer, J., Kopernicki, I.* Charakterystyka fizyczna ludności galicyjskiej // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej.. – 1879. – T. III – S. 28-35; – 1885. – T. IX. – S. 1-92.
- Minkov, C.* Antropologo-odontologična harakteristika na sovremennoto naselenie na Bolgarija // Godišnik na Sofijskij universitet. Biolog. Fakultet. Antropol. – 1978. – S. 23-31.
- Mourant, A. E.* The distribution of the human dlood groups. – Oxford, 1954. – P. 438.
- Plohinskij, N. A.* Biometrija. – Moskva, 1970. – S. 368.
- Rakovs'kyj, I., Rudenko, S.* Pogljad na antropologični vidnosyny v ukrajinskogo narodu // Zbirnyk mat.-pryr.-lik. Sekciji Naukovogo Tovarystva im. Ševčenko. – 1927. – T. XXVI. – S. 205-208.
- Segeda, S. P.* Ukraincy // Etničeskaja odontologija SSSR. – Moskva, 1979. – S. 32-46.
- Segeda, S. P.* Odontologičeskaja i dermatoglikifičeskaja harakteristika ukraincev Podneprov'ja v svjazi s voprosami etnogeneza. Avtoref... kand. diss. – Moskva, 1980. – S. 19.
- Segeda, S. P.* Odontologičeskije issledovanija ukrajinskogo naroda: osnovnye rezul'taty i očerednye zadači // Problemy evoljucionnoj morfologii čeloveka i ego ras. – Moskva, 1986.

Segeda, S. P. Dental data as a source of ethnogenetic information based on materials from the culture of the chernyachivsk // Variability and Evolution. – 1994. – Vol. 4. – P. 129-134.

Suk, V. Antropologie Podkarpatske Russi // Spisy vydavane prirodoyeskon faculten Masarykovy Universitetu. – Brno, 1932. – S. 3-28.

Velikanova, M. S. Paleoantropologija Pruts'ko-Dnetrovskogo meždureč'ja. – Moskva, 1975. – S. 283.

Vovk, Hv. Antropometryčni doslidy ukrajins'kogo naselennja Galyčyny, Bukovyny j Ugorščyny // Materialy do ukrajins'ko-rus'koji etnologiji. – L'viv, 1908.

Vovk, F. Antropologičeskie osobennosti ukrainskogo naroda // Ukrainskij narod v ego prošlom i nastojaščem. – Pr., 1916. – S. 427-454.

Zubov, A. A. Odontologija. Metodika antropologičeskikh issledovanij. – Moskva, 1968. – S. 200.

Zubov, A. A. Odonglifika. – Rasogenetičeskie processy v etničeskoj istorii. – Moskva, 1974. – S. 11-42.

Zubov, A. A. Etničeskaja odontologija. – Moskva, 1973. – S. 204.

S ukrajinskoga prevela Ana Sekereš Rukavina

Denys Kozak

Etnogeneza i etnička povijest stanovništva Ukrajinskih Karpata. Zaključci

Materijal izložen u knjizi ne iscrpljuje i ne može iscrpiti problem etnogeneze i etničke povijesti Istočnokarpat'ske regije u prvobitno doba. To se objašnjava u prvom redu stanjem izvora – postojanjem ili nedostatkom arheološkog materijala, njegovom količinom i kvalitetom. Nažalost postoji vrlo mala heuristička¹ baza izvora za rekonstrukciju najstarijeg razdoblja povijesti predjela – kamenog doba. Ograničeni su arheološki podaci iz ranoga željeznog doba, a osobito iz doba knezova. Stoga će s vremenom ta ili druga razdoblja razvoja stanovništva predjela vjerojatno biti precizirana ili proširena, a neka od njih zapisana i na kvalitetno novoj razini.

Na kvalitetu posla nove problematike utječe također nedovoljno razrađena teorijska baza arheološke znanosti, posebice metodologija i metodika proučavanja uz pomoć materijalnih ostataka etničke i društvene povijesti ljudskih kolektiva koji su ih stvorili.

K tome, navedeni materijali opisuju opću shemu etničkog razvoja naroda koji su naselili Istočnokarpat'sku regiju, počevši od pojave ovdje prvobitnih ljudskih skupina do 13–12. st. pr. n. e. Materijali su pružili mogućnost da se u vremenu i prostoru otkrije dinamika promjene stanovništva, dakle osnovne etape naseljavanja Karpata, da se ustanovi etnička pripadnost kulturnopovijesnih zajednica koje su ovdje živjele već od brončanog doba te osobitosti njihova etnokulturnog razvoja i veze sa stanovništvom susjednih zemalja. Važni su zaključci povezani s procesom slavenske kolonizacije predjela.

Dakle, na osnovi arheoloških istraživanja može se ustvrditi da se početak naseljavanja Karpata odvijao 800 tisuća godina prije ranog paleolitika. Važni materijali iz tog razdoblja pronađeni su u nekadašnjoj naseobini blizu sela Koroleve – spomenika europskog značenja.

---

1 Heuristika – u povijesnoj znanosti, utvrđivanje autentičnosti izvora (ovdje i dalje op. prev.).

U razdoblju srednjeg paleolitika odvijao se proces daljnjeg osvajanja južnih i sjeveroistočnih prigorja Karpata. Primjećuje se povećanje broja lovačkih skupina, čak periodično ponovno naseljavanje nomadskih naselja (Molodove I., V.). Započinje gradnja umjetnih nastambi, nastaje rodovska zajednica (ukr. *rodova obščyna*).

U razdoblju kasnog paleolitika pojavljuju se sezonska naselja, odvijaju se promjene u građenju kuće, usavršavaju se oruđa. Lov postaje osnovni oblik djelatnosti ljudskih kolektiva, nastaje umjetnost. U to doba pojavljuju se sjedilačka naselja na Volynju i Podillju. Naseljavanje ljudi i utjecaj prirodnih uvjeta dovode do stvaranja lokalnih osobitosti materijalne kulture i formiranja veza sa susjednim područjima.

Na kraju paleolitika (11600–8100. pr. n. e.) unutar granica Istočnih Karpata pojavljuju se nosioci sviders'ke kulture, čija je osnovna zadaća bila lov na sjeverne jelene (irvase). Karakter ponašanja te životinje uvjetovao je dinamiku naseljavanja lovaca, neprestanu promjenu mjesta prebivanja, podjelu gospodarskog ciklusa na kratka ljetna i duga zimska razdoblja. Sviders'ki lovci već su imali dva tipa nastambi: zimske s podzemnim donjim dijelom i ljetne – nadzemne. Naseljenost područja bila je niska. Na 100 km površine nastanjene stanovnicima sviders'ke kulture živjelo je u prosjeku manje od jednog čovjeka.

Na početku 9. tisućljeća pr. n. e. kao posljedica prirodne katastrofe pokraj planine Bollingen u Srednjoj Švedskoj priroda se potpuno izmijenila i nastalo je doba geološke sadašnjosti – holocen, s kojim je povezana pojava nove epohe ljudskog postojanja – mezolitik, odnosno viša i zaključna faza razvoja prisvajajućega (asertivnoga) gospodarstva. Niz životinja, među njima i sjeverni jelen, migrirale su na sjever. Porasla je uloga lova, koji se odvijao u malim skupinama i čak individualno. Povećala se uloga sakupljanja i ribarstva. Promjene u gospodarstvu dovele su do podjele rodovskih zajednica. Osnovnom socijalnom jedinicom postaje odvojena obitelj. Rade se prvi pokušaji pripitomljavanja (domestikacije) divljih životinja i kultiviranje usjeva.

Mjesto sviders'kih plemena, koja su se preselila u tundre Zapoljar'ja prateći sjeverne jelene, zauzele su druge etničke skupine – nosioci kudlajivs'ke i janistavs'ke kulture. Prva od njih povezana je s ranim mezolitikom i razvijala se u preborealnom (8200–7200. pr. n. e.) i borealnom (7000–6000. pr. n. e.) razdoblju holocena. Druga je povezana s kasnim mezolitikom i postojala je u uvjetima atlantskog razdoblja holocena (6000–3000. pr. n. e.).

Intenzivan razvoj asertivnoga gospodarstva u mezolitiku pogodio je pojavi novih učinkovitih vještina lova i ribolova. Već u ranom holocenu pojavljuju se prve skije, saonice, izdubljeni čamci, štapovi sa šiljkom, mreže, vrše i zamke za ribe (ukr. *zakoly*). Mezolitičko stanovništvo gradilo je razne nastambe, poluzemunice i kolibe. Društvo toga doba sastojalo se od monogamne obitelji, zajednice i plemena. Na kraju mezolitika otkriva se pojačan pritisak lovačke djelatnosti čovjeka na glavni objekt lova – kopitare, što je postalo primarnim uzrokom krize prisvajajućega gospodarstva. Izlaz iz ekonomske krize pojavio se tek u neolitiku, kada su zavladao proizvodni oblici gospodarstva – zemljoradnja i stočarstvo.

U tom razdoblju ljudske povijesti stvara se vrlo pogodna geoklimatska okolina za život. Raste broj stanovnika. Gospodarska djelatnost i materijalna kultura dobivaju sinkretičko obilježje. Ostvaruje se prijelaz na sjedilački način života. Lov i sakupljanje u čovjekovu životu zauzimaju glavno mjesto. Vjerojatno se u tom razdoblju dogodilo pripitomljavanje velikih rogatih goveda i svinja na osnovi lokalnih divljih predaka.

U karpatsku regiju nadiru izdvojene skupine stanovništva iz Male Azije i Balkana. Odvija se njihova integracija s lokalnom sredinom. Pod utjecajem prednjoazijatske kulture nastaju početni oblici zemljoradnje. Iz Zapadne Azije donose se ovamo kulture žitarica, a iz Male Azije – ovce i koze. Pojavljuje se i širi glineno posuđe, glineni ukrasni predmeti, formiraju se religijska vjerovanja. Uzajamni utjecaj kultura Male Azije i Jugoistočne Europe na razvoj stanovništva regije iznimno je važan. Upravo od tog razdoblja može se govoriti o početku integracijskih procesa u etničkoj povijesti Karpata, podrazumijevajući pod tim suživot i međudjelovanje na bliskom području skupina drevnog stanovništva, različitih po podrijetlu.

U prigorjima Karpata i Zakarpattja u razdoblju neolitika živjele su zajednice kulture Kriš, koje su vodile sjedilački način života, imale svojevrsnu kulturu i način vođenja gospodarstva (Zastovne, Rivne) (6–početak 5. tisućljeća pr. n. e.). U sredini 5. tisućljeća pr. n. e. na temelju kulture Kriš u Ugarskoj nizini, a k tome i u Zakarpattju, formira se kultura oslikane keramike, čiji su nosioci živjeli u poluukopanim nastambama s ognjištima i glinenim pećima, te izrađivali oruđa od opsidijana i drugih karpatskih minerala.

Na početku 5. tisućljeća pr. n. e. iz okoline zemljoradničkog stanovništva Podunavlja izdvojile su se zajednice s linearnotrakastom keramikom, migriravši kroz Mazovska vrata na područje južnih vojvodstava Poljske, u Prykarpattje

(Prikarpaće) i u Zapadni Volynj. Završni put migracije bili su Srednje Podnistrov''je² (Podnjestrovlje) i Moldova.

Materijalna kultura plemena linearnotrakaste keramike ima vidljive osobine dunavske kulturne okoline. Posebnošću se također ističe i mitologija. Razvijen je kult majke zemlje, bika. Bogata je semantika ornamenata.

U razdoblju eneolitika područje Istočnih Karpata bilo je naseljeno različitim skupinama stanovništva: nosiocima lengyels'ko³-polgars'ke etnokulturne zajednice, stanovništvom trypil's'ke kulture i kulture ljevkastih pehara, badenske kulture, kulture kuglastih amfora i kulture vrpčaste keramike.

Na početku 4. tisućljeća pr. n. e. u Karpatskom bazenu su, na osnovi lokalnog neolitičkog supstrata, nastale srodne kulture: polgars'ka⁴ i lengyels'ka⁵, ali s određenim razlikama u materijalnoj kulturi. Prva od njih prostirala se na značajnom području ugarskoga Potisja, Istočne Slovačke, jugozapadne Rumunjske i Zakarpats'ke oblasti u Ukrajini. Ona je postojala od 4000. do 2700. god. pr. n. e. Njezini su se utemeljitelji bavili zemljoradnjom i stočarstvom. Među zanatima izdvajaju se lončarstvo te izrada oruđa od obrađenog kamena i kremenca. Vrlo visoku razinu za to razdoblje dosegnula je bakrena metalurgija, čiji su produkti postali predmetom žustre razmjene sa susjednim plemenima drugih kultura Srednje i Istočne Europe. Na posljednjim etapama razvoja polgars'ke kulture pojavljuju se „siromašni“ i „bogati“ grobovi, koji svjedoče o rađanju imovinske neravnopravnosti i o početku socijalne diferencijacije među stanovništvom.

Već na samome početku polgars'ke i lengyels'ke kulture, kao posljedica međusobnog miješanja njihovih zasebnih skupina te uz sudjelovanje plemena kulture utisnute (ukr. *nakol'časte*) keramike⁶, na području jugoistočne Poljske nastala je malic'ka kultura. Pojedine zajednice te kulture doprle su 3300–3200. god. pr. n. e. do područja Istočnih Karpata. Njihovo širenje bilo je kratkotrajna pojava, o čemu svjedoče pojedina naselja i zemljani grobovi.

Gotovo istodobno sa stanovnicima malic'ke kulture na području Gornjeg Podnistrov''ja pojavila su se plemena volyns'ko-ljublins'ke⁷ kulture,

2 Ukr. naziv za područje oko rijeke Dnjestar.

3 U ukr. literaturi: lendeljska, ukr. *лендельська*, eng. *lendel culture*.

4 Naziv po regiji Polgár u Potissju.

5 mađ. *lengyel* – Poljak.

6 Udubljen, napravljen štapićem, noktom, prstom, šupljom koščicom ili nazubljenim pečatom.

7 U ukr. literaturi pojavljuje se i oblik ljublins'ko-volyn's'ka kultura, engl. Lublin–Volyn culture.

čiji je zajednički suživot trajao do 2700–2600. god. pr. n. e. Osobitosti gradnje nastambi, osnovni pravci gospodarske djelatnosti te karakter pomoćnih zanata u obje su navedene kulture bili gotovo istovjetni. Razlika između njih otkriva se ponajprije u izradi keramike. Posuđe volyns'ko-ljublins'ke kulture izrađeno je preciznije, ima vizualno bogatiji sadržaj, a dio je oslikan bijelom i crvenom bojom.

Propast tih dviju kultura povezan je s ekspanzijom Trypiljaca i plemena kulture ljevkastih pehara. Očito je da su njihovi nosioci bili asimilirani od strane pridošlica.

Trypil's'ka kultura bila je najrazvijenija, a njezini su nosioci bili najautentičnija etnička skupina razdoblja eneolitika⁸ na području Istočnih Karpata, a tako i u cijeloj Ukrajini. Ona je nastala na osnovi kulture Bojana i kulture linearnotrakaste keramike, s djelomičnim utjecajem etničkih elemenata s Balkana i srednjeg Podunavlja. U skladu sa najnovijim istraživanjima ustanovljeno je da je trypil's'ka kultura nastala na početku 4. tisućljeća pr. n. e. i prestala postojati u trećoj četvrtini 3. tisućljeća pr. n. e. Njezin razvoj dijeli se na tri razdoblja: rano, srednje i kasno. Razmjeri naselja, ovisno o kronološkom čimbeniku i uvjetima prirodnog okoliša, variraju od nekoliko hektara do 250–450 ha. Oruđa su se izrađivala ponajviše od kremenca, iako su Trypiljci ovladali takvim vještinama obrade bakra kao što su kovanje i lijevanje. Temelj gospodarske djelatnosti trypil's'kog stanovništva bili su ratarstvo i stočarstvo. Značajan razvoj ekonomike trypil's'ke kulture uvjetovao je odgovarajuće promjene u duhovnom i zajedničkom životu njezinih nosioca. O tome ponajprije svjedoči antropomorfna i zoomorfna plastika, koja potvrđuje postojanje kulture zemljoradnje i plodnosti. Ideološka predodžba Trypiljaca reproducira kultove mjeseca i građevina, a svjetonazor – umjetnost oslikavanja keramike. Bitno značenje u trypil's'kom panteonu imao je kult bika. O doticaju trypil's'kih plemena s okolnim stanovništvom svjedoče uvezeni predmeti. Ustanovljena je stalna razmjena između njih i rodovskih zajednica kultura Bolgrad-Aldeni, Gumel'nycja i Černavoda I., Lengyel i Polgar s jedne strane, te njih i susjednih plemena srednjo-ostogivs'ke i stare jamne kulture (kulture jamnih grobova – op. prev.) s druge.

Trypil's'ka kultura je, jedina po svojemu podrijetlu, u razvojnom procesu dobila niz samostalnih varijanti koje su prestale postojati gotovo istodobno kada su ih zamijenila stočarska plemena kultura ranoga brončanog doba.

---

8 *Geološki*: prijelazna faza iz neolitika u brončano doba.

Već u 5. tisućljeću pr. n. e. na južnoj obali Baltika formirala se kultura ljevkastih pehara. Na početku 3. tisućljeća pr. n. e. pojedine su rodovske zajednice s tom kulturom dospjele u Istočnokarpat'sku regiju. Bavile su se nenomadskim, tj. sjedilačkim stočarstvom, ratarstvom te tradicionalno – lovom, ribolovom, sakupljanjem. Vladao je kult sjekire, kao simbol boga groma i munje, te kult ovna. Odvijali su se aktivni kontakti sa stanovništvom trypil's'ke kulture.

Na području Zakarpattja na kraju 3. tisućljeća pr. n. e. živjelo je stanovništvo badenske kulture, čije je osnovno područje bilo Srednje Podunavlje. Bavili su se ratarstvom, stočarstvom te kućnim radinostima. Specijalizirali su se u izradi kamenih bradvi⁹ i čekića/sjekira¹⁰. Imali su aktivan suodnos s ostalim kulturama regije.

Još je jedna skupina ljudi, koja je živjela u Istočnokarpat'skoj regiji u razdoblju neolitika, bila nosiocem kulture kuglastih amfora. Njezin areal obuhvaćao je gotovo cijelu Njemačku, Poljsku, Češku, Slovačku, lesostepe¹¹ Pravoberežne¹² (desne) Ukrajine, južni dio zapadne Bugarske, sjever Moldove i istočnu Rumunjsku. Spomenici kulture kuglastih amfora preneseni su na tri lokalne skupine: zapadnu, srednju i istočnu; posljednjoj pripadaju spomenici Karpatske regije. Osobitost kulture je prisutnost bogate ornamentike na obrednim posudama korištenima pri zemljanim pokapanjima u kamenim grobnicama. Kamene grobnice bile su obiteljska posljednja počivališta. Ona svjedoče o postojanju u sklopu njezina stanovništva zasebnih, čvrsto ujedinjenih patrijarhalnih obitelji. Plemena drevne kulture bavila su se stočarstvom i zemljoradnjom.

Kultura kuglastih amfora regije obuhvaća drugu polovicu 3. tisućljeća pr. n. e. U skladu s posljednjim istraživanjima, ona se pojavila unutar granica Ukrajine kao posljedica migracije njezina stanovništva sa Povislennja, a nestala je zbog djelovanja (asimilacija?) kulture vrpčaste keramike. Prema mišljenju nekih istraživača, u formiranju kulture kuglastih amfora sudjelovali su utjecaji kulture lengyels'ko-polgars'ke zajednice i kulture ljevkastih pehara, koje su se do određene mjere stopile s mezolitičkim tokom (kasnije pojavljivanje janislavic'ke kulture).

---

9 Tesarska sjekira široke oštrice; tesla.

10 engl. *hammer axe* (ili *axe-hammer*).

11 Šumske stepe.

12 Obuhvaća područje desne obale Dnjeptra.

Na prijelazu iz 3. u 2. tisućljeće pr. n. e. u procesu unutarnjeg razvoja europskog stanovništva kulture vrpčaste keramike nastale su mnoge njezine lokalne varijante. U istočnom prigorju Karpata ta je kultura predstavljena skupinom spomenika nazvanih podkarpats'kom skupinom, a u gornjem toku Tise – istočnoslovačkom skupinom kurgana. Obje skupine spomenika postojale su do sredine 2. tisućljeća pr. n. e. Naselja su bila kratkotrajna, gospodarstvo – polusjedilačko stočarstvo. Plemena kulture vrpčaste keramike regije imala su aktivne odnose sa susjednim područjima Ukrajine, Poljske i Slovačke.

U ranom brončanom dobu (prva polovica 2. tisućljeća pr. n. e.) na području Istočnih Karpata rasprostranjuje se niz postvrpčastih kultura, među kojima su najviše istražene kulture Hlopice (Chłopice)-Vesede, Nyírség te istočnoslovačka kurganska skupina. Osim specifične ornamentike u obliku raznolikih otisaka užeta na keramici, zajednička obilježja bili su oblici posuda, osobitosti gradnje nastambi i obredna pokapanja, analogan način vođenja gospodarstva, tipološka sličnost oruđa i predmeta korištenih kao oružje te jedinstven sustav ideoloških vjerovanja. Osnovni zadaci plemena drevnih etnosa bili su razviti zemljoradnju i stočarstvo. Među njima nastali su uvjeti kao što su unutarrodbinska podjela poslova i odvajanje posebne „zadrugarske“ (ukr. *obščyno-remeslova*) grane gospodarstva. Kretanja na području ekonomike izazvala su promjene i u obiteljskim i u društvenim odnosima. Materijali spomenika ukazuju na postojanje kod stanovništva ranoga brončanog doba regije patrijarhalno-rodbinskog poretka i patronimije, a također i na stvaranje imovinske diferencijacije.

Spomenici kulture Hlopice-Vesede proširili su se u južnoj Poljskoj, Slovačkoj te u međuriječju Zapadnog Buga. Areal kulture Nyírség nije površinski velik i obuhvaća Zakarpats'ku oblast u Ukrajini, te djelomično sjeveroistočnu Ugarsku. Ona je genetski povezana s kulturama Baden, Kochofen, starom jamnom kulturom, kulturom vrpčaste keramike i kulturnim difuzijama balkanskog svijeta. Kultura Nyírség trajala je od 1900. do 1700. god. pr. n. e. Povijesna „sudbina“ njezinih nosioca nije u potpunosti razjašnjena, ali je poznato da se na nyírségskom supstratu oformila kultura srednjega brončanog doba Otomani. U prigorskim i gorskim regijama Gornjeg Potisja istodobno s kulturom Nyírség postojala je istočnoslovačka kurganska skupina. Prebivanje njezina stanovništva na području Zakarpattja bilo je privremeno. Pastirska plemena te skupine u početku su uspostavila kontakte sa zajednicama kulture Nyírség, a zatim su se asimilirala s lokalnom sredinom.

Etnička povijest plemena Istočnih Karpata u srednjem i kasnomu brončanom dobu neodvojiva je od povijesti cijeloga karpatskog razdoblja i, ponajprije, od razvoja najvećeg u Europi središta za izradu predmeta od lijevanog bakra (tzv. karpats'ke metalurške provincije) u Transilvaniji i Gornjem Potisju, a također za proizvodnju kuhane soli¹³ u Prykarpattju.

Stanovništvo tog doba predstavljeno je kulturom tipa Otomani i Feljseševč-Stanove na Zakarpattju, Tšynac'ko-komarovs'kom i kulturom Noa u Prykarpattju.

Povijesno značenje plemena karpatske regije tog razdoblja leži u njihovu bogatom doprinosu u kulturnu riznicu stanovništva Europe, u prvom redu Srednje Europe.

Novi kulturni stil i novi smjer etnokulturnih dodira došao je na područje Istočnih Karpata u vrijeme halštatske¹⁴ kulture – jednog od sjajnijih razdoblja drevne povijesti Europe, koje obuhvaća kraj brončanog i početak željeznog doba.

Ono je predstavljeno kulturom Geva (Zakarpattje), prykarpats'koj varijanti „kulture ukrajinskog halštata“. U to vrijeme formiraju se nove trgovačke veze te se razvijaju stare veze između karpatskih prijelaza, osobito radi širenja brončanih proizvoda, a dalje se razvija i proizvodnja kuhane soli.

U ranom željeznom dobu etnokulturna situacija u Istočnim Karpatima gubi stabilnost. Regija dopijeva pod razne kulturne utjecaje, odvija se česta promjena stanovništva. Obilježja nestabilnosti su nicanje obrambenih gradina¹⁵, formiranje malih kulturnih skupina. U to su vrijeme u regiji živjeli nosioci spomenika čerepyns'ko-lagodivs'ke i istočnopodyl's'ke kulture.

Zagonetna i dokraja neistražena je povijest naroda Agafirsa u karpatskoj regiji, a također i problem skitskih utjecaja na stanovništvo tog područja.

Stanovništvo Zakarpattja u razdoblju ranoga željeznog doba predstavljeno je kuštanovyc'kom kulturom. Ona se ističe širokom međusobnom povezanošću sa stanovništvom Slovačke i Ugarske.

Jedno od važnijih razdoblja u etnokulturnom razvoju istočnih Karpata bilo je ono latenske kulture – vrijeme širenja velikih količina proizvoda od željeza (oružje, ratarski i zanatski inventar, ukrasi).

Vodi se diskusija o etničkoj pripadnosti nosioca spomenika latenske

---

13 „Kuhanjem“ se isparava voda da ostane samo NaCl.

14 Naziv prema gradu Hallstatt, u gornjoj Austriji, gdje se nalazilo bogato nalazište soli.

15 Pretpovijesno utvrđenje smješteno na kakvoj važnoj obrambenoj točki.

kulture na istraživanom području. Očigledno je da su to bili Kelti, Tračani, a moguće i Iliri. U Zakarpattju se latenski spomenici, zajedno s njihovim nosiocima, u posljednjim stoljećima prije naše ere pojavljuju se u Prykarpattju, vršeći bitan utjecaj na lokalnu kulturu.

Prijelaz i prva stoljeća nove ere bili su doba kardinalnih promjena u etnokulturnom razvoju regije. Te su promjene povezane u prvom redu s ekspanzijom Geto-Daćana, koji su se u 1. st. pr. n. e. objedinili u jednu etnopolitičku organizaciju – državu Burebista. Ta je država postojala u toj ili drugim oblicima do početka 1. st. n. e.

Uzme li se u obzir arheološke spomenike kulture Pojinešty-Lukašivka, čiji su nosioci bila, prema mišljenju istraživača, germanska i dačanska plemena (točnije „podačeni“ Germani-Bastarni), tada je područje osvojeno od Dačana na sjeveru obuhvaćalo goovo cijelu Istočnokarpat'sku regiju, dopirući do Gornjeg Podnistrov'ja.

Potonje područje bilo je pod vlašću Dačana tijekom 1. st., njihov arheološki ekvivalent su spomenici takozvanog lypyc'kog tipa, koji su, prema mišljenju većine istraživača, pripadali dačanskom plemenu Costoboci. Južni susjedi Costoboka bila su dačanska plemena Carpi i Biephi. Očigledno se upravo u to vrijeme odvijao proces „podačenja“ karpatske regije.

Već tada su s područja Mazovije i Podljasja u Volynju i Prykarpattja prodirala plemena przewors'ke kulture, koja su bila mješovitoga germansko-slavenskog etničkog sastava. U Prykarpattju su se ta plemena susrela s potomcima Bastarna, dačanskim stanovništvom lypyc'ke kulture, drugim geto-dačanskim skupinama i Sarmatima. Kao posljedica suživota na istom području, ponekad u bliskom susjedstvu zemljišta (ukr. *čerezsmužno*), nastali su složeni etnokulturni procesi, koji su u konačnici doveli do simbioze svih tih kultura i stvaranja vrijednosno novih etnokulturnih skupina.

Sredinom 1. st. integracijskim procesima u Prykarpattju pridružila su se zarubinec'ka plemena, koja su doputovala iz Pryp''jats'kog Polyssja nakon raspada kao posljedice prirodne katastrofe njihove kulturne zajednice. Upletanje brojnih skupina novog stanovništva, prema mišljenju većine istraživača, praslavenskog, dalo je nov impuls etnokulturnom razvoju plemena Istočnokarpat'ske regije.

Tijekom 1–2. st. na područjima susjednima Volynju formira se na temelju integracije przewors'ke i zarubinec'ke kulturno-etničke jedinice uz privlačenje dačanskog supstrata nova kulturnopovijesna zajednica, koju s

visokim stupnjem pouzdanosti treba ubrojiti među praslavensku – zubryč'ka kultura. U skladu s povijesnim izvorima nosioce te kulture treba poistovjetiti sa slavenskim plemenima Veneda. U kulturnoj i etničkoj relaciji zubryč'ka plemena Prykarpattja i Volynja srodna su s nosiocima kasnozarusinec'kih spomenika Podillja i Srednjeg Podniprov''ja, koja su činila istočni dio velikog praslavenskoga venedskog masiva.

Upravo su te skupine odigrale odlučujuću ulogu u procesu asimilacije dačanskog elementa u početku tijekom 1–2. st. u sjevernom Prykarpattju, a potom i u cijeloj Istočnokarpats'koj regiji.

U kasnorimskom razdoblju područje Istočnih Karpata nalazilo se u blizini glavnih raskrižja europske povijesti. Dakle, sudbina istočnokarpatskog stanovništva izravno je bila povezana s događajima koji su se odvijali na europskom kontinentu. U epicentru tih događaja, naravno, nalazilo se Rimsko Carstvo: njegovi odnosi s barbarskim svijetom. Oslabljeno dubokom političkom i ekonomskom krizom, koja je nastupila u 3. st., Rimsko Carstvo je pretrpjelo snažne napade Barbari na raznim mjestima svojega golemog teritorija.

Za razliku od prijašnjih vremena, kada su se granice Carstva nezaustavljivo širile, gotovo se približivši Istočnokarpats'koj regiji (provincija Dacija i Panonija), sada je Rim svim silama pokušavao izdržati pritisak Barbari na svojim granicama. To im sve teže uspijeva i 273. god. Rimljani gube jednu od svojih najvažnijih istočnih provincija – Daciju. Nakon toga, sve do invazije Huna, nastaje razdoblje relativne stabilizacije: pomirenja s Barbarima, složenih manevara rimske administracije u odnosima s njima. Sve veću važnost dobivaju trgovinski odnosi s Dačanima, Slavenima i Germanima. U tim uvjetima formiraju se nove kulture, obilježene rimskim provincijalnim utjecajima – černjahivs'ka i kultura karpatskih kurgana. Posljednja je arheološki ekvivalent istočnokarpatskom stanovništvu tog razdoblja i zauzima područje uzduž sjevernih i istočnih padina karpatskoga lanca, između Karpata i gornjim tokovima Dnjestra i Sireta, a također na južnom podgorju gornjeg toka rijeke Tise. Istraživanjima otkrivena brojna gusto razmještena naselja i drevna groblja svjedoče o demografskoj zasićenosti te regije. Bilo je to stanovništvo s visokom zemljoradničkom kulturom i razvijenim stočarstvom. Širok asortiman usjeva koji se ovdje uzgajao te savršeno zemljoradničko oruđe potvrđuju bavljenje ratarstvom oranjem. Arheološki materijali upućuju na široke trgovinske veze nosioca kulture karpatskih kurgana s rimskim provincijama. Po etničkom sastavu to je bilo miješano dako-slavensko stanovništvo.

Takvo su mješovito stanovništvo bili i nosioci spomenika Zakarpattja i Slovačke. Posebnu pozornost među njima privlači drevno groblje u Zemplynu i przewors'ki drevni ostaci (ukr. *starožytosti*).

Naravno, važnu ulogu u etnokulturnim procesima regije ima černjahivs'ko stanovništvo Gornjeg i Srednjeg Dnjestra. Černjahivs'ka kultura i kultura karpatskih kurgana izravno prethode slavenskim spomenicima i povezani su s njima osnovnim elementima materijalne kulture (keramika, gradnja domova, neka obilježja obrednih pokapanja). To sve ukazuje na bitno sudjelovanje i ulogu prykarpat'skog stanovništva u formiranju slavenskih spomenika.

Sredina 1. tisućljeća n. e. – prijelomno je razdoblje u povijesti europskih naroda, a time i Slavena. Raspad Rimskog Carstva, preseljenje goleme mase ljudi i cijelih plemena, što je dobilo naziv *velika seoba naroda*, obilježava se u arheologiji procesima gašenja niza arheoloških kultura. Prestaju postojati černjahivs'ka, przewors'ka, kijevska kultura, a također kultura karpatskih kurgana. Na njihovu mjestu nastaju nova slavenska kulturno-etnička udruženja ranoga srednjeg vijeka. U karpatsko-dnjestarskoj regiji u 5. st. pojavljuju se slavenska naselja praškog tipa, koja već u 6. st. u potpunosti okružuju Karpate. Upravo su sjeveroistočno Prykarpattje te Gornje i Srednje Podnistrov''je postali polazno područje odakle je započela velika seoba Slavena na Balkan i prema gore po Dunavu u međuriječje Labe (Elbe) i Zale (Zaala)¹⁶.

Prve skupine slavenskih preseljenika na donji Dunav označene su na Peutingerovim tablicama (Tabula Peutingeriana) pod imenom Venedi. Njima odgovaraju spomenici tipa Etulije, koje su posljednjih desetljeća otkrili moldavski i ukrajinski arheolozi te ih tipološki povezali sa spomenicima zubryc'ke i černjahivs'ke kulture Gornjeg Podnistrov''ja i Prykarpattja prethodnog razdoblja.

Dakle, Istočnokarpats'ka regija nedvojbeno je ulazila u sastav područja gdje su se odvijali procesi formiranja slavenske etničke zajednice. Visok stupanj socijalno-ekonomskog razvoja stanovništva sjevernog Prykarpattja u rimsko doba doveo je na tom prostoru početkom ranoga srednjeg vijeka do stvaranja prve istočnoslavenske poludržavne tvorevine na čelu s knezom Duljiba Modysakom, koja je postojala do 7. st.

Kao posljedica višestoljetnih promjena etničkog, socijalno-ekonomskog i političkog obilježja istočni su Slaveni na kraju 1. tisućljeća n. e. dosegli toliki stupanj razvoja kakav je bio svojstven narodima koji su završavali svoje

16 njem. Die Saale, lijevi pritok Labe.

državno postojanje. Nastaju veliki savezi plemena, koji postupno prerastaju u polufeudalne kneževine.

Etnička povijest Prykarpattja i Zakarpattja tog razdoblja povezuje se s Hrvatima (napomenimo da naziv Hrvat odgovara nazivu karpatskih planina). Hrvati su činili opsežan plemenski savez, koji se, pretrpjevši neprijateljske napade (najvjerojatnije Avara), raspao na nekoliko dijelova. Oni su se raselili po Balkanu, Srednjoj Europi, a ponajviše su se zadržali na starosjedilačkim mjestima.

Arheološkom manifestacijom Hrvata u Istočnokarpat'skoj regiji je kultura Luko-Rajkovec'ka, raširena također u Pravoberežnoj (Desnoj) Ukrajini, Moldovi i djelomično u Rumunjskoj. Toj arheološkoj kulturi svojstveno je jedinstvo glavnih materijalnih obilježja sa svojim etnografskim osobitostima u raznim regijama. Prisutnost takvih osobitosti uvjetovana je posebnošću etnogenetičkih procesa i prirodno-klimatskom okolinom. Stoga se areal Luko-Rajkovec'kog bazena Istočnih Karpata formirao na temelju lokalnih spomenika 5–7. st. praškog tipa pod utjecajem sinkronih spomenika Volynja, Gornjeg i Srednjeg Podnistrov'ja (što je uvjetovalo jedinstvo glavnih obilježja karpatskih spomenika s drugim regijama širenja kulture Luko-Rajkovec'ke. Zajedno s time, na arheološkim materijalima uočljivi su utjecaji supstrata kontakta lokalnih plemena s plemenima Slovačke, Poljske i Mađarske. Posebice, izvore pokapanja ispod kurgana u 8–9. st. dane regije treba povezati s ukopnim tradicijama nosioca kulture karpatskih kurgana. Svojevrsnost etnografskih obilježja kulture Istočnih Karpata na kraju 1. tisućljeća n. e. manifestira se u prevladavanju zidova od trupaca (ukr. *zrubnyh stin*) i kamenih peći u građevinama za stanovanje. Umjesto toga, u Zakarpats'koj nizini gradili su zidove od zbijene gline, glinene peći i ognjišta otvorenog tipa. Pretkarpatskoj regiji svojstven je također velik broj gradina, koje su bile kulturna središta, skloništa, gdje stanovništvo nije trajno živjelo, ili su bila administrativno-zanatska središta. Vrlo često su drveno-zemljani zidovi obrambenih zidina ojačani kamenim konstrukcijama.

Povijesno istraživanje doba knezova u Prykarpattju započelo je prije gotovo dva stoljeća, međutim mnogo važnih problema još je nerazjašnjeno. Uzroci te pojave kriju se ponajprije u nedostatnoj bazi izvora. Vrlo je malo pisanih podataka.

Arheološka istraživanja koja bi mogla značajno proširiti naša poimanja o tom povijesnom razdoblju Karpata tek su započela. Otkriće i djelomično istraživanje 1980-ih i 1990-ih godina u toj regiji niza seoskih naselja i gradina iz 9–13. st., ukopnih kompleksa i fortifikacijskih građevina svjedoče o perspektivnosti znanstvenog traganja i tek su početna etapa povećanja baze izvora.

Stoga do danas nema ni jednog u potpunosti istraženog *davnorus'kog zaseoka*, što naravno otežava svestrano rasvjetljavanje povijesti sela, a to znatno sužava mogućnosti stvaranja etnokulturne povijesti predjela.

Nastanak seoskih naselja tijesno je povezan s procesima migracije i kolonizacije novih zemalja. Upravo su ti procesi jedan od najkarakterističnijih obilježja povijesti regije u 9–13. stoljeću.

Ovisno o prirodno-geografskim uvjetima, naselja se mogu podijeliti na zemljoradnička, koja su razmještena u prigorskim i ravničarskim lokalitetima, i zemljoradničko-stočarska – u gorskima. Prva naselja su starija, ona su u osnovi nastala u razdoblju masovnog naseljavanja Istočnih Karpata Slavenima, druga su mlađa, i njihov nastanak treba povezati, naprimjer na Zakarpattju, s formiranjem Ugarske ranofeudalne države i nastojanjima ugarskih feudalaca da Slavene učine kmetovima. Bježeći na sjever u planine, Slaveni stvaraju nova naselja u uskim dolinama gorskih rijeka, na platoima.

Zaseoci 9–13. st. nastaju također u riječnim dolinama planinskog lokaliteta. Iz dobivenih podataka ovdje se mogu razdvojiti sljedeća područja grupiranja zaseoka: 1) gornji tok rijeke Tise s desnim pritokama Rika i Boržava; 2) doline rijeke Latoryce s pritokama; 3) dolina rijeke Už s pritokama; 4) lijeva obala Tise s područjem koje pripada Ugarskoj nizini.

Intenzivnost naseljavanja spomenutih područja tog predjela nije jednaka. Najgušće su bili naseljeni prigorska i nizinska područja. Čim više u planine, tim je manje naselja.

Kada je riječ o sjevernoj Bukovyni, postoje pisani podaci o naseljavanju, posebice u *Galyc'ko-Volyns'kom ljetopisu*.

Analiza arheoloških izvora i njihova usporedba s pisanim dokumentima daju osnovu da se povijest *davnorus'kog sela* te regije podijeli na tri osnovna razdoblja: 10–11. st. – vrijeme kada je *davnorus'ka Bukovyna* bila sastavni dio Kyjivs'ke Rusi; 12. st. – prva polovica 13. st., kada ona pripada Galyc'koj kneževini; druga polovica 13. st. – prva polovica 14. st. – vrijeme kada je sjeverna Bukovyna bila sastavni dio Galyc'ko-Volyns'ke kneževine.

Demografski i etnokulturni procesi, koji su se odvijali u davnorus'kom selu Istočnokarpat'ske regije, analogni su drugim područjima Davne Rusi. Oni su postali temeljni čimbenici kod formiranja ukrajinskog naroda.

Složena struktura feudalnog ustroja stvorila je raznolike tipove naselja, među kojima su utvrde, koje je prihvatljivo nazivati gradinama. One su izvršavale najraznovrsnije socijalne funkcije.

Najvažniji uvjet za postojanje gradina bila je njihova pouzdana obrana. Gradine u Istočnokarpat'skoj regiji gradile su uglavnom na visokim, teškodostupnim grebenima sa strmim padinama. Od nezaštićene ili manje zaštićene strane gradile su se ograđene linije obrane, čiji su temelj činili zemljani nasipi i rovovi. Na vrhu nasipa dizale su se obrambene zidine.

Prisutnost jedne ili nekoliko linija ograđenih platformi, način građenja zemljanih nasipa, a također gradnja odgovarajućih površina gradine daje mogućnost istraživačima da ih podijele na određene kategorije.

Gradine-zamkove karakterizira mala ograđena površina, okružena zbijenim zgradama feudalca i njegovih slugu, a također prisutnost groblja u središtu kulture građevine. U obrambenim utverdama zidina uglavnom su se nalazile prostorije za pohranu, gospodarske te stambene zgrade njihovih zaštitnika. U pravilu, pokraj zamka na visokim grebenima smjestilo se nekoliko sinkronih naselja.

Gradine – kneževske utvrde nastale su u svezi s politikom „pokneživanja“, tj. osvajanja novih zemalja. One su se gradile uglavnom na raskrižjima važnih trgovačkih putova i na graničnim područjima zemalja. Najvažnije obilježje utvrda je da se njihova gradnja protezala uzduž po perimetru utvrđenja, ostavljajući neizgrađenom (slobodnom od gradnje) unutarnju platformu. I gradine-utvrde, kao i zamci, popraćene su sinkronim naseljima-suputnicima, čiji su žitelji osiguravali vojno-feudalnoj vlasti osnovne životne potrepštine .

Među gradinama-utverdama izdvaja se još jedan tip – stražarske utvrde, koje su se gradile na inicijativu velikokneževske vlade. Neke od njih čak su spomenute u ljetopisima. Te građevine imaju mnogo zajedničkih obilježja sa spomenutim utverdama. Koristile su se za kontroliranje na pograničnom području i u mjestima važnih riječnih prijelaza, te za sprečavanje neprijateljskih napada.

Još jednu važnu skupinu spomenika tog tipa čine gradine – općinska središta. Istraživači smatraju da ona pripadaju broju najranijih gradina i poznata su na području Istočnokarpat'skog masiva u razdoblju od 8. st. do

kraja 10. stoljeća. Spomenici tog tipa dijele se na dvije kategorije: skloništa i administrativno-gospodarska središta. Kao što su pokazala istraživanja, skloništa nisu imala stalne zgrade. Njihovo dvorište bilo je slobodno i koristilo se kao platforma za oružje i skrivanje okolnog stanovništva od napada neprijatelja. Administrativno-gospodarska središta bila su kaotično izgrađena. Karakterno obilježje tog tipa spomenika je prisutnost velikih dugačkih građevina za javne namjene. Uokolo općinskih središta nalazila su se brojna naselja, koja su se grupirala u gnijezda. Gradine su zauzimale važno mjesto u socijalno-ekonomskoj strukturi tadašnjeg društva, u prvom redu kao konsolidirajuća sila u ekonomiji i političkom životu.

Složeni socijalni organizam bili su gradovi. U njima su se objedinile gradske funkcije i sačuvale se seoske vrste djelatnosti. Zamak (ukr. *dytyniec*) bio je glavni dio grada, gdje su se nalazile kuće kneza, vojvode, feudalca, administrativno i religijsko središte. Na području „okolnoga grada“ smjestile su se kurije bojara¹⁷, trgovaca, svećenstvo, mještani, tamo su bili gradski hramovi i organi samouprave. Predgrađe nije bilo zaštićeno obrambenim zidinama.

Gradovi su bili okruženi drvenim obrambenim građevinama. Vrata su bila zaštićena vežama ili dodatnim građevinama. Ulice su se premošćivale drvenim daskama. Gradska gradnja sastojala se od zasebnih imanja ili zanatskih kompleksa i konstrukcija je bila od trupaca ili okvira-stupova. Za gradnju su se upotrebljavali i drvo i kamen.

Osnovna gradnja na području Istočnih Karpata izvodila se drvom – obične kuće (u gradovima i seoskim naseljima) te javne zgrade (takozvane duge kuće). Oblik stambene građevine mijenjao se u rastućoj progresiji od 2,16 m (9–10. st.) do 3,5–3,75 m (13. st.). Jasno je vidljiva tendencija od trokatne do petokatne gradnje u 12–13. st.

Zidovi su bili konstruirani od stupova i trupaca. Povezivanje vijenaca ostvarivalo se pomoću utora „u oblo“, u tehničkim su se građevinama koristili utori „lastin rep“. Ispred kuće gradili su trijem s konstrukcijom stupova, a strop su pokrivali kolonama (9–10. st.) ili stropom od cjepanica (12–13. st.).

Krovovi su se radili tako da izgledaju kao strop od trupaca i posipani su slojem zemlje (9–10. st.), imali su polupotpornu konstrukciju, pokrivali su se daščicama, *lemehom* (malim drvenim pločama) i šindrom (ukr. *gont*). Sačuvana dužina šindre, pronađene u procesu arheoloških istraživanja, iznosi 1,05 m na širini od 0,18 m.

17 Pripadnici višeg plemstva, upravljali su civilnom i vojnom administracijom predjela.

U gradnji obrambenih građevina, a također pri gradnji tehničkih konstrukcija zagata, brana, utvrđeno je korištenje pregrada napunjenih kamenjem. Drvo se naširoko upotrebljavalo u sakralnom graditeljstvu. Crkve su se gradile križno-kupolastim, okruglim i trodijelnim formama.

Kamen se upotrebljavao pri gradnji crkvi i katedrala. U središtu prijestolnica gradili su se veliki hramovi, koji su se dijelili na križno-kupolaste, okrugle i s jednom lađom, izgrađeni u tehnici mramorne obloge. U oblogu zida postavljali su se izrezbareni blokovi (ukr. *ploskoriz'by*), što je hramovima davalo dojam svečanosti i dekorativnosti.

Gradnja na skelama – zasebna je grana povijesti arhitekture, svojevrsna etnografska osobina materijalne kulture stanovništva Karpata. Skele su se koristile kao prirodni „zidovi“, njih su dopunjavali umjetnim, drvenim konstrukcijama, koje su sklappali u vertikalne, posebno ispijene utore. Udubine, urezane na skelama, daju jedinstvenu mogućnost za rekonstrukciju gradnje u trodimenzionalnom prostoru s vjerodostojnošću od 90%.

Prvo u povijesti istraživanje drvene arhitekture vremena prije dolaska Mongola na materijalima naturalnog mjerenja na skelama uspjelo je ustanoviti jednoznačnu visinu zasebnih katova u pet građevinskih razdoblja.

Na području Istočnih Karpata postojale su utvrde i zamci sa složenim sustavom obrane, izrađeni pomoću kamena ili zemljano-drveni. Zidovi su imali širinu 2,5–2,8 m, stajali su na širokim temeljnim podlogama. U obrambene su zidove visine do 15 m u strukturu obloge uključeni potporni lukovi, koji su smanjivali opterećenje kamenog zida. Oblogu od kamena postavljali su na vapnenoj otopini s dodatkom pečene usitnjene gline i drvenog ugljena.

Obrambene građevine dijele se na privremene i stalne. U 10. st. utvrđene su bojne obrambene galerije (ukr. *galereji-zaborola*). U 12. st. pojavljuju se veže, čija su osnova skele visine do 30 m. Na području utvrđenja kopali su ili dubili bunare dubine 30–80 m i cisterne za vodu, postavljene u kamenim blokovima.

Prisutnost otvorenih naselja na lokalitetima najprikladnijima za zemljoradnju je dobra potvrda da je osnovna grana gospodarstva bila zemljoradnja. Zemljoradnički karakter gospodarstva potvrđuje se, osim toga, ljetopisnim izvješćima i arheološkim podacima. Među arheološkim materijalima nalaze se željezni raonici, rezači-crtala, srpovi, kose, lopate, žrvnji i drugi predmeti, koji svjedoče o visokom stupnju zemljoradničke tehnike. Značajne su promjene u sustavu zemljoradnje nastale nakon što su za obradu polja počeli upotrebljavati plug.

Važnu ulogu u gospodarskom životu davnorus'kog sela, osobito Istočnokarpat'ske regije, odigralo je stočarstvo. Kulturni sloj gotovo svih istraživanih naselja sadržava znatnu količinu kostiju domaćih životinja. Prevladavale su kosti bikova i svinja, nadalje koza, konja, ovaca. Uglavnom su konzumirali meso odraslih životinja.

Među seoskim zanatima stanovništva Istočnih Karpat 9–14. st. ustaljeni su lov, pčelarstvo, sakupljanje i slično. Tomu su pridonijeli značajni šumski prostori kraja s velikom količinom zvjeradi i ptica. Osobito se ističu zanati kao proizvodnja soli, koja u Pretkarpatima ima dvenu tradiciju.

Tijekom 9–14. st. bile su visoko razvijene i raznolike vrste zanata kao što su lončarstvo, kovanje, izrada nakita, tkanje, šivanje odjeće, obrada kože, rogova, kostiju, jantara, stakla, drva, kamena i dr.

Podjela zanata na seoske i gradske povezana je s materijalom i tehničkim primjenama, asortimanom proizvoda. Gradsko zanatstvo razlikovalo se od seoskog složenošću, vještinom majstora, raznolikošću. Seoska i gradska zanatstva imala su u Karpatima određene specifične osobine, povezane s prirodno-geografskim uvjetima danog područja.

Istočni Karpati nalaze se na raskrižju putova s Pribaltika te Crnomorskog priobalja i Južne Europe, i spajali su Zapadnu Europu s Istočnom, a također i Azijom. Stoga su trgovački putovi poznati ovdje već u najstarijim vremenima.

Kroz istraživano područje prolazile su dvije trase transkontinentalnog „puta svile“ Portugal – Kina, od kojih je jedna išla kroz Vorits'ki prijelaz, a druga – uzduž Prykarpattja. U prigorju, gdje su se riječne doline sužavale, nastala su „vrata“ koja su bila kontrolno-obrambeni punktovi (Sjanok, Sambir, Tustan', Synevids'ko). Pouzdanost trgovačkog puta osiguravala se prisutnošću dovoljne količine obrambenih punktova na njegovim dionicama.

U posljednjim desetljećima na području ukrajins'koga Prykarpattja započelo je istraživanje skupine gradina-svetišta 8–10. stoljeća. Ona su se gradila na visokim povišenjima iznad pritoka. Glavno obilježje gradina-svetišta je ritualni zemljani nasip, koji je okruživao okruglu, rjeđe ovalnu malu ravninu, na čijem je području bio postavljen drveni idol. Tu ravninu još nazivaju hramom (ukr. *kapyšče*).

Na vrhu ritualnih nasipa, za koje se smatralo da su štitili svetište od „zlih duhova“, gradili su se žrtveni oltari, na kojima su gorjele vatre. S vremenom su s unutarnje strane nasipa od velikih kamenih gromada dogradili pijedestale, na kojima su postavljali idole. Uglavnom su se ispred pijedestala nalazile žrtvene

jame s kamenom (ukr. *jame-kladci*) za prinošenje žrtvi. S vanjske strane nasip je bio popraćen kanalom.

Istraživači smatraju da su neodvojivi atribut gradine-svetišta bile duge zgrade – kantine.

Istraživanja posljednjih godina pokazala su da su se kulturna središta u Istočnim Karpatima gradila također na stožastim ostancima¹⁸ sa strmim padinama koji sadrže kameni reljef. Takva mjesta koristila su se pokraj jedinstvenih djela prirode kao što su kamene izbočine, platoi, pećine.

Uvođenje kršćanstva na Rusi imalo je dalekosežne i višestruke posljedice za svestrani razvoj društvenog života. Paganstvo i kršćanstvo utemeljuju dva načelno različita stadija u duhovnom razvoju istočnog slavenstva, a među njima i stanovništva Istočnih Karpata, nametnuta prijelomom u domeni socijalno-ekonomskog razvoja. Kršćanstvo je na danom području imalo specifičan razvoj, povezan kako s osobitostima obreda, tako i s razvojem crkve istočnog i zapadnog obreda.

Trudeći se odrediti etničku pripadnost stanovništva Istočnokarpat'ske regije, istraživači su se ponajviše koristili pisanim izvorima, prilično nekonkretnima i nepotpunima. *Povijest prošlih vremena*, traktat cara Konstantina VII. Porfirogeneta *O upravljanju carstvom* te izvještaji istočnih povjesničara *O državi Slavena* spominju plemena Hrvata koja su se lokalizirala u prigorju Istočnih Karpata. Istočni izvori 9–10. st. daju vrlo potpunu karakteristiku društvenog ustroja tog stanovništva, opisujući njegov način života i vjerovanja, ali ipak ga ne vežu za konkretno područje.

Bitne dopune spomenutim izvorima dala su arheološka istraživanja u Bukovyn'skom Prykarpattju, a također široko planirana istraživanja u bazenu gornjeg Dnjestra, započeta 1980-ih godina.

Analiza brojnih materijala s gradina, naselja, groblja, kulturnih središta potvrdila je da je Istočnokarpat'ski masiv u 9. st. i sljedećim stoljećima, kao i u prijašnje doba, bio naseljen slavenskim etnosom, Hrvatima, koji su se dijelili na istočne i zapadne.

U etnokulturnim procesima Istočnokarpat'ske regije sudjelovale su i druge skupine stanovništva, slavenskog i neslavenskog podrijetla. Među njima najbrojniji su bili Ugari, koji su u 9. st. napredovali kroz Istočne Karpate u Panonsku nizinu.

---

18 Izolirani, relativno mali komad zemlje, koji je sačuvan prilikom uništenja većeg područja.

Arheološka istraživanja pokazuju da je stanovništvo Istočnokarpats'ke regije u procesu povijesnog razvoja upijalo u sebe elemente kultura drugih naroda te istodobno, ne manje aktivno, utjecalo na njihov razvoj. Postupno se formira svojevrsna skupina istočnoslavenskog naroda, ustanovljujući njihove etničke, a na njihovoj osnovi i političke granice.

Obogaćen uzajamnim utjecajem unutarnjeg i vanjskog karaktera, originalan, s bogatom poviješću, etnos Istočnih Karpata iz doba knezova postao je sastavnim dijelom ukrajinske narodnosti.

Kao što su pokazala arheološka istraživanja, na kraju 10. st. i na početku 11. st. velika administrativna središta s višestrukom socijalnom strukturom i s golemim ekonomskim i demografskim potencijalom okolice prestaju postojati. Možda pojavu u političkoj areni novostvorenih, sitnijih i kompaktnijih kneževina (Peremyšl's'ke, Terebovljans'ke, Zvenygorods'ke i Galyc'ke) treba promatrati kao zakonomjerni progresivni proces razvoja istočnoslavenskog društva, u kojem se odvija proces feudalnog usitnjavanja, pojačan vanjskopoličkim čimbenicima.

Od tog se vremena tijekom druge polovice 9. st. i do početka 12. st. u istočnoslavenskom društvu Prykarpattja otkriva tendencija konsolidacije tih sitnih kneževina. Godine 1141. u političkoj se areni pojavljuje nova država – Galyc'ka kneževina, čija se etnička granica u većoj ili manjoj mjeri podudara sa nekadašnjim područjem naseljenim istočnim Hrvatima.

Formira se zakonomjeren razvoj produktivnih sila, rast ekonomske i političke moći, međunarodni autoritet, a podudaranje političkih interesa također dovodi na kraju 12. st. do sjedinjenja dviju susjednih ranofeudalnih država Galicije i Volynja, koje je ujedinjavalo jedinstveno istočnoslavensko zajedništvo.

Nagli razvoj Galyc'ko-Volynjs'ke kneževine u drugoj polovici 13. st. bio je zaustavljen tatarsko-mongolskim invazijama, a nakon toga agresijom ugarskoga kralja.

Na početku 14. st. moć Galyc'ko-Volynjs'ke države bila je oslabljena kako unutarnjim, tako i vanjskim međufeudalnim proturječjima, čemu se uspješno okoristila Poljska. Istočnokarpats'ka regija Galyc'ko-Volynjs'ke kneževine, kao i druge njezine zemlje, dospjele su pod vladavinu Poljske, Ugarske, a kasnije i Moldove.

AUTORI

Stepan Pavljuk

Степан Павлюк, vodeći etnolog, povjesničar, akademik Nacionalne akademije znanosti Ukrajine i ravnatelj Instituta za etnologiju Nacionalne akademije znanosti Ukrajine (Lavov). Autor niza monografija i studija, urednik mnogobrojnih zbornika iz etnologije, povijesti, kulture i teorije etnogeneze Ukrajinaca.

Dmytro Vortman

Дмитро Вортман, suradnik akademskog Instituta za povijest Ukrajine (Kijev) i znanstveni urednik *Enciklopedije povijesti Ukrajine*. Kartograf i priređivač mnogobrojnih mapa iz povijesti i etnografije; autor publikacija o kartografiji, povijesnom zemljopisu, toponimiji i drugo.

Oksana Kosmina

Оксана Косміна, etnologinja, povjesničarka materijalne kulture i znanstvena suradnica Instituta za etnologiju Nacionalne akademije znanosti Ukrajine (Lavov). Autorica niza monografija i studija iz tradicionalnoga života i povijesti narodne kulture Ukrajine.

Volodymyr Baran

Володимир Баран, povjesničar, jedan od vodećih ukrajinskih arheologa-slavista, doktor povijesnih znanosti, profesor i osnivač Odjela za slavensku arheologiju Instituta za arheologiju Nacionalne akademije znanosti Ukrajine (1969.). Vodio je velik broj arheoloških ekspedicija koje su proučavale slavenske spomenike, autor mnogobrojnih monografija, studija.

Andrij Fylpčuk

Андрій Филипчук, arheolog, stručnjak za arheologiju Slavena. Predaje na postdiplomskim studijima na Katedri za arheologiju Nacionalnoga sveučilišta Ivan Franko (Lavov). Istražuje etnogenezu, migracije i ranu povijest slavenskih plemena u Predkarpattju i Volynju; autor je niza publikacija na tu temu.

Oleg Pryhodnjuk

Олег Приходнюк, istaknuti arheolog i doktor povijesnih znanosti. Kao suradnik Instituta za arheologiju Nacionalne akademije znanosti Ukrajine (Kijev) objavio je niz monografija i studija o etnogenezi, ranijoj povijesti Slavena. Dobitnik je državne nagrade za istraživanje starih slavenskih naselja.

Myhajlo Fylypčuk

Михайло Филиппчук, arheolog, docent na Katedri za arheologiju i ravnatelj Instituta za arheologiju Nacionalnoga sveučilišta Ivan Franko (Lavov). Istražuje slavensku etnogenezu, probleme periodizacije i kronologiju stare slavenske kulture. Autor mnogobrojnih studija o ranim Slavenima te podrijetlu ukrajinskog naroda i države.

Leontij Vojtovyč

Леонтий Войтович, povjesničar, profesor, pročelnik Katedre za povijest srednjeg vijeka i bizantologiju Nacionalnoga sveučilišta Ivan Franko (Lavov) i znanstveni suradnik Instituta ukrajinoznanstva Ivana Kryp'jakevyča Nacionalne akademije znanosti Ukrajine (Lavov). Autor je nekoliko stotina radova te niza monografija iz srednjovjekovne povijesti Ukrajine, Europe i Azije.

Tyvodar, Myhajlo

Тиводар, Михайло, doktor etnologije, profesor Užgorodskoga nacionalnog sveučilišta. Jedan od vodećih etnologa. Objavio više od stotinu radova posvećenih kulturi i običajima, posebice tradicionalnom stočarstvu Ukrajinskih Karpata. Također autor sveučilišnog priručnika iz ukrajinske etnologije, temeljnog etnološkog istraživanja Zakarpattja.

Roman Silec'kyj

Роман Сілецький, etnolog i predstojnik Katedre za etnologiju na Filološkom fakultetu Nacionalnoga sveučilišta Ivan Franko (Lavov). Na Institutu za etnologiju Nacionalne akademije znanosti Ukrajine (Lavov) istraživao je problematiku tradicijskoga svakidašnjeg života, posebice tradicijskoga graditeljstva Ukrajine, o čemu je objavio mnogobrojne studije te niz monografija.

Pavlo Fedaka

Павло Федака, doktor povijesnih znanosti i etnolog. Istražuje tipove i varijante tradicionalne kuće, gospodarsko i tehničko graditeljstvo raznih regija Ukrajine u razdoblju od 16. do 20. st. i njegovu povezanost s europskim državama, o čemu je objavio više znanstvenih radova i monografija.

Roman Kis'

Роман Кись, etnolog, antropolog, filozof, etnolingvist i pjesnik. Znanstveni suradnik u Institutu za etnologiju Nacionalne akademije znanosti Ukrajine (Lavov) i predavač etnopsihologije na postdiplomskim studijima Sveučilišta u Lavovu. Autor mnogobrojnih studija i dobitnik državne akademske nagrade *Filaret Kolessa* za zasluge u etnologiji.

Marija Majerčyk

Марія Маєрчик, etnologinja, stručnjak za kulturnu antropologiju. Kao znanstvena suradnica akademskog Instituta za etnologiju u Lavovu, istražuje povijest kulture, bavi se strukturalno-semantičkom analizom ukrajinskih obreda, između ostaloga – porođajnog ciklusa, o čemu je objavila niz studija.

Kornelij Kutel'mah

Корнелій Кутельмах, istaknuti etnolog, suradnik Instituta za etnologiju Nacionalne akademije znanosti Ukrajine (Lavov) i proučavatelj tradicionalne kalendarsko-svakodnevne ritualnosti Ukrajinaca na Polissju i u Karpatima. Zaslužan je za očuvanje tradicije čornobyl'ske zone, uništene radijacijom. Autor niza monografija i studija.

Sergij Segeda

Сергій Сегеда, antropolog i etnolog, profesor i doktor povijesnih znanosti te znanstveni suradnik na Institutu za etnologiju Nacionalne akademije znanosti Ukrajine (Lavov). Autor je nekoliko stotina znanstvenih radova, objavljenih u Ukrajini, Ruskoj Federaciji, Poljskoj, Češkoj, SAD-u, Mađarskoj i dr.

Denys Kozak

Денис Козак, arheolog, doktor povijesnih znanosti, zamjenik ravnatelja Arheološkog instituta Ukrajinske akademije znanosti u Kijevu i pročelnik Odsjeka za arheologiju ranih Slavena. Autor je više od stotinu znanstvenih radova. Bavi se istraživanjem povijesti i arheologije na prostoru Ukrajine ranoga razdoblja.

Recenzenti

Dr. sc. Miljenko Jurković, redoviti profesor, predstojnik Katedre za umjetnost antike, kasne antike i ranog srednjeg vijeka na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Vodio više domaćih i međunarodnih projekata. Voditelj i koordinator velikog europskog projekta *Corpus architecturae religiosae europeae*. Objavio stotinjak znanstvenih radova, od kojih velik broj u inozemstvu.

Dr. sc. Krešimir Filipec, izvanredni profesor, predstojnik Katedre za opću srednjovjekovnu i nacionalnu arheologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Vodio mnogobrojna arheološka istraživanja. Autor više knjiga i znanstvenih radova, u kojima se bavi ranosrednjovjekovnim razdobljem, posebno hrvatskim ranim srednjim vijekom

Dr. sc. Goran Pavel Šantek, izvanredni profesor, predstojnik Katedre za opću etnologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Vodio nekoliko domaćih i međunarodnih projekata. Objavio više knjiga i znanstvenih radova, u kojima, uz ostale teme, posebno obrađuje etnologiju slavenskih naroda.

Prevoditelji

Diplomirani ukrajinisti Katedre za ukrajinski jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Zagrebu: **Nikolina Kotnik Marković, Ana Sekereš Rukavina, Nika Šimičić i Mirna Vidić.**

Studenti diplomskoga studija ukrajinistike: **Ivana Hanžek, Ivana Puharić i Josip Ralašić.**

Popis prevedenih djela

С. П. Павлюк. Передмова. // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Археологія та антропологія. Том I. Львів: Інститут народознавства Національної академії наук України. Львів, 1999., str. 5-30.

Д. Вортман, О. Косміна. Українські Карпати. // Енциклопедія України. – 4 том. – Київ, 2007. – str. 118-120.

В. Д. Баран. Східнокарпатський регіон у V-VII ст. ст. н.е. // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Археологія та антропологія. Том I. Львів: Інститут народознавства Національної академії наук України. Львів, 1999., str. 263-308.

Филипчук Андрій. До питання про початковий етап слов'янських міграцій верхів'ями Західного Бугу, верхнім та середнім Подністров'ям. (rukopis je autor uputio za zbornik).

О. П. Приходнюк. Східні карпати у VIII-IX ст. // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Археологія та антропологія. Том I. Львів: Інститут народознавства Національної академії наук України. Львів, 1999., str. 309-340.

Филипчук Михайло. Соціально-економічний розвиток населення українського Прикарпаття наприкінці I тис. н.е. (rukopis je autor uputio na prijedlog uredništva za sudjelovanje u zborniku).

Войтович Леонтій. Chrouati et altera Chrowati... (rukopis je autor uputio na prijedlog uredništva za sudjelovanje u zborniku).

Степан Павлюк. Аграрні традиції. // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Етнологія та мистецтвознавство. Том II. Львів, 2006., str. 11-51.

Михайло Тиводар. Етнічні традиції у скотарстві. // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Етнологія та мистецтвознавство. Том II. Львів, 2006., str. 52-123.

Роман Сілецький. Традиційна архітектура. // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Етнологія та мистецтвознавство. Том II. Львів, 2006., str. 124-140.

Павло Федака. Формування гірських поселень. // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Етнологія та мистецтвознавство. Том II. Львів, 2006., str. 141-161.

Роман Кісь, Марія Маєрчик. // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Етнологія та мистецтвознавство. Том II. Львів, 2006., str. 459-472.

Корнелій Кутельмах. Календарна обрядовість як етногенетичне джерело. // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Етнологія та мистецтвознавство. Том II. Львів, 2006., str. 473-557.

С. П. Сегеда. Антропологічний склад українців Східних Карпат. // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Археологія та антропологія. Том I. Львів: Інститут народознавства Національної академії наук України. Львів, 1999., str. 461-482.

Д. Н. Козак. Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Висновки. // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Археологія та антропологія. Том I. Львів: Інститут народознавства Національної академії наук України. Львів, 1999., str. 483-502.

Sažetak

Knjiga donosi prijevode radova vodećih ukrajinskih znanstvenika o etničkoj povijesti stanovništva Ukrajinskih Karpata – kao rezultat znanstvene suradnje s ukrajinskim partnerima u rekonstruiranju pojma Bijeli Hrvati. Prikazani su radovi istraživača s Instituta za etnologiju Nacionalne akademije znanosti Ukrajine (Lavov), Nacionalnoga sveučilišta Ivan Franko (Lavov) i drugih. Cilj ove kolektivne monografije je upoznati različite aspekte povijesti i tradicionalne kulture regije te potaknuti na poredbena proučavanja ukrajinsko-hrvatskih veza. Prijevodi su ostvareni prema programu nastave diplomskoga studija *Prevoditeljsko-kulturološki smjer* na Katedri za ukrajinski jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Ključne riječi: Ukrajina, Karpati, Bijeli Hrvati.

Summary

The book brings translations of the works of leading Ukrainian scientists on the ethnic history of the Ukrainian Carpathians' population, as a result of the scientific cooperation with Ukrainian partners in reconstructing the notion of White Croats. It presents the works of researchers from the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Lviv), Ivan Franko National University (Lviv) and others. The aim of this collective monograph is to present various aspects of the history and traditional culture of the region and to encourage comparative studies of Ukrainian-Croatian relations. The translations were made in line with the curriculum of the *Translation and Culture program* of the graduate studies at the Department of Ukrainian Language and Literature, Faculty of Humanities and Social Sciences in Zagreb.

Key words: Ukraine, Carpathians, White Croats.

Резюме

Книга становить переклади наукових досліджень українських дослідників на тему етнічної історії населення Українських Карпат. Більшість праць належить співробітникам Інституту народознавства Національної академії наук України (Львів), де під редакцією акад. Степана Павлюка опубліковано двотомне видання на зазначену тему. Також перекладено

праці вчених Львівського національного університету ім. Івана Франка та інших наукових установ України. Публікація є результатом співробітництва Філософського факультету Загребського університету з цими установами як реалізація проекту по дослідженню проблеми українсько-хорватських зв'язків, зокрема в реконструкції етногенетичних процесів. Переклади виконано дипломованими українцями а також студентами дипломного курсу перекладацько-культурологічного напрямку Кафедри української мови і літератури Філософського факультету Загребського університету.

Ключові слова: українсько-хорватські зв'язки, білі хорвати, етногенез хорватів.

UDRUGA HRVATSKIH UKRAJINISTA

Knjižnica UCRAINIANA CROATICA

1. Genocidni zločin totalitarnog režima u Ukrajini. 1932–1933. Gladomor. Priredio Jevgenij Paščenko.

Zagreb, 2008.

2. o. Ivan Barščevski, Olja Barščevski, Željko Peh. Jubilej 100. godišnjice osnivanja grkokatoličkih župa Sibinj, Gornji Andrijevc, Slavonski Brod. 1908–2008.

Sibinj–Slavonski Brod, 2009.

3. Jevgenij Paščenko. Ukrajinsko-hrvatske književne poredbe.

Split, 2010.

4. Jevgenij Paščenko. Slavist i imperiji. Vatroslav Jagić između Galicije, Malorusije i Ukrajine.

Zagreb, 2010.

5. Jevgenij Paščenko. Od Kijeva do Poljica. Tragom prastarih migracija.

Zagreb, 2010.

6. Hrvatska ševčenkiana. Priredio Jevgenij Paščenko.

Zagreb, 2011.

7. Bogdan Igor Antonyč. Most iznad vremena. Pjesme. Prepjev s ukrajinskoga Dubravka Dorotić Sesar.

Zagreb, 2011.

8. Marija Matios. Slatka Darica. Drama u tri života. S ukrajinskoga prevela Dijana Dill.

Zagreb, 2011.

9. Volodymyr Galyk. Ivan Franko i hrvatska kulturna baština.
Zagreb, 2012.

10. Zakarpats'ka Ukrajina: povijest – tradicija – identitet. Zbornik radova
(prijevod s ukrajinskoga). Priredio Jevgenij Paščenko.
Zagreb, 2013.